

દ્વિતીય પરિચ્છેદની પ્રસ્તાવના

ઉપનિષદની ભૂમિકા જુદી જુદી અપેક્ષી હોવાથી આ ગ્રંથને અર્થે પ્રસ્તાવના આપવાની જરૂર જેવી નથી, કારણ કે તે પિષ્ટ પેષણના સરખું છે; છતાં ધર્મજિજ્ઞાસુને કેટલીક બાબત વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરવા હું બે બોલ લખુંછું. મારો પ્રથમ પરિચ્છેદ સંવત્ ૧૯૧૧ ની સાલમાં બહાર પડ્યો હતો તથા આ પરિચ્છેદને માટે આટલો બધો વિલંબ લાગવાથી ઘણા વેદાંતજિજ્ઞાસુઓ તરફથી મને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે, હવે તમારો દ્વિતીય પરિચ્છેદ ક્યારે બહાર પડશે? આના સંબંધમાં જણાવવાનું એ કે, આટલો બધો મોટો, બે ભાગો બહાર પાડવામાં, અંતરાય પડવાનું કારણ એ કે, મારી ઇચ્છા એવી હતી કે, જેમ બને તેમ આ ગ્રંથ સસ્તો થાય તો સારુ; પણ મુંબઇ જેવા શહેરમાં છપાવી સસ્તામાં વેચી શકાય, એ ઘણું અસંભવિત હોવાથી આ બીજા ભાગને માટે મારે અમદાવાદ જવું પડયું તથા તેમ થવાથી મારી ધારણા કેટલેક અંશે ફળીભૂત થઇ છે. આમાં અગીઆર ઉપનિષદો મૂળ સહિત લીધાં છે તથા બીજાં ૧૦૮ ઉપનિષદો માંહેલાં પ્રથમનાં ૨૫ ઉપનિષદોનું શબ્દશઃ ભાષાંતર આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછીનાં ઉપનિષદોનું પણ શબ્દશઃ વિવેચન આપતે, પણ ગ્રંથવિસ્તારના ભયને લીધે તેમ મારાથી થઇ શક્યું નથી. છતાં હું ઇશ્વર પાસે એટલું માગી લઉંછું કે, મારી તે ધારણા આગળ જતાં પાર પડો. જો કે નજર આગળ છપાવવા કરતાં આઘે છપાવવાથી સુધારવાના સંબંધમાં ઘણી ભૂલો રહી જાય છે, છતાં જિજ્ઞાસુઓ હંસક્ષીર ન્યાયની માફક દૃષ્ટિદોષને સુધારી વાંચશે. આ કાર્યમાં સુધારવાના સંબંધમાં મને મારા પરમ મિત્રો રા. રા. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ તથા રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીએ ઘણી મદદ આપી છે, જેથી આ સ્થળે હું તેઓનો ઘણો ઉપકાર માનુંછું.

મુંબઈ. મિતિ પોષ શુક્લ પૂર્ણિમા સંવત ૧૯૭૧.	શ્રી શંકરપાદારવિંદાનુરાગી, છોટાલાલ ચંદ્રશંકર શાસ્ત્રી.

અનુક્રમણિકા.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્.

દ્વિતીય પ્રપાઠક.

વિષય.	પૃષ્ઠ.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્.

ભૂમિકા.

માનુષિક અભિલાષાના બીજા બધા હેતુઓ કરતાં પરમાત્મા સંબંધીનું જ્ઞાન સર્વોત્તમ છે અને તે ઉપનિષદ્‌માં યથાર્થ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. શિષ્યને ગુરુનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થયા પછી છેક છેવટનો જે ઉપદેશ હોય છે, તે આમાં દર્શાવ્યો છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા શબ્દોની અંદર ઈશ્વર સંબંધી ટુંક રહસ્યનો આમાં સમાવેશ કરેલો છે.

આ ઉપનિષદ્‌માં કહ્યા પ્રમાણે મનુષ્યને ગમન કરવા યોગ્ય બે મુખ્ય માર્ગો છે. એક બ્રહ્મ સંબંધી જ્ઞાનપથ, તથા બીજો વેદવિહિત કર્મપથ—જેઓ બ્રહ્મનું ખરૂં રહસ્ય જાણવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, તેઓએ દરેક વસ્તુ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તેમજ મહાનમાં મહાનને બ્રહ્મરૂપે જાણવી. બ્રહ્મ સંબંધીના મનન શિવાય બીજી કોઇ પણ અન્ય વસ્તુના વિચારનો ત્યાગ કરવો: જે આત્મા તેના મૂળ સ્વરૂપમાં અર્થાત્ એક રૂપે, અનંત રૂપે, અવિકારી રૂપે, અશરીરીરૂપે, સર્વત્ર વ્યાપ્તરૂપે, પવિત્ર, સર્વને આશ્રયદાતારૂપે, સ્વયંભૂ રૂપે, સર્વમાં વ્યાપ્ત છતાં અવ્યાપ્તરૂપે તથા મન વાણીના અવિષયરૂપે છે. સર્વમાં તે જોવામાં આવે છે તથા સર્વ જીવો તેને વિષે રહેલ છે, આ રીતનું જેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે, તેને પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે. આવા પુરુષમાં અવિદ્યા કે શોક રહેતાં નથી. જેના વિચારો આ જાતના પૂર્ણપણાને પ્રાપ્ત થયા નથી, તેઓએ અવશ્ય વેદવિહિત કર્મનો અંગીકાર કરવો. એક પ્રકાર એ છે કે કેવળ કર્મો કરવાં. બીજો પ્રકાર એ છે કે બ્રહ્મમાં સાંસારિક ગુણો જોઈ અર્થાત્ તેને દેવરૂપે માની ઉપાસના કરવામાં

આવે છે ત્યારે બ્રહ્મનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજો પ્રકાર એ છે કે કર્મ કરવા છતાં બ્રહ્મના જ્ઞાનને પણ પ્રાપ્ત કરવું. કોઇ પણ દેવની ઉપાસનાને લીધે મનુષ્ય મૃત્યુ પછી સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય જ્ઞાન તથા કર્મોપાસનાને લીધે મનુષ્ય મૃત્યુ પછી ઉચ્ચતર લોકને પામે છે. ત્યાં તે પોતાની કામનાનો ઉપભોગ કરે છે ત્યાર પછી તે ઉચ્ચતર ફળ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય થાય છે પણ કેવળ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની સાથે સરખાવતા આ રીતનો ધર્મ અજ્ઞાનરૂપ તથા ક્ષયરૂપ છે, કારણ કે બ્રહ્મમા જ્ઞાન તથા આનંદવિના બીજું કાંઇ પણ હોતું નથી

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः ॥

ईशावास्य उपनिषद्.

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પૂર્ણ છે, તે પૂર્ણ છે, પૂર્ણથી પૂર્ણ વૃદ્ધિ પામે છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને લેતાં પણ પૂર્ણજ અવશેષ રહે છે.

ૐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ,

આત્મપ્રાપ્તિનું ફળ.

ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે જે આ વિશ્વમાં જગતરૂપે રહેલું છે, તે ઈશ્વરવડે વ્યાપ્ત છે. તેના અર્થાત્ જગતમાં રહેલ ત્રણ પ્રકારની એષણાના ત્યાગવડે તું તારા આત્માને બચાવી શકીશ. તારે કોઈના પણ દ્રવ્યપર લોભ રાખવો નહિ. ૧

એષણાસંન્યાસ

ટીકા—શ્રી શાંકરમત પ્રમાણે આ મંત્રનો પ્રથમ ભાગ બ્રહ્મસંબંધી જ્ઞાનનો પ્રયાસ કરનારામાટે અર્થાત્ અક્ષર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારાઓ માટે છે. આ મંત્રનો છેવટનો ભાગ સંસારબંધનમાંથી જેઓ મુક્ત થતા નથી, તેઓના ઉપદેશ માટે છે. અર્થાત્ આનંદગિરિના કહેવા પ્રમાણે પ્રથમ ભાગ જ્ઞાનમાર્ગમાટે તથા બીજો ભાગ કર્મમાર્ગને ઉદ્દેશી ઉચ્ચારાયલો છે. ઈશ્વરઃ—ઈશ્વર પરમ સત્તાવાન્, પરમાત્મારૂપ તથા જગતમાં રહેલ નામ રૂપાદિ સર્વ સંબંધોથી રહિત છે. સર્વ જગત્ આત્મારૂપ છે અર્થાત્ હું કે જે પરમાત્મારૂપ છું તે જગત્‌રૂપ છું. આ જગત્ જો કે નામરૂપે મિથ્યા છે, છતાં તેને આત્મારૂપે જાણવાથી તે સત્યરૂપે જણાય છે. त्यक्तः—અહીં त्यक्त શબ્દ ત્યાગના અર્થમાં છે. એષણાત્યાગઃ—જો એષણાઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ પણ રહેતું નથી. કારણ કે

જગત્ અંતવાળું તથા મિથ્યા હોવાથી તેમાં રહેલી કોઈ પણ વસ્તુની કામના યોગ્ય નથી. આ આખા મંત્રનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે:-ઈશ કહેતાં પરમાત્મા નિજરૂપે થઈ, સર્વ મનુષ્યના આત્મારૂપ છે. જે કાંઈ નામ રૂપે જગતમાં જોવામાં આવે છે, તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ આત્માથી વ્યાપ્ત છે. જેમ અલંકાર બહાર તેમ જ અંદરથી સુવર્ણવડે વ્યાપ્ત છે, તેમ અસ્તિ, ભાતિ તથા પ્રિયરૂપ આત્મા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. જગત્ નામ તથા રૂપે કરી ભાસે છે. આ નામરૂપાત્મક જગતનો ત્યાગ કરી અસ્તિ, ભાતિ તથા પ્રિયરૂપ અધિષ્ઠાન બ્રહ્માત્મ સ્વરૂપને જાણી, મુમુક્ષુએ પોતાના આત્માનું પાલન કરવું, એટલે સ્વાત્માનંદનો અનુભવ કરવો, એ યોગ્ય છે. તેજ પ્રમાણે કોઇના પણ ધનની અર્થાત્ ભિક્ષા, કૌપીન તથા ઓઢવાનાં વસ્ત્ર શિવાય હિરણ્યાદિરૂપ ધનની ઇચ્છા કરવી નહિ. ધન મિથ્યા હોવાથી પરિણામે કોઈનું નથી. માટે મિથ્યા વસ્તુની ઇચ્છા રાખવી યોગ્ય નથી. પુત્રૈષણા, ધનૈષણા તથા લોકૈષણા આ ત્રણ પ્રકારની એષણાઓના ત્યાગમાં જ્ઞાનાર્થી પુરુષનો અધિકાર છે. પણ કર્મમાં તેનો અધિકાર નથી. ૧

कुर्व्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

કર્મનિષ્ઠનું નિરૂપણ.

શબ્દાર્થઃ—આ ભૂમિ લોકમાં અગ્નિહોત્રાદિ શુભ કર્મને કરતાં મનુષ્યે સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી. આ રીતે યથોક્ત કર્મ કરવાથી નરરૂપ તારામાં અશુભ કર્મનો સંબંધ થશે નહિ. અશુભ કર્મનું નહિ લેપન થવામાં આ સાધન સિવાય અન્ય કોઈ સાધન નથી. ૨

ટીકાઃ—કર્મઃ-કર્મ શબ્દવડે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો તેમ જ આહ્નિક કર્મો લેવાં. આહ્નિક કર્મથી વિશેષ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ જો તે ન કરવામાં આવે તો તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. સારાંશ એ છે કે પુરુષનું આયુષ્ય સો વર્ષનું નિર્માણ કરેલ છે. જે પુરુષને સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કરી શત વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી. આ પ્રમાણે વેદવિધિ છે. આમ કર્મ કરવાથી પુરુષને અશુભ કર્મનું લેપન થતું નથી. આ શિવાય અન્ય કોઇપણ ઉપાય નથી. ૨

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે મનુષ્યો આત્માનું હનન કરનારા છે, તેઓ આ જગતનો ત્યાગ કર્યા પછી અંધત્વ-અજ્ઞાનીની નિંદા. થી અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી આવૃત અસુર્ય લોકને પાત્ર છે.

ટીકા—આત્માનું હનન કરનારઃ—આત્માના સ્વરૂપને ન જાણનારાઓ આત્માનું હનન કરનારા કહેવાય છે. તેઓ અમૃત તથા અખંડ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતા ન હોવાથી આત્માનો નાશ કરનારા કહેવાય છે. આમ થવાથી એક પછી એક જગતમાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપોને તેઓ પામ્યા કરે છે. અસુર્યઃ—સારી રીતે પરમાત્મામાં રમણ કરનારા તે સુર કહેવાય છે. આથી ભિન્ન તે અસુર—અસુરને યોગ્ય તે અસુર્ય—એટલે પાપ કર્મના ફળને અજ્ઞાની પુરુષ જે લોકમાં ભોગવે છે, તે લોક અસુર્ય કહેવાય છે. આમાં રહસ્ય એ છે કે, દેવથી લઇ સ્થાવરપર્યંત સર્વ યોનિને અસુર્ય કહેવામાં આવે છે અને તે અજ્ઞાનરૂપ તમથી આચ્છાદિત છે. જ્ઞાન રહિત પુરુષ એ યોનિઓને મરણ પછી પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે અજ્ઞાની પુરુષ આત્મહત્યારો કહેવાય છે. અહીં કોઇને શંકા થશે કે, આત્મા તો નિત્ય છે ત્યારે તેનો નાશ કેવી રીતે હોઇ શકે ? આના સમાધાનમાં કહે છે કે, શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્મામાં હું કર્તા, હું ભોક્તા, હું સુખી, હું દુઃખી આમાંનું કંઇ હોતું નથી. છતાં સુખદુઃખાદિ ધર્મથી રહિત અકર્તા, અભોક્તા તથા શુદ્ધ આત્મામાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિ ધર્મનું આરોપણ કરવું, તે આત્માનો નાશ કહેવાય છે. જેમ કલંક રહિત મહાત્મા ઉપર કલંક મૂકવું, તે તેની હિંસા કરવારૂપ કહેવાય છે. તેમ જ અકર્તા આત્મામાં કર્તૃત્વાદિ ધર્મને યોજવા, તે આત્મહનનરૂપ જ કહેવાય છે. ૩

अनेजदेकम्मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्व्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥

શબ્દાર્થઃ—તે (આત્મા) ગમન કરી શકતો નથી, તે એક છે, તે મન કરતાં પણ વધારે વેગ-

આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ.

વાન્ છે, દેવો (ઇન્દ્રિયો) તેને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તે મન આદિ કરતાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થયેલ છે. અત્યંત વેગવાળા કાળ વાયુ આદિનું પણ આ આત્મા ઉલ્લંઘન કરે છે. આ આત્મામાં માતરિશ્વો (વાયુઓ) પ્રાણીનાં કર્મોને ધારણ કરે છે. ૪

ટીકાઃ—" મન કરતાં વધારે વેગવાન્"—મનના વિચારો સર્વ કરતાં વધારે વેગવાળા છે. તે કરતાં પણ વધારે વેગવાન્ આત્માને કહ્યો છે. કારણ કે આત્મા મનનો અવિષય હોવાથી મનથી પણ આગળ ચાલી જાય છે. એટલે જ્યાં મન ગયું હોય છે, તે પહેલાં આત્મા ત્યાં હોય છે જ—આમ હોવાથી મન આત્માથી કદી આગળ જઇ શકતું નથી. માતરિશ્વઃ—હિરણ્યગર્ભરૂપ વાયુ. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે છે.—मातरि अंतरिक्षे स्वयति गच्छति इति मातरिश्वा અર્થાત્ જ્ઞાન, ક્રિયા તથા શક્તિરૂપ હિરણ્યગર્ભ. 'अपः—' મૂળમાં અપનો અર્થ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો જાણવાં આદિનું અથવા અગ્નિ દહન કરવું, તપાવવું, પ્રકાશવું તથા વરસવું થાય છે. આ સર્વનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છેઃ—આત્મા અચળ તથા ક્રિયા રહિત છે. તે એક છે, મનથી અધિક વેગવાળો છે, એટલે જે પદાર્થની મન ઇચ્છા કરે છે, તે પદાર્થને મન સંકલ્પથી પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આત્મા મનના ત્યાં ગમન થતા પહેલાં પ્રથમથી જ વ્યાપક હોય છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો આત્માનો વિષય નથી, કારણ કે મનનો વિષય જ્યારે ઇન્દ્રિયો નથી તો પછી મનથી અધિક વેગવાળા આત્માનો તો તે કેવી રીતે વિષય હોઇ શકે ? આકાશની માફક આત્મા વ્યાપક હોવાથી જ્યાં જ્યાં મન અને ઇન્દ્રિયો જાય છે, ત્યાં ત્યાં આગળથી જ આત્મા વિદ્યમાન હોય છે. પર્વતની માફક અચલ છતાં શીઘ્ર ગમન કરનાર મન વાયુ આદિનું પણ તે ઉલ્લંઘન કરે છે. પરમાત્માથી પ્રેરિત હિરણ્યગર્ભરૂપ વાયુ સર્વ પ્રાણીના કર્મનો વિભાગ કરે છે. જો કે આ મંત્રમાં આત્માને વિશુદ્ધ ગુણોથી વર્ણવ્યો છે. પણ આ વિશુદ્ધતા ખરૂં જોતાં નથી, કારણ કે જો આત્માને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ગણીએ તો પ્રથમ તે ગુણયોગ્ય નથી, પણ જગતની સાથે તેનો સંબંધ થવાથી તે તેથી ઉલટા ગુણવાળો જણાય છે. ૪

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्व्वस्य तदु सर्व्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે ગમન કરે છે, તે ગમન કરતો નથી, તે દૂર તેમ જ સમીપ છે, તે સર્વની અંદર છે, તેમ જ સર્વની બાહ્ય રહેલ છે. ૫

ટીકાઃ—પૂર્વોક્ત આત્મા ગમન કરતો હોવા છતાં વાસ્તવિક સ્વરૂપે ગમન કરતો નથી. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ વાસ્તવિક રીતે અચલ છતાં હાથના હાલવાથી હાલતો હોય એમ જણાય છે તેમ જ વાસ્તવિક આત્મા નિરુપાધિક હોવાથી જોકે ક્રિયારહિત તથા અચલરૂપ છે, છતાં દેહાદિની ઉપાધિના સંબંધથી ગમન કરતો હોય એમ પ્રતીત થાય છે. વળી આત્મા સૂક્ષ્મરૂપે હોવાથી અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી અતિ દૂર છે તથા જ્ઞાનવાનને પોતાના રૂપ હોવાથી અતિસમીપ છે. આત્મા સર્વની અંદર છે, તેમજ વ્યાપક હોવાથી સર્વની બાહ્ય પણ છે. ૫

यस्तु सर्व्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्व्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વિદ્વાન્ સર્વ ભૂતોને આત્મામાં જુવે છે અને આત્માને સર્વ ભૂતોમાં જુવે છે, તે કોઈપણ પ્રાણીની નિંદા કરતો નથી. ૬

આત્મજ્ઞાનનું ફળ.

ટીકાઃ—જે વિવેકી પુરુષ બ્રહ્મથી માંડી સ્થાવર પર્યંત સર્વ ભૂતને પોતાના આત્મામાં એક તથા સમરૂપે કરીને જુવે છે તથા સર્વભૂતં વિશે પોતાના આત્માને અભેદરૂપે જુવે છે, તે કદી દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી અથવા તે કોઇની નિંદા કરતો નથી. કારણકે નિંદા હમેશ પોતાથી ભિન્ન વસ્તુની થઇ શકે છે અને જ્ઞાનીને પોતાથી ભિન્ન કશું છે નહિ. ૬

यस्मिन् सर्व्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે સમયે અભેદના જ્ઞાનવાળા પુરુષને સર્વ ભૂત પોતાના આત્મારૂપ થાય છે તથા જ્યારે તે આત્માની એકતાનો નિશ્ચય કરે છે, ત્યારે તેને શોક કે મોહ રહેતો નથી. ૭

શોકમોહનો અભાવ.

ટીકાઃ—જે વિવેકી પુરુષે જ્ઞાનવડે સર્વ ચરાચર ભૂતને આત્મારૂપે જાણ્યું છે તથા જે વિદ્વાને ગુરુ શાસ્ત્રના ઉપદેશથી આત્માની

એકતાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે વિવેકીને જ્ઞાનકાળે આત્મામાં આવરણ-રૂપ મોહની તથા વિક્ષેપરૂપ શોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી. બીજરૂપ અ-વિદ્યાના નાશથી તેને કદાપિ શોક મોહ થતો નથી. ૭

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ.

શબ્દાર્થઃ—તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત, પ્રકાશમાન, અકાય (લિંગ શરીરથી રહિત), અવ્રણ (છિદ્ર રહિત), સ્નાયુ રહિત, પવિત્ર તથા પાપથી મુક્ત છે. વળી તે સર્વજ્ઞાતા, મનનો અધિષ્ઠાતા, સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપ્ત તથા સ્વયંભૂ છે. તેણે શાશ્વત સંવત્સર નામના પ્રજાપતિમાંથી યથાર્થ સ્વરૂપે અર્થોની—ચેતન, અચેતનરૂપ પદાર્થોની—અનેકરૂપે કલ્પના કરી. ૮

ટીકા—આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક, સ્વયંજ્યોતિરૂપ, લિંગ શરીરથી રહિત, અને વ્રણ તેમ જ નાડીથી રહિત છે. આત્મા સ્થૂલ શરીરથી રહિત તથા શુદ્ધ છે અર્થાત્ અવિદ્યારૂપ કારણશરીરથી રહિત, ધર્મ અધર્મ પાપ રૂપથી રહિત, સર્વજ્ઞ, મનનો નિયામક તથા સર્વની ઉપર નીચે વ્યાપી રહેલ છે. તે પરમાત્મા પ્રજાપતિ રૂપે સર્વ પ્રાણીના કર્મોને તથા કર્મના ફળને યથાર્થરૂપે ધારણ કરે છે. ૮

કર્મોપાસનાનું ફળ.

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે ધનના અભિલાષીઓ અવિદ્યાને અર્થાત્ જ્યોતિષ્ટોમાદિ કર્મને કરે છે, તે અંધતમને—હું તથા આ મારૂં એવા અભિમાનવાળા સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી જે કર્મત્યાગીઓ સગુણબ્રહ્મની—દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે,

તે એથી પણ વધારે દારુણ તમને અર્થાત્ સંસારને પામે છે. ૯

ટીકાઃ—અવિદ્યાઃ—આનો અર્થ વૈદિક કર્મો છે. અહીં અવિદ્યા તથા વિદ્યા શબ્દવડે કર્મ તથા ઉપાસના લેવાં. વૈદિક કર્મો અજ્ઞાના જ્ઞાન વિના કેવળ કામનાથી કરવામાં આવે તો તે ચિત્તની શુદ્ધિ કરતાં નથી, પણ સંસારમાં આવાગમન કરાવે છે. વિદ્યાનો અર્થ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના થાય છે. આ ઉપાસનારૂપી જ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞાનથી ઉતરતું છે. માટે તે કર્મના સરખું છે. બેઉ પ્રકારે અર્થાત્ વિદ્યા કે અવિદ્યાવડે પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જો જ્ઞાનયુક્ત કર્મ કરવામાં આવે તો મૃત્યુનો ભય જતો રહે છે તથા દેવ ભાવને પમાય છે. ભાવ એ છે કે, જે કેવળ અવિદ્યારૂપ કર્મને કરે છે, તે અદર્શન રૂપ તમને પ્રવેશ કરે છે તથા જે કેવળ વિદ્યારૂપ ઉપાસનાને કરે છે, તે એથી પણ અધિક દારુણ તમને પામે છે. ૯

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

શબ્દાર્થઃ—એમ કહે છે કે, વિદ્યાનું ફળ જૂદું છે તથા અવિદ્યાનું ફળ જૂદું છે. જે ઋષિઓએ અમને ઉપદેશ કર્યો છે, તેઓ તરફથી અમે આ રીતે સાંભળ્યું છે. ૧૦

દેવ તથા પિતૃ લોક પ્રાપ્તિ.

ટીકાઃ—ઉપાસનારૂપ વિદ્યાનું ફળ દેવલોક છે તથા કર્મરૂપ અવિદ્યાનું ફળ પિતૃલોક છે. આ પ્રમાણે પૂર્વના આચાર્યોએ અમને કહ્યું છે. જે અમે બીજાઓને કહીયે છીએ. ૧૦

विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વિદ્યા તથા અવિદ્યા બન્નેને સહ અર્થાત્ એક જ પુરુષવડે કરવા યોગ્ય છે, એમ જાણે છે, તે અવિદ્યાવડે મૃત્યુને તરી જઈ વિદ્યાવડે અમૃતપણાને પામે છે. ૧૧

દેવ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ.

ટીકાઃ—જે અધિકારી વિદ્યાને-દેવની ઉપાસનાને તેમ જ અવિદ્યાને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મને આ બેઉ એકત્ર મળેલ છે એમ જાણી

તે કરે છે, તે પુરુષ કર્મવડે મૃત્યુને અર્થાત્ સ્વાભાવિક કર્મના અજ્ઞાનને તરી જાય, દેવતાની ઉપાસનાવડે અમૃતત્વને અર્થાત્ દેવસ્વરૂપને પામે છે. ૧૧

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ—:જે અજ્ઞો અસંભૂતિની ઉપાસના કરે છે, તે અંધતમને પ્રવેશ કરે છે, તથા જે સંભૂતિમાં આસક્ત છે, તે એથી વધારે અંધતમને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨

કાર્ય કારણરૂપ ઉપાસનાનો ભેદ.

ટીકા:—અસંભૂતિ:–જેને જન્મ-કારણ હોતું નથી તે અર્થાત્ અવ્યક્ત. સારાંશ એ કે, જે પુરુષ કેવળ અસંભૂતિ–અવ્યક્ત (કારણ) રૂપ પ્રકૃતિની ઉપાસના કરે છે, તે અદર્શનરૂપ તમને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે સંભૂતિની અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભરૂપ વ્યક્ત કાર્યની ઉપાસના કરે છે તે અધિક ઘોર તમને પામે છે. ૧૨

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—તેઓ કહે છે કે સંભવની ઉપાસનાનું ફળ ભિન્ન છે તથા અસંભવની ઉપાસનાનું ફળ ભિન્ન છે. જે ઋષિઓએ અમને ઉપદેશ કર્યો છે, તેઓ તરફથી અમે આમ સાંભળ્યું છે. ૧૩

કારણાદિ ઉપાસનામાં ભેદ.

ટીકા:—જે સંભવ-ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુ-કાર્યરૂપે બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તે આઠપ્રકારની ઉત્તમ શક્તિને પામે છે. જે અસંભવ અર્થાત્ કારણરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તેનો બ્રહ્મમાં લય થાય છે. ૧૩

सम्भूतिञ्च विनाशञ्च यस्तद्वेदोभयꣳसह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:—જે સંભૂતિ તથા વિનાશ*(અસંભૂતિ)

* જેનો નાશ નથી તે અથવા જેને વિષે સર્વ વસ્તુનો લય થાય છે તે.

કાર્ય કારણોપાસનાનું ફળ

બન્નેને સહુ અર્થાત્ મળેલી—એકજ પુરુષ. વડે કરવા યોગ્ય જાણે છે, તે વિનાશવડે મૃત્યુને તરી જઇ સંભૂતિવડે અમૃતત્વને ભોગવે છે. ૧૪

ટીકા —જે પુરુષ કાર્ય ઉપાસના તથા કારણ ઉપાસનાને મેળવી ઉપાસના કરે છે, તે હિરણ્યગર્ભરૂપ કાર્યની ઉપાસનાવડે કામાદિકરૂપ મૃત્યુને તરી જઇ અર્થાત્ દૂર કરી પ્રકૃતિમાં લયરૂપ અમૃતભાવ ફળને પામે છે ૧૪

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वम्पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

સૂર્યોપાસના.

શબ્દાર્થ—*હે પૂષન્! સત્ય અર્થાત્ કોઈ રીતની બાધાથી રહિત એવું આપનું જે મુખ, સુવર્ણ સરખા દેદીપ્યમાન પાત્રવડે (તેજોમંડળવડે) ઢંકાયલું છે, તે તેજોમંડળને ખુલ્લું કરો, કે જેથી આપની ઉપાસનાવડે સત્ય+ ધર્મવાળા મને આપના દર્શન થાય. ૧૫

ટીકા —સત્ય આદિત્યરૂપ છે. આ આદિત્ય મંડળ વિશે જે પુરુષ છે તેમજ દક્ષિણ નેત્ર વિશે જે પુરુષ છે, તે બન્ને સત્ય બ્રહ્મરૂપ છે. આ રીતે જે ઉપાસના કરે છે તથા કર્મ કરે છે તે આત્મસ્વરૂપતાવડે સત્ય આત્માની પ્રાપ્તિના દ્વારની યાચના કરે છે. સત્યરૂપ આદિત્ય મંડળ વિશે રહેલ બ્રહ્મનું દ્વાર પ્રકાશમય પાત્રવડે ઢંકાયેલ છે. આ કારણથી તે પ્રતીત થતું નથી સત્યરૂપ પરમાત્માનો ઉપાસક જે હું, તેનુ પોષણ કરવાવાળા હે સૂર્ય! મારે માટે તે દ્વાર ખુલ્લુ મૂકો ૧૫

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह । तेजो यत्ते रूपङ्कल्याणतमन्तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

* પૂષનનો અર્થ પોષણ કરનાર અર્થાત્ સૂર્ય. + બ્રહ્મને સત્ય રૂપે કહેવામાં આવેલ છે જેને વિશે એમ ધારવામાં આવે છે કે તે મુખ્ય કરીને સૂર્યના પ્રકાશ વિશે રહેલ છે.

શબ્દાર્થ—હે પૂષન્ ! આપ એક ઋષિરૂપ, યમરૂપ અર્થાત્ ન્યાયના આપનાર, સૂર્યરૂપ, તથા પ્રજાપતિના પુત્રરૂપ છો. આપનાં રશ્મિઓને દૂર કરો અને આપનાં તેજને સમૂહરૂપે કરો કે જેથી આપનાં કલ્યાણકારી રૂપનાં હું દર્શન કરી શકું. કારણ તે પુરુષ પરમાત્મા હું પોતે જ છું. ૧૬

ટીકા—હે સર્વના પોષણ કરનાર, એકલા ગમન કરનાર, સર્વના નિયંતા, રસોના અંગીકાર કરવાવાળા તથા પ્રજાપતિના પુત્ર હે સૂર્ય ! આપના સંપૂર્ણ કીરણોને દૂર કરો, તેમ જ તાપને કરવાવાળા આપના જ્યોતિરૂપ તેજને સંકોચી લો, જેથી આપના પ્રસાદવડે હું આપનું રૂપ જોવાને શક્તિવાન્ થાઉં. હું કશા માટે આપની પાસે કિંકરરૂપે યાચના કરતો નથી, પણ આદિત્ય મંડલ વિશે રહેલ જે પુરુષ અર્થાત્ પરમાત્મા છે તે હું પોતે જ છું. અર્થાત્ આપનું રૂપ અને મારું રૂપ એક છે. ૧૬

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳशरीरम् ।

ॐ क्रतो स्मर कृतꣳस्मर क्रतो स्मर कृतꣳस्मर ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ—મારો પ્રાણરૂપ વાયુ અમૃતપણાને (દેવભાવને) પામો. ત્યાર પછી આ શરીરને

મનને ઉપદેશ. ભસ્મરૂપે કરી નાંખો. ૐ ! હે આદિત્યરૂપ સંકલ્પાત્મક મન ! આપની ઉપાસના કરનાર એવા મારું તેમ જ મારાવડે કરાયેલા જ્ઞાન કર્મનું તમે સ્મરણ કરો.

ટીકા—જ્યારે હું મરવાવાળાનો પ્રાણરૂપ વાયુ, અધ્યાત્મ ભાવરૂપ આવરણને છોડી, અધિદૈવતરૂપ અમૃતમય વાયુરૂપ સૂત્રાત્માને પામે અર્થાત્ જ્ઞાન અને કર્મના સંસ્કારયુક્ત લિંગ શરીર સ્થૂલ શરીરમાંથી બાહ્ય ગમન કરે, તે સમયે આ રીતની યાચનાથી માર્ગનાં દર્શન કરી શકું. તેમજ સ્થૂલ શરીર અગ્નિમાં બળી ભસ્મીભૂત થાય ત્યારે ૐકારોપાસનાથી જેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય. હે સંકલ્પરૂપ મન ! સ્મરણ કરવા યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થવાથી તું

હવે સ્મરણ કર. મેં બાલ્યાવસ્થાથી અત્યાર સુધીમાં જેવાં જેવાં કર્માનુષ્ઠાનો કર્યાં છે તે સર્વનું સ્મરણ કર. મેં જે કંઇ કર્મો કર્યાં હોય, તેનું તું સ્મરણ કર. ૧૭

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે *અગ્નિ ! અમને સારા માર્ગવડે-ઉત્તરાયણ માર્ગવડે ધનને માટે અર્થાત્ કર્મનાં અગ્નિ ઉપાસના. ફળ ભોગવવા માટે લઇ જાઓ. હે દેવ ! સર્વ કાર્યોપાસના આપ જાણો છો ! આપ અમારામાંથી કુટિલ પાપનો નાશ કરો. આપને અમો વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૧૮

ટીકાઃ—હે અગ્નિદેવ ! મને આપ દેવયાન માર્ગવડે લઇ જાઓ. કારણ ગતાગતરૂપ દક્ષિણાયન માર્ગમાં મને ઘણો જ ખેદ પ્રાપ્ત થયો છે. શાસ્ત્રમાં કહેલ પુણ્યફળવાળા મને કર્મ તથા ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનને સ્મરણ કરાવી આપ લઇ જાઓ. મારાં કુટિલ વચનોરૂપી પાપનો નાશ કરો, કે જેથી હું વિશુદ્ધ થઇ ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરૂં. ૧૮

* નવથી અઢાર સુધીના છેલ્લા નવ મંત્રો બ્રહ્મવિદ્યા અને તે પ્રાપ્ત થવાથી થનારાં ફળોને દર્શાવતા નથી, પણ વૈદિક કર્મોપાસનાથી તથા ઇશ્વરોપાસનાથી થનારાં ફળોને દર્શાવે છે. અર્થાત્ આ સમયે તેને ઇશ્વર સંબંધીનું નિર્ગુણોપાસનાનું જ્ઞાન હોતું નથી, પણ સગુણોપાસનાનું જ્ઞાન હોય છે. જેણે પોતાની આખી જીંદગીમાં વેદવિહિત પવિત્ર કર્મો જ કર્યાં હોય તેવા પુરૂષવડે મરણ સમયે કરવામાં આવતી પ્રાર્થનાપરથી અઢાર મંત્રોમાં દર્શાવેલી છે, કારણ કે તેને પોતાનાં કર્મોનું સ્મરણ કરવું પડે છે, જેથી અન્ય લોકમાં તે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. પણ બ્રહ્મજ્ઞાની પુરૂષ કર્મો તથા તેનાં ફળોનું સ્મરણ કરવાથી અન્ય લોકનાં સુખને પ્રાપ્ત કરતો નથી, પણ જ્ઞાન પામે છે.

केन अथवा तलवकार उपनिषद्

ભૂમિકા.

તલવકાર અથવા કેન ઉપનિષદમાં એક સ્વતંત્ર પરમાત્મા રૂપે બ્રહ્મ સંબંધી વિચાર તથા તેનો જગતની સાથે કેવી રીતનો સંબધ છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આનો મૂળ ઉદ્દેશ જડાત્મક જગત્ સાથેનો તેનો સંબંધ અથવા પૃથક્ જીવ સાથેનો તેનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તેનું શોધન કરવાનો નથી, પરંતુ જીવ તથા જડાત્મક જગતનો સંબંધ કેવી રીતનો છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યો છે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌ની માફક આમાં પણ પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે, કોના આદેશવડે મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કાર્યોની સિદ્ધિ અર્થે ઉદ્યુક્ત છે ? તેના પ્રતિઉત્તરમાં એમ કહ્યુ છે કે, શરીરવાન્ પ્રાણીના અસ્તિત્વ માટે કારણનું અસ્તિત્વ અવશ્ય કરી સ્વીકારવું જોઇએ, તથા તે કારણ સ્વતંત્ર રૂપે હોવું જોઇએ, અર્થાત્ તેના અસ્તિત્વ અને કર્મ અર્થે બીજું અન્ય કોઈ પણ કારણ હોવું જોઇએ નહિ. આ ઉપનિષદ્‌નો પ્રથમ ભાગ ગુરુશિષ્યના સંવાદ રૂપે છે તથા ગુરુ કહે છે કે, આ કારણ, શ્રોત્રના શ્રોત્રરૂપે, મનના મનરૂપે, વાણીના પણ વાણીરૂપે, પ્રાણના પ્રાણરૂપે તથા ચક્ષુના પણ ચક્ષુરૂપે છે; અથવા બૃહદારણ્ય ઉપનિષદ્‌ની ટીકામાં શ્રીશંકર ભગવાનના કહેવા પ્રમાણે તે દર્શનના દર્શનરૂપે તથા શ્રવણના શ્રવણ રૂપે છે, અર્થાત્ તે એક સ્વતંત્ર આત્મારૂપે છે કે જેનાવડે દર્શનાદિ કાર્યો જોવામાં તથા કરવામાં આવે છે. સર્વ માનસિક જીવોના કેવળ છેવટના સ્થાનરૂપે તે છે. આ કારણરૂપનું જ્ઞાન થવાથી અમૃતત્વ તથા પૂર્ણપણાની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવાય છે. આ રીતે બ્રહ્મ સંબધી વિચાર પૂર્ણરીતે પ્રદર્શિત થાય છે, પરંતુ બીજી કોઈ

પણ રીતે તેનો વિચાર દર્શાવવો, તે કેવળ અશક્ય જ છે. કારણ કે, તે મન, વાણી તથા ઇન્દ્રિયોનો અવિષય છે, અર્થાત્ મન તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચી શકતાં નથી. તે પૂર્વના આચાર્યોના વચન પ્રમાણે જ્ઞાત તેમ જ અવિજ્ઞાત વસ્તુથી બાહ્ય છે. આ કારણથી તે ઉપદેશથી પણ બાહ્ય છે, કારણ કે, જે વસ્તુ જ્ઞાત હોય છે તેનો ઉપદેશ કરી શકાય છે, પણ બ્રહ્મનો વિચાર અનંત રૂપ છે. વિજ્ઞાત તથા અવિજ્ઞાત આ બેઉ શબ્દના અર્થો જ્યારે જગતને લાગુ પાડવામાં આવે છે ત્યારે તેમને વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તરૂપ આ દૃશ્ય જગત્ છે, જે કાર્યરૂપે છે તથા ઇન્દ્રિયો અને મનવડે જોવાઈ શકે છે: અવિજ્ઞાત અથવા અવ્યક્તરૂપે અવશ્ય જગત્ છે, જે દૃશ્ય જગતના કારણરૂપે છે તથા જે કેવળ મનના જ વિષયરૂપે છે. વ્યક્ત તથા અવ્યક્તાથી ભિન્ન પ્રકારનું તથા તેઓના કારણરૂપે બ્રહ્મ છે, અથવા તો બ્રહ્મનું વ્યાખ્યાન એમ પણ થાય કે, તે એક એવી વસ્તુ છે કે, જે મન તથા ઇન્દ્રિયોને ગમ્ય નથી, પણ જેની સહાયતાથી ઇન્દ્રિયોનો પોતાની મેળે નિશ્ચય થાય છે તથા અસ્તિત્વરૂપે જોવામાં આવે છે.

જેમ એક વસ્તુ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વડે પૂર્ણ જોવાઇ શકે છે તથા તેનું વર્ણન થઇ શકે છે, તેમ જ બ્રહ્મ પણ સમ્યક્ રીતે ઇન્દ્રિયોવડે ગમ્ય છે, એમ કહેવું તે કેવળ અયોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયો તથા તેના અધિષ્ઠાતા દેવોનો બ્રહ્મસાથે ઘણો જ અલ્પ સંબંધ છે. બીજાં સર્વ તત્ત્વોમાંથી બ્રહ્મનો ભિન્નપણે વિચાર કરવાથી તેનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. માત્ર નિદિધ્યાસનવડે આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, આપણને તેના સંબંધનું અપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. અર્થાત્ ઉપનિષદ્‌ના વચનવડે આપણે કદીપણ એમ નહિ કહી શકીએ કે, હું બ્રહ્મને પૂર્ણપણે ઓળખું

તેમ જ તેનાથી હું કેવળ અજ્ઞાત છું, એમ પણ કહેવાઈ શકે નહિ. જેઓ એમ સમજે છે કે, અમે બ્રહ્મને ઓળખીએ છીએ, અર્થાત્ પ્રાકૃત વસ્તુઓ જે ચર્મચક્ષુથી દશ્યમાન છે તે રૂપે બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે અથવા વસ્તુના જડાત્મક કારણ રૂપે કે મન રૂપે તેનું વર્ણન કરે છે, તેઓ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મને ઓળખતા જ નથી. પણ જે એમ કહે કે હું બ્રહ્મને મારાથી ભિન્નરૂપે ઓળખતો નથી, તે જ બ્રહ્મને ઓળખે છે. આ બાબત ઉપનિષદ્‌માં ઘણું જ ગૂઢ રહસ્ય સમાયેલું છે અને તેનું બે પ્રકારે વિવેચન થઈ શકે છે. પ્રથમ વિવેચન એ છે કે, સામાન્ય જ્ઞાનવડે બ્રહ્મ સમજી શકાતું નથી, કારણ કે તે અનંત રૂપે છે તથા જે એમ કહે છે કે, બ્રહ્મ સામાન્ય જ્ઞાનનો વિષય છે તેને અપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું કહેવાય, કારણ કે, ઇન્દ્રિયો અથવા મન સંબંધી જ્ઞાન સર્વદા અંત રૂપે છે. શબ્દના સામાન્ય ભાવમાં જે જ્ઞાન નથી તેવા જ્ઞાનવડે તે પ્રાપ્ય થઈ શકે છે; આ જ કારણથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, જેઓ બ્રહ્મને જાણી શકતા નથી, તેઓને બ્રહ્મ પ્રાપ્ત છે તથા સાધારણ જ્ઞાનવડે જેઓ તેને ઓળખવા ધારે છે, તેઓને તે પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી. બીજું વિવેચન એ છે કે, જે સાધનવડે બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે બુદ્ધિ છે. પણ બુદ્ધિ એ એક એવી વસ્તુ છે કે જે સષ્ટ તથા અંતરૂપ છે. આથી કરીને જ્ઞાન તથા તેના વિષય વચ્ચે ભિન્નતા રહેલ છે, જે વિષયનો લય બુદ્ધિનો લય થવા સિવાય થતો નથી. માટે મનુષ્ય જ્યાં સુધી આ સ્થૂલ દેહને પ્રાપ્ત થયેલ છે ત્યા સૂધી બ્રહ્મને તે પૂર્ણરીતે ઓળખી શકતો નથી તે પોતાની લક્ષ્ય વસ્તુની–બ્રહ્મની વધારે ને વધારે સન્નિધિમાં પૂર્ણરીતે તેને પ્રાપ્ત થયા સિવાય આવતો જાય છે. " જેઓ તેને જાણતા નથી તેઓને જ તે જ્ઞાત છે " આનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે,

જેઓ એમ સમજે છે કે, અમારી બુદ્ધિનો વિષય બ્રહ્મ નથી, તેઓ જ તેને ઓળખે છે તથા જાણી શકે છે. આ બેઉ પ્રકારનાં વિવેચનો ઉપનિષદોના ભાવાર્થને મળતાં છે, કારણ કે, તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह મનની સાથે પહોંચ્યા વિના જે બ્રહ્મથી વાણી નિવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મ મન અને વાણીનો અવિષય છે. તેમ એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, मनसैवानुद्रष्ट्व्यम्-મનવડેજ તે ગમ્ય છે. જો કે આ બેઉ વચનોમાં દેખીતી રીતે ભિન્નતા લાગે છે.' પણ વાસ્તવિક રીતે આમાં બીલકુલ વિરૂદ્ધતા નથી, કારણું કે, ઉપનિષદોમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે બ્રહ્મને અન્તરૂપે જાણુવાવાળી બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ બ્રહ્મનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું કહેવાય છે.

ટુંકામાં ઉપનિષદમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે બ્રહ્મને દરેક વિચારના ગુણરૂપે અર્થાત્ કેવળ જ્ઞાનરૂપે ઓળખવામાં આવે છે, ત્યારે બ્રહ્મ ગ્રાહ્ય થઈ શકે છે. આમ થવાથી અવ્યાપકતાનો નાશ થાય છે. આવી જ રીતના જ્ઞાનથી મનુષ્યનો અંતિમ ઉદ્દેશ (મોક્ષ) લક્ષ્ય થઈ શકે છે. આ સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના બ્રહ્મ સંબંધી વિચારો દુઃખરૂપ નીવડે છે, અર્થાત્ તેઓ જન્મની પરંપરા ઉત્પન્ન કરાવનારા થાય છે અને સંસારી અસ્તિત્વથી અવિભક્ત એવા દુઃખને પ્રાપ્ત કરાવે છે. બ્રહ્મના જ્ઞાનને દર્શાવી આપનાર આ ઉપનિષદ્નો આ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ ઉપનિષદના છેવટના ભાગમાં વાર્તારૂપે બ્રહ્મની અનંતરૂપ માયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તથા બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ દર્શાવ્યું છે.

આ તલવકાર ઉપનિષદને કેન ઉપનિષદ્ કહેવામાં આવે છે. કારણ આ ઉપનિષદની શરુઆત પ્રથમ 'કેન' શબ્દથી અર્થાત્ કોના વડે થાય છે. આ ઉપનિષદનો સમાવેશ

તેની સ્ફૂર્તિ વિના સર્વ ઇન્દ્રિયો જડરૂપે છે આ રીતે મન ઇન્દ્રિયાદિકથી, પ્રેરક ચૈતન્યાત્માને ભિન્ન જાણી તથા તે મનાદિકમાં આત્મત્વભાવનો ત્યાગ કરવાથી ધીર અર્થાત્ વિવેકી પુરુષ, પુત્ર, મિત્ર, કલત્ર તથા સંબંધીઓમાં અહંમમ ભાવથી વ્યવહારરૂપ લોકવિષયક સર્વ એષણાના ત્યાગવડે મરણ ધર્મથી રહિત થાય છે.

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—ચક્ષુ, વાણી અથવા મન (બ્રહ્મ સમીપ) પહોંચી શકતાં નથી. (આપણી બુદ્ધિવડે આપણે તેને) જાણી શકતા નથી. (આચાર્યનો ઉપદેશ હોવા છતાં) તેને આપણે પ્રાપ્ત થતા નથી. કેવી રીતે તેનો ઉપદેશ કરી શકાય, તે અમે જાણતા નથી. જ્ઞાનના વિષયથી તે ભિન્ન છે. જ્ઞાનના અવિષયથી અર્થાત્ અવ્યાકૃતથી તે ભિન્ન છે. એ રીતે પૂર્વના આચાર્યોથી અમે સાંભળ્યું છે કે, જેઓ આ પ્રમાણે અમોને ઉપદેશ કરતા હતા.

પ્રેરકનો વ્યક્તરૂપે અભાવ

ટીકા—શ્રોત્રાદિ સર્વને સત્તા સ્ફૂર્તિ આપવાવાળો પ્રકાશક આત્મા છે. આથી સ્વયંજ્યોતિ આત્મામાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી તેમ જ વાગિન્દ્રિય તથા મન પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતાં નથી આત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે, જેથી તે મનાદિનો અવિષય છે જો કે બ્રહ્માત્મા મન તથા વાણી આદિનો અવિષયી છે, છતા શ્રુતિ નિષેધમુખ વચનવડે ઉપદેશ કરે છે, કે, આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મ કાર્યથી ભિન્ન તથા કારણથી ભિન્ન છે. આ પ્રમાણે પૂર્વના આચાર્યોએ અમને શ્રવણ કરાવ્યુ છે, જે અમે તમને કહીએ છીએ કેનોપનિ[illegible]

નથી. વળી તૈત્તિરીય ઉપનિષદના બ્રહ્માનંદવલ્લીના ચતુર્થ અનુવાકમાં કહ્યું છે કે, **आनंदब्रह्मणोविद्वान् न बिभेति कुतश्चन यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।** જે અધિકારીને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તેને કોઇ તરફથી ભય હોતો નથી, આ બ્રહ્મ મન તથા વાણીનો અવિષય છે. ૩

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વાણીથી અવ્યક્ત છે તથા જેનાવડે વાણી વ્યક્ત-સ્ફુટ થાય છે, તેને તું બ્રહ્મરૂપે જાણ તથા બ્રહ્મની ઇદંરૂપે ઉપાસના કરવી, તે બ્રહ્મરૂપ નથી. ૪

બ્રહ્મ વાગાદિના અવિષય રૂપ.

ટીકાઃ—આત્માનું વર્ણન વાણીવડે થઈ શકવું અશક્ય છે તથા જેની પ્રેરણાથી પ્રેરિત થયેલી વાણી નાના પ્રકારના શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરે છે તે દેવ સ્વરૂપને તું બ્રહ્મરૂપે જાણ. જે પુરુષ ઇદંરૂપે અર્થાત્ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયના ભેદની માફક અનાત્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જડ પદાર્થ બ્રહ્મ નથી. ૪

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે, મનવડે મનન થઈ શકતો નથી, અને એમ કહે છે કે, જેનાવડે મન અર્થાત્ અંતઃકરણ પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે તેને તું બ્રહ્મરૂપે જાણ તથા ઇદંરૂપે લોક જે ઉપાસના કરે છે, તે બ્રહ્મરૂપ નથી. ૫

ટીકા—શ્રીશંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે 'મન' શબ્દ અહીં સાધારણ અર્થમાં વપરાયેલો નથી, પણ મનવડે મન તેમ જ બુદ્ધિરૂપ અંતઃકરણનો સમાવેશ કરેલો છે. ૫

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે, આત્મજ્યોતિ ચક્ષુવડે જોતું નથી તથા જેનાવડે ચક્ષુઓ જોઇ શકે છે, તેને તું બ્રહ્મરૂપે જાણ

પણ ઇદંરૂપે જે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મરૂપ નથી. ૬

ટીકા-જે આત્મજ્યોતિ, રૂપને ગ્રહણ કરવાવાળા ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે જોતું નથી, પણ જેનાથી ચક્ષુઓ રૂપને ગ્રહણ કરે છે, તેને તુ બ્રહ્મરૂપે જાણ ૭

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ-જે, શ્રોત્રવડે શ્રવણ કરતા નથી તથા જેનાવડે આ શ્રોત્ર શ્રવણ કરી શકે છે તેને જ તું બ્રહ્મરૂપે જાણ, પણ જેની લોક ઇદંરૂપે ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મરૂપ નથી. ૭

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે ચૈતન્ય, પ્રાણવડે શ્વાસ લેતું નથી પણ જેનાવડે પ્રાણ શ્વાસ લે છે તેને તું બ્રહ્મરૂપે જાણ. પણ જેની લોક ઇદંરૂપે ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મરૂપ નથી. ૮

ટીકા—જે બ્રહ્મને પ્રાણ અર્થાત્ ઘ્રાણેન્દ્રિય લૌકિક ગંધની માફક વિષય કરતી નથી, પણ જે ચૈતન્યાત્માનો પ્રકાશ થવાથી પ્રાણ ઇન્દ્રિય અર્થાત્ ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય પોતાના વિષય તરફ દોરાય છે, તે બ્રહ્મને તું બ્રહ્મરૂપેજાણ ૮

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

દ્વિતીય ખંડ.

બ્રહ્મ અધ્યાત્મ તથા અધિદૈવતથી વિલક્ષણ.

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य च । देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—જો તું એમ ધારે છે કે, હું (બ્રહ્મને) સારી રીતે જાણું છું તો (હું કહું છું કે) તું બ્રહ્મના સ્વરૂપવિષે જે જાણે છે, તે ખરેખર અલ્પ છે. આ બ્રહ્મનું

ત્વં રૂપ (મારાથી ભિન્ન રૂપ) તેમ જ દેવોર્ત્રિ વેદ ચ ।
ધિદૈવત રૂપ એઉ અલ્પ છે. આથી હજી ૨॥ ૨ ॥
મનન કરવું યોગ્ય છે. (શિષ્ય વિચાર કરી ૨. એમ
પછી, કહે છે કે–) હું ધારું છું કે; તે મને વિદિત છે. ૧

ટીકાઃ—શ્રી શંકર ભગવાને આના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, પ્રથમ ખંડમાં દર્શાવાયેલ બ્રહ્મના સ્વરૂપવિષેના વ્યાખ્યાનને જે શિષ્ય અનુસરે છે, તેને મનન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે, કે હું બ્રહ્મને પૂર્ણ રીતે જાણું છું. વેદાન્તનાં સર્વ વચનોનું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે જેને જ્ઞાન છે તે દરેક જણ બ્રહ્મરૂપ છે. આ ઉપનિષદ્‌માં બ્રહ્મ સંબંધીના વિચારની પ્રથમ શરૂઆત આ વચનથી થાય છે કે " તે શ્રોત્રના શ્રોત્રરૂપે છે " અને તે વચનનું પૂર્ણપણે પ્રતિપાદન આ વચનથી થાય છે કે, " તે વાણીવડે પણ વ્યક્ત નથી. " છેવટ તે વેદાંત શાખાનો નિર્ણય નીચલા શબ્દોથી થાય છેઃ—" તે (બ્રહ્મ) જે વિદિત છે તેનાથી ભિન્ન છે." આવી રીતનાં સ્ફુટ કારણો છતાં શિષ્યનું એમ ધારવું થાય છે કે મને બ્રહ્મ સંબંધી પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે કેવળ મિથ્યા છે. જ્ઞાનનો વિષય થનારી દરેક વસ્તુનું પૂર્ણ જ્ઞાન શક્ય છે. પણ જે વસ્તુ જ્ઞાનનો વિષય જ નથી, તેનું જ્ઞાન થવું તદ્દન અશક્ય છે. આ વસ્તુ તે બ્રહ્મ છે. કારણ કે–તે પોતે જ્ઞાતારૂપે છે અને અન્ય વસ્તુ વિષે સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ તે પોતે પોતાના જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકતો નથી. હું કે જે પોતે જ્ઞાતા છું તે કદી જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકું નહિ. કારણ કે–જો તેમ થાય તો મારા જ્ઞાતાપણાના સ્વભાવનો નાશ થાય. જેમ અગ્નિ અન્ય વસ્તુઓને બાળી શકે છે પણ તે પોતાને બાળે છે એમ કહેવાઈ શકે નહિ તેમ એમ પણ કહેવાઈ શકે નહિ કે, બ્રહ્મ અન્ય વસ્તુના જ્ઞાનનો વિષય થઇ શકે છે, કારણ કે–તે સિવાય જ્ઞાનારૂપે અન્ય કોઇ બીજી વસ્તુ અસ્તિત્વરૂપે હોતી નથી.

" તું જે જાણે છે તે અલ્પ છે " એમ જે મૂળમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેના ઉપરથી શિષ્યને શંકા થાય છે કે, ત્યારે બ્રહ્મનો સ્વભાવ ઘણારૂપે હોવો જોઇએ. કારણ કે તે વચન વધારે અથવા ઓછાપણાનો વિચાર દર્શાવે છે. આનો પ્રતિઉત્તર એ છે કે, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં બ્રહ્મની કલ્પના એક જ રૂપે છે, તે ઘણારૂપે નથી. કારણ, તે વર્ણ તથા આકાર રહિત છે. પણ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોતાં તેનો સ્વભાવ ઘણારૂપે છે, જે અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થતા આવરણને લીધે દેખાય છે.

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું બ્રહ્મને સમ્યક્ રીતે જાણું છું, એમ હું નથી માનતો. વળી હું તે બ્રહ્મને નથી
ના જ્ઞાત તથા જાણતો, એમ પણ હું નથી માનતો. જો કે
ાતથી વિલક્ષણ હું તેને જાણું છું (પણ જાણતાં છતાં ભેદ-બુદ્ધિના અભાવથી હું તેને નથી જાણતો.)
ાપણામાંનો જે અધિકારી બ્રહ્મને જાણે છે, તે ઉપર
-ઉલ પ્રકારે જાણે છે. હું તેને નથી જાણતો એમ પણ નથી, તેમ હું તેને જાણું છું, એમ પણ નથી. ૨

ટીકાઃ—नो न वेदेति वेद च આનું વિવરણ શ્રીશંકરભગવાને પોતાની તત્ત્વબોધિની પત્રિકામાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છેઃ—હું તેને નથી જાણતો એમ પણ નથી, તેમ હું તેને જાણું છું, એમ પણ નથી.

ગુરુએ શિષ્યની પરીક્ષા લેવા ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો, ત્યારે શિષ્ય એકાંત પ્રદેશ વિષે રહી, જે બ્રહ્માત્માના સ્વરૂપનો ગુરુએ ઉપદેશ કર્યો છે તે આત્માના સ્વરૂપનો પોતાની બુદ્ધિવિષે નિશ્ચય કરી ગુરુની સમીપ આવી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ-

શિષ્ય—હે ગુરુ ! હું બ્રહ્મને જાણુ છું એમ હું માનું છું

ગુરુઃ—હે શિષ્ય ! તું બ્રહ્મના સ્વરૂપને કેવા પ્રકારનું જાણે છે?

શિષ્યઃ—હે ગુરુ ! હું બ્રહ્મને જાણું છું એવા વિષયરૂપથી હું બ્રહ્મને નથી માનતો, તેમ જ હું બ્રહ્મને જાણું છું અથવા નથી જાણતો એમ પણ નથી માનતો.

ગુરુઃ—આ તો તું વિરુદ્ધ બોલ્યો કે હું બ્રહ્મને જાણું પણ છું, તેમ નથી પણ જાણતો. જ્યારે એમ તું માને છે કે હું બ્રહ્મને જાણતો નથી ત્યારે હું બ્રહ્મને જાણું છું એમ તું કેમ કહે છે ? તેમ જ જ્યારે હું બ્રહ્મને જાણું છું ત્યારે હું બ્રહ્મને નથી જાણતો, એમ કેવી રીતે કહે છે ? ગુરુએ શિષ્યની પરીક્ષા લેવા સારૂ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શિષ્ય પોતાના દૃઢ નિશ્ચયથી જરા પણ ચલાયમાન થયો નહિ પણ સિંહની માફક ગર્જના કરતો પોતાનો યથાર્થ અનુભવ પ્રકટ કરવા લાગ્યો.

શિષ્ય:—હે ગુરુ ! આપણા બ્રહ્મચારીઓની મધ્યમાંનો જે કોઈ પણ અધિકારી આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે, તે મારી કહેલી રીત પ્રમાણેજ જાણે છે, જે "બ્રહ્માત્મા જ્ઞાત છે અથવા અજ્ઞાત છે" એવા બે પ્રકારના વ્યવહારથી વિલક્ષણ છે. ગુરુએ સ્વયંપ્રકાશ આત્માનો જે ઉપદેશ કર્યો હતો તેના પરથી નિશ્ચય કરી શિષ્યે સ્વયં-પ્રકાશ આત્માને જ્ઞાત તથા અજ્ઞાતથી ભિન્ન કરી કહ્યો. ૨

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—જે (બ્રહ્મવેત્તા) માને છે કે, બ્રહ્મ અ-મત અર્થાત્ કર્તૃકર્માદિથી અપ્રાપ્ત છે, તે-શ્રુતિનો ઉપસંહાર નાથી બ્રહ્મ મત છે (તે બ્રહ્મને જાણે છે.) જે (બ્રહ્મનો અવેત્તા) એમ જાણે છે કે, બ્રહ્મ મત અર્થાત્ કર્તૃકર્માદિથી પ્રાપ્ત છે તે બ્રહ્મને જાણતો નથી. જે વિવિધ પ્રકારે તેને જાણે છે, તેને બ્રહ્મ અવિજ્ઞાત છે તથા પ્રમાણાદિ વિવિધ જ્ઞાનથી રહિતરૂપે જા-ણનારાઓને તે સમ્યક્ પ્રકારે જણાય છે. ૩

ટીકા:—આનો ભાવાર્થ એમ પણ થઈ શકે કે, જેઓ બ્રહ્મને જાણે છે તેઓને તે અવિજ્ઞાત છે અને જેઓ તેને નથી જાણતા તેઓને તે વિજ્ઞાત છે. શંકર ભગવાન્ અહીં વધુ વિવેચન કરી કહે છે કે, "અમે બ્રહ્મને નથી જાણતા" આ વાક્યથી જેઓ કેવળ બ્રહ્મથી અજ્ઞાત છે તેઓને તો અમે બ્રહ્મને જાણીએ છીએ હું એવો વિચાર હોતો જ નથી. પણ જેઓ મન, બુદ્ધિ આદિ ઇન્દ્રિયો-વડે તેને જુવે છે, તેવાઓનેજ લેવા. આવા જનોને બ્રહ્મનું ખરું જ્ઞાન હોતું નથી, કારણ કે બ્રહ્મના કેવળ સ્વરૂપવિશે આવા વિચારો હોતા નથી.

અહિંથી ગુરુ શિષ્યનો સંવાદ ચાલતો નથી. પણ શ્રુતિ સર્વ અધિકારીને ઉપદેશ કરે છે કે, જે વિદ્વાન્ મન તથા વાણીના અવિ-ષયરૂપે બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણે છે તે બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણે છે તથા જે મન તથા વાણીના વિષયરૂપે બ્રહ્મને માને છે તે બ્રહ્મના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણતો નથી. વિવિધ પ્રકારે જાણનારને બ્રહ્મ અજ્ઞાત છે તથા વિવિધ પ્રકારથી રહિત જાણનારને બ્રહ્મ જ્ઞાત છે, અર્થાત્ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મ મન તથા વાણીનો અવિ-ષય છે, આ રીતે જાણવાવાળા વિદ્વાને યથાર્થ કરી બ્રહ્મને જાણ્યો

છે તથા અજ્ઞાનીને દેહ, ઇન્દ્રિય, આદિમ્માં આત્મત્વબુદ્ધિ થાય છે આથી તે અજ્ઞાની પુરુષો બ્રહ્મના વિષયરૂપને જાણતા છતા તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતા નથી ૩

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

જો પ્રતિબોધરૂપે (બુદ્ધિવૃત્તિના સાક્ષીપણાવડે) જણાયલો બ્રહ્મ મત (જ્ઞાત) થાય છે તો તે પુરુષ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે આત્માવડે (શમાદિ યુક્તિવડે) સામર્થ્યને મેળવે છે અને જ્ઞાનવડે અમૃતને મેળવે છે ૪

ટીકા:—બ્રહ્મને .. વિચાર ઉદ્ભવે છે એમ જે પુરુષે જાણ્યુ છે તેને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ દરેક વિચારના વેત્તારૂપે જેને તે જાણેલ છે તેને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે કોઈ ભિન્ન વસ્તુરહિત આ સાક્ષીરૂપે જેનો સ્વભાવ માત્ર જાણવા અથવા વિચારવાનો છે અર્થાત્ સર્વના દ્રષ્ટારૂપે જો તે જાણવામાં આવે છે, તો તેને બ્રહ્મનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જોવામા આવે છે

ધનાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ શક્તિથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થતુ નથી કારણ ધનાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ સામર્થ્ય ક્ષણિક તથા બાહ્ય છે પણ આત્મજ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થયેલ સામર્થ્ય મૃત્યુને પણ ઓળંગી જવા શક્તિમાન્ છે, કારણ તે આંતર તેમ જ શાશ્વત પણ છે

અંતઃકરણની જે જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ વૃત્તિ આત્માના પ્રકાશવડે પ્રકાશિત થઈ ઉત્પન્ન થાય છે આત્માના પ્રકાશ વિના કોઈ પણ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી આ જ કારણથી સર્વ વૃત્તિઓને વિષયરૂપે પ્રકાશ કરવાવાળો આત્મા તે સર્વ વૃત્તિથી ભિન્ન સ્વયપ્રકાશરૂપે છે આ આત્માના જ્ઞાનથી પુરુષ અમૃત ભાવને પામે છે, અર્થાત્ જન્મમરણાદિથી રહિત તથા આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્માત્માને પ્રાપ્ત થાય છે આત્માના જાણવાથી સામર્થ્યને પામે છે આ વિદ્યારૂપ સામર્થ્યથી તે જન્મમરણાદિને પામતો નથી ધન, મિત્ર, મંત્ર ઔષધ, તપ અથવા યોગવડે પ્રાપ્ત થયેલ સામર્થ્યવડે મૃત્યુને તરી શકાતુ નથી ૪

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती वि-

नष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

અધિકાર યુક્ત શરીરમાં રહેલા આત્માને મનુષ્ય ઓળખે છે તો તે સત્યને પ્રાપ્ત થયેલ કહે-

શરીરમાના આ ત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ

વાય છે. જો કોઇ પણ પુરુષ અધિકારવાળા શરીરમાંના આત્માને નથી ઓળખતો તો તેને મહાન્ અનર્થ થાય છે. જે ધીરપુરુષો સર્વ ભૂતમાત્ર વિશે (બ્રહ્મનું સ્વરૂપ) જાણે છે તેઓ આ લોકમાંથી ગમન કર્યા પછી અમૃતરૂપ થાય છે. ૫

ટીકા —અધિકારી શરીરવાળા જો આ જન્મમાં જ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણી લે છે તો તે સત્યરૂપ તથા આનંદરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. જો પુરુષ ભરતખંડમાં અધિકારી મનુષ્ય શરીરને પ્રાપ્ત થઇ પરમેશ્વરની માયાવડે મોહિત થાય છે,–તુચ્છ વિષયમાં આસક્ત થાય છે તથા પોતાના આનંદસ્વરૂપ આત્માને ઓળખતો નથી તો તેને ઘણી જ હાનિ થાય છે. આ હાનિવડે પુરુષ વારંવાર જન્મમરણાદિ દુઃખને પામે છે તથા કામ ક્રોધાદિ ચોરને આધીન થઇ પોતાનાં કર્માનુસાર અનેક ઉચ્ચ નીચ શરીરને ગ્રહણ કરવાથી મુક્તાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ પ્રમાણે અધિકારી મનુષ્ય શરીરમાં બ્રહ્માત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઇ મોક્ષ પામે છે. એક જ આત્મા સર્વ સ્થાવર જંગમ ભૂતો વિશે અનેકરૂપે થઇ પ્રતીત થાય છે જેમ વાસ્તવિક રીતે એક જ ચંદ્રમા જળપાત્રના ભેદવડે અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ જ એકજ આત્મા ઉપાધિના ભેદવડે અનેક રૂપે પ્રતીત થાય છે પણ ખરૂં જોતા તે એક છે. આ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોમાં પરમાર્થરૂપે એક જ પરમાત્મા અનેકરૂપે સ્થિત છે. આ પ્રમાણે જે ધીર અર્થાત્ વિવેકી પુરુષ વિશેષ ચિંતન કરી દેહ ઇંદ્રિયાદિકમાં અહંમમાદિક બુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે, તે પોતાના વર્તમાન શરીરને છોડી અમૃત ભાવને-મોક્ષને પામે છે, અર્થાત્ તે ફરી જન્મમરણાદિ દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી ૫

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

તૃતીય ખંડ.

બ્રહ્મવિદ્યાનું ઉમારૂપે પ્રકટ થવું.

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥१॥

શબ્દાર્થઃ-બ્રહ્મે એક સમય દેવોને માટે વિજય મેળવ્યો. આ બ્રહ્મના વિજયથી દેવતાઓનો મહિમા વધ્યો. તેઓએ ધાર્યું કે, આ વિજય અમારો જ છે તથા આ મહિમા પણ અમારો પોતાનોજ છે. ૧

ટીકાઃ—સચ્ચિદાનંદ લક્ષણરૂપ બ્રહ્મે દેવોનાપર અનુગ્રહ કરી અસુર લોકોપર જય મેળવ્યો. આ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મથી અસુરોનો પરાજય થવાથી ઇન્દ્રાદિ સર્વ દેવો પૂજાવા લાગ્યા. તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે, કાર્ય કારણના સંઘાતરૂપ અમોએ જ અસુરોનો પરાજય કરી ઉત્કર્ષ મેળવ્યો, અર્થાત્ તેઓમાં અહંભાવ ઉત્પન્ન થયો.

વિજયઃ—જ્યારે અસુરો પોતાની શ્રેષ્ઠતા અર્થે દેવોની સાથે લડતા હતા ત્યારે બ્રહ્મે દેવોનો અસુરોપર વિજય મેળવાવ્યો. શ્રી શંકર ભગવાન્ આ સંબધમાં કહે છે કે, દેવતાના દૃષ્ટાંતથી બ્રહ્મના સ્વરૂપને ઓળખવાની કઠિનતા પડે, જેથી કથારૂપે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે અથવા તો અગ્નિ આદિ સર્વ દેવો બ્રહ્મજ્ઞાનવડે શક્તિને પામે છે, જેથી બ્રહ્મના મહિમાની સ્તુતિ કરવા આ કથા આપવામાં આવી છે. ૧

तद्धैषां विजज्ञो तेभ्यो हे प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ-તેણે તેઓના આ(મોહને)જાણ્યો તથા તેઓની સમક્ષ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું. દેવોએ તેમને ઓળખ્યા નહિ (તથા માંહોમાંહે પૂછવા લાગ્યા કે) આ પ્રત્યક્ષ પૂજ્ય શું હશે ? ૨

ટીકાઃ—એક સમયે સ્વર્ગ લોક વિશે રહેતા દેવોએ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતાપથી સર્વ અસુરોનાપર જય મેળવ્યો. જેવી રીતે અગ્નિની સમીપતાથી પતંગીઆનો નાશ થાય છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તા દેવતાઓની સમીપતાથી અસુરનો નાશ થયો. જેમ તપ્ત લોહપિંડ તૃણાદિનો દાહ કરવા સમર્થ થાય છે, પણ અગ્નિના સંબંધવિના તે લોહ કેવળ પોતે જ તૃણાદિનો દાહ કરવા સમર્થ નથી, તેમ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિથી પ્રકાશવાન્ અર્થાત્ બળવાન્ દેવો અસુરોનો નાશ કરવા લાગ્યા. બ્રહ્મરૂપ અગ્નિના સામર્થ્યવિના દેવોરૂપ લોહ તૃણની માફક અસુરનો નાશ કરવા સમર્થ થતા નથી, માટે બ્રહ્મતેજવડે દેવતાઓ અસુરનો નાશ કરવા સમર્થ થાય છે. જો બ્રહ્મતેજથી જ દેવો અસુરોનો નાશ કરવા સમર્થ થયા તથા બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી સર્વના આત્મારૂપ છે, આથી સર્વ પુરુષોમાં બ્રહ્મ વિદ્યમાન હોવાથી તે સર્વ પોતપોતાના શત્રુઓનો નાશ કરવા શક્તિવાન્ કાં થતા નથી, એવી કોઇને શંકા ઉપજે થાય, તો તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપક છે, છતાં સૂર્યકાંત મણિ વિશે સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી તે પટાદિને દાહ કરવા સમર્થ થાય છે અન્ય સ્થળ વિશે રહેલ રશ્મિ દાહ કરવા સમર્થ નથી. તેમ બ્રહ્મતેજ જો કે સર્વત્ર વ્યાપક છે, છતા પણ સત્વગુણપ્રધાન દેવતાઓમા તે વિશેષ કરી હોય છે, આ હેતુથી જ દેવો બ્રહ્મબળવડે અસુરોનો જય કરતા હતા. " બ્રહ્મ બળવડે અમારો જય થયા છે " આમ માનવા છતાં ભોગ વિશે આસક્ત થવાથી દેવોને તે વિસ્મરણ થયું તથા એમ માનવા લાગ્યા કે, અમે અમારા પોતાના બળથી જ અસુરોનો જય કર્યો છે. જેમ દુઃખને પ્રાપ્ત થયેલ કોઇ પુરુષ કોઇ દયાળુ પુરુષની કૃપાવડે દુઃખમાથી મુક્ત થવા પછી ફરી ભોગમાં આસક્ત થવાથી પોતાના ઉપકારને ભૂલી જાય છે, તેમ બ્રહ્મના બળથી અસુરો જીત્યા પછી ભોગમાં આસક્ત થવાથી દેવો બ્રહ્મના ઉપકારને ભૂલી ગયા તથા રજોગુણી થવાથી તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે, અમે પોતે જ અસુરોના નાશનું કારણ છીએ. અમે અમારી પોતાની બુદ્ધિવડે અસુરોનો જય કર્યો છે, અમે મહા બળવાન્ છીએ, અમારા સરખું બીજું કોણ સંસારમાં બળવાન્ છે ? આ રીતે જ્યારે દેવોને નાશનું કારણ અભિમાન ઉત્પન્ન થયું ત્યારે ગર્વને હરણ કરનાર પિતા તુલ્ય દયાળુ ઇશ્વર (બ્રહ્મ) દેવોના કલ્યાણ માટે આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યા, કે આ દેવો હું બ્રહ્મના તેજથી આટલા બળવાન્ છતાં કૃતઘ્ની થઇ મારૂં વિસ્મ-

રણ કરે છે. આ અભિમાનથી એ લોકનો નાશ થશે, માટે એ લો-
કોનું અભિમાન દૂર કરવું જોઇએ. આ પ્રમાણે દયાળુ બ્રહ્મે વિચાર
કરી પોતાની માયાવડે તેઓ સગુણ સ્વરૂપ થઇ, યક્ષનું (પૂજ્યનું)
રૂપ ધારણ કરી દેવસભા વિશે પ્રકટ થયા. આવું યક્ષનું સ્વરૂપ ઓ-
ળખી ન શકવાથી તેઓ માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે, આ પૂજનીય
સ્વરૂપ કોનું છે ? કોઇ અમારા શત્રુ રાક્ષસો આવેલ છે કે કોઇ
બીજું છે ? ૨

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥३॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥

તેઓએ અગ્નિને કહ્યું, હે જાતવેદ ! તમે જઇ ખબ-
ર કાઢી લાવો કે; આ યક્ષરૂપે કોણ છે ? અગ્નિએ તેમ
કરવાની હા પાડી. ૩ તે (અગ્નિ દેવ) તેની (બ્રહ્મની)
સમીપ ગયા. બ્રહ્મે કહ્યું "તું કોણ છે" તેણે પ્રત્યુત્તર દીધો
કે 'હું ખરેખર અગ્નિદેવ છું'. હું ખરેખર *જાતવેદ છું'. ૪

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वं दहेयम् । यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

બ્રહ્મે તેને પૂછ્યું;-તારે વિશે કેવા પ્રકારનું સામર્થ્ય
રહેલ છે ? અગ્નિએ પ્રત્યુત્તર દીધો કે,-આ પૃથ્વી વિશે
જે કાંઇ હોય છે તેનું દહન કરવા હું શક્તિમાન્ છું. ૫
તેણે (યક્ષરૂપ બ્રહ્મે) તેની-અગ્નિની સમીપમાં એક
તૃણ મૂક્યું અને કહ્યું, "આનું દહન કર." પોતાના સર્વ
વેગવડે તે તૃણની સમીપ ગયો, પણ તે તેનું દહન કરી

* જાતવેદનો અર્થ ધનનો દાતા, વ્યાપકરૂપ અથવા અત્યંત
બુદ્ધિમાન્ થાય છે.

શકયો નહિ. ત્યારપછી તે દેવોની પાસે પાછો ફર્યો અને કહ્યું,–આ યક્ષરૂપ કોણ છે તે જાણવા હું શક્તિવાન્ થાઉં એમ નથી. ૬

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥७॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

પછી તેઓએ વાયુદેવને કહ્યું, કે હે વાયુદેવ ! આ યક્ષરૂપ કોણ છે તે જાણી આવો. વાયુદેવે તેમ કરવાની હા પાડી. ૭ તે (વાયુ) તેની સમીપ ગયો. બ્રહ્મે કહ્યું, કે "તું કોણ છે ?" તેણે પ્રત્યુત્તર દીધો;–'હું ખરેખર વાયુ છું, હું ખરેખર માતરિશ્વ છું.' ૮

ટીકા—*मातरि-अंतरिक्षेश्वयतीति मातरिश्वः વાયુ પોતાના અંતરિક્ષ વિશે રહે છે, માટે એને માતરિશ્વ કહેવામાં આવેછે.

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्व्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥९॥ तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्व्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

તેણે–બ્રહ્મે વાયુને પૂછયું; તારૂં સામર્થ્ય કેટલું છે ? વાયુએ પ્રત્યુત્તર દીધો;–આ પૃથ્વીપર જે કાંઈ હોય છે, તેને ઘસડી શકવા હું સામર્થ્યવાન્ છું. ૯ પછી બ્રહ્મે તેની સમીપ તૃણ મૂકયું તથા કહ્યું:–આ તૃણને ઘસડી જા. વાયુ પોતાના સર્વ વેગવડે તેની સમીપ ગયો, પણ તે તૃણને ખસેડી શકયો નહિ. પછી તે દેવોની પાસે પાછો ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે,–આ યક્ષરૂપ કોણ છે, તે હું જાણી શકું એમ નથી. ૧૦

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥

પછી સર્વ દેવોએ ઇન્દ્રદેવને કહ્યું.–હે મઘવન્ ! આ યક્ષરૂપ કોણ છે, તે જાણી લાવો. ઇન્દ્રે તેમ કરવાની હા પાડી. તે તેની સમીપ ગયો, પણ બ્રહ્મ તેની સમીપમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા. ૧૧

ટીકાઃ—સર્વ દેવોમાં ઇન્દ્ર વધારે વીર્યવાન્ છે, છતાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં તેની શક્તિ અલ્પ છે, તે દર્શાવવા બ્રહ્મ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઇ ગયા.

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं ताᳬं होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २९ ॥ १२ ॥

ત્યાં અંતરિક્ષ વિશે અતિશય શોભાયુક્ત હિમવાનની પુત્રી ઉમારૂપે એક સ્ત્રીને તેણે જોઈ. તે તેની સમીપ ગયો. તથા પૂછવા લાગ્યો કે, આ યક્ષરૂપ કોણ છે ? ૧૨

ટીકા—અગ્નિ તથા વાયુની માફક ઇન્દ્ર પાછો ફર્યો નહિ, પણ તે યક્ષરૂપ કોણ હશે તેના વિચારમાં ત્યાં જ ઉભો થઇ રહ્યો. યક્ષ વિશે ઇન્દ્રની શ્રદ્ધા જોઇ ઉમારૂપે બ્રહ્મવિદ્યા તેની સમીપ પ્રકટ થઇ. હૈમવતીના બે અર્થો થાય છે, કાં તો સુવર્ણથી અલંકૃત થયેલ અથવા હિમવતની પુત્રી, કારણ તે ઇશ્વરશંકરની સમીપમાં જ સર્વદા રહે છે, માટે તે જાણતાં હોવાં જોઇએ. હિમવતની પુત્રી " એમ શંકરનું કહેવું વધારે શ્રેષ્ઠ લાગે છે. આ ઉપનિષદ્ જ્યારે અસ્તિત્વમાં આવેલું ત્યારે શૈવભક્તિ વધારે પ્રબળ હોવી જોઇએ ડા. વેબર આના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિવેચન કરે છેઃ—

કેન ઉપનિષદના ૩ જા તથા ૪ થા ખંડ પ્રમાણે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગ વિશે જેવા અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય મુખ્ય દેવો ગણાય છે તેવા જ અગ્નિ, વાયુ તથા ઇન્દ્રને પરમ પૂજ્ય માનવામાં આવ્યા છે. અગ્નિ, વાયુ તથા ઇંદ્રની ગણના બે દેવોમાં કરવામાં આવી છે. કારણ ઇન્દ્ર તથા વાયુનું એક જ રૂપ છે. શુકલ તથા કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં આ સંબંધે ઘણાં દૃષ્ટાંતો જોવામાં આવે છે, જેમાં આ બેને દ્વિવચનમાં મૂકવામાં આવે છે તથા ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તવિશે એ

બઉ દેવોની સાથે એક વચન મૂકવામાં આવ્યું છે. છતાં આ બાબત વિશે પૂર્ણ ખુલાસો આપી શકાય એમ નથી. પણ એટલું તો નકી છે કે, સર્વ પવિત્ર વસ્તુઓની સાદરયતા બ્રહ્મવિદ્યે માનવામાં આવે છે. આ વાર્તા પણ એમ દર્શાવી આપે છે કે, સર્વ પવિત્ર વ્યક્તિઓમાં બ્રહ્મની શ્રેષ્ઠતા પૂર્ણ છે. બ્રહ્મ અને દેવતાઓના મધ્યસ્થરૂપે ઉમા હિમવતી કેવી રીતે હોગે? શંકરના વચન પ્રમાણે ઉમારૂપે બ્રહ્મવિદ્યા ઇન્દ્રની સમીપ પ્રકટ થયેલ કહેવામાં આવે છે. સોમ શબ્દના વિવેચનવિષે સાયણાચાર્ય કહે છે કે, હિમવત્ पुत्र्या गौर्या ब्रह्मविद्याभिमानित्वात् गौरीवाचकं ब्रह्मविद्यां उपलक्षयति अत एव तलवकारोपनिषदि ब्रह्मविद्यामूर्तिप्रस्तावे बहु शोभमानां उमां हैमवतीं तां होवाचेति तद्विषयतया उमया सह वर्तमानत्वात् सोम. તેમજ અનુવાદિકકાર લખે છે કે,-उमा ब्रह्मविद्या तया सह वर्तमान सोम परमात्मन् વળી કહ્યુ છે -; अंबिका जगन्माता पार्वती तस्या भर्ता अंबिकापती तस्या एव ब्रह्मविद्यात्मकदेह उमाशब्देनोच्यते. (१२)

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ચતુર્થ ખંડ.

ઇન્દ્રના અભિમાનનો નાશ.

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ-તે બ્રહ્મવિદ્યાએ કહ્યું,-(તે બ્રહ્મરૂપ છે) કારણ બ્રહ્મનો આ વિજય થવાથી તમે મહિમાને પામ્યા. આથી-ઉમાના કહેવાથી જ તેણે (ઇન્દ્રે) બ્રહ્મને ઓળખ્યા. ૧

ટીકા—જ્યારે ઇન્દ્રે દેવીને પૂછ્યું, ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ઉમાદેવી તેને કહેવા લાગ્યાં; 'હે ઇન્દ્ર! જે યક્ષ તેં જોયો તેનાજ તાપથી જ તારો જય તથા મહિમા છે. પણ તને પોતાને અભિમાન આવ્યું તેથી તારૂં અભિમાન તોડવા બ્રહ્મે યક્ષનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે.' જ્યારે

ઉમાદેવીરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાએ ઈન્દ્રને આમ કહ્યું, ત્યારે ઇન્દ્ર અભિમાનનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મને સર્વ જગતનું કારણ માનવા લાગ્યો. ૧

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ બ્રહ્મથી ખરેખર આ દેવો–અગ્નિ,વાયુ અને ઇન્દ્ર બીજા દેવોથી શ્રેષ્ઠ થયા. કારણ કે તેઓએ ઘણાજ સમીપમાં તેનો સ્પર્શ કર્યો તથા તેઓએ પ્રથમ બ્રહ્મને ઓળખ્યા. ૨

ટીકાઃ—અગ્નિ, વાયુ તથા ઇન્દ્ર આ ત્રણ દેવો બ્રહ્મની સાથે બોલવા માટે ઘણા જ સમીપમાં ગયા. આથી તે ત્રણ દેવો બીજા દેવો કરતાં શક્તિ તથા ગુણમાં અધિક થયા. તેઓએ બ્રહ્મથી કહેવાયેલ સંવાદાદિ પ્રકારવડે બ્રહ્મનો સ્પર્શ કર્યો, માટે તેઓ પ્રથમ થયા. તેમાં પણ ઇન્દ્રે પ્રથમ જાણ્યું, કે આ બ્રહ્મ છે તથા અગ્નિ અને વાયુ એ ઇન્દ્રના કહેવાથી જાણ્યું, માટે ઇન્દ્ર સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાયા. ૨

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—આથી ખરેખર બીજા દેવો કરતાં ઇન્દ્ર શ્રેષ્ઠ થયો, કારણ કે તેણે સૌથી વધારે બ્રહ્મનો સ્પર્શ કર્યો. તેણે બ્રહ્મને પ્રથમ ઓળખ્યા. ૩

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीति न्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેનો બ્રહ્મવિદ્યાનો આ આદેશ–ઉપદેશ છે. તે વિદ્યુતની માફક પ્રકાશ્યાં, તેઓ આંખના પલકારામાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં. આ અધિદૈવતરૂપ છે. ૪

બ્રહ્મનું અધિદૈવિકાદિ સ્વરૂપ

ટીકાઃ—વિજળીના માફક બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ તે દેવોને બતાવી પાછું અદૃશ્ય થઇ ગયું વિજળીના પ્રકાશ સાથે બ્રહ્મનું પ્રકટ

થવું સરખાવવું તે પ્રથમ ઉપમા છે. બીજી ઉપમા એ છે કે, જેમ નેત્રનું ખોલવું તથા મીચવું જેટલા સમયમાં થાય છે તેટલા સમય-સુધી બ્રહ્મે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ રૂપે દર્શાવ્યું. આ ઉપદેશ અધિદૈવત (દેવોને વિષય કરવાવાળો) છે.

શંકર ભગવાન્ આનો અર્થ એમ કરે છે કે, બ્રહ્મ એક ક્ષણ સુધી પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવી અદશ્ય થઇ ગયા. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અધિ-દૈવત સાથે સરખાવવા આ મંત્ર આપવામાં આવ્યો છે તથા આ મંત્રનો ભાવાર્થ એ થાય છે કે, બ્રહ્મનો સ્પર્શ ઇન્દ્રિયવડે વિદ્યુતની માફક થાય છે એટલે કે 'આ સ્પર્શ છે' એમ કહેવામાં આવે તે પહેલાં તો સ્પર્શનો નાશ થાય છે. વિદ્યુતસાથે આપવામાં આવેલી આ સાદશ્યતા ક્ષણિકત્વ માટે હોય અથવા તો પ્રકાશ દર્શાવવા માટે હોય.

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે અધ્યાત્મ ઉપદેશ વિશે કહેવામાં આવે છેઃ—જાણે બ્રહ્મ પ્રત્યક્ રૂપ અંતઃકરણ પ્રતિગમન કરતા હોય તથા તેનો સ્પર્શ કરતા હોય તેમ મન-વડે આ પ્રકૃત બ્રહ્મ સ્મરણ કરે છે કે (હું બ્રહ્મરૂપ છું). તેમ જ મનવડે આ નિરંતર સંકલ્પ રૂપે (અભિલાષારૂપે) થાય છે કે (આ બ્રહ્મ છે તથા હું તેનો સાક્ષાત્કાર કરું છું.) ૫

ટીકાઃ—આ મંત્રમાં બ્રહ્મનો અધ્યાત્મરૂપ ઉપદેશ કહેવામાં આવ્યો છે; બ્રહ્મની સન્નિધિમાં હું ઉપાસકનું મન વિષય કરે છે. આ રીતનું જે ચિંતન કરવું તે અધ્યાત્મ ઉપદેશ કહેવામાં આવેછે. ૫

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाऽभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મ (પ્રાણી માત્રના વનનીયરૂપે અર્થાત્ ઉપાસ્યરૂપે હોવાથી) વનરૂપ છે. કારણ કે બ્રહ્મનું, વન એ ગુણાભિધાનવડે ચિંતન કરવું જોઇએ. (જે તેની આ પ્રમાણે ઉપાસના કરે છે તેને નીચે પ્રમાણે ફળ થાય છે.) જે કોઈ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મને ઉક્ત પ્રકારે જાણે છે, તે ઉપાસકની સર્વ ભૂતો સેવા કરે છે. ૬

ટીકાઃ—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રથમાધ્યાયના ચોથા બ્રાહ્મણના સોળમા મંત્રવિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે, **स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेव * हैवं विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम्**:-જેમ દરેક પુરુષ પોતાના સ્થાનને કાયમ રાખવા ઇચ્છે છે, તેમ સર્વ ભૂત માત્રો પણ એમ ઇચ્છે છે કે આ પ્રમાણે જે કોઈ બ્રહ્મને ઓળખે છે તેનું અરિષ્ટ થાઓ. (૬)

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—(શિષ્ય કહે છે) હે પૂજ્ય ! આપ ઉપનિષદ (બ્રહ્મવિદ્યા) કહો. (ત્યારે ગુરુ પ્રત્યુત્તર આપે છેઃ-શ્રોત્રના શ્રોત્રરૂપે ઇત્યાદિવડે) તને જે ઉપદેશ કહેવામાં આવ્યો તે બ્રહ્મસંબંધીનું ઉપનિષદ્ અમે તને સમજાવ્યું. ૭

ટીકાઃ—શિષ્યની આ પ્રમાણેની માગણી એટલા માટે કરવામાં આવી છે કે, જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો, તેમાં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી પૂર્ણ ઉપદેશ છે કે હજુ કાંઇ બાકી રહ્યો છે. આનો મુખ્ય ભાવાર્થ એ થાય છે કે, જે બ્રહ્મવિષે કહેવામાં આવ્યું છે તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન સંપૂર્ણ થાય છે. આ જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર છે, માટે આ સંબંધી બીજું કાંઈ પણ અવશેષ રહેલું નથી. કેટલાંક ઉપાયો છે કે, જેથી મન બ્રહ્મજ્ઞાનનું વિષય થવાને તૈયાર બને છે. સાધનતરીકે તેઓ ગમે એટલા અગત્યના હોય, છતાં બ્રહ્મજ્ઞાનમાં તેના વિભાગતરીકે તેનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી તથા તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનને સ્થાપન કરતા નથી. ઉપનિષદ્ઃ-તાદાત્મ્ય રૂપવડે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ અહંમમાદિ ગ્રંથિને શિથિલ કરવી તથા અવિદ્યાનો નાશ કરવો, તે ઉપનિષદ્ અથવા બ્રહ્મવિદ્યા. (૭)

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः । सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેની પ્રાપ્તિનાં (સાધનો) આ છેઃ-તપ, દમ અને કર્મ છે; સર્વ અંગો સહિત બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધનો. વેદો તેની પ્રતિષ્ઠારૂપ છે તથા સત્ય તેના આયતન-સ્થાનરૂપ છે. ૮

ટીકાઃ—હે શિષ્ય! બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધનો નીચે પ્રમાણે છેઃ- ૧ લું સાધન તપ કરવું તે છે. અહીં તપ શબ્દવડે ચિત્તની એકાગ્રતા લેવી, ૨ જું સાધન એ છે કે બાહ્ય ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરવી તથા ત્રીજું સાધન એ છે કે સર્વ કર્મો નિષ્કામ કરવાં. અર્થાત્ તપ, દમ અને નિષ્કામ કર્મ, આ ત્રણ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રતિષ્ઠારૂપ છે અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાની સ્થિતિના હેતુરૂપ છે. ઉપર કહેલ તપ, દમ તથા કર્મથી ભિન્ન અમાનત્વ તથા અદંભત્વાદિ સાધનો પણ સાથે સાથે અંગીકાર કરવાં. આ પ્રમાણે ચાર વેદો ઋક્, યજુસ્, સામ તથા અથર્વ તથા તેનાં ૭ અંગોઃ-શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ તથા જ્યોતિષ, બ્રહ્મવિદ્યાની સ્થિતિના હેતુરૂપ છે, તેમ જ જે સત્યવાદી હોય છે તેને જ બ્રહ્મવિદ્યા આશ્રયી છે. ૮

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४॥ ९ ॥

બ્રહ્મવિદ્યાનું ફળ.

શબ્દાર્થઃ—જે કોઈ તેને-ઉપનિષદને આ રીતે જાણે છે, તે સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત થઈ, વિનાશ રહિત તથા સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવા સ્વર્ગલોકમાં અર્થાત્ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મનેવિષે સ્થિતિ કરે છે.

कठोपनिषद्.

ભૂમિકા.

કઠોપનિષદ્ કે જેનાપર શંકર મહાત્માએ ટીકા કરી છે, તેના બે અધ્યાયો છે. દરેક અધ્યાયમાં ત્રણ ત્રણ વલ્લી છે. ડૉ. વેબરનો સિદ્ધાંત એ રીતનો છે કે, પ્રથમ કઠ ત્રણ વલ્લીમાં પૂર્ણ થતો હતો. આ માનવાને માટે તેનાં મુખ્ય કારણો આ છે કે, પ્રથમાધ્યાયની સમાપ્તિમાં નિયમ પ્રમાણે કાંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી. દ્વિતીયાધ્યાય તદ્દન વેદાંતવચનોથી પૂર્ણ છે. બેઉ અધ્યાયોવિષે ભાષાની પણ ભિન્નતા જોવામાં આવે છે તથા અથર્વની અંદર બેઉ અધ્યાયો જાણે જુદાં જ ઉપનિષદો હોય એમ ગણેલા છે. આ પરથી ખુલ્લે ખુલ્લું જણાઈ આવે છે કે, બન્નેની રચનાવિષે ભિન્નતા હોવી જોઇએ. પ્રથમાધ્યાયની સમાપ્તિમાં ઉપનિષદનો વિષય પૂર્ણપણે પ્રદર્શિત કર્યો છે. દ્વિતીયાધ્યાયવિષે કોઈ પણ નવીન વિચાર આપવામાં આવ્યો નથી. અગર જો કે પ્રથમાધ્યાયની માત્ર પુનરાવૃત્તિ તેમાં નથી, છતાં તેમાં કોઈ મુખ્ય સિદ્ધાંત નથી, કે જેથી તે બન્ને અધ્યાયોને ગોઠવી શકાય. આ પરથી જણાઈ આવે છે કે, દ્વિતીયાધ્યાય આધુનિક રચાયેલ હોવો જોઇએ. પ્રથમાધ્યાયના કેટલાક વિષયોને વધારે ખુલ્લી રીતે વિવરણ કરવાના તથા તેમાંના સિદ્ધાંતને અસંશય રીતે દ્રઢીભૂત કરવાના હેતુથી આમ કરેલું હોવું જોઇએ.

સર્વ ઉપનિષદોમાં કઠોપનિષદ્ ઉત્તમ ગણાય છે અને એટલું તો કબુલ કરવું જ જોઇએ કે, વિચારની ઉન્નતિમાં, અર્થના ગાંભીર્યમાં, સંકલ્પના સૌંદર્યમાં તથા શુદ્ધ ભાવનાવાળી ભક્તિવિષે બીજાં કોઈ પણ ઉપનિષદો આની તુલનામાં આવી શકે એમ નથી. કથાના પ્રથમ

ભાગમાં મનુષ્યના મનને સૌથી ઉંચામાં ઉંચા જે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય, તેવાનો ભગવાન્ યમરાજના મુખથી અપાતા પ્રત્યુત્તરરૂપે ઉચ્ચતમ વિચાર જગતનાં ક્ષણિક સુખ કરતાં અખંડાનંદની કેટલી શ્રેષ્ઠતા છે, તેના સંબંધમાં નચિકેતાએ દર્શાવેલ પોતાની અત્યંત આતુરતા તથા દૃઢ નિશ્ચય તથા નચિકેતાને યમરાજે ઘણી લાલચો આપવા છતાં તે નહિ કબુલ કરતાં દૃઢરીતે પોતાના એક જ સંકલ્પને પકડી રહેવાની તેની દ્રઢતા, તેમ જ જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક જ છે તે સંબંધી આપેલ સિદ્ધાંતોવડે સર્વ ઉપનિષદોના કરતાં આની ગણના પ્રથમ કરવામાં આવે છે. 'રીપબ્લિક' નામના પુસ્તકના પ્રથમ તથા દ્વિતીય ભાગમાં આવા જ પ્રકારની મનની ઉચ્ચતા પ્લેટોએ દર્શાવી છે, જેમાં તેણે કહ્યું છે કે, ન્યાયની સર્વ કરતાં મોટી કિમ્મત છે તથા ગમે તેવું સંકટ આવી પડવા છતાં ન્યાયનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. પ્લેટો શરીરને રથની સાદૃશ્યતા આપે છે, આત્માને સારથિની ઉપમા આપે છે, ઇન્દ્રિયોને અશ્વોની ઉપમા આપે છે તથા મનને રશ્મિની ઉપમા આપે છે.

આત્માના નિદિધ્યાસનવડે જેમ જેમ દરેક મહાત્મા ઋષિઓને, આત્મસંબંધી જ્ઞાનનો પ્રકાશ થવા માંડયો, તેમ તેમ તેઓ સૂત્રરૂપે ઉપનિષદોવિષે ઉમેરતા ગયા. આમ હોવાથી સર્વ ઉપનિષદોને સરખાવતાં તેમાં વિચારોની સંકલના જોવામાં આવતી નથી. છતાં સર્વ ઉપનિષદોનું સમ્યક્ સમીક્ષણ કરતાં એક વ્યાવહારિકરૂપ તથા ત્રણ કાલ્પનિકરૂપે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે, મનુષ્યની ઉચ્ચતમ ધારણા શી હોય છે? ૨ જો એ કે જગતનું સૌથી અંતિમ કારણ શું હોંશે? ત્રીજો પ્રશ્ન એ કે, જગતની સાથે આ કારણનો શો સંબંધ છે? તથા ચોથો પ્રશ્ન એ કે, આપણે તે કારણરૂપને કેવી રીતે ઓળખી શકીએ?

પ્રથમ વલ્લીમાં પ્રથમ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરનો સમાવેશ થાય છે. ટુંકમાં તેમાં દર્શાવેલ વિચારો નીચે પ્રમાણે છેઃ-સાધારણ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે, વેદનું જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. પણ વેદવિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી તથા વેદજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતું સુખ અર્થાત્ સ્વર્ગ-સુખનો ભોગ ક્ષણિક છે તથા જે મનુષ્ય અવિકારી સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તેના મનને તે સુખ સંતોષ પમાડતું નથી. આત્મા અવિકારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવાથી ઉત્પન્ન થતું જે સુખ, અખંડાનંદ કહેવાય છે. આથી એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, ઇન્દ્રિયો તથા મન આદિરૂપે ક્ષણિક ભોગનાં સાધનોથી સર્વ વિભક્ત છે તે મૃત્યુ પછી એવો જે આત્મા તેનું અસ્તિત્વ શું છે? આ વાતને સાબીત કરવાનું કાર્ય મહાન્ કઠિણ છે, છતાં તે કાર્ય ઘણા જ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. કારણ કે તે જ્ઞાનઅખંડ આનંદ પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ છે. માટે કાંઈ પણ આનાકાની સિવાય તે વિષયને પ્રથમ હાથમાં લેવો જોઈએ.

દ્વિતીય વલ્લીમાં જગતનું કારણ શું છે તથા આપણે તે કેવી રીતે જાણી શકીએ છીએ? આ પ્રશ્નોનું સાધારણ-સમાધાન તેમાં દર્શાવેલ છે. જે સુખ લાગે છે તેથી ભિન્ન આનંદરૂપે તે છે અને આ જ કારણથી મનુષ્યને ક્ષણિક આનંદ તથા અખંડ આનંદ, આ બેમાંથી એકની જ સ્પૃહા રાખવી પડે છે. કારણ તે બન્ને આનંદો એવા ભિન્ન પ્રકૃતિવાળા છે કે, તે બન્નેની પ્રાપ્તિ સાથે હોઈ શકે જ નહિ. સમ્યક્ પરીક્ષણ પછી માલમ પડશે જે, આ બે પ્રકારનાં સુખોમાં અખંડાનંદનું સુખ શ્રેષ્ઠ છે. જે ચીજો આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે તે વસ્તુનું જ્ઞાન ખરું જોતાં અ-જ્ઞાનરૂપ* છે કારણ કે કેવળ આ જગત્ જ પોતાનાં

* જે જ્ઞાન પરમાત્મા સંબંધીનું નથી તે અવિદ્યારૂપ છે. આ રીતનો વિચાર તે વેદાંતશાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય છે. વેદાંત શાસ્ત્રવિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે, સંસાર અવિદ્યા તથા માયાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. વળી મુંડકોપનિષદના પ્રથમ ખંડના

વિષયસુખો સાથે અસ્તિત્વમાં છે, પણ બીજી કોઈ પણ વસ્તુ સુખને અર્થે નથી. આ રીતની માન્યતા ઉત્પન્ન કરવાવડે અર્થાત્ વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપને તે ભૂલાવામાં નાખી દે છે. આ અવિદ્યા–અજ્ઞાનનું પરિણામ એ આવે છે કે, આત્મા મરણથી જન્મને અને જન્મથી મરણને વારંવાર પ્રાપ્ત થયાં કરે છે. આથી ઉલટી રીતે વિદ્યા અથવા જ્ઞાન સત્ય વસ્તુ તરફ દોરવી લઈ જાય છે તથા તેનો મુખ્ય હેતુ એ જ હોય છે કે, મનુષ્યના આત્માનો સત્ય વિષય પ્રદર્શિત કરવો. આત્મા સદ્ગુણ વા અસદ્ગુણથી, કાર્ય અથવા કારણથી તેમજ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન આ ત્રણ કાળના પરિચ્છેદથી રહિત છે. જે આત્માવડે પુરુષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેને જન્મ કે મરણ હોતું નથી. તે કાર્ય કે કારણથી ભિન્ન છે. તે અવિકારરૂપે છે તથા વિકારો જે જોવામાં આવે છે, તે કેવળ શરીરના જ વિકારો છે. આત્મા એકરૂપ, અનંત, બ્રહ્મરૂપ, અશરીરી, મહાન્ તથા સર્વ વ્યાપકરૂપે છે. જો કે આત્મા અનંતરૂપ છે, છતાં જીવતા મનુષ્યના અંતઃકરણરૂપ પિંજરામાં રહે છે.

બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું ઘણું જ અલભ્ય છે. તેમાં ગુરુ તથા શિષ્ય બન્ને પૂર્ણ રીતે અધિકારને પ્રાપ્ત થયેલ હોવા જોઇએ. આ બ્રહ્મજ્ઞાન તર્ક કરવાથી પ્રાપ્ત થતું નથી, વેદોના જ્ઞાન તથા સમજવાથી મળતું નથી, તેમ જ અનેક પ્રકારની વિદ્યાવડે પ્રાપ્ત નથી, પણ કેવળ અધ્યાત્મ યોગવડે પ્રાપ્ય છે. ૐકાર શબ્દનું મનન કરવું, તે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે. ૐકાર સર્વ વેદવચનના તાત્પર્યરૂપ છે. પૂર્ણ બ્રહ્મ અથવા ન્યૂન બ્રહ્મ અથવા

ચતુર્થ સૂત્ર વિષે તો એટલે સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે, द्वे विद्ये वेदितव्य इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ બ્રહ્મવિત્ પુરુષો એમ કહે છે કે, વિદ્યા બે પ્રકારની છે:–પરા તથા અપરા. અર્થાત્ બ્રહ્મ સંબંધી વિદ્યા પરા–શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તથા વેદ વિષે દર્શાવાયેલ વિદ્યા અપરા–ઉતરતી ગણાય છે.

આ બેઉ પ્રકારના બ્રહ્મ સાથે ૐકાર સંબંધ ધરાવે છે. અવિદ્યા–માયાથી ભિન્ન કેવળબ્રહ્મનું સ્વરૂપ તે પૂર્ણ શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ કહેવાય છે અને જગત્ અથવા માયાયુક્ત બ્રહ્મ તે ન્યૂન બ્રહ્મ કહેવાય છે. જે પુરુષે પોતાની ઇન્દ્રિયોનું દમન કર્યું હોય છે, જેની બુદ્ધિ એકાગ્ર થયેલી હોય છે, જેનું મન સ્થિર હોય છે તથા જેને બ્રહ્મ જાણવાની ઘણી-જ જિજ્ઞાસા હોય છે, તેનાથી જ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અનંત બ્રહ્મ તથા જગત વચ્ચે શી ભિન્નતા છે, તેમ જ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા વચ્ચે શી ભિન્નતા રહેલી છે, તે તૃતીય વલ્લી વિષે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ લોકમાં બે પ્રકારના જીવો છે, એક વ્યક્ત–અંતવાન્ જીવ તથા બીજો અવ્યક્ત અથવા અનંતવાન્ જીવ* છે. વ્યક્ત જીવ ઇન્દ્રિયો, તેઓના વિષયો, મન તથા બુદ્ધિથી યુક્ત છે. તે ભોક્તા તથા અધિષ્ઠાતારૂપ છે. આ બધામાં ઇંદ્રિયો કરતાં તેઓના વિષયો વધારે ઉત્કૃષ્ટ અર્થાત્ અતિ સૂક્ષ્મ તથા સર્વવ્યાપી છે. વિષયો કરતાં મન ઉત્કૃષ્ટ છે, તથા મન મહત્ કરતાં, મહત્ અવ્યકત કરતાં તથા અવ્યકત આત્મા જે અનંતરૂપ તથા અંતિમ હેતુરૂપ છે, તે કરતાં પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. સર્વ ભૂતવિષે રહેલ આ આત્મા વ્યક્તરૂપે હાતો નથી, પણ એકાગ્ર બુદ્ધિને તે

* "મ જેઓ આ જગતવિષે પોતાના કર્મોમાંથી યોગ્ય ફળનું પાન કરે છે" આ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે, બે શબ્દવડે મનુષ્યનો જીવ અને ઈશ્વર લેવા કે જીવ અને સર્વ જગતના સંબંધથી મુક્ત મૂળ સ્વરૂપવાળો બ્રહ્મને લેવા. પ્રથમના કરતાં દ્વિતીય વિચાર વધુ યોગ્ય લાગે છે કારણ જગદાત્મા-ઈશ્વરસંબંધે અનંતાત્માન જાણવાં સંબંધનો અગમ્ય રહશે તથા તેથી જીવ અને જગદાત્મામા કોઇપણ રીતની વિરદ્ધતા રહેતી નથી. આ બીજો જ અર્થ હેવો જોઈએ એમ એટલા પરથી જણાય છે કે, તુરત જ પાછળથી જીવાત્માનું સ્વરૂપ તથા અનંત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું પણ જગદાત્મા વિષે કલ્પના કહેવામાં આવ્યું નથી.

વ્યક્ત થાય છે. મહાત્માને આધીન થઈ જીવને ઓળખવો એટલે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી. આ પ્રાપ્તિ થયા પછી સત્ય અમૃતપણાને પ્રાપ્ત થવાય છે.

શંકર ભગવાનના કહેવા પ્રમાણે ચતુર્થવલ્લીમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્મજ્ઞાન, પ્રાપ્તિમાં મહત્ અવરોધરૂપ અવિદ્યા છે. તૃતીય વલ્લીની સમાપ્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્મા શુદ્ધ છે અને જ્યારે તેમ છે ત્યારે તે જ્ઞાત કેવી રીતે થઈ શકે છે ? આનો પ્રત્યુત્તર આ રીતે છે– જ્યારે ઇન્દ્રિયો તેઓના વિષયો અને આનંદોથી વિરક્ત થાય છે ત્યારે પોતાના આત્માવડે જ આત્માને ઓળખી શકે છે. આમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જાગ્રત તથા સ્વપ્નાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયજન્ય તથા બીજા ગુણો તેના જોવામાં–જાણવામાં આવે છે. અર્થાત્ આવી સ્થિતિ વિશે તેને કાંઇ પણ અજ્ઞાત રહેતું નથી. તે જ્ઞાનરૂપ છે તથા બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થવારૂપ છે. આમાં ત્યાર પછી તૃતીયવલ્લીની માફક આત્માના ભિન્ન ભિન્ન સંબંધોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. જીવ તથા બ્રહ્મ એક જ છે, તે જ હિરણ્યગર્ભરૂપ છે તથા સર્વ જીવોમાં રહેલ જીવાત્મારૂપે પણ તે જ છે, જે પોતાની સર્વ ઇંદ્રિયો સહિત હૃદયના મધ્ય પ્રદેશ વિશે રહે છે. બ્રહ્મ તથા જીવ વચ્ચે સત્ય રીતે જોતાં જરાપણ ભિન્નતા નથી. બન્ને એક જ છે અને આ જ્ઞાનજ અમૃતરૂપ છે.

પંચમ વલ્લીમાં શરીરથી ભિન્નરૂપે આત્માનું અસ્તિત્વ સાબીત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તથા એક જ આત્મા કેવી રીતે બહુરૂપે થાય છે તે દર્શાવ્યું છે. આત્મા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રવર્તાવનાર છે તેમ જ જીવનના સર્વ ધર્મો તેના જ અસ્તિત્વને આધીન છે. જ્યારે આત્મા શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે આ સર્વ ધર્મોનો નાશ થાય છે. જીવન કોઈ પણ પ્રાણાદિના ધર્મોથી ઉત્પન્ન થતું નથી,

પણ તે કોઈ અન્ય વસ્તુથી ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રાણાદિ ધર્મોથી ભિન્ન છે. એક આત્મા કેવી રીતે ઘણારૂપે થઈ શકે છે, તે માત્ર ઉપમાઓવડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેમ એકનો એક જ અગ્નિ ભિન્ન વસ્તુઓના સંસર્ગમાં આવવાથી ભિન્ન ભિન્નરૂપે જણાય છે અથવા જેમ જળ જો કે એક જ સ્વરૂપવાળું છે, છતાં અન્ય વસ્તુઓમાં રાખવાથી ભિન્નરૂપે જણાય છે તેમ જ આત્મા જૂદા જૂદા સંબંધો વડે જૂદો જૂદો જણાય છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ આંખના દોષને લીધે દોષિત કહેવાતું નથી તેમ જ જૂદી જૂદી વસ્તુઓની અપૂર્ણતાને લીધે આત્મા વિશે કોઈ પણ રીતનો વિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ તે કેવળ પ્રાણીના અંદરના જ ભાગવિશે નથી રહેલો, પણ બહારના ભાગોવિશે પણ રહેલ છે.

પંચમ વલ્લીની સમાપ્તિમાં આ રીતે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે, હું બ્રહ્મને કેવી રીતે જાણી શકું ? તે વ્યક્ત થાય છે કે નહિ ? આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, કોઈ પણ વસ્તુ અનંત બ્રહ્મને વ્યક્ત કરી શકતી નથી, કારણ સર્વ વસ્તુઓ તેનાવડે જ વ્યક્ત થાય છે. આજ બાબતનો વિષય ષષ્ઠવલ્લીમાં લેવામાં આવ્યો છે. આનો પ્રત્યુત્તર પ્રથમ ભાગમાં ઉપમાવડે આપવામાં આવ્યો છે. જગતને ઉદુંબર વૃક્ષની ઉપમા આપવામાં આવી છે, જેનાં મૂળીઆં ઉર્ધ્વ ભાગ વિષે છે તથા શાખાઓ નીચેના ભાગ વિશે ગયેલ છે. ત્યાર પછી તૃતીયવલ્લી પ્રમાણે આત્માનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ મન ઇન્દ્રિયો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિ કરતાં મહદાત્મા તથા મહદાત્મા કરતાં અવ્યક્ત શ્રેષ્ઠ છે તથા અવ્યક્ત કરતાં પુરૂષ શ્રેષ્ઠ છે. આત્મા જે સાધનોવડે જ્ઞાત થઈ શકે છે તેસાધનના દર્શાવનાર તરીકે આપુરુષને સ્પષ્ટ રીતે ધારવામાં આવ્યો છે. આત્મા ઇન્દ્રિ

યો કે મનવડે ગમ્ય નથી. બુદ્ધિની સહાયતાથી મનનવડે તે જ્ઞાત થાય છે. જેમ વૃક્ષ પોતાના કારણુ મૂળને દર્શાવે છે, તેમ કાર્યરૂપ જગત્ જે પોતાના કારણને દર્શાવે છે, તેના અસ્તિત્વથી જ તે જ્ઞાન થાય છે. જે સ્વતંત્ર સ્વરૂપવડે બ્રહ્મનું ખરું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કારણનો પાછળથી વિચાર કરવાનો છે. જે મુખ્ય સાધનવડે આ મનન ઉત્પન્ન થાય છે તે યોગ છે. જે સ્થિતિવડે મન અને ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે, તે સ્થિતિને યોગ કહેવામાં આવે છે. તે બુદ્ધિને કેવળ બ્રહ્મતરફ દોરવી લઈ જાય છે.

અનંત બ્રહ્મને આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ છીએ ? આ સંબંધી વિવેચન બીજાં ઉપનિષદોમાં આપવામાં આવ્યું છે, તે કરતાં કઠોપનિષદ્‌માં ઘણી જ સરસ રીતે આપવામાં આવ્યું છે. સર્વ ઉપનિષદોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કેવળ આ ઉત્તરપર જ આધાર રાખે છે માટે આ જાણવું વધુ અગત્યનું છે. પ્રથમાધ્યાયના ૨૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, पुरातनहि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः—આત્માને ઓળખવો ઘણો જ દુષ્કર છે, તે ઘણો જ અણુરૂપ છે. તેમ જ બીજા અધ્યાયના ૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે "આમાટે કુશળ ગુરુ જોઇએ" આત્મા અણુથી પણ અણુ છે. તે તર્ક કરવાવડે લભ્ય નથી. જ્ઞાન થવાનું મુખ્ય કારણ પ્રકાશ છે. કારણ જ્યારે આત્મા તર્કવડે તેમ જ સ્પર્શવડે જણાઈ શકતો નથી ત્યારે શ્રુતિ સ્મૃતિનાં વચનો સિવાય બીજાં કોઈ પણ સાધનો નથી તથા ખુલ્લે ખુલ્લું દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, જ્ઞાનને માટે ગુરૂની આવશ્યકતા છે. તે ગુરૂએ કોઈ અન્ય ગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ હોવું જોઇએ, એમ પરંપરાએ સૌથી પ્રથમના ગુરુને બ્રહ્મ તરફથી એકદમ પ્રકાશ થવો જોઇએ, જેથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ હોવું જોઇએ.

એમ છતાં આખા ઉપનિષદો આ ધારણાથી વિરૂદ્ધ છે. પ્રથમમાં વેદ જેને પ્રકાશના સાધારણ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે, તેવડે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે. કારણ બીજી વલ્લીના ૨૩ મા મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, नाविरतोदुश्चरितान्नाशान्ता नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्-આત્મા વેદના જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ય નથી, તેના અર્થના સમર્થનથી પ્રાપ્ય નથી. તેમ જ અનેક પ્રકારની વિદ્યાવડે પ્રાપ્ય નથી. તેમ જ ૫૪ વલ્લીના નવમા મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम् ॥ આત્માનું સ્વરૂપ એવી રીતનું છે કે, તે દૃશ્ય વસ્તુ તરીકે રહેતું નથી. કોઈ પણ આત્માને ચક્ષુવડે જોઈ શકતો નથી. બીજું એકે આત્મા અમૂર્તરૂપ છે, તે ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી અને તેથી તે લોકકથનવડે પણ પ્રાપ્ય નથી. કહ્યું છે કે नैव वाचा न मनसा प्राप्तु शक्यो न चक्षुषाः-બ્રહ્મ વાણી વડે, મનવડે તેમ જ ચક્ષુવડે ગમ્ય નથી. પંચમ વલ્લીના ૧૫ મા સૂત્રમાં વિશે કહ્યું છે કે न तत्र सूर्यो भाति........ સૂર્ય બ્રહ્મને વ્યક્ત કરી શકતો નથી તેમ જ ચંદ્ર તથા તારાઓ કરી શકતા નથી. જ્યારે તે વ્યક્ત થાય છે ત્યારે કાંઈ પણ વ્યક્ત થવું બાકી રહેતું નથી. તેના વ્યક્ત થવાથી સમગ્ર જગત્ વ્યક્ત થાય છે. આ વચનો પ્રકાશ થવાની શકયતાને ના પાડે છે. ત્રીજું એ છે કે, આત્માનું જ્ઞાન બીજી સર્વ વસ્તુ કરતાં સ્વતંત્ર છે. તે કેવળ આત્માવડે જ લભ્ય થઈ શકે છે, આત્માવડે ઇચ્છિત આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. દરેક પુરુષનો આત્મા પોતાની સત્યતાનો પ્રકાશ કરે છે. પંચમ વલ્લીના ૧૨ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुख शाश्वतं नेतरेषाम्- જે વિવેકી પુરુષોએ પોતાના આત્માને શરીરમાં રહેલો જોયો છે તેઓ શાશ્વત સુખને પામે છે, બીજાઓને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી.

ચોથી બાબત એ છે કે આત્માનું જ્ઞાન જે સાધનવડે પ્રાપ્ય છે તે કેવળ મનન છે. ૨ જી વલ્લીના ૮ મા સૂત્ર વિશે કહેવામાં આવ્યું છે, કે बहुधा चिन्त्यमानः આત્મા બહુધા ચિન્ત્યમાન છે. (૩-૧૨) दृश्यते त्वग्र्यया बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः—તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા પુરુષોની સૂક્ષ્મ તથા અગ્રબુદ્ધિવડે ગમ્ય છે. વળી કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્મા તથા બુદ્ધિની એકત્રતાવડે ધીર પુરુષોને તે ગમ્ય છે. આત્માને કોઈ ચક્ષુપૂવડે જોઈ શકતું નથી. પણ મન વડે એટલે વિચારવાથી બુદ્ધિવડે તે વ્યક્ત થાય છે. વળી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન બુદ્ધિને દર્શાવવામાં આવી નથી, પણ મનનની એક ચોક્કસ રીત, કે જેનાથી બ્રહ્મ પ્રાપ્ય થાય છે તેને માટે ૬ ઠ્ઠી વલ્લીના ૧૨ મા તથા ૧૩ મા સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, તે વાણીવડે, મનવડે તથા ચક્ષુપૂવડે લક્ષ્ય નથી. તેનું અસ્તિત્વ છે એમ જે જણાવે છે તેના કરતાં બીજા કોઇથી તે કેવી રીતે દૃશ્ય થઇ શકે? આત્મા સ્થિતિવડે તેમ જ તેના સત્ય મનનવડે જોવાઈ શકે છે અર્થાત્ જ્યારે અસ્તિત્વવડે જોવાઈ શકે છે, ત્યારે તેનું સત્ય સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે. આ સર્વેનું તાત્પર્ય એ છે કે, જગત્ કાર્યરૂપે છે તથા તેને કારણ હોવું જોઇએ, માટે જગતના કારણરૂપે બ્રહ્મ જ્ઞાન થશે. જો આ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, તો બ્રહ્મનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ સમજાઈ શકે છે. આ સ્થળે બ્રહ્મસંબંધી વિચાર તર્કપર રહેલો છે. છેવટે આત્મામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્મા પોતાના સ્વરૂપ સાધનવડે બ્રહ્મજ્ઞાનને-આત્મા પહોંચી શકે છે. કારણ આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે તથા સૌથી શ્રેષ્ઠ અર્થમાં કહીએ તો તે જ્ઞાનરૂપ છે. ૨ જી વલ્લીના ૨૨ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्। તે પુરુષનો આત્મા પોતાના સત્ય સ્વરુપનો પ્રકાશ કરે છે. તેમ જ ૪ થી વલ્લીના ૩ જા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે येनरूपं ....किमत्र परिशिष्यते:-જે આત્માવડે રૂપાદિ સર્વ વસ્તુઓ

જણાય છે તેવડે કયી વસ્તુ અજ્ઞાત રહે છે ? આથી એવું સાબીત થાય છે કે, જ્ઞાન, તેજ બ્રહ્મની ઉપલબ્ધિ છે તથા એ સિવાયની અન્ય સર્વ ઉપલબ્ધિઓ અજ્ઞાનરૂપ છે.

આ વિવેચન પરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, કઠોપનિષદ્ પ્રમાણે બ્રહ્મનું જ્ઞાન મનનની રીતિને આશ્રયી છે. અર્થાત્ તે તત્ત્વશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, નહિ કે કેવળ પ્રકાશથી પ્રાપ્ત થાય છે. જગત્ અને આત્માના વિચારથી વિવેકવડે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે. જે બ્રહ્મ, વેદોના સમર્થનથી તથા સાધારણ મનનથી બાહ્ય છે, તે બ્રહ્મના જ્ઞાનને જે મૂળ તત્ત્વવેત્તાઓ પહોંચ્યા છે તેઓએ પોતાની શોધોને ઉપનિષદોવિષે નહિ દર્શાવી હોત તો તે તેઓની શોધનું પરિણામ આપણને ઘણા જ આશ્ચર્યવિષે નાંખી દેત. પાછળના સમયમાં જે મનનવડે વિચારનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે? તેની પ્રવૃત્તિની વિસ્મૃતિ થવા લાગી અને અનેક શાખાઓને લીધે મૂળ વિચારનો ત્યાગ થવા આવ્યો ત્યારે જે હેતુમાંથી વિચાર ઉત્પન્ન થયા હતા, તે કરતાં મુખ્ય વિચારના મૂળ સ્વરૂપને કોઈ અન્ય હેતુ સાથે જોડી દેવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે અને આ રીતનાં કેટલાંક ચિહ્નો કઠોપનિષદમાં જણાય છે, જેમાં યોગની કેટલીક આવશ્યકતા જણાવી છે તથા કહ્યું છે કે આ યોગવડે વિચારોનો નિશ્ચય તથા સ્પષ્ટતા સત્ય બ્રહ્મ તરફ દોરવી લઇ જતાં નથી, પણ જ્યારે એક એવી સ્થિતિએ પહોંચાય છે કે, જ્યારે ઇન્દ્રિયો અને મન પોતાના વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે તથા દરેક વિચારનો લય થાય છે, તે સ્થિતિએ જ પહોંચવાથી સત્યને પહોંચાય છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં કઠોપનિષદની મુખ્ય બાબત વેદાંતપર છે. કેવળ આત્મા જગતના આધારરૂપ છે અને સર્વ પ્રાણીમાત્રવિષે તથા મુખ્ય કરીને પોતાના તેને-બ્રહ્મને ઓળખવો, તે જ બ્રહ્મવિદ્યાનો મુ

છે. આ પ્રકારનું બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી અંતિમ હેતુમાં–બ્રહ્મમાં લયને પમાય છે. સ્વતંત્ર જીવમાંથી મુક્તાવસ્થાની પ્રનાલિકામાં આ ઉપનિષદ, બીજા ઉપનિષદો તથા આધુનિક વેદાંતની પ્રનાલિકાથી જૂદું પડે છે. આ પ્રનાલિકા અથવા અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:–અવ્યક્ત, મહાત્મ, બુદ્ધિ, મન ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને ઇન્દ્રિયો. સાંખ્ય શાસ્ત્રની પ્રનાલિકા પણ આજ પ્રમાણેની છે, પણ ભિન્નતા એટલીજ છે કે, તેમા અવ્યક્ત તથા બુદ્ધિના વશમાં રહેલ મહાત્મ નથી. સાંખ્ય મત પ્રમાણે મહાત્મ તથા બુદ્ધિ એક જ છે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં જેને અહંકાર કહેવામાં આવે છે, તેનો તથા મનસ્‌નો ધર્મ એક જ છે. આ પરથી એમ સાબીત થાય છે કે, આ ઉપનિષદ્ પ્રણીત થતા પહેલા સાંખ્ય શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થયેલી હોવી જોઇએ. ? યોગમતાંનુયાયીઓએ સાંખ્યનો કેટલોક ભાગ છોડી દઇ બાકીના ભાગનું આ ઉપનિષદ્‌સાથે અનુસંધાન કરેલું હોવું જોઇએ. કારણ તે ઘણા જીવોની કલ્પનાથી જો કે વિરુદ્ધ છે, છતાં આમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કેવળ તર્કવડે સ્વતંત્ર આત્મા જ્ઞાત થઇ શકતો નથી. આ ઉપનિષદે સાંખ્યમાંથી આત્માની મુક્તિના સંબંધે પ્રનાલિકાનો એકલો ભાગ નથી ગ્રહણ કરેલો, પણ સાંખ્યમાં પ્રયુક્ત થયેલાં નામો જેવાં કે મહત્, અવ્યક્ત તથા પુરુષનું ગ્રહણ કર્યું છે. તેમ જ આ ઉપનિષદ્ સાંખ્યની માફક યોગની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. સાંખ્ય સિવાય કેટલાક બુદ્ધના સિદ્ધાંતોનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે. જો કે ચાર્વાકના ન ગણીએ તો બુદ્ધના સિદ્ધાંતોની માફક પ્રથમ વલ્લીના ૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैकेः–કેટલાક એમ કહે છે કે પુરુષના મરણ પછી આત્મા અસ્તિત્વરૂપે રહે છે તથા કેટલાક એમ કહે છે કે, તે અસ્તિત્વરૂપ હોતો નથી. આ સિદ્ધાંત સાંખ્યનો હોવો ન જોઇએ; કારણકે વેદાંતની માફક સાંખ્ય આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ગ્રહણ કરે છે.

॥ ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

कठोपनिषद्.

પ્રથમઅધ્યાય.

પ્રથમ વલ્લી.

યમરાજ તથા નચિકેતાનો સંવાદ.

ॐ । सह नाववतु ॥ सहनौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विना वधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

શબ્દાર્થઃ—તે પરમેશ્વર ખચિત અમારું (ગુરુ, શિષ્યનું) રક્ષણ કરો. તે ફળને પ્રકાશ કરી અમારું રક્ષણ કરો. ખરેખર અમોને બ્રહ્મવિદ્યાને માટે સામર્થ્ય આપો..અમે જે કાંઈ.અધ્યયન કર્યું હોય, તે પ્રકાશયુક્ત થાઓ. અમોને પરસ્પર દ્વેષ મા થાઓ.

શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

॥ ॐ ॥ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्व्ववेदमन्ददौ ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

આરૂણિને યજ્ઞેચ્છા.

શબ્દાર્થઃ—એક વેળા વાજશ્રવસ અર્થાત્ ઉદ્દાલક નામના મુનિ વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ કરી સ્વર્ગના ફળની ઇચ્છા રાખતા હોવાથી સર્વ ધન, દાનમાં આપવા લાગ્યા. તેને નચિકેતા નામે પુત્ર હતો. ૧.

ટીકા—એક અરુણ નામના મુનિ અન્નદાન કરવામાં ઘણા કુશળ હતા. તેને ઉદ્દાલક નામે પુત્ર હતો. આ ઉદ્દાલકે વિશ્વજિત્ નામનો યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કરી. ઋષિના ગૃહમાં દ્રવ્ય તરીકે ગાયો હતી. તે તેઓ દક્ષિણામાં આપવાના હતા. આ ઋષિને નચિકેતા નામે પુત્ર હતો. યજ્ઞ વખતે આ પુત્ર પાંચ વર્ષનો હતો. મુનિએ પુત્ર-વાત્સલ્યને લીધે સારી ગાયો પોતાના પુત્રને માટે રાખી તથા વૃદ્ધ ગાયો દક્ષિણાને માટે કાઢી.

વાજશ્રવસ=-વાજ કહેતાં અન્ન, તેના ધન નિમિત્તે શ્રવન કહેતા કીર્તિ છે જેની, તે વાજશ્રવસ વિશ્વજિત્=આ નામનો યજ્ઞ જ્યારે રાજાઓ પૃથ્વીનો દિગ્વિજય કરી પાછા ફરતા ત્યારે તેઓ કરતા હતા પણ આપરથી જણાય છે કે, બ્રાહ્મણો પણ આ યજ્ઞ કરતા હતા.

तꣳह कुमारꣳ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु ।
श्रद्धाऽऽविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે ત્યા દક્ષિણા લાવવામાં આવી ત્યારે (પોતાના પિતાના હિતને ખાતર) તે બુદ્ધિમાન્ બાળકને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ. તે વિચારવા લાગ્યો કેઃ—૨

ટીકા—જ્યાર ઉદ્દાલકે આ યજ્ઞ આરંભ્યો, તે વખતે તેના પુત્ર નચિકેતાની ઉમર પાચ વર્ષની હતી પિતાના કલ્યાણની કામનાવડે તેના મનમા આસ્તિક બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ આ થવાનું કારણ એટલુ જ કે જ્યારે પિતા પુત્રના પ્રતિ પાલનાર્થે સુંદર ગાયોને જૂદી કાઢી, પોતાના ગૃહવિષે રાખવા માગે છે તથા યજ્ઞ ક્રિયાના કરાવવાવાળા ઋત્વિક બ્રાહ્મણોને તથા અન્ય બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપવા માટે તેણે વૃદ્ધ ગાયોને કાઢી આ સમયે નચિકેતા બાળકના મનમાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો તથા તે પોતાના મનવિષે વિચાર કરવા લાગ્યો ૨

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—(જે યજમાન), જેણે પૂર્વે જળપાન કર્યું છે એવી, જેણે પૂર્વેજ તૃણ ભક્ષણ કર્યું છે

અધમ દાનથી થતુ ફળ. પણ હાલમાં નહિ એવી, પૂર્વે જેનું દૂધ દોવામા આવ્યું છે એવી, નિરિન્દ્રિય, તથા ગર્ભાદિ ધારણ કરવાને અશક્ય એવી ગાયોને દાન વિશે આપે છે, તેને આનંદરહિત-દુઃખમય લોક પ્રાપ્ત થાય છે.૩

ટીકા—દક્ષિણામા સર્વદા સારી ગાયો દાનવિષે દેવી જોઇએ પણ મારા પિતા દક્ષિણા નિમિત્તે બ્રાહ્મણોને એવી ગાયો દાનમાં આપે છે કે, જેઓએ પોતાનુ જળપાન કરી લીધુ છે, પોતાનુ ઘાસ ખાઈ લીધુ છે, જેનુ દૂધ દોહી લીધુ છે તથા જે નિરિન્દ્રિય છે અર્થાત્ જે ગાયોને જળ પાન અથવા ઘાસ ખાવાની શક્તિ નથી, જેને દૂધ આપવાની શક્તિ રહી નથી તથા ગર્ભ ધારણ કરવાની શક્તિથી પણ

જે રહિત છે, આવી વૃદ્ધ ગાયોને મારા પિતા દાનવિશે દે છે. જેઓ આવી ગાયો દાનમાં આપે છે, તે દુઃખયુક્ત યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

स होवाच पितरं तत कस्मै मान्दास्यसीति ।
द्वितीयं तृतीयन्तꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે પોતાના પિતાને કહ્યું; હે પિતા ! તમે મને કોને દક્ષિણાર્થે આપશો ? બીજીવાર તથા ત્રીજીવાર પણ તેણે તે પ્રમાણે પૂછ્યું. (ક્રોધયુક્ત થયેલા) તેના પિતાએ કહ્યું; 'હું તને યમને આપીશ.' ૪

પુત્રનો પિતાપ્રતિ ઉપદેશ.

ટીકાઃ—યજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠરૂપ સામગ્રીના અભાવથી મારા પિતાને અનિષ્ટ ફળ થાય છે. માટે હું પુત્રરૂપ ધન દાનમાં દેવડાવવાથી મારા પિતાનો યજ્ઞ ફલીભૂત થાય, એવા હેતુથી નચિકેતાએ પોતાના પિતાને સ્પષ્ટ કહ્યું. નચિકેતા બોલ્યોઃ-'હે પિતા ! દક્ષિણારૂપે દાનમાં ક્યા ઋત્વિકને મને આપો છો ?' જ્યારે પુત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેના પિતા બાળકને મૂઢ જાણી કશું બોલ્યા ચાલ્યા વિના રહ્યા પણ નચિકેતાએ બીજીવાર તથા ત્રીજીવાર પણ તે પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે પિતા ક્રોધયુક્ત થઈ એ બાળકને સ્વભાવનો સારો નહિ જાણી કહેવા લાગ્યા કે, 'હે પુત્ર ! તને મૃત્યુરૂપ વિવસ્વત નામના સૂર્યના પુત્ર યમરાજાને હું આપીશ.' ૪

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
किꣳ स्विद्यमस्य कर्त्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—(નચિકેતાએ વિચાર્યું); ઘણા પુત્રોમાં હું પ્રથમ છું, ઘણામાં હું મધ્યમ છું (પણ દુષ્ટમાં હું નથી, પણ) યમની પાસે પિતાનું ઇષ્ટ શું કાર્ય છે, કે જે કાર્ય પિતા મારાવડે કરાવવા ધારે છે ? એમ વિચારી (નચિકેતાએ કહ્યું.) ૫

નચિકેતાનું યમરાજ પ્રતિગમન.

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે જ્યારે પિતાએ કહ્યું ત્યારે નચિકેતા પોતાના ચિત્તવિષે આ રીતે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, પોતાના મુખ-

માંથી પોતાના કલેશ કારણરૂપ વચન મારા પિતાએ શા માટે કાઢ્યું હશે. કારણ પુત્રના વિયોગનું દુઃખ અતિશય ભારી હોય છે. ગમે તેમ થાય પણ મારે તો મારા પિતાનું વચન પાળવું જ જોઇએ. કારણ પિતા અથવા ગુરૂના મનની વાત જેઓ એકલા ઇસારાથીજ અંગીકાર કરી લે, તે ઘણા પુત્રો તથા શિષ્યોની મધ્યમાં મુખ્ય કહેવાય છે. જે પિતા તથા ગુરના કહ્યા પ્રમાણે ચાલે તે મધ્યમ પુત્ર તથા શિષ્ય કહેવાય છે. જે પિતા તથા ગુરુના વચનને માન નથી આપતો, તે અધમ પુત્ર તથા શિષ્ય કહેવાય છે. મારા પિતાના ઘણા શિષ્યોમાં અધમ ભાવને મારે શા માટે પ્રાપ્ત થવું જોઇએ. મારે ઉત્તમ અથવા મધ્યમ જ થવું જોઇએ. મારા પિતા મને પુત્રને આપી કાંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ કરે એમ નથી. પિતા આ વચન જે બોલેલા છે, તે કેવળ ક્રોધથી જ છે. મને તો આમાં કોઇ રીતની હાનિ નથી. કારણ આ દેહ કોઇ પણ સમયે પડવાનો તો છે જ ત્યારે મારા પિતાના વચનને તથા મારા પુત્રપણામાં કલંક શા માટે લગાડવું જોઇએ? આવો વિચાર કરી નચિકેતા શોકયુક્ત પોતાના પિતાની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો. ૫

अनुपश्य यथा पूर्व्वे मतिपश्य तथापरे।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—યાદ કરો, કેવી રીતે પૂર્વના પિતૃપિતામહાદિઓ અર્થાત્ આપણા ઘરડાઓ વર્ત્યા હતા; વિચાર કરો કે કેવી રીતે બીજા (શિબિ દશરથાદિ સત્પુરુષો) વર્તે છે. અન્નની માફક મર્ત્યલોક પકવ થાય છે તથા અન્નની માફક તે ફરી જન્મ ધરે છે. ૬

ટીકા.–શિબિદશરથાદિએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો નથી વળી આ જગત્ ક્ષણભંગુર છે, માટે મનુષ્યે કદી જૂઠું બોલવું નહિ. આ સર્વનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છેઃ–નચિકેતા બોલ્યો.–હે પિતા પૂર્વના પિતામહાદિ મહાત્માઓએ કદી પોતાના વચનનો ભંગ કર્યો નથી તથા હાલના સમયમાં પણ મહાત્માઓ પોતાના વચનનો ભંગ કરતા નથી. વળી મનુષ્ય ખેતીની માફક નાશ થાય છે તથા ફરી ઉત્પન્ન થાય છે, આવું જાણી આપે મને યમરાજ સમીપ મોકલી પોતાના વચનને સત્ય કરવું જોઇએ. ૬

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैताᳪं शान्तिं कुर्व्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે વિવસ્વતના (સૂર્યના) પુત્ર અર્થાત્ **યમરાજ! વૈશ્વાનરરૂપ (અગ્નિસ્વરૂપ) બ્રાહ્મણ અતિથિ ઘરમાં દાખલ થાય છે. આવા અતિથિની શિષ્ટજનો પાદ પ્રક્ષાલનાદિરૂપે શાંતિ કરે છે. માટે આપ પાદ ધોવામાટે જળ લાવો. ૭**

ટીકાઃ—પોતાની સત્ય પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે તેના પિતાએ તેને યમરાજના ગૃહ વિશે મોકલ્યો, પણ યમરાજ ઘરમાં હાજર ન હતા, તેથી તે ત્રણ રાત્રી સૂધી રહ્યો. યમરાજ ઘેર આવ્યા ત્યારે તેની સ્ત્રી આદિ ઘરનાં માણસોએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. શાંતિ શબ્દવડે અહિં પાદ પ્રક્ષાલન્ માટે જળ, તથા બેસવા માટે આસન આદિ લેવું. આ સર્વનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

જ્યારે નચિકેતાએ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે પિતાએ પોતાના વચનને સત્ય કરવા પોતાના પ્રિય પુત્રને યમરાજ સમીપ મોકલ્યો. નચિકેતા પોતાના પાછલા પુણ્યથી, તપના બળથી તથા પિતાની ભક્તિના પ્રતાપથી આ સ્થલ શરીરસહિત યમરાજની પુરીને વિશે ગયો. યમરાજ આ સમયે પોતાના ગૃહવિશે નહતા. પણ તેઓ કાંઈ ગયા હતા. ત્રણ દિવસ સૂધી નચિકેતા પોતાના પિતાનું વચન સત્ય કરવા યમરાજના દ્વાર પર રહ્યો; જ્યારે ત્રણ દિવસ પછી યમરાજ ફરી કરી પોતાના ગૃહ વિશે આવ્યા ત્યારે મંત્રી અથવા તેની સ્ત્રી આદિકોએ કહ્યુ—"હે સ્વામિન્! એક અગ્નિરૂપ અતિથિ–બાળ સ્વરૂપ બ્રાહ્મણ–આપના દ્વાર આગળ ત્રણ દિવસ થયાં ભૂખ્યો પડી રહ્યો છે. તેની સમીપ જઈ સત્કારાદિ જળવડે શાંતિ કરો. જો આ પ્રમાણે અતિથિની શાંતિ નહિ કરશો તો તેના ફળરૂપે આપને અત્યંત પાપ લાગશે. ૭

आशाप्रतीक्षे सङ्गतᳪं सूनृताञ्चेष्टापूर्त्ते पुत्रपशूᳪंश्च सर्व्वान् ।
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥

શબ્દાર્થઃ—આશા, પ્રતીક્ષા, સમાગમ, મિત્રાચારી યુક્ત શબ્દો, યજ્ઞો, પવિત્ર ભેટો, પુત્રો અને પશુઓ–જે અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરુષના ગૃહ વિશે અતિથિ બ્રાહ્મણ અન્ન આશન કર્યા સિવાય રહે છે, તે આ સર્વ વસ્તુઓને ખુવે છે. ૮

ટીકાઃ—હે સ્વામિન્ ! જે અલ્પ બુદ્ધિ ગૃહસ્થ પુરુષના ઘરમાં ભોજન લીધા વિના અતિથિ સાધુ બ્રાહ્મણરૂપ અગ્નિ નિવાસ કરે છે, તે મૂઢ પોતાના ઘણા પદાર્થોનો નાશ કરે છે અર્થાત્ આશા–અનિશ્ચિત પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ઇષ્ટ અર્થની પ્રાર્થના, પ્રતીક્ષા–નિશ્ચિત પ્રાપ્ત થવાની વસ્તુની પ્રક્ષણા, સંગત–સંત્ સંગથી પ્રાપ્ત થનાર ફળ, સૂનૃત–સુખને પ્રાપ્ત કરવાવાળી વાણી, ઇષ્ટ–અગ્નિહોત્રાદિ તથા યજ્ઞાદિકના પુણ્યનુ ફલ, પૂર્ત–વાપી કૂપ તડાગાદિ ખોદાવવા તેમ જ પશુ પુત્ર આદિ સર્વ વિષયને ભૂખ્યો અતિથિ નાશને કરે છે. માટે હે સ્વામિન્ ! આપ જઈ તે નચિકેતાને જળ ભોજનાદિથી શાંતિ કરો. ત્યાં મંત્રી આદિકોએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે યમરાજ નચિકેતા પાસે જઈ નમસ્કાર કરી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ— ૮

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व९

શબ્દાર્થઃ—હે બ્રહ્મન્ ! અતિથિ નમવા યોગ્ય છે. વળી અતિથિરૂપ એવા તમે મારા ઘરમાં ત્રણ રાત્રી સુધી ભક્ષણ કર્યા વિના રહ્યા છો, માટે તે દોષની નિવૃત્તિ અર્થે ત્રણ રાત્રીની સંખ્યાવાળા ત્રણ વરો તમે માગી લ્યો. તેમજ હે બ્રહ્મન્ ! તમને નમસ્કાર છે. તમારું કલ્યાણ થાઓ.૯

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभिमृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत् प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

પ્રથમ વરરૂપે પિતાની પ્રીતિ.

શબ્દાર્થઃ—(નચિકેતાએ કહ્યું) હે યમ ! મારા પિતા ગૌતમ મારી તરફ શાંત સંકલ્પવાળા તથા શુદ્ધ મનવાળા થાય, તેમ જ તેમનો ક્રોધ મારાપરથી ઉતરી જાય. આપની પાસેથી છૂટયા પછી (હું તેમનો પુત્ર છું એમ

મને) સ્મરણ કરી મારી સાથે સારી રીતે પૂર્વની માફક વાત કરે. ત્રણ વરોમાંથી પ્રથમ વર તરીકે હું આ વર પસંદ કરું છું. ૧૦

ટીકા:—જ્યારે યમરાજાએ નચિકેતાને વર માગવા કહ્યું ત્યારે તેણે પ્રથમ વર એ માગ્યો કે 'મારો પુત્ર યમરાજની પાસે જઈશું કરશે' આ રીતનો મારા પિતાનો સંકલ્પ દૂર થઈ જાય. જેમ પહેલાં મારા પિતાનું મન પ્રસન્ન હતું, તેમ હાલ પણ થાય તથા મારે વિશે ક્રોધરહિત થાય. આપની પાસેથી નિકળી જ્યારે હું મારા લોક વિશે જાઉં ત્યારે 'આ મારો પુત્ર સ્થૂલ દેહસહિત યમરાજ પાસે જઈ આવ્યો' એવી મારા પિતાની મારે વિશે પ્રતીતિ થવી જોઇએ. ત્રણ વરોમાં પ્રથમ વર મને કૃપા કરી આ આપો. ૧૦

यथा पुरस्ताद्भविता मतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखꣳ रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥११॥

શબ્દાર્થ:—(યમ બોલ્યા); મારી કૃપાવડે *અરુણનો પુત્ર ઔદ્દાલકિ પ્રથમની માફક (હેતવાળો) તારી તરફ થશે. તે સુખથી રાત્રિના ઉંઘશે. મૃત્યુના મુખમાંથી જ્યારે તું છૂટશે ત્યારે તે તારી તરફ ક્રોધરહિત દષ્ટિ કરશે. ૧૧

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।
उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१२॥

શબ્દાર્થ:—(નચિકેતાએ કહ્યું); સ્વર્ગલોક વિશે કોઈ પણ રીતનો (દુઃખાદિ) ભય હોતો નથી. આપ ત્યાં (સ્વર્ગમાં) સમર્થ હોતા નથી. આથી કાંઇ પણ જરાદિનો ભય ત્યાં હોતો નથી. સ્વર્ગલોકવિશે ક્ષુધા તથા તૃષારહિત તેમ જ શોકથી રહિત થઇ સર્વ આનંદને પામે છે. ૧૨

સ્વર્ગના ગુણનું વર્ણન

* નચિકેતાના પિતાના બધું મળી ચાર નામો જોવામાં આવે છે. ૧ ગૌતમ, ૨ આરણિ ૩ ઔદ્દાલિક, ૪ વાજશ્રવસ્.

ટીકાઃ—નચિકેતાએ કહ્યું: ' હે યમરાજ ! સ્વર્ગલોકવિશે કોઈ પણ રોગાદિનો ભય હોતો નથી. આપનો-મૃત્યુનો પણ ભય હોતો નથી, જરા અવસ્થાનો પણ ભય પ્રાપ્ત થતો નથી, ભૂખ તરસનું દુઃખ હોતું નથી. અર્થાત્ શોકને ઓળંગી સ્વર્ગ લોકમાં પરમાનંદને પામી પ્રસન્ન થઈ રહેવાય છે. ૧૨

स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वꣳ श्रद्दधानाय मह्यं ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥' १३॥

શબ્દાર્થઃ—હે યમ ! સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અગ્નિવિશે આપ જાણો છો. માટે શ્રદ્ધા રાખતા એવા મને તેનું વર્ણન કહો. સ્વર્ગમાં *રહેનારા કર્મઠો અમૃતત્વ ભોગવે છે. દ્વિતીય વરરૂપ હું આ પસંદ કરું છું. ૧૩

દ્વિતીય વરરૂપે સ્વર્ગસાધન અગ્નિનું જ્ઞાન

ટીકાઃ—હે યમરાજ ! સ્વર્ગના ગુણો ઉપર દર્શાવ્યા તેવા છે. આ સ્વર્ગસુખ અગ્નિવડે પ્રાપ્ય છે અને આપ અગ્નિવિદ્યાનું વર્ણન જાણો છો, માટે તેનું વર્ણન મને કહેશો. જેથી સ્વર્ગના સાધન અગ્નિ વિદ્યાને જાણી હું પણ અમરભાવને પામું. આ મારો દ્વિતીય વર છે. (૧૩)

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥१४॥

શબ્દાર્થઃ—યમરાજ બોલ્યા;-હે નચિકેતા ! સ્વર્ગ્ય અગ્નિને હું જાણતો હોવાથી જે અગ્નિ માટે તેં પ્રાર્થના કરી છે તે અગ્નિ વિશે હું તને કહું છું. તેનો તું મારા વચનવડે એક ચિત્તથી નિશ્ચય કર. જે અગ્નિ અનંત લોકને પ્રાપ્ત કરવાના કારણરૂપ છે, જે પ્રતિષ્ઠારૂપ છે (વિરાટ રૂપે કરી જગતના આશ્રયરૂપ છે) તે અગ્નિ ગુહામાં અર્થાત્ વિદ્વાનની બુદ્ધિમાં રહેલો છે. ૧૪

* સ્વર્ગલોકઃ—અગ્નિ સંબંધી યજ્ઞવડે જેઓએ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા.

लोकादिमग्निन्तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥१५॥

શબ્દાર્થ—પછી લોકના આદિકારણરૂપ તે અગ્નિ વિશે ઇષ્ટકા, તેઓની સંખ્યા તથા (અગ્નિની ક્રિયા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે) તે રીત વિગરે સર્વ તેણે તેને સમજાવ્યું. જે રીતે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે જ પ્રમાણે તે યમરાજની સમીપ બોલી ગયો. ત્યાર પછી સંતુષ્ટ થયેલ યમરાજાએ કહ્યું;— ૧૫

ટીકાઃ—આ પ્રથમ અગ્નિ તે વિરાટ્ છે, જે બ્રહ્મની પ્રથમ ઉત્પત્તિ-સૃષ્ટિ છે. ઇષ્ટિકાઃ-દરરોજ અગ્નિને બળિદાન આપ્યાં પછી ઇંટનો કકડો મૂકવામાં આવે છે. તેના પરથી એક વર્ષમાં યજ્ઞની ક્રિયાઓ કેટલી થઇ, તે જણાઇ આવે છે. ભાવ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી યમરાજાએ ફરી સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન અગ્નિવિદ્યાનું વર્ણન નચિકેતાને કરવા માંડયું. ચયન નામના યજ્ઞ વિશે ઇષ્ટિકા અર્થાત્ મૃત્તિકાની ઇંટો એકઠી કરવામાં આવે છે તે તથા મંત્રક્રિયા આદિ સંપૂર્ણ પ્રકાર તેને કહ્યો. યમરાજના કહેવા પ્રમાણે નચિકેતાએ સર્વ અનુવાદ કર્યો ત્યારે યમરાજ પ્રસન્ન થઈ તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૧૪

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरन्तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्कांचेमामनेकरूपाङ्गृहाण ॥१६॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસન્ન થયલા મહાત્મા યમરાજાએ તેને કહ્યું; ' હું તને હવે ફરી એક બીજો વર આપું છું. તે ચયન નામક અગ્નિ તારા નામથી કહેવાશે. વળી ઘણા રૂપવાળી આ ખખડતી રત્નની માળાને તું ગ્રહણ કર '. ૧૬

ટીકા—જેમ કોઇ પણ ગુરુ પોતાના શિષ્યની યોગ્યતા જોઈ પ્રીતિનો અનુભવ કરી કહે છે, તે પ્રમાણે મહાત્મા યમરાજ કહેવા લાગ્યા; ' હે નચિકેતા ! તારી પ્રસન્નતાને માટે જે પ્રથમ ત્રણ વરો

આપવા કહ્યા છે, તે પણ દઈશ તથા ચોથો વર હું પ્રસન્ન થઈને એ આપું છું કે, જે વૈરાટ્રૂપ અગ્નિનો તેં અનુવાદ કર્યો છે, તે તારા નામથી આજ દિવસથી પ્રસિદ્ધ થશે અર્થાત્ તે અગ્નિ નાચિકેતાગ્નિ કહેવાશે. તેમજ અનેક રૂપવાળી મણિયુક્ત માળા હું તને આપું છું, તે લઈ તું તારા ગળાવિષે પહેર.' પછી નચિકેતાએ તે માળા લઇ પોતાના ગળા વિષે ધારી. (૧૬)

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्म्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञन्देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमा शान्तिमत्यन्तमेति ॥१७॥

શબ્દાર્થઃ—ત્રણ પાસેથી અર્થાત્ માતા, પિતા અને ગુરૂ પાસેથી (આજ્ઞા) મેળવી, તેમ જ ત્રણ કર્મો જેવાં કે યજ્ઞ, વેદાધ્યયન અને દાન કર્યા પછી જે કોઇએ નચિકેત નામના અગ્નિનું ત્રણવાર યજન કર્યું છે, તે મૃત્યુ તથા જન્મને તરી જાય છે. જે કોઈ આ અગ્નિ જે બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, જે દેવરૂપ પવિત્ર તથા સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, તેને જાણે છે, તથા સમ્યક્ રીતે તેનો વિચાર કરે છે, તે શાશ્વત શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

ટીકાઃ—જેણે ત્રણવાર નચિકેતા નામના અગ્નિની સમાપ્તિ કરી છે તેનો જ્ઞાતા, અધ્યયનવાળો તથા અનુષ્ઠાનવાળો પુરુષ ત્રિનાચિકેત કહેવામાં આવે છે. માતા, પિતા તથા આચાર્યની આજ્ઞા મેળવી અથવા વેદ, સ્મૃતિ તથા શ્રેષ્ઠ પુરુષના સંબંધને પામી અથવા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ આ ત્રણ પ્રમાણના સંબંધને પામી, યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાન આ ત્રણ કર્મનો કર્તા પુરુષ જન્મ મૃત્યુને તરી જાય છે. કારણ આ અગ્નિ હિરણ્યગર્ભરૂપ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે સર્વજ્ઞ, સ્મરણ કરવા યોગ્ય તથા પ્રકાશ કરવાવાળા હોવાથી જ્ઞાનાદિ ગુણોવાળા દેવરૂપ છે. જે પુરુષ આ વૈરાટ્રૂપને શાસ્ત્રવડે જાણી આત્મભાવે જુવે છે, તે અતિશય શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૭)

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१८॥

શબ્દાર્થઃ—આ ત્રણને જાણી જે કોઇ ત્રિનાચિકેત રૂપ (ત્રણવાર સંપાદન કરેલ અગ્નિવાળો) પુરુષ આ રૂપે અર્થાત્ વિરાટરૂપે અગ્નિને જાણવા છતાં નચિકેતાગ્નિનું ધ્યાન ધરે છે, તે મૃત્યુપાશનો (શરીરનો પાત થવા પહેલાં) ત્યાગ કરી, શોકનું અતિક્રમણ કરી સ્વર્ગ લોકમાં આનંદ પામે છે. ૧૮

ટીકાઃ—જે ત્રિનાચિકેત પુરુષ, ઇષ્ટકાસ્વરૂપ તથા તેની સંખ્યા અને પ્રકાર આ ત્રણ લક્ષણને જાણી તથા આત્મસ્વરૂપ અગ્નિને જાણી, નાચિકેત અગ્નિ એ યજ્ઞની સમાપ્તિ કરે છે,તે શરીરનો પાત થાય તે પહેલાં અજ્ઞાન, રાગ તથા દ્વેષાદિ મૃત્યુનો પાશ–જીવોને દૂર કરી, માનસિક દુઃખથી રહિત થઈ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિવડે વૈરાટ્રૂપ સ્વર્ગલોકમાં શોકરહિત સુખ પામે છે. (૧૮)

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्योऽयमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरन्नचिकेतो वृणीष्व१९

શબ્દાર્થઃ—હે નચિકેતા ! દ્વિતીયવરવડે જે અગ્નિની તેં માગણી કરી છે, તે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અગ્નિવિષે મેં તને કહ્યું. આ અગ્નિને પુરુષો તારા નામવડે એટલે નચિકેત નામથી ઓળખશે. હે નચિકેતા ! હવે તું તૃતીય વર માગ. ૧૯

येयम्प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥

તૃતીય વરરૂપે આત્મજ્ઞાનના સ્વરૂપની માંગણી.

શબ્દાર્થઃ—(નચિકેતાએ કહ્યું) એવી શંકા ઉભી થાય છે અને કેટલાક એમ કહે છે કે, મનુષ્યના મરણ પછી આત્માનું અસ્તિત્વ છે,* કેટલાક કહે છે કે અસ્તિત્વ નથી. આપથી ઉપદિષ્ટ થયેલ હું તે જાણું એમ કરો. વરોમાં આ મારો તૃતીય વર છે. ૨૦

* શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ એ સર્વથી ભિન્ન રૂપે તેનું અસ્તિત્વ છે.

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:—યમે કહ્યું કે–દેવોએ પણ પહેલાં આવો જ પ્રશ્ન મને પૂછયો હતો. તેનું–આત્માનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે સહેલાઈથી જાણી શકાય એમ નથી. તું કોઈ બીજો વર માગ. હે નચિકેતા ! આવા વરને માટે મારાપર તે આપવાનો આગ્રહ કર નહિ. આવા વરમાંથી તું મને મુક્ત કર. ૨૧

ટીકા—જેમ ધનિક ઋણ આપી દેવા માટે ઋણીને ફરજ પાડે છે તેમ ઋણપતાવટમાટે વર અદા કરવા ધનિકરૂપ તું મને ફરજ પાડ નહિ. જ્યારે આ પ્રમાણે નચિકેતાએ આત્મજ્ઞાન માટે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે યમરાજ પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ નચિકેતા આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી છે કે નહિ, માટે એની પરીક્ષા લેવી યોગ્ય છે. આવો વિચાર કરી તેઓ કહેવા લાગ્યા કે–હે નચિકેતા! આત્મા છે કે નથી આ વાત જાણવામાં દેવોને પણ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી પ્રાકૃત પુરુષોને આત્માનું જ્ઞાન શ્રવણ થયા છતાં તે સમ્યક્ રીતે જાણી શકાતુ નથી કારણ કે, આત્મા નામવાળો ધર્મ અતિ સૂક્ષ્મ છે. માટે તુ કોઈ અન્ય વર માગી લે તુ ઘણીવાર મને આવો પ્રશ્ન પૂછી મારા પર ભાર મૂક નહિ. તું આત્મજ્ઞાનરૂપ પ્રશ્નનો વર છોડી દે. ૨૧

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वञ्च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ.—(નચિકેતાએ કહ્યું) ખરેખર દેવોને પણ સંશય થયો હતો એમ મેં સાંભળ્યું છે તથા હે યમ ! આપ કહો છો કે, જે કે સમ્યક્ પ્રકારે તે જાણી શકાય એમ નથી, છતાં આપના વગર બીજો કોઇ વકતા મને મળી આવે એમ નથી, તેમ આ વર સરખો બીજો વર પણ નથી. ૨૨

ટીકા—આવી રીતે જ્યારે યમરાજે કહ્યું ત્યારે નચિકેતા કહેવા લાગ્યો —હે સ્વામી મૃત્યો ! જો આત્મવસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવામાં

દેવો પણ ખરેખરું જોતાં સંશયયુક્ત થાય છે તથા આત્મવસ્તુ સમ્યક્ જાણવાયોગ્ય નથી, તો પંડિતો પણ આત્મ વસ્તુ જાણવાને અયોગ્ય હોવાથી તે જાણવાને આત્મરૂપ ધર્મના વક્તા આપના સરખો અન્ય કોઈ પંડિત મને મળવો દુર્લભ છે તથા આ વરદાન સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ છે, માટે આના સરખો બીજો કોઈ પણ વર નથી. ૨૨

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयञ्च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥२३॥

શબ્દાર્થઃ—(યમે કહ્યું); શત વર્ષ જીવે એવા પુત્ર પૌત્રાદિકો માંગ, ઘણાં પશુઓને માંગ, ઘણા હસ્તી, સુવર્ણ તથા અશ્વોને માંગ, ભૂમિના વિશાળ ભાગને માંગ તથા તારી ઇચ્છા હોય તેટલા શરદ્ સૂધી અર્થાત્ વર્ષો-સૂધી તું જીવ. ૨૩

ટીકાઃ—જે જે વિષયો આ મનુષ્યલોકમાં ઇચ્છા કરવા યોગ્ય તથા દુર્લભ છે, તે સર્વ કામનાઓને-ઇચ્છાને અનુસરતું માંગ, રથ સહિત, વાદિત્રો સહિત તથા પુરુષોને રીઝવવાવાળી અપ્સરારૂપ સ્ત્રીઓને માંગ. સ્ત્રીઓ દેવાદિકોની પ્રસન્નતાવિના મનુષ્યને મળવી અત્યંત દુર્લભ છે. મારાથી અપાયેલ આ સ્ત્રીઓ આપનાં પાદપ્રક્ષાલનાદિરૂપ સેવા કરો. મરણ પછી આત્માની અવસ્થા જાણવી, તે काकस्य कति वा दंताः—કાગડાના કેટલા દાંત છે, તેના સરખા પ્રશ્નને તારે પૃછવા યોગ્ય નથી. (૨૩)

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकाञ्च ।
महाभूमौ नाचिकेतस्त्वमेधि कामानान्त्वा कामभाजं करोमि ॥२४॥

શબ્દાર્થઃ—અથવા આના જેવો અન્ય વર જો તું જાણતો હોય તો તે વર માંગ. ધન અને દીર્ઘાયુષ તું માંગ. હે નચિકેતા ! મહાભૂમિવિશે તું નૃપ થા. હું તને તારી સર્વ કામનાનો ભોગવનાર કરું છું. ૨૪

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामां छन्दतः प्रार्थयस्व
इमा रामाः सरथाः सतूर्या नहीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नाचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः॥२५॥

ત્યાં સૂધી અમે જીવી શકીશું. જે વરવિષે મેં કહ્યું છે, તેજ હું પસંદ કરું છું. ૨૭

ટીકાઃ—આ લોકમાં ધનલાભ કોઇને પણ તૃપ્તિનું કારણ હોતું નથી. જો અમને ધનની ઇચ્છા હશે તો આપની કૃપાથી તે ધન આપ આપશો. જો આપનાં દર્શન અમને પ્રાપ્ત થયાં છે તો ધન પ્રાપ્ત થવું જરા પણ દુર્ઘટ નથી. જ્યાં સુધી આપ યમની પદવી ભોગવશો ત્યાં સુધી ચિરકાલનું આયુષ્ય પણ અમને પ્રાપ્ત થશે. પણ આપ-દેવો જ જો અલ્પાયુષ છે તો અમે ચિરંજીવી કેવી રીતે હોઇ શકશું? માટે મારા માગવા પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનું વરદાન મને આપો. ૨૭

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥

શબ્દાર્થઃ—જરારહિત તથા ચિરકાળ રહેનારા દેવોની સમીપ ગયા પછી જરા મરણયુક્ત તથા પૃથ્વીરૂપી અધોસ્થાનમાં રહેલો કયો પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ ફલોત્પત્તિને જાણવા છતાં અનિત્ય વરની માંગણી કરશે ? સ્ત્રીનું સૌંદર્ય ક્રીડા તથા તેથી ઉત્પન્ન થતું સુખ અનિત્ય છે, એમ જાણવા છતાં દીર્ઘાયુષથી કોને સંતોષ થાય ? ૨૮

ટીકાઃ—જેમાં આયુષ્યની હાનિ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેવા દેવ સમીપ ગયા પછી બીજો કોઈ ઉત્કૃષ્ટ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવો સારો છે. જરા મરણવાળો જે વિવેકી પુરુષ અતરિક્ષાદિક લોકની અપેક્ષા કરનારો છે, તે આ સ્થળમાં રહેલ અવિવેકી પુરુષને ઇચ્છા કરવા-યોગ્ય પૃથ્વીરૂપ ધન, પુત્ર તથા સ્વર્ણાદિ નાશવંત પદાર્થોને કેવી રીતે માંગશે ? અથવા શરીરના રંગની પ્રીતિવડે પ્રમોદના કારણરૂપ અપ્સરાદિકો અસ્થિર રૂપવાળી છે, એમ જાણનારો કયો વિવેકી પુરુષ અતિશય આયુષ્ય પ્રાપ્ત થવાથી ખુશી થશે ? અર્થાત્ કોઈ પણ નહિ. ૨૮

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यन्तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે પરલોક સંબંધી આત્મતત્વમાં, હે મૃત્યો ! આ છે કે નહિ, એ રીતની શંકાયુક્ત થાય છે,

તે આત્મવિજ્ઞાન મોક્ષમાટે અમને કહો. જે વર અત્યંત ગૂઢ છે તે વરથી અન્ય કાંઈ પણ નચિકેતા આપની પાસે માગતો નથી. ૨૯

ટીકાઃ—હે મૃત્યુ ! જે આત્મસ્વરૂપના નિર્ણયમાં મૃત્યુ થયેલ આત્મા અસ્તિત્વરૂપે છે કે નહિ આવી પરલોકની ગતિમાં દેવો અને વાદીઓ નિર્ણય વિના શંકા કરે છે. આ સંશયના નિવર્તક રૂપ આત્માનું જ્ઞાન તમે મને કહો. આ આત્માના નિર્ણયના જ્ઞાનરૂપ વરથી ભિન્ન અન્ય અવિવેકી પુરુષે ઇચ્છા કરવા યોગ્ય અનિત્ય વિષયભોગવાળો વર અત્યંત તુચ્છ છે એમ હું માનું છું. ૨૯

દ્વિતીય વલ્લી.

શ્રેય તથા પ્રેયનું જ્ઞાન.

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधुर्भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते॥१

(યમ બોલ્યા)—એક શ્રેય છે તથા એક પ્રેય છે. ભિન્ન અર્થ-હેતુવાળા આ બન્ને મનુષ્યને બંધન કરે છે. શ્રેય તથા પ્રેય આ બન્નેમાંથી જે શ્રેયનો આશ્રયી છે, તે સુખી થાય છે તથા જે પ્રેયને પસંદ કરે છે, તે પોતાના હિતને ગુમાવે છે. ૧

ટીકાઃ—યમ બોલ્યા—હે નચિકેતા ! આ સંસારમાં બે પ્રકારનું ફળ હોય છે. એક જ્ઞાનદ્વારા શ્રેયરૂપ મોક્ષફળ છે તથા બીજું કામ્યકર્મવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સંસારનું વિષયાનંદરૂપ પ્રેય ફળ છે. આ શ્રેય તથા પ્રેય ભિન્ન પ્રયોજનવાળા હોવાથી વર્ણાશ્રમવાળા અધિકારી પુરુષોને બાંધી લે છે. આથી તે શ્રેય અને પ્રેયરૂપ વિદ્યા તથા અવિદ્યામાં ' મારે આ વસ્તુ કરવા યોગ્ય છે ' આ ભાવથી સર્વ પુરુષ જોડાય છે. અર્થાત્ શ્રેયરૂપ મોક્ષ તથા પ્રેયરૂપ સ્વર્ગાદિ ભોગરૂપ સંસારનો અર્થી જે પુરુષ છે, તે શ્રેય અને પ્રેયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. માટે સર્વ પુરુષો શ્રેય અને પ્રેયના પ્રયોજનવડે બંધાયલા છે. આ શ્રેય તથા પ્રેય જો કે એક એક ફળના સંબંધી છે,

છતાં એક વિદ્યારૂપ તથા બીજુ અવિદ્યારૂપ હોવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આ બન્ને સાથે જ અનુષ્ઠાન કરવાને પુરુષ અશક્ત હોવાથી બેમાથી અવિદ્યા કર્મરુપ પ્રેયને છોડી દઈ કેવળ શ્રેયને ગ્રહણ કરવા- વાળો પુરુષ કલ્યાણને પામે છે તથા પૂર્વાપર વિચારરહિત અદૂરદર્શી પુરુષ જે પ્રેયને ગ્રહણ કરે છે તે પરમાર્થરૂપ પુરુષાર્થથી વિયો- ગને પામે છે અર્થાત્ તે ભ્રષ્ટ થાય છે. ૧.

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयोमन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥२॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રેય અને પ્રેય મનુષ્યસાથ જોડાયેલ છે. વિવેકી પુરુષ તેના સ્વરૂપને ઓળખે છે તથા તેને જાણે છે. અધિકારી શ્રેયને પસંદ કરે છે, કારણ તે પ્રેય કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. પણ મંદબુદ્ધિ યોગ તથા ક્ષેમને અર્થે પ્રેયને પસંદ કરે છે. ૨

ટીકા—જો કે શ્રેય અને પ્રેય બન્ને પુરુષને સ્વાધીન છે તો ઘણો ભાગ પ્રેયને શા માટે ગ્રહણ કરતા હશે? આનું કારણ એ છે કે, શ્રેય તથા પ્રેય જોકે કર્તવ્યસ્વાધીન છે, છતા સાધન અને ફળનો ભેદ છતાં મંદ બુદ્ધિવાળા પુરુષને દુર્વિવે- કને લીધે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીત થતા નથી. આથી જેમ હંસ જળમાંથી દૂધ જૂદું કરી કાઢી નાંખે છે, તેમ ધીર અર્થાત્ વિવેકી પુરુષ શ્રેય તથા પ્રેય આ બન્નેનો મનમાં વિચાર કરી શ્રેયને પ્રેયમાથી ભિન્ન કરી શ્રેયને ગ્રહણ કરે છે તથા અધીર અને અવિવેકી પુરુષ શરીરાદિની વૃદ્ધિ તથા રક્ષારૂપ યોગક્ષેમને અર્થે પશુ પુત્રાદિને ગ્રહણ કરે છે. ૨

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः।
नैताᳪ सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्याम्मज्जन्ति बहवो मनुष्याः॥३॥

શબ્દાર્થઃ—પણ હે નચિકેતા ! શ્રેય માર્ગને ગ્રહણ કરનાર એવા તેં (પુત્રાદિ રૂપે) પ્રિય- વાળા કામોનો વિચાર કરી અર્થાત્ પુત્રાદિકો તેમ જ (સ્વર્ગની અપ્સરારૂપે) અનિત્ય છે, એમ જાણી તે સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. (

વિવેકમાં શ્રેષ્ઠતા.

સંસારમાર્ગ કે જેમાં ઘણા મનુષ્યો ડૂબી જાય છે, તેની તેં ઇચ્છા રાખી નહિ. ૩

ટીકા—હે નચિકેતા! મેં ફરી ફરી તને લોભમાં નાંખવા છતાં પુત્રાદિકરૂપ પ્રેય તથા અપ્સરાદિ પ્રેયરૂપ ભોગને અનિત્ય તથા અસારાદિ દોષયુક્ત જાણી તેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે. નિંદિત મૂઢપુરુષની માફક ધન તથા કર્મની ગતિને તું પ્રાપ્ત થયો નથી. આ કર્મ ગતિમા કેવળ મઢ પુરુષો જ ખેદને પામે છે એમ નથી. પણ ઘણા મનુષ્યો ખેદ પામે છે માટે તારૂ બુદ્ધિમાનપણું અવધિથી રહિત છે. ૩

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता।
विद्याभीप्सिनन्नचिकेतसंमन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्त॥४॥

શબ્દાર્થ—વિદ્યા અને અવિદ્યા આ બન્ને ઘણા જ એકબીજાથી અત્યંત વિલક્ષણ જણા- 'વિદ્યા તથા અવિદ્યાનાં ફળ. ચેલ છે તથા તેઓ જૂદા જૂદા ફળોને દોરવી લઈ જાય છે. હે નચિકેતા! હું ધારું છું કે, તું જ્ઞાનની અભિલાષાવાળો છે. કારણ ઘણા કામોથી પણ તું લલચાયો નહિ. ૪

ટીકા—વિદ્યા-શ્રેય તરફ દોરવનાર જ્ઞાન તથા અવિદ્યા-પ્રેય તરફ દોરવનારું અજ્ઞાન. શ્રેયનુ ફળ મોક્ષ છે તથા પ્રેયનું ફળ સ્વર્ગનુ અપ્સરાદિનું સુખ તથા મર્ત્ય લોકમાં સ્ત્રી ધન પુત્રાદિનું સુખ સાર એ છે કે, શ્રેયને ગ્રહણ કરવાવાળાનુ કલ્યાણ થાય છે તથા પ્રેયને ગ્રહણ કરવાવાળો પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે. આ રીતે દ્વિતીય વલ્લીના પ્રથમ કાંડમાં કહ્યું છે, તેનુ શું કારણ, તે હવે કહેવામાં આવે છે. આ બન્ને ઘણાં જ અંતરાયવાળા હોવાથી તમ તથા પ્રકાશની માફક પરસ્પર ભિન્નરૂપ છે તેમ જ વિવેક અને અવિવેકરૂપ હોવાથી અર્થાત્ સંસાર અને મોક્ષના કારણરૂપ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન ફળવાળા છે. આ બન્ને કોણ છે? તે વિષે કહેવામાં આવ્યુ છે કે, પ્રેય ભોગનો વિષય કરવાવાળી અવિદ્યા છે તથા મોક્ષરૂપ શ્રેયનો વિષય કરવાવાળી અવિદ્યા છે. આ બન્ને પંડિતોએ ક્રમે કરી અજ્ઞાન તથા જ્ઞાનરૂપે જાણી છે. આમાંથી મેં તને વિદ્યાનો અર્થી માન્યો છે. કારણ તારી બુદ્ધિ લોભ ઉત્પન્ન કરનાર અપ્સરાદિ ભોગોની ઇચ્છા સંપાદન કરવામાં લુબ્ધ ન થઈ. ૪

आविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयन्धीराः पण्डितम्मन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥५॥

શબ્દાર્થઃ—જેઓ અવિદ્યાના અંતરાયમાં રહેલા હોય છે, છતાં પોતાને પંડિત અને ધીર માને છે, એવા વિચિત્ર ગતિને ઇચ્છનારા તે મૂઢો પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે,—અનર્થને પામે છે તથા જેમ અંધને અંધવડે દોરવામાં આવે, તેમ ખોટું પગલું ભરવાથી તેઓ ફસાઈ પડે છે. ૫

ધૂમમાર્ગગામીની ગતિ.

ટીકા—આવી જ રીતનો એક મંત્ર મુંડકોપનિષદના પ્રથમ મુંડકના દ્વિતીયખંડમાં છે. તે મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पंडितं मन्यमानाः । जघन्यमानाः परियन्ति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथान्धाः ५.

न साम्परायः प्रतिभाति बालम्प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥६॥

શબ્દાર્થઃ—વિત્તના મોહવડે મૂઢ તથા પ્રમાદવાળા બાળકને (અવિવેકીને) પર લોક સંપાદન કરવાનો માર્ગ જણાયલો હોતો નથી. આ જ લોક અસ્તિત્વમાં છે તથા અન્ય નથી, આમ માનનારો વારંવાર મારે વશ થાય છે. ૬

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विद्युः ।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः॥७॥

શબ્દાર્થ—જે આત્મા ઘણાવડે સાંભળવાને પણ લભ્ય નથી, વળી ઘણાઓ જે આત્માવિષે સાંભળે છે, છતાં જાણતા નથી, તે આત્માનો વક્તા અતિ દુર્લભ છે. વળી આત્માનો જાણનાર છતાં તેને વિશે નિપુણ કોઇક જ હોય છે. આચાર્યવડે ઉપદેશ કરાયલો છતાં તેનાવિષે કુશળ અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર કરનાર કોઇક જ હોય છે. ૭

આત્માની દુર્વિજ્ઞેયતા.

ટીકા—આજ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતાના ૨ જા અધ્યાયના ૨૯ મા શ્લોક વિષે કહ્યું છે કે, आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन माश्चर्य

वद्वदति तथैव चान्यः । आश्चर्य वच्चैनमन्यः श्रृणोति श्रुत्वा प्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ કોઈ પુરૂષ આ આત્માને શાસ્ત્રના તથા આચાર્યના ઉપદેશથી આશ્ચર્યની પેઠે જુવે છે. તાત્પર્ય કે પોતે અસંભાવના દોષથી દૂષિત હોય છે; માટે ગુરૂએ અને શાસ્ત્રોએ ઉપદેશ કરેલા, સર્વત્ર વ્યાપક, નિત્ય, જ્ઞાન અને આનંદમૂર્તિ એવા આત્માના અલૌકિક રૂપને ઈન્દ્રજાળની પેઠે અસંભવિત હોય તેમ આશ્ચર્ય પામીને જુવે છે, તેમ જ બીજો કોઈ તેને આશ્ચર્યકારક વસ્તુની પેઠે કહે છે. વળી ત્રીજો કોઈ મનુષ્ય, તેને આશ્ચર્યકારક વાર્તા સાંભળતા હોય તેમ સાંભળે છે અને કોઈ વિપરીત ભાવનાવાળો મનુષ્ય આત્માના સ્વરૂપને સાંભળ્યા છતાં પણ, તેને યથાર્થ રીતે ઓળખી શકતો નથી. તેમ વક્તા પોતે પણ આત્મસ્વરૂપનુ કથન કરે છે; પરંતુ તે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજતો નથી. સાર એ છે કેઃ–

હે નચિકેતા! આ સંસારમાં મોક્ષની ઇચ્છાવાળા જે પુરુષો છે, તે હજારો મનુષ્યોમાં તારા સરખા આત્મવેત્તા પુરુષ કોઇ એક જ હોય છે. કારણ કે આ આત્મા ઘણા પુરુષોથી શ્રવણ કર્યા છતાં પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી તથા ઘણા પુરુષો શ્રવણ કર્યા છતાં અવિષય આત્માને જાણી શકતા નથી. આ અવિષય આત્માનો વક્તા પણ આશ્ચર્યરૂપ અનેક મનુષ્યોમાં કોઇ એક જ હોય છે. તેમ જ આ આત્માને પ્રાપ્ત થનારા નિપુણ પુરુષ અનેક પુરુષોમાં કોઈ એક જ. હોય છે. માટે નિપુણ આચાર્યની શિક્ષાને પ્રાપ્ત થયેલ આ આત્માના જાતા પણ આશ્ચર્યરૂપ અનેક મનુષ્યોમાં કોઈ એક જ છે.

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

આત્મા અતર્ક્યરૂપે.

શબ્દાર્થઃ—કનિષ્ઠ પુરૂષવડે દર્શાવાયેલ આત્મા જાણવામાં સુલભ થઈ શકતો નથી, કારણ તેનું ચિંતન અનેક પ્રકારે તેઓ કરે છે. પણ જ્યારે કોઈ પણ રીતની ભિન્નતા નહિ રાખનાર અધિકારી ગુરુ તરફથી તે દર્શાવાય છે ત્યારે તેના સંબંધમાં કોઈપણ રીતની શંકા રહેતી નથી. નહિ તો આત્મા અણુથી પણ અણુ હોવાને લીધે તેનેવિષે કાંઈ તર્ક થઈ શકતો નથી. ૮

ટીકાઃ—તૃતીય મુંડકના દ્વિતીયખંડના ચોથા મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, **नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाप्यलिंगात्**—આત્મા બળહીનથી લભ્ય નથી, પ્રમાદીથી લભ્ય નથી, તપથી લભ્ય નથી તેમજ તપથી રહિત એવા જ્ઞાનવડે પણ લભ્ય નથી. **अनन्येनः**—જેનો આત્મા પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી. **अतर्क्यं**—આપણી પોતાની બુદ્ધિવડે ઉત્પન્ન થયેલ તર્કો.

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
यान्त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः पृष्टा ॥ ९॥

ગુરુની આવશ્યકતા.

શબ્દાર્થઃ—હે પ્રેષ્ઠ (પ્રિયતમ !) (જે વિશે તેં પૂછ્યું) તેવી બુદ્ધિતર્કવડે લભ્ય નથી, પણ નાસ્તિકથી ભિન્ન એવા ગુરુવડે તે દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે તે જાણવાને સુલભ થઈ શકે છે. તું સત્યનો જિજ્ઞાસુ છે. દયા લાવી યમ કહે છેઃ—હે નચિકેતા ! તારા સરખો બીજો કોઈ પૃષ્ટા આપણામાંથી થવો જોઇએ. ૯

ટીકાઃ—અથવા તો એમ પણ અર્થ થઈ શકે કે, જ્યારે ગુરુથી જ્ઞાન દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે જે જ્ઞાન સમજવાને સુલભ થઈ શકે છે તેનો તર્કથી નાશ થઈ શકતો નથી.

સાર એ છે કે અભેદદર્શી આચાર્યવડે આત્માનું કથન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલ શ્રુતિ પતિપાદિત આત્મામાં મતિ અર્થાત્ આત્મનિષ્ઠા કેવળ સ્વબુદ્ધિની કલ્પનારૂપ તર્કવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી અથવા મતિતર્કવડે નાશ કરવા યોગ્ય નથી. માટે શાસ્ત્રનો અજ્ઞાતા જે તર્કવાળો પુરુષ છે, તે જે કહે છે તે પોતાની બુદ્ધિવડે કલ્પિત કહે છે. શ્રુતિવેત્તા આચાર્યથી કથન કરાયેલ મતિ સમ્યક્ જ્ઞાનથી અર્થવાળી હોય છે. મારી કૃપાથી આ રીતની મતિને તું પામ્યો છે. તું સત્ય વસ્તુનો વિષય કરવાની બુદ્ધિવાળો થયો છે. હે નચિકેતા ! જેમ તું આત્માના સ્વરૂપને પૂછવાવાળો છે તેમ આત્માના સ્વરૂપને પૂછવાવાળો અન્ય પુત્ર અથવા શિષ્ય નથી. અર્થાત્ આવો અધિકારી પુરુષ મળવો દુર્લભ છે. ૯

जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवन्तत् ।
ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १०॥

યજ્ઞદત્ત તથૈવ:—હું જા છું કે, નિધિ-સાંસારિક સુખ અ-
ધ્યેનં વેદ તિર અનિત્ય છે. કારણકે તે ધ્રુવ, અધ્રુવ-
આચાર્યું અધિકારીપણું વડે પ્ર થઈ શકતું નથી. નિત્ય અ-
નિ સાધનવડે પ્રાપ્ય નથી, એમ
જાણવાથી પશ્વાદિરૂપ નિત્ય દ્રવ્યવડે સ્વર્ગના સાધન-
ભૂત અગ્નિ સંપાદન છે. હે નચિકેત! આ કર્મને
લીધે મેં લાંબા સમય સુધી રહે એવું યમનું પદ મેળવ્યું
છે, (પણ મોક્ષપદ હે). ૧૦

ટીકા.—અનિત્ય એ કર્મનું ફળ અનિત્ય છે. સ્વર્ગના સાધનભૂત અગ્નિવડે અનિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧૦

कामस्याप्तिञ्जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोमं महदुरुगायम्प्रतिष्ठान्दृष्ट्वा धृत्या धीरो नाचिकेतोऽत्यस्राक्षीः॥ ११

નચિકેતામાં ધૈર્યની અધિકતા.

શબ્દાર્થઃ—હે નચિકેતા! અગર જો કે તેં યજ્ઞનું ફળ જોયું છે, જે પ્રજાપતિના શાશ્વત સ્થાનરૂપ છે, જેમાં સર્વ કામનાઓ પૂર્ણતાને પામે છે, જે જગતની પ્રતિષ્ઠારૂપ છે, જ્યાં સર્વ ભયનો અંત છે, જે પ્રશસ્ય છે, મહાન્ છે, સર્વ શાસ્ત્રવડે પૂર્ણતાથી કથન કરવા યોગ્ય છે તથા જે (આત્માની) નિરતિશય સ્થિતિરૂપ છે, છતાં દૃઢતાવડે ધીર એવા તેં તેનો, હે નચિકેતા! ત્યાગ કર્યો છે. ૧૧

ટીકાઃ—હે નચિકેતા! વિસ્તીર્ણ તથા આત્માની સ્થિતિ જોઈ, જેમાં સર્વ કામનાઓ સમાપ્ત થાય છે એવા ભોગની પ્રાપ્તિરૂપ, સર્વરૂપ હોવાથી અધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક જગતના આશ્રયરૂપ, યજ્ઞના ફલરૂપ અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભના પદરૂપ અણિમાદિક ઐશ્વર્યથી લઈ અનેક ગુણ સહિત સંસારના ભોગ સમૂહને ચાહનારો તું બુદ્ધિમાન્ પરબ્રહ્મનો ત્યાગ કરે છે. ૧૧

तन्दुर्दर्शङ्गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितङ्गह्वरेष्ठम्पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ।

શબ્દાર્થઃ—જે આત્મા જોઈ શકવાને દુર્લભ છે, જે ગૂઢ તથા સર્વ કાર્યમાં રહેલ છે, જે બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં રહેલ છે, શ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર કાર્યકારણ રૂપ અનર્થમાં રહેલ પુરાણરૂપે-અનંતરૂપે છે, તેનો આત્મામાં ચિત્તના ...ધાનની પ્રાપ્તિવડે અર્થાત્ નિદિધ્યાસનવડે સાક્ષાત્કાર કરી ધીર પુરુષ હર્ષ તથા શોકનો ત્યાગ કરે છે. ૧૨

આત્માનું સ્વરૂપ.

ટીકાઃ—અધ્યાત્મયોગ-મનને બાહ્ય વિષયોમાંથી દૂર કરી બુદ્ધિને આત્મામાં પરોવવી તે.

एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा विवृतꣳ सद्म नचिकेतसम्मन्ये ॥ १३

શબ્દાર્થઃ—જે મર્ત્ય આ આત્મતત્ત્વને શ્રવણ કરી મનન કરી તથા નિદિધ્યાસન કરી ધર્મયુક્ત તથા સૂક્ષ્મ એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે આનંદસ્વરૂપ આત્માને મેળવી કૃતકૃત્ય થાય છે. આ બ્રહ્માત્મક ગૃહને તને નચિકેતાને કોઈ પણ રીતના પ્રતિબંધથી રહિત (પ્રવેશ કરવા યોગ્ય) હું માનું છું. ૧૩

આનંદપ્રાપ્તિનું સાધન.

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થઃ—વળી (નચિકેતા કહે છે) ધર્મથી ભિન્ન, અધર્મથી ભિન્ન, આ કાર્યો તેમ જ કારણોથી ભિન્નરૂપે તેમ જ ભૂત તથા ભવિષ્યથી ભિન્નરૂપે જેને આપ જુવો છો, તે આત્મતત્ત્વ મને કહો. ૧૪

सर्व्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्व्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यञ्चरन्ति तत्ते पदꣳसङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५

શબ્દાર્થઃ—યમ કહે છેઃ—સર્વ વેદો જે પદનું અર્થાત્ પરબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે,

બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સાધન. સર્વ કર્મો જે પરબ્રહ્મને ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મેળવાવે છે, જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પરબ્રહ્માત્મક પદને હું સંક્ષેપે કરી કહું છું. આ શબ્દબ્રહ્મ ૐકાર છે. ૧૫

एतद्ध्येवाक्षरम्ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरम्परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्यतत् ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે. આ અક્ષર પરરૂપ છે. આ અક્ષરને જે કોઈ જાણે છે
પ્રણવોપાસનાનું ફળ તે જે જે કામના કરે છે, તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

ટીકાઃ—બ્રહ્મ -નિકૃષ્ટ બ્રહ્મ. પરબ્રહ્મઃ-શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ અર્થાત્ પોતાના મૂળ સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મ. કામનાઃ-કાંતો ઉત્કૃષ્ટ અથવા નિકૃષ્ટ ગમે તે બ્રહ્મને સંપાદન કરે છે. ૧૬

एतदालम्बनꣳ श्रेष्ठमेतदालम्बनम्परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ—આ ૐકારરૂપ આશ્રય શ્રેષ્ઠ છે, આ આશ્રય સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આ ઉપાયને જે કોઈ જાણે છે, તે બ્રહ્મલોકમાં પૂજાય છે. ૧૭

ટીકાઃ—બ્રહ્મનો વિષય જેવી રીતે *ઉત્કૃષ્ટ હોય વા બ્રહ્મલોક નિકૃષ્ટ હોય, તે પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અથવા નિકૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ મુક્ત થાય છે. ૧૭

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥१८॥

શબ્દાર્થ—આ નિત્યચૈતન્યરૂપ આત્મા કાંઈ જન્મતો નથી, તેમ નાશ પામતો નથી,
આત્માનું સ્વરૂપ. કોઈ કારણમાંથી તે ઉત્પન્ન થતો નથી,

* ઉત્કૃષ્ટ અથવા નિકૃષ્ટ જે પ્રકારે બ્રહ્મને પૂજવામાં આવે છે, તે રીતના બ્રહ્મલોકવિષે તે જાય છે.

અથવા તેમાંથી કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી. તે અજરૂપ-જન્મરહિત, શાશ્વતરૂપ ત્રણે કાળમાં ટકી રહેનાર તથા પુરાણરૂપ-નાશથી રહિત છે. અગર જો શરીર મરણ પામે છે પણ તે આત્મા નાશ પામતો નથી. ૧૮

ટીકાઃ—આ અઢારમા તથા ઓગણીસમા મંત્રનો ભાવાર્થ ભગવદ્ગીતાના ૧૯ મા તથા ૨૦ મા શ્લોકમાં સમાવેશ થાય છે. તેમાં કહ્યું છે કે य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानितो नायं हन्ति न हन्यते ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः। अजो नित्यःशाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

અર્થઃ—આત્માને વધ કરનારો માને છે તથા જે આત્માને બીજાથી હણાયલો માને છે તે બન્ને અજ્ઞાની છે. કારણ આત્મા કોઇને મારતો પણ નથી તેમ પોતે કોઇથી હણાતો પણ નથી. આ આત્મા કોઈ દિવસ જન્મતો નથી, તેમ કોઈ દિવસ મરણ પામતો નથી, માટે તે જન્મના તથા મરણના વિકારથી રહિત છે. તેમજ તે જન્મ પામીને અસ્તિત્વ પણ ભોગવતો નથી, પરંતુ પ્રથમથી જ પોતે સદ્રૂપ છે; કારણ કે તે અજન્મા છે. જે જન્મે છે તે જન્મ્યા પછી અસ્તિત્વ ભોગવે છે, પરંતુ જે અજન્મા છે તે બીજી વૃપાતી ભોગવતો નથી. માટે તે સત્તા વિકારથી પણ રહિત છે. નિત્ય રહેનારો છે માટે અપક્ષય નામના વિકારથી પણ રહિત છે. તે સદા એક રૂપ છે માટે વૃદ્ધિના વિકારથી રહિત છે. અને અનાદિકાલથી નવીનજ છે, માટે શરીરનો નાશ થવા છતાં આત્માનો નાશ થતો નથી. વળી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્માં કહેવામાં આવ્યું છે કે, वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् । जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥ હું તેને અજરરૂપ પુરાણરૂપ, સર્વાત્મારૂપ તથા સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી સર્વમાં રહેલ માનું છું. બ્રહ્મવાદીઓ એને જન્મરહિત તથા નિત્ય કહે છે. ૧૮

हन्ता चेन्मन्यते हन्तु ँ हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नाय ँ हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ—જો હંતા એમ ધારે છે કે, હું એને હણીશ તેમ જ હત થયેલ એમ ધારે છે કે, હું હણાયલો છું તો તેમના બેઉ આત્માને સમ્યક્ રીતે જાણતા નથી. તે આત્મા કોઇનો નાશ કરતો નથી તેમ તેનો કોઇ નાશ કરી શકતું નથી. ૧૯

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः॥२०॥

શબ્દાર્થ—આત્મા અણુ-સૂક્ષ્મ વસ્તુથી પણ અણુ છે તેમ તે મહાનથી પણ મહાન્ છે. તે પ્રાણીની ગુહા-અંતઃકરણમાં રહેલ છે કામ તથા શોકથી રહિત (પુરુષ) ઇન્દ્રિયોની શાંતતાવડે આત્માના તે મહિમાને જોઇ શકે છે. ૨૦

ટીકા—કારણ કે સમગ્ર જગત તેને આશ્રયી થઇ રહેલ છે, તેથી તે મહાનથી પણ મહાન કહેવાય છે બ્રહ્માથી લઇ જડ વસ્તુ પર્યંત સર્વ જીવ બ્રહ્મમાં રહેલ છે ૨૦

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तम्मदामदन्देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે-આત્મા બેસતો છતા દૂર જાય છે, તે શયન કરવા છતા સર્વત્ર જાય છે ઈશ્વર (આત્મા) જે મદરૂપ છતા અમદરૂપ છે, તેને ઓળખવાને મારા સિવાય અન્ય કોણ સમર્થ છે ? ૨૧

ટીકા—આ જ પ્રમાણે વાજસનેયી સંહિતા ઉપનિષદ્વિષે ૫ મા મંત્રમાં આ જ રીતનો ભાવાર્થ છે

મદામદ—કર્મવડે વિશુદ્ધ ગુણો આત્માને લાગવાથી જ્યારે તે જીવરૂપે થાય છે ત્યારે તેને ઓળખવો અઘરો પડે છે છતા પોતે અમદરૂપ અર્થાત્ ગુણોથી રહિત છે

ભાવ એ છે કે, આ આત્મા અચળ છતા દૂર દેશમા ગમન કરે છે, શયન કરતા છતાં સર્વ દેશમા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વિદ્યા ધનાદિના મદ સહિત છતાં સર્વ મદથી રહિત, છે અર્થાત્ ઉપાધિને

વશ હોવાથી ક્રિયાઆદિ વાળો જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે આત્મા ક્રિયામદાદિકથી રહિત નિરુપાધિક છે. આવી રીતના દુર્વિજ્ઞેય સૂક્ષ્મ આત્માને મારાથી બીજો કોણ જાણવા સમર્થ છે? ૨૧

अशरीर ँ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થઃ—શરીરોમાં શરીરથી રહિતરૂપે સર્વ ક્ષણિક શરીરોમાં અવસ્થિત-સ્થિરરૂપે, મહાનરૂપે તથા સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે આત્માને ધારી વિવેકી અર્થાત્ અધિકારી પુરુષ શોક કરતો નથી. ૨૨

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनू ँ स्वाम्२३

શબ્દાર્થઃ—આત્મા પ્રવચનવડે પ્રાપ્ય નથી, તેમ જ મેધાવડે અથવા ઘણા શાસ્ત્રથી લભ્ય નથી. મુમુક્ષુ જે આત્માની ઉપાસના કરે છે તે અભેદવાન્ પુરુષવડે આત્મા લભ્ય થઈ શકે છે. તેને આત્મા પોતાનું આનંદસ્વરૂપ પ્રકાશ કરે છે. ૨૩

ટીકાઃ—પ્રવચનઃ-વેદની ક્રિયાની સિદ્ધિવડે. મેધાઃ-અધ્યના અર્થના જાણવાવડે. તેનેઃ-અર્થાત્ જે પોતાના આત્માને જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે તેને. સાર એ છે કેઃ-આ આત્મા અનેક વેદોનાં પઠન પાઠન આદિથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી, વેદના અર્થને ધારણ કરવામાં સમર્થ બુદ્ધિવડે તે પ્રાપ્ય નથી, ઉપનિષદરૂપ વેદાંતથી ભિન્ન અન્ય ગ્રંથોના શ્રવણવડે પણ તે પ્રાપ્ય નથી. તેમ જ બ્રહ્મનિષ્ટ ગુરુના ઉપદેશ વિના કેવળ ઉપનિષદના શ્રવણથી પણ તે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. હવે કેવા પ્રયત્નથી તે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે તે કહવામાં આવે છે. જે આત્માના અભેદરૂપે કરી પુરુષ નિસચિંતનરૂપ ભજન કરે છે તે વડે પ્રાપ્ત છે. કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષે કહ્યું છે કે, સાધક પુરુષ પોતાના જે આત્માને ચાહે છે તે ચાહવાવાળા આત્માવડે જ પોતે આત્માને જાણવા યોગ્ય થાય છે. અર્થાત્ નિષ્કામી આત્માને ચાહે છે. તે આત્માવડે આત્માને જાણે છે. આત્મજ્ઞાન જાણવાની કામનાવાળા પુરુષને આત્માના આનંદસ્વરૂપનો અર્થાત્ મૂળ સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. ૨૩

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે દુષ્કર્મથી વિમુખ થયો નથી, જેણે ઇન્દ્રિયદમન કર્યું નથી, જે (બુદ્ધિમાં એકાગ્ર થયો નથી તથા જેણે પોતાના મન પર કાબૂ મેળવ્યો નથી, તે (સત્ય પરમાત્માને) પ્રાપ્ત થઇ શકતો નથી પણ પ્રજ્ઞાનવડે જ કેવળ સત્યને મેળવી શકાય છે અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે. ૨૪

આત્મપ્રાપ્તિનો ઉપાય.

ટીકાઃ—પ્રજ્ઞાન-બ્રહ્મનું જ્ઞાન ભાવ એ છે કે, હે નચિકેતા! જે પાપકર્મથી રહિત નથી થયો, બાહ્ય ઇન્દ્રિયના રોકવારૂપ દમ, અંતર વિષયવાસનાને રોકવારૂપ શમ તથા સર્વ ચિત્ત વૃત્તિઓના નિરોધ રૂપ સમાધિથી જે રહિત છે તથા મનની શાંતિથી જે રહિત છે તે આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. જે પુરુષ શુદ્ધ ચિત્ત, શમ, દમ, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનયુક્ત છે, તે પુરુષ આ આત્માને "હું બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા છું, આવા અભેદરૂપ પ્રજ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪

यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે તમપ્રધાન ઈશ્વરને બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયના લક્ષણવાળું આખું જગત્ ઓદનરૂપે-અન્નરૂપે (ભક્ષણરૂપે) છે તથા જે ઈશ્વરને મૃત્યુ વ્યંજનરૂપ-સહાયક રૂપે છે તે ઇશ્વર જે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેલ છે તે શુદ્ધ આત્માને જે રીતે હું જાણું છું, તે પ્રમાણે મારાથી અન્ય બીજો કોણ જાણે છે? અર્થાત્ કોઈ નહિ. ૨૫

ટીકા—જે આત્માના સર્વ ધર્મને ધારણ કરવાવાળા તથા રક્ષણ કરવાવાળા બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય બન્ને ભોજનરૂપ છે તથા સર્વના નાશક મૃત્યુ જે આત્માના ભોજનના શાકરૂપ છે તથા જે પોતાના મહિમારૂપ સ્થાનવિશે રહી વિશ્વના સંહારકરૂપે છે, તેવા આત્માને ઉપર દર્શાવેલ સાધનોથી રહિત કોણ પ્રાકૃત બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય સાધનવાળા પુરુષની માફક તેને જાણી શકવા સમર્થ છે? અર્થાત્ કોઈ પણ જાણવા સમર્થ નથી. ૨૫

તૃતીય વલ્લી.

કર્મફળનો ભોક્તા કોણ ?

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहाम्प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः॥१॥

શબ્દાર્થઃ—આ દેહમાં રહેલા તેમ જ પરમ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ તથા બ્રહ્મના સ્થાનમાં અર્થાત્ હૃદયાકાશમાં રહેલી બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરેલા, જીવ તથા ઈશ્વર સારા કર્મના સત્ય અર્થાત્ ફલને ભોગવે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તે બેઉને છાયા તથા તડકાની માફક ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણવાળા કહે છે. તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા ત્રિણાચિકેતો પણ તેને આત્માને તે પ્રમાણે કહે છે. ૧

ટીકાઃ—पिबन्तौ-અગર જો કે જીવ જ પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવે છે તેથી અહીં એકવચન વાપરવું જોઈએ, છતાં દ્વિવચન વાપરવાનું કારણ એ કે, જીવને પરમાત્મા સાથે સંબંધ છે.

ત્રિણાચિકેતઃ—ત્રણ વાર પૂજેલ છે નાચિકેત અગ્નિ તે જેણે. સુકૃત સારું કર્મ. પણ અહીં સામાન્ય રીતે કર્મ લેવાં. લોક શબ્દવડે શાંકરમત પ્રમાણે અહીં શરીર લેવું. સાર એ છે કે, જીવ તથા પરમાત્મા બન્ને અવશ્ય કીધેલ કર્મના ફળરૂપ સત્યનું પાન કરે છે અર્થાત્ સુખના ફળને ભોગવે છે. જો કે જીવ પોતાના કર્મના ફળને ભોગવે છે, પણ પરમાત્મા ભોગવતો નથી, છતાં બુદ્ધિ ઉપાધિરૂપ પોતાના સંબંધથી છત્રીવાળા પુરુષના દૃષ્ટાંતની માફક બન્ને પાન કરે છે. જેમબે પુરુષો જતા હોય તે બેમાં એક છત્રીવાળો હોય તથા બીજો છત્રી રહિત હોય છતાં બન્ને સાથે ચાલતા હોય તો એમ કહેવામાં આવે છે કે જુવો પેલા છત્રી લઈ જાય છે તેમ જીવ જો કે સ્વકર્મ ફલનો ભોક્તા છે તથા પરમાત્મા સ્વકર્મભોગથી રહિત છે, છતાં સમાન ઉપાધિવડે યોગ્ય ફળનું પાન કરે છે. એમ બન્ને વિષે કહેવાય છે. જીવ તથા ઈશ્વરઆ શરીરરૂપી લોકમાં બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં પ્રવેશને પામે છે. જીવ તથા પરમાત્મા પોતાની અલ્પજ્ઞતા તથા સર્વજ્ઞતારૂપ ધર્મવડે વિલક્ષણ છે. આથી બ્રહ્મવેત્તાઓ એકને સંસારી અર્થાત્ છાયારૂપ તથા બીજાને અસંસારી–તડકારૂપ કહે છે. કેવળ બ્રહ્મવેત્તાઓ જ આમ કહેતા નથી

પણ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા ત્રિનાચિકેતને રાખનારાઓ પણ એમ જ કહે છે. પચાગ્નય-ગૃહસ્થાશ્રમી. ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ, આહવનીય, સભ્ય તથા આવસથ્ય, આ પાંચ અગ્નિનું પૂજન કરનારા અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ. ૧

यः सेतुरीजानानामक्षरम्ब्रह्म यत्परम् ।
अभयं तितीर्षताम्पारं नाचिकेतꣳ शकेमहि ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—આપણે બન્ને તે નાચિકેતાગ્નિને જાણવા શક્તિમાન્ છીએ, કે જે વિરાગાત્મક અગ્નિ (દુઃખને તરવા માટે) સર્વ યજ્ઞોના સેતુરૂપ છે, જે અક્ષર--નાશરહિત શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મરૂપ છે, જે અભય (ભયનો નાશ કરનાર) સ્થાનરૂપ છે તથા જે (સંસારાબ્ધિને) તરવાની ઇચ્છાવાળાઓને આશ્રયરૂપ છે. ૨

आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेवं तु ।
बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

આત્માનુ રથીરૂપે નિરૂપણ

શબ્દાર્થઃ—આત્માને તું રથી-રથમાં બેસનારારૂપે, શરીરને રથરૂપે, બુદ્ધિને સારથિરૂપે તથા મનને પ્રગ્રહ-લગામ રૂપે જાણ. ૩

ટીકા.—આ જ રીતની સાદૃશ્યતા શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ૨ જા અધ્યાયના ૯ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે प्राणान्प्रपीड्येह संयुक्तचेष्ट क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत । दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान् मनोधारयेत प्रमत्तः ॥ અર્થ.—ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી, કામનાઓપર આધિપત્ય ભોગવી તથા નાસિકાવડે આસ્તે આસ્તે શ્વાસ લઈ વિવેકી પુરુષે મનને એકાગ્ર કરવું, જેમ સારથિ દુષ્ટ અશ્વોથી જોડાયલા રથને સીધે માર્ગે ચલાવે છે તેમ. ૩

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—ઇન્દ્રિયોને અશ્વરૂપે કહેવામાં આવે છે, તથા તેઓના વિષયોને માર્ગરૂપે કહેવામાં આવે છે. અધિકારી પુરુષો કહે છે કે, શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મનયુક્ત આત્મા ભોક્તારૂપ છે. ૪

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—સર્વદા અયુક્ત મનસહિત જે કોઈ અવિ-
બુદ્ધિમાન્ સારથિને વેકી હોય છે તેને જેમ સારથિના દુષ્ટ
મોક્ષની ગતિ અશ્વો વશ રહેતા નથી, તેમ ઈન્દ્રિયો
વશ રહેતી નથી. ૫

ટીકા—જેમ સારથિ રથને ચલાવવામાં ગમન કરવા યોગ્ય માર્ગથી અજ્ઞાત છે તથા લગામને પોતાને અધીન રાખી નથી શકતો તથા દુષ્ટ અશ્વો સારથિને વશ ન રહેવાથી રથને કુમાર્ગમા લઇ જઇ, ઈથીને ખેદયુક્ત સ્થાનમાં નાખે છે તેમ જેનો બુદ્ધિરૂપી સારથિ પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિમાં વિવેકરહિત છે, જેની પાસે એકાગ્રતારહિત મનરૂપી લગામ છે, તેને ઇન્દ્રિયરૂપી દુષ્ટ અશ્વો બુદ્ધિરૂપી સારથિને વશ ન હોવાથી દુ ખરૂપી જન્મ મરણાદિ સસારમા જીવાત્મારૂપ રથના સ્વામીને લઇ જઇ નાખે છે. ૫

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—પણ બુદ્ધિરૂપી સારથિવડે નિગૃહિત મનથી જે વિવેકી હોય છે, તેને જેમ સારા અશ્વો સારથિને વશ હોય છે તેમ ઇન્દ્રિયો વશ રહે છે. ૬

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति स ऽसारश्चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—જે અવિવેકી હોય છે, મનોનિગ્રહથી રહિત હોય છે, તેથી સર્વદા અપવિત્ર હોય છે, તેને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, પણ સંસાર પ્રાપ્તિ થાય છે ૭

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—પણ જે કોઈ વિવેકી હોય છે, મનોનિ-
ગ્રહવાળો છે તથા સર્વદા પવિત્ર હોય છે તે એવા સ્થા-

નને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે પામવા પછી તેને જન્મ મરણા-દિક પ્રાપ્ત થતાં નથી. ૮

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्पदम् ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—પણ મનુષ્ય કે જેનો બુદ્ધિરૂપી સારથિ વિવેકી છે તથા જેના મનના પ્રગ્રહો સારી રીતે ચોજાયેલા છે તે વિષ્ણુના*પરમપદ રૂપ માર્ગના પારને પહોંચે છે ૯

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—ઇન્દ્રિયો કરતાં તેઓના વિષયો વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે, વિષયો કરતાં મન ઉત્કૃષ્ટ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ છે તથા બુદ્ધિ કરતાં મહદાત્મા ઉત્કૃષ્ટ છે. ૧૦

પ્રાધાન્ય સ્વરૂપ.

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—મહાન્ કરતાં અર્થાત્ સમષ્ટિ બુદ્ધિ કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ અવ્યક્ત, અર્થાત્ માયા છે; અવ્યક્ત કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષ—આત્મા છે. આ પુરુષ કરતાં કોઈ પણ વસ્તુ વધારે ઉત્કૃષ્ટ નથી. આ સૌથી છેવટની હદ છે તથા સર્વોત્કૃષ્ટ ગતિ છે. ૧૧

ટીકા.—મહત્તત્ત્વથી અતિશય સૂક્ષ્મ તથા મહત્તત્ત્વરૂપે હિરણ્ય-ગર્ભાદિક સર્વ જગતના કારણરૂપ ચૈતન્યાત્માને આશ્રયે રહેલ અવ્યક્ત છે. આ અવ્યક્તરૂપ માયાથી પર અતિશય સૂક્ષ્મ સર્વના અંતરાત્મા-રૂપ પુરુષ છે. આ પુરુષરૂપ પરમાત્મા જે સર્વના અંતરાત્મારૂપે છે તેનાથી સૂક્ષ્મ બીજું કોઈ નથી અર્થાત્ તે સર્વ પદાર્થોના અવધિરૂપ

* तद्विष्णोः—આ વિષે શંકર ભગવાને કહ્યું છે કે, આનો અર્થ व्यापन शीलस्य ब्रह्मणः એમ લેવો.

છે. સર્વનો અંતરાત્મા સત્ય આનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા છે. આ આનંદસ્વરૂપને ગમન કરનારા સર્વ સંસારી જીવોને તે પુરુષ પરમાત્મા જ શ્રેષ્ઠ પરમગતિરૂપ છે, જેને પ્રાપ્ત થયા પછી ફરી જ્ઞાનવાન્ જન્મ મરણરૂપ સંસારમાં ફરી આવતો નથી. ૧૧

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ—સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં તેનું સ્વરૂપ ગૂઢ હોવાથી તે આત્મા પ્રકટ દેખાતો નથી. પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારા પુરુષોવડે એકાગ્ર અર્થાત્ ગુરુનાં ઉપદેશેલાં મહાવાક્યવડે ઉત્પન્ન થયલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તે જોવાય છે અર્થાત્ તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૧૨

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मानि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ—વિવેકી પુરુષે વાણીનો મનમાં લય કરવો, મનનો પોતાના જ્ઞાનાત્મામાં અર્થાત્ નિશ્ચય સ્વરૂપવાળી વ્યષ્ટિ બુદ્ધિમાં લય કરવો, જ્ઞાનનો મહદાત્મવિષે (સમષ્ટિ બુદ્ધિમાં) લય કરવો તથા મહદાત્માને શાંત આત્મામાં નિર્વિકારી આત્મામાં લય કરવો. ૧૩

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गम्पथस्तत्कवयो वदन्ति॥१४॥

શ્રુતિનો મુમુક્ષુપ્રતિ ઉપદેશ.

શબ્દાર્થ—ઉભો થા, જાગૃત થા, તથા શ્રેષ્ઠ આચાર્યોને સંપાદન કરી જ્ઞાન સંપાદન કર. ડાહ્યા પુરુષો કહે છે કે, અસ્ત્રાની તીક્ષ્ણ ધારની માફક તેને પહોંચવાનો માર્ગ (આત્મજ્ઞાન) વિષય તેમજ અતિશય અઘરો છે. ૧૪

ટીકા—હે મુમુક્ષુ જનો ! તમે ઉઠો અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનની સન્મુખ થાઓ, અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી જાગૃતિવડે નિવૃત્ત કરો. જ્યાં

સુધી તમે અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાવિશે શયન કરતા રહેશો અર્થાત્ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને નહિ જાણશો ત્યાં સુધી મહા ભયાનક જન્મ મરણરૂપ સંસારસ્વપ્ન નિવૃત્ત થશે નહિ. માટે બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપી જાગૃતિવડે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાને નિવૃત્ત કરો. હવે કેવી રીતે તેની નિવૃત્તિ કરવી ? આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાવાળા શ્રેષ્ઠ આચાર્યોની સમીપ જઇ, 'સર્વાંતર્યામી આત્મા હું પોતે જ છું' આ રીતના તેઓના ઉપદેશને સમ્યક્ રીતે જાણી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાને દૂર કરો. આ જાણવા યોગ્ય સ્વરૂપનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વિષય હોવાથી તે જ્ઞાનરૂપ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને સુલભ છે માટે વિશેષ યત્નની શી જરૂર છે, એમ નહિ જાણવું, પણ દુર્લભ જાણી તેનેવિશે યત્ન કરવો જોઇએ. આ કારણથી શ્રુતિ ભગવતી કૃપા દૃષ્ટિવડે કહે છે કે, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનમાર્ગ જેમ અસ્ત્રાના અગ્ર ભાગને પાષાણપર ઘણો જ તીક્ષ્ણ કર્યો હોય તથા તેપર ગમન કરી શકાતું નથી તેવીજ રીતનો કઠિન સિદ્ધ કરવા યોગ્ય આ જ્ઞાનમાર્ગ મહાત્મા પુરુષોએ કહ્યો છે. આની પ્રાપ્તિ માટે અવશ્ય યત્ન કરવો જોઇએ. ૧૪

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसन्नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तम्महतः परन्ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते॥१५॥

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શબ્દરહિત, સ્પર્શરહિત, રૂપરહિત, ક્ષય રહિત, રસ રહિત અર્થાત્ નીરસ, નિત્ય, ગંધરહિત, આદિ તથા અંતરહિત, મહાન્ કરતાં અર્થાત બુદ્ધિ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ, તથા ધ્રુવરૂપ કહેતાં અચલરૂપ છે. આ રીતે જે અધિકારી પુરુષ જાણે છે, તે મૃત્યુના મુખમાંથી નિકળી જાય છે. ૧૫

ટીકા—આ જ રીતનું મુંડકોપનિષદના ૨ જા અધ્યાયના ૨ જા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥

અર્થ—આ પુરુષ દિવ્ય, અમૂર્ત, બાહ્ય તથા અત્યંત સર્વ વિષે રહેનાર, અજ, અપ્રાણ, અમન, શુભ્ર તથા અક્ષર અને પરથી પણ પર છે. ૧૫

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ—આ નાચિકેત ઉપાખ્યાન, જે સનાતન છે તથા જે યમરાજે કહેલ છે, તેને જે વિવેકી પુરુષ કહે છે અને સાંભળે છે, તે બ્રહ્મલોકમાં પૂજાય છે. ૧૬

। इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।
यतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति

શબ્દાર્થ.—શુદ્ધ મનવાળો થઈ જે કોઈ આ અત્યંત ગુહ્ય ઉપાખ્યાનને બ્રહ્મસભામાં સંભળાવે છે અથવા શ્રાદ્ધને સમયે સંભળાવે છે તો તેથી અક્ષય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, અવશ્ય અક્ષય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

ટીકા:—શંકર ભગવાન્ તત્ત્વબોધિની દીપિકામાં અક્ષય ફળ કેવળ શ્રાદ્ધને લાગુ પાડે છે અને નહિ કે બ્રહ્મસભા પણ ઉપરના ભાષાંતરવડે શ્રાદ્ધ તથા બ્રહ્મસભા બેઉને લાગુ પડે છે ૧૭

દ્વિતીય અધ્યાય.

ચતુર્થ વલ્લી.

ઈન્દ્રિયોની બાહ્યતા.

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ।

શબ્દાર્થ—સ્વયંભૂએ ઇન્દ્રિયોની અાંતર પ્રવેશ કરવાની શક્તિઓને એવી રીતે હણી છે કે, જેથી તેઓ બાહ્ય વિષયો તરફ દોડે છે. આથી મનુષ્ય બાહ્ય વિષયોને જોઈ શકે છે પણ અંતરાત્માને જોઈ શકતો નથી. આમ છતાં પોતાનાં ચક્ષુને (ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયોથી) નિવૃત્ત કરનાર તથા અમૃત સ્વરૂપને ઇચ્છનાર અધિકારી પુરુષ સ્વતંત્ર આત્માને જોઈ શકે છે. ૧

ટીકા—સ્વયંભૂ—સર્વ સત્તાધિકારી ... હિંસિત ... હનન કૃતવાન્, આ રીતની શંકર ભગવાનની વ્યાખ્યા છે સ્વયંભૂ સર્વ સત્તાધિકારી હોવાથી તેઓએ ઇન્દ્રિયોને વિભક્ત કરી છે ૧

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥२॥

શબ્દાર્થ—જે યુવાન્ પુરુષો બાહ્ય વિષયો તરફ જતા કામોનું અનુગમન કરે છે, તેઓ સર્વત્ર વિસ્તૃત એવા મૃત્યુના પાશને પામે છે આથી જ વિવેકી પુરુષો ધ્રુવરૂપ અમૃતપણાને—આત્માને ઓળખી, આ લોક માંહેલી અસ્થિર વસ્તુઓની પ્રાર્થના કરતા નથી ૨

આત્મદર્શીને સંસારાર્ણવથી નિવૃત્તિ

ટીકા—હે નચિકેતા ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં બાહ્ય વિષયોને અતિ યત્નથી આત્મવિચારથી રહિત અજ્ઞાની બાળકો ગ્રહણ કરે છે આવા અવિવેકી આત્મવિચારથી રહિત પુરુષ સર્વ તરફથી વિસ્તૃત અવિદ્યાવાળા કામ તથા કર્મના સમુદાયરૂપ મૃત્યુના દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિકના સંયોગ તથા વિયોગ સ્વરૂપ તથા નિરંતર રહેલ જન્મ મરણ તથા જરા અને રોગાદિ અનેક પદાર્થના સમૂહરૂપ પાશને—ફાંસીને પામે છે પણ જે વિવેકી પુરુષો હોય છે તે જાણે છે કે, બ્રહ્માથી માંડી કીટ પર્યંત સ્થાવર જંગમ સર્વ પ્રાણીને મૃત્યુ ગળી જાય છે, કર્મ તથા ઉપાસનાનું ફળ અનિત્ય છે તથા આત્મજ્ઞાનનું ફળ અમૃતરૂપ મોક્ષ નિત્ય છે આથી તેઓ મારી માફક અનિત્ય વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી ૨

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥३॥

શબ્દાર્થ—જે આત્માવડે દરેક જણ, રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દો, સ્પર્શ તથા મૈથુનને જાણે છે, તેનાથી (તેનું જ્ઞાન થવા પછી) શું કાંઈ પણ (અજ્ઞાત) રહે છે ? આ તે (બ્રહ્મ) છે (કે જેને વિશે તું મને પૂછતો હતો.) ૩

આત્માનું સ્વરૂપ કાર્ય કારણથી રહિત

ટીકા—આત્માવડે પુરુષ નેત્ર તથા ઇન્દ્રિયજન્ય અંતઃકરણની વૃત્તિદ્વારા નીલાદિ રૂપને જાણે છે રસના ઇન્દ્રિયદ્વારા રસને, ઘ્રાણેન્દ્રિયદ્વારા ગંધને તથા શ્રોતેંદ્રિયદ્વારા શબ્દને તથા સ્પર્શેન્દ્રિયવડે સ્પર્શને જાણે છે. તેમ જ આત્માવડે મૈથુનનિમિત્તવડે ઉત્પન્ન થયેલ સુખને જાણે છે. હે નચિકેતા! જે આત્મા સબંધી તું પુછે છે તે જ આત્માવડે સર્વ સંઘાતની વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે. જે આગળ આત્મા પુછયો હતો તે આ આત્માથી ભિન્ન નથી. આ આત્માને ઓળખ્યા પછી વિવેકી પુરુષ કૃતકૃત્ય ભાવને પામે છે. આનાથી અન્ય બીજું કોઇ જાણવા શેષ રહેતું નથી આ આત્માનું જ્ઞાન સર્વ જ્ઞાનનું અવધિરૂપ છે. ૩

स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

આત્માની દુર્વિજ્ઞેયતા.

શબ્દાર્થ—જે આત્માવડે પુરુષ સ્વપ્નમાં શું થાય છે તે તથા જાગૃતમાં શું થાય છે, તે બન્નેને જાણે છે તે આત્માને મહાન્ તથા સર્વત્ર વ્યાપક માની વિવેકી પુરુષ શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪

ટીકા—જે આત્માવડે પુરુષ સ્વપ્નાવસ્થાના મધ્યે રહેલ પદાર્થોને તથા જાગ્રત અવસ્થાના પદાર્થોને આ બન્ને અવસ્થાઓને જુવે છે અર્થાત્ જાણે છે, આવા મહા આકાશાદિથી પણ મહાન્ વ્યાપક આત્માનો હું વ્યાપક આત્મા છું, આ પ્રમાણે જે જાણે છે, તે જાણવાવાળા વિવેકી પુરુષને શોક પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ તે પ્રચ્છિન્ન પદાર્થના કલ્પિત અવિદ્યારૂપને જાણે છે ૪

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानम्भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

જીવ તથા ઇશનો અભેદ

શબ્દાર્થ—જે અધિકારી પુરુષ કર્મફળના ભોક્તારૂપ, જીવરૂપ અર્થાત્ પ્રાણાદિ સમૂહના ધારણ કર્તારૂપ, સમીપવર્તીરૂપ, ભુતાદિ ત્રણ કાળમાંહેલા સર્વ પ્રપંચના નિયામકરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેને આત્મ-

જ્ઞાન થવાપછી ભય રહેતો નથી, અર્થાત આત્માનું રંક્ષણ કરવાની ઈચ્છા થતી નથી. આ જ તે ચૈતન્યરૂપ છે. ૫

यः पूर्व्वन्तपसो जातमद्भ्यः पूर्व्वमजायत ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે હિરણ્યગર્ભ જળથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેને જે મુમુક્ષુ કાર્યકારણથી પ્રથમ જ્ઞાનરૂપે, બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ રૂપે તથા સર્વ પ્રાણી માત્રના હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ કરી ભૂતોની સાથે સ્થિતિ કરતારૂપે જુવે છે, તે બ્રહ્મને જ જૂવે છે. આ તેં પૂછેલ બ્રહ્મ છે. ૬

પરમાત્મા સર્વના આત્મારૂપે.

ટીકાઃ—अद्भ्यः-પૂર્વ બ્રહ્માંડથી લઈ સર્વ સ્થૂલ ભૂતોથી પ્રથમ. तपसः જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મમાંથી. ભૂતોની સાથેઃ-કાર્ય કારણના ગુણરૂપ ભૂતો સાથે. ગુહાઃ-હૃદયાકાશ. ૬

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વ દેવતાત્મક જે અદિતિ પ્રાણવડે અર્થાત્ પ્રાણથી ઘંડાયલા સૂક્ષ્મ શરીરોપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભરૂપે કરી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અદિતિને જે મુમુક્ષુ સર્વના હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ કરી રહેલરૂપે જૂવે છે, તે બ્રહ્મને જુવે છે. જે અદિતિ સર્વ ભૂતોની સાથે તાદાત્મ્યભાવને પામી ઉત્પન્ન થયેલ છે. આ જ તે બ્રહ્મ છે. ૭

હિરણ્યગર્ભનાં અન્ય નામો.

ટીકાઃ—अदितिः-શબ્દાદિ વિષયોનું ભક્ષણ કરનારી. शब्दादिविषयाणां अदनकर्त्री इति अदितिः. સર્વ દેવતામયી અદિતિ પ્રાણ સ્વરૂપે કરી પરબ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દાદિકોના અદન અર્થાત ભોગવવાવડે જેને અદિતિ કહેવામાં આવે છે, તેને સર્વ પ્રાણીના હૃદય આકાશરૂપ ગુહામાં પ્રવેશ કરેલી જે જુવે છે, તે પૂર્વોક્ત બ્રહ્મને જોઈ શકે છે. ૭

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवे दिवे ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ८

શબ્દાર્થ.—જાતવેદ નામનો અગ્નિ જેમ ગર્ભિણી સ્ત્રીઓવિશે ગર્ભ ગૂઢ રહેલ હોય છે તેમ એ *અરણી વિશે ગૂઢ રહેલ છે. મનુષ્યો જેઓ જાગૃત છે અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાથી રહિત છે તથા જેઓ ઘૃતવડે આહુતિઓ આપે છે, તેઓ દરરોજ તેની સ્તુતિ કરે છે. જે બ્રહ્મ સંબંધી તું પૂછે છે તે તે બ્રહ્મ છે. ૮

વિરાગાત્મક અગ્નિ બ્રહ્મરૂપ છે.

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।
तन्देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમાંથી સૂર્ય ઉગે છે તથા જેમાં ફરી સૂર્ય અસ્તને પામે છે, તે પ્રાણમાં સર્વ દેવો અર્પણ કરાયેલ છે. કોઈ પણ વસ્તુ તેનું અતિક્રમણ કરતી નથી. આ જ તે બ્રહ્મ છે. ૯

અન્ય દેવો હિરણ્યગર્ભરૂપે.

ટીકા—દેવો–અધિદૈવરૂપે અગ્નિ આદિ દેવો તથા અધ્યાત્મરૂપે વાગાદિ દેવો ૯

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

શબ્દાર્થઃ—જે ચૈતન્ય અહીં અર્થાત્ જીવોપાધિમાં છે તે જ ચૈતન્ય ત્યાં અર્થાત્ ઈશોપાધિમાં છે. તેમજ જે ચૈતન્ય ઈશોપાધિમાં છે તેજ ચૈતન્ય જીવોપાધિમાં છે. જે આ બ્રહ્મમાં ભિન્નતા જૂવે છે, તે એક મૃત્યુ થયા પછી બીજા મૃત્યુને પામે છે. ૧૦

ચૈતન્યની ઐક્યતા

* અરણી નામનું કાષ્ઠ આવે છે જેને ઘસવાવડે હોમાદિકના ઉપયોગ સારુ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

ટીકા —અહીં '-જીવોપાધિમાં બુદ્ધિ શાક્ષીપણાવડે રહે છે. જે- ચૈતન્ય ત્યાં-અજ્ઞાનરૂપ ઇશ ઉપાધિમાં. इह -આ બ્રહ્મમાં. ૧૦

मनसैवेदमाप्तव्यन्नेह नानास्ति किञ्चन ।
मृत्योः स मृत्युङ्गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સાધન

શબ્દાર્થ—મનવડે અર્થાત્ મનની એકાગ્ર સ્થિતિવડે આ (બ્રહ્મ) પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. કોઇ પણ રીતની તેમાં ભિન્નતા નથી. જે અહિં ભિન્નતા જુવે છે, તે એક મૃત્યુ થયા પછી બીજા મૃત્યુને જાય છે. ૧૧

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥१२॥

શબ્દાર્થ—પુરુષરૂપ આત્મા જે અંગુષ્ઠ માત્ર છે, તે શરીરના મધ્ય ભાગવિશે અર્થાત્ અંતઃકરણમાં રહેલ છે તે ભૂત તથા ભવિષ્યનો ઈશ્વર છે. આજ કારણથી અર્થાત્ વિવેકીને આ રીતનું જ્ઞાન હોવાથી તે આત્માથી કાંઈ પણ છૂપાવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. આ તે છે. ૧૨

ટીકા —છૂપાવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી અર્થાત્ આત્માનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી આજ પ્રમાણે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ૩ જા અધ્યાયના ૧૩ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । પુરુષ અંગુષ્ઠમાત્રરૂપે છે તથા સર્વદા મનુષ્યના હૃદયમાં અંતરાત્મારૂપે રહેલ છે ૧૨

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥१३॥

જીવનું ક્ષણિક ભાવથી રહિતપણું

શબ્દાર્થ—આ અંગુષ્ઠ માત્ર પુરુષ આત્મા ધૂમરહિત તેજના સદૃશ છે. તે ભૂત તથા ભવિષ્યના ઇશ્વરરૂપ છે તે આજે જ છે તેમ જ ખરેખર આવતી કાલે પણ રહેશે આ તે છે. ૧૩

ટીકા—હે નચિકેતા ! આ અંગુષ્ઠમાત્ર આત્મા ધૂમરહિત પ્રકાશરૂપ અગ્નિની માફક સ્વયંજ્યોતિરૂપે છે. આ રીતે યોગીઓએ એને લક્ષણાવડે હૃદયમાં જાણ્યો છે. જે ત્રણે કાળના નિયામક ઈશ્વર છે તે જ નિત્ય કૂટસ્થ પુરુષ હાલ પણ પ્રાણીના હૃદયમાં રહેલ છે, તથા કાલે પણ તે જ રહેશે, પણ બીજું કોઈ નહિ. અર્થાત્ તેના સમાન અન્ય પુરુષ ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૩

यथोदकन्दुर्गे वृष्टम्पर्व्वतेषु विधावति ।
एवं धर्म्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानु विधावति ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે વરસાદનું જળ ઉચ્ચ પર્વત ઉપર પડે છે ત્યારે તે ખીણોની અંદર પથરાઈ જાય છે, તેમજ જે પુરૂષ (આત્માથી) ભિન્ન ધર્મોને જુવે છે, તે પણ ભિન્નતાની પાછળ દોડનારો થાય છે. ૧૪

આત્મૈક્ય જોનારને મોક્ષ

ટીકા:—અર્થાત્ જે કોઈ આત્માથી ભિન્નરૂપે સર્વ વસ્તુઓને જુવે છે, તે પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવ એ છે કે, હે નચિકેતા ! જેમ ઉંચા પર્વતપર મેઘવડે પડેલુ જળ નીચેના પ્રદેશમાં વિસ્તાર પામી નાશ પામે છે, તેમ જ આત્માના ધર્મને જે દરેક શરીરપ્રતિ ભિન્ન ભિન્ન જુવે છે, તે વારવાર વર્તમાન શરીરના ભેદને પામે છે, અર્થાત્ આત્માના ભેદને જોનારો અનેક પ્રકારના નીચ ઉચ્ચ શરીરને પામે છે. ૧૪

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तन्तादृगेव भवति ।
एवम्मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ:—હે ગૌતમ ! જેમ શુદ્ધ ઉદક શુદ્ધ સ્થળમાં નાંખ્યું હોય તો તે શુદ્ધ જ રહે છે, તેમ આ પ્રમાણે જાણનારા મનનશીલનો આત્મા સ્વસ્વરૂપે થાય છે. ૧૫

ટીકા—માટે આત્મા તથા બ્રહ્મ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારની ભિન્નતા નથી ભાવ એ કે, હે ગૌતમ નચિકેતા ! જેમ સ્વભાવથી શુદ્ધ જળ, શુદ્ધ પ્રદેશમાં પડેલુ જેવુ ને તેવુ જ રહે છે, પણ વિપરીત ભાવને પ્રાપ્ત થતુ નથી, તેમ તત્ત્વમસ્યાદિવડે જીવ બ્રહ્મની એકતાને જાણનારા મનન સ્વભાવવાળા મુનિનો આત્મા જેવોને તેવો જ રહે છે, પણ વિપરીત ભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી ૧૫

પંચમ વલ્લી.

દેહાદિ સંઘાતથી આત્માની ભિન્નતા.

ॐ पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।
अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—જન્માદિ છ વિકારથી રહિત, તેમ જ માયાત્મક જ્ઞાનથી રહિત બ્રહ્મનું શરીર, એક ગૃહ સરખું છે, જેને અગિયાર દ્વારો છે. આ ગૃહના સ્વામીરૂપ આત્માને અભેદરૂપે જાણુનાર વિવેકી પુરૂષ શોક કરતો નથી. તે આત્મા નિત્યમુક્ત છતાં અજ્ઞાનરૂપ બંધથી રહિત થાય છે. આ તે છે. ૧

ટીકા.—હે નચિકેતા ! આ આત્મારૂપ રાજાનું શરીરરૂપી પુર છે. તે શરીરરૂપ પુરીનાં એકાદશ દ્વાર છે. બે નેત્રનાં, બે કર્ણનાં, બે નાસિકાનાં તથા એક મુખ એમ સાત ઉપરનાં તથા એક નાભિ, શિશ્નછિદ્ર, એક ગુદા છિદ્ર, તથા બ્રહ્મરંધ્ર એમ અગિયાર છે. પુરનો સ્વામી આત્મારૂપ રાજા જન્મમરણાદિ વિકારોથી રહિત છે, સ્વયં જ્યોતિરૂપ છે, તથા મનથી અને વાગાદિક ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનું ધ્યાન કરતો વિવેકી પુરુષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા બંધનરૂપ શોકને નિવૃત્ત કરે છે અને મુક્ત છતાં પણ મુક્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આત્મા નિત્યમુક્ત છે. વાસ્તવિક રીતે આત્માને કદી બંધન નથી, છતાં અજ્ઞાનવડે પોતાને કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિકરૂપ બંધનને પ્રથમ માને છે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી અજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થવાય છે તથા સર્વ કલ્પિતરૂપ બંધનમાંથી મુક્ત થવાય છે. ૧

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्बृहत्

શબ્દાર્થઃ—હંસરૂપે (આદિત્ય અથવા સૂર્યરૂપે) તે સ્વર્ગમાં રહે છે, વસુરૂપે (પવનરૂપે) આત્માનું સર્વવ્યાપીપણું. તે અંતરીક્ષમાં રહે છે, દેવોના હોતારૂપે તે પૃથિવ્યાત્મક વેદીવિષે રહે છે, અતિથિરૂપે અર્થાત્ સોમરૂપે જળના ઘડાવિશે રહે છે, તે માણસ-

વિશે રહે છે, તે શ્રેષ્ઠ એવા દેવોમાં રહે છે, તે સત્ય અથવા યજ્ઞમાં રહે છે, તે આકાશમાં રહે છે, તે જળમાં જંતુરૂપે ઉત્પન્ન થઈ રહે છે, તે પૃથિવીમાં (ચોખા આદિ) રૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે યજ્ઞથી થતા ફળવડે દેહાંતરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે (નદી રૂપે) પર્વતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે સત્રૂપ છે, તે એક મહાન્ રૂપે અર્થાત્ અનંતરૂપે છે. ૨

ટીકાઃ—શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે હંસ શબ્દ **हंसति**–ગમન કરે છે, પરથી થયો છે. હોતા–અગ્નિ. દેવતાઓના બોલાવનાર રૂપે અગ્નિનું એક નામ છે. શંકરમત પ્રમાણે અતિથિનો અર્થ સોમદેવ થાય છે. અતિથિનો અર્થ જો બ્રાહ્મણ લઇશું તો એમ કહેવાશે કે, તે અગ્નિહોત્રીરૂપે ગૃહમાં રહે છે.

પર્વતોમાંથી નદી આદિરૂપ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેને અદ્રિજા કહે છે. સર્વનો આત્મા છતાં સત્ય સ્વભાવવાળો હોવાથી તેને ઋત કહેવામાં આવે છે. સર્વના કારણરૂપ હોવાથી આત્માને બૃહત્ કહેવામાં આવે છે. સર્વ રીતે જગતનો આત્મા એક છે, પણ તેનો કોઈ રીતે ભેદ નથી, એ આ સર્વનું તાત્પર્ય છે. **शुचिषत्ः** સ્વર્ગમાં ગમન કરનારો. **अंतरिक्षसत्**:–અંતરિક્ષમાં ગમન કરનાર.

ભાવ એ છે કે, હે નચિકેતા! આત્મા એક શરીરરૂપ પુરમાં પણ રહેનારો નથી, પણ સર્વ શરીરરૂપ પુરમાં પણ રહેનારો છે. આ આત્મા હંસરૂપ અર્થાત્ ગમનરૂપ છે. અથવા તો હંસ શબ્દનો અર્થ એ થાય છે કે, આત્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહી અવિદ્યાના કાર્યનો નાશ કરે છે. પવિત્ર આકાશરૂપ પ્રદેશમાં સૂર્યરૂપે આત્મા ગતિ કરે છે, માટે તેને શુચિષત્ કહેવામાં આવે છે. સર્વને નિવાસ કરાવે છે માટે આત્માને વસુ કહેવામાં આવે છે વાયુરૂપ આકાશમાં ગમન કરવાથી આત્માને અંતરિક્ષસત્ કહેવામા આવે છે. આત્મા અગ્નિરૂપ હોવાથી તેને હોતા કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વીમાં અગ્નિરૂપે સ્થિતિ કરતો હોવાથી તેને વેદિષત્ કહેવામાં આવે છે. અતિથિ કહેતાં જળ રૂપે તે કળશમાં રહે છે, માટે તેને દુરોણસત્ કહેવામાં આવે છે અથવા તો બ્રાહ્મણરૂપે યજ્ઞ ગૃહોમાં ગમન કરે છે, માટે તેને દુરોણસત્ કહે છે. મનુષ્યમાં આત્મા રહેલ હોવાથી તેને નૃષત્ કહેવામાં આવે છે. શ્રેષ્ઠ એવા દેવોમાં આત્મા રહેલ હોવાથી

તેને વરસત્ કહેવામાં આવે છે. ઋતસત્ કહેતાં સત્ય અથવા યજ્ઞમાં રહેલ હોવાથી તેને ઋતસત્ કહે છે આકાશમાં રહેલ હોવાથી તેને વ્યોમસત્ કહેવામાં આવે છે જળમાં શંખ, શુક્તિ તથા મગરરૂપે રહેલ હોવાથી તેને અબ્જા કહે છે ગો કહેતાં પૃથિવીમાં શાક, ચોખા, યવાદિરૂપે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેને ગોજા કહેવામાં આવે છે યજ્ઞના સાધનરૂપે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તે ઋતજા કહેવાય છે.

પર્વતોમાંથી નદી આદિરૂપ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેને અદ્રિજા કહે છે. સર્વનો આત્મા છતા સત્ય સ્વભાવવાળા હોવાથી તેને ઋતજા કહેવામાં આવે છે સર્વના કારણરૂપ હોવાથી આત્માને બૃહત્ કહેવામા આવે છે સર્વ રીતે જગતનો આત્મા એક છે, પણ તેનો કોઈ રીતે ભેદ નથી, એ આ સર્વનુ તાત્પર્ય છે શુચિષત્-સ્વર્ગમાં ગમન કરનાર. અંતરિક્ષસત્-અંતરિક્ષમાં ગમન કરનાર. ૨

ऊर्ध्वम्प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ ३ ॥

આત્મોપલબ્ધિનુ ચિહ્ન

શબ્દાર્થ—જે આત્મા પ્રાણ વાયુને ઉર્ધ્વ ચઢાવે છે તથા અપાનને નીચે ગમન કરાવે છે તેવા મધ્ય કહેતાં અંતઃકરણમાં રહેલા વામનરૂપ અર્થાત્ પરિચ્છિન્નરૂપે ભાસતા આત્માની વિશ્વેદેવો (ઇન્દ્રિયો) ઉપાસના કરે છે ૩

ટીકા—અહીં વામન કહેવાનુ કારણ એ કે, તે અંગુષ્ઠ માત્ર દેશમાં રહી શકે છે જેમ પ્રજા પોતાના રાજાની સેવા કરે છે, તેમ ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓરૂપી ભેટવડે પ્રજારૂપી ઇન્દ્રિયો રાજારૂપી આત્માને સંતુષ્ટ કરે છે ૩

अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

આત્માની દેહાદિથી વ્યતિરિક્તપણુ.

શબ્દાર્થ—આત્મા જે શરીરમા રહે છે તે જ્યારે તેમાંથી નિકળી જાય છે તથા તેનાથી વિભક્ત થઈ જાય છે ત્યારે તેમાં શું કાંઈ બાકી રહે છે ? આ તે છે ૪

ટીકાઃ—આ શરીરમાં સ્થિત દેહવાળા આત્માનો દેહથી મુક્ત થયા પછી આ દેહના મધ્યમાં પ્રાણાદિકનો સમૂહ શું શેષ રહે છે ? કાંઈ પણ શેષ રહેતું નથી. આ જ બ્રહ્મ છે અર્થાત્ તે આત્મા દેહથી ભિન્ન છે. ૪.

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—કોઇ પણ મર્ત્ય પ્રાણવડે જીવતો નથી, તેમ અપાનવડે જીવતો નથી; પણ જેને વિશે આ બન્ને આશ્રયી છે તેવા અન્યવડે તે જીવી શકે છે. ૫

પ્રાણાદિથી મનુષ્યજીવનનો અસંભવ.

ટીકાઃ—શંકર ભગવાનનું કહેવું એમ છે કે, જીવનનું કારણ પ્રાણ અપાનાદિને આધીન નથી, કારણ તેઓ કોઈ બીજી વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કોઈ વસ્તુ જે તે ઇન્દ્રિયોને તેઓના યોગ્ય કાર્યમાં પ્રયોજે છે, તેના સિવાય ઇન્દ્રિયાદિ સમૂહ કાંઈ પણ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી. કોઈ પણ પુરુષ વસ્તુઓને તેના યોગ્ય સ્થાનમાં ગોઠવ્યા સિવાય ગૃહ બાંધવાની વસ્તુઓ એની મેળે ગોઠવાઈ જતી નથી. ભાવાર્થ એ કે, કોઈ પણ દેહધારી મનુષ્ય પ્રાણવડે તથા અપાનવડે જીવતો નથી, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોવડે જીવતો નથી. સર્વ એકઠા થયલા પ્રાણાદિથી વિલક્ષણ ચૈતન્ય આત્માથી સર્વ સંઘાતરૂપ થઈ મનુષ્ય જીવે છે અર્થાત્ પ્રાણને ધારણ કરે છે. આ પ્રાણ અપાનાદિ ઇન્દ્રિયોના સંઘાતથી વિલક્ષણ પરમ બ્રહ્મરૂપ આત્મા હોવાથી, પ્રાણાપાનાદિ સ્થિતિને પામે છે. ૫

हन्त त इदम्प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે ફરી હું તને સનાતન બ્રહ્મ જણાવીશ, જે ગોપ્ય-છૂપું રાખવા યોગ્ય છે અને હે ગૌતમ ! (કેવી રીતે તેને ઓળખવાથી સંસારના સંબંધો તૂટી જાય છે) અને વળી કેવી રીતે (તેને

પુનઃ ગોપ્ય બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કથન.

ન ઓળખવાથી અજ્ઞાની) મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઇ (ફરી) શરીરને ધારણ કરે છે. (તે સર્વ તું સાંભળ.) ૬

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—દેહ ધારણ કરવા અર્થે (મૃત્યુ પછી) કેટલાક અજ્ઞાનીઓ યોનીને પ્રવેશ કરે છે બીજા કેટલાકો અર્થાત્ અત્યંત પાપીઓ વૃક્ષાદિ સ્થાવર ભાવને પામે છે આ લોકમા જેવા કર્મ કરવામા આવે છે તથા જેવી રીતનું ગુરૂ યા નરસુ જ્ઞાન સપાદન કરેલું હોય છે, તેને લાયક જીવને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭

ટીકા —હે નચિકેતા ! અન્ય કેટલાએક દેહાભિમાની મૂઢ પુરૂષો જગમ શરીરના ગ્રહણમાટે રજ વીર્યવડે મિશ્રિત થઈ માતાની યોનીના દ્વારવડે પ્રવેશને પામે છે તેમ જ વળી કેટલાકો જે અધમ પુરૂષો હોય છે તે મરણને પામી વૃક્ષાદિ સ્થાવર ભાવને પામે છે. જેણે આ જ ન્મમા જેવાં કર્મો કર્યા હોય છે, તેવા કર્માનુસાર શરીરને પામે છે તેમાંથી જેઓએ શાસ્ત્રવડે જેવી ઉપાસના સપાદન કરી હોય છે, તે ઉપાસનાને અનુસાર શરીરને ધારણ કરે છે. ૭

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ८

શબ્દાર્થ —જે આ સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ પુરૂષ દરેક કામને અર્થાત્ પશુપુત્રાદિના રૂપને રચતા છતાં સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપરામ પામવા છતા જાગે છે, તે જ શુદ્ધરૂપે, બ્રહ્મ અર્થાત્ વ્યાપક રૂપે તથા મોક્ષ સ્વરૂપે કહેવાય છે તે બ્રહ્મમાં સર્વ લોકો અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ સ્થિતિ કરી રહેલાં છે. આ બ્રહ્મનું કોઈ અતિક્રમણ કરતું નથી. આ જ તે બ્રહ્મ છે. ૮

શુદ્ધ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ

ટીકાઃ—હે નચિકેતા ! સ્વપ્નમાં ત્વચાદિ ઇન્દ્રિયો શયનને પામે છે, પણ સ્વયંજ્યોતિ આત્મા શયનને પામતો નથી, પણ સર્વને પ્રકાશ કરે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં અનેક પદાર્થોને આત્મા અવિદ્યાની સાથે મેળવી ઉત્પન્ન કરે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આત્મા શુદ્ધ સાક્ષીરૂપ છે. સ્વપ્નમાં અનેક સ્ત્રી પુત્રાદિક જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો આત્મા સાથે જરા પણ સંબંધ નથી. સર્વ વાતે આત્મા શુદ્ધ રૂપ છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે. તે અમૃતરૂપ અર્થાત્ અવિનાશીરૂપ છે. પૃથિવી આદિ સર્વ લોક આ બ્રહ્મમાં આશ્રયને પામેલ છે. કારણ આ બ્રહ્મ સર્વ લોકનું કારણ હોવાથી, તેનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરતું નથી અર્થાત્ બ્રહ્મભાવને છાડી, તેથી અન્ય ભાવને કોઈ પામતું નથી. આ તે બ્રહ્મ છે. ૮

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥९॥

આત્માના સર્વવ્યાપીપણાનું દૃષ્ટાંત.

શબ્દાર્થઃ—જેમ એક અગ્નિ ભુવનને અર્થાત્ કાષ્ઠસમૂહને પામી અનેક પ્રકારના કાષ્ઠપ્રતિ ઉપાધિરૂપ કાષ્ઠના સમાન આકારવાળો થાય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલો આત્મા દરેક શરીરમાં શરીરના સમાન આકારવાળો થાય છે. પણ સ્વરૂપે કરી શરીરથી તે વિલક્ષણ અર્થાત્ આકાશની માફક નિર્વિકારી રહે છે. ૯

ટીકાઃ—કાષ્ઠના સમાન આકારવાળો—અનેક પ્રકારનાં કાષ્ઠાદિકોવડે અનેક પ્રકારે જેમ અગ્નિ થાય છે. બૃહદારણ્યકના બીજા અધ્યાયના ૬ ઠ્ઠા બ્રાહ્મણના ૫ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે-इदं वै तन्मधु दध्यङ् आथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचद्रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ॥ અર્થઃ—અથર્વણના પુત્ર દધ્યઙ્ગે અશ્વિનીઓને કહ્યું કે, આ તે મધ છે. આને જોઈ ઋષિ કહેવા લાગ્યા કે, આનું દરેક રૂપ પ્રતિરૂપે થયું. તે જ રીતે તેનું રૂપ ખુલ્લું પ્રદર્શિત કરવા ઇન્દ્ર (પરમાત્મા) માયાવડે અનેકરૂપે પ્રકટ થાય છે. ભાવ એ છે કે, હે નચિકેતા ! જેમ અગ્નિ વાસ્તવિક રીતે એક છતાં ભુવનને પ્રવેશ કરી બાળવા યોગ્ય કાષ્ઠાદિ વસ્તુઓના

દરેક રૂપને પ્રતિરૂપે થાય છે, અર્થાત્ તે અગ્નિ ઘણે પ્રકારે થાય છે, તેમ એક જ આત્મા સર્વ ભૂતોના અન્તરમા પ્રવેશ કરી દરેક શરીર રૂપ ઉપાધિને પ્રતિરૂપે થઈ અનેક પ્રકારનો પ્રતીત થાય છે, તેમ જ તે આકાશની માફક બહાર પણ વ્યાપક છે. ૯

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

આત્માનુ સર્વ દુઃખોથી નિર્લેપત્વ

શબ્દાર્થ—જેમ એક સમષ્ટિરૂપ વાયુ (વ્યષ્ટિસૂક્ષ્મ શરીરરૂપ) લોકને પ્રાણરૂપે કરી પામી અનેક પ્રકારના શરીરપ્રતિ શરીર સદૃશ અનેકરૂપે થાય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીમાત્રમા રહેલો આત્મા એક છતાં દરેક શરીરમા શરીર સમાન આકારવાળો થાય છે. પણ સ્વરૂપે કરી શરીરથી તે વિલક્ષણ અર્થાત્ આકાશની માફક નિર્વિકારી રહે છે. ૧૦.

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ११

શબ્દાર્થ—જેમ એક સૂર્ય જે આ લોકના ચક્ષુરૂપે છે, તેને ચક્ષુષ્ સબંધી બાહ્ય દોષનો લેપ થતો નથી, તેમ જ સર્વ ભૂત માત્રની બુદ્ધિમા રહેલા એક જ આત્માને લોકના અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રના દુઃખવડે લેપ થતો નથી, કારણ કે તે તેનાથી બાહ્ય છે. ૧૧

ટીકા—જેમ સૂર્ય બહાર મલમૂત્રાદિ સર્વ પદાર્થોને જોનારાના ચક્ષુપર ઉપકાર કરે છે તથા જે સર્વ લોકના ચક્ષુરૂપ છે તે ચક્ષુ આદિના દોષોવડે તેમ જ મલમૂત્રાદિના દોષોવડે લેપાયમાન થતો નથી, તેમ જ એક આત્મા સર્વ ભૂતોમા તેમના અન્તરાત્મારૂપે રહી લોકોના દુઃખથી લિપ્ત થતો નથી ૧૧

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् १२

આત્મૈક્યથી પ્રાપ્ત થતું સુખ.

શબ્દાર્થઃ—તે એક રૂપે, સર્વને વશકર્તારૂપે તથા સર્વ ભૂતમાત્રના અંતરાત્મારૂપે છે. તે પોતાના એક રૂપને અનેકરૂપે કરે છે. જે વિવેકી પુરુષો પોતાના આત્મારૂપે રહેલા આને ઓળખે છે, તેઓને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજાઓને પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૨.

ટીકાઃ—તેમ જ ભગવદ્‌ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયના ૩૩ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते કાદવ વગેરેમાં આકાશ રહ્યું છે, છતાં પણ તે સૂક્ષ્મ તથા અસંગ હોવાથી જેમ લેપાતું નથી, તેમ જ આત્મા પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ દેહમાં રહ્યો છે, છતાં પણ અસંગપણાથી દેહના ગુણવડે લેપાતો નથી. પણ અલેપ રહે છે. ૧૨

नित्योऽनित्यानाञ्चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्१३

શબ્દાર્થઃ—તે સર્વ અનિત્ય વસ્તુઓમાં એક નિત્ય રૂપે છે, તે સર્વ ચેતન વસ્તુઓમાં એક ચેતનરૂપે છે. તે ઘણાંઓમાં એકરૂપે છતાં કામોને પૂરા પાડે છે. જે વિવેકી પુરુષો બુદ્ધિમાં રહેલા આને જુવે છે, તેઓને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે પણ અન્યને નહિ. ૧૩.

ટીકાઃ—હે નચિકેતા ! પરમાત્મા અનિત્ય વસ્તુઓમાં નિત્યરૂપે અર્થાત્ અધિષ્ઠાનરૂપે છે. બ્રહ્માદિક જંગમ પ્રાણીના ચૈતન્યમાં ચૈતન્ય રૂપ છે અર્થાત્ સત્તાસ્ફૂર્તિ આપવાવાળા છે. જેમ અગ્નિના સંબંધથી તૃણાદિનો દાહ થાય છે, તે દાહધર્મ અગ્નિનો છે તેમ ચૈતન્ય પ્રાણીઓમાં વસ્તુ જાણવાની જ્ઞાનશક્તિ આત્માની છે. આ એક સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર પ્રાણીઓના કર્માનુસાર અનેક પ્રકારે કરી કર્મનું ફળ તેમને આપે છે. આ આત્માને જે વિવેકી પુરુષ પોતાના અંતઃકરણમાં નિત્ય સાક્ષીરૂપે જાણે છે, તેને નિરંતર શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી બાહ્ય પુરુષોને શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧૩

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यम्परमं सुखम् ।
कथन्नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ—તે પરમ સુખ કહેવાને અશકય છતાં વિવેકી પુરુષો અપરોક્ષપણાવડે માને છે. આ પરમ સુખને હું કેવી રીતે જાણું ? શું તે સુખનો પરોક્ષપણાથી મને ભાસ થાય છે અથવા તો વિશેષે કરી ભાસ થાય છે ? (આ પ્રમાણેનું ચિંતન કરનારા વિરક્ત આત્માને વાણી તથા મનથી ન જાણી શકાય એવા સુખનો પ્રતિભાસ થાય છે.) ૧૪.

આત્મસુખમાં વિવેકીનો અનુભવ

ટીકા—વાણીનો અવિષય તથા પરમ સુખરૂપ બ્રહ્મને સંન્યાસી ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છાથી રહિત થઈ અપરોક્ષરૂપે જાણે છે આની રીતના સુખનો હુ અધિકારી છુ એનો હુ કેવી રીતે નિશ્ચય કરી શકું ? આ સુખરૂપ બ્રહ્મ ભાસે છે કે નથી ભાસતુ ? ૧૪

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१५

શબ્દાર્થ—ત્યાં (બ્રહ્મમાં) સૂર્ય પ્રકાશ આપી શકતો નથી તેમ જ ચંદ્રમા, તારા તથા વિજળી ત્યાં પ્રકાશતાં નથી, તો અગ્નિ તો કેવી જ રીતે પ્રકાશી શકે ? તે આનંદાત્માનો પ્રકાશ હોવાથી સૂર્યાદિ સર્વ પ્રકાશે છે. સ્વપ્રકાશરૂપ બ્રહ્મના પ્રકાશવડે આ સર્વ લોક પ્રકાશે છે. ૧૫

બ્રહ્મની સ્વયં પ્રકાશતા

ટીકા—હે નચિકેતા ! બ્રહ્માત્મા પ્રકાશમાન છે તથા સ્વયં જ્યોતિરૂપ છે આ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માને પ્રકાશ કરવામાં સૂર્ય, ચંદ્રમા, તારા તથા વિજળી સમર્થ નથી જો સૂર્યાદિ આ આત્માને પ્રકાશ કરવામા સમર્થ નથી, તો અગ્નિ તે કયાથી જ પ્રકાશ કરી શકે ? માટે આત્માના પ્રકાશના પછી સૂર્યચંદ્રમાદિ પ્રકાશ કરે છે સૂર્યાદિનો સ્વતંત્ર પ્રકાશ નથી, પણ આત્માના પ્રકાશવડે સૂર્યચંદ્રમાદિ સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે. ૧૫

૫ષ્ઠ વલ્લી.

કાર્યના નિશ્ચયથી કારણબ્રહ્મનો નિશ્ચય.

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।
तदेव शुक्रन्तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥१॥

શબ્દાર્થ:—આ (જગત્) સનાતન અશ્વત્થ વૃક્ષરૂપ છે, જેનું મૂળ ઊર્ધ્વ છે તથા શાખાઓ અધોભાગવિશે છે. આ પવિત્ર તથા સર્વવ્યાપકરૂપે કહેવાય છે. તેમ જ તે અમૃતરૂપે શ્રુતિથી કહેવાય છે. આના સર્વ લોકો આશ્રયી છે, કોઈ પણ એનું અતિક્રમણ કરી શકતું નથી. આ તે છે. ૧.

ટીકા:—તત્ શ્રી શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે મૂલની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ऊर्ध्वमूलः—બ્રહ્માત્મક કારણ ઊર્ધ્વ છે અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ છે.

अधःशाखः—શાખા અર્થાત્ કાર્યોપાધિ અધોભાગમાં છે અર્થાત્ નિકૃષ્ટ છે. આજ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયના ૧ લાથી ૩ જા શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે જે, ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनु संततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके ॥ न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥

હે નચિકેતા ! આ સંસારનું અશ્વત્થરૂપી વૃક્ષ છે. જે વસ્તુ બીજે દિવસે ન રહેનારી હોય તેને અશ્વત્થ કહેવામાં આવે છે. આ કારણથી શ્રુતિએ સંસારને અશ્વત્થરૂપે પ્રાનપાદન કર્યું છે. આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ કારણ સર્વથા ઊર્ધ્વરૂપે રહેલ છે તથા ચૌદ ભુવનોમાં થનારાં અંડનાદિ ચાર પ્રકારનાં જીવો બ્રહ્મરૂપ મૂળની નીચેની શાખા છે. આ અશ્વત્થના પ્રવાહમાં અનાદિ કાળથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થયાં કરે છે. તેને સંતાન કહેવામાં આવે

છે આ સંસાર રૂપી પીપળીના વૃક્ષનું મૂળ કારણ શુદ્ધરૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. તે સત્યરૂપ હોવાથી અવિનાશીરૂપ અમૃત કહ્યું છે આ સત્યબ્રહ્મમાં મિથ્યારૂપ ભાસ્યમાન સર્વ લોક ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયમાં આશ્રયને પામે છે. જેમ ઘટાદિ કાર્ય પોતાના કારણ મૃત્તિકાદિકનું સ્વરૂપ છોડી વર્તતુ નથી તેમ કોઈ પણ કાર્ય બ્રહ્મને ઉલ્લંઘન કરી શકતુ નથી આ તે બ્રહ્મ છે. ૧

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

બ્રહ્મ સર્વના નિયતા

શબ્દાર્થ—આ પ્રત્યક્ષ જગત્ જે બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે પ્રાણસ્વરૂપ બ્રહ્મના અસ્તિત્વથી પોતાના વ્યાપાર કરે છે. તે (બ્રહ્મ) ઉગામેલા વજ્રના સરખું મહાન્ ભયરૂપે છે. જેઓ આને જાણે છે, તે અમૃતરૂપ થાય છે. ૨.

ટીકા—હે નચિકેતા ! આ સર્વ જગત પ્રાણરૂપ બ્રહ્મના અસ્તિત્વથી ચલાયમાન છે આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિનુ કારણ બ્રહ્મ સર્વ જગતને મહાન્ ભયરૂપ છે જેમ વજ્ર ઉગામતા સ્વામીના ભયથી ભૃત્યાદિકો પોતપોતાના વ્યાપારમા નિયમ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ સૂર્ય ચંદ્ર આદિ સર્વ જગત્ બ્રહ્મના ભયથી પોતપોતાના વ્યાપારમા નિયમ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે જે પુરુષ આ શરીરાદિના સાક્ષી એક બ્રહ્મને આત્માથી અભિન્ન રૂપે જાણે છે, તે મૃત્યુ ધર્મથી રહિત થાય છે ૨

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

બ્રહ્મ સર્વ ભયના હેતુરૂપ

શબ્દાર્થ—તેના (બ્રહ્મના) ભયથી અગ્નિ બળે છે, તેના ભયથી સૂર્ય તપે છે, તેના ભયથી ઇન્દ્ર વૃષ્ટિ કરે છે, વાયુ વાય છે તથા પાંચમુ મૃત્યુ પણ તેના ભયથી પાપીઓને શિક્ષા કરવા દોડે છે ૩.

ટીકા—આ જ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદના બ્રહ્મ વલ્લીના ૨ જા અનુવાકના ૮ મા ખંડમા કહ્યુંછે કે, भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति

भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम. ॥ તેના ભયથી પવન વાય છે, તેના ભયથી સૂર્ય ઉગે છે, તેના ભયથી ઇન્દ્ર, અગ્નિ તથા પાંચમું મૃત્યુ ગમન કરે છે. ૩

इह चेदशकद्बोद्धुम्पाक् शरीरस्य विस्रसः ।
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—જો અહીં (આ લોકમાં) શરીરનો નાશ થાય તે પહેલાં તેને (બ્રહ્મને) ઓળખવા શક્તિમાન્ થાય છે (તો તે જગતના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે, પણ જો તેને ઓળખવા શક્તિમાન્ થતો નથી તો) તે ઉત્પન્ન થયલા લોકમાં શરીર ગ્રહણ કરવાને બંધાયલો છે. ૪.

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।
यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके५

શબ્દાર્થઃ—જેમ શુદ્ધ દર્પણમાં સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જણાય છે, તેમ આત્મામાં અર્થાત્ સાધન આત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા-ચતુષ્ટય યુક્ત મનુષ્યની બુદ્ધિમાં આત્માની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ સ્વપ્ન કાળે આત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ પ્રતીત થતું નથી, તેમ પિતૃલોકમાં અર્થાત્ વિષયસુખમાં આસક્ત બુદ્ધિમાં આત્મદર્શન સ્પષ્ટ પ્રતીત થતું નથી. જેમ ચંચળ જળમાં અવયવ સ્પષ્ટ દેખાતા નથી તેમ ગંધર્વ લોકમા અર્થાત્ ચંચળ ચિત્તમાં આત્મા સ્પષ્ટ પ્રતીત થતો નથી. જેમ છાયા તથા તડકાની ભિન્ન પ્રતીતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મલોકમાં અર્થાત્ હિરણ્ય ગર્ભના લોકમાં ઉપાધિથી ભિન્નરૂપે શુદ્ધ ચિદાત્મ સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે. ૫.

इन्द्रियाणाम्पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ--પોતપોતાના આકાશાદિ કારણમાંથી ભિન્ન ભિન્ન ઉત્પન્ન થયેલી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની ભિન્નતા તથા તેઓનો પરસ્પર ભેદ જે ચૈતન્ય જાણે છે, તેમજ જે ચૈતન્ય ઉદય અસ્તને અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને જાણે છે, તે ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કરી વિવેકી પુરુષ શોકને પામતો નથી. ૬.

વિવેકાત્માનું સાધન તથા જ્ઞાનનું ફળ.

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—ઇન્દ્રિયોના કરતાં સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન ઉત્કૃષ્ટ છે, મન કરતાં સત્વ અર્થાત્ વ્યષ્ટિ બુદ્ધિ ઉત્તમ છે, બુદ્ધિ કરતાં મહાન્ આત્મા અર્થાત્ સમષ્ટિ બુદ્ધિ ઉત્તમ છે તથા સમષ્ટિ બુદ્ધિ કરતાં અવ્યાકૃત ઉત્તમ છે. ૭.

ટીકાઃ—હે નચિકેતા ! ઇન્દ્રિયોથી ઉત્કૃષ્ટ મન છે તથા મનથી પર ઉત્તમ નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ છે. આ વ્યષ્ટિ બુદ્ધિથી પર સમષ્ટિ બુદ્ધિરૂપ મહતત્ત્વ છે. આ મહતત્ત્વથી પર અવ્યક્તરૂપ માયા છે. ૭

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वञ्च गच्छति ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—અવ્યક્તથી પર પુરુષ છે, જે વ્યાપકરૂપ તથા અલિંગ અર્થાત્ બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિથી રહિત છે. આને જાણવા પછી જન્તુ બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે તથા અમૃતપણાને પામે છે. ૮

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषी मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પુરુષનું સ્વરૂપ, દશ્યરૂપમાં રહેલ નથી અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્તિ રૂપે નથી કોઈપણ તેને આંખથી જોઈ શકતું નથી. મનની એકાગ્ર બુદ્ધિવડે મનને વશ કરવાથી તથા મનવડે વિચારવાથી વિવેકી પુરુષ આ જાણે છે તથા તેઓ અમૃતરૂપ થાય છે. ૯

અલિંગ પુરુષના દર્શનનો અસંભવ.

ટીકા:—આ જ પ્રમાણે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં ૪ થા અધ્યાયના ૨૦ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, **नसन्दृशेतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नेनम्। हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति** ભાવ એ છે કે આ પ્રત્યગાત્માનું રૂપ દર્શન વિષયમાં સ્થિત નથી. કોઈ પણ પુરુષ આ આત્માને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી અથવા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી દેખી શકતો નથી. ત્યારે તે કેવી રીતે જોવાઈ શકે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે હૃદયમાં રહેલ મનના સંકલ્પાદિકથી રહિત કરવાવાળી બુદ્ધિનાં સમ્યક્દર્શન સ્વરૂપ મનન અર્થાત્ વિચાર રૂપ મને કરી પ્રકાશિત થયેલો આત્મા જાણવો શક્ય છે. આ આત્મા બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, એમ જે જાણે છે તે મરણધર્મથી રહિત અમૃતરૂપ થાય છે. ૯

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमाङ्गतिम् ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનની સાથે યુક્ત થઈ રહે છે તથા જ્યારે વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ કોઈ રીતનો વ્યાપાર કરતી નથી, ત્યારે પરમગતિ પ્રાપ્ત થઈ, એમ યોગીઓ કહે છે. ૧૦

મનને નિયમમાં રાખવું તે યોગ.

ટીકા:—જે સમયે શ્રોત્રાદિક પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો, જેની પાછળ પાછળ ચાલે છે, એવા સંકલ્પાત્મક મન સહિત પોતે વ્યાપારોમાંથી નિવૃત્ત થઇ, આત્મામાં સ્થિત થાય છે તથા નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ પોતાના આચરણમાં ચેષ્ટા કરતી નથી, તે અવસ્થાને યોગી પુરુષો પરમ ગતિ કહે છે. ૧૦

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—ઇન્દ્રિયોને દૃઢપણે નિયમમાં રાખવી, તેને મુનિઓ યોગ કહે છે. ત્યારે અર્થાત્ યોગના આરંભકાળે યોગીએ અપ્રમત્ત થવું જોઇએ. કારણ કે યોગ ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ બન્નેને ભજે છે. ૧૧

ટીકા.—જ્યારે આત્માના ચિંતનમાં જ કેવળ પોતાના મનને જ્યારે તે દોરવે છે ત્યારે અપ્રમત્ત થાય છે. ભાવ એ છે કે, આ

ઇન્દ્રિયાદિની અવસ્થાના વિયોગને યોગ કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોનો નિશ્ચય ધારણા તે જ પરમ યોગ છે. ઇન્દ્રિયોની ધારણારૂપ યોગ જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિદ્વારા આ જગતની ઉત્પત્તિ તથા સંહારના સામર્થ્યરૂપ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. માટે યોગની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો. ૧૧

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

આત્મા વાગ્ ઇન્દ્રિયના અવિષયરૂપ.

શબ્દાર્થઃ—આત્મા શબ્દવડે લભ્ય નથી, મનવડે તે લભ્ય નથી, તેમ જ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે પણ તે લભ્ય નથી. તે અસ્તિત્વમાં છે એમ જે જણાવે છે, તેના કરતાં બીજા અન્યથી અર્થાત્ નાસ્તિકોથી કેવી રીતે લભ્ય થઈ શકે ? ૧૨

ટીકાઃ—આ આત્મા વાણી, મન કે ચક્ષુવડે જાણવા શક્ય નથી, એમ હે નચિકેતા ! તારું, કહેવું સત્ય છે. છતાં 'અસ્તિ' એમ કહેવાવાળા આસ્તિક યોગીના વચન વિના અન્ય નાસ્તિકોના વચનવડે કરી આત્માનો બોધ કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન જ થાય. ૧૨

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થઃ—અસ્તિત્વના વિચારવડે આત્મા જાણવાયોગ્ય થાય છે તેમ જ તત્ત્વભાવવડે તે લભ્ય થાય છે. આ બન્ને ઉપાયોમાંથી પ્રથમ આત્માનું અસ્તિત્વ છે, એમ જાણનારને આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ અભિમુખ થાય છે. ૧૩

ટીકાઃ—અસ્તિત્વઃ—સ્થિતિરૂપમાં રહેલ કાર્ય જે જગત્ તેના કારણરૂપે. તત્ત્વભાવ અન્ય કોઈ જાતના સંબંધ સિવાય. ભાવ એ છે કે, હે નચિકેતા ! અધિકારી પુરુષે પ્રથમ આત્માને પ્રથમ બુદ્ધિ આદિક ઉપાધિવાળો જાણવો, પછી તેનો વાસ્તવિક રીતે અવિક્રિય શુદ્ધ રૂપવડે તેનો નિશ્ચય કરવો. આ રીતે જે અધિકારીએ પ્રથમ અસ્તિરૂપે આત્માનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે અધિકારીને આત્મા પ્રસન્ન થઈ પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવે છે. ૧૩

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:—બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થતી સર્વ કામનાઓનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે તે મનુષ્ય અમર્ત્યભાવને પામે છે તથા તે આ શરીર વિષે જ (આજ અવતારમાં), બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪

પરમાત્મ દર્શને જન્મ મરણનો અભાવ.

ટીકા:—અધિકારી પુરુષની બુદ્ધિમાં રહેલ સર્વ કામનાઓની જ્યારે નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે અમૃતભાવને પામે છે. પ્રથમ અજ્ઞાનકાળમાં તે પોતાને મરણ ધર્મવાળો માને છે. પણ જ્યારે બ્રહ્મબોધનો પ્રતાપ થાય છે, ત્યારે મરણાદિકનો ત્યાગ કરે છે તથા આ શરીર વિશે જ બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૧૪

यदा सर्व्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्यो मृतो भवत्येतावद्धयनुशासनम् ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે હૃદયની સર્વ ગ્રંથિઓ આ જીવનમાં જ નાશ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય અમર્ત્ય થાય છે ને પછી તે અહીં–આ દેહમાં અમર્ત્યરૂપ થાય છે. આ જ સર્વ વેદોનો ઉપદેશ છે. ૧૫

ગ્રંથિભેદ વિના કામ નાશનો અભાવ.

ટીકા:—જ્યારે પુરુષના હૃદયગ્રંથિની માફક રહેલ બંધનરૂપ શરીરાદિમાં અહંભાવ તથા પુત્રાદિમાં મમતા ભાવ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે પુરુષ નિવૃત્ત ભાવને પામે છે. આ પ્રમાણેનો વેદાન્તનો ઉપદેશ છે જેની અવિદ્યા આદિ ગ્રંથિ નિવૃત્તિને પામી છે, તેને આ જ શરીરમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું સ્વર્ગ નરકાદિમાં ગમન થતું નથી. ૧૫

शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासाम्मूर्द्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥१६॥

શબ્દાર્થ:—હૃદયમાં એકસો ને એક નાડીઓ રહેલી છે. આમાંની સુષુમ્ણા નામની એક નાડી બ્રહ્મરંધ્ર સૂધી પહોંચેલી છે. મરણ સમયે આ સુષુમ્ણા નાડીવડે આદિત્યના દ્વારવડે ઉર્ધ્વગમન કરી આત્મા અમૃત ભાવને પામે છે. અન્ય નાડીઓવડે આત્મા જવાથી અનેક પ્રકારને–દેહને આત્મા પામે છે. ૧૬

ઉપાસનાવાળાને તથા શુભાશુભ કર્મ કરનારાને મળતું ફળ.

ટીકાઃ—આ જ રીતે પ્રશ્નોપનિષદના ૩ જા પ્રશ્નના ૬ ઠ્ઠા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखा नाडी सहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति-અંતઃકરણમાં આત્મા રહેલો છે. તેમાંથી ૧૦૧ નાડીઓ નીકળેલી છે. તેમાંની દરેકની સો સો શાખાઓ છે. દરેક શાખા નાડીની ૭૨૦૦૦ શાખાઓ છે. આ નાડીઓમાં વ્યાન નામનો વાયુ ફરે છે. ભાવ એ છે કે હૃદયરૂપી મૂળમાંથી પ્રધાન નાડીઓ એકમાંથી એક નીકળેલી છે. આ સર્વ નાડીઓમાંથી વિલક્ષણ સુષુમ્ણા નાડી છે, જે નાડી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિનું દ્વાર છે તથા સૂર્યમંડળપર્યંત વ્યાપેલી છે. જો જીવ આ નાડીવડે જાય છે તો તે જીવ બ્રહ્મલોકને પામે છે. પણ જો તે નાડીઓદ્વારા જાય છે તો ઉંચ નીચ શરીરને પામે છે. ૧૬

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થઃ—અંતરાત્મારૂપ તથા અંગુષ્ઠ પરિમાણવાળો પુરુષ સર્વદા મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહે છે. આ આત્માને પોતાના શરીરમાંથી ધૈર્યવડે, જેમ ત્વક્‌રૂપ બાહ્ય છાલમાંથી ઇષિકા અર્થાત્ તૃણનાગરને કાઢવામાં આવે છે તેમ પૃથક્ કરવો જોઇએ. જે પવિત્ર તથા અમૃતરૂપ છે, તેને મનુષ્યે ઓળખવો જોઇએ. ૧૭

ટીકાઃ—સર્વનો અંતઃકરણમાં રહેલો અંતરાત્મા અંગુષ્ઠના પરિમાણવાળો છે. તે સર્વ કાળ સર્વના હૃદયમાં રહે છે. આ આત્માને પોતાના શરીરથી ભિન્ન રૂપે જાણવો. જેમ બરૂના ઉપરનાં છોડાં કાઢી નાંખી તેમનો ગર જૂદો કરવામાં આવે છે, તેમ મનુષ્ય અન્વય વ્યતિરેકે કરી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ, આ ત્રણે શરીરથી વિવેકવાળી બુદ્ધિ ભિન્ન કરવી. આ શરીરથી ભિન્ન ચૈતન્ય જેને અમૃત રૂપ કહેવામાં આવ્યું છે, તેને બ્રહ્મરૂપે જાણવું. ૧૭

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥१८॥

શબ્દાર્થઃ—યમરાજાએ ઉપદેશેલી આ વિદ્યાને તેમ જ સમગ્ર યોગવિધિને મેળવી નચિકેતાપર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો. આથી તે પુણ્યપાપથી રહિત થયો તથા અમૃતભાવને અર્થાત્ અવિદ્યા કામકર્મથી રહિત ભાવને પામ્યો. આ જ પ્રમાણે જે કોઈ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે આત્માને ઓળખે, તે પણ નચિકેતાની માફક ધર્માધર્મ રહિત તથા અવિદ્યાદિ દોષથી રહિત થઈ, આત્માના પ્રત્યક્ સ્વરૂપને જાણે છે તથા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮

ટીકા —પૂર્વે યમરાજાએ કહેલી આ બ્રહ્મવિદ્યાની સમષ્ટિ તથા ફલસહિત સપૂર્ણ યોગની વિધિને વરદાનવડે મેળવી, નચિકેતા ધર્મ-અધર્મ રહિત, મૃત્યુથી રહિત તથા કામના અને અવિદ્યાથી રહિત થઈ, બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને પામ્યો. કેવલ નચિકેતા જ આ પ્રમાણે મુક્તિને પામ્યો નહિ, પણ જે કોઈ પુરુષ આ નચિકેતાની માફક અધ્યાત્મ અર્થાત્ આત્માના પ્રત્યક્ સ્વરૂપને જાણે છે, તે પુણ્ય પાપથી રહિત થઈ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિવડે મૃત્યુથી રહિત થાય છે. ૧૮

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

શબ્દાર્થ.—તે અમારૂં બન્નેનું એક જ સમયે રક્ષણ કરો, તેમ જ અમને બંન્નેને એક જ સમયે આશ્રયદાતા થાઓ. એક જ ક્ષણે અમે બન્ને અમારી શક્તિને ઉપયોગમાં લઇએ. અમારો ઉપદેશ ઘણો જ પ્રશંસનીય થાઓ. અમારી વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વેષ રહે નહીં. ॐ ! શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ !

ટીકાઃ–તે –ઉપદિનપદમાં ઉપદિષ્ટ પરમાત્મા. બન્નેનું–ગુરૂ તથા શિષ્યનું. આ શાંતિ પાઠ તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લીના પ્રથમ મંત્રને મળતો છે.

प्रश्नोपनिषद्.

ભૂમિકા.

અથર્વવેદનું પ્રશ્નોપનિષદ શંકરમત પ્રમાણે ૭ પ્રશ્નોની અંદર વહેંચાયલું છે. પ્રજાપતિ (સ્રષ્ટા) તથા પ્રાણી વચ્ચેનો સંબંધ, સૃષ્ટિનો સમય, તથા કેવી રીતે પ્રજાપતિની ઉપાસના કરવી જોઇએ, તે પ્રથમ પ્રશ્નવિષે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આખું વર્ણન ઐતિહાસિક તથા સાંકેતિક છે, પણ કોઈ નિશ્ચિત વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો નથી. જ્યારે પ્રજાપતિ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાની અભિલાષાવાળા થયા ત્યારે તેઓએ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી. તેઓએ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી તથા સૃષ્ટિનો વિચાર કીધો, જેથી એક જોડું ઉત્પન્ન થયું, જેમાંની એક વસ્તુ અમૂર્તરૂપે અર્થાત્ મૂળ વસ્તુરૂપે છે, તથા બીજી વસ્તુ મૂર્તરૂપે અર્થાત્ જીવરૂપે કે અન્નાદરૂપે છે. પછી પ્રજાપતિ ચૈતન્ય તથા જડરૂપે તેમજ સૂર્ય તથા ચંદ્રરૂપે વર્ષના બે ભાગો જેવાકે ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયનરૂપ, શુકલપક્ષ તથા કૃષ્ણ પક્ષરૂપ, અને દિવસ તથા રાત્રીરૂપ થયા, જેથી આ યુગમ વિષે પ્રથમ ભાગ ચૈતન્યરૂપ છે તથા દ્વિતીય ભાગ જડરૂપ છે. પ્રજાપતિ જોકે આ રીતે સ્રષ્ટા તથા સૃષ્ટિરૂપે વિભક્ત થયા છતાં ખરેખરું જોતાં એક જ છે.

આ રીતે જ્યારે પ્રથમ પ્રશ્ન પ્રજાપતિનો જગતસાથે શો સંબંધ છે, તે દર્શાવે છે; ત્યારે દ્વિતીય પ્રશ્નવિષે પ્રત્યેક જીવનો એક બીજા સાથે કેવી રીતનો સંબંધ રહેલ છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય પ્રશ્નમાં કહ્યા પ્રમાણે દેહ પાંચ મહાભૂતનો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો તથા પાંચ પ્રાણોનો બનેલો છે. આ બધામાંથી શાનાવડે દેહ ટકી રહેલો છે? આનો ઉત્તર એ છે કે, મહાપ્રાણવડે દેહ ટકી રહેલો છે. કારણકે જ્યારે ચૈતન્ય-મુખ્ય પ્રાણ જતું રહે છે, ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કાર્યો કરતી બંધ પડે છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તે મુખ્ય પ્રાણ

કેવો હશે? આના લાક્ષણિક દૃષ્ટાંતવડે દર્શાવેલ ઉત્તર એ છે કે, મુખ્ય પ્રાણ તે જ જીવરૂપ છે. તે સર્વવિષે સર્વરૂપે છે, દેવોરૂપ છે; પંચ મહાભૂતરૂપ છે, પ્રાણીરૂપે છે, વેદરૂપ છે તથા પ્રજાપતિરૂપ છે, અર્થાત્ તે સ્રષ્ટારૂપે છે! મુખ્ય પ્રાણવિષે આગળ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનાથી આ વચન વિરુદ્ધતાવાળું છે, અર્થાત્ સર્વ ઇંદ્રિયોમાંની એક ઇન્દ્રિયરૂપે તે છે. તૃતીય પ્રશ્નવડે પણ આનેવિષે વિરુદ્ધતા આવે છે, જ્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, જીવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણ જે પંચ પ્રાણના કર્મવડે શરીરના ધર્મો ધારણ કરી શકાય છે, તેની અંદર તે વિભક્ત થાય છે. આ સ્થળે પ્રાણ શબ્દનો અર્થ ઇન્દ્રિય અથવા પ્રપંચ પ્રાણવાળી શકિત થાય છે. અને આ કારણથી તે જીવ અથવા પ્રજાપતિ નથી. કારણ આં પ્રાણ બીજી ઇન્દ્રિયોના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ નથી. ત્યારે કોઇને શંકા ઉઠશે કે, કયા અર્થમાં પ્રાણ શબ્દ લાગુ પડે છે? આના પ્રતિઉત્તરમાં કહેવાનું જે, પંચ પ્રાણ માંહેલી સાધારણ ઇન્દ્રિય પ્રાણ શબ્દનો અર્થ એ તો નથી. કારણ જો તેમ થાય તો તે પ્રશ્ન ઉપનિષદ્ તેમ જ બીજા ઉપનિષદોના વચનથી વિરુદ્ધ કહેવાય. કારણ કે પ્રાણ બીજી ઇન્દ્રિયોની સાથે એક ઇન્દ્રિયરૂપ છે, તથા તે પંચ મહાભૂત તથા સ્પર્શેન્દ્રિયાદિથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ નથી. આ પરથી આપણે એવા અનુમાન પર આવી શકીએ કે, પ્રાણનો અર્થ પ્રજાપતિ અથવા હિરણ્યગર્ભ છે, જે બ્રહ્મની પ્રથમોત્પત્તિરૂપ છે. આ રીતનું, નિશ્ચિત અનુમાન થયા પછી પણ વળી શંકા ઉઠે છે કે, શામાટે સ્રષ્ટાએ પ્રાણનું ઉપનામ ધારણ કર્યું હશે તથા જે પ્રાણમાંથી પંચ પ્રાણો ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે રૂપે સ્રષ્ટાનું વર્ણન શામાટે કરવામાં આવ્યું, ? જે વાત અન્ય મતોના કરતાં કેવળ વિરૂદ્ધતાવાળી છે! આ સંબંધીનો વિચાર પણ આ ઉપનિષદના કર્તાના લક્ષની બહાર ગયો નથી.

આ રીતની વિરુદ્ધતાનું સમાધાન કરવા માટે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે કે, ઉપનિષદોના સમય પહેલાં

એવી રીતનો મત ધારણ કરવામાં આવતો હતો કે, પંચ પ્રાણોની સાધારણ શકિતરૂપ પ્રાણને મુખ્યરૂપે માનવામાં આવતો હતો કે જેમાંથી સઘળા ઉત્પન્ન થયા, અને ત્યારપછી એવું અનુમાન બાંધવામાં આવ્યું કે, સર્વ, આત્માને આધીન છે. આ કારણથી પ્રાણનું નામ સરજનારી શકિતરૂપે કાયમ રહેલ હોવું જોઇએ. ત્યારપછી એમ માનવામાં આવે છે કે,તે પ્રાણરૂપે ઇન્દ્રિયોની અંદર વિભક્ત થાય છે. કેવળ પ્રાણરૂપે જ નહિ, પણ દષ્ટાંત તરીકે તત્ત્વરૂપે તે પંચ મહાભૂતોમાં વિભકત થાય છે અથવા જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપે તે તેવી જ રીતે પાંચ પ્રકારે વિભક્ત થાય છે.

તૃતીય પ્રશ્ન પ્રમાણે પ્રજાપતિ અથવા પ્રાણ પરમાત્માને આધીન છે તથા તે મનવડે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રશ્નના બાકીના ભાગમાં શારીરિક તથા માનસિક જ્ઞાનનું દષ્ટાંત આપ્યું છે તથા માનસિક વિશ્વમાં જોવામાં આવતી ઇન્દ્રિયોમાંથી સાંસારિક વિશ્વને આળેખી કાઢવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ચતુર્થ પ્રશ્ન પૌરાણિક અલંકારથી રહિત છે તથા તેમાં આ ઉપનિષદનાં વચનોનું ખરૂં રહસ્ય રહેલ છે. તેમાં પ્રથમ આત્માની ત્રણ સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ જાગ્રતાવસ્થા લીધી છે, જેમાં ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનો ધર્મ બજાવે છે. બીજી સ્વપ્નાવસ્થા લીધી છે, જેમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્કૃષ્ટરૂપે રહેલ મન જ કેવળ જાગૃત હોય છે તથા બીજી ઇન્દ્રિયો તેમાં પ્રવેશ કરે છે. આ અવસ્થામાં મન જાગ્રતાવસ્થાની અંદર વસ્તુના ખરા સ્પર્શથી જે સંસ્કારો રહેલા હોય છે, તેને તે જાણે છે. તૃતીય અવસ્થા સુષુપ્તિ અવસ્થા છે, જેમાં સર્વ સંસ્કારો નાશને પામેલા હોય છે તથા મન કેવળ વિચારરૂપે થયેલ હોય છે, એટલે કે તે સમયે મનનો આત્મામાં લય થયલો હોય છે.આથી આત્મા સર્વના આધારરૂપ છે. ત્યાર પછી ભિન્ન ભિન્ન સૃષ્ટિઓનું અથવા સ-

ષ્ટિનાં તત્ત્વોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ પાંચ સૂક્ષ્મેન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો જેવાં કે પૃથિવી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેઓના વિષય સાથે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, સ્વાત્મજ્ઞાન, મનન, સત્ય તથા પ્રાણ અને મન બુદ્ધિ આદિના વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમની શરૂઆતમાં એમ જોવામાં આવશે કે, આ પરંપરા તત્ત્વોની સૃષ્ટિના ઉલટા ક્રમમાં કરવામાં આવી છે. ચક્ષુ પછી મન લેવું જોઈએ, એવી રીતનો આશ્રયપણાનો ક્રમ લેવામાં આવ્યો નથી. ત્યાર પછી મનથી પ્રાણ સુધીનો ક્રમ કોઈ ચોકસ કારણસર લેવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં એક બીજાની પરાધીનતાને અનુસરી અથવા એક બીજાની શ્રેષ્ઠતાને અનુસરી તે ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો છે, તે શંકાસ્પદ છે. પણ એટલું તો ખરૂં જ કે એક ભાગ બીજાને અધીન છે, તેને અનુસરી જેમ કઠોપનિષદમાં ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો છે, તેમ આમાં નથી. પ્રથમ જ્યાં બ્રહ્મને સ્રષ્ટારૂપે વર્ણવવામાં આવ્યો છે ત્યાં તેને સંસારના સંબંધથી મુક્ત ગણ્યો છે. તેમ જ વળી તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં જગતથી સ્વતંત્ર રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ છે તથા આ સ્વરૂપને અનુસરતાં તે ગુણરહિત કેવળ આત્મારૂપ છે.

ઉપનિષદનો સિદ્ધાન્ત ભાગ આ ચોથા પ્રશ્નથી સમાપ્ત થાય છે તથા છેલ્લા બે પ્રશ્નોમાં કોઈ નવા વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યા નથી. પાંચમા પ્રશ્નમાં નિર્ગુણ અથવા તો સગુણ ગમે તે બ્રહ્મના જ્ઞાનવાચક શબ્દ ૐકારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જો ૐકારનું ચિંતન તેના કોઈ એક ભાગની અંદર કરવામાં આવે છે તો તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન અપૂર્ણ કહેવાય છે તથા તેનું છેવટનું પરિણામ એ આવે છે કે, તેને ફરી જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. બ્રહ્મનું

તેના સમગ્ર રૂપે જો ચિંતન કરવામાં આવે છે તો તેને બ્રહ્મ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં સમજાશે તથા તેનું પરિણામ એ આવશે કે, તેનો જગતમાંથી છૂટકો થશે તથા તેનો બ્રહ્મમાં લય થશે.

॥ ॐ तत्सत् परमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय प्रश्नोपनिषद्.

શાંતિ પાઠ.

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳ सस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

શબ્દાર્થ:—દેહધારી એવા અમે શ્રોત્રવડે (વેદાંતથી ઉત્પન્ન થયલા) કલ્યાણકારક વચનોને સાંભળીએ. યજત્ર અર્થાત્ આત્મધ્યાનમાં આસક્ત એવા અમે ચક્ષુવડે ભદ્રને અર્થાત્ ઉપદેષ્ટાના સ્વરૂપને અથવા પરમાત્માના સ્વરૂપને જોઇએ. સ્થિર અર્થાત્ વિષયવૃત્તિથી શૂન્ય એવા અવયવોવડે અમે બ્રહ્માત્મક શ્રુતિવચનથી આપની સ્તુતિ કરીએ. હે દેવ ! આપની કૃપાથી રોગથી રહિત એવા દીર્ઘાયુને અમે પામીએ. મહાન્ કીર્તિવાળા ઇન્દ્ર અમોને બ્રહ્માનંદ આપે. સર્વજ્ઞ એવા સૂર્યદેવ અમારૂં કલ્યાણ કરો. અકુંઠિત ગતિવાળા ગરૂડ અમારૂં કલ્યાણ કરો તેમજ બૃહસ્પતિ અમારૂં કલ્યાણ કરો.

ॐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

પ્રથમ પ્રશ્ન.

ભારદ્વાજાદિ ઋષિનું એકઠું થવું

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्य्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्व्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ભરદ્વાજનો પુત્ર સુકેશ, શિબિનો પુત્ર સત્યકામ, સૂર્યનો પૌત્ર સૌર્યાયણિ, ગર્ગગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયલો અશ્વલનો પુત્ર કૌશલ્ય, ભૃગુનો પુત્ર ભાર્ગવ તથા વિદર્ભ દેશમા રહેલ કતનો પૌત્ર કબધી, વેદને એક પ્રમાણરૂપ માનનારા, વેદમા નિષ્ઠાવાળા તથા ત્રિકાલાબાધ્ય સત્ય બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાવાળા છ જણ હાથમા સમિત લઈ ભગવાન્ પિપ્પલાદ મુનિ પાસે આવ્યા, એમ નિશ્ચય કરીને કે અમે જે કાંઈ પૂછીશું, તે સર્વ તેઓ સમજાવશે.૧.

तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्व्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પિપ્પલાદ મુનિએ તેઓને કહ્યુ કે, તમો ફરીથી એક સવત્સર તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઇ નિવાસ કરો, તથા ત્યાર પછી તમારી જે કામના હોય, તે વિષે પ્રશ્ન મને પૂછો અમે જે કાંઈ જાણતા હોઈશું, તે સર્વ તમોને કહીશું ૨

ટીકા—પિપ્પલાદ બોલ્યા—હે ઋષિઓ! જો કે તમો ઘણા જ તપસ્વી ઋષિઓ છો, છતા પણ ફરી વિશેષે કરી ઇન્દ્રિયના સયમ રૂપ તપમા, બ્રહ્મચર્યમા તથા આસ્તિક ભાવની બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા વડે આદરયુક્ત થઇ એક વર્ષ પર્યંત મારી સમીપ સેવા કરવાને નિમિત્તે રહો પછી જેની જે ઇચ્છા હોય તેને અનુસાર જેની જે જે વિષય સબધી પૂછવાની ઇચ્છા હોય, તે સબધે પ્રશ્ન મને પૂછશો

તથા તે વિષય જો મને જ્ઞાત હશે તો તે વસ્તુનુ સ્પષ્ટીકરણ કરી હું તમોને કહીશ.

આ રીતે જ્યારે પિપ્પલાદ મુનિએ કહ્યુ, ત્યારે તે ઋષિઓએ ત્યા પિપ્પલાદ મુનિના આશ્રમમા એક વર્ષ વ્યતીત કર્યુ તથા ત્યાર પછી કત્ય ઋષિનો પુત્ર કબધી પિપ્પલાદ મુનિપાસે જઈ પૂછવા લાગ્યો ૨

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ —પછી કત્યનો પુત્ર કબ'ધી મુનિસમીપ આવી પૂછવા લાગ્યો, હે ભગવન્ ! આ સર્વ પ્રજાઓ કયાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ૩

સગુણ બ્રહ્મ સબધી પ્રશ્ન

ટીકા —શાકર મત પ્રમાણે આ પ્રશ્નનો સારાશ એટલો જ છે કે નિકૃષ્ટ બ્રહ્મજ્ઞાન-સગુણ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન તથા કર્મનુ ફળ કેવા પ્રકારનુ હોય છે ? એમના ફળવડે તે નિષ્કામ થાય છે કે સકામ રહે છે ?

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते । रयिञ्च प्राणश्चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ —આ રીતના કબધીના પ્રશ્નને શ્રવણ કરી પિપ્પલાદ મુનિ તેનો ઉત્તર કહેવા લાગ્યા પિપ્પલાદ બોલ્યા —પ્રજાપતિ એક સમય પ્રજાની કામનાવાળા થયા આથી તેમણે તપશ્ચરણ કર્યુ આ પ્રમાણે તપશ્ચરણ કરી તેમણે એક મિથુનરૂપે રયિ અર્થાત્ અન્નરૂપ ચદ્રમાને અને પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યા. એવા વિચારથી કે, આ બધા મારે માટે અનેક પ્રકારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે ૪

સૂર્ય તથા ચદ્રની ઉત્પત્તિ

ટીકા —પ્રજાપતિ-પ્રાણીનો ઈશ્વર-હિરણ્યગર્ભ-સર્વના આત્મારૂપ અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મથી જૂદા એવા સગુણબ્રહ્મ તપશ્ચરણે કર્યુ-શકરના મત પ્રમાણે પૂર્વ જન્મથી ગ્રહેલ જ્ઞાન વિષે આ કલ્પની શરૂઆતમા તેઓએ ચિતન કર્યુ આ ચિતન તે એ જ કે કેવી રીતે જગતને સરજવુ ? રયિનો અર્થ અન્ન તથા ભોગ્યરુપ ચદ્રમા થાય

છે, તથા પ્રાણનો અર્થ અગ્નિરૂપ સૂર્ય થાય છે. ભાવ એ છે કેઃ— પિપ્પલાદ મુનિ કહેવા લાગ્યાઃ–હે કબંધી ! પ્રજાની કામનાવાળા થઈ પ્રજાપતિરૂપ વિરાટ, જ્ઞાનરૂપ તપ કરી અર્થાત્ પૂર્વ જન્મના જ્ઞાનવડે વિચાર કરી સૃષ્ટિના સાધનરૂપે રયિ અર્થાત્ અન્નરૂપ ચંદ્રમા તથા અન્નના ભોક્તા પ્રાણરૂપ અગ્નિ અર્થાત્ સૂર્ય આ બેને ઉત્પન્ન થયા. એવા વિચારથી કે, આ ચંદ્ર તથા સૂર્ય અનેક પ્રકારની પ્રજાને ઉત્પન્ન કરશે. ૪

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

અધ્યાત્મ અગ્નિનું વર્ણન.

શબ્દાર્થઃ—આદિત્ય ખરેખર પ્રાણરૂપ છે, તથા રયિ ચંદ્રમારૂપ છે. આ સર્વે અર્થાત્ જે મૂર્ત તથા અમૂર્ત છે તે સર્વ રયિરૂપ છે. આથી આ વિભાગવડે મૂર્ત જ રયિરૂપ છે. ૫

ટીકાઃ—મૂર્ત-સ્થૂલ શરીર અર્થાત્ પૃથ્વી, અપ તથા તેજ અને અમૂર્ત-સૂક્ષ્મ શરીર અર્થાત્ વાયુ અને આકાશ. વિભાગ નહોતા પડયા ત્યાં સુધી સર્વ સૂક્ષ્મ હતું. અગ્નિ પણ પ્રથમ સૂક્ષ્મરૂપે હતો. ભાવાર્થએ છે કે, ભોકતારૂપ અગ્નિ બે પ્રકારનો છે. જે અધ્યાત્મ પ્રાણ છે તે ભોકતારૂપ છે તથા જે અધિદૈવ અગ્નિ છે તે સૂર્યરૂપ છે તથા ચંદ્રમા અન્નરૂપ છે, અર્થાત્ જે મૂર્તરૂપ સ્થૂલ સ્વરૂપ છે, તે ભોગ્યરૂપ છે તથા અમૂર્તરૂપ સૂક્ષ્મ છે તે સર્વ અન્નરૂપ છે. વાસ્તવિક રીતે તો અમૂર્ત પ્રાણ જ ભોકતા છે. ગૌણતાથી અમૂર્તને પણ શ્રુતિએ પૂર્વે અન્નરૂપે કરી કહ્યો છે. અન્નનું કેવળ મૂર્ત એવું જે સ્થૂલરૂપ છે, તે જ ભોગ્ય છે. ૫

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्व्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાર પછી ઉદયને પામતો આદિત્ય પૂર્વ દિશામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે

અધિદૈવત અગ્નિનું વર્ણન. પૂર્વમાં પ્રવેશ કરવાથી તે પૂર્વમાં રહેતા પ્રાણોને અર્થાત્ પ્રાણ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયરૂપોને પોતાના રશ્મિમાં જોડી દે છે, અર્થાત્ તેઓને પોતાના સદશ કરે છે. જ્યારે તે દક્ષિણ, પશ્ચિમ તથા ઉત્તર દિશાઓને પ્રવેશ કરે છે, તથા તેમ જ જ્યારે તે ઉર્ધ્વ તથા અધોભાગને પ્રવેશ કરે છે, જ્યારે ખૂણાઓને પ્રવેશ કરે છે, વળી જ્યારે તે પ્રકાશમાન કરે છે ત્યારે તેમાં રહેલ સર્વ પ્રાણોને પોતાના રશ્મિમાં જોડી દે છે, અર્થાત્ પોતા સરખાં કરે છે. ૬

ટીકાઃ—હે કબંધી ! સૂર્ય ભગવાન્ પૂર્વ દિશામાં ઉદય થઈ પૂર્વમાં જે પ્રાણો છે, તેને પોતાનાં કિરણોમાં ધારણ કરે છે અર્થાત્ પોતાના પ્રકાશવડે નેત્રરૂપી પ્રાણોને પ્રકાશ માન કરે છે, તેમ જ દક્ષિણ દિશામાં રહેલા પ્રાણોને તથા તે દિશાને પ્રકાશે છે. પશ્ચિમ તથા ઉત્તર દિશાને તે પ્રકાશમાન કરે છે તથા તે દિશામાં રહેલ નેત્રરૂપ ગૌણ પ્રાણોને પ્રકાશમાન કરે છે. ચાર ખૂણાને તેમ જ ઉર્ધ્વ તથા અધો ભાગને તે પ્રકાશમાન કરે છે તથા તેમાં રહેલ નેત્રરૂપ પ્રાણોને પ્રકાશમાન કરે છે આ સૂર્ય ભગવાન્ સર્વ દિશાઓના પ્રકાશ કરનારા હોવાથી સર્વ નેત્રરૂપ પ્રાણોને પ્રકાશમાન કરે છે. ૬

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ આદિત્ય જે સર્વના જીવાત્મા રૂપ, સર્વ પ્રપંચાત્મકરૂપ, પ્રાણ અર્થાત્ આદિત્યરૂપ, તથા અગ્નિરૂપ અર્થાત્ દાહ અને પ્રકાશના કારણરૂપ છે તે ઉદય પામે છે. તે આ અર્થાત્ આદિત્યનું સર્વાત્મપણું ઋક્‌મંત્રવડે કહેવાયલું છે. ૭.

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्त्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥८॥

શબ્દાર્થઃ—જેને ધીર પુરુષો સર્વ વિશ્વના સ્વરૂપરૂપે જાણે છે, જે સર્વના આકર્ષણ કરનારરૂપે છે, જે સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે છે અથવા સર્વ વિજ્ઞાનના સ્થાનરૂપ છે, જે

સર્વ પ્રાણના આશ્રયરૂપે છે, જે એકરૂપ, તેજરૂપ, તથા તપના કર્તા રૂપે છે, જે અનેક કિરણને ધારણ કરનાર છે, જે પ્રાણરૂપે છે તથા પ્રજાઓમાં જે અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીરૂપે રહેનારો છે, તે સૂર્ય ઉદયને પામે છે.૮

ટીકાઃ—જાતવેદસ-જેનામાથી સર્વ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणश्चोत्तरश्च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते । ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्त्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥९॥

શબ્દાર્થ—સંવત્સર ખરેખર પ્રજાપતિરૂપ છે. આ સંવત્સરના બે માર્ગો છે, એક દક્ષિણ તથા બીજો ઉત્તર. આથી કરી જેઓ તેની કૃતરૂપે-અંતવાનરૂપે અર્થાત્ ઇષ્ટ અને પૂર્ત કર્મ કરે છે, તેઓ ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓને પાછા ફરવું પડે છે. આથી જેઓ ઋષિઓ છે તથા પ્રજાની કામનાવાળા છે તેઓ દક્ષિણ માર્ગને-ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અન્ન જ ખરેખર પિતૃયાન માર્ગ છે.

દક્ષિણાયન માર્ગવડે ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ.

ટીકાઃ—પ્રજાપતિરૂપ-સૂર્ય તથા ચંદ્રના મિથુનરૂપે અથવા અગ્નિ તથા અન્નના મિથુનરૂપ પ્રજાપતિને ધારવામાં આવે છે. દક્ષિણ ઉત્તરઃ-સૂર્યનું દક્ષિણાયનમાં ૭ માસ ગમન કરવું તથા ૭ માસ ઉત્તરાયણમાં ગમન કરવું. ઇષ્ટાનો અર્થ આનંદગિરિની ટીકા પ્રમાણે એમ થાય છે કે, અગ્નિહોત્ર, તપ, સત્ય બોલવું, વેદનું જ્ઞાન થવું, આદરાતિથ્ય તથા વૈશ્વદેવેને બલિદાન આપવું તે; તથા પૂર્તનો અર્થ એ થાય છે કે વાવ કૂવા ખોદાવવા, દેવાલયો બંધાવવાં, તથા અન્નદાનાદિ કરવું તે શ્રી શંકર ભગવાનના ભાષ્ય પ્રમાણે અહિં ઋષિ શબ્દનો અર્થ સ્વર્ગની કામનાવાળા એવો કર્યો છે. સાર એ છે કે, હે કબંધી ! જે મૂર્તિમય અન્ન રૂપ ચંદ્રમા છે તથા અમૂર્તિમય અન્નનો ભોક્તા પ્રાણરૂપ સૂર્ય છે, તે એક મિથુનરૂપ છે. આ બન્ને મારી અનેક પ્રકારે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરશે. કેવી રીતે કરશે ! સંવત્સર રૂપ જે કાળ છે, તે પ્રજાપતિ છે. કારણ સંવત્સરનો

પ્રજાપતિએ નિર્વાહ કર્યો છે. ચંદ્ર તથા સૂર્ય આ બન્નેવડે બનેલ દિવસ તથા રાત્રિના સમુદાયરૂપ જે સંવત્સર છે તે ચંદ્ર તથા સૂર્યથી અભિન્ન હોવાથી ચંદ્ર તથા સૂર્ય રૂપ છે. માટે તે સંવત્સર યુગલ રૂપ જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ સંવત્સર કેવા પ્રકારનો છે? સંવત્સરરૂપ પ્રજાપતિના દક્ષિણ તથા ઉત્તર રૂપ પ્રસિદ્ધ ષટ્ માસ સ્વરૂપે બે માર્ગો છે. જે પુરૂષ અગ્નિહોત્રાદિ ઇષ્ટકર્મો કરે છે તથા વાવ કૂપ આદિ પૂર્ત કર્મો કરે છે તે પુરૂષ ચંદ્રલોકને પામે છે તથા તે ચંદ્ર લોકથી ફરી આ લોકને પામે છે. કર્મફલનો ભોગ પૂર્ણ થયા પછી ફરી ચદ્રલોકમાં તેનું રહેવું થતું નથી, જેથી સ્વર્ગના દ્રષ્ટા ઋષિ તથા પ્રજાની કામનાવાળા ગૃહસ્થો આ અન્નમય પ્રજાપતિરૂપ ચંદ્રના ફળરૂપ હોવાથી ઇષ્ટ તથા પૂર્ત કર્મવડે નિર્વાહ કરે છે, માટે પોતાના પુણ્યકર્મરૂપ દક્ષિણાયનવડે ચંદ્રને પામે છે. જે પિતૃયાન માર્ગવડે જણાયેલ ચંદ્રમા છે, તે પ્રસિદ્ધ અન્ન રૂપ છે. ૯

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानम‍न्विष्यादित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्त्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः॥१०॥

શબ્દાર્થઃ—વળી જેઓ તપવડે, બ્રહ્મચર્યવડે, શ્રદ્ધાવડે તથા વિદ્યાવડે આત્માને સમજે છે, તે ઉત્તરમાર્ગવડે આદિત્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થાત્ આદિત્યનું સ્વરૂપ ખરેખર પ્રાણીઓના આશ્રયરૂપ છે, અમૃતરૂપ તથા અભયરૂપ છે. આ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. અહીંથી કોઈપણ પાછું ફરતું નથી. કારણ કે આદિત્ય કર્મીને નિરોધ —અટકાવનાર છે. અહિં નીચેનો મંત્ર કહેવામાં આવ્યો છે.

ઉત્તરાયણ માર્ગવડે સૂર્યલોકની પ્રાપ્તિ

ટીકાઃ—તપઃ-ઇન્દ્રિયદમન. વિદ્યા-જ્ઞાન કે જેનો વિષય પ્રજાપતિ છે. આત્માને-હું જ પ્રાણરૂપ સૂર્યરૂપ, તથા જગતના આધારરૂપ છું. આદિત્યનેઃ-જેઓ પ્રજાપતિ, પ્રાણ, અગ્નિ તથા આદિત્યની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અભયરૂપ-મરણ જન્મના, ભયરહિત ભાવ એ છે કેઃ હે કબંધી! ઇન્દ્રિયના દમનરૂપ તપ, બ્રહ્મચર્ય, આસ્તિક ભાવનારૂપ શ્રદ્ધા, સગુણ ઉપાસના, ઉત્તરાયણ માર્ગની પ્રાપ્તિમાં સાધન છે. આ સાધનથી યુક્ત જે પુરૂષ હોય છે, તે એમ માને છે કે,

સ્થાવર જંગમરૂપ જગતના પાલક જે આદિત્ય છે, તે જ હું છું. આમ માનનારો પુરુષ ઉત્તરાયણ માર્ગદ્વારા આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આ આદિત્ય જ સર્વ પ્રાણોના આશ્રયરૂપ છે, અમૃતરૂપ છે, અભયરૂપ છે તથા ઉપાસક પુરુષોની પરમ ગતિરૂપ છે. સૂર્યમંડલદ્વારા બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલ ઉપાસક ફરી આ સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે ઉપાસનારહિત કેવળ કર્મી છે, તે આદિત્યમંડલને પ્રાપ્ત થતો નથી. સૂર્યથી નિરુદ્ધ થયેલ અવિદ્વાન્, આત્મા તથા પ્રાણમય સંવત્સરરૂપ સૂર્યને પામતો નથી. માટે આ કાળરૂપ સંવત્સર અવિદ્વાનના નિરોધરૂપ છે. આને માટે અગીઆરમો શ્લોકરૂપ મંત્રપ્રમાણ છે.૧૦

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीपिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—પાંચ પાદવડે ગમન કરતા, બાર પ્રકારના સ્વરૂપવાળા અને સ્વર્ગ કરતાં ઉર્ધ્વ સ્થાનવિશે જળથી પૂર્ણ એવા એને કેટલાકો પિતા કહે છે. વળી કેટલાકો, સાત અશ્વોથી યુક્ત તથા જેના ચક્રોને છ આરા છે એવા રથની માફક, જેને આધીન અખિલ જગત્ છે એવા એને વિચક્ષણ—પૂર્ણ વિવેકીરૂપ કહે છે. ૧૧

ટીકાઃ—પાંચ પાદઃ-૭ ને બદલે પાંચ ઋતુઓને પાંચ પાદરૂપે વર્ણવવામાં આવી છે. કારણ હેમંત તથા શિશર ઋતુને એક ગણવામાં આવી છે. બાર સ્વરૂપોઃ-બાર માસો. સ્વર્ગઃ-સ્વર્ગનો અર્થ અહીં અંતરિક્ષ થાય છે તથા આદિત્ય અંતરિક્ષ કરતાં પણ ઉંચા સ્થાન અથવા તૃતીય સ્વર્ગવિશે રહેલ છે. જળમાંથી વરસાદને ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી આદિત્યને વરસાદથી પૂર્ણરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે. એને=આદિત્ય જે સંવત્સરરૂપે છે તેને પિતાઃ-સર્વ વસ્તુના સ્રષ્ટારૂપે. આરાઃ-ઋતુઓ. ભાવાર્થ એ છે કે, હે કબંધી ! આ સૂર્ય ભગવાનને પાંચ ઋતુરૂપ પાદો છે, તે સર્વના પિતારૂપ છે. આ આદિત્ય દ્વાદશ માસરૂપ અવયવવાળા છે. તે આકાશરૂપ અંતરિક્ષ લોકથી પર ઉંચા સ્થાનવિશે તૃતીય સ્વર્ગવિશે રહે છે તથા સંપૂર્ણ જળવાળા છે. એક કાળને જાણવાવાળાઓ તેને આ પ્રમાણે કહે છે તથા બીજાઓ તો અશ્વોથી જોડાયેલ, તથા જેના ચક્રવિશે ૭ આરાઓ છે એવો રથ ?

આદિક ૭ ઋતુવાળુ આ સર્વે જગત્ રહેલ છે આ રીતે સવત્સર કાળરૂપ તથા ચદ્ર સૂર્યરૂપ પ્રજાપતિ, જગતનુ કારણ છે ૧૧

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राण स्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ—માસ પ્રજાપતિરૂપ છે, તેનો કૃષ્ણપક્ષ અન્નરૂપ છે, તેનો શુકલ પક્ષ પ્રાણ અથવા આદિત્યરૂપ છે. આ જ કારણથી આ ઋષિઓ શુકલપક્ષવિશે ઇષ્ટાપૂર્તાદિ કર્મ કરે છે તથા બીજાઓ બીજા પક્ષવિશે અર્થાત્ કૃષ્ણપક્ષ વિશે કરે છે ૧૨

ટીકા —પ્રજાપતિરૂપ –સવત્સરરૂપ પ્રજાપતિ પોતાની પૂરુતા સેન વિભાગ અર્થાત્ માસવડે મેળવે છે આથી મિથુનરૂપે આગળની માફક પ્રજાપતિને માસરૂપ ગણવામા આવ્યા છે અન્નરૂપ-ચદ્રરૂપ આ કારણથી –મરણ તેઓ શુકનપક્ષાત્મ- પ્રાણને સર્વાત્મક રૂપે જુવે છે તેથી અર્થાત્ પ્રાણ જ સર્વ રૂપ છે એવી ઉપાસનાથી શુકનપક્ષ વિશે–શુકનપક્ષ વિશે જેમ તેઓ ઇષ્ટાપુર્તાદિ કર્મ કરે છે, તેમ જ કૃષ્ણપક્ષવિશે કરે છે બીજાઓ –અગર જોકે બીજાઓ શુકનપક્ષવિશે પણ કરે છે પણ મુખ્ય કરીને તેઓ કૃષ્ણ પક્ષમા જ ઇષ્ટાપૂર્તાદિ કરે છે, કારણ કે તેઓ પ્રાણને જોઇ શકતા નથી પરંતુ કૃષ્ણપક્ષના અધકાર વિશે કેવળ સ્વરૂપને જ જુવે છે ૧૨

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या सयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ—દિવસ અને રાત્રિ પ્રજાપતિરૂપ છે, તેનો દિવસ જ પ્રાણરૂપ છે તથા તેની રાત્રિ અન્નરૂપ છે. જે કામીઓ દિવસે ક્રીડા કરે છે તેઓ પોતાના પ્રાણને સ્રકવી નાખે છે તથા જે કામી રાત્રીવિશે ક્રીડા કરે છે, તેઓએ બ્રહ્મચર્યનો ધમ સિદ્ધ કર્યો છે, એમ માનવામાં આવે છે ૧૩

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થઃ—અન્ન પ્રજાપતિરૂપ છે. તેનાથી બીજ ઉત્પન્ન થાય છે તથા બીજથી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

પ્રજાની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી?

ટીકાઃ—હે કબંધી! અન્નરૂપ જ પ્રજાપતિ છે. માતા પિતાએ ભક્ષણ કરેલું જે અન્ન છે, તે અન્નથી વીર્ય તથા રક્ત ઉત્પન્ન થાય છે તથા વીર્ય રક્તથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् १५

શબ્દાર્થઃ—તેમાં અર્થાત્ સંસારમંડળમાં જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પ્રજાપતિના વ્રતનું આચરણ કરે છે, તેઓ મિથુનને એટલે પુત્ર તથા પુત્રીને ઉત્પન્ન કરે છે, જેઓ તપ તથા બ્રહ્મચર્યવ્રતને પાળે છે તેમજ જેઓને વિશે સત્ય અર્થાત્ સત્ય વક્તાપણું રહેલ છે, તેઓને આ બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

ચંદ્ર લોકરૂપી કર્મોનું ફળ.

ટીકાઃ—મિથુનઃ—આ નિયમને યથાર્થ પાળવાવડે થતું દૃષ્ટ ફળ. બ્રહ્મલોકઃ—ચંદ્રલોક. કારણ તે બ્રહ્મ અથવા પ્રજાપતિના એક વિભાગરૂપે છે. ભાવ એ છે કે જો, આ પ્રમાણે રાત્રિવિશે પોતાની સ્ત્રી સાથે જે ગમન કરે છે, તેણે પ્રજાપતિનું વ્રત પાળ્યું કહેવાય છે. આ વ્રતનું જે ગૃહસ્થ વિધિપૂર્વક આચરણ કરે છે, તેને દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ એમ બે પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં દૃષ્ટ ફળરૂપે પુત્ર કન્યારૂપી સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અદૃષ્ટ ફળરૂપે, જે તપ આચરે છે તથા બ્રહ્મચર્ય પાળે છે એટલે કે દ્વાદશ વર્ષ પર્યંત વેદ-સંપૂર્ણ ભણતાં સુધી સ્નાતક વરરૂપે રહે છે તથા ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી યોગ્ય સમયે પોતાની સ્ત્રીસહ મૈથુનાદિ કરે છે, તેમજ સત્ય બોલે છે, તેને ચંદ્રમંડલવિશે પિતૃયાનરૂપ બ્રહ્મલોક અર્થાત્ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ—જેઓને વિશે કુટિલતા નથી, અસત્ય નથી તથા માયા નથી, તેને અક્ષય એવો બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

જ્ઞાનવાન્ કર્મીઓને સૂર્ય લોકરૂપી ફળ

ટીકાઃ—બ્રહ્મલોક –આદિત્યનો લોક ભાવ એ છે કે, જે પંદરમા સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ કર્મી પુરુષને હોય છે પણ જેઓ નિષ્કામ રહી, અકુટિલ હોય છે, સત્ય પાળે છે તથા જેનામા માયા ન હોય તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૧૬

इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

દ્વિતીય પ્રશ્ન.

पिप्पलाद तथा भार्गवनो संवाद.

અધ્યાત્મરૂપે પ્રાણનો પ્રભાવ.

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन् कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી વિદર્ભિનો પુત્ર ભાર્ગવ પિપ્પલાદ મુનિને પૂછવા લાગ્યો; હે ભગવન્! પ્રાણીને અર્થાત્ શરીરને કેટલા દેવો આશ્રય આપે છે? કેટલા દેવો તેને પ્રકાશે છે? તથા તે સર્વ દેવો-ઇન્દ્રિયોમાંથી ઉત્કૃષ્ટ કોણ છે?૧

ટીકા—પ્રથમ પ્રશ્નવિશે પ્રાણને અગ્નિરૂપે અથવા પ્રજાપતિરૂપે ગણવામાં આવ્યો છે. હવે પ્રજાપતિ અથવા અગ્નિરૂપે તેનું સ્વરૂપ આ દેહવિશે કેવી રીતે જણાઈ શકે છે, તેનું સ્ફોટન આ દ્વિતીય પ્રશ્ન વિશે કરવામાં આવ્યું છે. ૧

तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—પિપ્પલાદ મુનિ તેને કહેવા લાગ્યા; આકાશ એ પ્રત્યક્ષ દેવ છે. વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, વાણી, મન, ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર આ દેવો છે. તે દેવો શરીરને ધારણ કરવારૂપ પોતપોતાનું કાર્ય પ્રકટ કરી માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરે છે કે, અમે આ શરીરને દૃઢ કરી ધારણ કરીએ છીએ અર્થાત્ ગમનાદિ કાર્યને યોગ્ય કરીએ છીએ. ૨

પ્રાણ અધિષ્ઠાન તથા પ્રકાશરૂપે.

ટીકાઃ—આકાશાદિવડે પાંચ મહાભૂતો, વક્ આદિ વડે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન વડે મન તથા બુદ્ધિ, તથા ચક્ષુવડે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો એમ સત્તર દેવો થાય છે. बाण –बाणः–મ્હારા ગંધનું વહન કરે છે તે, શબ્દને જે કરે છે તે, અથવા એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનપ્રતિ જે જાય છે તે અર્થાત્ શરીર.

ભાવાર્થ એ છે કે પિપ્પલાદ મુનિ બોલ્યા—હે ભાર્ગવ ! આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ તથા પૃથ્વી આ પંચ મહાભૂત તથા શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના, ઘ્રાણ આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેમજ વાક્, પાણિ, પાદ, ઉપસ્થ, તથા ગુદા આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, તથા એક મન, એક પ્રાણ એમ મળી સત્તર અભિમાની દેવો આ શરીરમધાનરૂપ પ્રજાને ધારણ કરે છે. તે સર્વમાં પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા એક મન, આ ૭ પ્રકાશને કરનારાં છે. આ સર્વમાં અતિશય શ્રેષ્ઠ પ્રાણ છે. કારણ આંધળા તથા બહેરા પુરૂષને નેત્ર શ્રોત્રાદિ નથી હોતાં, છતાં તે જીવતા જોવામાં આવે છે, પણ પ્રાણરહિત સર્વ જીવતા જોવામાં આવતા નથી. માટે આ પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા સર્વે ઇન્દ્રિયો કરતાં આગળ કહેવામાં આવી છે. આ સર્વે દેવો પોતાના પ્રભાવનો પ્રકાશ કરી પોતાની શ્રેષ્ઠતા માટે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા. જેમ એક મહાન્ ગૃહવિષે અનેક સ્તંભો હોય, તે જેમ માંહોમાંહે એમ ધારે કે મારાથી ગૃહ ટકી રહ્યું છે તેમ તે ઇન્દ્રિયો માંહોમાંહે એમ કહેવા લાગી, કે આ

સઘાતરૂપ શરીરને સ્થિર કરી હું જ ધારણ કરૂ છું આ રીતે ઇન્દ્રિયદેવને અભિમાન થયુ ૨

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति ॥३॥

શબ્દાર્થ—આ સર્વને પ્રાણરૂપ દેવ કહેવા લાગ્યો-તમે મોહને પામો નહિ. હું જ પાંચ પ્રકારે વિભક્ત થઈ આ શરીરને દઢતમ કરી ધારણ કરી શકુંછું અર્થાત્ જીવનયુક્ત કરુછું. ૩

ટીકા—પાચ પ્રકારે-પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન સર્વ દેવોએ આ માન્યુ નહિ આથી પ્રાણ અભિમાની થયો

तेऽश्रद्दधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व्व एव प्रतिष्ठन्ते यद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमानेसर्व्वा एव प्रतिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—આમ કહેવા છતાં તેઓ શ્રદ્ધાથી રહિત થયા ત્યારે પ્રાણે જાણે ઉચે ગમન કરતો હોય તેમ કર્યું. જ્યારે તે બહાર નિકળે છે ત્યારે બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો બહાર નિકળી પડે છે તથા તે જ્યાં સૂધી સ્થિત કરી રહે છે ત્યાં સૂધી સર્વ ઇન્દ્રિયો રહે છે જેમ મધમાખોનો રાજા બહાર ચાલ્યો જાય છે ત્યારે સઘળી મધમાખો બહાર ચાલી જાય છે તથા તે રહે છે ત્યારે સર્વ મધમાખો રહે છે તેમ વાણી, મન, ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર આદિ દેવો પ્રસન્ન થઈ પ્રાણની સ્તુતિ કરે છે ૪

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतञ्च यत् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રાણ અગ્નિરૂપ થયો છતો સંતાપ કરે છે, આદિત્યરૂપે થયો છતો

આણુની સ્તુતિ સર્વાત્મકતા.

પ્રકાશે છે, પર્જન્યરૂપે થઇ વૃષ્ટિ કરે છે, ઇન્દ્રરૂપે થઇ પ્રજાનું પાલન કરે છે, વાયુરૂપે સર્વને ગતિમાન્ કરે છે. તે પૃથ્વીરૂપે સર્વને ગતિમાન્ કરે છે. આ પ્રાણ ચંદ્રરૂપે, પ્રકાશમાનરૂપે, મૂર્તરૂપે, અમૂર્તરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે. ૫

ટીકા:—પ્રાણ અગ્નિરૂપે થઈ તપે છે, સૂર્યરૂપે થઈ પ્રકાશે છે, મેઘરૂપે થઈ વરસે છે, ઇન્દ્રિયરૂપે થઈ પ્રજાનુ પાલન કરે છે, વાયુરૂપે થઈ મેઘ તથા તારામંડલને ચલાવે છે, પૃથિવીરૂપે થઈ સર્વ જગતને ધારણ કરે છે, તથા ચંદ્રમારૂપે થઈ જગતનુ પોષણ કરે છે જે કાંઇ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ રૂપ જગત્ છે તથા દેવતાઓની-ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિનુ કારણ, જે અમૃત છે, તે સર્વ પ્રાણરૂપેજ છે

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—રથના નાભિવિશે જેમ આરાઓ રહેલ છે, તેમ સઘળું શરીર પ્રાણુને આધીન છે. તે ઋગ્વેદના યજુર્વેદના તથા સામવેદના મંત્રોરૂપ, યજ્ઞરૂપ, ક્ષત્રિયરૂપ તથા બ્રાહ્મણરૂપ છે ૬

પ્રાણુ સર્વેના આશ્રયરૂપ

ટીકા:—યજ્ઞ-યજ્ઞ કે જેઓ મંત્રોવડે થઈ શકે છે ક્ષત્રિય—મનુષ્યોનો રક્ષક જેમ ક્ષત્રિય છે તેમ સર્વનો તે રક્ષક છે બ્રાહ્મણ—યજ્ઞનો તથા બીજી ક્રિયાઓના અધિષ્ઠાતા બ્રાહ્મણ છે ૬

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।
तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥७॥

શબ્દાર્થ—આપ પ્રાણ જ વિરાટ્ સ્વરૂપે છો, આપ પિતાના જઠરમાં રેતરૂપ તથા માતાના ઉદરમાં પુત્રરૂપે ગમન કરો છો. તમે જ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાઓ છો. હે પ્રાણ! પ્રત્યક્ષ જડ ચૈતન્યાત્મક પ્રજાઓ આપને (ચક્ષુ આદિદ્વારવડે બલિ આપે છે. આ પ્રસિદ્ધ તમે પ્રાણ-

સ્માજ પ્રાણુ અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ સાથે સર્વ શરીરમાં રહો છો.

ટીકાઃ—હે પ્રાણુ ! જે પ્રજાપતિ વિરાટ્ છે તે તુંજ છે. તુંજ પિતાના ગર્ભ વિશે રેતસરૂપે તથા માતાના ગર્ભ વિશે પુત્રરૂપે વિચરે છે તથા માતાપિતાના સદશ થઈ જે જન્મે છે તે તુંજ છે. હે પ્રાણુ ! આ મનુષ્યાદિ પ્રજાઓ તારે અર્થે ચક્ષુ આદિદ્વારા બલિદાનને આપે છે, જેથી ચક્ષુ આદિની સાથે શરીરમાં સ્થિત હોવાથી તને પ્રજાઓ બલિ આપે છે. શા માટે આપે છે ? કારણુ તું ભોક્તા હોવાથી સર્વ બલિ તારા ભોગરૂપ છે. ૭

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।
ऋषीणाञ्चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—આપ દેવોને વિશે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને વિશે બલિનાં વહન કરનાર છો. તમે પિતૃઓના પ્રથમ સ્વધારૂપ અન્ન છો. તમે ઋષિઓના, અથર્વના તથા અંગિરસના સત્ય ચેષ્ટિતરૂપે છો. ૮

ટીકાઃ—પ્રથમઃ-યજ્ઞાદિ દેવ કર્મની અપેક્ષાવડે નાંદી શ્રાદ્ધના પૂર્વરૂપે. स्वधाः-यजमानस्य स्वान् पितॄन् धावति इति स्वधा અર્થાત્ યજમાનના પોતાના પિતૃઓ તરફ જનાર. ऋषिः-ऋषन्ति इति ऋषयः વિષયપ્રતિ ગમન કરે તે, ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો अथर्वः-अथर्वयन्ति इति અર્થાત્ શરીરનું રક્ષણુ કરનારી ઇન્દ્રિયો अंगिरसः-અંગોના સારભૂત પ્રાણુાદિ ઇન્દ્રિયો. ૮

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।
त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषाम्पतिः ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે પ્રાણુ ! તેજવડે તમે ઇન્દ્રરૂપ છો, તમે સંહારકપણાથી રુદ્રરૂપે છો, તમે રક્ષણુ કર્તારૂપ છો; તમે વાયુઆદિરૂપે અંતરિક્ષમાં ગમન કરો છો તથા તમે જ્યોતિષોના અર્થાત્ ચંદ્રાદિના સ્વામી આદિત્યરૂપે છો. ૯

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः ।
आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે તમે પર્જન્યરૂપે વૃષ્ટિ કરો છો, ત્યારે આ પ્રાણીઓ પ્રાણાદિ ચેષ્ટા કરે છે તથા તેઓ આનંદને પામે છે એમ ધારીને કે આપણી કામનાપ્રમાણે હવે તે અન્નરૂપે થશે ૧૦

ટીકા—प्राणते—ઉપર પ્રમાણેનો પ્રાણાદિ ચેષ્ટાનો અર્થ જો પ્રાણતે એમ વાચન લેવામા આવે તો થાય પણ જો પ્રાણ અને તેને ભિન્ન ગણવામા આવે તો અર્થ એમ થાય કે હે પ્રાણ ! આ તારા પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે ૧૦

व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः।
वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्वनः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ—તમે વ્રાત્યરૂપ છો. હે પ્રાણ ! તમે એકઋષિ નામના અગ્નિરૂપ થઈ ભક્ષણ કર્તારૂપ, તથા જગતના સત્પતિરૂપ છો. અમે આકાશાદિ દેવો અન્નના આપનાર રૂપે છીએ તથા તમે માતરિશ્વ વાયુના પિતારૂપ છો. ૧૧

ટીકા—વ્રાત્યરૂપ-જે બ્રાહ્મણની યુવાવસ્થા વિશે થવા યોગ્ય સસ્કારો કરવામા આવ્યા નહોય તથા જેને ઉપવીતસસ્કાર આપવામા આવ્યો નથી એવાને વ્રાત્ય કહેવામા આવે છે તમે વ્રાત્યરૂપે છો, એનો અર્થ એ થાય છે કે તમે ઉપદિષ્ટ નથી, કારણ તે ક્રિયા કરવાને તમારે માટે કોઈ છે નહિ તમે તમારા પોતાના સ્વરૂપથીજ પવિત્ર છો ભક્ષણકર્તા=અગ્નિરૂપે કારણ અથર્વણોમા એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે એક ઋષિ સર્વ યજ્ઞોના ભક્ષણકર્તારૂપ છે સત્પતિરૂપ-જે અસ્તિત્વ રૂપે રહે છે તેના પતિ રૂપ અથવા विश्वस्य શબ્દ अत्ता ની સાથે જોડીએ તો એમ થઈ શકે તે વિશ્વના ભક્ષક રૂપ છે તથા તમે સર્વ અસ્તિત્વના પણ પતિ રૂપ છો मातरिश्व અને न એમ જો જૂદા પાડીએ તો તેનો અર્થ એ થાય જે, હે માતરિશ્વ હે વાયો ! તુ અમારા પિતારૂપ છે ૧૧

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि।
या च मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ—તમારુ શરીર જે વાણીમા રહે છે, જે શ્રોત્રમા રહે છે, જે ચક્ષુમાં રહેલ છે તથા જે મન

વિસ્તાર પામ્યું છે તેને શાંત કરો. તમે, બહાર ઉત્ક્રમણ મા કરો. ૧૨

ટીકા—જે શરીર વાણી વિશે રહેલ છે એટલે અપાન વાયુરૂપે છે કારણ અપાનવડે ઉત્પન્ન થાય છે શ્રોત્રવિશે રહેલ છે એટલે વ્યાન રૂપે છે, કારણ વ્યાનવડે સભળાઈ શકે છે ચક્ષુવિશે રહેલ છે એટલે જે પ્રાણરૂપે છે મન વિશે રહેલ છે એટલે સમાન રૂપે છે, જેથી કોઈ પણ વાતનો નિશ્ચય થઇ શકે છે ૧૨

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञाञ्च विधेहि न इति ॥ १२ ॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

જે સર્વ આ પૃથ્વી પર છે તથા જે કાંઇ સ્વર્ગ વિશે રહેલ છે તે સર્વ, પ્રાણને વશ થઇ રહેલ છે. હે પ્રાણ! માતાની માફક પુત્રોરૂપે અમારું રક્ષણ કરો. અમને સંપત્તિ તથા બુદ્ધિ આપો. ૧૩

ટીકા—પ્રાણને સર્વના ઇશ્વરરૂપે પ્રજાપતિ ગણવામા આવ્યો છે ભાવ એ છે કે, આ લોક વિશે જે ઉપભોગનો સમૂહ છે તે સર્વ પ્રાણને વશ છે તેમજ સ્વર્ગ વિશે દેવાદિના ઉપભોગરૂપ જે જગત્ છે તે સર્વનો પ્રાણ રક્ષણકર્તા છે, માટે હે પ્રાણ! તુ માતાની માફક અમ પુત્રોનુ રક્ષણ કર ઋગાદિક ત્રણ વેદરૂપ બ્રાહ્મણોની લક્ષ્મીને તથા ક્ષત્રિયોની ધનાદિક ઐશ્વર્ય રૂપ લક્ષ્મીને તેમજ બુદ્ધિ મને આપો આ રીતે પ્રાણ પ્રજાપતિ રૂપ છે, એમ ભાગવે નિશ્ચય કર્યો

તૃતીય પ્રશ્ન.

कौसल्य तथा पिप्पलादनो संवाद.

પ્રાણની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન.

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन् कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्छरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ।

પછી અશ્વલનો પુત્ર કૌશલ્ય પિપ્પલાદ મુનિને પૂછવા લાગ્યો – હે ભગવન્! આ પ્રાણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે આ શરીરવિશે કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે, શરીર વિશે પ્રવેશ કર્યા પછી વિભકત થઈ પ્રાણ કેવીરીતે ગમન કરે છે, તે કેવી રીતે બાહ્ય સંબંધ ધારણ કરે છે તથા તેનો સંબંધ પોતાસાથે એટલે આત્મા સાથે કેવી રીતનો છે?

ટીકા—પ્રજાપતિ તથા અગ્નિ આદિના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થયા પછી પ્રાણની કેવી રીતે ઉપાસના કરવી જોઈએ તેનો નિશ્ચય કરવા પ્રશ્નો પૂછવામા આવ્યા છે તે આ શરીરમા કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ તે શરીરને શા માટે ધારણ કરે છે? બાહ્ય સબધ=પચ મહાભૂતો તથા ઇન્દ્રિયો સાથનો સબધ ભાવ એ છે કે, કૌસલે કહ્યુ –હે ભગવન્! (૧) આ પ્રાણ કયા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે? (૨) ઉત્પન્ન થયા પછી આ શરીર વિશે શા માટે પ્રવેશ કરે છે? (૩) પ્રવેશ થયા પછી ભિન્ન ભિન્ન રૂપે શા માટે સ્થિત થાય છે? (૪) શા માટે તે આ શરીરમાથી બહાર નિકળે છે? (૫) બાહ્ય રહેલ જે અધિભૂત તથા અધિ દૈવ તેને કેવી રીતે ધારણ કરે છે? (૬) તેમજ અધ્યાત્મને કેવી રીતે ધારણ કરે છે? ૧

तस्मै स होवाचाति मश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પિપ્પલાદ મુનિએ કૌસલને કહ્યું–તું સૂક્ષ્મ પ્રશ્નો પૂછે છે. તું બ્રહ્મને જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળો છે. આ કારણથી જે તું પૂછે છે, તે સંબંધી હું તને ઉપદેશ આપીશ. ૨

आत्मन एष माणो जायते। यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આત્મામાંથી આ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે પુરુષના દેહથીછાયા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ આ પ્રાણ તે કારણરૂપ બ્રહ્મ વિશે વિસ્તાર પામેલ છે. મનના કર્મવડે તે આ સ્થુલ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. ૩

પ્રથમ તથા દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર

ટીકા—૧૦૧×૧૦૦=૧૦૧૦૦, ૧૦૧૦૦×૭૨૦૦૦=૭૨૭,૨૦૦,૦૦૦ આથી કરી સઘળી નાડીની સખ્યા ૭૨૭૨૦૦૦૦૦+૧૦૧૦૦+૧૦૧=૭૨૭૨૧૦૨૦૧ ની થાય છે ૬

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—વળી ઉર્ધ્વ ગમન કરનાર ઉદાન નામનો વાયુ ઉર્ધ્વ ગમન કરી તે નાડીઓમાંની એક વડે અર્થાત્ સુષુમ્ણા નાડીવડે પુણ્યકર્મ કરવાથી પવિત્ર સ્થાનને લઇ જાય છે, પાપકર્મ કરવાથી પાપયુક્ત સ્થાનને લઈ જાય છે અને પુણ્ય તથા પાપ બન્ને કરવાથી મનુષ્ય લોકને પમાડે છે. ૭

ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર

ટીકા—ઉદાન-આ ઉદાન નામનો વાયુ સુષુમ્ણા નાડીથી ઉચે જઇ પાદથી લઇ મસ્તક પર્યંત ફરે છે ભાવાર્થ—આ એકસોને એક નાડીમાની એક, ઉચે મૂળના સ્થાન વિશે ગમન કરવાવાળી સુષુમ્ણા નામની નાડી છે આ નાડીથી ઉચે એક નાડી પાદથી લઈ મસ્તક પર્યંત વિચરે છે, જેને ઉદાન વાયુ કહે છે આ ઉદાન વાયુ શાસ્ત્ર વિશે કહેલ પુણ્ય કર્મોથી દેવાદિકના સ્થાનરૂપ પુણ્ય લોકને પ્રાપ્ત કરે છે આથી વિપરીત પાપ કર્મવડે પશુપક્ષી આદિની યોનિરૂપ પાપમય નરકને પ્રાપ્ત કરે છે તથા પુણ્ય અને પાપ બેઉવડે મનુષ્ય લોકને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—આદિત્ય એ બાહ્ય પ્રાણરૂપ છે, કારણ કે તેનો ઉદય, ચક્ષુષ્ સંબંધી પ્રાણના હિતને અર્થે થાય છે. પૃથ્વી વિશે રહેલ અધિષ્ઠાતા દેવ પુરુષના (દેહના) અપાન વાયુનું રૂંધન કરે છે, આકાશ તથા પૃથ્વી વચ્ચે રહેલ આકાશરૂપ વાયુ સમાન

આદિત્ય અધિદૈવતરૂપ બાહ્ય પ્રાણ

રૂપ છે તથા વાયુ અર્થાત્ સાધારણ બાહ્ય પવન વ્યાન-રૂપે છે. ૮

ટીકા —આદિત્ય –મડલાભિમાની પુરુષ ચક્ષુષ સબધી–આદિત્ય ચક્ષુપને ભિન્ન ભિન્ન રૂપો જોવા પ્રકાશ આપે છે માટે તેનુ હિતકર્તા કહેવાય છે પ્રાણના હિત અર્થે –આત્માનો પ્રાણ સાથે સબધ હોવાથી અધિષ્ઠાતા દેવ –અગ્નિ તે રૂધન કરે છે અથવા તેનુ આકર્ષણ કરે છે અને શાકર મત પ્રમાણે આ ગુરૂત્વાકર્ષણને લીધે જ શરીર પતન થતુ અટકી જાય છે, જેનુ કારણ ગુરુત્વતા હોય અથવા વિરુદ્ધ શક્તિ, ઉપર તરફનુ આકર્ષણ કરતી હોય આકાશ –શકર ભગવાનના મત પ્રમાણે પૃથિવી તથા સ્વર્ગના મધ્યવિશે રહેલ વાયુ છે તથા સૃષ્ટિની આસપાસ જે વાયુ વ્યાપ્ત છે તેનાથી તે ભિન્ન છે. આ વાયુને સમાન કહ્યો છે, કારણ તે ઉપરનો જે વાયુ છે તથા નીચેનો જે વાયુ છે તેની મધ્યમા રહેલ છે ભાવાર્થ — હે કોશલ્ય ! આદિત્ય જ પ્રસિદ્ધ અધિદૈવતરૂપે બહારનો પ્રાણ છે, જે ઉચે જાય છે આ આદિત્ય જ અધ્યાત્મ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવિશે રહેલ પ્રાણને પોતાનો પ્રકાશ આપી અનુગ્રહ કરે છે અર્થાત્ રૂપ વિષયનુ જ્ઞાન થવા ચક્ષુને પ્રકાશ આપે છે. તેમ પૃથ્વી વિશે અભિમાની પ્રસિદ્ધ અગ્નિ દેવ પુરુષની અપાન વૃત્તિને વશ કરી નીચે ખેચનાવડે અનુગ્રહ કરે છે આમ હોવાથી શરીર ભારે થવાથી તેનો પાત થાય છે અથવા આકાશમા ઉપર ગયા પછી નીચે ન પડવુ અથવા ઉપર ન જવુ આ અગ્નિરૂપ પૃથ્વીનો ઉપકાર છે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીના મધ્યે રહેલા આકાશમાંનો વાયુ સમાનરૂપ છે અર્થાત્ સમાન પુરુષની માફક સર્વપર સરખો ઉપકાર કરે છે. આ સમાન વાયુની બહારનો જે વાયુ છે, તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી તેને વ્યાન કહેવામા આવે છે ૮

તેજો હ વૈ ઉદાનસ્તસ્માદુપશાંતતેજાઃ ।
પુનર્ભવમિન્દ્રિયૈર્મનસિ સમ્પદ્યમાનૈઃ ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ —તેજ ઉદાનરૂપ છે, તેથી જ્યારે તેનુ તેજ શાંતિ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય પોતાની ઇન્દ્રિયો, જેનો પ્રવેશ મન વિશે થાય છે તે સહિત, અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

ટીકા —તેજ-અહી તેજ શબ્દવડે સાધારણ રીતે બાહ્ય તેજ ગ્રહણ કરવામા આવ્યુ છે અને આથી સૂર્યનુ તેજ જે મુખ્ય છે, તેનાથી તે ભિન્ન છે તેજ શાત થાય છે-મરણ સમયે તેની શક્તિ ઓછી થાય છે ભાવાર્થ—બાહ્ય રહેત સમાન તેજ ઉદાન રૂપે છે અર્થાત્ તેજ પોતાના પ્રકાશવડે શરીરમા રહેલ ઉદાન વાયુના પર અનુગ્રહ કરે છે. આથી તેજ સ્વભાવવાળો તથા શરીરથી બાહ્ય નિવાસ કરવાવાળો ઉદાન વાયુ પણ બહારના તેજનો અનુગ્રહ પામી શરીરમાં રહે છે પણ જ્યારે જીવના જીવનનો હેતુ કર્મના ઉપરામ થવાથી બાહ્ય તેજના અનુગ્રહનો અભાવ થાય છે ત્યારે લૌકિક પુરષ સ્વાભાવિક તેજથી રહિત થાય છે આથી ક્ષીણ આયુષ્યવાળો તે મરણને પ્રાપ્ત થાય છે પછી તે મનવિશે પ્રવેશને પામી વાગાદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે અન્ય શરીરને પામે છે ૯

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ।
सहात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—જે અર્થાત્ કોઇ પણ શરીરના ચિત્તવાળો જીવ, મનવડે મુખ્ય પ્રાણને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી ભોક્તાયુક્ત તથા તેજ યુક્ત અર્થાત્ તેજરૂપ ઉદાન વાયુથી યુક્ત થયલો પ્રાણ, કર્મ જ્ઞાનાદિ સાધનવડે ઇચ્છિત ભાવી શરીરને પમાડે છે. ૧૦

ટીકા—ચિત્ત-મનના ખાસ વલણને લીધે મનુષ્યને પોતાના મરણ સમયે પ્રાણનુ જે પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે તે મુખ્ય પ્રાણને પામે છે-જ્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનુ કાર્ય કરતી બધ પડે છે ત્યારે મરણ સમયે જે મુખ્ય પ્રાણ રહેલ હોય છે તે આ સમયે લોકો એમ કહે છે કે એનામા શ્વાસ છે માટે હજુ તે જીવે છે. તેજથી યુક્ત-ઉર્ધ્વ ગમન કરતા ઉદાન વાયુથી યુક્ત લોકને—સારા અથવા નરસા કર્મોના પરિણામરૂપે શરીરને. ભાવાર્થ—હે કૌશલ ! આ જીવ મરણ કાળ વિશે જે પશુ આદિક શરીરમા ચિત્તવાળો થાય છે તે ચિત્તના સકલ્પવડે ઇન્દ્રિની સાથે મુખ્ય પ્રાણવૃત્તિને પામે છે, અર્થાત્ મરણ કાળ વિશે જ્યારે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ ક્ષીણ થયતી હોય છે તથા કેવળ પ્રાણ

વૃત્તિજ રહેલ હોય છે ત્યારે તેના સંબંધીઓ કહે છે કે, હજુ તે જીવે છે. જ્યારે પ્રાણુ તેજના અનુગ્રહને પામી ઉદાન વૃત્તિવડે યુક્ત થઈ, શરીરના સ્વામી જીવાત્મા રૂપ ભોક્તાની સાથે તાદાત્મ્ય ભાવને પામે છે ત્યારે ઉદાન વૃત્તિથી યુક્ત ભોક્તારૂપ પ્રાણુ ભોક્તાના પુણ્ય પાપ રૂપ કર્મોને લીધે જે પ્રમાણેના સંકલ્પ કરે છે. તે લોકને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

य एवं विद्वान् प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વિદ્વાન્ અધિકારી પ્રાણુને આ રીતે ઉપાસે છે, તેની પ્રજા નાશને પામતી નથી તથા મરણુ પછી તે અમૃતરૂપ થાય છે. આ વિશે નીચેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૧

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वञ्चैव पञ्चधा । अध्यात्मञ्चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

इति तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

પાંચ તથા છઠ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર.

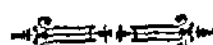
શબ્દાર્થઃ—જે કોઇ ઉત્પત્તિ આગમન, સ્થિતિ, પાંચ પ્રકારે સ્થાપનરૂપ સ્વામીપણાને તથા અધ્યાત્મને જે જાણે છે, તે અમૃતત્વ ભોગવે છે, તે ખરેખર અમૃતત્વ ભોગવે છે. ૧૨

ટીકાઃ—ઉત્પત્તિ-પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી જીવની ઉત્પત્તિ છે એમ. આગમનઃ-પ્રવેશ-પૂર્વ જન્મના સુકૃત યા દુષ્કૃતને યોગે બીજા શરીરને વિશે થતો જીવનો પ્રવેશ. સ્થિતિ-શરીરના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગો. પાંચ પ્રકારે-પ્રાણુ વાયુ, ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર વિશે રહેનાર અપાન વાયુ, સમાન વાયુ, સમાન વાયુ તથા ઉદાન વાયુ, સુષુમ્ણા નાડી તેમજ તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો જેમ કે સૂર્ય, અગ્નિ આકાશ, વાયુ, તથા તેજ. ભાવાર્થ—પ્રાણુથી પરમાત્માની ઉત્પત્તિને. મનથી કલ્પેલ કર્મવડે આ શરીર વિશે થતા આગમનને,

ઉપસ્થાદિ સ્થાનો વિશે પ્રાણની સ્થિતિને, તથા ચક્રવર્તી રાજાની માફક પ્રાણ વૃત્તિઓના ભેદવડે પાંચ પ્રકારે સ્થાપનરૂપ સ્વામીપણાને, તેમજ પ્રાણાદિક વૃત્તિ સ્વરૂપ ચક્ષુ આદિના આકારવડે સ્થિતિ રૂપ અધ્યાત્મને જે જાણે છે તે અમૃત ભાવને પામે છે, અમૃત ભાવને પામે છે.

ચતુર્થ પ્રશ્ન.

गार्ग्य पिप्पलादनो संवाद.

આત્માનું સ્વરૂપ.

अथ हैनं सौर्य्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्यैतत् सुखं भवति कस्मिन्नु सर्व्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પછી સૂર્યના પૌત્ર ગાર્ગ્યે પિપ્પલાદ મુનિને પૂછ્યું:—હે ભગવન્! (૧) આ શરીર વિશે કઇ કઇ ઇન્દ્રિયો સુષુપ્તિ અવસ્થા ભોગવે છે? (૨) શરીરવિશે કઈ કઈ ઇન્દ્રિયો જાગ્રતાવસ્થા ભોગવે છે? (૩) આ સર્વ ઇન્દ્રિયોવિશે કયો દેવ અર્થાત્ ઇન્દ્રિય સ્વપ્નના પદાર્થને જોઈ શકે છે? (૪) આ સુખ (ઇદ્રિય વિના) કોને થાય છે? (૫) કોને વિશે આ સર્વ ઇન્દ્રિયો સ્થિતિ કરી રહી છે? ૧

ટીકા—પ્રથમના ત્રણ પ્રશ્નો વિશે કાર્ય અને કારણરૂપે સ્થિત વ્યક્તરૂપ જગત્ તથા સગુણ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન દર્શાવવામા આવ્યુ છે. હવે પછીના ત્રણ પ્રશ્નો વિશે આત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવવામા આવ્યુ છે, જે કારણ તથા પ્રમાણથી સ્વતંત્ર છે, જે મન તથા ઇન્દ્રિયનો અ-

વિષય છે, જે આનંદરૂપ છે, જે અવિકારી, નાશરહિત તથા સત્યરૂપ છે. આ સ્વરૂપ કેવળ પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયાથી અર્થાત્ ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાથી થાય છે. સુષુપ્તિ ભોગવે છે. અર્થાત્ પોતાનાં કાર્યો કરતી બંધ પડે છે. જાગ્રત-અવસ્થા ભોગવે છે અર્થાત્ જાગૃત હોય છે ત્યારે પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે. સ્વપ્નને જોઇ શકે છે—જ્યારે ઇન્દ્રિયો સ્થિર હોય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ વિષયોરુપ સ્વપ્નને આત્મા જોઇ શકે છે. આ સુખ કોને હોય છે—સુષુપ્તિ-અવસ્થાનું સુખ કોને હોય છે. ૧

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्व्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवन्ति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર—પિપ્પલાદે ગાર્ગ્યને કહ્યું—જેવી રીતે સૂર્યનાં સર્વ રશ્મિઓ અસ્ત થવાને સમયે તેજોમંડળ વિશે એકઠાં થાય છે તથા જ્યારે તે ફરી ઉદયને પામે છે ત્યારે તેઓ અર્થાત્ રશ્મિઓ છૂટા પડે છે, તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયોથી ઉત્પન્ન થયેલ આ સર્વ, શ્રેષ્ઠ દેવ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયરૂપ મન વિશે સ્વપ્ન અવસ્થાને સમયે એકઠી થાય છે. આથી કરી તે સમયે પુરુષ શ્રવણ કરી શકતો નથી, જોઈ શકતો નથી, સૂંઘી શકતો નથી, સ્વાદ લઈ શકતો નથી તથા સ્પર્શ કરી શકતો નથી, તે બોલી શકતો નથી, તે ગ્રહણ કરી શકતો નથી, તેમજ મનન કરી શકતો નથી, પણ આ અવસ્થામાં એમ એમ કહેવાય છે કે, તે ઉંઘે છે. ૨

ટીકા—મનવિશે એકઠી થાય છે—જ્યારે જાગ્રતાવસ્થા હોય છે ત્યારે આ સર્વ ઇન્દ્રિયો મનમાંથી બહાર નીકળી જાગ્રતાવસ્થામાં પોતપોતાના ધર્મ બજાવે છે. આથી કરી એમ કહેવાનુ કારણ એ

છે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયો એકરૂપ થયલી હોય છે માટે પોતપોતાનાં કાર્યો કરી શકતી નથી.

ભાવાર્થ—પિપ્પલાદ મુનિ બોલ્યા—હે ગાર્ગ્ય ! જેમ સૂર્યનાં સર્વ કિરણો સૂર્ય અસ્ત પામતી વખતે તેજોમંડળ વિશે એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તે જ સૂર્યનાં કિરણો ફરી ઉદયને પામવાથી ફેલાય છે. આજ પ્રકારે આ સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયો મનને અધીન હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશમાન મનવિષે શયનકાળે સૂર્યમંડળમાં કિરણોની માફક એકતાને પામે છે અર્થાત્ ચક્ષુઆદિકનો પ્રકાશક જે મન, તેનો સુષુપ્તિમા લય થાય છે, તેની સાથે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયનો પણ લય થાય છે. ઇન્દ્રિયોનો આ રીતે લય થવાથી કારણ પુરૂષ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયવડે શ્રવણ કરી શકતો નથી, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે જોઇ શકતો નથી, નાકવડે સૂંઘી શકતો નથી, જીભવડે રસ લેતો નથી, ત્વચાવડે સ્પર્શ કરી શકતો નથી, વાણીવડે બોલતો નથી, હાથવડે ગ્રહણ કરતો નથી, ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયવડે આનંદ મેળવતો નથી, ગુદાવડે મળ ત્યાગ કરતો નથી તથા પાદવડે ચાલી શકતો નથી, પણ તે પુરૂષ સુતેલો છે એમ લૌકિક જનો કહે છે. ૨

प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તરઃ—જ્યારે ઇન્દ્રિયો આ પ્રમાણે સ્થિર હોય છે, ત્યારે આ નગર વિષે પ્રાણરૂપી અગ્નિઓ જાગૃત હોય છે. અપાન ગાર્હપત્યરૂપ છે, વ્યાન અન્વાહાર્યપચન રૂપ છે, કારણ કે તે ગાર્હપત્યમાંથી લેવામાં આવે છે. આમ પ્રણયન થવાથી અર્થાત્ અંદરના વાયુમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાને લીધે આહવનીયરૂપે પ્રાણ છે. ૩

ટીકા—આ અને એની પછીના મંત્ર વિષે પ્રાણોને અગ્નિહોત્રીના પંચાગ્નિ સાથે સરખાવવામા આવ્યા છે. પંચાગ્નિઓ નીચે પ્રમાણે છે—ગાર્હપત્યાગ્નિ—આ અગ્નિ ગૃહસ્થાશ્રમીએ પોતાની આખી જીંદગી પર્યંત સાચવી રાખવાનો છે તથા બીજા અગ્નિઓ

તેનાથી પ્રકટાવવામાં આવે છે. આનુ સ્થાન પશ્ચિમ દિશામાં હોય છે. અન્વાહાર્ય અથવા દક્ષિણાગ્નિ—આ અગ્નિવડે પિતૃ દેવતાઓને બળિ અર્પણ કરવામાં આવે છે તથા તેનુ સ્થાન ગાર્હપત્યથી દક્ષિણમાં અથવા શાળાથી નૈઋત્યમા છે આહવનીયાગ્નિ—આ અગ્નિવડે સર્વ દેવોને હવિ આપવામા આવે છે. આનું સ્થાન પૂર્વ તરફ છે સભ્યાગ્નિ—આ અગ્નિ સાક્ષીરૂપે છે તથા તેનુ સ્થાન વાયવ્ય ખૂણામા છે. આવસથ્યાગ્નિ—આ અગ્નિવડે વૈશ્વદેવોને બનિ આપવામાં આવે છે, તથા દરરોજનુ અન્ન રાધવામાં આવે છે. તથા સસ્કારોમા વપરાય છે. આનું સ્થાન ઈશાન ખૂણામાં છે. નગર વિશે—દેહને નગરની સાથે સરખાવવામા આવ્યો છે. કારણ કે જેમ શહેરને દરવાજાઓ હોય છે તેમ દેહને અગિયાર દરવાજાઓ અર્થાત્ છિદ્રો છે. અન્વાહાર્ય પચન દક્ષિણાગ્નિને અન્વાહાર્ય પચન કહેવામાં આવે છે. આ અગ્નિવડે યજ્ઞકર્મ સંબંધી દ્રવ્ય તૈયાર કરવામા આવે છે. ૩

यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—કારણ કે ઉચ્છ્વાસ તથા નિશ્વાસરૂપ બન્ને આહુતિરૂપ વાયુને જે સરખી રીતે વહેંચી કાઢે છે, તેને સમાન વાયુ કહેવામાં આવે છે. મન યજમાનરૂપ છે. યજ્ઞનું ફળ ઉદાનરૂપ છે, તે દરરોજ યજમાનને બ્રહ્મસમીપ લઇ જાય છે. ૪

ઉદાન—સુષુમ્ણા નાડીદ્વારા સચાર કરનારો વાયુ અર્થાત્ સુષુપ્તાવસ્થામા મન સુષુમ્ણા નામની નાડીમા પ્રવેશ કરે છે એટલે સર્વફળ દાતા બ્રહ્મ પ્રતિ ગમન કરે છે. આ રીતે ઉદાન વાયુ મનરૂપ યજમાનને દરરોજ સુષુપ્તિકાળે પરમ એક આનદ રસ ભાવને પમાડે છે સમાન વાયુ —જે હોતા યજ્ઞાગ્નિ સમીપ બે બલિઓ પ્રાત કાળે તથા સાય કાલે લઈ જાય છે તેની માફક આજ કારણથી શકર ભગવાનનુ કહેવું એમ છે કે, વિવેકી પુરુષો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ અગ્નિને આહુતિઓ આપે છે અર્થાત્ એમ કહેવાનું કે તે કોઇ પણ

સમયે કર્મ કર્યા વિના રહેતો નથી એમ છતાં આ પ્રસંગે જે કહે-વામાં આવ્યુ છે, તે અધિકારીની સ્તુતિ કરવા માટે કહેવામાં આ-વ્યુ છે. કારણ આ કર્મના સંબંધે અધિકારી તથા બીજા કોઇ અન-ધિકારી વિશે જરાંપણ ભિન્નતા હોતી નથી કારણ દરેક ચૈતન્ય-વાળાં પ્રાણીઓવિશે આ રીતે પ્રાણોને આહુતિઓ અપાયા જ કરે છે બ્રહ્મની સમીપ-સ્વર્ગની સમીપ. ૪

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति दृष्टश्चादृष्टश्च श्रुतश्चाश्रुतश्चानुभूतश्चाननुभूतश्च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—તૃતીય પ્રશ્નનો ઉત્તરઃ—આ સમયે તે દેવ અર્થાત્ મન સ્વપ્ન વિશે પોતાના મહિમાને અ-નુભવે છે. જે જોવામાં આવેલું હોય છે. તેને તે મન ફરી જુવે છે. જે વિષયો સાંભળવામાં આવેલા હોય છે, તેને તે ફરી સાંભળે છે. જે અન્ય દેશ અથવા સ્થાન વિશે અનુભવમાં આવેલું હોય છે, તેને તે ફરી અનુભવે છે. આ જન્મવિશે જે દષ્ટ હોય છે તેમજ અન્ય જન્મ વિશે જે દૃષ્ટ (જોવાયેલ) હોય છે, જે શ્રુત હોય છે તેમજ જે અશ્રુત (આ જન્મમાં નહિં સંભળાયેલ) હોય છે તથા જેનો અનુભવ થયેલો હોય છે તેમજ જેનો અનુભવ થયેલો નથી હોતો, તેમજ જે સત્ વસ્તુ છે તથા જે અસત્ છે તે સઘળાને જૂવે છે. મન જે સર્વરૂપ છે તે આ સઘળાને જૂવે છે. ૫

ટીકાઃ—જ્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપરામને પામેલી હોય છે ત્યારે પ્રાણો દેહના રક્ષણ અર્થે જાગ્રતાવસ્થા ભોગવે છે. જેમ સૂર્ય અસ્ત સમયે સર્વ રશ્મિઓનો પોતાવિશે લય કરે છે તેમ મન સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પોતાના વિશે લય કરી સર્વ ઇન્દ્રિયોપર આધિપત્ય ભોગવે છે. જાગ્રતાવસ્થામાં મનપર જે જે વાસનાઓ રહેલી હોય છે, તેને મન સ્વપ્નાવસ્થા વિશે જૂવે છે. સત્-જે સત્યરૂપે છે તે અસત્-જે માયારૂપે છે તે (શંકર). ૫

ભાવાર્થ—હે ગાર્ગ્ય ! આ મનજ ચૈતન્યપ્રતિ મૂર્તિમાન્ થઈ નાનાં પ્રકારનાં સ્વપ્નોને જૂવે છે, અર્થાત્ તે પોતાનાં મહિમાનો અનુભવ કરે છે. જેમ મિત્ર પુત્રાદિ પદાર્થોનો પૂર્વના અનુભવની વાસના યુક્ત થયેલ મન સ્વપ્ન વિશે માયાની માફક તેઓને ફરી જૂવે છે, તેમજ જાગ્રતાવસ્થામાં જે કાંઈ શ્રવણ કર્યું હોય છે તથા તેની જે વાસના રહી ગઇ હોય છે, તે વાસના સ્વપ્નાવસ્થાવિશે પાછી પ્રબળ થાય છે તથા મન તેજ વસ્તુને ફરી શ્રવણ કરે છે. અન્ય દેશોમાં તથા અન્ય દિશાઓમાં જે કાંઈ અનુભવ કર્યો હોય છે, તે વસ્તુનો અવિદ્યાની માફક ફરી મન અનુભવ કરે છે. આ જન્મ વિશે જોયેલ તથા અન્ય જન્મ વિશે નહિ જોવામાં આવેલ વસ્તુને આ જન્મ વિશે શ્રવણ કરેલ વસ્તુને તેમજ અન્ય જન્મ વિશે નહિ શ્રવણ કરેલ વસ્તુને, આ જન્મમાં અનુભવેલી વસ્તુને તથા અન્ય જન્મ વિશે ન અનુભવેલી વસ્તુને, તેમજ સત્પુરૂષને તથા અસદ્રૂપને મન સર્વ રૂપ થઇ તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પોતા વિશે લય કરી તે વડે જૂવે છે. ૫

* स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत् सुखं भवति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—ચતુર્થ પ્રશ્નનો ઉત્તરઃ—જ્યારે તે મન તેજ વડે યુક્ત પરાભવ પામેલ હોય છે ત્યારે તે સ્વપ્નને જોઈ શકતું નથી. આ સમયે તે સુખ—સુષુપ્તિ અવસ્થાનું સુખ શરીરવિશે થાય છે. ૬

ટીકા—તેજ વડે યુક્ત—નાડીમાં રહેલ પિત્તવડે અથવા સૂર્યવડે. એટલે જે સમયે સર્વ વાસનાનો નાશ થયેલ હોય છે. ત્યારે સ્વપ્નને જોઇ શકતું નથી—કારણ કે દર્શનદ્વાર તેજવડે આવૃત્ત થયેલું હોય છે, તે સમયે ચોકસ વિચાર મન વિશે થવા પામતા નથી. અથવા તો તે સમયે સર્વ એકજરૂપે તથા એકજ મનનરૂપે થયેલ હોય છે, જેથી ચોકસ વિચારને અવકાશ મળતો નથી. આ વ્યવસ્થાને સુષુપ્તિ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. સાર એ છે કે, આ મનરૂપી દેવ જે સમયે ચિંતા નામવાળા સૂર્યના તેજવડે નાડીરૂપી શય્યા વિશે સર્વ તરફથી પરાભવને પામે છે અર્થાત્ વાસનાં ભવના દ્વારરૂપ સ્વપ્ન ભોગનો દાતા કર્મના તિરસ્કાર યુક્ત થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયો સહિત મનની વાસનારૂપ કિરણોનો હૃદય

વિશે લય થાય છે. આ સમયે મન વનના અગ્નિની માફક સામાન્ય જ્ઞાન અર્થાત્ ચૈતન્ય રૂપની માફક આખા શરીરને વ્યાપી રહેલ હોય છે. આ સમયે મન સુષુપ્ત ભાવને પામેલ હોય છે. તે સમયે મન નામનો દેવ સ્વપ્નને જોઇ શકતો નથી કારણ જોવાના દ્વારને તેજનો વિરોધ પામેલો હોય છે. આ શરીર વિશે ત્યારે જે સુખ થાય છે, તે બાધ રહિત સમાનરૂપવડે શરીરમાં વ્યાપક જ્ઞાનરૂપે હોય છે. ૬

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ.—પંચમ પ્રશ્નનો ઉત્તર—હે સૌમ્ય ! જેમ પક્ષીઓ (સાયંકાળે) વૃક્ષ સમીપ તેમાં રહેવા અર્થે જાય છે, તેવીજ રીતે આ સર્વ ખરેખર સ્વયં પ્રકાશ આનંદ સ્વરૂપ આત્માને વિશે સ્થિતિ કરે છે. ૭

ટીકા—હે સૌમ્ય ! જેમ પક્ષી નિવાસ અર્થે વૃક્ષ પાસે જાય છે અર્થાત્ આશ્રય કરે છે તેમ પૃથ્વી આદિ સર્વ જગત્ અક્ષર બ્રહ્મની સમીપ સુષુપ્તિ કાળ વિશે જાય છે અર્થાત્ તેમાં લય પામે છે ૭

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च ते तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यश्च श्रोत्रश्च श्रोतव्यश्च घ्राणश्च घ्रातव्यश्च रसश्च रसितव्यश्च त्वक् च स्पर्शयितव्यश्च वाक् च वक्तव्यश्च हस्तौ चादातव्यश्चोपस्थश्चानन्दयितव्यश्च पायुश्च विसर्जयितव्यश्च पादौ च गन्तव्यश्च मनश्च मन्तव्यश्च बुद्धिश्च बोद्धव्यश्चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यश्च चित्तश्च चेतयितव्यश्च तेजश्च विद्योतयितव्यश्च प्राणश्च विधारयितव्यश्च ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—જેવાં કે, પૃથિવી અને તેનાં સૂક્ષ્મ ભૂતો અર્થાત્ ગંધ તન્માત્રા, જળ અને તેનાં સૂક્ષ્મ ભૂતો, તેજ તથા તેનાં સૂક્ષ્મ ભૂતો, વાયુ અને તેનાં સૂક્ષ્મ ભૂતો, આકાશ અને તેનાં સૂક્ષ્મ ભૂતો, ચક્ષુષ તથા દર્શન કરવા યોગ્યરૂપ વિષય, શ્રોત્ર તથા શ્રવણ કરવા યોગ્ય, શબ્દ વિષય, ઘ્રાણ તથા તેનો ગંધ વિષય, જિહ્વા તથા તેનો રસ વિષય, ત્વક્ તથા તેનો સ્પર્શવિષય, વાક્ તથા

તેનો બોલવાનો વિષય, હાથ તથા તેના આપવાના વિષયો, ઉપસ્થ તથા તેને આનંદ આપનારા વિષયો, પાયુ તથા તેના ત્યાગ કરવા યોગ્ય વિષયો, પાદ તથા તેના ગમન કરવા યોગ્ય વિષયો, મન તથા તેના મનન કરવા યોગ્ય વિષયો, બુદ્ધિ તથા તેનો જાણવા યોગ્ય વિષય, અંતઃકરણ તથા તેનો વિષય, ચિત્ત તથા તેનો વિષય, તેજ તથા તેથી પ્રકાશ કરવા યોગ્ય વિષય, પ્રાણ તથા તેનો ધારણ કરવા યોગ્ય વિષય, આ જગત્ છે. ૮

ટીકા —આકાશ તથા તેનાં સૂક્ષ્મ ભૂતો. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતો ગમન કરવા યોગ્ય વિષયઃ—બુદ્ધિ તથા કર્મની ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયો. બુદ્ધિ–જેના વડે નિશ્ચય થઈ શકે છે તે બુદ્ધિ. અહંકાર–અંતરિન્દ્રિય જેને અહંકારરૂપે ઓળખવામાં આવે છે. ચિત્ત–મનનરૂપે ઓળખવામાં આવતી અંતરિન્દ્રિય. તેજ–ઉપરના ભાગમાં પણ તેજ શબ્દ વપરાયેલ છે તથા અહિં વપરાયલા તેજ શબ્દનો અર્થ શંકર ભગવાન્ સૂક્ષ્મ બાહ્ય ત્વચ્ લે છે, જે ખાસ ઇન્દ્રિય સિવાય સ્પર્શના કારણરૂપ છે. અહિંઆં આ લેવાનુ શું પ્રયોજન હશે ? તેનું કારણ એટલુંજ કે આ તેજ અંતરિન્દ્રિય સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જેના મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા ચિત્ત વિભાગો છે.૮

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—કારણ કે તે દ્રષ્ટારૂપ, સ્પ્રષ્ટારૂપ, શ્રોતારૂપ, ઘ્રાતારૂપ, રસયિતારૂપ, મન્તારૂપ, બોદ્ધારૂપ, કર્તારૂપ, જેનો વિષય જ્ઞાન છે એવા રૂપ તથા આત્મા (પુરુષ) રૂપ છે. તે અક્ષરાત્મામાં રહે છે. ૯

ટીકાઃ—હે ગાર્ગ્ય. આથી પર જે જગતના કર્તા આત્માનું રૂપ છે તે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ આ આત્મા જ નેત્રાદિ સાથે તાદાત્મ્ય રૂપતાવડે દ્રષ્ટા, શ્રોતા, સ્પ્રષ્ટા, ઘ્રાતા, રક્ષાયિતા, મન્તા, બોદ્ધા, કર્તા

તથા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ છે અર્થાત્ જોવાવાળા, શ્રવણ કરવાવાળા, સ્પર્શ કરવાવાળા, સુંઘવાવાળા, રસ લેવાવાળા, મનન કરવાવાળા, જાણુવાવાળા, કરવાવાળા તથા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ છે આ આત્માની ઉપાધિનો અક્ષરાત્મામાં લય થાય છે, માટે ઉપાધિ ઉપહિત આત્માનો અક્ષરમાં લય કહ્યો છે ૯

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्व्वज्ञः सर्व्वो भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—શ્રેષ્ઠ તથા અક્ષર વસ્તુને અભેદ જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થવાય છે. હે સૌમ્ય ! જે કોઈ આ પુરુષને છાયા રહિત, શરીર રહિત, લોહિતાદિ સર્વ ગુણ રહિત, શુદ્ધ તથા નાશ રહિત જાણે છે, તે સર્વરૂપ તથા સર્વજ્ઞરૂપ થાય છે. આના સંબંધમાં નીચેનો મંત્ર કહેવામાં આવેલો છે. ૧૦

નિર્ગુણ બ્રહ્માત્માના જ્ઞાનનું ફળ

ટીકા—શુદ્ધરૂપ-પ્રકાશરૂપ અર્થાત્ કંઈ પણ રીતની ન્યૂનાધિકતા રહિત ૧૦

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्व्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्व्वज्ञः सर्व्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ—અંતઃકરણ તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે પ્રાણો તેમ જ પંચ મહાભૂતો જે અક્ષર બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે, તે અક્ષર બ્રહ્મને, હે સૌમ્ય ! જે અધિકારી જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ સર્વમાં આત્મભાવે કરી પ્રવેશ કરે છે. ૧૧

પંચમ પ્રશ્ન.

सत्यकाम तथा पिप्पलादनो संवाद.

ॐकारवडे સગુણ તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના.

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत । कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી શિબિનો પુત્ર સત્યકામ પિપ્પલાદ મુનિને પૂછવા લાગ્યો; હે ભગવન્! પોતાના પ્રાણ જતા સુધી મનુષ્યોમાંથી જેણે ॐ એ શબ્દનું સતત ચિંતન કર્યું હોય છે તો તેને કયા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે? ૧

ટીકા—ॐ એ શબ્દના ચિંતનનો શો નિયમ છે, તેનો નિશ્ચય આ પ્રશ્નમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ ॐ શબ્દ એવો છે કે, જેનાવડે સગુણ તેમ જ નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. तत्त्वमसि આ મહાવાક્યના અર્થના જ્ઞાનવડે કેવી રીતે અધિકારી પુરુષને અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે ચોથા પ્રશ્નમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ બાબતનો નિશ્ચય થઈ રહ્યા પછી પૂર્ણ અધિકારને નહિ પ્રાપ્ત થયલો તથા ઇન્દ્રિયોના સંયમ રહિત મુમુક્ષુ જનને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અર્થે ॐકારનું કેવી રીતે ચિંતન કરવું, તે આ પાંચમા પ્રશ્નમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. तत् શબ્દ અહીં ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય તરીકે વાપરવામાં આવ્યો છે તથા તેનો અર્થ એ થાય છે કે, અતિ દુષ્કર રીતે. ૧

तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

ॐકાર બ્રહ્મરૂપે

શબ્દાર્થ—પિપ્પલાદે તેને કહ્યુંઃ હે સત્યકામ! સગુણ તેમ જ નિર્ગુણ બ્રહ્મ બેઉ ॐકાર શબ્દ રૂપ છે. આ કારણથી વિવેકી પુરુષ બેમાંના એકને આના આશ્રયવડે અનુસરે છે. ૨

ટીકા—પિપ્પલાદ મુનિ બોલ્યા,-હે સત્યકામ ! આ ૐકાર પરમબ્રહ્મ તથા અપરબ્રહ્મરૂપ છે આમા પરબ્રહ્મનું નામ અક્ષર છે તથા અપરબ્રહ્મનુ નામ સમષ્ટિપ્રાણરૂપ હિરણ્યગર્ભનુ છે જેમ શાલિગ્રામ વિષે વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવુ, એમ શાસ્ત્રમા વિધાન કરેલુ છે તેમ ૐકારમા પરબ્રહ્મ તથા અપરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરવાનુ કહેલુ છે જે પુરુષ પરબ્રહ્મરૂપે ૐકારનુ ધ્યાન કરે છે, તે પુરુષ અક્ષર રૂપ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે અપરબ્રહ્મરૂપે ૐકારનુ ધ્યાન કરે છે તે પુરુષ અપરબ્રહ્મરૂપ પ્રાણને અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભને પ્રાપ્ત થાય છે ૨

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

ૐકારની પ્રથમ માત્રાનું ફળ

શબ્દાર્થ—જો તે ૐકારની એક માત્રાનું યજન કરે છે, તો તેનાવડે સંસ્કારયુક્ત થાય છે તથા જલદી જગતમાં જન્મને પામે છે. ઋગ્વેદના મંત્રો તેને મનુષ્યલોક પ્રતિ લઈ જાય છે, ત્યાં તે તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા શ્રદ્ધાથી યુક્ત થયેલ પોતાના મહિમાને અનુભવે છે અર્થાત્ મહત્ સ્થાનને ભોગવે છે ૩

ટીકા—ૐકારની अ, उ તથા म् આ ત્રણ માત્રામાથી કેવળ એક માત્રાનુ અર્થાત્ अ નુ જે ચિંતન કરે છે તો તે ઉપર દર્શાવેલ ફળને મેળવે છે ૐ કારનો પ્રથમ અક્ષર अ ઋગ્વેદરૂપ છે ૐકારની अ, उ તથા म् આ ત્રણ માત્રાઓ છે અગ્નિ, વાયુ તથા સૂર્ય આ ત્રણ ઋષિઓ છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશ્વર આ ત્રણ દેવતા છે અધિદૈવતરૂપે ભૂર્, ભુવર્ તથા સ્વર્ આ ત્રણ ઋષિઓ છે, અધ્યાત્મરૂપે જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ આ ત્રણ અવસ્થાઓ છે તથા ઋક્, યજુસ્ અને સામ આ ત્રણ વેદો છે ૩

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—વળી જો તે પોતાના મનમાં બે માત્રાનું અ તથા ઉ નું ચિંતન કરે છે તો યજુર્વેદના મંત્રોવડે તે અંતરિક્ષ લોકમાં ગમન કરે છે તથા તે ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં સોમ લોકમાં પોતાના મહિમાનો અનુભવ કરી, તે ફરી મનુષ્ય લોકમાં પાછો ફરે છે. ૪

ૐકારની બેમાત્રાનું ફળ.

ટીકા—જે જ્ઞાતા પુરુષ બે માત્રા યુક્ત ૐ કારનું ધ્યાન કરે છે તે સ્વપ્નરૂપ મનન કરવા યોગ્ય યજુર્વેદમય ચંદ્રમારૂપ દેવતાવાળા મનમાંની એકાગ્રતા વડે આત્મભાવને પામે છે આ પ્રમાણે આત્મભાવને પામી મરણરહિત થઈ દ્વિતીય માત્રારૂપ યજુર્વેદવડે અંતરિક્ષરૂપ આકારવાળા દ્વિતીય લોકરૂપ ચંદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે સાધક પુરુષને યજુર્વેદના વાક્યો ચંદ્રલોક સંબંધી જન્મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ચંદ્રલોક અર્થાત્ સ્વર્ગલોકમાં વિભૂતિનો અનુભવ કરી મનુષ્ય લોકમાં ફરી જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે ૪

यः पुनरेतन्त्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે કોઈ ૐકારવાળા ત્રણ વર્ણોવડે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ચિંતન કરે છે, તે તેજરૂપ સૂર્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ સર્પ પોતાની કાંચળીથી મુક્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે તે પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. સામના મંત્રોવડે તે બ્રહ્માના (હિરણ્યગર્ભના) લોકને પામે છે. ત્યાં તે જીવોના મહાન્ સમૂહો કરતાં મહાન્ તથા સર્વ શરીરમાં વ્યાપક રૂપે રહેલ પુરુષને જૂવે છે. આ પ્રસંગને અનુસરી બે શ્લોક કહેવામાં આવ્યા છે. ૫.

ૐકારની ત્રણ માત્રાનું ફળ

ટીકા—જે પુરુષ ત્રણ માત્રાના વિષયવાળા ૐકાર રૂપી ઉપાયથી ૐ કારરૂપ સૂર્યના અંતર્ગત પરમપુરુષનું ધ્યાન કરે છે, તે

માત્રારૂપ થઈ, ધ્યાન કરતો છતો મરણને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તે ધ્યાનવડે તેજરૂપ સૂર્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ફરીને સૂર્યમાંથી ચંદ્રલોકાદિની માફક તે પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ સૂર્યમાં જ રહે છે. ૫

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—ૐકારની ત્રણ માત્રાઓ अ, उ તથા म् (બ્રહ્મરૂપે ગણ્યા વિના) મૃત્યુના વિષયરૂપ, (બ્રહ્મજ્ઞાન વિના સ્વતંત્રપણાથી ધ્યાન માટે) જાણવામાં આવેલી, (વિભાગે કરી એક જ વિષયમાં ન જોડાયલી, પણ સમુચ્ચયના નિયમવડે) પ્રયુક્ત થયલી છે. ધ્યાનકાળે કર્મરૂપી બાહ્ય, આભ્યંતર તથા મધ્યમ અવસ્થામાં અર્થાત્ જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સારી રીતે જ્ઞાનને મેળવી તે માત્રાઓને જોડવામાં આવેલી હોય તો પછી તે વિદ્વાન્ ભયથી બીતો નથી. ૬

ટીકાઃ—શ્રી શંકર ભગવાન્ કહે છે કે, જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્માનાં યોગચિંતન સંબંધીનાં ત્રણ કર્મો, વિશ્વ તથા વૈશ્વાનર, હિરણ્યગર્ભ તથા તૈજસ, અને પ્રાજ્ઞ તથા અવ્યાકૃતરૂપ છે. સાર એ છે કે, ત્રણ સંખ્યાવાળી જે અકાર, ઉકાર તથા મકાર નામવાળી ૐકારની માત્રા છે, તે મૃત્યુના વિષયરૂપ છે તથા પરસ્પર સંબંધવાળી છે. આ ત્રણ માત્રાની વિશેષે કરી એક જ ધ્યાનકાળમાં ધ્યાન કરેલ જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ રૂપના અભિમાની તથા વૈશ્વાનરાદિકથી અભિન્ન વિશ્વાદિ પુરુષના અકારાદિ માત્રાના સરખી ધ્યાનરૂપ જે બાહ્ય, તથા આભ્યંતર યોગક્રિયા છે, તેની ધ્યાનકાલમાં સમ્યક્ રીતે યોજના કરવી, જેથી તે ૐકારના ઉક્ત વિભાગનો જ્ઞાતા ચલાયમાન થતો નથી, પણ અચળ રહે છે. ૬

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चेति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—વિવેકી પુરુષ ઋગ્વેદના મન્ત્રોવડે આ મનુષ્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, યજુર્વેદના બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનુ સાધન મંત્રોવડે અંતરિક્ષ અર્થાત્ ચંદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સામના મંત્રોવડે, જેને વિદ્વાન્ જાણે છે, એવા બ્રહ્મલોકને પાસ થાય છે. આ બ્રહ્મલોક શાંત, મૃત્યુરહિત, ભયથી રહિત શ્રેષ્ઠરૂપ છે. તેમ જ અપરબ્રહ્મરૂપ છે. આ અક્ષરબ્રહ્મને વિવેકીપુરુષ ૐકારરૂપી સાધનવડે પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં તેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૭

ટીકા—અકાર મત્રનુ ધ્યાન કરવાવાળો ઋગ્વેદના અભિમાની દેવને આ મનુષ્ય લોકમા પ્રાપ્ત કરે છે તેમ જ અકાર તથા ઉકાર રૂપ બે માત્રાના ધ્યાનવડે યજુર્વેદના અભિમાની દેવને સ્વર્ગ લોકમાં પ્રાપ્ત કરે છે ૐકારની ત્રણ માત્રાવડે ધ્યાન કરવાવાળા પુરુષને બ્રહ્મલોકમા સામવેદના અભિમાની દેવતા લઈ જાય છે તાત્પર્ય કે ઋગ્વેદથી મનુષ્ય લોક પમાય છે, યજુર્વેદથી અતરિક્ષ લોકમા રહેલ ચદ્રમાના લોકને અર્થાત્ સ્વર્ગલોકને પમાય છે જેને વિદ્વાન્ પુરુષ જ જાણે છે, પણ જેને અવિદ્વાન્ જાણતા નથી, એવો ત્રીજો બ્રહ્મલોક સામવેદથી પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે વિદ્વાન્ તે અપર-બ્રહ્મરૂપ ત્રણ પ્રકારના લોકને ૐકારરૂપ સાધનવડે પામે છે આ અક્ષર સત્ય પુરપરૂપે, શાતરૂપે, જાગ્રતાદિ ભેદરૂપ, સર્વ પ્રપચથી રહિતરૂપે, જરારૂપી વિકારથી રહિતરૂપે તથા અભયરૂપે છે આ પરમ બ્રહ્મને ૐકારરૂપ સાધનવડે વિદ્વાન્ પામે છે ૭

ષષ્ઠ પ્રશ્ન.

सुकेशा तथा पिप्पलादनो संवाद.

ષોડશ કળાવાળા પુરૂષનું વર્ણન.

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाज पप्रच्छ । भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं मश्नमपृच्छत । पोडशकलं भार-

द्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद
यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशुष्यति
योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रव
व्राज । तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી ભરદ્વાજનો પુત્ર સુકેશા પિપ્લાદ મુનિને પૂછવા લાગ્યો; "હે ભગવન્ ! એક સમય કોસલનો રાજકુમાર હિરણ્યનાભ મારી સમીપ આવ્યો અને તેણે મને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો; 'હે ભારદ્વાજ ! ષોડશકળા યુક્ત પુરુષને શું તમે જાણો છો ?' મેં તે કુમારને કહ્યું 'હું તે જાણતો નથી જો હું તે જાણતો હોઉં તો હું તને શા માટે નહિ કહું ? જે અસત્યને વદે છે, તે મૂળ સહિત ખરેખર સૂકાઈ જાય છે આથી જે સત્ય નથી તે હું કહી શકતો નથી.' પછી પોતાના રથમાં બેસી મુંગો મુંગો તે કુમાર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. આ પુરુષ ક્યાં રહે છે તે હું આપને પૂછું છું." ૧

ટીકા—મૂળ સહિત સૂકાઈ જાય છે—શુભ કર્મ તથા વિદ્યાદિ હોવા છતાં સુખથી રહિત થાય છે. ૧

तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે પિપ્પલાદ મુનિ તેને કહેવા લાગ્યા-હે સોમ્ય ! જેમા આ સોળ કળાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુરુષ શરીરના મધ્ય ભાગમા રહે છે. ૨

હૃદયાકાશમા પુરુષની સ્થિતિ

ટીકા – મધ્ય ભાગમા –હૃદયાકાશમા કળા –આણાદિ ૨

स ईक्षाञ्चक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે (પુરુષે) વિચાર કર્યો કે, શરીરમાંથી કોના છૂટા પડવાને લીધે હું છૂટો

ઉત્પત્તિનો પ્રકાર ...પડીશ તથા કોની સ્થિતિવડે મારી સ્થિતિ રહેશે ? ૩

'ટીકા —સાક્ષી આત્મા જ સર્વ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી' સર્વેનો નિયતા છે આ આત્માની અદ્વૈતરૂપતાના જ્ઞાનમાટે સપૂર્ણ જગત્‌રૂપ ષોડશ કળાની ઉત્પત્તિ આત્માવડે શ્રુતિ ભગવતીએ કહી છે. હે ભારદ્વાજ ! આ આત્મા, પોતાના બધન અર્થે ષોડશ કળારૂપ ઉપાધિની ઉત્પત્તિ માટે આ રીતનો વિચાર કરવા લાગ્યો–હું વ્યાપક, અક્રિય પરમાત્મા, કોના ગમન તથા આગમનવડે આ લોકમાં તથા પરલોકમા ગમનાગમનરૂપ સસારને પ્રાપ્ત થાઉં છુ. જેમ કોશેટાનો કીડો પોતાના નિવાસમાટે બધનનુ કારણ ગૃહરૂપ ઉપાધિનો આરભ કરે છે તેમ વાસ્તવિક રીતે નિષ્કલ છતા ષોડશકલારૂપ ઉપાધિની ઉત્પત્તિ માટે પૂર્વે કહેલા વિચારવડે પરમાત્મા જ પાચ વૃત્તિવાળા પ્રાણને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા આ પ્રાણરૂપી ઉપાધિવડે વ્યાપક સ્વરૂપ આત્માનુ શરીરથી બહાર નિકળવુ તથા લોક પરલોકમા ગમનાગમનાદિક સિદ્ધ થાય છે. ૩

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नाद्वीर्य्यं तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

સોળ કળાના નામ

શબ્દાર્થ.—તેણે પ્રથમ પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો. પ્રાણમાંથી શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિય, મન, અન્ન, અન્નમાંથી વીર્ય, તપ, મંત્રો, કર્મ, લોકો તથા લોકમાં થનાર નામ ઉત્પન્ન થયાં. ૪

ટીકા:—પ્રાણ –સર્વ ચૈતન્યમય પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયોના આધારરૂપ હિરણ્યગર્ભ અર્થાત્ જીવ શ્રદ્ધા.–સર્વ જીવો પોતાના હિતને અર્થે કર્મ કરવા ઉદ્યુક્ત થાય છે, તે કર્મના કારણરૂપ • શકર ભગવાનનુ કહેવુ એમ છે કે, આવા અર્થમા શ્રદ્ધાનો અર્થ વિશ્વાસ નહિ પણ આસ્તિકયબુદ્ધિ થાય છે પૃથ્વી –પાચ સ્થૂલ ભૂતો ઇન્દ્રિયો –પાચ કર્મેન્દ્રિયો તથા પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અન્ન –પ્રાણીમાત્રનુ રક્ષણ કરનાર પદાર્થ વીર્ય –કર્મ કરવા માટે સાધનરૂપ શક્તિ

સાર એ છે કે, પ્રાણરૂપ પ્રથમ કળાને ઉત્પન્ન કરી, આત્મા ફરી શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરનારી બીજી આસ્તિક બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા ત્યાર પછી તે પરમાત્મા કર્મ કરનારના તથા કર્મ ફળના આધારરૂપ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ પૃથ્વી એ પાચ ભૂતોરૂપ પાચ કળાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી પરમાત્મા પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તથા પાચ કર્મેન્દ્રિયો આ દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી આઠમી કળાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા ત્યાર પછી ઇન્દ્રિયોના નિયામક મનરૂપી નવમી કળાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા ફરી મનની સ્થિતિ કરનાવાળા દશમી કળારૂપ અન્નને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા ફરી અન્ને કરી ઉત્પન્ન થયેલ સામર્થ્યરૂપ વીર્યને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા તે બળરૂપ વીર્યવડે ઉત્પન્ન થનાર તથા ચિત્તશુદ્ધિના કરનાર તપને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા પછી કર્મના ઉપયોગી ઋક્, યજુસ, સામ તથા અથર્વ આ ચાર વેદરૂપ મંત્રને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા પછી વૈદિક કર્મરૂપ ચૌદમી કળાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા કર્મ પછી કર્મના ફળરૂપ ચૌદ લોક જે ઉત્પન્ન થયા છે તે પદરમી કળા છે ત્યાર પછી લોકમા ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓનાં દેવદત્તાદિ નામો ઉત્પન્ન થયાં આ નામો મુક્ત પુરુષનાં પણ રહી જાય છે માટે પ્રલય પર્યંત રહેવાવાળાં નામો સોળમી કળારૂપે છે આ સોળે કળાને પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કરી છે. ૪

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે વહન કરતી તથા સમુદ્રની સમીપ જતી નદીઓ જ્યારે સમુદ્રની સમીપ પહોંચે છે, ત્યારે તેઓનો લય થાય છે તથા તેઓનાં નામ અને રૂપોનો નાશ થાય છે. કેવળ સમુદ્રનું જ નામ રહી જાય છે. તે જ પ્રમાણે અર્થાત્ જેમ નદીઓ સમુદ્રની સમીપ જાય છે તે પ્રમાણે પરમાત્માની સન્નિધિમાં પહોંચનાર સાક્ષી આત્માની સોળ કળાઓ જ્યારે પુરુષની સમીપ જઈ પ-

હોય છે, ત્યારે તેઓનો નાશ થાય છે, તેમ જ તેઓનાં નામ તથા રૂપોનો નાશ થાય છે. માત્ર પરમાત્મા પુરુષનું નામ જ રહી જાય છે. આ સમયે તે કલારહિત થઈ રહે છે તથા અમૃતરૂપ થાય છે, આના સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે. ૫

ટીકા —તૃતીય મુંડકના બીજા ખંડના ૮મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तगच्छति नामरूपे विहाय तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ५

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—પુરુષ (આત્મા) જે જાણવા યોગ્ય છે તથા જેનામાં સોળ કળાઓ રથની નાભિમાં આરાની માફક રહેલી છે તેને, હે શિષ્યો ! તમારે ઓળખવો જોઈએ, જેથી તમોને મરણ સંબંધી દુઃખ થાય નહિ. ૬

પુરુષની પ્રાપ્તિ એ દુઃખનો નાશ

ટીકા —જેમ આરા નાભિમાં રહેલ હોય છે, તેમ આત્મામાં સોળકળા રહેલ છે. આ અધિષ્ઠાન રૂપ અકલ પુરુષને તમે સર્વરૂપે કરી જાણો. આત્મજ્ઞાન વિના તમને મૃત્યુનો નાશ થશે નહિ. માટે આત્મજ્ઞાનવડે મૃત્યુની નિવૃત્તિ કરો. જેમ સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલ સિંહ જાગ્રતવિના નિવૃત્ત થતો નથી, તેમ અવિદ્યા રૂપી મૃત્યુભ્રમની નિવૃત્તિ આત્મજ્ઞાનવિના થતી નથી. માટે મૃત્યુની નિવૃત્તિ અર્થે આત્માનો નિશ્ચય કરો. ૬

तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—પછી પિપ્પલાદ મુનિએ તેઓને અર્થાત્ પોતાના તે સર્વ શિષ્યોને કહ્યું કે, હું આવી રીતે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જાણું છું. આથી અધિક બીજું કાંઈ જાણવા યોગ્ય નથી. ૭

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥८॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વે ઋષિઓ મુનિનું પૂજન કરતા છતા કહેવા લાગ્યા,—હે ગુરુ! અમારી અજ્ઞાનતારૂપ અગાધ સાગરના પારને પહોંચાડનારા આપ અમારા પિતારૂપ છો. પરમઋષિઓને અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા જાણનારાને નમસ્કાર. પરમ ઋષિઓને અમે વંદન કરીએ છીએ. ૮

ટીકા—આ ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યા પછી પિપ્પલાદ મુનિના પાદમાં તેઓએ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા તથા ફૂલવડે અનેક પ્રકારની પૂજા કરવા લાગ્યા, વળી તેઓ પિપ્પલાદ મુનિને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા,—હે ભગવન્! આપ અમારા સર્વે સંશયનું છેદન કરવાવાળા છો આપે અમોને કૃતાર્થ કર્યા છે આપ અમારા મુખ્ય પિતારૂપ છો, કારણ માતાપિતા તો સ્થૂલ શરીર જે બંધનનું કારણ છે તેને ઉત્પન્ન કરે છે તથા જે શરીરમાં પ્રીતિ કરવાથી પુરુષ અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે આવી રીતના શરીરને ઉત્પન્ન કરનાર પિતા ગૌણ પિતા છે તથા ખરા પિતા તો તમે જ છો કારણ કે અવિદ્યાવડે આચ્છાદિત જે વાસ્તવિક બ્રહ્મરૂપ શરીર છે, તેમાથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ આપ ઉપદેશવડે કરો છો માટે તમે અમારા બ્રહ્મરૂપ વાસ્તવિક શરીરના જનક છો આપે અમને અવિદ્યારૂપ સમુદ્રમાંથી જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે પાર ઉતાર્યા છે, અર્થાત્ અમારૂં અજ્ઞાન નિવૃત્ત કરી બ્રહ્માનંદરૂપ પારને કિનારે અમને પહોંચાડ્યા છે આપના ઉપકારની નિવૃત્તિ વાસ્તે કોઈ પણ પદાર્થ આ સંસારમાં અમે યોગ્ય જોતા નથી માટે અમે આપને વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તકો પરમ ઋષિઓને અમારા નમસ્કાર છે. ૮

इति षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओम् शांतिः शांतिः शांतिः ॥

॥ इति प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥

अथर्ववेदीय मुंडकोपनिषत्.

ભૂમિકા.

આ *મુંડકોપનિષદમાં ત્રણ મુંડકો અર્થાત્ વિભાગો છે. દરેક મુંડકના બબ્બે ખંડ છે. પ્રથમ મુંડકમાં બ્રહ્મવિદ્યા તથા વેદવિદ્યાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બીજા મુંડકમાં બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ બ્રહ્મને તેના મૂળ સ્વરૂપે તથા તેનો જગતની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તથા બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું સાધન શું છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તૃતીય મુંડકમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનો વિષે પૂર્ણ રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ શું છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ મુંડકમાં કહ્યું છે કે, વિદ્યા બે પ્રકારની છે, નિકૃષ્ટ તથા ઉત્કૃષ્ટ. નિકૃષ્ટ વિદ્યાનો આધાર વેદો તથા વેદાંગોપર રહેલો છે તથા ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાનો આધાર બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મ કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અવિષય રૂપ છે, તે નિર્ગુણ સ્વરૂપે છે, સર્વના વ્યાપક રૂપે છે તથા ભૂતોના કર્તારૂપ છે. આ સૃષ્ટિની પરમાત્માથી જ ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જેમ જાળું કરોળિયામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે જાળાનો કરોળિયામાં જ લય થાય છે તેમ સૃષ્ટિનો પણ પરમાત્મામાં લય થાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેનું વર્ણન આપ્યા પછી સૃષ્ટિની સ્થિતિ વિષેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે. શ્રી શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે અન્ન એ

---

* મુંડક આ શબ્દ મુડ્ ધાતુ પરથી નીકળ્યો છે તથા તેનો એ અર્થ થાય છે, કે, જે કોઈ આ ઉપનિષદના રહસ્યને જાણે છે તે ક્ષુર કર્મ કરાવેલો—અવિદ્યાદિના દોષોથી મુક્ત થાય છે, આ જ અર્થવાળું બીજું ઉપનિષત્ છે, જેનું નામ ક્ષુરિકા છે.

વ્યષ્ટિ જીવોની અવ્યક્તાવસ્થા છે. આ જ પ્રમાણે કઠોપ-નિષદમાં પણ અન્નને અવ્યક્ત જીવરૂપે કહેવામાં આવ્યું છે અન્નમાથી હિરણ્યગર્ભ, મન, પંચ મહાભૂતો, લોકો, કર્મો તથા અમૃતપણાની ઉત્પત્તિ થાય છે.

મંત્રવિહિત કર્મોમા નિકૃષ્ટ વિધાનો સમાવેશ થાય છે. દેવોને હવિ આપવું, તેને કર્મો કહેવામાં આવે છે. આ કર્મો શ્રદ્ધાયુક્ત, શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા સમયે તથા યથાવિધિ થવા જોઇએ. જો મનુષ્યો આ વેદવિહિત કર્મો કરે છે તો તેમને બ્રહ્મલોક અથવા સ્વર્ગનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જો તે કર્મો નથી કરતા તો તેમને આનંદ યુક્ત લોકોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ સ્થળે ઉપનિષદમા કર્મના સંબધમાં બહુ જ પ્રશંસા કરી છે. યજ્ઞમાં અગ્નિમા આપવામા આવતી આહુતિઓનું તથા અગ્નિની સાત જિહ્વા વિગરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અગર જો આ પ્રમાણે કર્મોની પ્રશસા કહી છે, પણ તે કેવળ સ્તુતિને અર્થે છે. કારણ કર્મોના વર્ણનની સમાપ્તિમા જ લાગલું કહેવામા આવ્યું છે કે, આ કર્મો તેઓના કર્તાઓ તથા તે કર્મના ફળરૂપે પ્રાપ્ત થતા લોકો તેમ જ બીજાં માનુષિક કર્મો વિનાશી છે તથા જેઓ એમ માને છે કે, મનુષ્યે કર્મો જ કરવાં, એ તેઓનો છેવટનો આશય છે, તેઓ ઘણા જ છેતરાયા છે. જેઓ કર્મના જ પ્રાધાન્યને માનનારા છે તેઓ મૂર્ખ, અવિદ્યાયુક્ત તથા અંધ સમાન છે. કર્મોને પ્રધાન માનનારાઓ હમેશાં જન્મમરણના ફેરામાં અટવાયાં કરે છે તથા ઘણા દુખી થાય છે. સ્વર્ગમા સારા કર્મના યોગે જો કે જાય છે, છતાં પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી, જેમને પાછા પૃથ્વીમા જન્મ લવો પડે છે અથવા નિકૃષ્ટ લોકોને વિશે તેઓનો જન્મ થાય છે જે મનુષ્ય જિતેન્દ્રિય હોય છે તથા સર્વ લોકને ઉત્પત્તિવાન તથા નાશવાન માને છે, તથા જ્ઞાનના યોગે કરી જેને આ લોકમાં

વિરાગવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને અધિકારી બને છે.

એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, આ ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાનો વિષય બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ, કે જેમાંથી વ્યષ્ટિ જીવો અગ્નિના તણખાની માફક ઉત્પન્ન થાય છે, તે આત્મારૂપે, વિભુરૂપે, કારણથી રહિતરૂપે, અવિકારીરૂપે તથા નિર્ગુણ સ્વરૂપે છે આ બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની, મનની, સર્વ ઇન્દ્રિયોની, આકાશની, વાયુની, તેજની, જળની તથા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઇ છે. આ બ્રહ્મ વિરાટ્ સ્વરૂપે સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મારૂપ છે. બ્રહ્મમાંથી શી શી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેનું ક્રમ વિના વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તથા છેવટ કહેવામાં આવ્યું છે કે સર્વ આત્મારૂપ છે તથા બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સ્થળે કોઇને શંકા ઉઠે કે, બ્રહ્મથી સર્વ વસ્તુઓ વ્યક્તપણાને પામે છે. એટલે કોઇ પણ વસ્તુ બ્રહ્મને વ્યક્ત કરી શકતી નથી તો પછી બ્રહ્મ કેવી રીતે વ્યક્ત થઈ શકે? આનો ઉત્તર એ છે કે, બ્રહ્મ વ્યક્ત છે, કારણ તે આપણામાં તેમ જ સ્થિતિ કરતી સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપીને રહેલો છે ૐકાર શબ્દ, કે જેને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, તેવડે આત્માનું ચિંતન કરવું, તે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે આ પ્રસંગે ફરી પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્મ સ્વર્ગના, પૃથ્વીના, અંતરિક્ષના, મનના, તથા ઇન્દ્રિયોના આધારરૂપ છે, તે કેવળ આત્મારૂપ છે તથા શરીરમાં તેનું અસ્તિત્વ માત્ર તેના વ્યક્ત સ્વરૂપમાં છે આત્મા વિભુ તથા સર્વજ્ઞ છે. તેનું સ્થાન અંતઃકરણમાં છે, જ્યાં તે મનરૂપે ઓળખાય છે તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો દમનકર્તા છે. આત્મા સર્વને વ્યક્ત કરે છે તથા તે સર્વરૂપ છે. જેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે, તેનાં સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે તથા તેના સંશયો

છિન્ન થઇ જાય છે. અનંત બ્રહ્મનો જ્ઞાતા બ્રહ્મરૂપે થઇને રહે છે તથા તેનું આખું જીવન તથા મન બ્રહ્મમાં જ આસક્ત થઇને રહેલાં હોય છે. બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયોવડે, ભક્તિવડે અથવા કર્મવડે જ્ઞાત થઈ શકતો નથી. તેનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ તથા અનંત હોવાથી ઇંદ્રિયોવડે અભિભવ પામેલાં સામાન્ય મને કરી, તે ગમ્ય થઈ શકતો નથી, પણ જ્યારે જ્ઞાન તથા નિદિધ્યાસનના યોગે કરી જિજ્ઞાસુની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થાય છે ત્યારે તે બુદ્ધિમાં બ્રહ્મ ગમ્ય થાય છે. આ જ્ઞાન કેવળ વેદોના અધ્યયનથી અથવા તેના સમજવાથી આવતું નથી, પરન્તુ જ્યારે વેદાન્તતનું જ્ઞાન થાય છે, સંસારપરથી આસક્તિ ઉઠી જાય છે તથા જ્યારે યોગસાધના પૂર્ણ પ્રકારે થાય છે ત્યારે જ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય ફળ મોક્ષ છે. તે સમયે આત્મા આ જગતનો ત્યાગ કરે છે, તેના સર્વ અંગો તેના પોતામાં એકરૂપે થાય છે તથા તે પોતે બ્રહ્મરૂપે બને છે. જેવી રીતે નદીઓનો સાગરમાં લય થાય છે તથા સમુદ્રની સાથે એકરૂપે થઇને રહે છે, તે જ પ્રમાણે જે બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપે થાય છે.

કઠ, પ્રશ્ન તથા મુંડક આ ત્રણે ઉપનિષદમાં રહેલું સાદૃશ્ય વ્યાખ્યાન તથા છાયામાં આશ્ચર્યજનક છે. ઘણું જ આશ્ચર્યજનક સાદૃશ્ય તો મુંડક તથા કઠવચ્ચે તે જ રીતે મુંડક અને પ્રશ્નોપનિષદમાં રહેલું જોવામાં આવે છે. આ ત્રણેમાં મૂળરૂપે કયું હશે અથવા બીજા કયા મૂળની સાથે તેનો સબંધ હશે, તે જાણવું તદન અશક્ય છે. છતાં આટલું તો નિર્વિવાદિત છે કે, પ્રશ્નોપનિષદ્ મૂળ નથી, પણ બીજાપરથી રચવામાં આવેલું હોય એમ લાગે છે. પ્રશ્ન તથા મુંડકમાં કેટલાક ભાગો જો કે મળતા આવે છે, છતાં તેઓ એક બીજા સાથે પૂરેપૂરો સંબંધ ધરાવતા નથી તથા આ તો નિઃશંક

છે કે પ્રશ્નોપનિષદની રચના મુંડકોપનિષદની પછી થયેલી હોવી જોઇએ. તેજ રીતે આ સિદ્ધ થયું છે કે, પ્રશ્નોપનિષદનો સિદ્ધાંત ઘણો જ જ્ઞાનોત્કર્ષરૂપ છે. તેમાં ભૂતો તેમ જ માત્રા સંબંધી કહેવામાં આવ્યું છે. કઠોપનિષદનો બીજો ખંડ મૂળરૂપ નથી, પણ બીજાને આધારે રચવામાં આવેલો હોય એમ જણાય છે. કઠોપનિષદનો પ્રથમ ખંડ તે રીતનો નથી. તેમાં વિચારપરંપરા યથાક્રમે ચાલી આવે છે તથા મુખ્ય ઉદ્દેશ જે બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિ તેના પર જ પૂર્ણપણે નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. છતાં તેમાં પણ આ તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં જે આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે, તે બીજામાંથી લેવામાં આવી હોય એમ જણાય છે. માટે આ ત્રણે ઉપનિષદોના કાળનિર્ણયમાં મુંડકોપનિષદને જ પ્રથમપદ આપી શકાય છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ, જગત તથા જીવની સાથેનો તેનો સંબંધ, તથા મનુષ્યના અંતિમ હેતુ સંબંધી વાદ, આ ત્રણે ઉપનિષદોમાં જો કે લગભગ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, પણ કેવળ વસ્તુનુંજ સ્ફોટન કરવામાં આવ્યું છે, પણ વસ્તુના સ્વરૂપનું જેવું જોઇએ તેવું સ્ફોટન કરવામાં આવ્યું નથી. વસ્તુસ્વરૂપ જે રીતે સ્ફોટન કરવામાં આવ્યું છે, તે કેવળ સ્વછંદરૂપ જેવું ભાસે છે. વાદ જો કે નિઃશંકપણે દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તો પણ તે કેવળ પૂર્વપક્ષરૂપે છે અમુક વિચારને કેવી રીતે પામ્યા અથવા કોઇ વિશેષ વિચાર કઇ ધારણાનું આનુષંગિક ફળ છે, તે વિષે કાંઇ પણ દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું નથી. આથી સામાન્ય જ્ઞાન તથા બ્રહ્મજ્ઞાન આ બેની વચ્ચેનું બંધન અપૂર્ણ છે. એમ છતાં કેટલાક સંબંધો જોવામાં આવે છે, જે આ સંકલ્પના હેતુ તથા સંસ્કારનું સહેજસાજ આપણને દિગ્દર્શન કરાવે છે. આના સંબંધમાં ત્રણ કારણોમાથી કોઈ એક કારણ હોય એમ લાગે છે. એક તો એ કે, ઉપનિષદના કર્તાઓને કેવી રીતિએ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તે [

વર્ણન કરવું, અનાવશ્યક ધાર્યું હોય, અથવા તે ગીતાથી પૂર્વે ઉત્પન્ન થયલા સંકલ્પોપર તેઓ કેવળ પ્રકાશ પાડનારા હોય અથવા તેઓએ એમ ધાર્યું હોય કે, શોધનું નિરૂપણ કરવા કરતાં તે શોધના પરિણામનું નિરૂપણ કરવું વધારે સારૂં છે.

મુખ્ય સંબધ કે જે આપણા સામાન્ય જ્ઞાનને બ્રહ્મના વિચારની સાથે જોડે છે, તથા જે સંબધ આ ત્રણ ઉપનિષદોમા તેમ જ ઓછો અથવા વધારે બીજાં બધા ઉપનિષદોમા પણ દર્શાવવામા આવ્યો છે, તે કેવળ જગત ક્ષણિક છે, જગત્ કાર્યરૂપ છે તથા તે કાર્ય કોઇ વિજાતીય સ્વરૂપવાળા કારણથી ઉત્પન્ન થયલું હોવું જોઇએ, એવી રીતના વિચારનું દર્શન કરાવે છે તત્વજ્ઞાનની પૂર્વે બાહ્ય વસ્તુઓનું તથા શારીરિક વસ્તુઓનું જ્ઞાન જે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે સબધી વિચાર કરીએ, તેમ જ ઉપનિષદોના મતોનો મનમા વિચાર કરીએ તો બ્રહ્મ જે સદ્રૂપ, જ્ઞાનરૂપ તથા આનદરૂપ છે તે સબધી વિચારપરપરા ઘણી જ સહેલાઇથી બાધી શકાય છે ઉપનિષદોમા દર્શાવવામાં આવેલું બ્રહ્મજ્ઞાન જો કે કોઈ પણ રીતના આશ્રયથી રહિત લાગે છે, છતા તે કેવળ વિચારનું પરિણામ નથી તથા તે જ્ઞાન સામાન્ય વિચારથી ગ્રહણ કરવું અશકય છે, છતા તે સામાન્ય વિચારોની સાથે સંબધ ધરાવે છે

સત્ય અનંતરૂપે છે આ રીતનો વિચાર બાહ્ય વસ્તુઓ પરથી ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે આ બાહ્ય વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ વિચાર કરવા પૂર્વે પણ હતું પણ તેઓનું અસ્તિત્વ સત્વર નાશ પામનારૂ હોય છે. તેઓ કાર્ય તથા કારણોરૂપે, સૃષ્ટ તથા સ્રષ્ટારૂપે, વિકૃત તથા તિરોધાનરૂપે હોય છે આપણા જોવામાં આવેલુ છે કે, સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓ ચોકસ પચભૂતોમાના પદાર્થોથી બનેલી

છે. આ સર્વ વસ્તુઓનો સ્વરૂપ તથા ગુણમાં વિકાર થાય છે. જેમ કે પૃથ્વીનો પાણીમાં લય થાય છે, પાણીનો તેજમાં લય થાય છે, તેજનો વાયુમાં લય થાય છે તથા વાયુનો આકાશમાં લય થાય છે. આ આકાશ જો કે ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી, છતાં પોતાના ગુણે કરી તે જ્ઞાત થાય છે. આ જ પ્રમાણે આકાશમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ, વાયુથી તેજની તથા તેજથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ પંચભૂતાત્મક ભાવો અવિકારી છે. આથી ખરેખરી રીતે તેઓનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. જે ભૂનો સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે, તેના સંબંધમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે એમ માનવામાં આવે છે કે શરીરનો આધાર પ્રાણાદિ વાયુઓ છે. આ વાયુઓની ક્રિયા બંધ પડી જાય છે કે જીવનનો (દેહનો) નાશ થાય છે. આથી જણાય છે કે સ્થૂલ શરીરનો આધાર વાયુ છે તથા તેઓ વિકારી છે. આ વાયુઓના કરતાં ઇન્દ્રિયો વધારે સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે. કારણ તેઓ પ્રાણની માફક દૃશ્ય નથી. પણ આ સઘળા વિકારને પામનારા છે તથા કોઈ અન્ય કારણથી તેઓનું અસ્તિત્વ છે. તેઓ કારણના કાર્યોરૂપે છે. આ પ્રમાણે કાર્યોમાંથી કારણો તરફ ફરતાં તથા કારણો પાછાં પોતે કાર્યોરૂપે થતાં છેવટે આપણે એના એક કારણપર આવીએ છીએ કે, જે પોતે કાર્યરૂપે થતું નથી, અર્થાત્ જે અપરિચ્છેદરૂપે છે. હજુ વધુ વિચાર કરતાં જણાઈ આવે છે કે, આ અપરિચ્છિન્ન વસ્તુ પણ સ્વતંત્ર કારણરૂપ નથી, કારણ કે તેમાં વિકાર થાય છે તથા આ વિકારનું પરિણામ કોઈ અન્ય વસ્તુ નથી, પણ પોતારૂપ જ રહે છે. આથી પરિણામને લીધે અન્યરૂપે ભસે છે, છતાં તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ હોય છે. આથી કાર્ય અને કારણોરૂપે રહેલાં અસ્તિત્વો ખરેખરી રીતે જોતાં અસ્તિત્વરૂપે હોતાં નથી. કારણ તેઓ સર્વે વિકારથી રહિત હોતાં નથી. આ કાર્યકારણના સમૂહોનું છેદન કરતાં આપણે એક

એવી સત વસ્તુ ઉપર આવીએ છીએ કે, જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી, જે બીજાને આશ્રયી નથી, જે એક જ રૂપે રહે છે તથા સઘળાં વિકારી કારણોના જે કારણરૂપ છે. આ કારણ એવા પ્રકારનું છે કે, તે કોઇ પણ ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી તથા દશ્ય સર્વ વિષયોના ગુણોથી તે રહિત છે. આ બ્રહ્મમાં દરેક પ્રકારનો વિકાર નિવૃત્ત થાય છે, તથા મન પણ આંમાં આવી અટકી જાય છે. શ્રદ્ધા એ આ બ્રહ્મનું મૂળ છે.

કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ એવા બ્રહ્મ સંબંધી હવે આપણે વિચાર કરીએ. બાહ્ય તેમ જ આંતર વસ્તુઓનું જ્ઞાન આપણને થાય છે. પ્રથમ આ જ્ઞાન પરિછિન્ન હોય છે. આ જ્ઞાનવડે આપણાં કર્મો વ્યવસ્થિત થાય છે તથા જ્ઞાને કરીને જ આપણે બીજાઓની સાથે સંવાદ કરીએ છીએ. આ જ્ઞાન ક્ષણિક છે, કારણ તે એક ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે તથા બીજી ક્ષણમાં જ તે જતું રહે છે. તેમ જે જે વસ્તુઓ સંબંધી જ્ઞાન થાય છે, તે વસ્તુઓ પણ વિનાશી છે. આપણા આવા અનુભવમાં આ રીતનો ફેરફાર જોઇએ છીએ, માટે આ દોષનો કદી ત્યાગ થઈ શકતો નથી. બાહ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી આપણે આંતર વસ્તુઓ જોઇએ તો તેમાં પણ મોટી વિષમતા હોતી નથી. આંતર વસ્તુઓમાં પ્રથમ ઇન્દ્રિયો લઇએ. આ ઇન્દ્રિયોને કોઇ અન્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ હોય છે. તેઓ પોતે પોતાની મેળે કાંઇ પણ જાણતી નથી. તેઓ પોતાના જ્ઞાનને માટે મનને અધીન છે. કારણ મન એ અનુભવના આવશ્યક કારણરૂપે છે. શું મન ત્યારે અંતિમ કારણરૂપ છે? નહિં, તેમ નથી. કારણ મન પણ પરિચ્છિન્ન છે તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં મન વ્યક્તિપણાથી રહિત હોય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે તેની અધીનતા કોઈ અન્ય વસ્તુને છે. આથી આપણું માનસિક જ્ઞાન જો કે પરિચ્છિન્ન છે,

-છતાં તેનો અપરિચ્છિન્ન જ્ઞાનની સાથે સંબંધ છે. આ પ્રમાણેના છેવટપર આવ્યા પછી જો આપણે આપણા સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો આપણને એ એક અવિનાશી તત્ત્વ મળી આવશે, કે જેને અધીન જ્ઞાનના આ સર્વ વિકારો છે. આ અવિનાશી તત્ત્વ તે આત્મા છે, જે શ્રવણ કરે છે, જૂવે છે, મનન કરે છે તથા જાણે છે. આ આત્માનો જ્ઞાનનાં ભિન્ન કાર્યોની સાથે નાશ થતો નથી. તે સર્વે કર્મોમાં અવિકારીરૂપે રહે છે, તથા તેના નાશથી સર્વ કાર્યોનો અભાવ હોય છે મૂળ સ્વરૂપ જોતાં આ આત્મા કેવળ જ્ઞાનરૂપ છે. તે દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છિદથી રહિત છે તથા તે જ્ઞાનના વિષયોથી સ્વતંત્ર છે.

અનુભવની ન્યૂનતાવડે આ જ રીતનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક મનુષ્યનો આ સ્વભાવ જ છે કે તેઓ સુખને અર્થે પ્રયાસ કરે છે. પોતાનાં કર્મને લીધે જે કાંઈ સુખો તે મેળવે છે, તે પરિમિત સમયવાળાં હોય છે. ઇન્દ્રિયોના ભોગો અનિત્ય છે તથા ઘણા ભોગે કરી ઇન્દ્રિયો પણ શ્રમિત થઈ જાય છે. આ ઇન્દ્રિયોના ભોગનું પરિણામ પાપમાં આવે છે, તથા ઇન્દ્રિયોવડે જેટલું તેને સુખ મળેલું છે તે કરતાં વિશેષ દુઃખ તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંસારના ભોગો જો કે યથેચ્છ ભોગવવામા આવે તથા જો કે તે ભોગો વિવિધરૂપે તથા અપરિચ્છિન્નરૂપે પુષ્કળ છે, છતાં વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતી નથી તથા તેની સાથે મૃત્યુને તે વશ થાય છે. ઇન્દ્રિયોના આ આનંદો કરતાં સ્વર્ગના આનંદો પણ ખરેખરી રીતે જોતાં વધારે સ્પૃહણીય નથી. અગર જો આ સ્વર્ગીય આનંદો વધારે પહોંચનારા તથા પૃથક્‌રૂપે હોય છે, છતાં તેઓનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિય સુખના જેવું જ છે. વળી આ સ્વર્ગીય સુખો પુણ્યકારી કર્મોને લીધે પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી અંતવાન્ છે. કારણ જો કર્મો પણ અનંતરૂપે નથી તો પછી તેનાં પરિણામરૂપે સુખો પણ અનંતરૂપે કયાંથી જ હોય ? ટુંકમાં

કહીએ તો આ સર્વ ભોગોનો આખરે અંત છે. આથી જે સુખો માટે મહાન્ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેની તૃપ્તિ જેટલા સમય સૂધી ભોગો પ્રાપ્ત થયલા હોય છે ત્યાં સૂધી જ રહે છે. માટે મનુષ્યે શાશ્વત સુખ માટે પ્રયાસ કરવો આવશ્યક છે. જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી, એવા બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થવાથીજ તેવું શાશ્વતસુખ પ્રાપ્ત થાય છે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાથી જ જો આવી રીતનું સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય તો પોતાનાં સર્વ કર્મો તથા કામનાનો વિષય કેવળ બ્રહ્મ જ હોવો જોઇએ.

આ રીતનું શાશ્વત સુખ દેવો તરફથી મળી શકતું નથી. કારણ વેદમાં તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દેવો પણ કામ, દુઃખ, પરાભવ તથા નાશના વિષય છે, તથા જે સુખ તેઓની પોતાની પાસે હોતું નથી તે તેઓ બીજાઓને કેવી રીતે આપી શકે ? આત્મા જે અવિકારી છે તેનાવડે જ આપણે આ સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો જોઇએ. જો આપણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સુખો તપાસીએ તો તેમાં નીચે પ્રમાણે જોઇએ છીએઃ—બાહ્ય વસ્તુઓથી સઘળાં સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ આપણે ધારીએ છીએ તો તેમાં આપણે છેતરાયલા છીએ. કારણ કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુ આપણી સત્તામાં રહેની નથી. બાહ્ય સુખ જેટલું આપણને ઓછું હોય છે, તેટલા ઓછા દુ ખમાથી આપણે મોકળા રહીએ છીએ. માનસિક કર્મવડે જે સુખ આપણે મેળવીએ છીએ, તે ઘણા જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું છે. કારણ માનસિક કર્મમા પ્રથમ આપણને ક્ષણિક સુખદુઃખનાં સાધનોરૂપ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવુ પડે છે તથા બીજું લાંબા સમય સૂધી પહોંચનારૂં સુખ કેવળ જ્ઞાનમાં જ જોવામાં આવે છે. માટે સુખ જ્ઞાનની સાથે જ સંલગ્ન થયું હોય તેવું દેખાય છે જેમ જેમ જ્ઞાનમાં વિશુદ્ધતા આવતી જાય છે, તેમ તેમ સુખની પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તથા જેટલી જેટલી જ્ઞાનમાં વિશુદ્ધતા ઓછી, તેટલી

સુખની વૃદ્ધિ પણ ઓછી જાણવી. આ પ્રમાણે છેવટે આપણે એક એવા સુખની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચીએ છીએ કે, જે અપરિછિન્ન છે તથા જે જ્ઞાન અનંતરૂપે કહેવામાં આવે છે.

આ રીતે આપણે છેવટે અનંત બ્રહ્મના વિચાર પર આવીએ છીએ. આ સર્વ વિચારોના પરિણામોનું સંમિલન કરતાં અંતવાન્ જ્ઞાનને પહોંચાય છે. આ અંતવાન્ જ્ઞાનનો આધાર અનંત જ્ઞાનપર છે તથા તે અનંત જ્ઞાનને અખંડાનંદ કહેવામાં આવે છે. અનંત સત્ જેને વિષે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું, તેથી શું આ જ્ઞાન ભિન્ન છે અર્થાત્ સત્ અને જ્ઞાન આ બન્ને શું સ્વતંત્ર પ્રકૃતિઓ છે ? જ્ઞાનવડે સત્‌ની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા તેથી આનંદે કરી સત્‌ની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં સૂધી જ્ઞાન તથા તથા આનદ પહોચે છે ત્યાં સૂધી સત્ હોય છે. અર્થાત્ સત વસ્તુ અનંત છે, એટલે સત ચિત્ તથા આનદ ત્રણે સરખાં છે. સર્વ મૂર્ત વસ્તુઓનું કારણ કોઈ એક અનંત વસ્તુ છે, આ રીતના વિચાર પરથી આપણને અનંત સત્‌ના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે જોઇએ છીએ કે, સત્‌પણું આત્મામાં રહેલું છે તથા આત્માને અનંત સત્ રૂપ કહી શકાય. દરેક મૂર્ત સ્વરૂપમાં આપણે આત્માનું અસ્તિત્વ જોઇએ છીએ તથા જ્યાં આત્મા રહેલો હોય છે ત્યાં દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ હોય છે તથા આત્મા દરેક રીતે અપરિછિન્ન તથા સ્વતંત્ર હોય છે તથા દરેક વસ્તુ પરિચ્છિન્ન તથા પરતંત્ર હોય છે, તેથી આપણને એમ માનવાની જરૂર પડે છે કે, આત્મા દરેક વસ્તુસ્થિતિના કારણરૂપ છે. આથી બ્રહ્મ એ સત્, ચિત્ તથા આનંદરૂપ છે આ સર્વ આપવાનું કારણ એ છે કે, બ્રહ્મ સંબંધી જ્ઞાન આપણા સામાન્ય અનુભવની સાથે જ મુખ્યત્વે કરીને જોડાયલું છે.

॥ ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय मुंडकोपनिषद्.

ॐ भद्रं कर्णेभिः । शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ॐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

પ્રથમ મુંડક.

પ્રથમ ખંડ.

પરા તથા અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ.

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्व्वविद्याप्रतिष्ठामथर्व्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—વિશ્વના કર્તા તથા ભુવનનું રક્ષણ કર્તા બ્રહ્મા દેવોમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયા હતા. તેણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથર્વણને સર્વ વિદ્યાના આધાર રૂપ બ્રહ્મ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. ૧

ટીકાઃ—મૂળમાં જે પ્રથમ શબ્દ આવ્યો છે, તે ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મા દેવોમાં મુખ્ય હતા. सम्बभूवः-ઉત્પન્ન થયા અર્થાત્ પોતાના કર્મવડે વ્યકત થયા. પણ જેમ અન્ય પ્રાણીઓ પોતાનાં પુણ્ય તથા પાપ કર્મનાં ફળને વશ હોય છે તેમ નહિ, બ્રહ્મનો અહીં બે રીતે અર્થ થઈ શકે છે. બ્રહ્મ વિદ્યાવડે કાં તો પર-

માત્મા સબંધી જ્ઞાન લેવું અથવા તો બ્રહ્માથી પ્રથમ વ્યક્ત કરાયેલ જે વિદ્યા તે બ્રહ્મવિદ્યા આ વિદ્યા સર્વ વિદ્યાના કારણરૂપ છે, કારણ કે આ વિદ્યાવડે સર્વ વિદ્યાઓ વ્યક્ત થાય છે (૧)

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्यां । स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી બ્રહ્માએ જે કાંઈ ઉપદેશ બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધીના અથર્વણને કર્યો હતો, તે તેણે અંગિરાને કર્યો. અંગિરાએ તે બ્રહ્મવિદ્યા ભારદ્વાજ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સત્યવાહનને સમજાવી તથા આ પ્રમાણે ગુરુપરંપરાએ પ્રાપ્ત થયેલી બ્રહ્મવિદ્યા ભારદ્વાજે અંગિરસને કહી. ૨

ટીકા—પરાવરનો અર્થ બે પ્રકારે થાય છે એક તો ગુરુપરંપરાએ પ્રાપ્ત થયેલી વિદ્યા એવો અર્થ થાય છે અથવા તો પર કહેતાં શ્રેષ્ઠ વિદ્યા અને અવર કહેતા તેથી ઉતરતી વિદ્યા અહી થોડો બ્રહ્મ વિદ્યા સબંધીનો વંશ આપ્યો છે, પણ બૃહદારણ્યકમા વિસ્તારથી આ વંશવૃર્ણન આપનામા આવ્યુ છે (૨)

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—શુનકનો પુત્ર શૌનક જે મહાન્ ગૃહસ્થાશ્રમી હતો, તે વિધિ પ્રમાણે અંગિરસ પાસે આવી પૂછવા લાગ્યો કે, હે ભગવન્! એવી તે કયી વસ્તુ છે કે, જે વસ્તુનું જ્ઞાન થવાથી અન્ય સર્વ વસ્તુ જ્ઞાત થઈ શકે છે? ૩

ટીકા—વિધિ પ્રમાણે કહેવાનુ કારણ એ કે, શિષ્યે ગુરુપાસે પ્રથમ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા જવુ હોય તો સમિધાદિ લઇને જવું જેમકે **समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ गुरुमेवाभिगच्छेत् ॥** એવી તે કયી વસ્તુ છે, અર્થાત્ જગતનુ કારણ શુ છે કે જેના જ્ઞાનવડે તેના કાર્યરૂપે રહેલું આ સર્વ જગત્ જાણી શકાય છે?(૩)

तस्मै स होवाच ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्मयद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યારે અંગિરસે શૌનકને કહ્યું કે, જાણવાને યોગ્ય એવી વિદ્યાઓ બે પ્રકારની છે, જેને બ્રહ્મવેત્તાઓ પર તથા અપર કરી કહે છે. ૪

ટીકાઃ—અહીં પરા વિદ્યાવડે પરમાત્મા સંબંધનું જ્ઞાન લેવું તથા અપરા વિદ્યાવડે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ પરા વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થવાના સાધનરૂપ જ્ઞાનને લેવું. અહીં જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે, તે અસંબદ્ધ છે. છતાં શ્રી શંકર ભગવાન્ તેનું નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરે છેઃ પ્રશ્નની સાથે ઉત્તર મળતો નથી આવતો, કારણ આગલા મંત્રમાં પ્રશ્ન એમ પૂછ્યો છે કે, એવું તે કયું કારણજ્ઞાન છે કે, જેના જ્ઞાનવડે સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે ? આના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, બે વિદ્યાઓ જાણવા યોગ્ય છે આ સ્થળે દોષ જોવામાં આવે છે. કારણ પ્રથમ જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો તેનું પૂર્ણપણે વિવેચન આવ્યા પછી કહેવું જોઈએ કે, અપરા અથવા નિકૃષ્ટ વિદ્યા અવિદ્યારૂપ છે તથા તેમાં રહેલ ઉપદેશ વ્યર્થ છે અને તેથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. (૪)

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—અપરા વિદ્યારૂપે ઋક્, યજુસ, સામ, અથર્વણ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ તથા જ્યોતિષ છે. જે પરાવિદ્યાવડે અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, તે વિશે હવે કહેવામાં આવેછે. ૫

અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ.

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ અક્ષર બ્રહ્મઅદૃશ્યરૂપે, અગ્રાહ્યરૂપે, અકારણરૂપે, અવર્ણરૂપે, અચક્ષુરૂપે અશ્રોત્રરૂપે, પાદ તથા હસ્તથી રહિતરૂપે, નિત્યરૂપે,

પરા વિદ્યાનું સ્વરૂપ.

વિભુરૂપે, સર્વને વિશે વ્યાપકરૂપે,અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે, તત્ અર્થાત્ પ્રાકૃત બ્રહ્મરૂપે તથા અવ્યય રૂપે છે, અર્થાત્ ક્ષયથી રહિતરૂપે છે. આ રીતના સ્થાવરજંગમના કારણરૂપને જે વિચારવડે વિવેકીઓ જુએ છે અર્થાત્ આત્મ સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પર વિદ્યા છે. ૬

ટીકા —અદૃશ્યરૂપ -જ્ઞાનેન્દ્રિયોવડે નહિ જોઈ શકાય એવા. અગ્રાહ્યરૂપ -કર્મેન્દ્રિયોવડે નહિ ગ્રહણ કરી શકાય એવા અવર્ણરૂપ - જે ગુણોથી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે તેથી રહિતરૂપે પાદ તથા હસ્તથી રહિત -કર્મેન્દ્રિયોથી રહિત વિભુરૂપે -વિવિધપ્રાણીભેદેન ભવતીતિ વિભુ અર્થાત્ અનેક પ્રકારના પ્રાણીના ભેદે કરી થનારા સર્વત્ર વ્યાપક રૂપે —આકાશની માફક સર્વને વિશે રહેલરૂપે (૬)

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ —જેવી રીતે કરોળિયો પોતાની જાળ પાથરે છે તથા પાછી તેને સંકેલી લે છે, જેવી રીતે પૃથ્વીપર ઔષધિની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે રીતે જીવતા મનુષ્યના મસ્તક તથા શરીરપર કેશ તથા રુવાંટી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિ સમયે જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૭

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ —જ્ઞાનના યોગે કરી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્મથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે, અન્નથી પ્રાણ, મન, સત્ય, લોક, તથા લોકમાંથી કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા કર્મોમાંથી અમૃતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૮

ટીકા:—મૂળમાં તપ શબ્દે કરી અહીં જ્ઞાન એવો અર્થ થાય છે, અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયરૂપ શક્તિના જ્ઞાને કરી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે અર્થાત્ કર્મની

કામનાને લીધે વ્યષ્ટિ જીવોની અવ્યક્તાવસ્થા બ્રહ્મમાંથી થાય છે. અન્નમાંથી પ્રાણ અર્થાત્ જગતના આત્મારૂપ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. મનઃ-જેનાથી સંકલ્પ, દોષ, શંકા તથા સમાધાન થઈ શકે છે. સત્યઃ-પંચ મહાભૂતોમાંથી બનેલ સત્ય. લોકઃ-સાત ભુવનો. કર્મોઃ-મનુષ્યાદિવડે કરવામાં આવતાં કર્મો. અમૃતત્વઃ-કર્મનું ફળ અર્થાત્ જ્યાં સુધી કર્મનું ફળ પહોંચે છે ત્યાં સુધી જે અમૃતપણાની પ્રાપ્તિ તે. (૮)

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્મ જે સામાન્યરૂપે કરી સર્વવેત્તા તથા જે સર્વના વિશેષરૂપે કરી જ્ઞાતા છે તથા જેનું તપ જ્ઞાનમય છે, તે સર્વજ્ઞમાંથી બ્રહ્મ, નામ, રૂપ તથા અન્નની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ૯

ટીકાઃ—સર્વજ્ઞઃ-સામાન્ય રીતે સર્વ વસ્તુને જાણનાર. સર્વવિત્ઃ-વિશેષ રીતે સર્વ વસ્તુને જાણનાર. જ્ઞાનમય તપઃ—કોઈ પણ પરિણામથી રહિત. બ્રહ્મઃ—હિરણ્યગર્ભ. જ્ઞાનમયઃ-ઉત્પન્ન થનારા સર્વ પદાર્થના જ્ઞાનના લક્ષણવાળા. (૯)

પ્રથમ મુંડક.

દ્વિતીય ખંડ.

અપર વિદ્યારૂપ સંસારનું સ્વરૂપ.

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्म्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ સત્ય છે કે, મંત્રોમાં જે કાંઈ કર્મોનું વિવેકી જનોએ નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મોનો અનેક પ્રકારે ત્રેતાયુગમાં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો. તેમજ કર્મોનાં યો-

ગ્ય ફળોની જો તમને ઇચ્છા હોય તો સર્વદા તે કર્મો તમે કરો. કર્મોનાં ફળરૂપે જગતની પ્રાપ્તિ અર્થે આ જ એક તમારે વાસ્તે સારો માર્ગ છે. ૧

ટીકાઃ—પ્રથમ ખંડમાં પરા તથા અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય ખંડમાં પરા તથા અપરા વિદ્યાના વિષયો અર્થાત્ પર બ્રહ્મ તથા જગતનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય ખંડમાં પ્રથમ અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. કારણ અપરા વિદ્યા કેવા પ્રકારની છે તથા તેનાવડે કેવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જાણ્યા સિવાય તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. કર્મો-અગ્નિમાં આપવામાં આવતી આહુતિઓ. ત્રેતા-ત્રેતા યુગ અથવા મન્ત્રમાં કામ કરનારા ત્રણ કર્તાઓ-ઋક્, યજુસ્ તથા સામના લક્ષણવાળા હોતા, અધ્વર્યુ તથા ઉદ્ગાતા. (૧)

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે હવ્ય ગ્રહણ કરનાર અગ્નિને સમિધવડે સારીરીતે પ્રદીપ્ત કરવામાં આવે છે તથા જ્યારે અગ્નિની શિખા સારી રીતે પ્રકટ થાય છે ત્યારે ઘૃતના બે વિભાગોની વચમાંથી આહુતિઓ અગ્નિમાં આપવી જોઇએ. આ આહુતિઓ અગ્નિમાં ઘણી શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવી. ૨

અગ્નિહોત્ર કર્મનું વર્ણન.

ટીકા—ઘૃતના બે વિભાગની વચમાંઃ-આહવનીયાગ્નિની ઉપર તથા દક્ષિણ બે બાજુના વચલા ભાગમાં. (૨)

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितञ्च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે અગ્નિહોત્રીના અગ્નિહોત્રરૂપી કર્મમાં અમાવાસ્યાના કર્મથી, પૂર્ણિમાના કર્મથી, ચાતુર્માસ્યરૂપી કર્મથી રહિત, શરત્ તથા વસંતમાં નવા અન્નવડે કરવામાં આવતા કર્મથી રહિત, અતિથિના પૂ-

વિધિ રહિત અગ્નિહોત્રીની સ્થિતિ.

જનથી રહિત, સમય પરત્વે હોમ નહિ કરવાથી રહિત, વૈશ્વદેવ કર્મથી રહિત, શાસ્ત્રાનુસાર હોમથી રહિત તથા શ્રદ્ધાથી રહિત હોમ કરવામાં આવ્યો હોય, તે અગ્નિહોત્રીના ભૂરાદિ સાતે લોકનો નાશ થાય છે. ૩

ટીકા —ભૂરાદિ સાત લોક –એટલે પિતૃ, પિતામહ, પ્રપિતામહ, પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર, તથા સાતમો પોતે. આ સઘળાની દુર્ગતિ થાય છે. (૩)

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः॥४॥

શબ્દાર્થ—પ્રકાશ પામતી અર્ચિની સાત જિહ્વાઓ નીચે પ્રમાણે છે.—કાલી (કૃષ્ણ ભાગ), કરાલી (ભયયુક્ત ભાગ), મનોજવા (મન જેવા વેગરૂપી), સુલોહિતા (રક્ત ભાગ), સુધૂમ્રવર્ણા (કાળા વર્ણવાળો ભાગ), સ્ફુલિંગિની (તણખારૂપી) તથા પ્રકાશમાન વિશ્વરૂપી, આ રીતે અગ્નિને આહુતિનું ગ્રહણ કરવા માટે ચચળ સ્વભાવવાળી સાત જિહ્વાઓ છે. ૪.

અગ્નિની સાત જિહ્વા નુ નિરૂપણ

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन्।
तन्नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः॥५॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે અગ્નિની જિહ્વાઓ પ્રકાશમાન હોય છે ત્યારે જે અગ્નિહોત્રી કાળને અનુસરી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરે છે તો નાખવામા આવેલ આ આહુતિઓ યજમાનને ગ્રહણ કરતી છતી સૂર્યના રશ્મિરૂપે થઈ સ્વર્ગમા લઈ જાય છે કે જ્યા એક તથા સર્વ સ્વર્ગવાસીના ઉપરી દેવોનો પતિ ઇન્દ્ર રહે છે ૫

સપ્ત જિહ્વાનુ પ્રયોજન

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति। प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—આવો આવો એમ કહેતી પ્રકાશમાન આહુતિઓ યજમાનને આદિત્યના રશ્મિરૂપ થઈ સ્વર્ગપ્રતિ લઈ જાય છે તથા તમારા સુકૃતવડે પ્રાપ્ત થયેલો આ તમારો બ્રહ્મલોક છે, આ રીતનાં પ્રિય વચનો કહે છે તથા તે યજમાનનું પૂજન કરે છે. ૬

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यु ते पुनरेवापि यान्ति॥७॥

શબ્દાર્થ—આ યજ્ઞના નિર્વાહ કરનારા અઢાર જણાઓ કે જેઓ શાસ્ત્રમાં કહેલ આ નિકૃષ્ટ કર્મ કરે છે, તેઓ હોડકા સરખા નાશવાન્ તથા અદૃઢ છે. જે મૂર્ખ મનુષ્યો આ કર્મને મનુષ્યના પરમ શ્રેયરૂપે માને છે, તેઓ વારંવાર મૃત્યુ તથા જરાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

કર્મોની નિંદા.

ટીકા—અઢાર મનુષ્યોમા સોળ ઋત્વિજો હોય છે, એક-યજમાન તથા બીજી યજમાનપત્ની (૭)

अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः॥८॥

શબ્દાર્થ—જેમ અંધને દોરનારા અંધ હોય તેમ અવિદ્યાવાન્ છતા પંડિત તથા વિવેકીપણાનું ડોળ ઘાલનારા મૂર્ખ લોકો અત્યંત દુખી થઇને પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. ૮

ટીકા—આ જ પ્રમાણેનો પાઠ કઠોપનિષદના પ્રથમાધ્યાયની દ્વિતીય વલ્લીમા છે, પણ ? એટલો જ છે કે તેમા जघन्यमानाः ને બદલે दन्द्रम्यमाण એવો પાઠ છે (૮)

अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति
बालाः। यत्कर्मिणा न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—અનેક પ્રકારે અવિદ્યામા રહેતા બાલો (મૂઢ પુરુષો) એમ ધારે છે કે, અમે અમારો હેતુ પાર પાડયો છે. કર્મ કરનારા પુરુષો કર્મફળની ઇચ્છાને લીધે

આત્મતત્ત્વને જાણતા નથી, તેથી જ્યારે તેઓનાં કર્મનાં ફળો ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે તેઓને દુઃખ સહન કરવું પડે છે તથા તેઓનું સ્વર્ગમાંથી પતન થાય છે. ૯

इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः। नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरञ्चाविशन्ति॥१०॥

શબ્દાર્થ:—મનુષ્યને પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરાવનારી વસ્તુઓ ઇષ્ટ તથા પૂર્તિ છે, એમ માની મૂર્ખો ખરું શ્રેય પ્રાપ્ત કરાવનારી શી વસ્તુ છે તેને જાણતા નથી. તેઓ સ્વર્ગના ઉપરના ભાગમાં પુણ્ય કર્મના ફળને ભોગવી આ લોકમાં ફરી પ્રવેશ કરે છે અથવા તો એથી પણ નિકૃષ્ટ લોકમાં જાય છે. ૧૦

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

આશ્રમીઓને બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિ.

શબ્દાર્થ—ભિક્ષાવૃત્તિને અનુસરનારા જે વાનપ્રસ્થાશ્રમી તથા જ્ઞાનવાન્ પુરૂષો પોતાની ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી તપ તથા શ્રદ્ધાને અરણ્યમાં સેવે છે, તે પાપોથી મુક્ત થઈ ઉત્તરાયણ માર્ગે કરી એક એવા સ્થાનપ્રતિ અર્થાત્ બ્રહ્મલોક પ્રતિ જાય છે કે જ્યાં અવ્યય આત્મારૂપ અમૃત પુરુષ રહે છે. ૧૧

ટીકા—શ્રદ્ધા—હિરણ્ય ગર્ભ અથવા પ્રજાપતિને વિશે શ્રદ્ધા પુરુષ—હિરણ્યગર્ભ.

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા લોકનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી બ્રાહ્મણે ભોગ્ય પદાર્થમાંથી

વિરક્તને પરાવિદ્યામાં અધિકાર. વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવો જોઈએ. કર્મવડે નિત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ મોક્ષ નથી, એથી બ્રહ્મને ઓળખવાની જિજ્ઞાસાથી શિષ્યે, જે ગુરુ કેવળ બ્રહ્મમાં આસક્ત હોય તથા જે વેદોને જાણતો હોય, તેની પાસે હાથમાં સમિત્ લઈને જવું જોઈએ. ૧૨

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्॥

શબ્દાર્થઃ—જેનું મન શાંત થયું છે તથા જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયોનું દમન કર્યું છે એવો અધિકારી શિષ્ય જો જ્ઞાનવાન્ ગુરુની સમીપ જાય તો તે બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુએ તત્ત્વવડે તેને બ્રહ્મ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો, કે જે ઉપદેશ કરવાથી અક્ષર તથા સત્ય એવા પુરુષને તે જાણી શકે છે. ૧૩

ગુરુને શિષ્યપ્રતિ બોધ.

દ્વિતીય મુંડક.

પ્રથમ ખંડ.

બ્રહ્મ, જીવની ઉત્પત્તિ તથા લયના કારણરૂપે.

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે સોમ્ય શૌનક ! આ સત્ય રૂપ છે. જેમ પ્રકાશમાન અગ્નિમાંથી એક જ રૂપવાળા હજારો પ્રકારના તણખા નીકળે છે, તે જ રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી અનેક પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તેઓનો પાછો અક્ષર બ્રહ્મમાં જ લય થાય છે. ૧

ટીકા—પ્રથમ મુડકમા અપરા વિદ્યાનુ નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે તથા દ્વિતીય મુડકમા બ્રહ્મવિદ્યા વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે 'જે સત્ય વસ્તુ છે તેનો ઉપદેશ કરવામા આવે છે' આ પ્રમાણેના વચનથી બન્ને મુડકોની શરૂઆત થાય છે પણ શ્રી શકર ભગવાન્ કહે છે કે પરા વિદ્યાને તેમા રહેલુ સત્ય અપરા વિદ્યાના સત્ય કરતા ઘણા જ ભિન્ન પ્રકારનુ છે અપરા વિદ્યામા સત્ય નથી, પણ અવિદ્યા રહેલી છે, તથા પરા વિદ્યામા તો કહેવા પ્રમાણે ખરેખરી સત્યતા રહેલી છે આમા જેમ નિરુક્તિગની સાર્થકતા આપવામા આવી છે તે જ પ્રમાણેનુ સાદસ્યત બૃહદારણ્યકના-બીજા અધ્યાયના પ્રથમ બ્રાહ્મણના ૨૦ મા મત્રમા આપવામા આવ્યુ છે (૧)

दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ અક્ષર બ્રહ્મ ખરેખર પ્રકાશમાન, અમૂર્તરૂપે તથા પુરુષ અર્થાત્ સર્વત્ર પૂર્ણરૂપે છે તે બાહ્ય તથા અદર સર્વને વિશે વ્યાપીને રહેલા છે તે જન્મથી રહિત, પ્રાણથી રહિત તથા મનથી રહિત છે તે શુભ્ર સ્વચ્છરૂપ છે તે મહાન્ અક્ષરથી પણ પર-શ્રેષ્ઠ છે ૨

(અક્ષત નિરુપાધિક સ્વરૂપ)

ટીકા—દિવ્યના શ્રી શકર ભગવાનના કહેવા પ્રમાણે બે અર્થો થાય છે (૧) પ્રકાશમાન અર્થ થાય છે, કારણ બ્રહ્મ સ્વયજ્યોતિરૂપ અથવા જ્ઞાનરૂપ છે (૨) दिवि स्वात्मनि भवः અર્થ-સ્વર્ગમા રહેતા અર્થાત્ સ્વાત્મામા ઉત્પન્ન થતા-સ્વર્ગીય તેને અજરૂપ કહેવાથી એમ કહેવામા આવે છે કે તે જન્મથી રહિત છે, તે કોઈ અમુક સમયે જ સત્રૂપ હોતા નથી, તેઓમા કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી, તે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયને પામતા નથી તથા તેઓ નાશનો વિરર હોતા નથી તે સ્વચ્છરૂપ છે—કોઈ પણ પ્રકારના ગુણથી રહિત કેવળ અદ્વિતીય રૂપ તથા કેવળ જ્ઞાનરૂપ છે તે અક્ષરથી શ્રેષ્ઠ છે—કાર્યથી શ્રેષ્ઠ અવ્યક્ત અક્ષર બ્રહ્મથી પણ તે શ્રેષ્ઠ છે (૨)

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ બ્રહ્મ-હિરણ્ય ગર્ભમાંથી પ્રાણની, મનની, સર્વ ઇન્દ્રિયોની, આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ તથા સર્વના આધારરૂપ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्व्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—જે પર બ્રહ્મનું મસ્તક અગ્નિ-સ્વર્ગ છે, જેનાં ચક્ષુઓરૂપે ચંદ્રમા તથા આદિત્ય છે, જેનાં શ્રોત્રરૂપે દિશાઓ છે, વાણીરૂપે પ્રકટ થયલા વેદો છે, જેના પ્રાણ, વાયુરૂપ છે, જેનું હૃદય વિશ્વરૂપ છે તથા જેના પાદમાંથી આ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મારૂપે છે. ૪

પરમાત્માનું વિરાટ્ સ્વરૂપ

ટીકા—અહીં પરમાત્માનુ વિરાટ્ સ્વરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૪)

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य्यः सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः ५

શબ્દાર્થ— અગ્નિ કે જેના સમિતરૂપે આદિત્ય ભગવાન્ છે તેની ઉત્પત્તિ પરબ્રહ્મમાંથી થાય છે. ચંદ્રથી પર્જન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. પર્જન્યથી પૃથ્વીમાં રહેલી ઔષધિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઔષધિથી રેત થાય છે તથા તે રેતનું મનુષ્ય સ્ત્રીમાં સિંચન કરે છે. આ રીતે સર્વ પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ પુરુષમાંથી થયલી છે. ૫

પ્રજોત્પત્તિ નિરૂપણ.

ટીકાઃ—સ્વર્ગ, પર્જન્ય, પૃથ્વી, મનુષ્ય તથા સ્ત્રી આ પાંચને અહીં પંચાગ્નિરૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યા છે. ચંદ્રમાથી પર્જ-

ન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે અર્થાત્ સ્વર્ગાગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા ચંદ્રમાથી વૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૫)

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्व्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरं च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्य्यः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ.—તેમાંથી ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા યજુર્વેદના મંત્રો, દીક્ષા, યજ્ઞો, સર્વ ક્રતુઓ, દક્ષિણાઓ, સંવત્સર, યજમાન, જે લોકોને સૂર્ય તથા ચંદ્ર પવિત્ર કરે છે તે લોકો, આ સર્વની ઉત્પત્તિ પરમ પુરુષથી જ થાય છે. ૬

કર્મનાં સાધનોની તથા ફળની ઉત્પત્તિ

ટીકા —દીક્ષાઃ મૌંજિબંધન આદિમાં કેટલાક નિયમો છે તે લેવા અથવા કુશ ગ્રહણ કરવામાં કેટલાક નિયમો છે તે લેવા. યજ્ઞોઃ-જેને વિશે ઘૃત વિગેરેની આહુતિઓ આપવામાં આવે છે તે. ક્રતુઓ-જેમાં પશુઓને યજ્ઞીય સ્તંભોની સાથે બાંધવામાં આવે છે, કારણ ક્રતુઓમાં, ઘણું કરી પશુ આદિનું બલિદાન આપવામાં આવતું નથી. દક્ષિણા-એક ગાયથી લઈ જે કાંઈ વસ્તુ ઋત્વિજોને યજ્ઞ પછી આપવામાં આવે છે તે. સંવત્સરઃ-કાલ તથા કર્મના ભાગરૂપ જેને કહેવામાં આવે છે તે. સૂર્ય તથા ચંદ્રથી પૂત થયેલા લોકો-પ્રશ્નોપનિષદમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ અહીં પણ યજ્ઞના ફળથી અજ્ઞાત હોય છે તેને દક્ષિણ માર્ગવડે તથા જે જ્ઞાત હોય છે તેને ઉત્તર માર્ગવડે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬)

तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्य्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—આ પરમ બ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી અનેક પ્રકારના દેવો, સાધ્યદેવો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, પ્રાણ તથા અપાન નામના વાયુઓ, અક્ષત, યવ, તપ, શ્રદ્ધા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય તથા વિધિની ઉત્પત્તિ થઈ. (૭)

ટીકાઃ—સાધ્યોઃ—એક પ્રકારના દેવો. (૭)

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः। सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ બ્રહ્મમાંથી સાત પ્રાણોની, સપ્ત અર્ચિઓની, સપ્ત સમિધોની, સાત હોમોની, આ સાત પ્રકારના લોકો કે જેમાં સાત પ્રાણ રૂપી ઇન્દ્રિયો ગમન કરે છે તે સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રાણો નિદ્રા સમયે શરીરરૂપ અથવા હૃદયરૂપ ગુહામાં રહે છે. પરમેશ્વરે પ્રાણીઓમાં આ ઇન્દ્રિયો સાત સ્થાપન કરી છે. (૮)

ટીકાઃ—પ્રાણ-અહીં જે પ્રાણ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે તે-વડે સાત ઇન્દ્રિયોને લેવી. કારણ પ્રાણો તો પાંચ હોય છે, જેથી સાત કહેવામાં દોષ લાગુ પડશે. મસ્તકમાં સાત રંધ્રો છે, જે-માંથી આ ઇન્દ્રિયો નીકળે છે તેથી તેને સાત કહેવામાં આવી છે. અર્ચિઓ-વિષયને વ્યક્ત કરનારી શક્તિને અર્થાત્ વૃત્તિને અર્ચિ કરી કહેવામાં આવી છે. આ સાત પ્રાણરૂપી ઇન્દ્રિયો નીચે પ્રમાણે છેઃ-બે શ્રોત્ર, બે નેત્ર, બે નાસિકા તથા એક મુખ. સાત સમિધો-ઇન્દ્રિયોના વિષયો સાત હોમોઃ-ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું જ્ઞાન. સાત લોકો-ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાનો. ૮.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्व्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्व्वरूपाः । अतश्च सर्व्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી સમુદ્રો તથા પર્વતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાંથી જ અનેક રૂપવાળી નદીની, સર્વ ઔષધિની તથા જે રસવડે પંચભૂતોથી આવૃત અંતરાત્મા અર્થાત્ સૂક્ષ્મદેહ સ્થિતિ કરી રહેલો છે, તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૯.

૯. ટીકા—લિંગ શરીર અથવા સૂક્ષ્મ શરીર વેદાન્તદર્શન પ્રમાણે બુદ્ધિ, મન તથા પ્રાણ એ ત્રણ કોશનું બનેલું છે.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ--હે સોમ્ય ! આ રીતે સર્વ વિશ્વ, કર્મ તથા તપ પુરુષરૂપે છે. બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં રહેલ પર તથા અમૃત રૂપ બ્રહ્મને જે કોઈ જાણે છે, તેની અવિદ્યાનાં સર્વ બંધનો નાશને પામે છે. ૧૦.

શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ.

ટીકા --કર્મ--અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ તપ--ઉપાસના. તાત્પર્ય એ કે, સર્વના કારણરૂપ પરમાત્મનું જ્ઞાન થવાથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે કાર્યની કારણમાં અવ્યતિરેકતા અર્થાત્ એકતા છે. ૧૦

દ્વિતીય મુંડક.

દ્વિતીય ખંડ.

સત્ય સ્વરૂપ અક્ષર બ્રહ્મને જાણવાનું સાધન

आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमत्रैतत् समर्पितम् । एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ--આ અક્ષર બ્રહ્મ પ્રકાશરૂપ, સમ્યક્ પ્રકારે સર્વ પ્રાણીઓમાં જીવરૂપે રહેનાર, અંતઃકરણરૂપી ગુહાને વિશે રહેનારરૂપે તથા મહત્ પદરૂપે છે. અર્થાત્ સર્વના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનરૂપે રહેલ છે. જે કાંઇ ગમન કરે છે, જે કાંઈ શ્વાસ લે છે તે તથા જે કાંઈ નિમિષવાળા (ચક્ષુને બંધ કરવાવાળાં) છે તે તથા જે અનિમેષ હોય તે, સર્વ પ્રાણીઓની સ્થિતિ આ અક્ષર બ્રહ્મમાં રહેલી છે. આ અક્ષર બ્રહ્મને તમે સત્‌રૂપે (મૂર્તરૂપે), અસત્‌રૂપે (અમૂર્તરૂપે), વિવેકવડે ઉપાસના કરવા યોગ્ય, પ્રાણીના વિજ્ઞાનના અવિષયરૂપે તથા અત્યંત શ્રેષ્ઠરૂપે જાણો. ૧.

ટીકા --આ અક્ષર બ્રહ્મ અરૂપ તથા વિજ્ઞાનના વિષયરૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિના શાં સાધનો છે તે અહીં દર્શાવવામાં આવશે. આ પરમાત્મા સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં રહેલા છે. સત્‌રૂપે અર્થાત્ સ્થૂલ સ્વરૂપે, અસત્‌રૂપે અર્થાત્ સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે આ અક્ષર બ્રહ્મને તમે જાણો. ૧.

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदुवाङ्मनः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ--આ પરમાત્મા પ્રકાશરૂપે છે, તે સૂક્ષ્મ કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે તથા સર્વ લોકો અને લોકવાસી જીવો આ પરબ્રહ્મના આશ્રયીભૂત છે. આ પરમ પુરુષ અક્ષર બ્રહ્મરૂપ છે, તે પ્રાણરૂપ છે, તથા તે વાણીરૂપ અને મનરૂપ છે. આ સત્યરૂપ છે. તે અમૃતરૂપ છે હે સોમ્ય ! મનવડે ભાવના કરવા યોગ્ય આ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તારે ઓળખવા જોઇએ, અર્થાત્ આ અક્ષર બ્રહ્મમાં તારે તારું ચિત્ત એકાગ્ર કરવું જોઇએ. ૨

બ્રહ્મનું એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासा निशितं सन्धीयत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥३॥

શબ્દાર્થ--હે સૌમ્ય શૌનક ! (જેમ કોઈ શૂરવીર પુરુષ ધનુષ ઉપર બાણને સાંધી મૃગાદિ લક્ષ્ય વસ્તુપર મારે છે તેમ) ઉપનિષદરૂપ અર્થાત્ પ્રણવરૂપ મહાન્ અસ્ત્રરૂપી ધનુષને લઇ, ઉપાસનાથી તીક્ષ્ણ એવાં તીરને તે ધનુષ ઉપર મૂકી (હાથથી ધનુષ ખેંચવું બને નહિ માટે) મને કરી આકર્ષણ કરી અંતઃકરણને તેના વિષયમાંથી નિવૃત્ત કરી લક્ષ્યરૂપ એવા અક્ષર બ્રહ્મમાં ધીર પુરુષે તેને યોજવું જોઇએ હે સૌમ્ય ! આ અક્ષર બ્રહ્મને જ તું લક્ષ્યરૂપે જાણ ૩.

ચિત્ત સમાધાનમાં ધનુર્ધારીનું દૃષ્ટાંત

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ--પરમ પવિત્ર ૐકારને ધનુષ કરી કહે-

વામાં આવે છે, આત્માને શરીરરૂપે કહે
લક્ષ્ય અક્ષર બ્રહ્મનું સાધન વામાં આવે છે તથા બ્રહ્મને લક્ષ્યરૂપે
કહેવામાં આવે છે. અપ્રમત્ત એવા ચિત્ત-
વડે લક્ષ્ય બ્રહ્મને વિંધવું જોઇએ. લક્ષ્ય બ્રહ્મનું વિંધન થયા પછી શરની માફક તે લક્ષ્યમાં તન્મય થવું જોઇએ.૪

ટીકા —અપ્રમત્ત-બાહ્ય વિષયોપાર્જનબુદ્ધિથી રહિત તેમ જ તૃષ્ણાવાળા પ્રમાદથી રહિત તથા નિરક્ત એવા એકાગ્ર ચિત્તવડે ધ્યાન કરવું આસક્તથવાથી તુ દેહાભિમાનથી રહિત થઈ અહંકાત્મ્યને પામીશ ૪

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—સ્વર્ગ, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા પ્રાણો સહિત મન આ પરબ્રહ્મમાં સ્થિત થઇને રહેલાં છે. આ પરબ્રહ્મને એક આત્મારૂપે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓના પ્રત્યક્ સ્વરૂપ આત્મારૂપે તમારે જાણવા જોઈએ. અન્ય વાણીનો ત્યાગ કરો. અમૃતત્વ પ્રાપ્તિના આ સેતુરૂપ અર્થાત્ કારણરૂપ છે. ૫

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः । स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ॐमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—જેમ ચક્રની નાભિમાં અરાઓનો પ્રવેશ હોય છે, તેમ હૃદયમાં નાડીઓનો પ્રવેશ છે. આ હૃદયમાં આત્મા અનેક પ્રકારે થતો વિચરે છે ૐકાર શબ્દની સહાયતાથી તમારે આ આત્માનું ચિંતન કરવું જોઇએ. અજ્ઞાન રહિત પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે ઉપદેશ સમયે નિર્વિઘ્નતા થાઓ, તેમ જ ઉપદેશ પછી પણ તમારું કલ્યાણ થાઓ, અર્થાત્ તમને વિઘ્નનો અભાવ થાઓ ૬

ટીકા —અનેક પ્રકારે-ઘટાકાશની માફક ઉપાધિને લીધે અનેકરૂપે થતો આત્મા હૃદયમા રહે છે ૬.

यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय । तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥

આત્માનો મહિમા તથા વિભૂતિ

શબ્દાર્થઃ—આ પરમાત્મા સર્વજ્ઞરૂપે, સર્વ વેત્તારૂપે તથા તેનો મહિમા ભૂલોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ પરમાત્મા પ્રકાશસ્વરૂપ હૃદયકમળરૂપી ગુહામાં સ્થિતિ કરી રહેલો છે. તે મનોમય રૂપ તથા પ્રાણથી ઘડાયલા શરીરનો અર્થાત્ લિંગ દેહનો નેતા તથા અન્નમયમાં અર્થાત્ સ્થૂલ દેહમાં બુદ્ધિને સ્થાપી રહેલ છે. આ આત્મતત્ત્વને (આચાર્યાદિના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયલા) જ્ઞાનવડે વિવેકીઓ સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે. આ આત્મતત્ત્વ આનંદરૂપે તથા અમૃતરૂપે સાક્ષીપણાવડે પ્રકાશે છે. ૭.

ટીકા —બ્રહ્મપુરને મન કરી કહેવામા આવ્યુ છે ૭.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ

શબ્દાર્થ—જ્યારે પરરૂપ તથા અવરરૂપ પુરુષનું દર્શન કરવામાં આવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મનો પૂર્ણપણે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે મનુષ્યના અંત:કરણનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ દેહાદિકમાં આત્મત્વબુદ્ધિનો નાશ થાયછે, સર્વ સંશયો જતા રહે છે તથા તેના સર્વ કર્મોનો અર્થાત્ સંચિત તથા આગામીરૂપ કર્મનો નાશ થઈ જાયછે. ૮

ટીકા —પરરૂપ-કારણરૂપ અવરરૂપ-કાર્ય રૂપ ૮.

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે બ્રહ્માત્મતત્ત્વને વિવેકીઓ જાણે છે, તે જ્યોતિરૂપ શ્રેષ્ઠ કોશમાં અર્થાત્ આનંદમય કોશમાં અવિદ્યાદિ દોષથી રહિતરૂપે, મહત્તત્ત્વરૂપે, અવયવથી રહિતરૂપે, શુદ્ધરૂપે તથા સર્વ પ્રકાશના પ્રકાશરૂપે છે. ૯.

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ.

न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु भाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

શબ્દાર્થઃ—આ સ્વાત્મભૂત બ્રહ્મમાં સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યક્ત થઇ શકતો નથી તેમ જ ચંદ્રમા, તારાઓ તથા વિદ્યુતનો પ્રકાશ તેને વિશે પડતો નથી, તો પછી અગ્નિનો પ્રકાશ તો તેમાં કેવી જ રીતે પડી શકે ? તેના વ્યક્તપણાથી અન્ય સર્વ વસ્તુઓ વ્યક્તપણાને પામે છે. આ પરબ્રહ્મના પ્રકાશે કરી સૂર્યાદિ સર્વ જગત્ પ્રકાશે છે. ૧૦.

પ્રકાશના પ્રકાશનું નિરૂપણ.

ટીકા—આ જ પ્રમાણેનો ભાવ કઠોપનિષદના પંચમ વલ્લીના ૧૫ મા મંત્રમાં છે, તેમ જ શ્વેતાશ્વતરના ૬ ઠ્ઠા અધ્યાયના ૧૨ મા મંત્રમાં છે. ૧૦.

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—મારી સમક્ષમાં સર્વ વસ્તુ અવિનાશી બ્રહ્મરૂપે છે, મારી પાછળના ભાગમાં બ્રહ્મ રહેલ છે, દક્ષિણ બાજુએ બ્રહ્મ છે, મારી નીચે તેમ જ ઉર્ધ્વ ભાગમાં બ્રહ્મ વ્યાપ્ત છે (તથા સર્વત્ર બ્રહ્મને પ્રસરીને રહેલ છે). આ દૃશ્યમાન સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે તથા આ બ્રહ્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠરૂપ છે. ૧૧.

પ્રસાર સ્વરૂપ બ્રહ્મનો ઉપસંહાર.

इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥

તૃતીય મુંડક.

પ્રથમ ખંડ.

તત્ તથા ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સર્વદા જોડાયેલાં તથા ચિત્સ્વરૂપ હોવાથી સમાન રૂપવાળાં બે પક્ષીઓ અર્થાત્ જીવ અને ઇશ એક જ વૃક્ષનો (શરીરનો) આશ્રય કરીને રહેલાં છે. આ પક્ષીઓ માંહેલું એક પક્ષી (જીવ) વડના ઝાડના સ્વાદવાળા ફળને અર્થાત્ સુખ દુઃખાત્મક કર્મફળને ભોગવે છે તથા બીજું પક્ષી (ઇશ) ભક્ષણ કર્યા વિના અર્થાત્ કર્મફળ ભોગવ્યા વિના કેવળ જોયા જ કરે છે. ૧.

ટીકા—શ્રી શંકર ભગવાન્ કહે છે કે, આ મુંડકમાં કેવા જ્ઞાને કરી પરમબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તે વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તથા યોગ અર્થાત્ ચિત્તની એકાગ્રતા કે જેનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચિત્તનિરોધના શા ઉપાયો છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યા છે, અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિના શા શા સાધનો છે તે કહેવામાં આવ્યા છે. આ પ્રથમના બે મંત્રો શ્વેતાશ્વતરના ૪ થા અધ્યાયના ૬ ઠ્ઠા તથા સાતમા મંત્રમાં આપેલા છે. ૧

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—એક જ વૃક્ષ અર્થાત્ તુલ્ય શરીરમાં પુરુષ અર્થાત્ કર્મ તથા તેનાં ફળને ભોગવનારો જીવ દેહની સાથના તાદાત્મ્યપણાના અભિમાનને પામેલો છતો (હું સુખદુઃખનો ત્યાગ કરવા અસમર્થ છું આ રીતના) દીન

ભાવને પામવાથી શોક કરે છે તથા અવિવેકથી અનેક પ્રકારની ચિંતાને પામે છે. પણ જ્યારે યોગીથી ઉપાસના કરાયલો દેહોપાધિથી રહિત જીવથી વિલક્ષણ ઈશ્વરને તે જુવે છે, અર્થાત્ ઈશ્વરની સાથે અભેદભાવને પ્રાપ્ત થાયછે તથા હું ઈશ્વરસ્વરૂપનો જ આ મહિમા છે એમ જાણે છે ત્યારે તે શોક રહિત અર્થાત્ કૃતકૃત્ય થાયછે. ૨.

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्ण कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥३॥

શબ્દાર્થ—જે સમયે જ્ઞાનયોગ્ય અધિકારી પુરુષ, જગતના નિયંતારૂપ, સર્વત્ર પૂર્ણ સ્વરૂપ, એવા હિરણ્યગર્ભના કારણને જુવે છે ત્યારે પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરી અવિદ્યાદિ ક્લેશથી રહિત થયલો તે, નિરતિશય તથા નામરૂપ રહિત એવા બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાયછે. ૩.

प्राणो ह्येष यः सर्व्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः-क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ— આ પ્રાણ–પરમાત્મા સર્વ ભૂતોરૂપે પ્રકાશે છે. જે કોઈ વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે કદી અતિવાદી હોતો નથી (અન્યના મતને ખંડન કરી પોતાના મતને સ્થાપવાવાળાને અતિવાદી કહેવામાં આવેછે કારણ વિવેકીને ભેદની પ્રતીતિ હોતી નથી, આથી કોઈના પણ મતનું ખંડન કરતો નથી, જેથી તેનામાં અતિવાદીપણું સંભવતું નથી). આવા પુરુષની ક્રીડા આત્મામાં હોય છે, પણ પુત્રદારાદિમાં હોતી નથી. તેની રતિ–પ્રીતિ તથા કર્મ કેવળ આત્મામાં જ હોય છે, તથા તે બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠરૂપ થાય છે. ૪.

ટીકા —અહીં ક્રીડા બાહ્ય કર્મની સાથે સબંધ ધરાવે છે તથા રતિ આંતર કર્મની સાથે સબંધ ધરાવે છે. ૪.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयोहि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—સત્ય, તપ, સમ્યક્ પ્રકારે થયેલ બ્રહ્મજ્ઞાન, ને બ્રહ્મચર્યથી આત્માની સર્વદા ખરેખર પ્રાપ્તિ થાય છે. જેઓનાં કામ ક્રોધાદિ ક્ષીણ થયાં છે એવા યતિઓ ખરેખર આ આત્માને જોઈ શકે છે, આ આત્મા શરીરના મધ્ય ભાગમાં પ્રકાશરૂપે તથા શુદ્ધ સ્વરૂપે છે. ૫.

આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો.

ટીકાઃ—સત્યઃ—યથાર્થ સંભાષણવડે. તપઃ–મન તથા ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતાવડે. બ્રહ્મજ્ઞાનવડેઃ–તત્વ પદાર્થના શોધનવડે. ૫.

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः । येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥६॥

શબ્દાર્થઃ—સત્યનો જ કેવળ જય થાયછે, પણ અનૃતનો જય થતો નથી. સત્યની સહાયતાથી જ દેવયાન નામનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. જેઓની કામનાઓ તૃપ્ત થયલી હોય છે, એવા ઋષિઓ આ માર્ગે કરી ગમન કરે છે તથા પરમાત્માના પરમ ધામને પહોંચે છે. ૬.

સત્ય સાધન નિરૂપણ

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ બ્રહ્મ મહાન્, દિવ્ય સ્વરૂપ, જેનું સ્વરૂપ વિચારમાં નહિ આવે એવો તથા તે સૂક્ષ્મ કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે. આ બ્રહ્મ અનેક પ્રકારે પ્રકાશે છે. તે જે કાંઇ દૂર છે તેના કરતાં પણ વધારે દૂર છે; તથા સમીપતામાં જોઇએ તો તે આપણા શરીરમાં જ છે. કારણ સમીપમાં જે જુવે છે તે, આ પરબ્રહ્મને હૃદયાકાશરૂપી ગુહાને વિશે અર્થાત્ બુદ્ધિમાં રહેલ જુવે છે. ૭.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा

वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ચક્ષુનો વિષય નથી, તે વાણીનો વિષય નથી તેમ

બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન.બીજી ઇન્દ્રિયોનો પણ વિષય નથી.

તે તપ-ચાંદ્રાયણાદિવ્રત અથવા કર્મનો (અગ્નિહોત્રાદિનો) વિષય પણ નથી. પણ જેનું મન બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી જ્યોતિવડે વિશુદ્ધ થયલું છે, તે નિષ્કલ અર્થાત્ વિભાગોથી રહિત એવા આ પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો છતો તેને જુવે છે. ૮.

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે શરીરમાં પાંચ પ્રકારે વહેંચાયલો પ્રાણ પ્રવેશ કરી રહેલો હોય છે, તે શરીરમાં રહેલો આ સૂક્ષ્મ આત્મા, વિશુદ્ધ જ્ઞાનવડે જાણવા યોગ્ય છે. દરેક પ્રાણીમાત્રનું ચિત્ત પ્રાણોવડે ઓતપ્રોત થઈ રહેલું હોય છે. આ ચિત્ત જ્યારે વિશુદ્ધ થાય છે ત્યારે આત્મા પોતાની મેળે તેમાં વ્યક્ત થાય છે. ૯.

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે મનુષ્ય વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થાય છે ત્યારે જે જે લોકની તથા જે

બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉપાસના. જે કામનાઓની મનવડે તે સ્પૃહા કરે

છે, તે તે લોક તથા તે તે કામોને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ભૂતિની ઇચ્છાવાળાએ, જે મનુષ્યને આત્મજ્ઞાન હોય છે, તેની ઉપાસના કરવી જોઇએ. ૧૦.

इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

તૃતીય મુંડક.

દ્વિતીય ખંડ.

આત્મ ઉપાસકને ફળ.

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—તે વિદ્વાન્ ઉત્કૃષ્ટ તથા સર્વ કામનાઓના આશ્રયરૂપ આ બ્રહ્મને જાણે છે, કે જે બ્રહ્મમાં સમસ્ત જગત રહેલુ છે, જે શુદ્ધરૂપ છે તથા જેના પ્રકાશે કરી સર્વ પ્રકાશે છે તૃષ્ણા આદિ કામનાઓથી રહિત જે મુમુક્ષુઓ બ્રહ્મજ્ઞની ઉપાસના કરે છે તે બુદ્ધિમાનો શરીરની ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ વીર્યનો ત્યાગ કરે છે, અર્થાત્ તેને માતાના ગર્ભમા પ્રવેશ કરવો પડતો નથી. ૧.

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ--વિષયનુ મનન કરતો એવો જે કોઇ કામનાઓની ઇચ્છા કરે છે તે પોતાની

કામત્યાગ મુક્તિનુ સાધન કામનાથી આવૃત્ત થયલો તે તે વિષયોમા જન્મને ધારણ કરે છે,પણ જેની કામના નિવૃત્ત થઇ હોય છે તથા વિષયમાથી નિવૃત્ત થઇ વિદ્યાવડે જેનું મન સસ્કાર યુક્ત થયલું હોય છે, તેની સર્વ કામનાઓનો અંત આવે છે. ૨.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥३॥

શબ્દાર્થ આત્મા વેદના જ્ઞાનવડે, બુદ્ધિવડે તેમ જ અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રશ્રવણવડે લભ્ય

વેદાધ્યયનાદિથી જ્ઞાનનો અભાવ. થઈ શકતો નથી. (આ આત્માને ત્યારે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન શું છે તે વિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે) આત્માને જે મુમુક્ષુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે અભેદદર્શી પુરુષવડે જ આત્મા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તથા ગુરુની કૃપાવડે અનુગ્રહ કરાયલા મુમુક્ષુને આ પ્રકૃત આત્મા પોતાનું આનંદાત્મક સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે. ૩.

ટીકા—જે આત્માને મુમુક્ષુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે ઇત્યાદિનો બીજી રીતે અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે–ગુરુ મૂર્તિરૂપ પર માત્મા જે અધિકારીપર અનુગ્રહ કરે છે, તે અનુગ્રહ કરાયલા પુરુષ વડે આત્મા જાણવા યોગ્ય થઇ શકે છે ૩

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

આત્મજ્ઞાનના સાધનો

શબ્દાર્થ—આ આત્મા બળથી રહિત એવા પુરુષથી પ્રાપ્ત થઇ શકતો નથી, પ્રમાદે કરી પ્રાપ્ત થઇ શકતો નથી, તે તપવડે પ્રાપ્ત થતો નથી તેમજ સંન્યાસ રહિત જ્ઞાનરૂપ તપવડે પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. જે વિદ્વાન્ આ ઉપાયોવડે–બલ, અપ્રમાદ, સંન્યાસ યુક્ત જ્ઞાનરૂપ ઉપાયવડે પ્રયત્ન કરે છે, તેનો પ્રત્યક્ સ્વરૂપ ચૈતન્યાત્મા બ્રહ્મમા પ્રવેશ કરે છે

ટીકા—બળથી રહિત–કામાદિ શત્રુઓનો પરાભવ કરવારૂપ બળથી રહિત પ્રમાદે કરી અર્થાત્ વિષયાસક્તિરૂપ પ્રમાદવડે સન્યાસ રહિત ત્યાગથી રહિત અર્થાત્ આસક્તિથી રહિત કેવળ શુષ્કજ્ઞાનવડે ૪

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । ते सर्व्वगं सर्व्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्व्वमेवाविशन्ति

શબ્દાર્થ—જે ઋષિઓ આનંદરૂપ આત્માને મેળવી આત્મજ્ઞાને કરી તૃપ્ત થાય છે, જેઓએ આત્માનું જ્ઞાન પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેઓએ રાગનો ત્યાગ કરી દીધો છે તથા જેઓ શાંત ચિત્તવાળા અર્થાત્ જિતેંદ્રિય છે, તે અધિકારી પુરૂષો એકાગ્ર ચિત્તવાળા થઈ તથા સર્વ વ્યાપક બ્રહ્માત્માને સર્વત્ર પામી, સર્વરૂપ એવા બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે ૫

બ્રહ્મને વિષે લય કેવી રીતે થાય ?

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—વેદાન્તથી ઉત્પન્ન થયેલા વિજ્ઞાનના અર્થને જેઓએ સમ્યક્ પ્રકારે જાણ્યા છે, જેઓનું અંતઃકરણ કર્મત્યાગ તથા યોગ અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠાવડે શુદ્ધ થયું છે, તેવા સર્વ યતિઓ પોતાના છેવટના મૃત્યુસમયે પરમ અમૃત ભાવને પામે છે તથા બ્રહ્મમા લય પામી જન્મ મરણાદિના ફેરામાંથી તેઓ મુક્ત થાય છે અર્થાત્ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મની સાથે એક ભાવને પામે છે. ૬

ટીકા—બ્રહ્મલોક જો કે એક છે, છતા તેને બહુ વચનાત વાપરવામા આવ્યો છે, તેનુ કારણ એ કે, તે એક છતા તેનો અનેક પ્રકારે ભાસ થાય છે ૬.

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्व्वे प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—વિદ્વાનની મુક્તાવસ્થાને સમયે તેની પંદર કળાઓ-પ્રાણ, શ્રદ્ધા, પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, ઇન્દ્રિયો, મન, અન્ન, વીર્ય, તપ, મંત્ર, કર્મ તથા લોક આ સર્વ કળાઓનો પોતપોતાના કારણમાં લય થાય છે

મોક્ષનો પ્રકાર

તથા સર્વે ઇન્દ્રિયોનો લય તેના અધિષ્ઠાતા દેવોમાં થાય છે. આ સમયે વિજ્ઞાન સ્વરૂપ એવો આત્મા તથા કર્મો બન્ને, પરરૂપ, અવ્યયરૂપ તથા સર્વરૂપ એવા પરમાત્મામાં એકરૂપે થઇ જાય છે. ૭.

ટીકાઃ—આત્મા ખરું જોતાં વિજ્ઞાનમય છે, છતાં તેને બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિવાળો જે કહેવામાં આવે છે, તે કેવળ અવિદ્યાના દોષને લીધે જ છે. ૭

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥८॥

પરમાત્માની સાથે ઐક્યભાવ

શબ્દાર્થઃ—જેવી રીતે વહેતી એવી નદીઓનો સમુદ્રમાં જ્યારે લય થઇ જાય છે ત્યારે તેઓ પોતાનાં નામરૂપાદિનો ત્યાગ કરે છે. તે જ પ્રમાણે અધિકારી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા દિવ્ય પુરૂષને જ્યારે પામે છે ત્યારે તે પોતાના નામરૂપાદિથી રહિત થાય છે. ૮

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। नास्याब्रह्मवित्कुले भवति। तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति॥ ९॥

મોક્ષમાં પ્રતિબંધનો અભાવ.

શબ્દાર્થઃ—જે કોઈ આ પરમ બ્રહ્મને ઓળખે છે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. આવા બ્રહ્મવેત્તાના કુળમાં કદી બ્રહ્મને નહિ ઓળખનાર કોઇપણ ઉત્પન્ન થતો નથી. તે શોક તથા પાપનું ઉત્ક્રમણ કરે છે તથા હૃદયાકાશને વિશે રહેલા બંધનોમાંથી તે મુક્ત થઇ અમૃતરૂપ થઇને રહે છે. ૯.

तदेतदृचाऽभ्युक्तं क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः। स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तस्तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्॥ १०॥

શબ્દાર્થઃ—ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે-જેઓ નિષ્કામ કર્મ કરનારા હોય છે, વેદમાં જેઓ કુશળ છે તથા જેઓ સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસક છે, જેઓ શ્રદ્ધાયુક્ત થઇ એક ઋષિ અર્થાત્ અગ્નિને હવિ આપે છે તથા જેઓએ શિરોવ્રત (મસ્તકપર અગ્નિને ધારણ કરવારૂપ વ્રત) વિધિપુરઃસર કર્યું છે તેવા અધિકારયુક્ત શિષ્યને જ ગુરુએ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ. ૧૦.

બ્રહ્મવિદ્યા કોને કહેવી ?

तदेतत् सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते। नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ—અંગિરા નામના ઋષિએ શૌનક મુનિને આ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. જેણે પોતાનું (શિરોવ્રત) કીધું નથી, તેવાએ આ બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી ઉપનિષદનું કદી અધ્યયન કરવું નહિ. જે પરમ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર જાણવાવાળા છે, તેવા મહાન્ ઋષિઓને હું નમસ્કાર કરું છું. તેવા મહાન્ ઋષિઓને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૧.

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा ए सस्तनुभिः। व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः। स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओम् शांतिः शांतिः शांतिः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥ ५ ॥

તૈત્તિરીય ઉપનિષત્.

ભૂમિકા.

આ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ કૃષ્ણ યજુર્વેદ શાખાના તૈત્તિરીય આરણ્યકમાથી નીકળ્યું છે તેમ અથર્વ ઉપનિષદોના સમૂહમાં આ ઉપનિષદનો ઘણો ખરો ભાગ જોવામાં આવે છે આરણ્યકમાં એનું જૂદું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પણ અથર્વવેદ ઉપનિષદમાં આ ઉપનિષદના બે વિભાગો પાડયા છે. પ્રથમના બે અધ્યાયોનું નામ આનંદ વલ્લી પાડવામા આવ્યું છે તથા ત્રીજા અધ્યાયનું નામ ભૃગુવલ્લી આપવામા આવ્યું છે. શ્રી શંકર ભગવાને પ્રથમાધ્યાયનું નામ શિક્ષા વલ્લી પાડયું છે તથા દ્વિતીયાધ્યાયનું નામ બ્રહ્માનંદ વલ્લી પાડયું છે, પણ ત્રીજા અધ્યાયનું જૂદું નામ આપ્યું નથી.

આ તૈત્તિરીય ઉપનિષદના બે ભાગો છે—નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન, જેને ઉપનિષદ્ કરી કહેવામા આવે છે તેનો તથા તે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશ થવાનું સાધન, આમ બે વિભાગો પડે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનમા શિષ્યને દાખલ કરવા પૂર્વે ઉપદેશપરંપરારૂપ ધાર્મિક તથા માનસિક કેળવણી આપવી જોઈએ, જે વેદાંત શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આ પ્રથમાધ્યાયમાં અર્થાત્ શિક્ષા વલ્લીમાં દર્શાવવામાં આવી છે વૈદિક શબ્દોના માત્રા તથા સામ આદિ કેવા પ્રકારના છે, તે સંબધી અમુક શબ્દો જે વેદાંત સિદ્ધાંતના તત્ત્વોને પ્રકટ કરનારા છે તથા જેનાવડે મન જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય બને છે, તેની ઉપાસના સંબધી, સર્વ વેદોમાં રહેલા ખરા ભાવને દર્શાવનારા સર્વ લાક્ષણિક શબ્દોમાં પરમ પવિત્ર મનાતા ૐકાર શબ્દની ઉપાસના સંબધી, જીવ, જડસૃષ્ટિ તથા અન્ય દેવોને લગતા બ્રહ્મના ચિંતનસબધી, તેમ જ કર્મની, વેદના

અધ્યયનની તથા શાસ્ત્રના વચન પ્રમાણે ધાર્મિક જીવનની આવશ્યકતા સંબંધીનું વર્ણન આ પ્રથમાધ્યાયની શિક્ષા વલ્લીમાં કરવામાં આવ્યું છે. ટુંકમાં કહીએ તો વેદોનું અધ્યયન કરવાથી, વેદવિહિત કર્મો કરવાથી તથા ધાર્મિક જીવન ગુજારવાથી આ ત્રણ પ્રકારના સાધનોવડે જ, મન બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય થાય છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કેવા પ્રકારના સિદ્ધાંતનો સમાવેશ થયેલો છે, તે આ બીજા અધ્યાયમાં અર્થાત્ બ્રહ્માનંદ વલ્લીમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ બ્રહ્માનંદ વલ્લીમાં કેવા પ્રકારનો આશય રહેલો છે, કઇ કઇ બાબતોમાં તે વેદાંત શાસ્ત્રથી જૂદું પડે છે તથા કઇ કઇ બાબતોમાં બેઉ મળતા આવે છે, તે ખોળી કહાડવા માટે સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે વેદાંતનો કેવા પ્રકારનો સિદ્ધાંત છે તે જાણવો આવશ્યક છે. આ હેતુથી વેદાતસારમાથી કેટલોક સાર આ સ્થળે આપવો આવશ્યક છે.

વેદાંત પ્રમાણે જગતના કારણરૂપ, સર્વ તત્ત્વના કારણરૂપ અથવા ખરેખરું કહીએ તો સર્વ તત્ત્વરૂપ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા છે. આ પરમાત્મા નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે. તે કેવળ આત્મારૂપ છે અથવા વેદાત પ્રમાણે દર્શાવતાં તે કેવળ સત્, ચિત્—કર્તા ભોક્તાદિથી રહિત તથા આનંદરૂપ છે. આ પરમાત્મના સિવાય અન્ય દરેક વસ્તુ અસત્ રૂપ તથા અવિદ્યારૂપ છે. મૂળ સ્વરૂપની અંદર જે જગતને જોઇએ તો તે અવિદ્યારૂપ છે આ જગતનું સ્વતંત્રરૂપે અસ્તિત્વ હોતું નથી. પણ ઈશ્વરરૂપી કારણ કે જેને આશ્રયીને તે રહેલું છે, તેનાવડે તે અસ્તિત્વ ભોગવે છે. આ જગત્ સત્વ, રજ તથા તમ આ ત્રણ પ્રકારના ગુણોવાળું છે. આ ત્રણ ગુણો જગતના અસ્તિત્વની ત્રણ ઉપાધિરૂપ છે. અવિદ્યા બે પ્રકારની છે—સમષ્ટિરૂપ અવિદ્યા, જેમા સર્વ અવિદ્યાને એકરૂપ માનવામાં આવે છે તથા વ્યષ્ટિરૂપ અવિદ્યા

જેમાં દરેક જીવને વિશે રહેલી અવિદ્યા પ્રથક્રુપ માનવામાં આવે છે. સમષ્ટિ અવિદ્યારુપે પરમાત્મા સર્વદા તથા સર્વ શક્તિમાન્ છે. આ રીતે જોતાં તેમાં સૃષ્ટિના સર્વ ગુણોનો સમાવેશ થાય છે તથા જગતના નિયામક કહેવાય છે અર્થાત્ ઈશ્વરને નામે ઓળખાય છે. વ્યષ્ટિ અવિદ્યારુપે પરમાત્મા જીવરુપે તથા અસંપૂર્ણ ચેતનારુપ અથવા પ્રજ્ઞારૂપ કહેવાય છે. સમષ્ટિ અવિદ્યા ઇશ્વરના કારણ શરીરરૂપે છે અર્થાત્ સર્વ સૃષ્ટ ભૂતોના કારણરૂપ છે. વ્યષ્ટિ અવિદ્યા ભિન્ન ભિન્ન દેહોરૂપ છે. કારણ કે શરીરમાં સર્વ આનંદનો સમાવેશ થતો હોવાથી તેને આનંદઘનરૂપ કહેવામાં આવે છે તથા તે અવિદ્યા-માયા સર્વને વેષ્ટિત થઇને રહેલી છે. આ માયામાંથી પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ એ પાંચ ભૌતિકવાળાં શરીરો ઉત્પન્ન થયાં. આ સ્થૂલ ભૂતોમાંથી દરેક મહાભૂત અવિદ્યાવાળા ત્રણ ગુણોવડે યુક્ત છે તથા તે ક્રમે કરી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધવાળા વિશેષ ગુણોએ કરી યુક્ત છે. આ વિશેષ ગુણોને તન્માત્રાઓ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતો કહેવામાં આવે છે. આ સૂક્ષ્મ ભૂતો, સ્થૂલ ભૂતો કે જેનાવડે દૃશ્ય શરીરો બને છે તેનાથી ભિન્ન સ્વભાવવાળા છે. પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં સત્વ ગુણના સંયુક્ત અંશોમાંથી મન ઉત્પન્ન થાય છે. સત્વ ગુણના પૃથક્ પૃથક્ અંશમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો-શ્રોત્ર, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ તથા ત્વક્ આ પાંચ ઉત્પન્ન થઇ છે અર્થાત્ સત્વગુણના એક અંશમાંથી શ્રોત્ર થયા છે તથા તેનો સ્વામી આકાશ છે. સત્વગુણના એક અંશનાંથી ચક્ષુ થયાં છે તથા તેનો સ્વામી અગ્નિ છે. રજોગુણના પૃથક્ પૃથક્ અંશોમાંથી પાંચ કર્મેન્દ્રિયો થઇ છે, જેમકે પાદ, પાણિ, પાયુ, ઉપસ્થ તથા વાક્. રજોગુણના સંયુક્ત અંશોમાંથી પાંચ પ્રાણો-જેવા કે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન થયા છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે બુદ્ધિને બુદ્ધિકોશ અથવા આત્મકોશ કરી કહેવામાં આવે

છે.કર્મેન્દ્રિયોની સાથે મન મળવાથી તેને મનોકોશ કરી કહેવામાં આવે છે. કર્મેન્દ્રિયોની સાથે પાંચ પ્રાણો મળવાથી તેને પ્રાણકોશ કરી કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણ કોશો જ્યારે સંયુક્ત થાય છે ત્યારે આત્માનું સૂક્ષ્મ શરીર બને છે, જે શરીર દેહાંતરપ્રાપ્તિને સમયે પણ કાયમ રહે છે. વળી આ સૂક્ષ્મ શરીર સમષ્ટિ અથવા વ્યષ્ટિરૂપ હોય છે. જેમ મોતીની માળામાં એક જ દોરો સર્વ મોતીમાં વ્યાપ્ત થઇને રહેલો હોય છે, તેવીજ રીતે એક આત્મા સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલો હોય છે, ત્યારે તે આત્મા અથવા ઈશ્વરને સૂત્રાત્મા કરી કહેવામાં આવે છે અથવા વ્યષ્ટિરૂપે વ્યાપ્ત હિરણ્યગર્ભને તૈજસ કરી કહેવામાં આવે છે. આ તૈજસ તથા સૂત્રાત્મારૂપ શરીરો ખરૂં જોતાં કેવળ એકરૂપ છે. સ્વપ્નને વિશે જાગ્રતાવસ્થાના વિચારોની પરંપરારૂપે આ ત્રણ કોશો રહેલા હોય છે તથા સ્વપ્નમાં સૂત્રાત્મા તેમજ તૈજસ આત્મા સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે.

પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંથી પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ આ સ્થૂલ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે તથા સ્થૂલ ભૂતોમાંથી અનેક લોકો જેવા કે સ્વર્ગ પૃથ્વી વગેરે તથા ભિન્ન શરીરો જેવાં કે મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્થૂલ શરીરોને વિશે સમષ્ટિરૂપે રહેતા આત્માને વૈશ્વાનર અથવા વિરાટ કરી કહેવામાં આવે છે તથા વ્યક્તિ શરીરને વિશે રહેતા આત્માને વિશ્વ કહેવામાં આવે છે. સ્થૂલ શરીરને અન્નમય કોશ કહેવામાં આવે છે. આ સ્થૂલ શરીરને વિશે સ્થૂલ વિષયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે માટે તેને જાગ્રતરૂપ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિની પાંચ ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી શબ્દ સ્પર્શાદિનો જાગ્રતાવસ્થામાં વૈશ્વાનર તથા વિશ્વ ઉપભોગ કરે છે.

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ શરીરોના સમષ્ટિરૂપને એક મહાન્ જગત્‌રૂપ કહેવામાં આવે છે તથા વિશ્વથી લઈ ઈશ્વર સૂધીના આત્માને કેવળ એક આત્મારૂપ જાણવો

આ પ્રમાણેનાં વેદાન્ત સારના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસની સાથે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ કેટલી હદસૂધી મળતું આવે છે, તે ઉપનિષદમાં રહેલો સાર આપ્યા પછી દર્શાવીશું.

દ્વિતીય વલ્લી ઋગ્વેદના મુખ્ય મંત્રથી શરૂ થાય છે,- જે મંત્ર આખા ઉપનિષદના સારરૂપ છે, એમ શ્રી શંકર ભગવાને દર્શાવ્યું છે,-જે બ્રહ્મ સત્‌રૂપ, જ્ઞાનરૂપ, અનંતરૂપ તથા જે અનંત આકાશને વિશે બુદ્ધિરૂપ ગુહાનેવિશે રહેલો છે, તેને જે કોઇ જાણે છે, તે એકદમ સર્વ કામનાઓનો ભોક્તા થાય છે તથા સર્વદા બ્રહ્મસ્વરૂપ બને છે.

આ અનંત આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઇ છે, આકાશમાંથી વાયુની,વાયુમાંથી અગ્નિની,અગ્નિમાંથી જળની, જળમાંથી પૃથ્વીની, પૃથ્વીમાંથી ઓષધિઓની, ઓષધિમાંથી અન્નની, અન્નમાંથી બીજની તથા બીજમાંથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઇ છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રોની અન્નથી ઉત્પત્તિ થાય છે તથા અન્નનેવિશે પાછા તેઓ લયભાવને પામે છે. આ જાણવાને માટે અન્ન એ જ બ્રહ્મરૂપ છે તે જ્ઞાનનું પ્રથમ પગથિયું છે. પ્રાણ જે અન્નના કરતાં વધારે અંતરાત્મારૂપ છે, તેને બ્રહ્મરૂપે જાણવા, એ જ્ઞાનનું દ્વિતીય પગથિયું છે. મન જે પ્રાણના કરતાં વધારે અંતરાત્મારૂપ છે, તેને બ્રહ્મરૂપે જાણવા, એ જ્ઞાનનું તૃતીય પગથિયું છે. બ્રહ્મને વિજ્ઞાનરૂપ માનવા, એ જ્ઞાનનું ચતુર્થ પગથિયું છે. વિશ્વાત્માથી માંડી જીવાત્મા સૂધીની સર્વ ભિન્નતાનો જેને વિશે નાશ થાય છે, એવા આનંદને બ્રહ્મરૂપ માનવો, એ જ્ઞાનનું પાંચમું પગથિયું છે.

હવે આ પ્રમાણેના પ્રશ્નો ઉદ્દભવે છે-શું અવિદ્યાવાન્ મનુષ્ય મૃત્યુ પછી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે?

તથા જો એમ ન થતું હોય તો જે મનુષ્ય પરમાત્માને ઓળખે છે, તે જ શું પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે?

બ્રહ્મે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ કર્યા પછી તેનેવિશે પ્રવેશ કર્યો. આથી તે સૃષ્ટિરૂપ તેમ જ સ્રષ્ટારૂપ છે. સર્વ પ્રકારની વિશેષતાઓ જે જોવામાં આવે છે, તે સૃષ્ટિની પૂર્વે વ્યક્તારૂપ અસ્તિત્વમાં નહતી. અવ્યક્તારૂપે આ વિશેષતાઓ એક જ હતી. આથી જગતને બ્રહ્મના જગતરૂપ માનવું જોઇએ. અવિકારી તથા નિત્ય એ જ બ્રહ્મ, જગતની પ્રતિષ્ઠારૂપ છે. બ્રહ્મ વિના કાંઈ પણ અસ્તિત્વરૂપ હોતું નથી. કોઈપણ વસ્તુ ચૈતન્યરૂપે હોતી નથી તથા તેમના વિના સર્વ પ્રાણી માત્રનો નાશ થઇ જાય છે. બ્રહ્મ તથા જીવ એક છે, આ રીતનું જ્ઞાન સર્વ ભયમાંથી મુક્ત કરે છે. કારણ તેમ થવાથી પોતાનો આત્મા બીજા જીવોથી ભિન્ન છે, આ રીતનો વિચાર નાશ પામે છે તથા દ્વિતીયપણુ-થી-ભિન્નતાથી ભયની ઉત્પત્તિ થાય છે. બીજું જે પરમાત્માને ઓળખતું નથી, તે ભયને પાત્ર હોય છે, કારણ તેનેવિશે ભિન્નતા સ્થિતિ કરીને રહેલી હોય છે.

જ્ઞાન તથા જીવિતના પ્રમાણમાં આનંદ અનેક પ્રકારનો છે. મનુષ્યોને, મનુષ્યગંધર્વોને, દેવગંધર્વોને, પિતરોને, આજાનદેવોને, કર્મદેવોને, ઇન્દ્રને, બૃહસ્પતિને, પ્રજાપતિને તથા બ્રહ્મને, તેઓના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં આનંદ હોય છે. જે મનુષ્યને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. તેનો સર્વ ભય નિવૃત્તિને પામેછે.

દ્વિતીય અધ્યાયમાં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી જે કાંઈ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે તેની કેવળ પુનરાવૃત્તિ આ તૃતીય-વલ્લીને વિશે છે. આ પરથી ખુલ્લું માલમ પડે છે કે, બ્રહ્મજ્ઞાન કાંઇ સહજ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ કેટલીક અવસ્થાઓ હોય છે, જેને પહોંચવાથી મનુષ્ય બ્રહ્મસંબંધી ઉચ્ચતર વિચારોને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અવસ્થાને પહોંચ-

વાને માટે સાધનોમાં તપશ્ચરણ છે. યોગની સાધના અથવા એવા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તેને તપશ્ચરણ કહેવામાં આવે છે. તૃતીયવલ્લીમાં કાંઇ નવીન બાબત આવતી નથી, પણ પૂર્વે જે જ્ઞાન દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તેની કેવળ પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવી છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદને વિશે વેદાંતસંબંધી ખાસ ઉચ્ચતર વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે જેમ બીજને વિશે વૃક્ષ રહેલું હોય છે, તેમ આ ઉપનિષદ્‌મા વેદાંતશાસ્ત્રના મૂળ તત્ત્વો દર્શાવવામા આવ્યા છે. પરમાત્મારૂપ તથા જડ જગતથી કેવળ ભિન્નરૂપે બ્રહ્મનો વિચાર સ્પષ્ટપણે આમાં દર્શાવવામા આવ્યો છે. બ્રહ્મને સર્વ તત્ત્વના કારણરૂપ તથા જગતમાં તેને ઉત્પન્નકર્તા તથા પાલનકર્તા વર્ણવવામાં આવેલ છે. પરમાત્માની પ્રથમ સૃષ્ટિરૂપે પંચ મહાભૂતો, જેમાંથી સર્વ પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે જ રીતે પંચ કોશો જેમાં એકને બીજાનો આશ્રય છે તથા જેનાવડે આત્મા વેષ્ટિત થયલો છે, તેનું આમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આમા કેટલીક ભિન્નતા બાકી રહેલ છે. જેમકે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ભુતોની વચ્ચે રહેલી ભિન્નતાઓ દર્શાવવાવામાં આવી નથી. તેમ જ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતોમાંથી મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો તથા પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ છે, તેનું સ્પષ્ટપણે આમાં વર્ણન કરવામા આવ્યું નથી. પંચકોશો, પચ મહાભૂતોની સાથે તથા આત્માની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે, તે વિષે આમા સમજાવવામાં આવ્યું નથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌માં આપવામાં આવેલા ઉદ્‌ભવોની પરંપરા વિષે વિચાર કરીએ છીએ તો એમ લાગે છે કે, આ ઉદ્‌ભવો કેટલક ભુતોના કે સર્વ ભૂતોના વિકારોરૂપ નથી, પણ કેવળ પૃથ્વીના વિકારો રૂપ છે. વળી કોઈ પણ સ્થળે

દર્શાવવામાં નથી આવ્યું કે, કોશોની ઉત્પત્તિ અન્ય ઉદ્ભવોથી સ્વતંત્રરૂપે છે. આથી ન્યાયપૂર્વક એમ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, તે કોશો પંચ મહાભુતોના વિકાર રૂપે છે.

ડા. વેબર નામના અંગ્રેજ વિદ્વાનનું માનવું એવું છે કે, તૈત્તિરીય ઉપનિષદનો પ્રથમ ભાગ એક બીજા ભાગોની સાથે સંબધ ધરાવતો નથી. આખા ઉપનિષદની રચના નિયમયુક્ત છે, પણ આ માંહેલા ઘણા વિચારો કાલ્પનિક છે તથા બ્રહ્મ સંબંધીનું સ્વરૂપ બહુ જ પૂર્ણપણે દર્શાવવામાં આવ્યું નથી.

આ તો સત્ય છે કે, વેદાંત સિદ્ધાંતના જ્ઞાનને માટે આ ઉપનિષદનો પ્રથમ ભાગ જેવો જોઇએ તેટલો ઉપયોગી નથી, છતાં સર્વ ઉપનિષદોના અને વેદાંતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે પ્રથમ જ્ઞાનના અધિકારી બનવાની જરૂર છે તથા તેટલા માટે પ્રાથમિક જ્ઞાન પ્રથમ સંપાદન કરવું જોઇએ, જે આ ઉપનિષદના પ્રથમ ભાગમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આથી બીજા ઉપનિષદોના કરતાં આનેવિશે રચના ઘણી જ નિયમ પુરસર છે. જેવી રીતે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં જ બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરવાની વચમાં જ પ્રથમનું જ્ઞાન નહિ સંપાદન કરેલું, એવા જિજ્ઞાસુઓએ વારંવાર અટકાવ નાંખ્યા કર્યો છે. આ તો સત્ય છે કે, આ ઉપનિષદની રચના જેવી જોઇએ તેવી છે. જેવી રીતે વાક્યોની રચના પૂર્વે વિચારની જરૂર છે, તેવી રીતના નિયમ પ્રમાણે કેટલાંક ઉપનિષદો ઘણા જ સારા પ્રાસોની અંદર રચવામાં આવ્યા છે, છતાં તેમાં જેવો જોઇએ તેવો નિયમ રાખ્યો નથી.

ભિન્ન ભિન્ન દેવોના સંબંધમાં ઘણા કાલ્પનિક વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે, છતાં આ સર્વ દેવો વેદોમાં કહેવામાં આવેલા છે તથા આ તો કુદરતી નિયમ

છે કે, તે જ દેવોને વેદાંતના ઉપદેશને વિષે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. ઉપનિષદો વેદમાં રહેલા દેવોને કબુલ કરે છે, પણ તે કેવળ નામ માત્રે જ કરી, પણ સત્ય રીતે નહિ. ઉપનિષદમાં વસ્તુસ્વરૂપ વિષે ફેરફાર છે. દેવોને વિષે અનંતપણું તથા સ્વતંત્રપણું નહિ હોવાથી તેઓને બ્રહ્મના કરતાં નિકૃષ્ટ સ્થિતિએ ગણેલા છે. તૈત્તિરીય ઉપ-નિષદમાં દર્શાવેલા વિચારો બીજા ઉપનિષદોના જેવા જ છે. માત્ર ફેર એટલો જ છે કે, આ ઉપનિષદમાં વિચારો ઘણા જ નિયમપૂર્વક ગોઠવવામા આ યા છે. જેમ બીજાં ઉપનિ-ષદોમાં વિચારોની પરાકાષ્ઠા દર્શાવવામાં આવી છે, તેવી જો કે આ ઉપનિષદમાં નહિ હોય, છતાં વેદાંતતત્ત્વ દર્શાવ-નારા ઉપનિષદોની અંદર આ ઉપનિષદ પ્રથમ પંક્તિએ મૂક-વા યોગ્ય છે.

तैत्तिरीय उपनिषद्.

શિક્ષા વલ્લી-પ્રથમ અનુવાક.

દેવતાઓની સ્તુતિ.

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

શબ્દાર્થ-મિત્ર અમારું સુખ કરનાર થાઓ, વરુણ અમારું સારું કરો, અર્યમા અમારું સારું કરો ઇન્દ્ર તથા બૃહસ્પતિ અમારું સારૂં કરો, સર્વ વ્યાપક શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન્ અમારૂં સારૂં કરો. બ્રહ્મને નમસ્કાર છે. હે વાયુ દેવ! આપને નમસ્કાર છે. આપ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવરૂપે છો આપને પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવ રૂપ કહીશ. હું આપને પ્રાણવાયુરૂપ કહીશ. હું આપને

સત્યરૂપ કહીશ. સમષ્ટિરૂપ બ્રહ્મદેવ વ્યષ્ટિરૂપ મારું પાલન કરો. વક્તાનું (આચાર્યનું) પાલન કરો, બ્રહ્મદેવ મારું રક્ષણ કરો, વક્તાનું બ્રહ્મદેવ રક્ષણ કરો, ॐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

ટીકાઃ—શ્રી શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે મિત્ર એ પ્રાણના અધિષ્ઠાતા તથા દિવસના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. વરણ એ અપાનના તથા રાત્રિના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. અર્યમા ચક્ષુના તથા સૂર્યના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. ઇન્દ્ર બળના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. બૃહસ્પતિ વાણી તથા બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા દેવ છે તથા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન્ પાદના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. અહીં વાયુને બ્રહ્મરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે, તે કેવળ સ્તુતિને અર્થે છે. જ્ઞાનની અંદર થતાં વિઘ્નો ટાળવા માટે શાંતિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રણવાર શાંતિ કહેવાનું કારણ એ છે કે, વિઘ્નો ત્રણ પ્રકારનાં છે—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક. ૧.

દ્વિતીય અનુવાક.

શિક્ષાનું વ્યાખ્યાન.

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः : मात्रा बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥१॥

શબ્દાર્થઃ—હવે આપણે શિક્ષાનું વ્યાખ્યાન કરીશું. વર્ણ, સ્વર, માત્રા, બળ, સામ તથા સંતાન આટલું શિક્ષાધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલું છે. ૧

ટીકાઃ—વર્ણાદિના ઉચ્ચારવિશે જેમાં કહેવામાં આવ્યું હોય, તેને શિક્ષા કરી કહેવામાં આવે છે. કકાર આદિકને વર્ણ કહેવામાં આવે છે, અકારાદિને સ્વર કહેવામાં આવે છે, હ્રસ્વાદિને માત્રા કહેવામાં આવે છે, મધ્યમ રીતે વર્ણનો ઉચ્ચાર કરવો તે સામ કહેવાય છે, સ્પષ્ટપણે સમજ પડવા સારુ પ્રયત્નપૂર્વક જે ઉચ્ચાર થાય તેને બલ કરી કહેવામાં આવે છે, જ્યાં સંધિ થતી હોય ત્યાં સંધિ કરી ક્રમ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરવો તેને સંતાન કરી કહેવામાં આવે છે. ૧

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

તૃતીય અનુવાક.

સંહિતાની ઉપાસના.

સહ નૌ યશઃ । સહ નૌ બ્રહ્મવર્ચસમ્ । અથાતઃ સꣳહિતાયા ઉપનિષદં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । પઞ્ચસ્વધિકરણેષુ । અધિલોકમધિજ્યૌતિષમધિવિદ્યમધિપ્રજમધ્યાત્મમ્ । તા મહાસꣳહિતા ઇત્યાચક્ષતે । અથાધિલોકમ્ । પૃથિવી પૂર્વરૂપમ્ । દ્યૌરુત્તરરૂપમ્ । આકાશઃ સન્ધિઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—અમારા બન્નેનો અર્થાત્ ગુરુ અને શિષ્યનો યશ વૃદ્ધિને પામો. અમને બન્નેને વેદાંતના જ્ઞાનવાળું તેજ સરખું પ્રાપ્ત થાઓ. હવે આપણે સંહિતાની ઉપાસનાવિશે આરંભ કરીશું. આ સંહિતાના પાંચ વિષયો છેઃ-અધિલોકનો વિષય, અધિજ્યોતિનો વિષય, અધિવિદ્યાનો વિષય, અધિપ્રજાનો વિષય તથા અધ્યાત્મનો વિષય. આ સર્વ વિષયોને મહાન્ સંહિતા કરી કહેવામાં આવે છે. હવે પ્રથમ અધિલોકના વિષય સંબંધી કહેવામાં આવે છે. તેમાં પૃથ્વી એ પ્રથમ વર્ણરૂપ અર્થાત્ સંરૂપ છે, સ્વર્ગ એ છેવટના વર્ણરૂપ અર્થાત્ તારૂપ છે તથા આકાશ બેઉ વર્ણોના સંધિરૂપ અર્થાત્ હિરૂપ છે. ૧

ટીકાઃ—સંહિતા શબ્દનો અર્થ અનેક વર્ણનો સંયોગ કે જેથી શબ્દ બને છે, અનેક શબ્દોનો સંયોગ કે જેથી વાક્ય બને છે, અનેક વાક્યોનો સંયોગ કે જેથી એક નિબંધ બને છે, તે છે. નિબંધવડે એક બીજાના વિચારોની પરંપરા દર્શાવવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે સંહિતાના સંબંધમાં છે. સંહિતાનો અર્થ અહીં ઋગ્વેદાદિ સૂક્તોનો સમૂહ છે. દરેક ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓને વિશે રહેલાં સૂક્તોના સમૂહને સંહિતા કરી કહેવામાં આવે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સંહિતા પાંચરૂપ હોય છેઃ—જેમકે દ્યૌર્વા-હું તારો વિભાગ છું. આમાં દ વર્ણવડે પૃથ્વી લેવી, તાવડે સ્વર્ગ લેવું તથા સ્વર્ગ અને

पृथ्वीना सधिरूप छे 'वर्णवडे वायु लेवो' जेमा संहिता होय छे तथा सयोगवाळी वस्तुओ मोटा विस्तारवाळी होय छे जेमके पृथ्वी, त्यारे तेने महा सहिता करी कहेनामा आवे छे १

वायुः सन्धानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधिज्योतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्यौतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् ॥ २ ॥

शब्दार्थ—वायु आ संगमना साधनरूप छे आ रीते अधिलोक सबधी विषय थयो. हवे अधिज्योति विषय सबधी कहेवामा आवे छे. अग्नि प्रथम वर्ण अर्थात् सरूप छे, आदित्य छेल्ला वर्णरूप अर्थात् तारूप छे, जळ संगमरूप अर्थात् हिरूप छे, तथा विद्युत् संयोगना साधनरूप छे आ रीते अधिज्योति संबधीनो विषय छे हवे अधिविद्यानो विषय सांभळो गुरु प्रथम वर्ण संरूप छे २

अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनꣳसन्धानम् । इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । मातापूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननꣳसन्धानम् । इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥

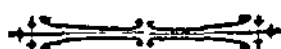
शब्दार्थ—शिष्य छेल्लावर्ण (ता)रूप छे, विद्या संधिरूप छे तथा वेद संधिना साधन रूप छे. आ रीते अधिविद्या सबधी विषय छे हवे अधिप्रजा संबधी विषय साभळो—माता प्रथमवर्ण (स)रूप छे, पिता छेल्ला वर्ण (ता)रूप छे, प्रजा सधि (हि)रूप छे तथा उपस्थ इन्द्रिय सधिना साधनरूप छे. आ रीते अधिप्रजानो विषय छे ३

अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा

महासꣳहिताः। य एवमेता महासꣳहिता व्याख्याता वेद। सन्धीयते प्रजया पशुभिः। ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥४॥

શબ્દાર્થ—હવે અધ્યાત્મ વિષય વિશે સાંભળો. નીચલા ઓષ્ઠની નીચેનો ભાગ પ્રથમ વર્ણ (સં)રૂપ છે, ઉપલા ઓષ્ઠની ઉપરનો ભાગ છેવટના વર્ણ (તા)રૂપ છે તથા વાણી સંધિ (હિ)રૂપ છે તથા જિહ્વા સંધિના સાધનરૂપ છે. આ પ્રમાણેનો અધ્યાત્મ વિષય છે. આને મહાન્ સંહિતા કરી કહેવામાં આવે છે. જે કોઈ આ મહાન્ સંહિતાના વ્યાખ્યાનોને જાણે છે, તેને પ્રજા, પશુ, વેદનું તેજ, ખાદ્ય અન્ન તથા સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪.

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

ચતુર્થ અનુવાક.

બુદ્ધિ તથા સમૃદ્ધિ આપનારા મંત્રો.

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देव धारणो भूयासम्। शरीरं मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम्। ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः। श्रुतं मे गोपाय।१

શબ્દાર્થઃ—પ્રણવ (વેદોને વિશે કહેવામાં આવેલા પવિત્ર શબ્દ ૐકાર સ્વરૂપ પરમાત્મા), જેને વેદોને વિશે શ્રેષ્ઠરૂપે ગણવામાં આવ્યા છે, જેને વિશ્વરૂપ, કહેવામાં આવે છે, જે અમૃતરૂપ વેદોના કરતાં પણ વધારે અમૃતરૂપે ઉત્પન્ન થયા છે, તથા જે સર્વ કામનાના ઇશ્વરરૂપ છે, તે મારી બુદ્ધિનેવિશે વધારો કરો. હે પ્રકાશમાન પ્રણવ ! અમૃતત્વના કારણરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાના જ્ઞાનને ધારણ કરનારો હું થાઉં, મારું શરીર રોગરહિત થાઓ.

મારી જિહ્વાને વિશે અત્યંત મધુરતા આવો. મારા શ્રોત્રો ઘણું શ્રવણ કરનારા થાઓ. હે ૐકાર ! આપ સાધારણ બુદ્ધિથી વેષ્ટિત થયેલા અર્થાત્ સામાન્ય બુદ્ધિવડે અજ્ઞાત બ્રહ્મના કોશરૂપ છો. જે કાંઈ બ્રહ્મજ્ઞાન મેં શ્રવણ કર્યું છે, તેનું તમે પાલન કરો. ૧

ટીકા—બુદ્ધિ તથા અભ્યુદયની ઇચ્છાવાળો જે મનુષ્ય હોય છે, તેને આવશ્યકીય આહુતિઓ તથા મન્ત્રોના જપ આ ચતુર્થ અનુવાકનેવિશે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ૧

आवहन्ती वितन्वाना कुर्वाणा चीरमात्मनः । वासाꣳसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—જે લક્ષ્મી દેવી મારાં વસ્ત્રો પૂરાં પાડનારાં છે, જેઓ મને ગાયો આપનારાં છે તથા જે લક્ષ્મી દેવી સદા મારાં અન્ન તથા જળ પૂરાં પાડે છે, તે લક્ષ્મી દેવી મને ઉનવાળાં ઘેટાંઓ તથા અન્ય પશુઓવડે સમૃદ્ધિવાન્ કરો. આ રીતના મંત્રવડે સ્વાહા કહી આહુતિ આપવી. બ્રહ્મચારીઓ મારી સમીપ આવો એમ કહી સ્વાહા કહી આહુતિ આપવી. વિવિધ કામનાયુક્ત અનેક બ્રહ્મચારીઓ મારી સમીપ આવો, સ્વાહા. પ્રજ્ઞાયુક્ત બ્રહ્મચારીઓ મારી સમીપ આવો, કહી સ્વાહા. દમયુક્ત બ્રહ્મચારીઓ મારી પાસે આવો, સ્વાહા. બ્રહ્મચારીઓ શમયુક્ત થઈ મારી પાસે આવો સ્વાહા. ૨

यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भगमविशानि स्वाहा । स मा भग माविश स्वाहा ।

तस्मिन् सहस्रशाखे। निभगाऽहं त्वयि मृजे स्वाहा। यथाऽऽपः प्रवता यन्ति। यथा मासा अहर्जरम्। एवं मां ब्रह्मचारिणः। धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा। प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—મનુષ્યને વિશે મારો યશ વિસ્તારને પામો, સ્વાહા. સમૃદ્ધિવાનના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ થાઉં, સ્વાહા. હે ભગવન્! કોશરૂપ તમારેવિશે હું પ્રવેશ કરું, સ્વાહા. હે ભગવન્! આપ મારાવિશે પ્રવેશ કરો, સ્વાહા. હે ભગવન્! સહસ્ર શાખાઓને વિશે વિસ્તારને પામનારા આપને વિશે પાપોને ધોઇ નાંખી પવિત્ર થાઉં, સ્વાહા. જેમ જળ નીચાણ પ્રદેશ તરફ વહે છે તથા જેમ માસોના વહેવાથી વર્ષ બને છે તે જ રીતે હે વિધાતા! બ્રહ્મચારીઓ દરેક સ્થળમાંથી મારા સમીપ આવી પહોંચો, સ્વાહા. આપ સર્વના આશ્રયરૂપે છો, આપ મારા વિશે પ્રકાશને પાડો તથા આપ મને આપના સ્વરૂપરૂપે કરો. ૩

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

પંચમ અનુવાક.

વ્યાહૃતિરૂપ બ્રહ્મોપાસના.

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः। तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम्। माहाचमस्यः प्रवेदयते। मह इति। तद्ब्रह्म। स आत्मा। अङ्गान्यन्या देवताः। भूरिति वा अयं लोकः। भुव इत्यन्तरिक्षम्। सुवरित्यसौ लोकः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભૂઃ, ભુવઃ તથા સ્વઃ આ ત્રણને વ્યાહૃતિઓ કરી કહેવામાં આવે છે. મહા ચમસના પુત્રે આ ત્રણ વ્યાહૃતિઓની અંદર એક ચોથી વ્યાહૃતિ જાણી અર્થાત

જોઇ. આ ચોથી વ્યાહૃતિને મહર્ અથવા મહત્ કરી કહેવામાં આવે છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે, તે આત્મારૂપ છે, એમ ચિંતન કરવું. આ વ્યાહૃતિથી ભિન્ન અન્ય દેવો આ ચોથી વ્યાહૃતિના (હિરણ્યગર્ભના) અંગોરૂપ છે. ભૂ: એ વ્યાહૃતિ ખરેખર આ લોકરૂપ છે, ભુવ અંતરિક્ષરૂપે છે તથા સ્વ. એ સ્વર્ગ લોકરૂપે છે. ૧.

ટીકા—સંહિતાની ઉપાસના સબંધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તેમ બુદ્ધિ તથા સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યકીય મંત્રોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હવે આ પંચમ અનુવાકમાં ત્રણ વ્યાહૃતિરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના સબંધી વર્ણન કરવામાં આવશે ૧.

मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायु. । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीꣳषि महीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूꣳषि ॥२॥

શબ્દાર્થ—મહર્ એ આદિત્યરૂપ-સૂર્યરૂપ છે, કારણ આદિત્યવડે સર્વ લોકોની વૃદ્ધિ થાય છે. ભૂ એ વ્યાહૃતિ ખરેખર અગ્નિરૂપ છે, ભુવર્ એ વાયુરૂપ છે, સ્વર્ એ આદિત્યરૂપ છે. મહર્ એ ચંદ્રરૂપ છે, કારણ ચંદ્રની સહાયતાથી સર્વ જ્યોતિની વૃદ્ધિ થાય છે ભૂ ઋગ્વેદના મંત્રોરૂપ છે, ભુવર્ સામવેદના મંત્રોરૂપ છે તથા સ્વર્ યજુર્વેદના મંત્રોરૂપ છે. ૨.

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नं । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:- મહર્ એ બ્રહ્મરૂપ છે, કારણ બ્રહ્મની સહાયતાથી જ સર્વ વેદોની વૃદ્ધિ થાય છે. ભૂ પ્રાણરૂપ છે, ભુવર્ અપાનરૂપ છે

તથા સ્વર્ સમાનરૂપ છે. મહર્ અન્નરૂપ છે, કારણ અન્નની સહાયતાથી જ સર્વ પ્રાણી તૃપ્તિને પામે છે. આ ચાર વ્યાહૃતિઓમાંની એકેક ચાર કળાવાળી છે. આ ચાર વ્યાહૃતિઓ દરેક ચાર કળાવાળી છે. (હવે સોળ કળાવાળા પુરૂષની ઉપાસના કરવામાં આવે છે). જે કોઇ આ વ્યાહૃતિઓને જાણે છે તે બ્રહ્મને જાણે છે. સર્વ દેવો તેને બલિ આણી આપે છે. ૩.

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

ષષ્ઠ અનુવાક.

હૃદયાકાશનું વર્ણન.

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः। अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે હૃદયકમળના મધ્ય ભાગમાં આકાશ છે, તે આકાશમાં આ આત્મા શરીરમાં શયન કરનારરૂપે, જ્ઞાનરૂપે, નાશથી રહિતરૂપે તથા જ્યોતિર્મયરૂપે છે. વામ તથા દક્ષિણ તાળવાના મધ્ય ભાગમાં જે સ્તનની માફક લટકે છે, જે શિરોભાગમાં કેશોનું મૂળ વિભક્ત થાય છે, તે શિરોભાગને પ્રાપ્ત થયલી તથા જમણા અને ડાબા કપાળનો વિભાગ પાડી જે સુષુમ્ણા નામની નાડી રહેલી છે, તે ઇન્દ્ર અર્થાત્ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિના માર્ગરૂપે છે. ભૂર્ નામની વ્યાહૃતિરૂપ જે અગ્નિ છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ભૂર્લોકને વ્યાપી રહે છે. ભુવર્ નામની વ્યાહૃતિની સહાયતાથી વાયુરૂપ થાય છે ૧.

ટીકા—પ્રથમ અનુવાકને વિશે દેવોને બ્રહ્મના અંગોરૂપ વર્ણ- વવામાં આવ્યા છે તથા તેઓને વ્યાહૃતિઓરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે. આ ૫૪ અનુવાકને વિશે બ્રહ્મની ઉપાસના તથા જ્ઞાનના સ્થાનરૂપ હૃદયાકાશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે તથા વિશ્વાત્માની પ્રાપ્તિ કેવા પ્રકારે થાય, તે કહેવામાં આવ્યુ છે. ૧

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञान- पतिः । एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्मप्राणा- रामं मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतं । इति प्राचीनयोग्यो- पास्स्व ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—સ્વર્ નામની વ્યાહૃતિવડે આદિત્યરૂપે થવાય છે તથા મહર્ નામની વ્યાહૃતિની ઉપાસનાવડે બ્રહ્મરૂપ થવાય છે. તે બ્રહ્મના રાજ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તે મનનો નિયામક થાય છે, તે વાણીનો નિયામક થાય છે, તે વસ્તુનો નિયામક થાય છે, તે શ્રોત્રનો નિયામક થાય છે તથા તે બુદ્ધિનો નિયામક બને છે. ત્યાર પછી તે બ્રહ્મરૂપે બને છે. જ્યારે તે બ્રહ્મરૂપે બને છે ત્યારે તેનું શરીર આકાશરૂપ થાય છે, સત્ય સ્વરૂપવાળો થાય છે, તે વાગાદિના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ થાય છે, તેનું મન આ- નંદરૂપ થાય છે, તે શાંતિથી પૂર્ણરૂપે થાય છે તથા તે અમૃતરૂપ બને છે, (કારણ આ સર્વ બ્રહ્મના ગુણો છે, જે રૂપે તે પોતે બને છે). આ પ્રમાણે હે પ્રાચીન- યોગ્ય ! તું બ્રહ્મની ઉપાસના કર. (આ પ્રમાણે મહાચ- મસ્ય નામના ઋષિએ પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ કર્યો છે.) ૨.

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

સપ્તમ અનુવાક.

બ્રહ્મની ઉપાસના.

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् । चर्म माꣳसꣳ स्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इदꣳ सर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳ स्पृणोतीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ, દિશાઓ, ઉપદિશાઓ, આ પાંચ પ્રકારના લોકો, અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, ચંદ્રમા તથા નક્ષત્રો આ પાંચ પ્રકારના અધિષ્ઠાતા દેવો; જળ, ઔષધિ, વનસ્પતિ, આકાશ તથા આત્મા (વિરાટ), આ પાંચ પ્રકારનું મંડળ, એ સર્વને અધિભૂતરૂપ કહેવામાં આવે છે. હવે અધ્યાત્મને વિશે સાંભળો. પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન આ પાંચ પ્રકારના વાયુઓ છે, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, વાક્ તથા ત્વક્ આ પાંચ પ્રકારની ઇન્દ્રિયો છે, ચર્મ, માંસ, સ્નાયુ, અસ્થિ તથા મજ્જા આ પાંચ પ્રકારની ધાતુઓ છે આ રીતનો નિશ્ચય કરી ઋષિ પોતાના શિષ્યને કહેવા લાગ્યા કે, આ સર્વ પાંચ પ્રકારનું છે. મનુષ્ય પાંચ પ્રકારના અધ્યાત્મની સહાયતાથી પાંચ પ્રકારના બાહ્ય લોકને (વિરાટને) પૂર્ણ કરે છે. ૧.

ટીકા—આ સપ્તમ અનુવાકને વિશે પાંચ પ્રકારના લોકરૂપ, અધિષ્ઠાતા દેવોરૂપ તથા અધ્યાત્મ સંબંધી પાંચ પ્રકારના મંડળરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ૧

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

અષ્ટમ અનુવાક.

ૐકારની ઉપાસના

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् । ओमित्येतदनुकृतिर्हस्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओं शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्म प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति।ब्रह्मैवोपाप्नोति १

શબ્દાર્થ —ૐકાર એ બ્રહ્મરૂપ છે ૐકાર આ સર્વરૂપ છે ૐકાર એ ખરેખર અનુજ્ઞારૂપ છે. હે આગ્નિધ્ર! બલિદાન આપતી વખતે દેવોને ૐકાર સંભળાવો. ત્યારે યજ્ઞમાં રહેલા બીજા ઋત્વિજો ૐકાર દેવોને શ્રવણ કરાવે છે ૐકાર એમ કહી સામવેદના સૂક્તોનું ગાન કરવામાં આવે છે ૐકાર, શોમ્ (સુખ) એમ કહી સ્તુતિવાળાં મંત્રરૂપી શસ્ત્રો અર્થાત્ ગીતિ રહિત ઋચાઓ કહેવામાં આવે છે. ૐકારની સહાયતાથી અધ્વર્યુ હોતાપ્રતિ પ્રતિગરને ભણે છે. ૐકારથી બ્રહ્મા આજ્ઞા કરે છે. ૐકારવડે યજમાન દેવોને હવિ હોમવા માટે ઋત્વિજોને પ્રોક્ષણાદિ આજ્ઞા આપે છે બ્રાહ્મણ જ્યારે વેદનું અધ્યયન કરે છે ત્યારે પ્રથમ ૐકારથી શરુ કરે છે. બ્રહ્મને–પરમાત્માને હું પ્રાપ્ત થાઉં, એમ ઇચ્છાવાળો બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

ટીકા —પ્રતિગર —ઓથામોદ દૈવ-અર્થાત્ "હે હોતા! અર્ધ ઋચા ભણી ગયા પછી અમોને હર્ષ થયો હોયની શું" આ રીતના મંત્રને ભણે છે ૧.

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

નવમ અનુવાક.

ઋતાદિનું અનુષ્ઠાન.

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥१॥

શબ્દાર્થ–શાસ્ત્રને અનુસરી કરેલો અર્થ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે. સત્ય, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે તપ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે. દમ–બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનું દમન, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે શમ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે પવિત્ર અગ્નિ, સ્વાધ્યાય તથા અધ્યાપન સેવનીય છે અગ્નિહોત્ર, અધ્યયન તથા અધ્યાપન સેવનીય છે માનુષિક ધર્મો, અધ્યયન તથા ઉપદેશ સેવનીય છે પ્રજા, સ્વાધ્યાય તથા ઉપદેશ સેવનીય છે પ્રજન (ઋતુકાળે ભાર્યાગમન), સ્વાધ્યાય તથા ઉપદેશ સેવનીય છે. પ્રજાતિ–પુત્ર પૌત્રાદિની ઉત્પત્તિ, સ્વાધ્યાય તથા ઉપદેશ સેવનીય છે. રથિતર વંશને વિશે થયલા સત્યવચસ કહે છે કે–સત્ય વચન એ ઉત્તમ કર્મ છે. પુરુશિષ્ટિ વંશને વિશે થયલા તપોનિત્ય કહે છે કે, તપ એ ઉત્તમ કર્મ છે. મુદ્ગલ્ય વંશને વિશે થયલા નાક કહે છે કે, સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન–ઉપદેશ, ઉત્તમ કર્મ છે. કારણ સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન તપરૂપ છે–કારણ કે તેઓ તપરૂપ છે, તેથી તે આચરવા જોઈએ ૧.

ટીકા —અહી મૂળમા દરેક કર્મની સાથે સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન આ બે શબ્દો વાપરવામા આવ્યા છે તેમા સ્વાધ્યાયનો અર્થ એ થાય છે કે, જે જે કર્મનુ અધ્યયન કર્યુ છે, તે તે કર્મનુ સમ્યક્-પ્રકારે જ્ઞાન થવુ જોઇએ, જેથી પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય આ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેની ઘણે સમયે વિસ્મૃતિ થાય, માટે તે જ્ઞાનનો પારકાને ઉપદેશ કરવો, જેથી તે જ્ઞાન દૃઢ થાય છે આ ઉપદેશને પ્રવચન કરી દેવામા આવે છે ૧

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

દશમ અનુવાક.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે મત્રોનો જપ.

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविण ँसुवर्चसम् । सुमेधा अमृतोऽक्षितः। इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—(જગતરૂપી વૃક્ષ જેનો કાળે કરી લય કરવામા આવે છે), તે વૃક્ષનો હુ છેદન કરનાર અથવા ગતિમા લાવનાર છુ. પર્વતના શિખર (પરથી જેમ દૃષ્ટિ ઘણા વિસ્તારમા આગળ પાછળ પડે છે તેમ) મારુ યશ વિસ્તારવાળુ છે પાલકરૂપ આદિત્યને વિશે અમૃત પ્રકાશે છે, તેમ અત્યત પવિત્ર તથા સર્વોત્તમ અમૃતરૂપ હુ છુ હુ પ્રકાશવાન્ ધનરૂપ છુ (કારણ મને ધનરૂપી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ છે) હુ મેધારૂપ છુ, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનને યોગ્ય બુદ્ધિવાળો છુ હુ અમૃતરૂપ તથા ક્ષયથી રહિત (અવ્યયે) છુ. આ રીતની જ્ઞાનશિક્ષા ત્રિશકુ નામના મુનિએ દર્શાવેલી છે ૬

ટીકા— બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાના હેતુ માટે સર્વદા વેદનું અધ્યયન કરવુ જોઇએ તથા તે અધ્યયન કરતા પહેલા આ દશમ

નવમ અનુવાક.

ઋતાદિનું અનુષ્ઠાન.

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥१॥

શબ્દાર્થઃ-શાસ્ત્રને અનુસરી કરેલો અર્થ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે. સત્ય, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે. તપ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે. દમ-બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનું દમન, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે. શમ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે. પવિત્ર અગ્નિ, સ્વાધ્યાય તથા અધ્યાપન સેવનીય છે. અગ્નિહોત્ર, અધ્યયન તથા અધ્યાપન સેવનીય છે. માનુષિક ધર્મો, અધ્યયન તથા ઉપદેશ સેવનીય છે. પ્રજા, સ્વાધ્યાય તથા ઉપદેશ સેવનીય છે. પ્રજન (ઋતુકાળે ભાર્યાગમન); સ્વાધ્યાય તથા ઉપદેશ સેવનીય છે; પ્રજાતિ-પુત્ર પૌત્રાદિની ઉત્પત્તિ, સ્વાધ્યાય તથા ઉપદેશ સેવનીય છે. રથિતર વંશને વિશે થયલા સત્યવચસ કહે છે કે-સત્ય વચન એ ઉત્તમ કર્મ છે. પુરુશિષ્ટિ વંશને વિશે થયલા તપોનિત્ય કહે છે કે, તપ એ ઉત્તમ કર્મ છે. મુદ્ગલ્ય વંશને વિશે થયલા નાક કહે છે કે, સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન-ઉપદેશ, ઉત્તમ કર્મ છે. કારણ સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન તપરૂપ છે-કારણ કે તેઓ તપરૂપ છે, તેથી તે આચરવા જોઈએ. ૧.

ટીકા—અહી મૂળમાં દરેક કર્મની સાથે સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન આ બે શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. તેમાં સ્વાધ્યાયનો અર્થ એ થાય છે કે, જે જે કર્મનું અધ્યયન કર્યું છે, તે તે કર્મનું સમ્યક્પ્રકારે જ્ઞાન થવું જોઇએ, જેથી પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય. આ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેની ઘણે સમયે વિસ્મૃતિ થાય, માટે તે જ્ઞાનનો પારકાને ઉપદેશ કરવો, જેથી તે જ્ઞાન દૃઢ થાય છે. આ ઉપદેશને પ્રવચન કરી કહેવામાં આવે છે. ૧

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

દશમ અનુવાક.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે મંત્રોનો જપ.

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविण ᳪ सुवर्चसम् । सुमेधा अमृतोऽक्षितः । इति, त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—(જગતરૂપી વૃક્ષ જેનો કાળે કરી લય કરવામાં આવે છે), તે વૃક્ષનો હું છેદન કરનાર અથવા ગતિમાં લાવનાર છું. પર્વતના શિખર (પરથી જેમ દૃષ્ટિ ઘણા વિસ્તારમાં આગળ પાછળ પડે છે તેમ) મારું યશ વિસ્તારવાળું છે. પાલકરૂપ આદિત્યને વિશે અમૃત પ્રકાશે છે, તેમ અત્યંત પવિત્ર તથા સર્વોત્તમ અમૃતરૂપ હું છું. હું પ્રકાશવાન્ ધનરૂપ છું (કારણ મને ધનરૂપી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે). હું મેધારૂપ છું, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનને યોગ્ય બુદ્ધિવાળો છું. હું અમૃતરૂપ તથા ક્ષયથી રહિત (અવ્યય) છું. આ રીતની જ્ઞાનશિક્ષા ત્રિશંકુ નામના મુનિએ દર્શાવેલી છે. ૧

ટીકા—બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાના હેતુ માટે સર્વદા વેદનું અધ્યયન કરવું જોઇએ તથા તે અધ્યયન કરતા પહેલાં આ દશમ

અનુવાકમાં રહેલા મંત્રનો જપ કરવો. ઋચ્છતે ઋચ્છતે इति ऋत — તત્વજ્ઞાનવડે જેનું છેદન થાય તે વૃક્ષ. ૧

इति दशमोऽनुवाकः ॥

એકાદશ અનુવાક.

ગુરુનો શિષ્ય પ્રતિબોધ.

वेदमनूच्याचार्य्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्म्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ગુરૂ, શિષ્યને વેદોનું અધ્યયન કરાવ્યા પછી તેને નીચે પ્રમાણે વેદધર્મોનો ઉપદેશ કરે છે–સત્યને બોલો, ધર્મનું આચરણ કરો. વેદાધ્યયનનો કદી ત્યાગ કરો મા. (ભણી રહ્યા પછી) ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપી પ્રજાના સૂત્રને કાપી નાંખો મા અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ થઇ રહ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવાને માટે પ્રવૃત્ત થાઓ. સત્યનો કદી ત્યાગ કરો મા. ધર્મનો કદી ત્યાગ મા કરો. વિવેકથી કદી ભ્રષ્ટ મા થાઓ. (જે સમૃદ્ધિ આવી મળી છે તેની વૃદ્ધિ થવાનાં કર્મોરૂપ) સમૃદ્ધિનો ત્યાગ મા કરો. પોતાનું અધ્યયન તથા પારકાને ઉપદેશ કરવામાં કદી પ્રમાદ કરો નહિ ૧

ટીકા—બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિપૂર્વે વેદ તથા સ્મૃતિનાં વચનને અનુસાર કેવી રીતના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ, તે આ એકાદશ અનુવાકને વિશે દર્શાવવામાં આવે છે. ૧

देवपितृकार्य्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्य्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्म्माणि। तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि। यान्यस्माकꣳ सुचरितानि। तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—દેવો તથા પિતરો તરફ કર્તવ્ય કર્મોનો કદી ત્યાગ કરો નહિ. માતાની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર. પિતાની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર. આચાર્યની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર. અતિથિની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર. જે જે કાર્યો નિંદાથી રહિત છે તે તે તું કર, પણ બીજા કર્મોનું અનુષ્ઠાન મા કર. અમારાં અર્થાત્ ગુરુનાં શ્રેષ્ઠ આચરણોને તારે અનુસરવાં જોઈએ, પણ બીજાં નહિ. ૨

ये के चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः। तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्। श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भिया देयम्। संविदा देय अथ यदि ते कर्म्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्॥

શબ્દાર્થ—જે બ્રાહ્મણો આપણા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ હોય, તેઓને તારે બેસવા માટે આસન આપવામાં વિલંબ કરવો નહિ. જે કાંઇ દાનતરીકે તું આપે, તે તારે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ આપવું. અશ્રદ્ધાયુક્ત કોઇપણ પ્રકારનું દાન કરવું યોગ્ય નથી. યથાશક્તિ તારે દાન કરવું. લોકલજ્જાવડે પણ તારે અવશ્ય દાન કરવું. શાસ્ત્રના ભયને લીધે પણ તારે દાન આપવું. વિવેકપુરસર દાન કરવું. જો તારાં પોતાનાં કોઇપણ જાતનાં કર્મ અથવા તો લૌકિક આચારના સંબંધમાં તને શંકા ઉઠે તો, ૩

ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्म्मकामाः स्युः। यथा ते तत्र वर्त्तेरन्। तथा तत्र वर्त्तेथाः।

अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्त्तेरन् । तथा तेषु वर्त्तेथाः । एष आदेशः, एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४॥

શબ્દાર્થ—તારા સમીપને વિશે રહેનારા બ્રાહ્મણો જેઓ વેદ વિહિત કર્મમાં વિચારશીલ, કુશળ, સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર, ક્રોધરહિત અર્થાત્ શાંત સ્વભાવવાળા તથા ધર્મની કામનાવાળા હોય, તેઓ જે પ્રમાણે વર્તે તેમ તારે તારું વર્તન રાખવું. હવે નિંદિત પુરુષો તરફ કેમ વર્તવું તે સાભળ. જે બ્રાહ્મણો પૂર્ણ વિચારશીલ હોય, જેઓ વેદવિહિત કર્મમાં કુશળ હોય, સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર, ક્રોધરહિત અર્થાત્ શાંત સ્વભાવવાળા તથા ધર્મની કામનાવાળા હોય, તેઓ જેવી રીતે નિંદિતોની તરફ વર્તે, તે જ પ્રમાણે તારે તે નિંદિતોની તરફ વર્તવું જોઇએ. આ એક પદ્ધતિ છે. આ એક ઉપદેશરૂપ છે. આ સર્વ વેદોના ભાવરૂપ છે આ એક આજ્ઞારૂપ છે. આ સર્વ ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે કરવું જોઇએ. ખરેખર આ સર્વ ઉપર કહેલ રીત પ્રમાણે અનુસરવું જોઇએ. ૪

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥

દ્વાદશ અનુવાક.

દેવસ્તુતિ.

शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वर्यमा । शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतम-

चादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥ १ ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

શબ્દાર્થઃ—મિત્ર અમારું સુખ કરનાર થાઓ. વરુણ અમારું સુખ કરનાર થાઓ, અર્યમા અમારું સારું કરો, ઇન્દ્ર તથા બૃહસ્પતિ અમારું સારું કરો, સર્વ વ્યાપક શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન્ અમારું સારું કરો. બ્રહ્મને અમારા નમસ્કાર છે. હે વાયુદેવ ! આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ, આપ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવરૂપ છો, આપને પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવરૂપ કહ્યા છે. હું આપને પ્રાણવાયુરૂપ કહીશ. હું આપને સત્યરૂપ કહીશ. સમષ્ટિરૂપ બ્રહ્મદેવ વ્યષ્ટિરૂપ મારું પાલન કરો. વક્તાનું પાલન કરો. બ્રહ્મદેવ મારું રક્ષણ કરો. વક્તાનું બ્રહ્મદેવ રક્ષણ કરો. ॐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥

બ્રહ્માનંદ વલ્લી.*

ॐ सह नाववतु । स ह नौ भुनक्तु । स ह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

બ્રહ્મદેવ અમો ગુરૂ તથા શિષ્ય બન્નેનું એકી વખતે રક્ષણ કરો. પરમેશ્વર ગુરુ તથા શિષ્ય અમે બેઉને વિદ્યારૂપ ફળ ભોગવવા આપો. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અમે બેઉને વિશે બળને ઉત્પન્ન કરો. અમારા બન્નેનું અધ્યયન મહા યશસ્કર થાઓ. અમારાપર કોઇ પણ દ્વેશ મા કરો. ॐ, શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

* બ્રહ્માનંદ વલ્લીના ચાર વિભાગ ખરું જોતાં પડે એમ છે. પ્રથમ વિભાગને વિશે ૧ થી ૫ અનુવાક આવી શકે એમ છે તથા તેમાં

પ્રથમ અનુવાક.

માયાનો વિસ્તાર–અન્નમય કોશનું વર્ણન.

ૐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदेषाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम् परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः वायोरग्निः । अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः रेतसः पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ પરમરૂપ-બ્રહ્મરૂપને પામે છે. આ બ્રહ્મજ્ઞાનના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેની ઋચા કહેવામાં આવી છે–સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ તથા અનંતરૂપ બ્રહ્મ, જે ઉત્કૃષ્ટ આકાશને વિશે બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં રહેલ છે, તેને જે ઓળખે છે, તે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મની સાથે એકરૂપે થઈ, સર્વ પ્રકારની કામનાઓનો ભોક્તા બને છે. આ સ્થળે નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે–બ્રહ્મરૂપ પરમાત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે, આકાશમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ થઇ છે, વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ થઇ છે,

---

માયાના વિકાશવિશે વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે. દ્વિતીય વિભાગમા ૬ થી ૭ અનુવાક આવી શકે છે તથા તેમા સદ્દિના કારણને વિશે વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે. તૃતીય વિભાગમા ૮ મો અનુવાક આવી શકે છે તથા તેમા જીવાત્મા પરમાત્માની ઐકયતાવડે આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વિશે વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે. ચોથા વિભાગમાં આઠમો તથા નવમો અનુવાક આવી શકે છે તથા તેમા અનેક પ્રકારના આનંદોની વિશેષતાનુ વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે

અગ્નિમાંથી જળની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જળમાંથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઇ છે, પૃથ્વીમાંથી ઓષધિની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ઓષધિમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ થઇ છે, અન્નમાંથી બીજની ઉત્પત્તિ થઈ તથા બીજમાંથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઇ. આ કારણથી આ મનુષ્ય ખરેખર અન્ન રસના વિકારરૂપ કહેવામાં આવે છે. (મનુષ્ય અન્નના રસરૂપ છે, આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે):—

આ મસ્તક તે પુરુષરૂપ પક્ષીના મસ્તકરૂપ છે, જમણો હાથ આ પુરૂષરૂપ પક્ષીની જમણી પાંખરૂપ છે, વામ હસ્ત પુરૂષરૂપ પક્ષીની ડાબી પાંખરૂપ છે, ગળાથી નાભિ સૂધીનો ભાગ આ પક્ષીના શરીરરૂપ છે, નાભિથી પગ સૂધીનો ભાગ આ પક્ષીના પુચ્છરૂપે છે તથા તે શરીરના આધારરૂપે છે. ૧

ટીકાઃ—પરમ શબ્દનો અર્થ નિરતિશય થાય છે, અર્થાત્ જેનાથી રહિત અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી તથા જે સ્વતંત્રરૂપ છે તથા આ વિશેષણ બ્રહ્મને લાગુ પડે છે, માટે પરમ શબ્દે કરી બ્રહ્મને લેવા. ૧

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

દ્વિતીય અનુવાક.

પ્રાણમય કોશનું વર્ણન.

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीᳬश्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अन्नᳬहि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नᳬहि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते । अद्यतेऽत्ति च

भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

શબ્દાર્થઃ—અહીં નીચે પ્રમાણે શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે—પૃથ્વીને વિશે રહેનારાં સર્વ પ્રાણીઓ ખરેખર અન્નમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી આ સર્વ પ્રાણીઓ અન્નને લીધે જીવે છે. તેમ જ અંતે–મરણ પછી પ્રાણીનો પૃથિવ્યાત્મક અન્નને વિશે લય થાય છે. કારણ સર્વ ભૂતોને વિશે અન્ન એ જ્યેષ્ઠ છે. આથી અન્નને સર્વ પ્રાણીઓના ક્ષુધાગ્નિને શમાવનાર વનસ્પતિરૂપ કહેવામાં આવે છે. જેઓ અન્નની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તેને સર્વ પ્રકારના અન્નની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ સર્વ ભૂત માત્રોને વિશે અન્ન જ્યેષ્ઠ ગણાય છે. આથી અન્નને સર્વ પ્રાણી માત્રના ઔષધરૂપ કહેવામાં આવે છે. અન્નને લીધે ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે પ્રાણીનો જન્મ થાય છે ત્યારે તેની વૃદ્ધિ અન્ને કરી થાય છે. સર્વ પ્રાણી માત્રોવડે—વ્યષ્ટિરૂપે કરી તેનું ભક્ષણ થાય છે (अद्यते) તથા સમષ્ટિરૂપે કરી તે સર્વ ભૂતોનું ભક્ષણ કરે છે. (अत्ति) આમ હોવાથી તેનું અન્ન એવું નામ આપ્યું છે. આ અન્નમયથી ભિન્ન બીજો અંતરાત્મા છે, જેને પ્રાણમય કરી કહેવામાં આવે છે. આ પ્રાણમય આત્માવડે પૂર્વનો અન્નમય આત્મા તૃપ્તિને પામે છે. આ પ્રાણમય કોશ પુરુષના આકારરૂપ જ છે. અન્નમય કોશ પુરુષના આકારને ધારણ કરે છે. તે પછી આ પ્રાણમય પુરુષનો આકાર ધારણ કરે છે. પ્રાણમયનું મસ્તક પ્રાણરૂપે છે. (અન્નમય

વિના પ્રાણમયનો પુરૂષાકાર થતો નથી.) વ્યાન તેની દક્ષિણ પાંખરૂપ છે, અપાન તેની ડાબી પાંખરૂપ છે, આકાશ (સમાન વાયુ) આત્મારૂપ છે, પૃથ્વી (ઉદાનવાયુ) પુચ્છરૂપે છે તથા આ પુચ્છવડે તે પ્રતિષ્ઠારૂપ છે.

ટીકાઃ—આકાશનો અર્થ સમાન વાયુ થાય છે તથા તેને આત્મા કરી કહેવામાં આવે છે. કારણ તે દેહના મધ્ય ભાગને વિશે રહે છે તથા તેને વિશે પ્રાણના મોટા ભાગનો સમાવેશ હોય છે. પૃથ્વીનો અર્થ ઉદાન કરી થાય છે. જેમ દેહોનો આશ્રમ પૃથ્વી છે, તેમ પ્રાણ વાયુઓનો આશ્રય વ્યાન હોવાથી તેને પૃથ્વીરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે. અન્નને જ્યેષ્ઠ કહેવાનું કારણ એ કે, તેની ઉત્પત્તિ પ્રથમ છે. ઔષધः-ओषां-उष्णतां हन्तीति औषधः

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

તૃતીય અનુવાક.

મનોમય કોશનું વર્ણન.

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः ऋग् दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

શબ્દાર્થ—પ્રાણને અનુસરી દેવતાના દેહ ચેષ્ટાવાળા હોય છે. મનુષ્યો, પશુઓ તથા સર્વે પ્રાણી પ્રાણને

स्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः ।
स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरु-
षविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद
उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष
श्लोको भवति ॥

શબ્દાર્થ—અહીં નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક કહેવામાં
આવ્યો છે–વિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ યજ્ઞના કર્મનો વિસ્તાર કરે છે,
તથા લૌકિક કર્મોનો પણ વિસ્તાર કરે છે. સર્વે દેવો વિ
જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મની જ્યેષ્ઠરૂપે ઉપાસના કરે છે. જે મનુષ્ય
વિજ્ઞાનમય આત્માને બ્રહ્મરૂપે જાણે છે તથા તેનો ત્યાગ
નથી કરતો, તે શરીરને વિશે રહેલાં સર્વ પાપોનો
ત્યાગ કર્યા પછી અર્થાત્ પોતાના શરીરને વિશે પોતાના
આખા આયુષ્યમાં જે કાંઇ પાપો થયાં હોય તેનો ત્યાગ
કર્યા પછી સર્વ કામનાઓનો ભોક્તા બને છે આ વિજ્ઞા
નમય આત્મા મનોમય આત્માના શરીરવિશે થયો છે
આ વિજ્ઞાનમય આત્માથી ભિન્ન બીજો અંતરાત્મા છે, જેને
આનંદમય આત્મા કરી કહેવામાં આવે છે તે આનંદમય
આત્માવડે વિજ્ઞાનમય આત્મા પૂર્ણ થાય છે આ વિજ્ઞાન
મય કોશના પુરુષાકાર થયા પછી આનંદ પુરુષાકાર
થાય છે. આ વિજ્ઞાનમય પુરુષનું ઇષ્ટ વસ્તુના દર્શનથી
થતું સુખ મસ્તકરૂપ છે. તેનો પ્રમોદ–ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી
થતું સુખ તેની જમણી પાંખરૂપ છે. પ્રમોદ–ઇષ્ટ વસ્તુનો
ઉપભોગ કરવાથી થતું સુખ તેની ડાબી પાંખરૂપ છે,
આનંદ તેના શરીરરૂપ છે, બ્રહ્મ તેના પુચ્છરૂપ છે તથા
તે પોતે અદ્વૈત બ્રહ્મ પ્રતિષ્ઠારૂપ છે. ૧

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

આ લોકનો ત્યાગ કર્યા પછી શું બ્રહ્મલોકને પામે છે અથવા (૨) શું નથી પામતો ? દ્વિતીય પ્રશ્નઃ- વિદ્વાન-બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ આ લોકનો ત્યાગ કર્યા પછી તે લોકને-બ્રહ્મલોકને પામે છે અથવા (૨) શું નથી પામતો ?

(આ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં ગુરુ, શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરતાં પહેલાં તેને સૃષ્ટિની રચના વિશે વર્ણન કરે છે, જેથી પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ વધારે સારી રીતે થાય)

પરમાત્માએ ઇચ્છા કરી કે, મારે ઘણારૂપે કેવી રીતે થવું જોઇએ–મારે અનેક જન્મોને ધારણ કરવા આ પ્રમાણેની ઇચ્છાથી તેમણે તપ (સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવારૂપ વિચાર) કરવા માડયું આ પ્રમાણેનો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવા સંબધી વિચાર અર્થાત્ તપશ્ચરણ કરી, તેણે આ સર્વની ઉત્પત્તિ કરી. આને અર્થાત્ જગતને ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેણે તેનેવિશે પ્રવેશ કીધો.

તેને વિશે પ્રવેશ કર્યા પછી તેઓ મૂર્તસ્વરૂપે તેમ જ અમૂર્તસ્વરૂપે થયા. મૂર્ત સ્વરૂપ નામ રૂપાદિવડે વ્યક્તરૂપે થયું તથા અમૂર્ત સ્વરૂપ નામ રૂપાદિથી રહિત અવ્યક્તરૂપે થયુ (જેમ પૃથ્વી, અપ તથા તેજ મૂર્ત-પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે તથા વાયુ અને આકાશ અમૂર્ત–પરોક્ષ સ્વરૂપ છે) પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ આશ્રયરૂપે થયું તથા પરોક્ષ સ્વરૂપ આશ્રયથી રહિતરૂપે થયું. એક સ્વરૂપ ચેતનરૂપ થયું તથા બીજું સ્વરૂપ અચેતનરૂપ થયું અર્થાત્ એક ગાય આદિરૂપે અને એક રજ્જુ આદિરૂપે થયું. ચેતન સ્વરૂપ સત્ રૂપે તથા જડ અસત્રૂપે થયું. (આ અસત્ રૂપ સત્ ની સાથે સરખાવતાં અસત્ કહેવાઇ શકાય, પણ) વાસ્તવિક રીતિએ ગણીએ તો સઘળું સત રૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ હતું આથી સર્વ વસ્તુ જાતે સત્રૂપ કહેવામાં આવે છે.

ટીકાઃ—તેણે તેનેવિશે (બુદ્ધિવિશે) પ્રવેશ કર્યો. મૂર્તરૂપે અર્થાત્ તેઓ પૃથ્વી, અપ તથા તેજરૂપે થયા તથા અમૂર્તરૂપે અર્થાત્ વાયુ અને આકાશરૂપે થયા.

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

સપ્તમ અનુવાક.

અભેદ દર્શને ભયનો અભાવ.

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः रसꣳह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥

શબ્દાર્થ—આ સ્થળે નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક કહેવામાં આવે છે—જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે આ સર્વ અસતરૂપ (અવ્યક્તરૂપ) હતું અર્થાત્ નામ તથા રૂપો, જે અવિકારી બ્રહ્મથી થયલાં માનવામાં આવે છે, તેની વિશેષતાઓ તે સમયે દૃશ્યરૂપે ન હતી. આ અસતમાંથી (અવ્યક્ત બ્રહ્મમાંથી) ખરેખર સત્ ઉત્પન્ન થયું છે. (જગત્ નામ રૂપાત્મક ઉત્પત્તિપૂર્વે ન હતું, તેથી તેને અસતરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. પછી જ્યારે નામ તથા રૂપે કરી જગત્ વ્યક્ત થયું ત્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, તે અસતમાંથી જગત્ સતરૂપે થયું.) ત્યાર પછી અવિકારી બ્રહ્મે પોતાના આત્માને જગતરૂપે કર્યો, આથી

અધિકારી બ્રહ્મને સુકૃતરૂપે અર્થાત્ સારા કર્તારૂપે કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મ સુકૃતરૂપ અર્થાત્ સુષ્ઠુ કર્તારૂપ છે. તે જ ખરેખર રસરૂપ છે. કારણ કે કોઇને પણ રસની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તે આનંદયુક્ત થાય છે (સુખી થાય છે.) જો બ્રહ્મના સરખો તે આનંદ હૃદયાકાશને વિશે નહિ રહેતો હોય તો નિઃશ્વાસ તથા ઉચ્છ્વાસરૂપ ક્રિયાને કોણ કરે? (હૃદયને વિષે જે આનંદ રહેલ છે) તે પરમાત્મા જ છે, કે જે લોકને આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે, અર્થાત્ સુખી કરે છે. જ્યારે વિવેકી પુરુષ અદૃશ્ય, અનાત્મ્ય (શરીરપણાથી રહિત), વાણીને અગોચર તથા કોઇ પણ પ્રકારના આશ્રયથી રહિત એવા પરમાત્માને વિશે આશ્રયને (આત્મભાવને) મેળવે છે, ત્યારે તે ખરેખર સર્વ ભયમાંથી મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ બ્રહ્માનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. જો અવિવેકી અર્થાત્ અવિદ્યાવાન્ પુરુષ આ પરમાત્માને વિશે ભેદદૃષ્ટિથી જૂવે છે, તો તેને ભય ઉત્પન્ન થાય છે. આ બ્રહ્મને જાણતો હોવા છતાં જ્ઞાનની અપરિપકવાવસ્થાને લીધે ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવને જોનારા મનુષ્યને ભય થાય છે. (૧)

ટીકા—રસરૂપ છે–સુખના કારણરૂપ હોવાથી બ્રહ્માનંદરૂપ છે તથા ગૌણી વૃત્તિવડે રસરૂપ કહ્યું છે. (૧)

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

અષ્ટમ અનુવાક.

બ્રહ્માનંદની ઉત્કૃષ્ટતા.

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात्साधुयुवाध्यापकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः

तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपि यन्ति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः। स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ॥

શબ્દાર્થ—આના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે–વાયુ આ બ્રહ્મના ભયનેલીધે વાય છે. બ્રહ્મના ભયથી સૂર્ય ઉદયને પામે છે. આના ભયથી અગ્નિ બળે છે તથા ઈંદ્ર વૃષ્ટિ આદિ કરે છે તથા પા-

ચમો કાળ પણ (ક્ષીણ આયુષ્યવાળા તરફ) ત્વરાથી ગમન કરે છે. બ્રહ્મરૂપ આનંદનેવિષે નીચે પ્રમાણે વિચાર કહેવામાં આવે છે. જે યુવાન્ છે, જે યુવાન્ છતાં સત્કર્મ કરનાર છે, જેણે વેદ તથા અંગોનું અધ્યયન કર્યું છે, જે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ હોય અથવા તો માતાપિતાવડે જે સારી રીતે કેળવાયલો છે, જે ઘણા દૃઢ મનનો છે તથા જે શરીરે ઘણો મજબૂત છે એવા પુરુષને ધનથી પૂર્ણ એવી અખંડ પૃથ્વી મળેલી હોય તથા તેથી તે જે આનંદનો અનુભવ કરે, તે મનુષ્યના એક આનંદરૂપ છે. આ માનુષી આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે એકઠો થયેલો આનંદ મનુષ્યગંધર્વ જે વેદોને વિશે નિષ્ણાત છે, તથા જે સર્વ કામનાથી રહિત છે તથા જે અવજિન છે, તેના એક આનંદની બરાબર છે. મનુષ્ય ગંધર્વના આ એક આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે એકઠો થયેલો એક આનંદ દેવગંધર્વ જે શ્રોત્રિય છે, જે કામનાથી રહિત છે તથા જે સરળ છે તેના એક આનંદની બરાબર છે. દેવ ગંધર્વના આ આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે એકઠો કરેલ આનંદ પિતૃઓ, જેઓ લાંબા કાળ સૂધી રહેનારા લોકનો અનુભવ કરનારા છે, તેઓમાંથી જે શ્રોત્રિય છે, જે અકામ છે તથા જે શુદ્ધ છે, તેના એક આનંદની બરાબર છે. લાંબો સમય જેઓનો લોક રહે છે એવા સર્વ પિતૃના આનંદને સો ગણો કરીએ, છતાં તે આનંદ, *આજાન દેવોમાં જે શ્રોત્રિય તથા જે અકામ છે તથા જે શુદ્ધ છે, તેના એક આનંદ બરાબર છે. આ આજાન દેવોના સઘળા આનંદને એકઠો કરીએ તથા તેને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ, કર્મદેવો જેઓ કર્મવડે દેવભાવને પામેલા છે, તેઓમાંથી જે શ્રોત્રિય તથા અકામ છે તથા જે શુદ્ધ

* આજાન દેવ=સ્માર્ત કર્મવડે દેવ ભાવને જે પામેલા હોય તે. કર્મદેવ=અગ્નિ હોત્રાદિવડે દેવ ભાવને જે પામેલા હોય તે.

છે, તેના એક આનંદની બરાબર છે. આ સર્વ કર્મદેવોના આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ, દેવોને વિશે જે શ્રોત્રિય છે, જે અકામ છે તથા જે શુદ્ધ છે, તેના એક આનંદની બરાબર છે. આ સર્વ દેવોના આનંદને લઇને તેને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ, જે ઈંદ્ર શ્રોત્રિય તથા અકામ છે તથા શુદ્ધ છે, તેના આનંદની બરાબર છે. ઇંદ્રના આ આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ બૃહસ્પતિ જે શ્રોત્રિય તથા અકામ છે તેમજ શુદ્ધ છે, તેના એક આનંદની બરાબર છે. આ બૃહસ્પતિના આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ, શ્રોત્રિય, અકામ તથા શુદ્ધ પ્રજાપતિના એક આનદની બરાબર છે. પ્રજાપતિના આ આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ શ્રોત્રિય, અકામ તથા શુદ્ધ બ્રહ્મના એક આનંદની બરાબર છે. તેરૂપ અર્થાત્ બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં રહેલ, જેરૂપ અર્થાત્ આકાશાદિથી અન્નમય સુધીનાં સર્વ કાયને ઉત્પન્ન કરી તે વિશે પ્રવેશ કરાયલારૂપ, તથા આરૂપ અર્થાત્ અપરોક્ષરૂપ પ્રત્યક્ આત્મા, પુરૂષમાં અર્થાત્ વ્યષ્ટિ ઉપાધિ શરીરમા રહે છે. જે આ પરમાનદ આત્મા આદિત્યમાં અર્થાત્ સૂત્રાત્મક સમષ્ટિ લિંગ ઉપાધિમા રહે છે. (ઘટ મઠાકાશરૂપે જો કે તેમા ભેદ દેખાય છે છતાં) તે એક, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના ભેદથી રહિત છે. જે કોઇ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે આ લોકની કામનાઓનો ત્યાગ કર્યા પછી સ્થૂલ દેહરૂપ આત્માનો બાધ કરે છે–ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે, પ્રાણમય આત્માને પહોંચે છે, મનોમય આત્માને પહોંચે છે, વિજ્ઞાનમય આત્માને પહોંચે છે તેમજ આનંદમય આત્માને પહોંચે છે અર્થાત્ તેનો ભ્રમનિવૃત્તિરૂપ નાશ થાય છે.

ટીકા —ગધર્વ મનુષ્ય –જે મનુષ્યો કર્મ તથા ઉપાસનાના બળથી ગધર્વપણાને પામ્યા હોય તે દેવ ગંધર્વ –કલ્પના આદિમાં દેવ-

લોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા જે ગાનારાઓ તે. પિતૃઓઃ—અગ્નિષ્વાત્તાદિઓ.

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

નવમ અનુવાક.

બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ.

यतो वाचो निवर्त्तंते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति । एतꣳह वाव न तपति । किमहꣳसाधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳस्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳस्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥

શબ્દાર્થઃ—જે અદ્વયાનંદ બ્રહ્મથી મન સહિત વાણી પ્રાપ્ત થયા વિના પાછી ફરે છે, તે બ્રહ્મના આનંદને જે અધિકારી પુરુષ જાણે છે અર્થાત્ જેને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને કોઇ પણ વસ્તુથી ભય રહેતો નથી. જે સારું કર્મ છે, તેનો મેં શા માટે ત્યાગ કીધો તથા મેં શા વાસ્તે પાપ કર્મ કર્યું, આ પ્રમાણેના વિચારનું બ્રહ્મવેત્તાને ખરેખર દુઃખ લાગતું નથી. જે મનુષ્ય બ્રહ્મને ઓળખે છે, તે આ બન્ને પ્રકારનાં કર્મને—પુણ્યને તથા પાપને આત્મારૂપે માને છે. જે પુરુષ આનંદરૂપ બ્રહ્મને જાણે છે, તે બેઉ પ્રકારનાં કર્મને બ્રહ્મભાવે કરી જૂવે છે. આ રીતના ઉપદેશને પરમ રહસ્ય કરી કહેવામાં આવે છે.

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

ભૃગુ વલ્લી.

પ્રથમ અનુવાક.

શાંતિ પાઠ.

हरिः ॐ ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

શબ્દાર્થ–હરિ! ૐ! અમારા બેઉનું (ગુરુ તથા શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ થાઓ, અમને બન્નેને સાથે આશ્રય મળો, અમારા બેઉ એકી વખતે બળમાં વૃદ્ધિ થાઓ. અમારા બેઉનું અધ્યયન તેજસ્વી થાઓ. અમારા બેમાં કોઇ પણ પ્રકારનો દ્વેષ મા રહો. ૐ! શાંતિ! શાંતિ! શાંતિ!

વરુણ તથા ભૃગુનો સંવાદ–બ્રહ્મ જાણવાનાં સાધનો.

भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तं᳚ होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

શબ્દાર્થ·—વરુણનો પુત્ર ભૃગુ એક વેળા પોતાના પિતા વરુણ દેવની પાસે આવ્યો તથા આવીને કહ્યું કે, હે ભગવન્! બ્રહ્મ એ શું છે, તે વિશે આપ મને ઉપદેશ કરશો. તેણે તેને આ પ્રમાણે જણાવ્યું –અન્ન, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન અને વાણી આટલાં બ્રહ્મને જાણવામાં સાધનરૂપ છે. વધારામાં તેમણે તેને એ કહ્યુ કે.–જેનામાંથી આ સર્વ પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાવડે ઉત્પત્તિને પામેલાં પ્રાણીઓ જીવે છે, મરણ પ્રાપ્ત થયા પછી જેને વિશે પ્રાણીઓ

પ્રવેશ કરે છે, તે જ બ્રહ્મ છે, માટે તું તેને જાણવાની ઇચ્છા કર. પછી ભૃગુએ પોતાના પિતાના કહેવા પ્રમાણે આ સઘળું ઓળખવામાટે તપરૂપી વિચાર કરવા માંડયો. આ પ્રમાણે તપના પ્રભાવવડે,

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

દ્વિતીય અનુવાક.

અન્નરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाध्द्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।

શબ્દાર્થ—તેણે જાણ્યું કે, અન્ન એ બ્રહ્મરૂપ છે. કારણ કે સર્વ પ્રાણી માત્રોની ખરેખર અન્નમાથી જ ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉત્પન્ન થયા પછી અન્નવડે પ્રાણીઓ જીવે છે જયારે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે ભૂતો અન્નને વિશે પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ મરણ સમયે સર્વ ભૂતો અન્નના કારણરૂપ પૃથ્વી ભણી જાય છે તથા પૃથ્વીરૂપ થઇ જાય છે. આ રીતે અન્નને બ્રહ્મરૂપે ઓળખ્યા પછી ભૃગુને શંકા થઇ કે, અન્નમા જડતા તથા નાશરૂપતા છે તથા બ્રહ્મ ચૈતન્યરૂપ તથા નાશથી રહિત છે, માટે તે ફરી પોતાના પિતાની સમીપ આવી કહેવા લાગ્યો કે, હે ભગવન્! બ્રહ્મ શું છે, તે વિશેનો આપ મને ઉપદેશ કરશો. તેના પિતા વરુણ હવે તેને કહ્યુ –બ્રહ્મને વધારે સારી રીતે ઓળખવા માટે તું તપને અર્થાત્ વિચારને આદર. કારણ તપ

એ જ બ્રહ્મરૂપ છે. તેણે પોતાના પિતાના કહેવા પ્રમાણે તપ કરવા માંડયું, તપ કર્યા પછી તેના પ્રભાવથી (૧)

ટીકા—અન્ન શબ્દવડે અહીં સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિરૂપ વિરાડાત્મક બ્રહ્મને જાણવો.

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

તૃતીય અનુવાક.

પ્રાણરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥

શબ્દાર્થ—તેણે જાણ્યું કે, બ્રહ્મ પ્રાણરૂપ છે. કારણ કે પ્રાણમાંથીજ ખરેખર આ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉત્પત્તિને પામ્યા પછી પ્રાણવડે તેઓ જીવે છે. મૃત્યુ પામ્યા પછી ભૂતો અભેદરૂપ પ્રાણને વિષે પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે જાણ્યા પછી તેણે જોયું કે, પ્રાણ તો જડ છે અને બ્રહ્મ તો ચૈતન્યરૂપ છે, માટે ફરી તે પોતાના પિતા વરુણની પાસે ગયો અને કહ્યુ કે, હે ભગવન્! બ્રહ્મ એ શું છે, તે વિષે આપ મને ઉપદેશ કરશો. તેણે તેને કહ્યું કે તું તપરૂપી વિચારવડે બ્રહ્મને ઓળખવાની ઇચ્છા કર. તપરૂપ વિચાર એ જ બ્રહ્મ છે. પછી તેણે તપ કરવા માંડયું તથા તપ કર્યા પછી તેના પ્રભાવવડે,

ટીકા—પ્રાણ શબ્દવડે ક્રિયા શક્તિના આશ્રયપણાવડે પ્રાણ શબ્દના લક્ષ્યભૂત હિરણ્યગર્ભને લેવો.

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

ચતુર્થ અનુવાક.

મનરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે જાણ્યું કે, મન એ જ બ્રહ્મ છે. કારણ મનમાંથી જ ખરેખર આ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થયા પછી અને કરીને તેઓ જીવે છે. મૃત્યુ થયા પછી ભૂતો અભેદરૂપે મનમાં પ્રવેશ કરે છે. આ રીતે જાણ્યા પછી તેને મનમાં જડતા જોવાથી શંકા થઇ તથા ફરી તે પોતાના પિતા વરુણની પાસે ગયો અને કહ્યું; હે ભગવન્! બ્રહ્મ એ શું છે, તેનો આપ મને ઉપદેશ કરશો. તેના પિતાએ તેને કહ્યું; તું તપરૂપી વિચારવડે બ્રહ્મને ઓળખવાની ઇચ્છા કર. તપ એ જ બ્રહ્મ છે. તેણે તપરૂપ વિચાર કરવા માંડયો તથા તપ કર્યા પછી તેના પ્રભાવવડે,

ટીકા—મનવડે આધિદૈવિક સમષ્ટિ અંતઃકરણરૂપ બ્રહ્મને લેવું

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

પંચમ અનુવાક.

વિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।

अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે જાણ્યું કે, વિજ્ઞાન એ જ બ્રહ્મરૂપ છે. કારણ કે વિજ્ઞાનમાંથી જ ખરેખર આ સર્વ ભૂત માત્રોની ઉત્પત્તિ થાય છે. વિજ્ઞાનને લીધે જ ઉત્પત્તિ થયા પછી તેઓ જીવે છે. ભૂતોનું મૃત્યુ પ્રાપ્ત થયા પછી, તે ભૂતો વિજ્ઞાનવિશે અભેદરૂપે પ્રવેશ કરે છે. આ રીતે જાણ્યા પછી તેને ફરી શંકા થઇ કે, વિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મને જાણવા છતાં પણ કર્તાને કલેશ થાય છે, માટે ફરી તે પોતાના પિતા વરુણની પાસે ગયો તથા કહ્યું કે, હે ભગવન્! બ્રહ્મ એ શું છે, તે વિશે આપ મને ઉપદેશ કરો. તેણે તેને કહ્યું; તું તપરૂપી 'વિચારવડે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કર. તપ એ જ બ્રહ્મ છે. તેણે તપરૂપી વિચાર કરવા માંડયો તથા તપ કરવાથી તેના પ્રભાવવડે,

ટીકા —વિજ્ઞાનવડે આધિદૈવિક મહત્તત્ત્વને લેવું.

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

૫ષ્ઠ અનુવાક.

આનંદરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

શબ્દાર્થ—તેણે જાણ્યું કે, આનંદ એ જ બ્રહ્મ છે.

કારણ કે આનંદમાંથી જ ખરેખર આ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉત્પત્તિ થયા પછી આનંદવડે જ તેઓ જીવે છે મરણસમયે તેઓ આનંદની સમીપ જાય છે તથા આનંદને વિશે પ્રવેશ કરે છે પરમાકાશ અથવા હૃદયાકાશને વિશે રહેલ આ આનંદ જ ભૃગુએ જાણેલી તથા વરુણે કહેલી બ્રહ્મવિદ્યા છે જે કોઇ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ આ આનંદને જાણે છે, તેની પરમ બ્રહ્મને વિશે સ્થિતિ થાય છે. તે અન્નવાન્ તથા અન્નનુ ભક્ષણ કરનારો અર્થાત્ પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો થાય છે પ્રજાવાન, પશુવાન્ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનવડે તેજસ્વી બને છે તથા કીર્તિવડે તે મહાન્ થાય છે

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

સપ્તમ અનુવાક.

અન્ન નિકૃષ્ટ છતાં તેની પ્રશંસા.

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्या ॥

શબ્દાર્થ—અગર જો કે અન્ન પ્રાણાદિ સાથે સરખાવતા નિકૃષ્ટ છે, છતા બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની માફક અન્નની કદી નિંદા કરવી નહિ કારણ અન્ન એ વ્રતરૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ છે પ્રાણ એ જ ખરેખર અન્નરૂપે અર્થાત્ ભક્ષ્યરૂપે છે, તથા શરીર અન્નના ભક્ષણ કર્તારૂપ–ભોક્તારૂપ છે કારણ કે શરીર પ્રાણ વિશે સ્થિતિ કરી રહેલ છે (તે જ

પ્રમાણે શરીર અન્નરૂપ છે તથા પ્રાણ અન્નાદરૂપે છે) કારણ કે પ્રાણ શરીરમાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે. (આ રીતે શરીર તથા પ્રાણ બેઉ અન્ન તેમ જ અન્નાદરૂપે થવાથી) અન્ન અન્નને વિશે તથા અન્નાદ અન્નાદને વિશે રહેલ છે આ પ્રમાણે જે જાણે છે, તે ચિરંજીવી થાય છે એટલુ જ નહિ, પણ અન્નવાન્ તથા અન્નનો ભક્ષણ કર્તા થાય છે પ્રજા, પશુ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનના તેજે કરી તે મહાન્ પુરુષ થાય છે. તે કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે

ટીકા—પ્રાણમા શરીર રહેલુ છે, આનો ભાવ એ છે કે, શરીરની સ્થિતિમા પ્રાણ નિમિત્ત હોવાથી શરીરમા અન્નબુદ્ધિ તથા પ્રાણમા અન્નાદબુદ્ધિ ગ્રહણ કરવી શરીરમા પ્રાણ રહેલ છે, આનો ભાવ એ થાય છે કે, શરીરના આંતર ભાગમા તેની સ્થિતિ હોવાથી પ્રાણને વિશે અન્નબુદ્ધિ ગ્રહણ કરવી તથા શરીરમા અન્નાદબુદ્ધિ ગ્રહણ કરવી

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

અષ્ટમ અનુવાક.

જળ તથા તેજ અન્ન અને અન્નાદરૂપ.

अन्नं न परिचक्षीत: तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादं । अप्सु ज्योति· प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—શુભાશુભ અન્નને જોઇ તેમા ગુણદોષની કલ્પના કરી કદી ત્યાગ કરવો જોઇએ નહિ. કારણ કે અન્ન એ વ્રતરૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ છે. જળ ખરેખર અન્નરૂપે છે તેજ એ અન્નના ભક્ષ૦ -

રૂપ છે. તેજ જળને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલ છે તથા જળ તેજને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલું છે. આ અન્ન અન્નને વિશે તથા અન્નાદ અન્નાદને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલ છે. એમ જે કોઇ જાણે છે, તે સ્થિતિવાન્ થાય છે તથા અન્નનો ભક્ષણકર્તા થાય છે તે પ્રજા, પશુ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનના તેજે કરી મહાન્‌રૂપે થાય છે. તે કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

નવમ અનુવાક.

પૃથ્વી તથા આકાશ અન્ન ને અન્નાદરૂપ.

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

શબ્દાર્થ—શાસ્ત્રોક્ત નિયમે કરી અન્ન મનુષ્યે ઘણું સંપાદન કરવું જોઇએ. આ એક નિયમરૂપ છે. પૃથ્વી ખરેખર અન્નરૂપ છે તથા આકાશ અન્નના ભક્ષણ કર્તારૂપ અર્થાત્ ભોક્તારૂપ છે આકાશ પૃથ્વીને વિશે સ્થિતિ કરીને રહેલું છે તથા પૃથ્વી આકાશને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલી છે. આ અન્ન અન્નને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલું છે. આ અન્ન અન્નને વિશે સ્થિતિ કરીને રહેલું છે, એમ જે કોઇ જાણે છે, તે સ્થિતિવાન્ થાય છે, તેમ જ તે અન્નવાન્ તથા અન્નનો ભક્ષણકર્તા થાય છે પ્રજા, પશુ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનના તેજે કરી તે મહાન થાય છે. તે કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે.

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

દશમ અનુવાક.

અન્નદાનનું માહાત્મ્ય.

न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नꣳराद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नꣳराध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳराद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नꣳराध्यते ॥ एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳराद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नꣳराध्यते ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—કોઇ પણ અતિથિ આપણે ત્યાં રહેવા માટે આવે, તેને કદી ના પાડવી નહિ. આ પણ એક વ્રત અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે. માટે મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રકારે ઘણું જ અન્ન સંપાદન કરવું જોઇએ. ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ જે અતિથિ પોતાને ઘેર આવે, તેને નીચે પ્રમાણે કહેવું જોઇએ—આપને વાસ્તે અન્ન તૈયાર છે. જો આ અન્નનું દાન અતિથિને ઘણા જ સત્કારપૂર્વક કરવામાં આવે છે તો દાતાને અન્ય જન્મને વિશે ઘણા જ સત્કારપૂર્વક અન્નની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો આ અન્નનું દાન મધ્યમ સત્કારપૂર્વક કરવામાં આવે છે તો દાતાને અન્ય જન્મમાં મધ્યમ સત્કારપૂર્વક અન્નની પ્રાપ્તિ થાય છે. તિરસ્કારપૂર્વક જો અતિથિને અન્નદાન કરવામાં આવે છે તો દાતાને તિરસ્કારપૂર્વક અન્નની પ્રાપ્તિ અન્ય જન્મને વિશે થાય છે.

ટીકા—मुखत—ઘણા જ સત્કારપૂર્વક અથવા તો પ્રથમ વયમા જે અન્નદાન કરે છે, તેને પ્રથમ વયમાં અન્નદાન મળે છે. मध्यत—મધ્યમ ઉપચારવડે અથવા તો મધ્યમ વયમાં. अन्तत—તિરસ્કારપૂર્વક અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં.

य एवं वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે આ પ્રમાણે અન્નદાનના માહાત્મ્યને જાણે છે, તેને કહેવામાં આવેલ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે કાંઇ પ્રાપ્ત થયું છે, તેના રક્ષકતરીકે બ્રહ્મ વાણીનેવિશે રહે છે. જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું નથી, તેના પ્રાપ્ત કરનારરૂપે તથા રક્ષણકર્તારૂપે બ્રહ્મ પ્રાણ તથા અપાનને વિશે રહે છે. કર્મરૂપે બ્રહ્મ હસ્તને વિશે રહે છે. ગતિરૂપે બ્રહ્મ બે પાદોને વિશે રહે છે. મલત્યાગરૂપે બ્રહ્મ પાયુને વિશે રહે છે. આ પ્રમાણેની આધ્યાત્મિકરૂપ માનુષિક ઉપાસના છે. હવે દૈવી ઉપાસનાને વિશે કહેવામાં આવે છે. તૃપ્તિરૂપે બ્રહ્મ વૃષ્ટિનેવિશે રહે છે, બળરૂપે બ્રહ્મ વિદ્યુતને વિશે રહે છે, ૨

બ્રહ્મની ઉપાસનાનો પ્રકાર

यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थे सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान् भवति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—યશરૂપે બ્રહ્મ પશુને વિશે રહે છે, જ્યોતિરૂપે બ્રહ્મ નક્ષત્રોને વિશે રહે છે, તેમ જ પ્રજારૂપે તથા અમૃતત્વના કારણરૂપે તેમજ વિષયેન્દ્રિયના આનંદરૂપ બ્રહ્મ ઉપસ્થેન્દ્રિયમાં રહે છે તથા સર્વરૂપે બ્રહ્મ આકાશને વિશે રહે છે. ' બ્રહ્મ સર્વના પ્રતિષ્ઠા–આશ્રયરૂપ છે, ' એમ માની જે કોઇ મનુષ્ય તેની ઉપાસના કરે છે, તે પોતે સર્વના આશ્રયરૂપ થઈને રહે છે. ' બ્રહ્મ મહાન્

રૂપે છે, ' એમ માની જે મનુષ્ય તેની ઉપાસના કરે છે, તે પોતે મહાનરૂપે થાય છે. ' બ્રહ્મ મનરૂપે છે, ' એમ માની જે મનુષ્ય તેની ઉપાસના કરે છે, તે પોતે માનવાન્ અર્થાત્ મનન કરવામાં સમર્થ થાય છે. ૩

तन्नम इत्युपासीत । नमस्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान् भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः । सयश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—' બ્રહ્મ નમનરૂપે છે ' એમ માની જે તેની ઉપાસના કરે છે, તેને ભોગવવા યોગ્ય સર્વ વિષયકામો નમે છે. આ બ્રહ્મ વિરાટાત્મકરૂપે છે, ' એમ માની જે તેની ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મવાન્ અર્થાત્ વિરાટ્ બ્રહ્મના ગુણવાળો થાય છે. માયોપાધિ બ્રહ્મને લયના સ્થાનરૂપ અર્થાત્ આકાશરૂપે જો કોઇ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તો તેના દ્વેશને કરનારા સર્વ શત્રુઓ નાશને પામે છે, તેમ જ તેના અપ્રિય ભત્રીજાઓ પણ નાશને પામે છે. તે–બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં રહેલ, જે અર્થાત્ આકાશાદિક કાર્યને ઉત્પન્ન કરી તેને વિશે પ્રવેશને પામેલ, આ અર્થાત્ અપરોક્ષ પ્રત્યક આત્મા, શરીરમાં અર્થાત્ વ્યષ્ટિ ઉપાધિમાં રહે છે તથા જે પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા આદિત્યમાં રહે છે, તે એક અર્થાત્ કોઇપણ રીતના ભેદથી રહિત છે.

ટીકા—અહીં લયના સ્થાનવડે આકાશ લેવું, કારણ તેને વિશે વિદ્યુત, વૃષ્ટિ, ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિ આ પાંચ દેવોનો લય થાય છે.

स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य ।इमांल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् । एतत्साम गायन्नास्ते । हा ३ वु हा ३ वु हा ३ वु ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આ પ્રમાણે જાણે છે અર્થાત્ જીવાત્મા પરમાત્માનો અભેદ માને છે, તે દષ્ટ, અદષ્ટ તથા ઈષ્ટ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યા પછી અન્નમય–સ્થૂલ દેહરૂપ આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરી અર્થાત્ સ્થૂલ દેહને આત્મા માનવાપણાનો નાશ કરી, પ્રાણમયનો અર્થાત્ પ્રાણમયઆત્માનું ઉલ્લંઘન કરે છે. વાયુ વિકારરૂપ પ્રાણમય આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરી, મનોમય અર્થાત્ સંશયાત્મક અંતઃકરણરૂપ આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરી, વિજ્ઞાનમય અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક અંતઃકરણરૂપ આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરી તથા આનંદમય આત્માનું અર્થાત્ નિદ્રામાં પ્રાપ્ત થયેલ સુખાત્મક આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરવા પછી તે ઇચ્છા પ્રમાણે અન્નને સંપાદન કરનારો તથા ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપને ધારણ કરનારો થાય છે. તે આ લોકોને પોતાના આત્મારૂપે માને છે તથા હાવુ, હાવુ, હાવુ, (આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય,) આ પ્રમાણે સામવેદનું ગાન કર્યા કરે છે. ૫

अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादो२ ऽहमन्नादः । अह२श्लोककृदह२श्लोककृदह२श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना ३ भायि । यो मा ददाति स इदेव मा ३ वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा३द्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३ म् सुवर्णज्योतिः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥६॥

શબ્દાર્થ—હું અન્નરૂપ (ભક્ષ્ય રૂપ) છું, હું અન્નરૂપ છું, હું અન્નરૂપ છું, હું અન્નના ભક્ષણ કર્તારૂપ (ભોક્તારૂપ) છું, હું અન્નના ભક્ષણકર્તારૂપ છું, હું અન્નના ભક્ષણકર્તારૂપ છું. હું દેહેન્દ્રિયોનો એકત્ર કર્તારૂપ છું, હું તેઓને એકત્રકર્તા છું, હું તેઓને એકત્રકર્તા છું. હું સતરૂપનો–મૂર્તામૂર્ત જગતના પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલારૂપે–હિરણ્યગર્ભરૂપે છું. હું દેવતાઓની પૂર્વે અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભની પછી વિરાટ્ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયો છું. અમૃતત્વના નાભિરૂપ અર્થાત્ મધ્યરૂપ હું છું.

જે પુરુષ અન્નરૂપ મને અર્થીઓને આપે છે, તે આ પ્રમાણે-જે રીતે વિનાશ ન પામે, તે રીતે મારું રક્ષણ કરે છે અર્થાત્ અન્નદાતાને અન્નની વૃદ્ધિ થાય છે. જો કોઈ અન્નરૂપ મને અન્નાર્થીને દાનમાં આપતો નથી તો અન્નરૂપ હું, તે અન્નનું ભક્ષણ કર્તારૂપ તેનું ભક્ષણ કરી જાઉં છું. હું જ સર્વ ભુવનનો સંહારકર્તા છું. આદિત્યની માફક હું જ્યોતિરૂપ છું. જે કોઈ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે પરમ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપદેશરૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે.

ટીકાઃ—સુવર્ન અહીં સુવ એટલે આદિત્ય તથા ન નો અર્થ જેવો થાય છે અર્થાત્ આદિત્યની માફક હું જ્યોતિરૂપ છું.

અહિં દશ ખંડના વિભાગની સંખ્યા કહેવામાં આવી છેઃ—भृगु, तस्मै, यतः विशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व તથા तद्ब्रह्म આ પદવાળાં પહેલા ખંડના ૧૩ વિભાગ છે. अन्नं, प्राणः, मनः, विज्ञानम्, इति, विज्ञाय, तं અને तपसा આ પદોવાળાં બીજા, ત્રીજા, ચોથા તથા પાંચમા ખંડના બાર બાર વિભાગ છે. आनंदः, इति તથા सैषा આ પદવાળા છઠ્ઠા ખંડના દશ વિભાગ છે. अन्नं न निंद्यात्, प्राणः, शरीरं, अन्नं न परिचक्षीत, आपः, ज्योतिः, अन्नं बहु कुर्वीत તથા पृथिव्यामाकाशः આ પદવાળા સાતમા, આઠમા તથા નવમા ખંડમાં અગીઆર અગીઆર વિભાગ છે. न कंचन આ પદવાળા દશમા ખંડમાં એકસઠ વિભાગ છે. भृगुः થી य एवं वेद સૂધીના દશ ખંડ છે તથા ત્રણ અધ્યાયના બધું મળી ૧૫ અનુવાક છે.

इति दशमोऽनुवाकः ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

શબ્દાર્થ—ગુરુ તથા શિષ્ય અમારા બેઉનું સાથે રક્ષણ કરો, અમોને સર્વ પ્રકારના ભોગો પ્રાપ્ત થાઓ,

અમારામાં વિદ્યાથી થયેલ સામર્થ્ય વધો અમારું કીધેલું અધ્યયન તેજસ્વી થાઓ, ગુરુ તથા શિષ્ય અમારા બેની વચ્ચે કોઇ પણ પ્રકારનો દ્વેશ મા રહો. ૐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

। इति भृगुवल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥ इति तैत्तिरीय उपनिषत् समाप्ता॥

ऋग्वेदीय ऐतरेय उपनिषत्.

ભૂમિકા.

ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણના બીજા આરણ્યકમાંથી આ ઉપનિષદ્ લેવામા આવ્યું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણના ૪ થી ૬ અધ્યાય સૂધીમાં આ સંબધે વ્યાખ્યાન છે ઉપનિષદ્ તરીકે આના ત્રણ અધ્યાય છે. પહેલા અધ્યાયના ત્રણ ખંડ છે તથા બીજાના અને ત્રીજાના એક એક ખડ છે.

પ્રથમ અધ્યાયમાં પરમાત્મા અથવા સર્વના સાક્ષીરૂપ એવા પરબ્રહ્મથી આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થઇ છે, તે સંબધી વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, અર્થાત્ સર્વ લોકની, વિરાટ્ ભગવાનની, અવયવોરૂપ દેવોની (ઇન્દ્રિયોની), સૂક્ષ્મ જગત્ રૂપ મનુષ્યની તથા જગતના રક્ષણ અર્થે અન્નની ઉત્પત્તિ કેવળ પરમાત્માથી જ થાય છે, તે કહ્યું છે. જીવ મનુષ્યના સ્થૂલ દેહમા પ્રવેશ કરે છે તથા જાગ્રત, સ્વપ્ન અથવા સુષુપ્તિ આ ત્રણ અવસ્થામાની એક અવસ્થારૂપે રહે છે. જગત તથા તેના સબધનો વિચાર કરતા, જે પરબ્રહ્મ જીવની સાથે તાદાત્મ્ય ભાવને પામેલ છે, તે સિવાય અન્ય કોઇ પણ પદાર્થને ઓળખવાની આવશ્યક્તા રહેતી નથી.

દ્વિતીય અધ્યાયમા મનુષ્યના ત્રણ જન્મોનું વર્ણન

કરવામાં આવ્યું છે તથા સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે સર્વ કામનાઓમાંથી મુક્ત થવાની આવશ્યકતા છે, તે કહ્યું છે. રેતના આકારે મનુષ્યની સ્થિતિ એ પ્રથમ જન્મ છે, મનુષ્ય જ્યારે જન્મને પામે છે ત્યારની તેની જે સ્થિતિ છે તે દ્વિતીય જન્મ છે આ લોકમાથી મુક્ત થવા પછી ફરી નવા દેહમાં તેની ઉત્પત્તિ થવાની જે સ્થિતિ, તે તૃતીય જન્મ છે.

જીવની અવિદ્યાયુક્ત સ્થિતિનું પરિણામ એ આવે છે કે, તેને એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમા ભ્રમણ કર્યા કરવું પડે છે તેમ જ જો આત્માનું સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તો જીવને અનેક પ્રકારની યોનીઓમાં ભટકવાની જરૂર પડતી નથી. આના દૃષ્ટાંતરૂપે વામદેવનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે.

તૃતીય અથવા છેલ્લા અધ્યાયમાં બ્રહ્મવિદ્યાનું તથા આત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવવામા આવ્યું છે. આત્મા ચક્ષુ શ્રવણાદિ માફક વિષયના સાધનરૂપ નથી. તે મનરૂપ પણ નથી. તે કેવળ જ્ઞાનરૂપે છે જ્ઞાનનાં કેટલાંક સાધનો છે, કે જેવડે જ્ઞાનરૂપ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાનરૂપ આત્મા સર્વ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ છે. આત્મા જ બ્રહ્મારૂપ અથવા સષ્ટારૂપ છે. તે જ સૃષ્ટિરૂપે, દેવોરૂપે, પંચ મહાભૂતોરૂપે તેમજ પંચ ભૂતોથી થયેલ સર્વ વિકારોરૂપ છે. આ જ કેવળ સત્ય છે, કે જીવ તથા ઇશ્વર એક છે. तत्त्वमसि આ મહા વાકયવડે તે જાણી શકાય છે. तत्त्वमसि નું જ્ઞાન થવાથી જીવની જગતમાંથી મુક્તિ તથા તેનો બ્રહ્મમાં લય થાય છે તૈત્તિરીય ઉપનિષદના જેટલો જ તત્ત્વજ્ઞાન સબધી વિકાસ ઐતરેય ઉપનિષદમાં છે. આ બેઉ ઉપનિષદોમા વિચારોની પરંપરા તથા સ્પષ્ટીકરણ એક સરખા છે બેઉ ઉપનિષદો, પરમાત્મા સિવાય અન્ય કાંઈ નથી, એવા વિચારથી શરૂ થાય છે. બેઉમા જડાત્મક જગતની શરૂઆતથી તે, તેમાં આત્માનો પ્રવેશ થાય છે

ત્યાં સૂધીની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. એઉ ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે, સંસારનું જ્ઞાન છોડી દઇ, કેવલ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના જ્ઞાનથી જ મુક્તિ થાય છે. ઐતરેયમાં આ બાબત ઘણી જ ટુંકમાં લીધી છે તથા વિદ્યાનું સ્ફોટન ઘણી જ સારી રીતે કર્યું છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં જડ સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ વેદાંત રીતિને અનુસરી આપ્યો છે. કર્મ પ્રમાણે જીવોનું જરાયુજાદિ ચાર પ્રકારના દેહોમાં પ્રવેશ થવા વિશે વર્ણન કર્યું છે.

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथ ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषत्.

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाऽहो- रात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

શબ્દાર્થઃ— વાણી મારા મનમાં સ્થિત થાઓ, મારું મન વાણીમાં સ્થિતિ પામો. હે આત્મન્ ! મારે માટે પ્રકટ થાઓ. હે વાણી તથા મન ! મારે માટે વેદ લાવવા સમર્થ થાઓ. મારું શ્રવણ કરેલ મારો પરિત્યાગમા કરો. હું દિવસ તથા રાતને આ અધ્યયનવડે જોડું છું. હું શાસ્ત્રથી નિશ્ચય કરાયેલ બુદ્ધિવડે કહીશ હું સત્ય અર્થાત શાસ્ત્રના નિશ્ચય પહેલાંની બુદ્ધિવડે કહીશ. તે મારું રક્ષણ કરો, વક્તાનું રક્ષણ કરો, મારું રક્ષણ કરો, વક્તાનું રક્ષણ કરો, વક્તાનું રક્ષણ કરો.

શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ.

પ્રથમ અધ્યાય-પ્રથમ ખંડ.

' વિજાતિય ભેદનો અભાવ.

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કેવળ આત્મા જ આ જગતરૂપ ખરેખર હતો. આ પ્રકૃત આત્માથી વિલક્ષણ કાંઈ પણ હતું નહિ. તેણે-પરમાત્માએ ઇચ્છા કરી કે, હું લોકને ઉત્પન્ન કરું. ૧

ટીકાઃ—લોકને—પ્રાણીના કર્મ ફળના ભોગસ્થાનરૂપ ભૂનોને અર્થાત્ પૃથિવી આદિને. ૧.

स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापोऽद्रोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी मरो या अधस्ता-त्ता आपः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે પરમાત્માએ લોકને સરજ્યા અર્થાત્ અંભલોક, રશ્મિલોક, મરલોક તથા આપ સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અંતરિક્ષ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા. સ્વર્ગ લોકની ઉપર તથા પાતાળની ઉત્પત્તિ અર્થાત્ મહર્, જન, તપ તથા સત્ય નામના જે લોક છે તથા જે સ્વર્ગદેવોના આશ્રયરૂપે છે, તે સર્વેને અંભ લોક કહે છે. મરિચિલોક અંતરિક્ષરૂપે છે, ભૂલોક મરરૂપ છે, આ ભૂ લોકની નીચે રહેલા પાતાલાદિ લોકો આપ લોકરૂપે છે. ૨

ટીકા—પરલોકઃ-જે સ્થાનમાં રહેનારા મૃત્યુને શરણ થનારા છે. આત્મા એ કયા કયા લોકને ઉત્પન્ન કર્યા, તે વિશે કહ્યું છે કે, અંભ, મરીચિ, મર તથા આપને ઉત્પન્ન કર્યા અર્થાત્ આકાશાદિના ક્રમે કરી બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરી જળાદિ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા. જળ શબ્દનો જે વાચ્ય લોક છે, તે સ્વર્ગથી પર મહર્ આદિ લોક છે. આ મહર્ આદિ લોક અંભ શબ્દનો વાચ્ય છે. સ્વર્ગલોકથી નીચે

જે અંતરીક્ષ અર્થાત્ આકાશ છે, તે મરીચિરૂપ છે. સૂર્યના રશ્મિનો વાચ્ય મરીચિ શબ્દથી જણાયેલ અંતરિક્ષ એક છતાં અનેક સ્થાનોના ભેદવાળું હોવાથી બહુવચનમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. જે સ્થાનમાં ભૂત પ્રાણી માત્ર મરે છે, એવી રીતની પૃથ્વીને મર કરી કહેવામાં આવે છે. જો કે આ લોકનો સંબંધ પંચ મહાભૂતસાથે છે, છતાં જળાદિની વિશેષતાને લીધે અંભ, મરીચિ, મર તથા આપ એમ કહ્યું છે. ૨.

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति । सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે–આત્માએ વિચાર કર્યોઃ–ખરેખર આ લોકને સરજવામાં આવ્યા છે. હવે મારે આ લોકના રક્ષકોને સરજવા જોઇએ. તેણે જળમાંથી અર્થાત્ પંચ ભૂતોમાંથી પુરુષાકાર વિરાટને ગ્રહણ કરી તેને કઠણ કર્યો. ૩

વિરાટની ઉત્પત્તિ.

ટીકા—સર્વ પ્રાણીઓનાં કર્મનાં ફળ તથા તેના ઉપાદાન તથા સાધનરૂપ પૂર્વે કહેલ ચાર પ્રકારના લોકને સર્જી ઇશ્વર ફરી વિચાર કરવા લાગ્યા કે, જળાદિ ઉત્પન્ન કરાયલા લોકના પાળકો નહિ હશે તો તેઓ નાશ પામશે; માટે આ લોકોના રક્ષણ અર્થે લોકપાળો સર્જું. આ રીતનો વિચાર કરી તે જળમાંથી અર્થાત્ જળ પ્રધાન પંચ મહાભૂતોમાંથી ચાર લોકને રચવા લાગ્યા. આ લોકમાંથી પુરુષના આકારયુક્ત શિર તથા હસ્તાદિ અંગવાળા વિરાટ પુરુષને ગ્રહણ કરી, પૃથ્વીમાંથી ગ્રહણ કરેલા મૃત્તિકાપિંડને કુલાલ અનેક આકાર આપે છે, તેમ પંચ મહાભૂતોના અવયવવડે પોતાના અવયવોની યોજના કરવા લાગ્યા. ૩.

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्‍निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा

नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतम आपः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે તે વિરાટને આ પ્રમાણે તપાવવામાં આવ્યા અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના અભિમાની દેવોવિશે પરમેશ્વરે વિચાર કર્યો ત્યારે ઈંડામાંથી જેમ પક્ષી ઉત્પન્ન થાય, તેમ પ્રથમ વિચાર કરાયલા વિરાટનું મુખ ઉત્પન્ન થયું, મુખમાંથી વાણી ઉત્પન્ન થઈ, વાણીમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ અગ્નિ ઉત્પન્ન થયા. પછી નાસિકાનાં છિદ્રો ઉત્પન્ન થયાં. નાસિકામાંથી પ્રાણવૃત્તિવાળી ઘ્રાણેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ. ઘ્રાણેન્દ્રિયમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ વાયુ ઉત્પન્ન થયા. પછી ચક્ષુઓ ઉત્પન્ન થયાં તથા ચક્ષુમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ આદિત્ય ઉત્પન્ન થયા. શ્રોત્ર પ્રકટ થયાં તથા શ્રોત્રમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ દિશાઓ ઉત્પન્ન થઇ ત્યાર પછી ત્વચા ઉત્પન્ન થઇ. ત્વચામાંથી લોમ ઉત્પન્ન થયાં. લોમમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવો ઓષધિઓ તથા વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન થઇ. પછી અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થયું. અંતઃકરણમાંથી મન થયું તથા મનમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ ચંદ્ર થયા. પછી નાભિ ઉત્પન્ન થઈ નાભિમાંથી અપાન વાયુ ઉત્પન્ન થયો તથા અપાન વાયુમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ મૃત્યુ ઉત્પન્ન થયા. પછી *જનનેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ તથા જનનેન્દ્રિયમાંથી રેત ઉત્પન્ન* થયું તથા રેતમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ જળ ઉત્પન્ન થયું અર્થાત્ પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થયા. ૪

વિરાટમાંથી લોકપાળની ઉત્પત્તિ

દ્વિતીય ખંડ.

ક્ષુધા તથા તૃષાની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ.

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशना-

यापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—તે ઇન્દ્રિયોના અભિમાની અગ્નિ આદિ દેવો ઉત્પન્ન થયા પછી તેઓનો આ મહાન્ અર્ણવમાં અર્થાત્ વિરાટ દેહમાં નિપાત થયો. તેણે–પરમેશ્વરે તેને–વિરાટ શરીરને ક્ષુધા તથા તૃષાથી યુક્ત કર્યું. (ક્ષુધા તથા તૃષાથી પીડાયેલ) તે ઇન્દ્રિયોના અભિમાની દેવો પોતાના ઉત્પન્ન કર્તા પિતામહ પરમેશ્વરને કહેવા લાગ્યા કે; હે પરમેશ્વર ! અમારે માટે શરીર સંપાદન કરો, કે જે શરીરમાં સ્થિતિ કરી અમે અન્નનું ભક્ષણ કરીએ. (કારણ કે અત્યંત વિસ્તારવાળો વિરાટ દેહ અમારા ભોગને યોગ્ય નથી. કારણ કે અત્યંત પ્રૌઢ એવા વિરાટ સ્વરૂપને ભરપૂર કરી તેમાં સ્થિતિ કરવા અમે અસમર્થ છીએ. માટે અલ્પ શરીરમાં રહી અમે દેહના જેટલું અન્ન મેળવી ભક્ષણ કરવા શક્તિમાન્ થઇએ, એવું વ્યષ્ટિ શરીર ઉત્પન્ન કરો.) ૧

ટીકા—અર્ણવ-બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટ દેહ કે જેનું મુખ્ય કારણ માયા છે. આ કારણથી દેવલોક કેવળ મુક્તિ આપી શકતો નથી. ૧

ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥ २ ॥

ગાયની ઉત્પત્તિ

શબ્દાર્થ:—તે ઈશ્વરે તે અભિમાની દેવોને માટે ગાયની આકૃતિવાળો પિંડ આણ્યો અર્થાત્ પંચ મહાભૂતોમાંથી ગાયના શરીરનો આકાર ખેંચી કાઢી બતાવ્યો. તે દેવો ગાયની આકૃતિ જોઈ બોલ્યા; આ ગાયનો દેહ ભોગને યોગ્ય નથી. (કારણ કે ગાયને ઉપરના ભાગમાં દાંત હોતા નથી. માટે ઉપરના ભાગમાં દાંત હોય એવો દેહ ઉત્પન્ન કરો. આમ કહેવાથી) તેઓને માટે અશ્વ

આણ્યો અર્થાત્ પંચ ભૂતમાંથી અશ્વ સ્વરૂપ બનાવી તે બતાવ્યું. તે અશ્વને જોઈ દેવોએ કહ્યું કે, અશ્વ શરીર ભોગને યોગ્ય નથી, (કારણ કે તેને ઉપરના ભાગમાં દાંતો નો છે, પણ તેઓ પશુઓ હોવાથી તેઓમાં વિવેક હોતો નથી.) ૨

ટીકાઃ—જ્યારે કર્મોપાસનાથી પ્રાપ્ત થયેલ દેવોના શરીરમાં પણ દુ ખ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અન્ય માનુષિક શરીરમાં દુ ખ કેમ ન પ્રાપ્ત થાય ? આના સ્ફોટન અર્થે શ્રુતિ વિરાટના શરીરનું સમુદ્રરૂપે વર્ણન કરે છે. વિરાટના સમુદ્રરૂપ શરીરમા અવિદ્યા, કામ તથા કર્મવડે ઉત્પન્ન થતાં જન્મ, જરા તથા મરણરૂપ જળ છે. જ્ઞાન વિના સસારરૂપ આ વિરાટ શરીરનો નાશ થતો નથી, માટે તે અનત છે. આ વિરાટ શરીરરૂપ સમુદ્ર પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે. આમા સચિતાદિ કર્મો ચક્રરૂપ છે, કામ ક્રોધાદિ મહાન્ ગ્રાહરૂપ છે. અજ્ઞાની પુરુષો આના પારને પામી શકતા નથી, માટે તે અપાર છે અજ્ઞાનીઓ વિષય તથા ઇન્દ્રિયોના સબધથી ઉત્પન્ન થયેલ આનદનો જ સર્વદા અનુભવ કરે છે. આ સમુદ્રમા તૃષ્ણારૂપી વાયુવડે ક્લેશરૂપી લહરીઓ ચાલ્યા કરે છે. આ સસારસમુદ્રમાં કુમારાદિ અવસ્થાવાળા જનો "હા મુંચ હા મુચ" ઇત્યાદિ શબ્દો વારવાર દુ ખને લીધે કર્યા કરે છે. આ સમુદ્રને તરવા માટે જ્ઞાનરૂપી નૌકા છે. માર્ગમા ખાવા માટે અન્ન જોઇએ, તે માટે સત્ય સંભાષણ, કોમળ સ્વભાવ, દાન દેવુ, ઉદારતા, અહિંસા, શમ, દમ, ધૈર્ય તથા ક્ષમા ઇત્યાદિ અન્ન છે નૌકાને ચાલવાનો માર્ગ, સ્ત્રી આદિ વિષયનો ત્યાગ કરવો તે છે આ સમુદ્રનો પાર તે મોક્ષ છે. આવા સમુદ્રરૂપી વિરાટ શરીરમાં પડેલા દેવો ક્ષુધા તથા તૃષાથી વ્યાકુળ થયા વિરાટ શરીરને તૃપ્તિ યોગ્ય અન્ન જળ ન હોવાથી તેઓ પોતાના પિતા પરમેશ્વરને કહેવા લાગ્યા કે, હે ભગવન્ ! અમારે અર્થે સ્થાન અર્થાત્ શરીરને નિર્માણ કરો, કે જે સ્થાનમા અમે અન્ન જળનું ભક્ષણ કરી શકીએ

આ પ્રમાણે જ્યારે અગ્નિ આદિ દેવોએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે દેવોને અર્થે ગાયનો આકાર કરી ઈશ્વર દર્શાવવા લાગ્યા પછી ગાયના શરીરને જોઈ તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, અન્નના ભક્ષણ અર્થે નિશ્ચય કરેલ આ પિંડ અમારે પૂરતો નથી. આ રીતનુ દેવોનું વચન

સાંભળી સર્વના પિતા પરમેશ્વર ફરી અશ્વને રચી દેખાડવા લાગ્યા. આ પિંડ પણ અમોને પૂરતો નથી, એમ દેવોએ પરમેશ્વરને કહ્યું ૨.

ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं वतेति पुरुषो वाव सुकृतं । ता अब्रवीद्यथाऽऽयतनं प्रविशतेति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—પરમેશ્વરે તે દેવોને માટે પુરુષ શરીર આણ્યું. તેઓએ ઘણા હર્ષથી કહ્યું, ઇશ્વરે ઘણું સારું કર્યું. આથી લોકમાં પણ મનુષ્ય જ કેવળ પુણ્ય કર્મના કારણરૂપ હોવાથી પુણ્યકારી છે. ઇશ્વરે તેઓને કહ્યું કે, તમે સર્વ દેવો તમારા પોતપોતાના સ્થાન પ્રમાણે આનેવિશે પ્રવેશ કરો.૩

મનુષ્ય દેહોત્પત્તિ.

ટીકાઃ—તે દેવોને અર્થે પોતાની યોનિ અર્થાત્ વિરાટ પુરુષના દેહ સરખા સ્વજાતિ પુરુષને રચી દેવોને દેખાડવા લાગ્યા. ત્યારે દેવો પોતાની જાતિરૂપ પુરુષને જોઇ ખેદથી રહિત થઇ, આ શરીર જ શોભાવાળું છે, એમ કહેવા લાગ્યા આથી મનુષ્યનું શરીર જ સર્વ પુણ્ય કર્મના હેતુરૂપ હોવાથી સુકૃત છે. અથવા તો પરમેશ્વરે પોતાના સ્વરૂપમાંથી પોતાની માયાવડે મનુષ્ય શરીર કીધેલું હોવાથી તે સુકૃત કહેવાય છે. પછી પરમેશ્વરે જોયું કે, દેવોને આ શરીર રુચિ કરે છે, તેથી તે દેવોને કહેવા લાગ્યા; હે દેવો! તમે સર્વે તમારા વ્યાપારનાં જે યોગ્ય સ્થાનો હોય, તેને વિશે પ્રવેશ કરો. ૩.

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—અગ્નિદેવે વાણીરૂપ થઇ મુખમાં પ્રવેશ કર્યો, વાયુદેવે પ્રાણરૂપ થઇ નાસિકામાં પ્રવેશ કર્યો, આદિત્ય દેવે ચક્ષુરૂપ થઇ આંખના છિદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. દિશાઓએ શ્રોત્રરૂપ થઇ કર્ણના છિદ્રમાં પ્ર-

અગ્નિ આદિ દેવોનો સ્વસ્વસ્થાનપ્રતિ પ્રવેશ

વેશ કર્યો. ઓષધિ તથા વનસ્પતિઓએ અર્થાત્ ઓષધિ આદિના અધિષ્ઠાતા દેવે લોમરૂપે થઇ અર્થાત્ સ્પર્શેન્દ્રિય રૂપ થઇ ત્વચામાં પ્રવેશ કર્યો. ચંદ્રમાએ મનરૂપ થઇ હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. મૃત્યુએ અપાનરૂપ થઇ નાભિમાં પ્રવેશ કર્યો. જળે રેતરૂપ થઇ શિશ્નમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪

तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति । ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति। तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनायापिपासे भवतः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ.—ક્ષુધા તથા પિપાસાએ તેને–પરમેશ્વરને કહ્યું; “ અમારે માટે સ્થાનની યોજના કરો.” તેણે (પરમાત્માએ) તે અશના પિપાસાને કહ્યું, “હું તમોને તે દેવોમાં (અગ્નિઆદિ દેવોમાં) એકભાગ આપીશ. જેમ અગ્નિ આદિ દેવોમાં હવિઆદિ ભાગ છે, તેમ તમોને હું ભાગ-યુક્ત કરું છું.” આથી જે કાંઇ દેવને હવિ આપવામાં આવે છે, તે અગ્નિઆદિ દેવોમાં ક્ષુધા તથા પિપાસા ભાગીદારો થાય છે. ૫

ક્ષુધા તથા તૃષાનો પ્રવેશ

ટીકા —આ દેવોના સ્થાનને પ્રાપ્ત થવા છતાં અશના તથા પિપાસા આ બન્નેએ ઇશ્વરપ્રતિ પ્રાર્થના કરી કે, હે ભગવન્! અમારે માટે સ્થાન નિર્માણ કરો. આમ જ્યારે કહ્યું ત્યારે પરમાત્મા અશના તથા પિપાસાને કહેવા લાગ્યા, ચેતનનાનાગી વસ્તુરૂપ આશ્રયથી રહિત હોવાથી તમારામાં ભોક્તાપણું સંભવતું નથી આથી અધ્યાત્મ અર્થાત્ વ્યષ્ટિ દેહગત તથા અધિદૈવત અર્થાત્ સમષ્ટિ વિરાટ દેહગતરૂપ અગ્નિ આદિ દેવોમાં તમો બેને વૃત્તિવિભાગવડે અનુગ્રહ કરું છું. આ દેવતાઓવિશે તમને બન્નેને ભાગવાળા કરું છું અર્થાત્ તે દેવોના હવિ આદિ જે ભાગો છે, તેવડે તમોને ભાગવાળા કરું છું. આ જ કારણથી જે કાઇ દેવને માટે પુરોડાશાદિ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે દેવના અશના તથા પિપાસા બન્ને ભાગીદાર થાય છે ૫

તૃતીય ખંડ.

ભોગ્ય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ.

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति॥१॥

શબ્દાર્થઃ—તેમણે વિચાર કર્યો કે, આ લોકો તેમ જ લોકપાળો તો મેં સરજ્યા છે. પણ હવે તેઓને માટે અન્ન ઉત્પન્ન કરવું જોઇએ. ૧

सोऽपोऽभ्यतपत् ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत । या वै सा मूर्तिरजायताऽन्नं वै तत् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે (પોતાના ચિંતનરૂપી તાપવડે) જળને અર્થાત્ પંચ ભૂતને તપાવ્યું. આ તપેલા જળમાંથી એક મૂર્તિ ઉત્પન્ન થઇ. આ મૂર્તિ જે ઉત્પન્ન થઈ, તે ખરેખર અન્ન દેવરૂપ છે અર્થાત્ પ્રાણીને ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. ૨

तदेनदभिसृष्टं पराङत्यजिघांसत् तद्वाचा जिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुम् । स यद्धैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આ વ્રિહિયવાદિરૂપ અન્ન ઉત્પન્ન થયા પછી તથા તે અન્નની બહિર્મુખ સ્થિતિ કરવાથી તેણે નાસવા માંડયું. તે કાર્ય કારણના લક્ષણવાળા પિંડે તે અન્નને વાક્ ઇન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરી. પણ વાણીવડે તે ગ્રહણ કરવા શક્તિમાન થયો નહિ. વાણીવડે જો તેણે અન્નને ગ્રહણ કર્યું હોત તો અન્નોચ્ચારવડે સર્વ જન તૃપ્તિને પામત. ૩

ટીકા—જ્યારે લોકપાળોની સન્મુખ અન્ન ઉપજ્ય થયું ત્યારે મુષક બીલાડીને જોઇ એમ ધારે કે, મને મારી નાંખી એ અન્નરૂપે ગ્રહણ કરશે એમ જાણી નાશી જાય છે તેમ અન્ન પરાઙ્ મુખ થઈ પોતાના ભોક્તાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યું અર્થાત્ પોતાનું રક્ષણ શોધવા

લાગ્યુ અન્નનો આ રીતનો અભિપ્રાય જાણી લઇ લોક તથા લોકપાળોના સંઘાતવડે કાર્ય તથા કારણરૂપ પિંડ અર્થાત્ વિરાટ જે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ હતો, તે અન્નને વચન ક્રિયારૂપ વાણીવડે ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. પણ વાણીવડે ગ્રહણ કરવા શક્તિમાન્ થયો નહિ વિરાટ જો આ અન્નને વાણીવડે ગ્રહણ કરત તો સર્વ લોક પણ કેવળ અન્ન એ રીતનો શબ્દ બોલવાથી તૃપ્તિને પામત ૩

तत्प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुम् । स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે અન્નને પ્રાણવડે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરી, પણ પ્રાણવડે તે તેને ગ્રહણ કરી શકયો નહિ. જો તેણે તેને પ્રાણવડે ગ્રહણ કર્યો હોત તો સઘળા અન્નના સુંઘવાથી તૃપ્તિને પામત. ૪

तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે અન્નને ચક્ષુવડે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરી. તે તેને ચક્ષુવડે ગ્રહણ કરી શકયો નહિ. જો તેણે તેને ચક્ષુવડે ગ્રહણ કર્યું હોત તો સર્વ, અન્નના કેવળ દર્શનવડે તૃપ્તિને પામત. ૫

तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે તેને શ્રોત્રવડે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરી. તે તેને શ્રોત્રવડે ગ્રહણ કરી શકયો નહિ. જો તેણે તેને શ્રોત્રવડે ગ્રહણ કર્યું હોત તો અન્નના કેવળ શ્રવણવડે જ સર્વ તૃપ્તિને પામત. ૬.

तत्त्वचाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुम् । स यद्धैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે તેને સ્પર્શેન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરી. પણ તે તેને સ્પર્શેન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરી શ-

કર્યો નહિ. જો તે તેને સ્પર્શેન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરી શકયો હોત તો મર્વ કેવળ અન્નના સ્પર્શવડે તૃપ્તિને પામત ૭

तन्मनसाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुम् । स यद्धैनन्मनसाऽग्रैहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે તેને મનવડે ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા કરી, પણ તે તેને મનવડે ગ્રહણ કરી શકયો નહિ. તેને મનવડે ગ્રહણ કર્યું હોત તો મર્વ અન્નના ધ્યાનવડે જ તૃપ્તિને પામત. ૮

तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रैहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે તેને શિશ્નેન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરી પણ તેને તે શિશ્નેન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરી શકયો નહિ. જો તે તેને શિશ્નેન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરી શકયો હોત તો સર્વે વીર્યની માફક અન્નના ત્યાગવડે સંતોષ પામત. ૯.

तदपानेनाजिघृक्षत् तदावयत् सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—તેણે તેને અપાનવડે ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા કરી. તેણે તે અન્નને ગ્રહણ કર્યું માટે અપાન અન્નના ગ્રહણકર્તારૂપ છે. આ અપાન સંજ્ઞાવાળો વાયુ અન્નદ્વારા આયુષ્યના કારણરૂપ છે. ૧૦

ટીકા—અન્નાયુ–અન્નદ્વારા આયુષ્યના હેતુરૂપ અથવા અન્ન એ જ આયુ અર્થાત્ જીવન છે જેનું એવો ૧૦

स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति । स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે વિચાર કર્યો, "મારા સિવાય આ શરીર કેવી રીતે અસ્તિત્વ ભોગવી શકે?" તેણે વિચાર્યું કે, શાવડે (કયા માર્ગવડે) હું શરીરને વિશે પ્રવેશ કરી શકું? તેણે વિચાર્યું કે, જો મારા વિના વાણીવડે બોલવાનો વ્યાપાર થઈ શકે, ચક્ષુવડે જોઈ શકે, શ્રોત્રવડે શ્રવણ કરી શકે, ચર્મવડે સ્પર્શ કરી શકે, મનવડે ધ્યાન કરી શકે, અપાનવડે નીચે લઈ જઈ શકે તથા શિશ્નવડે ત્યાગ કરી શકે તો હું પછી કોના સ્વામીરૂપ થાઉં? ૧૧

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે-પરમેશ્વરે (પગનો ભાગ નિકૃષ્ટ હોવાથી ઉત્તમદ્વારરૂપ) મસ્તકનો મધ્ય ભાગ કે જ્યાં કેશના વિભાગનો છેડો છે ત્યાં છિદ્ર કરી તેદ્વારા પ્રવેશ કર્યો. આ દ્વારને વિદૃતિ કરી કહે છે. વળી આ દ્વારને નાંદન કહે છે. શરીરમાં રહેલાં આત્માનાં ત્રણ સ્થાનો (રાજાને જેમ ક્રીડાસ્થાનો હોય તેમ) નિર્માણ કર્યાં. આ ત્રણ સ્થાનો ત્રણ સ્વપ્ન તુલ્ય છે. આ સ્થાન નેત્ર પ્રદેશરૂપ છે.આ સ્થાન કંઠપ્રદેશરૂપ છે. આ સ્થાન હૃદય પ્રદેશરૂપછે.૧૨.

ટીકા—આના સબંધમાં બ્રહ્મ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कंठे स्वप्नं समादिशेत् सुषुप्तं हृदयस्थानम् ॥ આ ત્રણ અવસ્થાઓ સત્યરૂપે નહિ હોવાથી સ્વપ્ન તુલ્ય છે. અથવા તો ત્રણ અવસ્થાવડે પિતૃશરીર, માતૃશરીર તથા પોતાનું શરીર લેવું. ૧૨

स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वावदिषदिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमितो ३ ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઉત્પન્ન થયેલ (શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી જન્મ મરણાદિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ) તે જીવ આકાશાદિ ભૂતોને વિવેકવડે જાણવા લાગ્યો. હું બ્રહ્મ

કેનું રક્ષણ કરે છે પિતા પુત્રના જન્મકાળ પૂર્વે તથા જન્મકાળ પછી જેવા સંસ્કારવડે કુમારનું રક્ષણ કરે છે, તેવા સસ્કારથી તે પોતાના શરીરનુ રક્ષણ કરે છે. આ લોકનો (લોકના સાધનભૂત પુત્ર પૌત્રાદિનો) વિચ્છેદ ન થવા માટે (આ પુત્રોત્પત્તિ છે, પણ મોક્ષ માટે નથી) કારણ કે આવા ઉત્તરોત્તર સસ્કારવડે આ લોકો અર્થાત્ પુત્ર પૌત્રાદિઓ વિચ્છેદથી રહિત થાય છે. (પ્રથમ રેત રૂપે જન્મ તથા) આ બીજો જન્મ છે. ૩

सोऽस्याऽयमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयतेऽथास्याऽयमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म ॥ ४ ॥

પુત્રનુ કર્તવ્ય

શબ્દાર્થ —પિતાનો આ પ્રત્યક્ષ આત્મા અર્થાત્ પુત્ર દેહ, પુણ્ય કર્મવડે અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિવડે પિતાનું પ્રતિનિધિપણુ કરે છે આ થવા પછી પિતાનો અન્ય દેહ અર્થાત્ પોતાનો દેહ જે કૃતકૃત્ય થયો છે તથા આયુષ્યનો ક્ષય થવાથી મરણ પામે છે, તે વૃદ્ધ પિતા આ દેહમાથી નિકળ્યા પછી પોતાના કર્મને અનુસારે ફરી જન્મ પામે છે આ અન્ય શરીર ગ્રહણ કરવારૂપ મૃત પિતાનો તૃતીય જન્મ છે ૪

तदुक्तमृषिणा गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवाना जनिमानि विश्वा । शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ॥ ५ ॥

તત્વ જ્ઞાનવડે પુનર્જન્મનો અભાવ

શબ્દાર્થ —તે (આ ત્રણ જન્મનું નિરૂપણ તેમ જ સસારના નાશને કરનાર તત્ત્વજ્ઞાન આ સર્વ) મંત્રોવડે નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે હુ વામદેવ ગર્ભને વિશે રહ્યો છતો અગ્નિષ્વાત્તાદિ દેવોના સર્વ

જન્મને અનુક્રમે કરી 'જાણું' છું આત્મજ્ઞાન થયા પૂર્વે લોહનિર્મિત શૃંખલા સમાન સેંકડો દેહો મારું રક્ષણ કરતા હતા. (ચોરની માફક મને કારાગૃહમાં રાખ્યો હતો.) હવે આત્મજ્ઞાનના સામર્થ્યવડે સિંચાણા પક્ષીની માફક જાળને છેદી હું બહાર નિકળ્યો છું. માતાના ગર્ભમાં રહેલ છતાં વામદેવ આ પ્રમાણે કહેતા હતા. ૫

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥

વામદેવને આત્મજ્ઞાનથી મળેલ ફળ

શબ્દાર્થ—આ રીતના આત્મતત્ત્વના જ્ઞાતા એવા વામદેવ (પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થવા પછી) વર્તમાન દેહનો નાશ થવા પછી ઉર્ધ્વ ભાવને અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ ભાવને પામી તથા પરોક્ષ સ્વર્ગ લોકમાં સર્વ પ્રકારના નિકૃષ્ટ આનંદને ભોગવી અંતે જન્મમરણાદિ ભાવથી તે રહિત થયો. ૬

તૃતીય અધ્યાય.

આત્માનું સ્વરૂપ કેવું ?

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे । कतरः स आत्मा येन वा रूपं पश्यति । येन वा शब्दं शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति । येन वा वाचं व्याकरोति । येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति॥१॥

શબ્દાર્થ—જે આત્માની આપણે વાણીવડે ઉપાસના કરીએ છીએ, તે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ? એમાંથી—પરમાત્મા તથા જીવાત્મામાંથી આત્મા કયો છે ? (જે વિષયો જોવામાં આવે છે, તે સાધન આત્મારૂપ છે કે દ્રષ્ટારૂપ

છે ?) જેવડે આત્મા રૂપને જુવે છે, જેવડે તે શબ્દનું શ્રવણ કરે છે, જેવડે તે ગંધને જાણે છે, જેવડે તે વાણી પ્રકટ કરે છે તથા જેવડે સ્વાદવાળું તથા અસ્વાદવાળું તે જાણે છે, તે શું આત્મા છે ? ૧

ટીકા—જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એ શરીરમા પ્રવેશ કરે છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ બેમાથી કોણ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે ? ૧

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—હૃદય (નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ), મન (સંકલ્પાદિ સાધનભૂત બુદ્ધિ), આ વસ્તુ સારી છે એવું જ્ઞાન, ઐશ્વર્યસંબંધી જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અર્થાત્ ૬૪ કળાઓ, પ્રજ્ઞાન અર્થાત્ કયું કાર્ય કઇ વખતે કરવા યોગ્ય છે તે જાણવું, મેધા અર્થાત્ ઉપદેશજ્ઞાન, દષ્ટિ, ધૃતિ અર્થાત્ સહનશીલતા, મતિ, મનનું સ્વાતંત્ર્ય, દુઃખાનુભવ, સ્મૃતિ, નિશ્ચય અર્થાત્ સાધારણ વિચારવડે કોઈપણ વસ્તુનો નિશ્ચય કરવાની શક્તિ, ખંત, પ્રાણનાદિ જીવતવૃત્તિ, કામ, સ્ત્રીઓને અધીનતા, આ તેમ જ બીજા સઘળા વિકારો પ્રજ્ઞાનના અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યનાં નામો છે અર્થાત્ નિકૃષ્ટ બ્રહ્મમા પોતાના વિકારોરૂપે આ સર્વ ગુણો રહેલા છે. પણ પરમ બ્રહ્મને તો કોઇ ગુણ હોતો નથી. તે તો કેવળ રૂપરહિત છે. ૨

આત્માની ઉપાધિનુ નિરૂપણ

एष ब्रह्मैष इन्द्रः एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्चमहाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञा-

नेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञाप्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥३॥

શબ્દાર્થ—જે આ હિરણ્યગર્ભ અર્થાત્ બ્રહ્મા છે, જે દેવરાજ ઇન્દ્રરૂપે છે, જે પ્રજાપતિરૂપ અર્થાત્ વિરાટ્ આત્મા છે, જે અગ્નિવાયુ આદિ સર્વે દેવો અર્થાત્ વાગાદિના અધિષ્ઠાનરૂપ દેવો છે, જે આ પંચમહાભૂતોરૂપે અર્થાત્ પૃથિવી, વાયુ, આકાશ, જળ તથા જ્યોતિરૂપે છે, જે ક્ષુદ્ર અર્થાત્ કીડી મચ્છર આદિથી યુક્ત મનુષ્યાદિ શરીરરૂપે છે, જે બીજરૂપે અર્થાત્ પોતપોતાની જાતિના દેહોના કારણરૂપ છે, જે પરસ્પર ભિન્નરૂપે છે, આ ભિન્નત્વ નીચે પ્રમાણે છે—અંડજરૂપે, જરાયુજરૂપે, સ્વદેજરૂપે, ઉદ્ભિજ્જરૂપે, અશ્વોરૂપે, ગાયોરૂપે, પુરુષોરૂપે, હસ્તીરૂપે, જે કાંઇ દૃષ્ટિના વિષયરૂપ છે, જે કાંઇ પદવડે ગમન કરવા યોગ્ય પ્રાણી સમૂહ છે, જે કાંઇ આકાશમાંથી નીચે ઉતરી શકે છે તથા જે કાંઇ બુદ્ધિથી રહિત છે, તે સર્વ, ત્રણ પ્રકારના ભેદથી રહિત તથા સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મવડે સત્તાને પામનારું છે. તે સર્વની ચૈતન્યમાં જ સ્થિતિ છે. આ ચરાચરાત્મક સર્વ પ્રપંચ ચૈતન્યમાં સ્થિતિ કરે છે અર્થાત્ પ્રલય કાળે સર્વ જગત્નો લય ચૈતન્યમાં થાય છે. આ રીતે ચૈતન્ય તેજ બ્રહ્મરૂપ છે અર્થાત્ જીવ તથા બ્રહ્મ સર્વ એકરૂપ છે. ૩

આત્મનિર્ણય નિરૂપણ.

ટીકા.—प्रज्ञानेत्रे -પ્રજ્ઞા અર્થાત્ સજાતીય આદિ ત્રણ પ્રકારના ભેદથી રહિત સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મ नेत्र અર્થાત્ જેનાવડે સત્તાને પામે તે, એટલે કે જે બ્રહ્મવડે આ સર્વ સત્તાને પામેલ છે તે. અથવા તો प्रज्ञानेत्रं यस्य तत् इदं એમ પણ અર્થ થાય છે. ૩

स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ इत्योम् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—વામદેવની માફક અન્ય પુરુષો જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય સ્વરૂપવડે અમૃતભાવને પામ્યા

ઐક્યતાનું ફળ. હતા, તે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય સ્વરૂપે કરી વામદેવે, લોકનું અર્થાત્ વર્તમાન દેહનું ઉત્ક્રમણ કર્યા પછી ઇન્દ્રિયથી અગોચર એવા સ્વર્ગમાં અર્થાત્ સ્વપ્રકાશાત્મક બ્રહ્મમાં પૂર્ણાનંદને પ્રાપ્ત કરી અમૃતભાવ અર્થાત્ જન્મ મરણાદથી રહિત ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ૪

ટીકા—મૂળમાં જે स શબ્દ છે તેવડે કાં તો વામદેવને લેવો અથવા જેણે ઐક્ય ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવા કોઇ અન્ય ઋષિને લેવો. ૪

શાંતિપાઠ.

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवत्ववतुमामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

મારી વાણીની અંતઃકરણમાં સ્થિતિ છે, મારું અંતઃકરણ વાણીમાં સ્થિતિ કરેલ છે. હે સ્વપ્રકાશ ! મારો અવિદ્યારૂપ અંધકાર દૂર કરો. હે વાણી તથા મન ! તમો મારામાં વેદને આણવા સમર્થ થાઓ. મેં ગુરુમુખથી જે કાંઇ અધ્યયન કર્યું હોય, તે મારો ત્યાગ મા કરો. આ અધ્યયનવડે દિવસ તથા રાત્રીનું હું સંયોજન કરું છું અર્થાત્ અધ્યયન કરેલા ગ્રંથનું દિવસ રાત્રી હું પઠન પાઠન કરું છું. આ પઠન કરેલ ગ્રંથમાં જે પરમાર્થ વસ્તુ છે, તેનું જ હું કથન કરીશ. હું કદી વિપરીત અર્થનું કથન કરીશ નહિ. આ બ્રહ્મતત્ત્વ હું શિષ્યનું રક્ષણ કરો. તે તત્ત્વ આચાર્યનું રક્ષણ કરો.

ૐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

इति ऐतरेय उपनिषत् समाप्ता.

सामवेदीय छांदोग्य उपनिषत्.

શાંકર ભાષ્ય ભૂમિકા.

ॐ इत्येतदक्षरं અહીંથી આરંભ કરી આઠ અધ્યાયવાળું સામવેદનું છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ છે. તેનો સંક્ષેપે કરી સરળ વિવરણરૂપે અર્થના જિજ્ઞાસુ માટે આરંભ કર્યો છે. સર્વ કર્મમાં જોડાયલાઓ, પ્રાણાદિ દેવતાઓના વિજ્ઞાન યુક્ત થવાથી અર્ચિરાદિ માર્ગવડે કાર્ય બ્રહ્માની પ્રાપ્તિનું કારણ થાય છે. કેવળ કર્મધૂમાદિમાર્ગવડે તેઓ ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ થાય છે. સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્ત થયલા આ બેઉ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયલા પુરુષને કષ્ટરૂપી અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આ બન્ને માર્ગમાંથી એક પણ માર્ગવડે કૈવલ્ય પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે કર્મની અપેક્ષાથી રહિત અદ્વૈત આત્માનું વિજ્ઞાન, સંસારની ત્રણે ગતિના કારણનો નાશ કરે છે માટે તે જાણવા યોગ્ય છે. આ જ કારણને લીધે ઉપનિષદનો આરંભ કરવામાં આવે છે. અદ્વૈત આત્માના વિજ્ઞાનવિના અન્ય સાધનથી આત્યંતિક મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ બાબત આગળ ઉપનિષદમાં કહેવાશે. જે દ્વૈતને પામે છે, તે પરાધીનતાવાળા ક્ષયશીલને પામે છે. પણ એથી જે વિપરીત અદ્વૈતને માને છે, તે જ્ઞાની પરમાત્મારૂપ થાય છે જેમ જૂઠું બોલનારા ચોરને જો તપેલી કુવાડી પકડાવવામાં આવી હોય તો તેને બંધ તથા દાહ થાય છે, તેમ દ્વૈત માનનારા પુરુષને બંધન તથા સંસારદુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે જેમ ચોરી નહિ કરનાર પુરુષના હાથમાં તપ્ત કુંવાડી આપી હોય તો તેને બંધ તથા દાહનો અભાવ હોય છે, તેમ અદ્વૈત આત્મામાં સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા પુરુષને સંસારરૂપી દુઃખની નિવૃત્તિ તથા મોક્ષ થાય છે. માટે અદ્વૈત આત્માનું જ્ઞાન કર્મસહભાવી (કર્મની સહાયતાવાળું) નથી, કારણ કે ક્રિયા, કારક તથા ફળના નાશથી

"એક, સત્ તથા અદ્વિતીય આત્મારૂપ આ સર્વ છે" આદિ વાકયથી ઉત્પન્ન થયલા જ્ઞાનવડે બાધક પ્રત્યયનો અર્થાત્ દ્વૈત જ્ઞાનનો અસંભવ થાય છે. શું ત્યારે કર્મવિધિનું જ્ઞાન અદ્વૈત જ્ઞાનનું બાધકર્તા છે? ના, તે બાધકર્તા નથી. કારણ કે કર્તા ભોકતા સ્વભાવના જ્ઞાનવાળાને તથા તેથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મ ફળમાં રાગદ્વેષાદિક દોષવાળા પુરુષને જ કર્મનું વિધાન છે. શું ત્યારે જેણે સકળ વેદનો અર્થ જાણ્યો છે એવા પુરુષને પણ કર્મનું વિધાન છે તથા અદ્વૈત જ્ઞાનવાનને પણ કર્મ કર્તવ્ય છે? ના, તેમ નથી. કારણ કે કર્મના અધિકારીને, વિષય કરવાવાળા સ્વાભાવિક કર્તા ભોકતા આદિ જ્ઞાનનો, 'આત્મા એક તથા અદ્વિતીયરૂપ છે' એવા જ્ઞાનવડે નાશ થાય છે. માટે અવિદ્યાઆદિ દોષવાળાને જ કર્મવિધાન કહેલું છે, પણ અદ્વૈત જ્ઞાનવાળાને માટે નથી. આના જ સંબંધમાં શ્રુતિમાં આગળ કહેલું છે કે, અદ્વૈત જ્ઞાનવાળાઓ સર્વ, પુણ્ય લોકને પામે છે. બ્રહ્મમાં સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિતિ કરેલો પુરુષ અમૃતભાવને પામે છે. આ ઉપનિષદમાં અદ્વૈત વિદ્યાના પ્રકરણમાં અભ્યુદય અર્થાત્ સાંસારિક ફળના સાધનરૂપી ઉપાસના, મોક્ષની સમીપ લઇ જનારા ફળવાળી અદ્વૈતથી કંઇ એક વિકૃત બ્રહ્મનો વિષય કરવાવાળી ઉપાસના, જેવી કેઃ— મનોમય, પ્રાણરૂપ શરીરવાળું છે તથા કર્મના ફળવાળી કર્મસંબંધી ઉપાસના, એમ ત્રણ પ્રકારની ઉપાસના કહેલી છે. જેમ રહસ્યના સામાન્યથી તથા મનોવૃત્તિના સામાન્યથી અદ્વૈતજ્ઞાન મનોવૃતિ માત્ર થાય છે તેમ અન્ય ઉપાસના પણ મનોવૃત્તિરૂપ છે. માટે વૃત્તિરૂપતાએ કરી જ્ઞાન તથા ઉપાસના સામાન્ય છે. ત્યારે અદ્વૈત જ્ઞાનમાં તથા ઉપાસનામાં વિશેષતા શું છે? આના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, સ્વાભાવિવ તથા અક્રિય આત્મામાં અધ્યારોપિત થયેલું કર્તા આદિ કારક, ક્રિયા તથા ફળના ભેદના વિજ્ઞાનનો નાશકરવાવાળું અદ્વૈતનું જ્ઞાન છે. જેમ પ્રકાશરૂપ નિમિત્તવાળા રજ્જુ આદિના સ્વરૂપનો નિશ્ચય રજ્જુ આદિમાં સર્પ આદિ અધ્યારોપરૂપ જ્ઞાનનો

નાશ કરે છે. વિલક્ષણ વૃત્તિના અંતરાયથી રહિત શાસ્ત્રાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલા કોઇક આશ્રયને માટે જે ચિત્તવૃત્તિઓના વિસ્તારનું સાધન, તે ઉપાસના છે આટલી જ્ઞાન તથા ઉપાસનામાં વિશેષતા છે આ ઉપાસના ચિત્તની શુદ્ધિ કરવાવાળી હોવાથી વસ્તુતત્વનો પ્રકાશ કરવાવાળી છે. આથી તે અદ્વૈત જ્ઞાનની ઉપકારક છે આ ઉપાસના આલંબનરૂપ વિષયવાળી હોવાથી સુખે કરી સાધવા યોગ્ય છે. માટે તેનો પ્રથમ ઉપન્યાસ (આરંભ) કર્યો છે. કર્મના અભ્યાસને દૃઢ કરવા પછી કર્મનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ. કેવળ ઉપાસનામાં જ ચિત્તને રોકી રાખવું, તે દુઃખદાયક છે. આ કારણથી કર્મના અંગનો વિષય કરવાવાળી ઉપાસનાનો પ્રથમ આરંભ કરે છે

॥ ॐ तत्सत् ॥

सामवेदीय छांदोग्य उपनिषत्.

પ્રથમ પ્રપાઠક-પ્રથમખંડ

શાંતિપાઠ.

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

શબ્દાર્થ —મારાં અંગો તૃપ્તિને પામો વાણી, પ્રાણાદિ વાયુઓ, નેત્ર, શ્રોત્ર, બળ તથા સર્વે ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મધ્યાનવડે વૃદ્ધિ પામો. અખિલ વેદ બ્રહ્મરૂપ છે. હું બ્રહ્મનો

તિરસ્કાર ન કરું, તેમ બ્રહ્મ મારો તિરસ્કાર મા કરો. અર્થાત્ મને સંસારમાં મા નાખો. મારા તથા બ્રહ્મ બેઉમાં પરસ્પર પ્રીતિ થાઓ. અમારા બેમાં પ્રીતિ થાઓ. બ્રહ્મમાં પ્રેમ કરતા એવા મારામાં શમાદિ જે ધર્મો વેદાંતમાં પ્રકટ કર્યા છે, તે મારામાં થાઓ.

ૐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ

પરમાત્મ બુદ્ધિવડે ૐકારની ઉપાસના.

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ૐ એવા ઉદ્દગીથરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરવી. ૐ એ રીતે ઉદ્દગાન કરવામા આવે છે. તેનું ઉપવ્યાખ્યાન પ્રવૃત્ત થાય છે. (૧)

ટીકા—"ૐ એવા અક્ષરરૂપ ઉદ્દગીથની ઉપાસના કરવી" અહીં ૐ એ અક્ષર પરમાત્માના સમીપનું નામ છે. માટે તેનો ઉચ્ચાર કરવાથી, લોક જેમ પ્રિય નામ સાભળવાથી પ્રસન્ન થાય છે, તેમ પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે ૐ અક્ષરની પાછળ ઇતિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે એટલા માટે કે તે શબ્દ પરમાત્માનો વાચક હોવાથી વાચ્યથી ભિન્ન કરી શબ્દ સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે આથી મૂર્તિ આદિની માફક ૐકાર પરમાત્માનો પ્રતીક (પ્રતિનિધિ) છે આ પ્રમાણે ૐકાર નામરૂપે હોવાથી તથા પ્રતિનિધિરૂપ હોવાથી તે પરમાત્માની ઉપાસનાનુ શ્રેષ્ઠ સાધન છે એ સર્વ ઉપનિષદનો નિશ્ચય છે જપ, તપ, કર્મ તથા સ્વાધ્યાયના આદિ અંતમા અનેકવાર ૐકારનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે આથી તેનુ શ્રેષ્ઠપણુ પ્રસિદ્ધ છે આ વર્ણાત્મક તથા ઉદ્દગીથરૂપ ભક્તિનો વિભાગ હોવાથી ઉદ્દગીથ શબ્દના વાચ્ય ૐકાર અક્ષરની ઉપાસના કરવી અર્થાત્ કર્મના અંગરૂપ ઉદ્દગીથના અવયવભૂત ૐકારરૂપ પરમાત્માના પ્રતિનિધિમા દૃઢ એકાગ્રરૂપ મતિને પ્રવાહરૂપે કરવી શ્રુતિ ૐકારને ઉદ્દગીથ શબ્દરૂપે કહેવામા હેતુ કહે છે કે, ૐએમ ઉદ્દગાયન કરે છે, અર્થાત્ ૐકારનો આરંભ કરી ઉદ્દગાતા ઉચા સ્વરવડે ગાન કરે છે આથી ઉદ્દગીથ

ૐકારરૂપ છે. તે અક્ષરનું ઉપવ્યાખ્યાન અર્થાત્ તેની આવી ઉપાસના, આવી વિભૂતિ તથા આવું ફળ છે, તે કહેવારૂપે વ્યાખ્યાન પ્રવૃત્ત થાય છે.

एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ ભૂતને પૃથ્વી રસરૂપ છે, પૃથ્વીને જળ રસરૂપ છે, જળને ઔષધિ રસરૂપે છે, ઓષધિને પુરુષ રસરૂપે છે, પુરુષને વાક્ રસરૂપે છે, વાક્ને ઋક્ રસરૂપે છે, ઋક્ને સામ રસરૂપે છે તથા સામને ઉદ્ગીથ રસરૂપે છે.

ટીકા—આ ચરાચર ભૂતને પૃથ્વી રસરૂપ છે અર્થાત્ તેની ગતિનું પરિણામ તેને વિશે સ્થિત છે. પૃથ્વીનું જળ રસ છે, કારણકે પૃથ્વી જળમાં ઓતપ્રોત છે. જળનું ઓષધિ અર્થાત્ અન્ન રસ છે, કારણ ઓષધિઓ જળમાં પરિણામને પામે છે પુરુષને અન્નનું પરિણામ હોવાથી ઓષધિનો પુરુષ રસ છે. પુરુષના અવયવમાંથી વાક્ અતિશય સારરૂપ છે, માટે વાક્ પુરુષના રસરૂપ છે. વાક્ની ઋગ્વેદની ઋચા અત્યંત સારરૂપે છે. ઋગ્વેદને સામ અત્યંત સારરૂપ છે તથા સામને ઉદ્ગીથ કહેતાં પ્રસંગે કરી પ્રાપ્ત થનારો ૐકાર અત્યંત સારરૂપ છે.

स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—જે ઉદ્ગીથ છે, તે આ રસોના રસતમરૂપ, પરમરૂપ, પદાર્થરૂપ તથા અષ્ટમરૂપ છે.

ટીકા—આ ઉદ્ગીથ નામવાળો ૐકાર ભૂતાદિના ઉત્તર ઉત્તર રસોના અતિશય રસરૂપે હોવાથી રસતમરૂપે છે. તે પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ હોવાથી પરમ છે. પર કહેતાં પરમાત્મા તેનું અર્ધ કહેતાં સ્થાન, તે પરાર્ધ તથા પરાર્ધને યોગ્ય અર્થાત્ પરમાત્મારૂપ સ્થાનને યોગ્ય હોવાથી ૐકાર પરાર્ધ્ય કહેવાય છે. અર્થાત્ તે પરમાત્માની માફક ઉપાસ્ય છે પૃથ્વી આદિ રસની સંખ્યામાં તેનું સ્થાન આઠમું છે.

कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतमः उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ --કઈ કઈ ઋચા છે, કોણુ કોણુ સામ છે, કોણુ કોણુ ઉદ્ગીથ છે ? આ રીતને વિચાર થાય છે. ૪

ટીકા:—શાકનો ઋચા રસ છે, એમ પૂર્વે કહ્યુ, પણ તે કઈ કઈ ઋચા, કયું કયુ સામ તથા કયુ કયું ઉદ્ગીથ છે ? એમ મૂળમાં ' કઈ, કઈ ' એમ બે વાર આવૃત્તિ આદરને અર્થે કહી છે. ૪

वागेवर्क् प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथस्तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ —વાક્ એ જ ઋચા છે, પ્રાણુ સામ છે, ॐ એ અક્ષર ઉદ્ગીથરૂપ છે. જે વાક્ છે, પ્રાણુ છે, ઋક્ છે તથા સામરૂપે છે, તે જ આ મિથુનરૂપ છે. ૫

ટીકા:—વિચાર કર્યા પછી પ્રત્યુત્તરની ઉપપત્તિ થાય છે. વાક જ ઋક્ છે તથા પ્રાણુ સામ છે. આ રીતે વાક તથા ઋચાની એકતા હોવા છતા તેના આઠમાપણાનો બાધાત થતો નથી કારણ કે આપ્તિરૂપ ગુણની સિદ્ધિ માટે પૂર્વ વાકયવડે આ અન્ય વાકય થાય છે. ॐ આ અક્ષર ઉદ્ગીથ છે આ રીતે વાક્ તથા પ્રાણુ, ઋક્ તથા સામના કારણરૂપ છે અહીં વાક્ ઋક્ છે તથા પ્રાણુ સામ છે. આ વાકયથી એમ કહ્યું કે, યથાક્રમ ઋક્ તથા સામના કારણરૂપ વાક્ તથા પ્રાણનો નિરોધ કરવાથી સર્વ ઋચા તથા પ્રાણુનો અવરોધ થાય છે સર્વ ઋક્ તથા સર્વ સામનો અવરોધ થવાથી ઋક્ તથા સામવડે સાધ્ય સર્વ કર્મનો અવરોધ થાય છે. સર્વ કર્મનો અવરોધ થવાથી સર્વ કામનાનો અવરોધ થાય છે. ॐ અક્ષર ઉદ્ગીથ છે, એવી રીતે તેની ભક્તિ વિશે આશકા થાય, તેનું નિવારણ કર્યું છે મિથુનરૂપ શા માટે કહ્યુ ? ઉત્તર—જે વાક્ તથા પ્રાણુ સર્વઋક્ તથા પ્રાણુના કારણભૂત છે, તે મિથુનરૂપ છે. ઋક્ તથા સામવડે ઋક્ તથા સામના કારણરૂપ વાક્ તથા પ્રાણુ મિથુનરૂપ છે અર્થાત્ સ્વતંત્ર નથી. નહિ તો વાક્ અને પ્રાણુ એ એક મિથુન તથા ઋક્ અને સામ બીજુ મિથુન, એમ

બે મિથુન થશે, તો પછી એક વચનનો પ્રયોગ મિથ્યા થશે. માટે ઋક્ તથા પ્રાણના કારણરૂપ વાક્ તથા પ્રાણને મિથુનપણું છે. ૫

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे सꣳसृज्यतोयदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ મિથુન ૐ એવા અક્ષરને વિશે સંબંધને પામે છે. જેવી રીતે બે મિથુન (સ્ત્રી પુરુષ) સંયોગને પામે છે. આમ થવાથી એક બીજાની કામનાને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬

ટીકાઃ—આવા લક્ષણવાળું મિથુન ૐ અક્ષરમાં સબંધને પામે છે. સર્વ કામનાની પ્રાપ્તિરૂપ ગુણને લીધે મિથુન, ૐકારમાં સંબંધવાળું છે, માટે સર્વ તેમા કામનાની પ્રાપ્તિરૂપ ગુણ છે ૐકારની વાણીમયતા તથા પ્રાણવડે તેની ઉત્પત્તિ છે આથી ૐકારનો મિથુનરૂપ વાણી તથા પ્રાણસાથે સંબધ છે. જેમ લોકમાં મિથુન સ્ત્રી પુરુષ સયોગને પામે છે ત્યારે એક બીજાના કામને પ્રાપ્ત કરે છે. આરીતે સ્વસ્વરૂપમાં પામેલ મિથુનવડે સર્વ કામની પ્રાપ્તિરૂપ ગુણવાનપણું ૐકારમાં સિદ્ધ થયું.

आपयिता ह वै कामानां भवतिाय एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—જે આને આ પ્રમાણે જાણી અક્ષરરૂપ ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરે છે, તે ખચીત કામોની પ્રાપ્તિ કરવાવાળો થાય છે. ૭

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव। तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञासमर्द्धयिता ह वै कामानां भवति। य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રસિદ્ધ અક્ષર અનુજ્ઞારૂપ છે. જે કાંઇ અનુજ્ઞા (આજ્ઞા) સ્વીકરાય છે, તેને ૐ એમ કહે છે. જે આ અનુજ્ઞા છે તે જ સમૃદ્ધિ પણ છે. જે આ પ્રમાણે

જાણી ઉદ્‌ગીથરૂપ ૐકારની ઉપાસના કરે છે, તે ખચીત સર્વ કામોનો સમર્દયિતા–વૃદ્ધિ કરનારો થાય છે.

ટીકાઃ—સમૃદ્ધિરૂપ ગુણવાળો ૐકાર છે. કારણ કે આ પ્રસિદ્ધ અક્ષર અનુજ્ઞારૂપ છે તથા આ અનુજ્ઞા તે ૐ અક્ષર છે. અહીં અનુજ્ઞા કહેતાં અનુમતિ. ૐકાર અનુજ્ઞારૂપ કેવી રીતે ? જે કોઈ અર્થાત્ જે કંઇ જ્ઞાનનો અથવા ધનનો વિદ્વાન્ અથવા ધનવાન્ અંગીકાર કરે છે ત્યાં ૐ એવો અક્ષર કહી અનુમતિ કરે છે. બૃહદારણ્યકમાં યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું કે, વેદમાં ૩૩ દેવ છે ત્યારે શાકલ્યે ૐ કહી તેનો સ્વીકાર કર્યો. ' હું તારા ધનને ગ્રહણ કરું ' એમ પૂછવામાં આવતાં ૐ કહીને અનુમતિ કરે છે. માટે સમૃદ્ધિરૂપ ગુણવાળો ૐકાર છે. જે આ પ્રમાણે સમૃદ્ધિરૂપે જાણી ઉદ્‌ગીથની ઉપાસના કરે છે, તે યજમાનને ૐકાર સમૃદ્ધિના કર્તારૂપ થાય છે. ૮

तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते। ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેવડે (ૐકારવડે) ત્રણ વિદ્યા (કર્મ) રહે છે. ૐ એ રીતે અધ્વર્યુ સંભળાવે છે, હોતા ૐ એ રીતે પ્રશંસા કરે છે તથા ઉદ્‌ગાતા ૐ એ પ્રમાણે ગાન કરે છે. આ કર્મ ઉદ્‌ગીથની મહત્તાને લીધે છે. આ ૐકારના મહિમાવડે તથા રસવડે (ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ રહેછે.) ૯

ટીકાઃ—ઉપાસના માટે ૐકાર અક્ષરનું પૂજન તથા પ્રશંસા કરવી જોઇએ. એટલે આ અક્ષરવડે ઋગ્વેદમાં તથા બીજામાં રહેલી વિદ્યા ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે. વેદના માત્ર ઉચ્ચારવડે ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી, પણ ક્રિયાવડે થાય છે. " ૐકારનું આવર્તન, પ્રશંસા તથા ઉપાસના કરવામાં આવે છે, " આમ કહેવાથી સોમયજ્ઞાદિમાં રહેલ ક્રિયાઓવડે ૐકારનું પૂજન થાય છે. માટે ૐકાર પરમાત્માનું સ્વરૂપ અથવા પરમાત્મા પોતે જ છે. ભગવદ્‌ગીતામાં કહ્યું છે કે, મનુષ્ય માત્ર ક્રિયા યુક્ત તેનું પૂજન કરવાથી ઉત્તમતાને મેળવે છે. તેમાં રસ તથા મહત્તા શી છે! ૐકારની મહત્તાવડે આચાર્ય, યજમાન તથા યજમાનપત્નીનું અસ્તિત્વ દર્શાવાય છે તથા રસવડે ઓદનાદિનું બલિદાન દર્શાવાય છે. યજ્ઞો તથા હવ-

નાદિઓ આ અક્ષરવડે થાય છે, તેથી સૂર્ય તુષ્ટમાન થાય છે. સૂર્યના તાપથી વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. તાપ તથા વૃષ્ટિથી પ્રાણી માત્ર જીવે છે. પ્રાણી માત્રના જીવનથી યજ્ઞાદિ કાર્યો થાય છે. આ કારણથી ૐકાર મહાન્ તથા રસરૂપ છે. ૐકારની વિદ્યામાં કુશળ હોય તે, તેમ જ અકુશળ હોય, તે પણ ક્રિયાઓ કરી શકે છે, તે હવે દર્શાવવામાં આવે છે ૯

तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद । यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा । तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति १०

શબ્દાર્થ—આ ૐકારવડે તેમાં કુશળ તેમ જ અકુશળ બન્ને જણાઓ ક્રિયાઓ કરે છે. વિદ્યા (ઉપાસના) તથા અવિદ્યા બન્ને ભિન્ન ભિન્ન ફળ આપે છે. જે ક્રિયા વિદ્યા, શ્રદ્ધા તથા ઉપનિષદવડે કરાયલી હોય છે, તે વધારે બળવાન્ કહેવાય છે. આ જ ૐકાર અક્ષરનું વર્ણન છે. ૧૦

ટીકા—ઉપર વર્ણવેલા અક્ષરનો જાણનાર તેમ જ કેવળ કર્મવિદ્યામાંજ કુશળ અર્થાત્ તેનુ મૂળ સ્વરૂપ ન જાણનાર બન્ને ક્રિયાઓ કરે છે તથા બેઉ સસ્કારયુક્ત ક્રિયા કરવાથી તેનાં ફળને મેળવે છે તો પછી આ અક્ષરનુ મૂળ સ્વરૂપ જાણવાની શી જરૂર છે ? વિદ્યા તથા અવિદ્યા સરખા નથી અર્થાત્ તેમની પ્રકૃતિમા ભિન્નતા હોવાથી ફળમા પણ ભિન્નતા રહે છે.

ક્રિયાના વિભાગ તરીકે, રસરૂપે તેમ જ કામના અને સમૃદ્ધિવડે ૐકાર અક્ષરનુ જ્ઞાન શુ એક સરખુ જ છે ? નહિ, ક્રિયાના વિભાગ તરીકે આ અક્ષરસમધી બીજા જ્ઞાનો તેમા વધારો કરે છે અને તેથી તેના ફળમાં પણ વધારો કરે છે. જેમ વ્યાવહારિક કાર્યમાં મણિ પારખવામા કુશળ ઝવેરી જગલી પુરુષ ઉપર પોતાની શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે. જ્ઞાન વડે-તેના મૂળ સ્વરૂપને જાણી, શ્રદ્ધા વડે તેના ફળમા વિશ્વાસ રાખી અને ઉપનિષદ્‌વડે-ચિત્તની એકાગ્રતાથી થયેલુ કર્મ બીજી રીતે થયા કરતા વધારે ફળદાયી નીવડે છે. અવિદ્યાથી થયેલુ કર્મ વધારે ફળ આપતુ નથી જ્ઞાનથી થયના કર્મો વધારે ફળ આપે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, અવિદ્યાથી થયેલ કર્મ પણ ફળને તો આપે છે જ, પણ થોડું આપે છે. અ-

વિદ્યાવાન્ વધુ ફળ મેળવતા નથી. આ વાત ઋગ્વેદની અનુપ્રીતી ભાગમાં યથાર્થ રીતે દર્શાવી છે. સારરૂપે, કામના પૂર્ણ કરનાર તરિકે તથા સમૃદ્ધિ તરિકે આ અક્ષરની ઉપાસના સરખી જ છે. અનેક ગુણો દર્શાવવાથી ઉપાસનાના ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો દર્શાવ્યા છે. ૧૦

દ્વિતીય ખંડ.

પ્રાણદૃષ્ટિથી ૐકારોપાસના.

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे। उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવો તથા અસુરો બન્ને લઢયા ત્યારે દેવોએ ૐદ્ગીથને એકત્ર કીધું અર્થાત્ સોમયાગ કર્યો, એમ કહીને કે, આવડે આપણે આપણા શત્રુ અસુરોને જિતીશું. ૧

ટીકા:—દેવો-શાસ્ત્રવડે સંસ્કારયુક્ત થયેલી બુદ્ધિ. આ શબ્દ દિવ-પ્રકાશવું પરથી થયો છે. આથી વિરુદ્ધ તે અસુરો કહેવાય છે. અસુર-સાંસારિક વિષયનું સુખ ભોગવવાને આસક્ત બુદ્ધિ અર્થાત્ તમથી આવૃત બુદ્ધિ. એક બીજાની કામનાઓને ઝુંટલી લેવાના હેતુથી શાસ્ત્રથી સંસ્કારિત તેમ જ તમથી આવૃત બુદ્ધિને માંહોમાંહે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. મૂળથી જ દરેક પ્રાણીના હૃદયવિશે એક બીજાના પર માંહોમાંહે શ્રેષ્ઠતા મેળવવા કલહ થાય છે. શ્રુતિ આ કલહનું, પ્રાણના પવિત્રતાના તેમ જ સદ્‌ગુણ અને દુર્ગુણના હેતુભૂત જ્ઞાનને સંસ્કારિત કરવા વાર્તારૂપે વર્ણન આપે છે. દેવો તથા અસુરો પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રજાપતિ એ જ્ઞાન અને ક્રિયાકુશળ પ્રાણનું નામ છે. આ રીતે શ્રુતિમાં પ્રાણને ઉક્થ કહેવામાં આવ્યો છે. તે મહાન્ પ્રજાપતિ છે. જ્ઞાન અને તેથી વિરુદ્ધ વૃત્તિ. જો કે એઉે એક જ પ્રાણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ, છતાં એક બીજાથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેમને એક જ માબાપના કલહવાન્

પુત્રોની ઉપમા આપી છે. દેવોએ શ્રેષ્ઠતા મેળવવા ઉદ્ગીથને એકઠો કીધો, એટલે તેઓએ ઉદ્ગીથયુક્ત જ્યોતિષ્ટોમાદિ ક્રિયાઓ કરવી શરુ કરી, એમ ધારીને કે, આથી અવિરુદ્ધ એવું તમ નાશ પામશે અર્થાત્ અસુરો છતાશે. ૧

ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च। पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ--તેઓએ પ્રથમ નાસિકાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણને ઉદ્ગીથ તરિકે ઉપાસના કરી. અસુરોએ તે પ્રાણને પાપયુક્ત કીધો. આ રીતે પ્રાણ નામનો પ્રાણ પાપયુક્ત થવાથી તે સુગંધી તથા દુર્ગંધી એમ બેઉ પ્રકારના ગંધને ગ્રહણ કરે છે. ૨

ટીકા—ઉદ્ગીથયુક્ત ક્રિયા કરવાની ઇચ્છાથી દેવોએ શ્વાસ–નાસિકામાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રાણની ઉપાસના કરી. ઉદ્ગીથ અક્ષર ઉચ્ચાર થવાનું નાસિકા મુખ્ય કારણ છે. નાસિકા શ્વાસ લેવાનું મુખ્ય સ્થાન તથા ઉદ્ગીથનો ઉચ્ચાર થવાનું મુખ્ય સ્થાન હોવાથી તેઓએ નાસિકામાંથી ઉત્પન્ન થતા શ્વાસ–પ્રાણને ૐ–ઉદ્ગીથ અક્ષર તરિકે ઉપાસના કરી. આ મત ખોટો નથી પણ સત્ય છે. કારણ કે ખરું જોતાં આથી ૐકાર અક્ષરની જ ઉપાસના થાય છે. અહિં શંકા થાય છે કે, જ્યારે તેઓએ ઉદ્ગીથયુક્ત કર્મો શરુ કર્યાં ત્યારે એમ કેવી રીતે કહી શકાય કે, તેઓએ ૐકારની પ્રાણતરીકે ઉપાસના કરી? આ વિષયમાં વિરુદ્ધતા નથી. કારણ ઉદ્ગીથયુક્ત ક્રિયામાં કર્તા–પ્રાણ ઉદ્ગીથરૂપ જ માનવામાં આવે છે, પણ કોઈ ભિન્ન વસ્તુનો નિર્દેશ કરવામાં આવતો નથી અને તેઓનું કર્મ એ જ ક્રિયા હોવાથી તેઓએ–દેવોએ ક્રિયા શરુ કીધી, એમ જે કહ્યું તે અયુક્ત નથી. અસુરો તમ પ્રકૃતિવાળા હોવાથી દેવોના ઉદ્ગાતાને અર્થાત્ પોતાનામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલ નાસિકાના શ્વાસને દોષવાળો, વિભિન્ન તથા વિકારયુક્ત કર્યો. સુગંધી શ્વાસ લેવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પાપને લીધે તેમાંથી સૌગંધ્ય ઓછું થઈ ગયું પાપ જો ન હોત તો કુદરતી સૌગંધયુક્ત જ શ્વાસ નિકળતે. અસુરે અર્થાત્ તમે શ્વાસને પાપ

મિશ્રિત કરવાથી પાપયુક્ત શ્વાસમાંથી દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થયો કહેવાય છે. આ કારણથી પ્રાણીઓ પાપયુક્ત હોવાથી સુગંધ તથા દુર્ગંધનો શ્વાસ લે છે. શ્રુતિમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે, પ્રાણ જ્યારે દુર્ગંધયુક્ત શ્વાસ લે છે ત્યારે તે દુર્ગુણયુક્ત કહેવાય છે. ૨

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे। ताꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यञ्चानृतं च। पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓએ વાણીની ઉદ્દગીથતરીકે ઉપાસના કરી. અસુરોએ તેને પાપમિશ્રિત કરી. આમ પાપયુક્ત થવાથી વાણી સત્ય તેમ જ અસત્ય એમ બે પ્રકારનું બોલે છે. ૩

अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च। पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓએ ચક્ષુને ઉદ્દગીથ તરીકે ઉપાસના કરી. અસુરોએ તેને પાપ મિશ્રિત કરી. આમ પાપયુક્ત થવાથી ચક્ષુ દર્શનીય તેમ જ અદર્શનીય બન્ને પ્રકારની વસ્તુઓને જુવે છે. ૪

अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳ शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्चापाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેઓએ શ્રોત્રની ઉદ્દગીથ તરીકે ઉપાસના કરી. અસુરોએ તેને પાપમિશ્રિત કરી. આ રીતે શ્રોત્ર પાપયુક્ત થવાથી શ્રવણીય (સાંભળવા યોગ્ય) તેમ જ અશ્રવણીય (નહી સાંભળવા યોગ્ય) બન્ને પ્રકારની વાણીને શ્રોત્ર સાંભળે છે. ૫

अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे । तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳ सङ्कल्पयते सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ— પછી તેઓએ મનની ઉદ્‌ગીથ તરીકે ઉપાસના કરી. અસુરોએ તેને પાપમિશ્રિત કરી. આમ પાપ મિશ્રિત થવાથી મન સકલ્પનીય (વિચાર કરવા યોગ્ય) તેમ જ અસકલ્પનીય (વિચાર નહિ કરવા યોગ્ય) એમ બન્ને બાબતનો વિચાર કરે છે ૬

ટીકા—પ્રાણની પૂજનીયતા દર્શાવવા પ્રાણની પવિત્રતા પ્રથમ શ્રુતિ દર્શાવે છે અને તેટલા માટે ઘ્રાણાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોરૂપ દેવોનું વર્ણન કરે છે આ સર્વ ઇન્દ્રિયો પાપયુક્ત થવાથી તેઓ સર્વ પોતાના મૂળ સ્વભાવને છોડી દે છે આ રીતે શ્રુતિમા કહ્યુ છે કે, સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયો (દેવો) પાપયુક્ત થઈ (૩-૪-૫-૬)

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे । तꣳहासुरा ऋत्वा विदध्वसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसेत॥७॥

શબ્દાર્થ— પછી તેઓએ મુખ્ય પ્રાણની ઉદ્‌ગીથ તરીકે ઉપાસના કરી અસુરો તેની સમીપ ગયા. પણ જેમ મૃણ્મય પિંડ અભેદ્ય ખડક સાથે અફળાવાથી નાશને પામે છે, તેમ તેઓ નાશને પામ્યા ૭

ટીકા—પ્રાણ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો પાપયુક્ત થવાથી અને તેમ થવાથી તેઓ ઉપાસનાને અયોગ્ય થવાથી તેઓએ મહા પ્રાણ જે મુખવિષે રહે છે તેની ઉદ્‌ગીથ તરીકે ઉપાસના કરી અસુરો—પાપ સમીપ આવ્યા, એવુ ધારીને કે તેને પણ પાપયુક્ત કરીએ પણ તેમ ન થતા તેઓ અસુરો (પાપો) પોતે જ નાશને પામ્યા જેમ સાંસારિક વ્યવહારમા મહાન્ શિલાની પર માટીનુ ઢેફુ અફાળીએ છીએ તો તે માટીનો પિંડ જ નાશને પામે છે પણ શિલાને જરા પણ અસર થતી નથી, તેમ અસુરો નાશ પામ્યા આખણ—જે કોદાળી અથવા એવા બીજા ઓજારોથી ખોદી નહી શકાય કે ભાગી નહિ શકાય તેવી અર્થાત્ અભેદ્ય આ રીતે મહાપ્રાણ

વિષયાદિ કામોમાં બીજી ઇન્દ્રિયોની માફક અપવિત્ર ન થતાં પવિત્ર જ રહી. ૭

एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसत एवं हैव स विध्वंसते।य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ રીતે ખરેખર જેમ મૃત્પિંડ અભેદ્ય શિલા સાથે અફળાતાં નાશને પામે છે, તેમ આ પ્રમાણે, મહા પ્રાણના જાણનારાને–ઓળખનારને જે અયોગ્ય કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેમ જ તેને તાડનાદિ કાંઇ પ્રતિકૂળ કરે છે, તે નાશને પામે છે. કારણ કે મહાપ્રાણને સમ્યક્ રીતે ઓળખનારો એક અભેદ્ય શિલારૂપ છે. ૮

ટીકાઃ—આમાં મહાપ્રાણને ઓળખવાથી થતા ફળને શ્રુતિ દર્શાવે છે. પ્રાણ ને મહાપ્રાણ બન્ને શ્વાસના વિકારો છે, તો તેમાંથી એક દોષયુક્ત થાય છે તથા બીજો નથી થતો, તે કેવી રીતે ? તે દર્શાવવામાં આવે છે. પ્રાણની ઉત્પત્તિ અપવિત્ર સ્થાનમાંથી થતી હોવાથી તે દોષયુક્ત થાય છે તથા મહા પ્રાણની ઉત્પત્તિ પવિત્ર સ્થાનમાંથી થતી હોવાથી તેમાં દોષ પ્રવેશ કરી શકતા નથી. જેમ કોદાળી અથવા બીજું કોઇ ઓજાર બુદ્ધિમાન્ પુરુષના હાથમાં આપ્યું હોય તો તે તેનો સારો ઉપયોગ કરી શકે છે તેમ અપવિત્ર દુર્ગંધયુક્ત પ્રાણ દોષવાળો થાય છે પણ બીજો થતો નથી. ૮

नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवत्येतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ વડે અર્થાત્ મહા પ્રાણવડે મનુષ્ય સુગંધ તેમ જ દુર્ગંધ યુક્ત શ્વાસને લેતો નથી. આથી તે નષ્ટ થયેલ પાપવાળો છે. તેનાવડે લોક જે કાંઇ ભક્ષણ કરે છે તથા જે કાંઇ પાન કરે છે તેવડે બીજા પ્રાણોનું રક્ષણ થાય છે. અન્ત સમયે મહાપ્રાણને અન્ન પાનાદિ નહિ મળવાથી બીજા પ્રાણો જતા રહે છે તથા માણસોનું મુખ મરણસમયે ખુલ્લું કરે છે. ૯

ટીકાઃ—મહા પ્રાણ પાપયુક્ત ન હોવાથી તે સુગંધી તથા દુર્ગંધી શ્વાસ લેતો નથી, પણ તેવો શ્વાસ તો માત્ર ઘ્રાણેન્દ્રિય જ લે છે. પાપની અસર મહાપ્રાણમાં નહિ જણાવાથી તેને અપહત પાપ્મા એટલે પાપને નાશ કરનાર તથા પવિત્ર કહેવામાં આવ્યો છે. ઘ્રાણ આદિ બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાની કામનાઓ પૂર્ણ કરવાની આસક્તિવાળી હોય છે, પણ મહા પ્રાણ તેમ હોતો નથી, માટે તેને પવિત્ર કહ્યો છે.

મહા પ્રાણવડે મનુષ્યો જે કાંઇ ખાયછે તથા પાન કરે છે, તેનાથી અન્ય સર્વ ઇન્દ્રિયો સંતુષ્ટ થાય છે, એટલે સર્વ ઇન્દ્રિયોનું તે રક્ષણ કરે છે. આ કારણથી તે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો રક્ષણ કર્તા તથા પવિત્ર કહેવાય છે. અહીં કોઇને શંકા થાય કે, ખાન પાનાદિથી કેવી રીતે મહાપ્રાણ બીજી ઇન્દ્રિયોનું પોષણ કરે છે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, અંતકાળ વખતે એટલે મરણ સમયે અન્ન તથા પાણીનો આધાર જતો રહેતો હોવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો નાશને પામે છે. મરણ સમયે મહા પ્રાણની અન્ન માટે અરુચિ પ્રત્યક્ષ હોય છે, જેથી અન્ન વગર મરણના ચિહ્ન તરીકે પુરુષને ગાઢ નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે.

तध्हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—બક દાલ્ભ્યે અંગિરા અર્થાત્ મહાપ્રાણરૂપ થઇ મહાપ્રાણની ઉદ્ગીથ તરીકે ઉપાસના કરી, તેથી બીજાઓ પણ મહા પ્રાણરૂપ ઉદ્ગીથની આંગિરસરૂપે–રસસેના સમૂહરૂપે ઉપાસના કરે છે. કારણ કે અંગોના (ઉદ્ગીથ અર્થાત્ પ્રાણરૂપ છતાં) રસરૂપે છે, તેથી તેને આંગિરસ કહે છે. ૧૦

ટીકા—આ શ્લોકવિશે શ્રીશંકરનો મત આ પ્રકારનો છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે આગળ કહેલા દાલભ્યના પુત્ર બકે અંગિરા જે કે ઉદ્ગીથ જ છે તેની પ્રકૃતિને ધારણ કરતા મહા પ્રાણની ઉપાસના કરી.

આ અર્થ ઘણો કિલષ્ટ લાગે છે. શ્રી શંકરનું કહેવું એમ છે કે, અંગિર શબ્દ જો કે પહેલી વિભક્તિમાં છે પણ તેનો અર્થ ચતુર્થીમાં કરવો. આને માટે વેદમાં ચતુર્થીને માટે પ્રથમા વાપર્યાનાં ઘણાં દષ્ટાંતો તેઓ મહાત્માએ દર્શાવ્યાં છે. ૧૦

શબ્દાર્થઃ—(જો કે સ્થાને કરી) આ પ્રાણ ભિન્ન છતાં નામ તથા ગુણે કરી તે સૂર્યની સમાન છે. જેમ પ્રાણ ઉષ્ણ છે, તેમ સવિતા પણ ઉષ્ણ છે. જેમ પ્રાણને સ્વર અર્થાત્ ગમન કર્તા કહે છે તેમ સવિતાને પ્રત્યાસ્વર (ગમન કર્યા પછી પાછો આવનારરૂપે અર્થાત્ અસ્ત પામ્યા પછી પાછો ઉદય પામનારરૂપે કહે છે. આ રીતે નામ તથા ગુણે કરી સામ્યતા હોવાથી બેઉની ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરવી. ૨

પ્રાણ તથા સૂર્યમાં ઐક્યતા.

अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत। यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक्।तस्मादप्राणन्ननपानन्वाचमभिव्याहरति॥३॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાર પછી વ્યાનની ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરવી જોઇએ. કારણકે પુરુષ જે મુખના-સિકાવડે વાયુને બહાર કાઢે છે, તે પ્રાણ છે. જેવડે વાયુને પુરુષ અંદર લે છે તે અપાન છે. આ પ્રાણ તથા અપાનની સંધિ તે વ્યાન છે. જે વ્યાન છે તે વાણી-રૂપ છે. આથી મનુષ્ય પ્રાણ તથા અપાનના વ્યાપાર વિના વાણીનો ઉચ્ચાર કરે છે. ૩

વ્યાનની ઉદ્ગીથરૂપે ઉ-પાસના.

ટીકા—ઉદ્ગીથની ઉપાસનાનું જૂદી રીતે આમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાનની ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરવી જોઇએ. મનુષ્ય પોતાની નાસિકા અથવા મુખવડે જે શ્વાસ બહાર કાઢે છે, તેને પ્રાણ કહેવામાં આવે છે. જે ધર્મવડે અંદર લે છે તેને અપાન કહેવામાં આવે છે. હવે પ્રાણ તથા અપાન એ બેની વચલી સ્થિતિ વિશે કહેવામાં આવે છે. આનું વ્યાન એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રાણ તથા અપાનને મૂકી એકદમ વ્યાન વિશે વર્ણન કરવાનું કારણ એ કે, તે પ્રાણ તથા અપાન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. આ વ્યાનની શ્રેષ્ઠતાવિશે કહેવામાં આવે છે કે, વ્યાન વાણીરૂપ છે, એટલે વ્યાનનો ધર્મ વાણી છે. આ પ્રમાણે વાણીનો ધર્મ વ્યાનને આધીન હોવાથી મનુષ્યો પ્રાણ તથા અપાનના આશ્રયવિના બોલી શકે છે. ૩

या वाक्सर्क्तस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन्साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायति ॥४॥

શબ્દાર્થ—વાણી તે ઋક્ છે, આથી મનુષ્યો શ્વાસ લેવા તથા મૂકવા સિવાય ઋક્‌ને બોલે છે. જે ઋક્ તે જ સામ છે. આથી શ્વાસ લેવા તથા મૂકવા સિવાય ગાન થઈ શકે છે. જે સામ છે તે જ ઉદ્‌ગીથ છે. આથી પ્રાણ તથા અપાનવિના મનુષ્ય ગાન કરે છે. ૪

વ્યાનની આવશ્યકતા

ટીકા—વાણી ઋક્‌રૂપે છે, ઋક્ સામરૂપે છે તથા સામ ઉદ્‌ગીથરૂપે છે. આ કારણથી ઋક્, સામ તથા ઉદ્‌ગીથ, વ્યાનની મદદથી જ ઉચ્ચારિત થઈ શકે છે. પણ પ્રાણ તથા અપાનની જરૂર પડતી નથી. ૪

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानꣳस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥५॥

શબ્દાર્થ—આથી જ સઘળાં મહાન્ કાર્યો જેવાં કે મંથનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવો, માર્ગનું ગમન અથવા ધનુષમાં દોરી ચઢાવવી વિગેરે પ્રાણ તથા અપાનની મદદ સિવાય કરવામાં આવે છે. આથી વ્યાનની ઉદ્‌ગીથ તરીકે ઉપાસના કરવી. ૫

ટીકા—વ્યાનનો ધર્મ એકલો વાણી જ નથી, પણ ઘણા શ્રમ આપનારાં બીજાં મહાન્ કર્મો જેવા મંથનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવો, માર્ગમાં દોડવું, ધનુષ્યમાં દોરી ચઢાવવી વિગેરે પ્રાણ તથા અપાનની મદદ લીધા વિના વ્યાનવડે મનુષ્યો કરી શકે છે. આ જ કારણથી પ્રાણ તથા અપાનના ધર્મથી વ્યાનને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યો છે. જેમ રાજાની ઉપાસના કરવી સારી ગણાય છે, તેમ મહાનનું પૂજન યોગ્ય તથા વધારે લાભકર્તા થઇ પડે છે તથા તેથી વ્યાનને પૂજનીય વસ્તુ ગણી છે ૫

શબ્દાર્થ—આ ધ્યાન પૂરું થયા પછી ઉદ્દગાતાએ આત્માનું (ગોત્રાદિવડે) ચિંતન કરી, કામનાનું ધ્યાન કરતો છતો સ્વરાદિમાં પ્રમાદથી રહિત થઇ સ્તુતિ કરવી. ઉદ્દગાતા આ ઉપર કહેલ રીતિ પ્રમાણે જે કાંઈ કર્મમાં જે કામનાની સ્તુતિ કરતો હોય, તે કર્મમાં જલદી તે ઉદ્દગાતાની તે કામના સિદ્ધ થવી જોઇએ. ૧૨

ટીકા—સામાદિ મંત્રોની સ્તુતિ કર્યા પછી તેણે પોતાના આત્માનું ચિંતન કરવું. કર્મને અનુસરનારી કામનાઓની સ્તુતિ કરવી જોઈએ. અપ્રમત્ત શબ્દનો અર્થ દુર્ગુણ કે ખોટી રીતે થતા વર્ણોચ્ચારથી દૂર રહેવું તે. આ રીતે જે બ્રહ્મને ઓળખે છે, તે સત્વર ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. શું ફળ ? જેની કામના રાખે છે તે. પુનરાવૃત્તિ અત્યંત આતુરતા દર્શાવે છે. ૯–૧૨.

ચતુર્થ ખંડ.

ૐકારોપાસના.

ओ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥१॥

શબ્દાર્થ—ૐ–ઉદ્દગીથ અક્ષરની ઉપાસના કરવી જોઇએ તથા તેનું ગાયન કરવું જોઇએ. તેનું હવે વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૧

देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशꣳस्ते छन्दोभिरच्छादयन्यदेभिरच्छादयꣳस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥२॥

શબ્દાર્થ—મૃત્યુથી ભય પામતા દેવો તથા (અસુરોએ) વેદોનાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મમાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓ છંદોવડે જપાદિ કરતા છતા આત્માનું આચ્છાદન કરવા લાગ્યા અર્થાત્ રક્ષણ કરવા લાગ્યા. આ મંત્રોને છંદ કરી કહેવામાં આવે છે. દેવોએ છંદવડે પોતાનું (आच्छादयन्

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्य्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि । ते नु विद्त्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव विशन् ॥३॥

શબ્દાર્થ—(ગર આદિ ઉપાયોને સાધનરૂપે માનનારા માછીઓ) જળમાં મત્સ્યને જૂવે, તે પ્રમાણે કર્મમાં આસકત દેવોને ઋક્, સામ તથા યજુષમાં અર્થાત્ તે સંબંધી કર્મમાં જોયા. કર્મથી શુદ્ધ થયલા દેવો મૃત્યુનું આ કર્મ જાણી ઋક્, સામ તથા યજુષના કર્મોનું ઉત્ક્રમણ કરી ૐ એવા સ્વરની ઉપાસના કરવા લાગ્યા. ૩

ટીકા—જેમ માછીઓ છાછરા જળ વિશે જૂવે છે કે, મત્સ્યો કેવી રીતે મળી શકશે, તેના ઉપાયો યોજવામાં તેઓ આસક્ત હોય છે તેમ જ મૃત્યુએ દેવોને ક્રિયાવિશે આસક્ત જોયા અર્થાત્ તેણે જાણ્યું કે જો તેઓની ફળ સહિત ક્રિયાઓનો નાશ થશે તો તેઓ મત્સ્યની માફક ગ્રાસ થઈ શકશે મૃત્યુએ દેવોને ક્યાં જોયા ? ઋક્, યજુષ અને સામ વિશે, એટલે કે વેદોવડે થતી ક્રિયાઓમાં આસક્ત ત્યાર પછી દેવો વેદોના કર્મવિશે આસક્ત થવાથી બુદ્ધિ સંસ્કાર યુક્ત થવાને લીધે મૃત્યુનો હેતુ જાણી ગયા આમ જાણવાથી તેઓએ ત્રણ વેદોથી લભ્ય કર્માદિનો ત્યાગ કરી અમર તથા રક્ષક એવા સ્વર અક્ષરનો આશ્રય લીધો एव શબ્દવડે કર્મ એકલા નહિ, પણ ૐકારની ઉપાસના સિવાય સર્વ ક્રિયાનો પણ ત્યાગ દર્શાવે છે. ૩.

यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवꣳसामैवं यजुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥४॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે ઋકના મંત્રને અધ્યયનવડે સ્વાધીન કરવામાં આવે છે ત્યારે ૐ એમ આદરયુક્ત બુદ્ધિવડે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. તેમ જ સામ તથા યજુષના અધ્યયન સમયે પણ ૐનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. આ સ્વર અક્ષર-નાશ રહિત, અમૃતરૂપ તથા અભયરૂપ

છે. આનું બ્રહ્મબુદ્ધિવડે ધ્યાન કરવાથી દેવો અમૃતરૂપ તથા ભયથી રહિત થયા. ૪.

ટીકા—આ મંત્રમાં સ્વર શબ્દમાંથી ૐકાર અક્ષર કેવી રીતે નિકળ્યો છે તે દર્શાવ્યો છે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદના મંત્રોનુ ગાન કરતી વખતે ૐકારનો સ્વરયુક્ત ઉચ્ચાર થાય છે તેથી એને સ્વર કહેવામા આવે છે. આ અક્ષર અમૃત તથા અભય દર્શાવનારો કહેવામાં આવે છે. આ અક્ષરના આશ્રયથી દેવોએ આશ્રયના ધર્મો–અભય અને રક્ષણને મેળવ્યાં ૪

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरꣳ स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥५॥

શબ્દાર્થ–જે વિદ્વાન્ આ અક્ષરની સ્તુતિ કરે છે(ઉપાસે છે) તે અમૃત તથા અભયરૂપ બ્રહ્મને વિશે પ્રવેશ કરે છે અને તેમાં પ્રવેશ કર્યા પછી દેવોની માફક તે પણ અમર થાય છે. ૫

ટીકા—દેવોની માફક જે કોઇ અમૃત અને અભયયુકત આ અક્ષરને ઓળખે છે તથા તેની સ્તુતિ કરે છે, તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે તથા દેવાની માફક તેઓ અમરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ મનુષ્ય રાજા પોતાના અતિથિની સાથે ઘણો ગાઢો વ્યવહાર છતા ન્યાયપુરસર તેની સાથે વર્તે છે, તેમ દેવોને ૐકારની ઉપાસનાથી જેટલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેટલું જ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેમાં કોઇ રીતની ન્યુનાધિકતા હોતી નથી. ૫

પંચમ ખંડ.

આદિત્યની અભેદ દૃષ્ટિવડે ઉદ્ગીથોપાસના.

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર જે ઉદ્ગીથ છે તે જ પ્રણવ છે

અને પ્રણવ છે તે જ ઉદ્‌ગીથ છે. ખરેખરું જોતાં આ આદિત્ય એ જ ઉદ્‌ગીથ છે તથા એ જ પ્રણવ છે. કારણ કે આ સવિતા ૐ એમ સ્વરનો ઉચ્ચાર કરતો છતો ગમન કરે છે અથવા તો પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ અર્થે ૐ એ પ્રમાણે અનુજ્ઞા કરતો છતો ગમન કરે છે. ૧

एतमु एवाहमभ्यागासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मी स्त्वं पर्यावर्त्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥२॥

શબ્દાર્થઃ—કૌષીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, મેં (રશ્મિનો ભેદ ગણ્યા વિના) સૂર્યની એક જ સ્તુતિ કરી, જેથી મેં તને એકને જ મેળવ્યો. પણ તું રશ્મિ (કિરણો) તથા સૂર્યને ભિન્ન જાણે છે, તેથી તું વધારે સંતતિયુક્ત થશે. આ અધિદૈવ સંબંધી ૐકારની ઉપાસના છે, ૨.

ટીકા—કુષીતકના પુત્ર કૌષીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, ખરેખર મે સૂર્યની સ્તુતિ કરી અર્થાત્ મે સૂર્યને તથા તેના કિરણોને એક જાણી સ્તુતિ કરી અને તેથી મને તું એકલો જ પુત્રરૂપે પ્રાપ્ત થયો છે, પણ તુ સૂર્યને તથા તેના કિરણોને ભિન્ન ભિન્નરૂપે જાણે છે, માટે તને ઘણી સંતતિ થશે ૨.

अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥३॥

શબ્દાર્થ—હવે અધ્યાત્મ સંબંધી કહેવામાં આવે છે. આ મુખ્ય પ્રાણની ઉદ્‌ગીથરૂપે ઉપાસના કરવી જોઇએ. કારણ કે પ્રાણ એ, ૐ એમ વાગાદિ પ્રવૃત્તિને માટે અનુજ્ઞા કરતો છતો ગમન કરે છે. ૩

ટીકા—ૐકારની ઉપાસના અધ્યાત્મ છે, તે વિશે આ મંત્રમા વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે મહાપ્રાણની ઉપાસના કરવી જોઈએ. કારણ સૂર્યની માફક મહા પ્રાણ આદેશયુક્ત ૐ વાણીનો ઉચ્ચાર કરે છે અને પછી બીજી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના ધર્મો બજાવે છે. કોઈ પણ એમ નથી સાભળતું કે પ્રાણ જ ૐકારનો ઉચ્ચાર કરે છે તેથી એમ કહેવામાં આવ્યુ કે, મહાપ્રાણ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના ધર્મો બજાવવાની આજ્ઞા કરે છે. ૩.

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणास्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो वै मे भविष्यन्तीति ॥४॥

શબ્દાર્થઃ—કૌષીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, મેં આ મુખ્ય પ્રાણની સ્તુતિ કરી હતી, જેથી મને તું એક પુત્ર છે. પણ તેં ભૂમા આત્માની અનેક પ્રાણો-વાગાદિ-રૂપે સ્તુતિ કરી, ' આથી મને ઘણા પુત્રો થશે, ' (એ રીતનો તારો અભિપ્રાય જણાય છે). ૪

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति॥५॥

શબ્દાર્થ—જે કોઇ ઉદ્‌ગીથને પ્રણવ જાણે છે તથા પ્રણવને ઉદ્‌ગીથ જાણે છે, તે હોતાના સદન-સ્થાનને-કર્મોવડે ઉદ્‌ગાતાના પ્રમાદને (ભૂલોને) સુધારે છે. ખરેખર તે જ સુધારી શકે છે. ૫

ટીકા—ઉદ્‌ગીથ તે જ પ્રણવ છે, તે સાબીત કર્યા પછી તેના ગુણો દર્શાવે છે. હોતૃસદન-હોતાનું સ્થાન સ્થાન કાંઇ અસર કરી શકતી ન હોવાથી સ્થાનવડે કર્મો લેવાં ઉદ્‌ગાતાની ભૂલો એટલે ઉદ્‌ગીથ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે ઉદ્‌ગાતાથી થતી ભૂલો લેવી. આ ભૂલોને જેમ ઔષધ અસુખાકારી સ્વભાવને સુધારે છે તેમ ૐકાર તથા પ્રણવનો જાણનાર સુધારી શકે છે. ૫

ષષ્ઠ ખંડ.

અધિદૈવતરૂપે ઉદ્‌ગીથોપાસના

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयत इयमेव साऽग्निरमस्तत्साम ॥१॥

શબ્દાર્થઃ—આ પૃથ્વી ઋક્‌રૂપે છે અર્થાત્ ઋકના મંત્રમાં પૃથ્વીરૂપ દૃષ્ટિ કરવી તથા અગ્નિ સામરૂપે છે અર્થાત્ સામમાં અગ્નિ દૃષ્ટિ કરવી. કારણ કે સામ

ઋગને વિશે આશ્રયી છે. આથી ઋક્ મંત્રમાં આશ્રય કરાયેલ સામનું ગાન કરવામાં આવે છે. તે રીતે આ પૃથ્વી 'સા'રૂપ છે તથા અગ્નિ 'અમ' રૂપ છે આ બેના એક થવાથી સામ શબ્દ થયો છે. ૧

ટીકા:—અમુક કામનાઓની લબ્ધિ અર્થે ૐકારની ઉપાસનાનુ વર્ણન કર્યા પછી શ્રુતિ હવે સર્વ કામનાની સિદ્ધિને આપનારૂ ઉપાસનાનુ સ્વરૂપ દર્શાવે છે પૃથ્વી ઋક્ છે એટલે પૃથ્વી અને અગ્નિ ઋક્ અને સામના સરખા સાદશ્યતાવાળા છે અર્થાત્ જેમ સામનો ઋક્‌ને વિશે સમાવેશ થાય છે તેમ અગ્નિનો પૃથ્વીવિશે સમાવેશ થાય છે એટલે સામના અક્ષરો પૃથ્વી તથા અગ્નિ દર્શાવતા હોવાથી તેઓવિશે જરા પણ ભિન્નતા નથી તાત્પર્ય કે જેમ ઋક્ અને સામ એક બીજાસાથે જોડાયલા છે, તેમ અગ્નિ અને પૃથ્વી એક બીજાસાથે જોડાયલા છે. ૧

अन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥२॥

શબ્દાર્થ:—ખરેખર અન્તરિક્ષ ઋક્ છે તથા વાયુ સામ છે સામ ઋગ્‌નેવિશે આશ્રય કરી રહેલ છે. આથી સામવેદનો ઉદ્‌ગાતા ઋચાના આશ્રિત એવા સામનું ગાન કરે છે. અંતરિક્ષ સા છે અને વાયુ અમ છે, જેથી બે શબ્દવડે સામ થયો છે. ૨

ટીકા—સામ શબ્દનો પ્રથમ અક્ષર સા અતરિક્ષ છે તથા બીજો અર્ધો શબ્દ અમ અગ્નિ છે આ બે મળીને સામ શબ્દ થાય છે તેઓ ભિન્ન નથી પણ ઋક્ તથા સામની માફક એકત્ર છે તથા તેથી તેઓ ઋક્ અને સામયુક્ત કહેવામા આવે છે કેટલાક એમ કહે છે કે, આ મ ત્રના બે ભાગો પૃથ્વી ઋક્‌ના વાચક હોવાથી સામ શબ્દ પૂજનીય છે ૨

द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयते द्यौरेव साऽऽदित्योऽमस्तत्साम ॥३॥

શબ્દાર્થ—દ્યૌ ઋગ્ છે અને આદિત્ય સામ છે. સામ ઋક્‌ને આશ્રયી છે. આથી સામવેદનો ઉદ્‌ગાતા

ઋક્‌ના મંત્રોને આશ્રયી એવા સામનું ગાન કરે છે. દ્યૌ સારૂપ છે તથા આદિત્ય અમ છે. ૩

नक्षत्राण्येवर्क् चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम४

શબ્દાર્થઃ--નક્ષત્ર ઋક્ છે અને ચંદ્રમા સામ છે. સામ ઋક્‌ને આશ્રયી હોવાથી સામવેદનો ઉદ્દગાતા ઋક્‌ના મંત્રને આશ્રયી સામનું ગાન કરે છે. નક્ષત્રો સારૂપ છે તથા ચંદ્રમા અમરૂપ છે, જેથી સામ શબ્દ થયો છે. ૪

ટીકા --ચંદ્ર નક્ષત્રોનો અધિપતિ હોવાથી તેની સામ સાથે સાદ્દશ્યતા છે. ૪.

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते ॥५॥

શબ્દાર્થઃ—આદિત્યનો શુકલ પ્રકાશ ઋક્ છે તથા કૃષ્ણ-અત્યંત કાળો ભાગ (જે યોગીથી જોઇ શકાય પણ અન્યથી નહિ એવો) સામ છે. સામ ઋક્‌ને આશ્રયી છે. તેથી સામવેદનો ઉદ્દગાતા ઋક્‌ને આશ્રયી સામનું ગાન કરે છે. ૫

ટીકા —સૂર્યનો શુકલ ભાગ અર્થાત્ સૂર્યનાં પ્રકાશવાળા કિરણો ઋક્ કહેવામા આવે છે તથા તદન કૃષ્ણ ભાગ, જે શાસ્ત્રના જાણનારાઓને જ દ્દશ્ય છે તે સામ છે ૫.

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥६॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યનો પ્રકાશ એટલે તેની જે શુકલ કાન્તિ તે સા છે, તેની નીલ એટલે તેનો જે તદન કૃષ્ણ વર્ણ તે અમ છે, જેનાથી સામ શબ્દ થયો છે સૂર્યના મધ્ય ભાગ વિશે સુવર્ણના કેશ તથા શ્મશ્રુ-દાઢીવાળો જે

હિરણ્મય પુરુષ લેવામાં આવે છે, તેનું નખ પર્યંતનું સઘળું શરીર સુવર્ણની માફક પ્રકાશરૂપ છે. ૬

ટીકા—આમાં સુવર્ણમય પુરુષવિશે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘણીજ અસંભવિત વાત લાગે છે. કારણ કે જે દેવની સંધિઓ ઋક્ અને સામની બનેલી છે, તે દેવ હિરણ્મય કેવી રીતે હોઇ શકે? આનું તાત્પર્ય એ છે કે, હિરણ્મયવડે સુવર્ણ ધાતુ નહી જાણવી, પણ સુવર્ણ સરખો પ્રકાશ જાણવો. અર્થાત્ જે પોતાના સ્થાનમાં રહે છે અથવા જે જગતને પોતાના આત્માથી પૂર્ણ કરે છે, તે એક પુરુષ છે. આ પુરુષ, સાંસારિક વિષયનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે જેનું અંતકરણ સંતોષિત છે તથા જેણે પૂર્ણ રીતે બ્રહ્મચર્યાવસ્થા પાળી છે, તેને દસ્ય છે. સુવર્ણના શ્મશ્રુ તથા કેશવડે પ્રકાશવાન્ કેશ તથા શ્મશ્રુ લેવા. ૬.

तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥७॥

શબ્દાર્થ—તેની આંખો વાનરાના પૃષ્ઠ ભાગ સરખા પ્રકાશમાન રાતા કમળના સરખી છે. આને ઉત્ કહેવામાં આવે છે તે ખરેખર સર્વ પાપોની ઉપર (ઉદ્ગત) ગમન કરે છે. જે તેને આ રીતે જાણે છે, તે સર્વ પાપોનું ઉત્ક્રમણ કરી જાય છે. ૭

ટીકા:—આ પરમ પુરુષ કે જેનું સર્વ શરીર સુવર્ણમય છે, તેનાં ચક્ષુમા કેટલી ભિન્નતા છે? તેઓની આંખો વાંદરાના બેસવાના સ્થાનની આસપાસના ભાગોની માફક પ્રકાશતા રક્ત કમળના સરખી છે. કપ્યાસ-કપિ એટલે વાદરો તથા તેનું આસ એટલે બેસવાનું સ્થાન. આ સ્થળે કમળ તથા કમળકોશની આસપાસના ભાગો વચ્ચે સાદસ્યતા છે, જે યોગ્ય છે તેનું ઉત્ એવુ ગુણવાચક નામ છે. તે સર્વ પાપ તથા તેનાં ફળને ઉદ્ગમન કરે છે, તેથી તેનુ ઉત્ નામ આપવામા આવ્યુ છે. તેને ઉત્ એવા નામવાચક જે જાણે છે, તે સર્વ પાપોને ઓળગી જાય છે. ૭.

तस्यर्क् च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य

हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे
चेत्यधिदैवतम् ॥८॥

શબ્દાર્થ—ઋક્ અને સામ અર્થાત્ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી તેની સંધિઓ છે. આથી પરમાત્મા ઉદ્ગીથરૂપ છે. કારણ કે ઉતના ગાન કરનારરૂપ છે. તેથી તેનું નામ ઉદ્ગાતા છે. જે સૂર્યની ઉપરના સર્વ લોકો છે તે લોકોનાપર તેમ જ દેવોના સ્થાનની જે કામના રાખે છે તેઓની પર આ દેવ સત્તા ભોગવે છે. આ રીતે તેની ઉપાસનાને આધિદૈવત કહેવામાં આવે છે. ૮

ટીકા—ઋક્ અને સામ જેને પૃથ્વી તથા સ્વર્ગની સાદૃશ્યતા આપી છે, તે તેની સંધિઓ છે. કારણ કે ફળની કામનાવાળા સર્વેના તે સ્વામી હોવાથી તે સર્વેના આત્મારૂપ છે તે સર્વેના કારણ હોવાથી તેઓ તેની સંધિઓ છે. જેને ઉત્ કહેવામાં આવે છે, તેની ઋક્ અને સામ સંધિઓ છે. તે ઉદ્ગીથરૂપ હોવાથી તે ઉતનો ગાન કરનાર ઉદ્ગાતા કહેવાય છે ઉત્ નામના દેવ સૂર્યની ઉપરના ભાગમાં રહેનારા સર્વે દેવોના સ્વામી છે અને તે સર્વેના રક્ષક છે. કારણ કે મંત્રમાં કહ્યું છે કે તે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીને ધારણ કરે છે તે દેવોની સર્વે કામનાના સ્વામી છે. આ રીતે અધિદૈવરૂપ પૂજ્ય ઉદ્ગીથનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ૮.

સપ્તમ ખંડ.

અધ્યાત્મરૂપ ઉદ્ગીથની ઉપાસના.

अथाध्यात्मं वागेवर्क् प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम १ चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते चक्षुरेव साऽऽत्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥ श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે અધ્યાત્મ સંબંધીઃ-વાણી ઋક્ છે તથા પ્રાણ સામ છે. આ વાણીરૂપ ઋક્વિશે પ્રાણરૂપ સામ આશ્રય રાખે છે. આથી ઋક્વિશે આશ્રય કરાયલા સામનું ગાન થાય છે. વાણી તે સા છે તથા પ્રાણ અમ છે, જેમાંથી સામ શબ્દ થયો છે. (૧) આંખ ઋક્ છે અને આત્મા સામ છે. આંખરૂપ ઋક્માં આત્મારૂપ સામ આશ્રિત છે. આથી ઋક્વિશે આશ્રિત સામનું ગાન કરવામાં આવે છે. ચક્ષુ સા છે તથા *આત્મા અમ છે, જેથી સામ થયો છે. (૨) શ્રોત્ર ઋક્ છે અને મન સામ છે. આ શ્રોતારૂપ ઋક્માં મનરૂપ સામ આશ્રય કરાયલું છે. આથી ઋક્માં આશ્રિત એવા સામનું ગાન કરવામાં આવે છે. આમાં શ્રોત્ર એ સા છે તથા મન એ અમ છે, જેથી સામ થયો છે. ૩

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ९ साम तस्मादृच्यध्यूढ९ साम गीयते । अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥४॥

શબ્દાર્થ—ચક્ષુનો શુકલ ભાગ ઋક્ છે, તેનો કાળો-અત્યંત કૃષ્ણ ભાગ સામ છે. શુકલ વર્ણરૂપ ઋક્માં શ્યામ વર્ણરૂપ સામ આશ્રય કરાયલું છે. આથી ઋક્માં આશ્રિત એવા સામનું ગાન કરવામાં આવે છે. આમાં ચક્ષુનો શુકલ વર્ણ સા છે તથા કૃષ્ણ વર્ણ અમ છે, જેથી સામ થયો છે. ૪

अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥५॥

* અહીં આત્મા શબ્દવડે ચક્ષુમાં રહેલ છાયા ગ્રહણ કરવી.

શબ્દાર્થ—ચક્ષુપના મધ્ય ભાગમાં જે પુરુષ દેખાય છે, તે ઋક્ (ઉકથથી અન્ય શસ્ત્ર) તથા સામ ( ) છે. તે જ ઉકથ (શસ્ત્ર) છે, તે જ યજુસ્ (સ્વાહાદિ મંત્ર રૂપ) છે તથા તે જ બ્રહ્મ છે, અર્થાત્ વેદરૂપ છે. આદિત્ય પુરુષનું જે રૂપ છે, તે જ ચાક્ષુષ્ પુરુષનું રૂપ છે. તેની જે સંધિઓ, તે ચાક્ષુષ પુરુષની સંધિઓ છે તથા તેનું જે નામ, તે જ ચાક્ષુષ્ પુરુષનું નામ છે. ૫

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामाना श्चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—ચક્ષુપના સ્થાનમાં રહેલ સર્વને, તેમ જ મનુષ્યની કામનાઓને જે ઇચ્છે છે તે સર્વનો તે ચાક્ષુષ પુરુષ સ્વામી છે. વીણાવડે ગાયકો રાજાનું જે જે ગાન કરે છે, તે ઉપાધિવિશિષ્ટ ઇશ્વરનું ગાન છે. આથી તે ગાનારાઓ ધનના સ્વામીરૂપ થાય છે. ૬

अथ य एतदेवं विद्वान् साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति देवकामाꣳश्च ॥ ७ ॥ अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति मनुष्यकामाꣳश्च तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥ कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान् साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ રીતે ઓળખીને જે સામનું ગાન કરે છે, તે બન્નેની (ચાક્ષુષ તથા આદિત્યની) સ્તુતિનું ગાન કરે છે. એનાવડે જ આથી ઉર્ધ્વ લોકને તેમ જ દેવતાની કામનાને મેળવી શકાય છે. (૭) પોતાની દૃષ્ટિ નીચેના સર્વ પ્રદેશો અર્થાત્ મનુષ્ય લોકો તથા મનુષ્ય લોકની કામનાઓને મેળવી શકાય છે.' આ પ્રમાણે ઉદ્ગીથનો ઉદ્ગાતા, જે આ સર્વ જાણે છે તે નહિ જાણનારાને ક

પ્રથમ જિવલના પુત્ર પ્રવાહણ રાજાએ કહ્યું કે, કૃપા કરી તમે બન્ને પ્રથમ વાદવિવાદ શરૂ કરો, જેથી તમો બ્રાહ્મણવક્તાના વાદવિવાદને હું એક ચિત્તથી શ્રવણ કરીશ.

ટીકા:—અહીં ' તમો બ્રાહ્મણવક્તા ' કહેવાથી એમ જણાય છે કે, પ્રવાહણ જાતે ક્ષત્રિય હતો. ૨

स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥ का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच ॥ ४ ॥ अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकꣳ सामाभिसꣳस्थापयामः स्वर्गसꣳस्तावꣳ हि सामेति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—આમાંથી શાલાવતના પુત્ર શિલકે દલ્ભના પુત્ર ચૈકિતાયનને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, જો આપની ઇચ્છા હોય તો આપને હું કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાની ઇચ્છા રાખું છું. ત્યારે બીજાએ કહ્યું કે, જે આપને પૂછવું હોય તે ભલે પૂછો. (૩) પછી શિલકે પૂછયું કે, સામની ગતિ અર્થાત્ આશ્રય શું છે? ત્યારે ચૈકિતાયને પ્રત્યુત્તર દીધો કે, સ્વર એ સામની ગતિ* છે. પ્રશ્ન:—સ્વરની શી ગતિ છે? ઉત્તર:-પ્રાણ(બળ)એ સ્વરની ગતિ છે. પ્રશ્ન:-પ્રાણની શી ગતિ? ઉત્તર:—અન્ન. પ્રશ્ન:-અન્નની શી ગતિ? ઉત્તર:-જળ. (૪) પ્રશ્ન:—જળની શી ગતિ? ઉત્તર:—આ અર્થાત્ સ્વર લોક. પ્રશ્ન:-આ સ્વર લોકની શી ગતિ? ઉત્તર:-સામ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા પછી અન્ય કોઇ સ્થળે પહોંચાડતું નથી. કારણ આપણે સામની સ્થાપના સ્વર્ગવિશે કરીએ છીએ. સ્વર્ગની સ્તુતિવાળું આ સામ છે. ૫

* આ બધે સ્થળે ગતિ શબ્દવડે કારણ સમજવું.

तं૯ ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે સમયે શાલાવતના પુત્ર શિલકે દલ્લના પુત્ર ચૈકિતાયનને કહ્યું કે, હે દાલ્ભ્ય ! ન્યાય તથા આગમવડે અપ્રતિષ્ઠિત તારું સામ છે. આ રીતે વિપરીત સામ કહેનારને જો કોઈ ન્યાયયુક્ત સામને જાણનારો એમ કહે કે, તારા મસ્તકનો પાત થશે તો તે જ સમયે તેના મસ્તકનો પાત થાય. ૬

ટીકા—અપ્રતિષ્ઠિત કહેવાનું કારણ એ કે, વર્ણનમાં તમે ઘણું દર્શાવો છો તથા શોધવિશે તેની ગતિ સ્વર્ગ સૂધી જ લઇ જાઓછો, પણ એથી આગળ નહિ. ૬

हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं૯ सामाभिसं૯स्थापयामः प्रतिष्ठासं૯स्तावं૯हि सामेति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે શિલકે ચૈકિતાયનને કહ્યું કે, એમ છે ત્યારે તો હે ભગવન્ ! હું આ બાબતને આપની પાસેથી સારી રીતે જાણવા માંગું છું. ચૈકિતાયને કહ્યું કે, ઠીક ત્યારે હું તને એ વિષય સમજાવીશ પ્રથમ હું પૂછું છું કે, સ્વર્ગ લોકની શું ગતિ, છે તે મને કહે. ત્યારે શિલકે મનુષ્ય લોક સંબોધી કહ્યું કે, મનુષ્ય લોક તેની ગતિ છે. ત્યારે આ મનુષ્ય લોકની ગતિ શું છે ? તેના ઉત્તરમાં તેણે જવાબ દીધો કે, આ પ્રતિષ્ઠારૂપ લોકનું આપણે ઉલ્લંઘન કરી શકવા સમર્થ નથી. કારણ તે પ્રતિષ્ઠારૂપ લોકનાપર સામ આધાર રાખે છે, જેથી સામની સ્તુતિવિશે તેનું પ્રતિષ્ઠારૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૭

ટીકાઃ—ભૂમિ, યજ્ઞ, દાન તથા હવિવડે ઉર્ધ્વ લોકનો આશ્રય કરાવે છે. આ કારણથી જ શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યુ છે કે, મનુ-

ઔષધીના બલિદાનોથી દેવોનું જીવન ચાલે છે. વળી એ તો ખુલ્લું છે કે, ભૂમિ સર્વ પ્રાણી માત્રનો આશ્રય છે. આથી ભૂમિ સામના પણ આશ્રયરૂપ છે, એમ કહેવામાં અનુચિત નથી.

तह्हं प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किलते शालावत्य सामयस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धाते विपतिष्यतीति मूर्धाते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतोवेदानीति विद्धीतिहोवाच ८

શબ્દાર્થઃ—ત્યાર પછી જિવલના પુત્ર પ્રવાહણે કહ્યું કે; હે શાલાવતપુત્ર ! તેં જે સામ કહ્યું, તે અંતવાન્ છે; અને તેનું વર્ણન તો તું જૂદી રીતે કરે છે. ત્યારે એક જણ ક્યારે એમ કહી શકે કે, ' તારું મસ્તક તારા ગરદનપરથી છૂટું પડો ' કે તુરત જ તે નીચે પડે. હે ભગવન્ ! આપ તે મને શીખવો. ત્યારે શિલકે કહ્યું કે, હું તને તે પ્રમાણે શીખવીશ. ૮

નવમ ખંડ.

આકાશ એ જ ઉદ્ગીથ.

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—શિલકે પૂછ્યું; આ લોકની શી ગતિ છે ? ત્યારે પ્રવાહણે ઉત્તર આપ્યો કે, આકાશ એ આ લોકની ગતિ છે. કારણ સર્વ પ્રાણી માત્રનો આકાશ વિશે ઉત્પત્તિ તથા લય થાય છે. માટે આકાશ એ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે તથા તે સર્વનું પરમ અયન-આશ્રયરૂપ છે. ૧

ટીકા—શિલકે આ પ્રમાણે આજ્ઞા મેળવ્યા પછી પ્રવાહણને પૂછ્યું કે, આ લોકની શી ગતિ છે, તે મને કહો. ત્યારે પ્રવાહણે જવાબ આપ્યો કે, આકાશ તેની ગતિ છે. આકાશનો અર્થ મહાન્

આત્મા થાય છે. કારણ કે આ જ પ્રપાઠકના સાતમા ખંડમાં કહ્યું છે કે, આકાશ-બ્રહ્મ-જ નામ રૂપાત્મક સર્વ ભૂત માત્રના કારણરૂપ છે. સૃષ્ટિ એ તેનુ કાર્ય છે અને સૃષ્ટિ તે કારણ બ્રહ્મમાં લયભાવને પામે છે. હવે પછીનામાં એમ કહેવામાં આવશે કે, તેજ પણ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયું છે તથા તે તેમાંજ લય ભાવને પામે છે.-૧

स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान् परोवरीयाꣳसमुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—આકાશ એ સર્વોત્તમ, ઉદ્ગીથરૂપ તથા અનંત છે. જે આ પ્રમાણે જાણીને સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરે છે, તે શ્રેષ્ઠ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તે વિદ્વાનને શ્રેષ્ઠતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨

ટીકાઃ—શ્રેષ્ઠ ઉદ્ગીથ એટલે પરમાત્માવાચક ઉદ્ગીથ.

तꣳहैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥३॥ तथामुष्मिँल्लोके लोक इति । स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—શૌનકના પુત્ર અતિધન્વાએ ઉદ્ગીથનો તાત્પર્યાર્થ આ પ્રમાણે સમજાવીને ઉદરશાંડિલ્યને કહ્યું કે, તારી પ્રજાઓ જ્યાં સૂધી ઉદ્ગીથને આ પ્રમાણે ઓળખશે, ત્યાં સૂધી તેઓનુ જીવન આ લોકવિશે ઘણું જ શ્રેષ્ઠ રહેશે. (૪) આ લોક વિશે આ પ્રમાણે ઉદ્ગીથને ઓળખી તેની જેઓ ઉપાસના કરે છે, તેઓનું જીવન આ લોકવિશે ઘણી શ્રેષ્ઠતાને પામશે, તેમ જ બીજા લોકોવિશે આ રીતે ઉપાસના કરશે, તે ખરેખર બીજા લોકમાં પણ ઘણુ શ્રેષ્ઠ જીવન મેળવશે. ૪

દશમ ખંડ.

ઉપસ્તિ અને ઈભ્યનો સંવાદ.

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोपस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ચક્રનો પુત્ર ઉષસ્તિ કુરુદેશમાં કરાની વૃષ્ટિ થવાથી અન્ન નહિ મળવાને લીધે પોતાની આટિકી (નવોઢા) સ્ત્રી સાથે ઇભ્યના ગ્રામવિશે મહાન્ સંકટમાં રહેતો હતો. ૧

ટીકા—આટિકી અર્થાત્ જેને પયોધરઆદિ ચિન્હ નથી તે. ઇભ્યગ્રામ–રાજા અથવા હસ્તીનાપર આરોહણ કરવાવાળો જે માવત, તેનું ગામ. ૧

स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं विभिक्षे तऱ्होवाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥ एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतꣳस्यादिति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—ઇભ્ય જે કેટલાક અડદના દાણાઓ ખાતો હતો, તેની પાસે ઉષસ્તિએ અન્નને માટે યાચના કરી. ઇભ્યે તેને કહ્યું કે, તમે મારી આગળ જે પાત્રમાં પડેલ અન્ન જૂવો છો, તે સિવાય બીજું કાંઈ અન્ન મારી પાસે નથી. (૨) ત્યારે ઉષસ્તિએ કહ્યું કે, મને તેમાંથી જ થોડું આપો. પછી ઇભ્યે તેને પોતામાંથી થોડું અન્ન આપ્યું તથા પીવા માટે થોડું જળ આપ્યું. ઉષસ્તિએ કહ્યું, જો હું પીવા માટે જળ લઉં તો બીજાનું ઉચ્છિષ્ટ પાન કરતો ગણાઉં. ૩

न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमान् खादन्निति होवाच कामो म उदपानमिति ॥ ४ ॥ स ह खादित्वा-

ऽविशेषान् जायाया आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान् प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યારે ઇભ્યે કહ્યું કે, વટાણા જે તમે માગો છો, તે શું ઉચ્છિષ્ટ નહિ ગણાય? ઉષસ્તિએ કહ્યું કે, ખાધા સિવાય હું જરાપણ જીવી શકું એમ નથી. પણ જળપાન તો કુપઆદિદ્વારા યથેચ્છ મળી શકે છે. (૪) આમાથી થોડું ખાધા પછી બાકીનું અન્ન ઉષસ્તિએ પોતાની સ્ત્રીને આપ્યું. પણ તેની સ્ત્રીએ પહેલાંથી જ થોડું અન્ન તેમાંથી ખાઇ લીધેલું હતું અને તેથી ઉષસ્તિએ તેને જે આપ્યું, તે તેણે રહેવા દીધું. ૫

स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच यद्बताऽन्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्राᳪ राजाऽसौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥ तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान् खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—બીજી સવારના પોતાના બીછાનાપરથી ઉઠતાંની વારમાં ઉષસ્તિએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, હું ઘણો દલગીર છું. જો મને હમણાં જરા પણ અન્ન મળે તો હું કેટલુંક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકું. અહીં નજદીકમાં એક રાજા યજ્ઞ કરે છે, તે સર્વ ઋત્વિકકર્મ માટે મારું વરણ કરશે. (૬) તેને તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે, મારી પાસે કેટલાએક અડદ છે, તે તમે લ્યો તથા તે ખાઇને ઋત્વિકવડે વિસ્તાર પામેલા યજ્ઞમાં જલદી જાઓ. ૭

तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥ प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યા પ્રસ્તાવમાં–સ્તુતિ કરવાવાળા સ્થાનમાં સ્તુતિ કરનારા ઉદ્‌ગાતાની સમીપ જઇ તે બેઠા તથા તેણે પ્રસ્તોતાને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યુ. (૮) ઉષસ્તિએ કહ્યુ, 'હે પ્ર-

સ્તોતાઓ ! જે દેવની તમે સ્તુતિ કરોછો, તે દેવ કોણ છે ? તેનો અધિષ્ઠાતા જાણ્યા વિના તેની સ્તુતિ કરોછો, માટે તમારા મસ્તકોનો ખચીત પાત થશે.' ૯

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तांश्चेद् विद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ॥ १० ॥ एवमेव प्रतिहर्त्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तांश्चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासाञ्चक्रिरे ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ—પછી ઉદ્ગાતાના તરફ ફરી તેણે કહ્યું કે, હે ઉદ્ગીથની સ્તુતિ કરનારા ! તમે ઉદ્ગીથ દેવની સ્તુતિના અધિષ્ઠાતા દેવને જાણ્યા વિના તેની સ્તુતિ કરોછો, માટે તમારા મસ્તકનો ખચીત પાત થશે. (૧૦) પછી પ્રતિહારનું ગાન કરનારા તરફ ફરી કહ્યું કે, હે પ્રતિહારનું ગાન કરનારાઓ ! સર્વ પ્રતિહાર દેવોના અધિષ્ઠાતા દેવને ઓળખ્યા વિના તેની સ્તુતિ કરોછો, માટે ખચીત તમારું મસ્તક પડી જશે. આથી તેઓ કર્મથી વિરામ પામી ભયથી મૂગા રહ્યા. ૧૧

એકાદશ ખંડ.

પ્રાણ, આદિત્ય અને અન્નરૂપે દેવતાનું પરિજ્ઞાન.

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥ स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं भगवतो वा अहमवित्त्यान्यानवृषि ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ–પછી યજમાને ઉશસ્તિને કહ્યું કે, 'હે ભગવન્ ! તમે કોણ છો, તે હું જાણવા માગુંછું' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, હું ચક્રનો પુત્ર ઉષસ્તિ છું. (૧) રાજાએ

કહ્યુ કે, મેં આપને ઘણા ગુણવાન્ સાંભળ્યા છે, તેથી મેં તમને યજ્ઞમાં ઋત્વિજ તરીકે વરાવવાને ઘણા શોધ્યા, પણ આપ નહિ મળવાથી મારે બીજા ઋત્વિજોને રોકવા પડયા. ૨

भगवाꣳस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥ अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે ભગવન્! ઋત્વિજ સંબંધીનાં સર્વ કાર્ય આપ ચલાવો. ઉશસ્તિએ કહ્યું કે, હું તે પ્રમાણે કરીશ. મારી આજ્ઞા પ્રમાણે આ સર્વ પ્રસ્તોતાઓ પ્રસ્તોતાનું કાર્ય ચલાવે તથા તેઓને જે ધન તમે આપવાના છો, તે મને આપજો. ત્યારે યજમાને કહ્યુ કે, તમે કહોછો તે પ્રમાણે ભલે થાઓ ( ) પછી પ્રસ્તોતા ઉષસ્તિ પાસે વિનય યુક્ત થઇ આવ્યો અને કહ્યુ કે, હે ભગવન્! તમે અમોને કહ્યું કે, "હે પ્રસ્તોતા ! પ્રસ્તોતાના અધિષ્ઠાતા દેવને જાણ્યા વિના મારી સમીપ તેની સ્તુતિ કરોછો, માટે તમારા મસ્તકનો ખચીત પાત થશે " ત્યારે આપ જણાવશો કે, તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ કોણ છે? ૪

प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥ अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—ઉષસ્તિએ ઉત્તર આપ્યો કે, પ્રાણ-પરમાત્મા તેનો અધિષ્ઠાતા છે. ખરેખર આ સર્વ ભૂતમાત્રો

પ્રાણવિશે લયસમયે પ્રવેશ કરે છે અને પ્રાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રસ્તોતાના અધિષ્ઠાતા દેવ આ છે. તેને જાણ્યા વિના વિદ્વાનની સમક્ષમાં તું જો તેની સ્તુતિ કરીશ તો મેં તને જેમ કહ્યું તેમ તારું મસ્તક ખચીત પડી જશે. (૫) પછી ઉદ્‌ગાતા ઉષસ્તિ પાસે આવ્યો અને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! તમે મને કહ્યું કે, હે ઉદ્‌ગાતાઓ ! ઉદ્‌ગીથના અધિષ્ઠાતા દેવને ઓળખ્યા વિના તું તેની સ્તુતિ કરે છે, માટે તારું મસ્તક ખચીત પડી જશે. આપ કૃપા કરી જણાવશો કે, તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ કોણ છે ? ૬

आदित्य इति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानुदगास्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥ अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યારે ઉષસ્તિએ કહ્યું કે, તેનો આદિત્ય અધિષ્ઠાતા દેવ છે. ખરેખર આ સર્વ ભૂતમાત્રો સૌથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ તરીકે આદિત્યની સ્તુતિ વિશે ગાન કરે છે. તે ઉદ્‌ગીથનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તું તે અધિષ્ઠાતા દેવને જાણ્યા વિના ઉદ્‌ગીથનું ગાન કરીશ તો મારા કહેવા પ્રમાણે તારું મસ્તક ખચીત પડી જશે. (૭) પછી પ્રતિહારી ઉષસ્તિ પાસે આવ્યો અને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! તમે મને કહ્યું કે, " હે પ્રતિહારો ! તું જો પ્રતિહારના અધિષ્ઠાતા દેવને ઓળખ્યા સિવાય પ્રતિહાર દેવોની સ્તુતિમાં ગાન કરીશ તો તારું મસ્તક પડી જશે. " આપ કૃપા કરી કહેશો કે, તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ કોણ છે ? ૮

अन्नमिति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेद

विद्वान् प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે ઉષસ્તિએ કહ્યું કે, અન્ન તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. કારણ કે સર્વ ભૂતમાત્રો અન્ન ખાવાથી જીવે છે. તે પ્રતિહારોનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. આ અધિષ્ઠાતા દેવને ઓળખ્યા વિના પ્રતિહાર દેવનું તું ગાન કરીશ તો મારા કહેવા પ્રમાણે તારું મસ્તક ખચીત પડી જશે. ૯

દ્વાદશ ખંડ.

શ્વાનવડે ઉદ્‌ગીથોપાસનાનો ઉપદેશ.

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હવે શૌવ ઉદ્‌ગીથ વિશે કહેવામાં આવે છે. દલ્ભનો પુત્ર બક અથવા મિત્રાનો પુત્ર ગાલવ વેદોનું અધ્યયન કરવા માટે પોતાના ગામમાંથી બહાર ગયો. ૧

ટીકા—બક દાલ્ભનો પુત્ર હતો પણ પિતાએ તેને દત્તક સોંપેલો હોવાથી તેનાં મૈત્રેય અને ગાલવ નામ પાડયાં હતાં. તે એક તળાવની પાસે એકાંત સ્થળવિશે અધ્યયન કરવાના હેતુથી ગયો હતો. શૌવઃ–કુતરે ઉપાસેલું ઉદ્‌ગીથ.

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેને એક શ્વેત શ્વાન દેખાયો. આ શ્વેત શ્વાનની પાસે બીજા ક્ષુદ્ર શ્વાનો આવ્યા અને કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! અમારે માટે પુષ્કળ અન્નને અર્થે પ્રાર્થના કરો. કારણ કે અમે ભૂખ્યા છીએ. ૨

ટીકા:—વેદોના અધ્યયનથી સંતુષ્ટ થયેલ તેમ જ તેનો હેતુ જાણવાથી શ્વાનના રૂપમાં તેને એક મુખ્ય પરમાત્મા દેખાયા અર્થાત્ બકના ઉપર સંતુષ્ટ થઇ આ શ્વેત શ્વાનના રૂપમાં એક દેવ તેને જણાયા. વાણી તથા પ્રાણ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો અન્નવડે સંતુષ્ટ થાય છે. અન્નના અધિષ્ઠાતા દેવ, બક ઋષિના વેદાધ્યયનથી સંતુષ્ટ થઇ તેને શ્વાનના રૂપમાં જણાયા. ૨

तान् होवाचे हैव मामातरुपसमीयातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्चकार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः सꣳरब्धाः सर्पन्तीत्येव मा ससृपुस्ते ह समुपविश्य हिंश्चक्रुः ॥ ४ ॥ ओ३मदा३मों३पिवा३मों३देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽन्नमिहा२हरदन्नपते२ऽन्नमिहा हरा२ऽऽहरो३मिति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—આ સર્વને શ્વેત શ્વાને કહ્યું કે, કાલે સવારના તમે અહીં મારી પાસે આવજો. આ રીતે શ્વાનનું કહેવું સાંભળી દલ્ભના પુત્ર બકે અથવા મિત્રાના પુત્ર ગાલ્વે વાટ જોવા માંડી. (અન્નને માટે તેનું સ્વાધ્યાય પઠન હતું.) ૩ જેવી રીતે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞમાં બહિષ્પવમાન સ્તોત્રવડે સ્તુતિ કરતા યજમાન સહિત ચાર અધ્વર્યુઓ એક બીજાના વસ્ત્રને પકડી પરિભ્રમણ કરે છે, તેમ તે શ્વાનોએ માંહોમાંહે પુચ્છને ગ્રહણ કરી ભ્રમણ કરવા માંડયું તથા પછી બેસી જઈ તેઓ ગાન કરવા લાગ્યા. (૪) ૐ! આપણે અન્ન ભક્ષણ કરીએ. ૐ! આપણે પાન કરીએ છીએ. ૐ સૂર્ય જે વરુણ તથા પ્રજાપતિરૂપ છે અર્થાત્ જે આપણને વરસાદ પૂરો પાડે છે તથા પ્રાણીમાત્રને જીવાડે છે, તે અમને અન્ન આપો. હે અન્નપતિ! અમને અન્ન આપો.. અન્ન આપવા કૃપા કરો. (આ રીતની સ્તુતિ કરવાનો ઉપદેશ શ્વાનોએ ગાલ્વને આપ્યો.)૫

ત્રયોદશ ખંડ.

*સ્તોભાક્ષર સંબંધી ઉપાસના.

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हा इकारश्चन्द्रमा अथकार आत्मेहकारोऽग्निरीकारः ॥ १ ॥ आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहो यिकारः प्रजापतिर्हिङ्कारः प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग्विराट् ॥२॥ अनिरुक्तस्त्रयोदशस्तोभः सञ्चरो हुंकारः॥३॥

શબ્દાર્થઃ—ખરેખર આ લોક હાઉકારરૂપ છે, વાયુ હાઈકાર રૂપ છે, ચંદ્રમા અથકારરૂપ છે, આત્મા ઇહકારરૂપ છે તથા અગ્નિ ઇકારરૂપ છે. (અર્થાત્ તેનેરૂપે તેનું ચિંતન કરવું.) (૧) આદિત્ય ઉૅકારરૂપ છે, નિહવ (બોલાવાના મંત્ર) એકારરૂપ છે, વિશ્વેદેવો ઔહોયિકારરૂપ છે, પ્રજાપતિ હિંકારરૂપ છે, પ્રાણ સ્વરરૂપ છે, અન્ન યાકારરૂપ છે તથા વાક્ વિરાટ્રૂપ છે. (૨) તથા તેરમો જે અવ્યક્ત કારણાત્મારૂપ સ્તોભ છે, તે હુંકારરૂપ છે તથા તે સંચરરૂપ છે. ૩

ટીકા.—સંચર—विकल्प्यमानस्वरूप.-જેના સ્વરૂપનો નિર્ણય ન થઇશકે અથવા अनेकधा कार्यरूपेण सञ्चरतीति संचरः—જે કાર્યરૂપે કરી અનેક પ્રકારે સંચાર કરે છે. સઘળી પ્રજાનાં ગાયનને બંધ બેસતા અસ્પષ્ટ સ્વરો હોય છે. દરેક વેદના એવા જૂદા જૂદા સ્વરો છે. સામ વેદના ઉપર દર્શાવેલા સ્વરો સામવેદનું ગાન કરતી વખતે છૂટથી વાપરવામાં આવે છે. ફેરમાત્ર એટલો જ કે, અસલ અંગ્રેજીની રોલ્ડી લીપીમાં સ્વરની નિશાની દરેક મંત્રોને છેડે મૂકવામાં આવે છે ત્યારે આમાં દરેક મંત્રના વચમાં મૂકવામાં આવે છે. જ્યાં જ્યાં સ્વર બેવડવો કે ત્રેવડવો પડે છે ત્યાં

* સ્તોભાક્ષર.—અર્થ રહિત અને ગાયનની સિદ્ધિરૂપ અર્થવાળો અક્ષર તે સ્તોભાક્ષર કહેવામાં આવે છે.

ત્યાં ઊ કે ઈનાપર એક, બે અથવા ઓળખાય એવા બીજા અક્ષરો મૂકાય છે.

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवꣳसाम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद इति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ.—જે ઉપર વર્ણવેલા સ્તોભાક્ષરરૂપ સામવેદના ઉપનિષદને જાણે છે, તેને માટે વાણી દોહન કરે છે, તે વાણીના દોહન કર્તારૂપ થાય છે. તે દોહન કરનાર, અન્નવાન્ તથા અન્નના ભોકતારૂપ થાય છે. ૪

દ્વિતીય પ્રપાઠક.

પ્રથમ ખંડ.

સાધુરૂપે સમસ્ત સામોપાસના.

ॐसमस्तस्य खलु साम्न उपासनꣳसाधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥ तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ॐ ખરેખર સમગ્ર સામની જ ઉપાસના સાધુરૂપ (સારી) છે. જે સાધુ હોય, તેને સામ કહેવામાં આવે છે તથા અસાધુને અસામ કહેવામાં આવે છે. (૧) આ કારણથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, તે તેની સમીપ સામનીતિવડે ગયો, એટલે તે તેના સમક્ષ યથોચિત રીતે ગયો અને તે તેની સમક્ષ અસામનીતિવડે ગયો, એટલે તે અનુચિત રીતે ગયો. ૨

ટીકા—તેની સમીપ—એટલે કોઈ રાજા સમીપ અથવા કોઈ એવા મહાન્ પુરુષ સમીપ કે જેની સમીપમા સારી રીતભાત પ્રમાણે ચાલવું પડે. ૨

अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुरसामनो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव त दाहुः ॥३॥ स य एतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनᳬ साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે કાંઇ સારું થાય છે ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે, અમારું સર્વ 'સામ' થયું છે. એટલે અમારું સર્વે સારું થયું છે અને જ્યારે કંઇ વિપરીત થયું હોય ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે, અમારું 'અ-સામ' થયું છે, એટલે અમારું ખરાબ થયું છે. (૩) જે કોઇ વિદ્વાન્ અધિકારી પુરુષ આ પ્રમાણે જાણીને સાધુ ગુણવાળા સામની ઉપાસના કરે છે, તેની સમીપ શ્રુતિ આદિથી યુક્ત એવા સાધુ ધર્મો જલદી આવે છે, એટલું-જ નહિ પણ ભોગ્યપણાવડે તેની સમીપ સ્થિતિ કરે છે. ૪

દ્વિતીય ખંડ.

લૌકિક દૃષ્ટિવડે પાંચ પ્રકારની સામ ઉપાસના.

लोकेषु पञ्चविधᳬ सामोपासीत पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥ अथावृत्तेषु द्यौर्हिङ्कार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥ कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधᳬ सामोपास्ते ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—પૃથ્વી આદિમાં પાંચ પ્રકારવાળા સામની અવશ્ય ઉપાસના કરવી જોઇએ. તે આ પ્રમાણે–પૃથ્વી હિં-

કારરૂપ છે, અગ્નિ પ્રસ્તાવરૂપ છે, અંતરિક્ષ ઉદ્‌ગીથરૂપ છે, આદિત્ય પ્રતિહારરૂપ છે, તથા સ્વર્ગ નિધનરૂપ છે. આ રીતે ઉર્ધ્વ મુખવાળા લોકોની દૃષ્ટિએ સામની ઉપાસના કહી છે. (૧) તેમ જ અધો મુખવાળા સ્વર્ગ લોકાદિમાં નીચે પ્રમાણે સામની ઉપાસના કરવી—સ્વર્ગ હિંકારરૂપ છે, સૂર્ય પ્રસ્તાવરૂપ છે, અંતરિક્ષ ઉદ્‌ગીથરૂપ છે, અગ્નિ પ્રતિહારરૂપ છે અને પૃથ્વી નિધનરૂપ છે. (૨) જે કોઇ વિદ્વાન્ પાચ પ્રકારવાળા સામની પાચ પ્રકારના લોકની સાથે તુલના કરી, પછી તેની જે ઉપાસના કરે છે તો તે પુરુષને અધો લોકથી માંડી ઉર્ધ્વ લોક સૂધીનો તેમ જ ઉર્ધ્વ લોકથી લઇ અધોલોક સૂધીનો સર્વ લોક તેને ભોગ્યરૂપ થઇ પડે છે. ૩

તૃતીય ખંડ.

વૃષ્ટિરૂપે સામોપાસના

वृष्टौ पञ्चविध꣡सामोपासीत पुरो वातो हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥ उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविध꣡ सामोपास्ते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—વૃષ્ટિ વિશે નીચે દર્શાવેલ પાંચ પ્રકારવાળા સામની ઉપાસના કરવી. પ્રથમનો વાયુ હિંકારરૂપ છે, જે મેઘને ઉત્પન્ન કર છે તે પ્રસ્તાવરૂપ છે, જે વૃષ્ટિ કરે છે તે ઉદ્‌ગીથરૂપ છે તથા વિદ્યુત અને મેઘગર્જના પ્રતિહારરૂપે છે ૧ વળી વૃષ્ટિનું વિરામ પામવું, તે નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે સામની વૃષ્ટિ સાથે સાદૃશ્યતા કરી પાંચ પ્રકારવાળા સામની જે ઉપાસના કરે છે, તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વૃષ્ટિને પડવા હુકમ કરી શકે છે અને વૃષ્ટિ તેને માટે વરસે છે. ૨

ચતુર્થ ખંડ.

જળરૂપે સામોપાસના.

सर्व्वास्वप्सु पञ्चविधꣳसामोपासीत मेघो यत् सम्प्लवते स हिङ्कारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान् भवति य एतदेवं विद्वान् सर्व्वास्वप्सु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ સર્વ જળવિશે નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે સામોપાસના કરવી —મેઘો જેઓ ઘટ્ટ રીતે એકઠા થાય છે તે હિંકારરૂપ છે, જે મેઘ ટીપાના આકારે નીચે પડે છે તે પ્રસ્તાવરૂપ છે, જે જળ પૂર્વ તરફ વહન કરે છે તે ઉદ્ગીથરૂપ છે તથા સમુદ્ર નિધનરૂપ છે. (૧) જે વિદ્વાન્ સર્વ જળમાં સામની પાંચ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે, તે જળવિશે ઇચ્છા વિના મૃત્યુ પામતો નથી તથા મરુ ભૂમિમા પણ જળથી યુક્ત હોય છે. ૨

પંચમ ખંડ.

ઋતુરૂપે સામોપાસના.

ऋतुषु पञ्चविधꣳ सामोपासीत वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥ कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ —ઋતુઓ વિશે નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે સામોપાસના કરવી —વસંત હિંકારરૂપ છે, ગ્રીષ્મ પ્રસ્તાવ-

રૂપ છે, વર્ષા ઉદ્‌ગીથરૂપ છે, શરત્ પ્રતિહારરૂપ છે અને હેમંત નિધનરૂપ છે. (૧) ઋતુવિશે પાંચ પ્રકારવાળા સામની જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તેને માટે આ ઋતુઓ ભોગ્યપણાથી રહે છે તથા તે વિદ્વાન્ સર્વ ઋતુમાં રહેલા ભોગોથી યુક્ત થાય છે. ૨

ષષ્ઠ ખંડ.

પશુરૂપે સામોપાસના.

पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपासीताजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥ १ ॥ भवन्ति ह्यस्य पशवः पशुमान् भवति य एतदेवं विद्वान् पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—પશુઓ વિશે સામની પાંચ પ્રકારે નીચે પ્રમાણે ઉપાસના કરવી—અજા હિંકારરૂપ છે, મેઢું પ્રસ્તાવરૂપ છે, ગાય ઉદ્‌ગીથરૂપ છે, અશ્વ પ્રતિહારરૂપ છે તથા મનુષ્ય નિધનરૂપ છે. (૧) જે વિદ્વાન્ પશુમાં પાંચ પ્રકારે સામની આ રીતે ઉપાસના કરે છે, તેને પશુઓ ભોગ્યરૂપે હોય છે તથા પશુ ફળવાળા ભોગાદિથી તે યુક્ત થાય છે. ૨

સપ્તમ ખંડ.

પ્રાણરૂપે સામોપાસના.

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयाꣳसि वैतानि ॥ १ ॥ परोवरीयो हास्य भवति, परोवरीयसो ह

लोकाञ्जयति । य एतदेवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રાણવિશે પાંચ પ્રકારવાળા તથા ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ સામની નીચે પ્રમાણે ઉપાસના કરવી –પ્રાણ હિંકારરૂપ છે, વાણી પ્રસ્તાવરૂપ છે, ચક્ષુ ઉદ્‌ગીથરૂપ છે, શ્રોત્ર પ્રતિહારરૂપ છે અને મન નિધનરૂપ છે. આ સર્વ પ્રાણેન્દ્રિયો ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. (૧) જે વિદ્વાન્ પ્રાણોવિશે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ તથા પાંચ પ્રકારવાળા સામની ઉપાસના કરે છે, તેનો પ્રાણ ઘણો શ્રેષ્ઠ થાય છે તથા તે શ્રેષ્ઠ લોકને જિતી અર્થાત્ મેળવી શકે છે પાંચ પ્રકારવાળા સામનું આ રીતે વર્ણન છે. ૨

અષ્ટમ ખંડ.

વાક્‌રૂપે સામોપાસના.

अथ सप्तविधस्य । वाचि सप्तविधꣳ सामोपासीत यत्किञ्च वाचो हुं ३ इति स हिङ्कारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥ यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं । यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति । य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—હવે સાત પ્રકારની સામની ઉપાસના વર્ણવવામાં આવે છે. આ સાત પ્રકારવાળા સામની વાણીમાં નીચે પ્રમાણે ઉપાસના કરવી –વાણીનો જે 'હું' છે, તે હિંકારરૂપ છે, 'પ્ર' એ પ્રસ્તાવરૂપ છે અને " આ " એ આદિરૂપ છે. (૧) જે ' ઉત્ ' છે તે ઉદ્‌ગીથરૂપ છે, ' પ્રતિ ' તે પ્રતિહારરૂપે છે, ' ઉપ ' ઉપદ્રવરૂપ છે અને

' નિ ' તે નિધનરૂપ છે. (૨) જે વિદ્વાન્ વાણીવિષે સાત પ્રકારવાળા સામની આ રીતે ઉપાસના કરે છે, તે ઉપાસકને માટે વાણી દોહન કરે છે. તે વાણીનો દોહન કરનાર, અન્નવાન્ તથા અન્નનું ભક્ષણ કરનાર થાય છે.

નવમ ખંડ

આદિત્યરૂપે સામોપાસના.

अथ खल्वमुमादित्यꣳ सप्तविधꣳ सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम । मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥१॥ तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्कारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति हिङ्कारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પછી ખરેખર આ સૂર્યની સાત પ્રકારવાળા સામવડે ઉપાસના કરવી. તે સૂર્ય સર્વદા સમ (વૃદ્ધિ ક્ષયથી રહિત) છે. તેથી તેને સામ કહેવામાં આવે છે. હરેક જણ એમ કહે છે કે, તે મારા તરફ જુવે છે, તે મારા તરફ જૂવે છે. આ રીતે સર્વ તરફ સામ–સરખી રીતે અવલોકન કરવાથી તેનું સામ એ નામ આપ્યું છે. (૧) એમ જાણવું કે, સર્વ ભૂત માત્ર તેને જ આધીન છે. તેનો પ્રથમ ઉદય અર્થાત્ તેનું પૂર્વરૂપ હિંકારરૂપ છે. સર્વ પશુઓ તેને આધીન છે અર્થાત્ તેની ભક્તિવડે જીવે છે અને આ જ કારણથી તેઓ ઉદયસમયે હુંકારો કરે છે. આથી તેઓ–પશુઓ સામના હિંકારના ભજવાવાળા છે. ૨

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशꣳसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्सङ्गववेलायाꣳ स आदिस्तदस्य वयाꣳ

स्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्भणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:–પછી સૂર્યનું પ્રથમ ઉંચે આરોહણથવું,તે પ્રસ્તાવરૂપ છે. મનુષ્યો તેને આધીન છે. કારણકે આદિત્યરૂપ સામને પ્રસ્તાવરૂપે ભજવાવાળા મનુષ્યો છે. તેથી તેઓ પ્રસ્તુતિની કામનાવાળા તથા પ્રશંસાની કામનાવાળા છે. (૩) જે વેળાએ કિરણોનો જગન્મંડળ સાથે અથવા ગાયોનો વાછરડા સાથે સંબંધ થાય છે, તે સંગવ સમયે જે આદિત્યનું રૂપ છે, તે ' આદિ ' રૂપ છે. ઓંકાર નામની ભક્તિરૂપ છે. આવા આદિત્યરૂપ સામના રૂપને પક્ષીઓ અધીન છે. પક્ષીઓ આકાશમાં આધારરહિત શરીરને લઇ ઉડતા હોવાથી આદિત્યરૂપ સામના આદિને ભજવાવાળા છે. ૪

अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે સૂર્ય મધ્ય દિવસને પહોંચે છે, તે સમયનું રૂપ ઉદ્ગીથરૂપે છે. દેવો તેને આધીન છે. આ આદિત્યરૂપ સામના ઉદ્ગીથનું ભજન કરવાવાળા તેઓ હોવાથી પ્રજામાં શ્રેષ્ઠરૂપે છે. (૫) અપરાહ્ણની પહેલાંનું આદિત્યનું જે રૂપ છે, તે પ્રતિહારરૂપ છે. ગર્ભો તેને આધીન છે. આ ગર્ભરૂપે રહેલા પ્રાણીઓ આદિત્યરૂપ સામની પ્રતિહારવાળી ભક્તિ કરનારા હોવાને લીધે જઠરપ્રતિ તેઓને લઇ જવામાં આવતા હોવાથી તેમનો અધઃપાત થતો નથી. ૬

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षᳪ श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रव-

भाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं । तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यꣳ सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—અપરાહ્ણની પછી તથા અસ્ત સમયના પહેલાં આદિત્યનું જે રૂપ, તે ઉપદ્રવરૂપે કહેવામાં આવે છે. આ જંગલી જનાવરો ઉપદ્રવાત્મક આદિત્યના રૂપને આધીન છે. આ પશુઓ ઉપદ્રવરૂપ ભક્તિનો આશ્રય હોનાર હોવાથી પુરુષને જોઈ, ડરીને અરણ્યની ગુહાપ્રતિ નાશી જાય છે. (૭) પછી સૂર્ય અદૃષ્ટ થતી વખતે તેનું જે રૂપ, તે નિધનરૂપ છે. આ રૂપને પિતૃઓ અનુગત છે. આ પિતૃઓ આદિત્યરૂપ સામના નિધનને ભજવાવાળા હોવાથી તેઓને તે સામ સ્થાપન કરે છે. આવા પ્રસિદ્ધ આ આદિત્યરૂપ સાત પ્રકારના સામને જે ઉપાસે છે, તેને પ્રાપ્તિરૂપ ફળ થાય છે. ૮

ટીકાઃ—તેઓને અર્થાત્ પિતા, પિતામહ તથા પ્રપિતામહરૂપે કરી અથવા તેઓને અર્થે પિંડને દર્ભમાં સ્થાપન કરે છે. ૮

દશમ ખંડ.

આદિત્યરૂપે સામોપાસના.

अथ खल्वात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविधꣳ सामोपासीत हिङ्कार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—આદિત્યાદિ સામની ઉપાસના કર્યા પછી મોક્ષરૂપે હેતુવાળા હોવાથી પરમાત્મા સદૃશ તથા મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરવાના સાધનરૂપ સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી. જેમ હિંકાર ત્રણ અક્ષરોનો થયો છે, તેમ પ્રસ્તાવ ત્રણ અક્ષરોનો છે. આથી હિંકાર તથા પ્રસ્તાવ સરખા છે. ૧

ટીકા —સૂર્ય મૃત્યુરૂપ છે, કારણકે તે પૃથ્વીને સરખા સરખા વિભાગોમાં વહેંચી દિવસ તથા રાત્રી કરે છે તેને અર્થાત્ સૂર્યને પ્રસન્ન કરવા સામની ઊપાસના કરવાને કહેવામાં આવ્યુ છે. મૃત્યુરૂપ સૂર્ય સંબંધી સામની ઉપાસના કરી રહ્યા પછી સાત ભાગવાળા સામની બીજી ઉપાસનાવિશે વર્ણન કરવામાં આવે છે.

आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આદિ શબ્દમાં બે અક્ષરો છે તથા પ્રતિહાર શબ્દમાં ચાર અક્ષરો છે. જેમાંનો એક એક અક્ષર આગલા સાથે ઉમેરવાથી તેઓ સરખા થાય છે. ૨

ટીકા —ૐકાર અક્ષર આદિરૂપ છે ૨

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—ઉદ્‌ગીથ શબ્દ ત્રણ અક્ષરોનો છે અને ઉપદ્રવ ચાર અક્ષરોનો છે. આગળના ત્રણ અક્ષરો પાછળના ત્રણ અક્ષરોના સરખા છે. એક અક્ષર અધિક છે. આ ત્રણ અક્ષરવાળું નામ પૂર્વના સદશ છે. ૩

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा एतानि द्वाविꣳशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ —નિધન શબ્દ ત્રણ અક્ષરોનો છે અને તેથી તે બાકીના સરખો છે. આમ બધું મળી બાવીશ વર્ણ થાય છે. ૪

ટીકા—હિંકાર, પ્રસ્તાવ, આદિ, પ્રતિહાર, ઉદ્‌ગીથ, ઉપદ્રવ, નિધન, આ બાવીસ અક્ષર છે. ૪

एकविꣳशत्यादित्यमाप्नोत्येकविꣳशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविꣳशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ —એકવીશ અક્ષરની સંખ્યાવડે આદિત્યને-મૃત્યુને પામે છે. કારણ કે આ લોકથી આદિત્ય

એકવીશમો છે તથા બાવીશ અક્ષરવડે આદિત્યથી અર્થાત્ મૃત્યુથી શ્રેષ્ઠ એવા સ્થાનને મેળવે છે. આ સ્થાન સુખથી રહિત તેમજ દુઃખથી રહિત છે. ૫

ટીકા—આ લોકથી આદિત્યને એકવીસમો કહેવામા આવ્યો છે કારણકે શ્રુતિમા કહ્યુ છે કે, બાર માસો, પાચ ઋતુઓ, ત્રણ લોક અને એકવીસમો સૂર્ય સર્વથી ઉપરનો પ્રદેશ એટલે નાક–સ્વર્ગ ન એટલે નહિ, અ દુખ તથા क=સુખ અર્થાત્ નાક એટલે સુખ દુખ રહિત ૫

आप्नोतिद्वादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधꣳसामोपास्ते सप्तविधꣳसामोपास्ते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—જે વિદ્વાન્ પરમાત્મા સદૃશ, અતિ મૃત્યુ તથા સાત પ્રકારવાળા સામની ઉપાસના કરે છે, તે સર્વનાપર વિજય મેળવે છે તેમ જ આદિત્યના વિજયથી પણ શ્રેષ્ઠ વસ્તુની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે. ૬

એકાદશ ખંડ.

પ્રાણમાં ગાયત્રી સામોપાસના.

मनो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—મન હિંકારરૂપ છે, વાણી પ્રસ્તાવરૂપ છે, ચક્ષુ ઉદ્ગીથરૂપ છે, શ્રોત્ર પ્રતિહારરૂપ છે અને પ્રાણ નિધનરૂપ છે આ પ્રમાણે ગાયત્રી સામ પ્રાણવિશે પ્રોત છે (કારણ કે પ્રાણ જ ગાયત્રીરૂપ છે) ૧

स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે અધિકારી ગાયત્રીને પ્રાણવિશે પ્રોત છે, એમ જાણે છે, ને પ્રાણી પ્રાણવાળો થાય છે. તે પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે છે. તેનું જીવન તેની જાતિવાળાને લાભકારક થાય છે તે પ્રજા તથા પશુવડે મહાન્ થાય છે. તેમ જ મહાન્ મનવાળા થવું, એ આ ગાયત્રીના ઉપાસકનું મત છે. ૨

ટીકા:—પ્રાણવાળો થાય છે એટલે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને મેળવે છે. પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે છે એટલે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેવાય ત્યાં સુધી તે જીવે છે ૨.

દ્વાદશ ખંડ.

પ્રાણમાં ગાયત્રી સામોપાસના.

आभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनꣳ संशाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ઘર્ષણવડે અગ્નિમંથન હિંકારરૂપ છે, જે ધૂમ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રસ્તાવરૂપ છે, જ્વાળા ઉદ્ગીથરૂપ છે, અંગારા પ્રતિહારરૂપ છે, અગ્નિનું ઉપશમન નિધનરૂપ છે અને તદન ઉપશમન પણ નિધનરૂપ છે. આ રીતે રથંતર સામ અગ્નિવિશે ઓતપ્રોત છે. ૧

स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આ રીતે આ રથંતરને અગ્નિવિશે પ્રોત (પરોવાયલો) જાણે છે, તે વૃત્ત તથા સ્વાધ્યાયના તેજવાળો, પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો તથા મહાન્ આયુષ્યમાન્ થાય છે. તે સ્વ તથા પરના ઉપકારને કરતો છતો જીવે

છે. તે પ્રજાવડે તથા પશુવડે મહાન્ થાય છે તથા કીર્તિવડે તે મહાન્ થાય છે. વળી તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે અગ્નિ સન્મુખ ભક્ષણ કરવું જોઇએ નહિ તથા તે પર લીંટ કે લાળ નાંખવી નહિ. ૨

ત્રયોદશ ખંડ.

પ્રાણમાં ગાયત્રી સામોપાસના.

उपमंत्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्रीया सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સ્ત્રીની સાથે સંકેત કરવો, તે હિંકારરૂપ છે, વસ્ત્રાદિવડે સંતુષ્ટ કરવી તે પ્રસ્તાવરૂપ છે, સ્ત્રી સહ શયન કરવું તે ઉદ્ગીથરૂપ છે, સ્ત્રીના અભિમુખ શયન પ્રતિહારરૂપ છે, સુરત સમાગમમાં કાળનું ગમન નિધનરૂપ છે, સુરત સમાગમને પાર જવું તે નિધનરૂપ છે. આ રીતે આ વામદેવ્ય સામ મિથુનવિશે પ્રોત છે.૧

स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् २

શબ્દાર્થઃ—આ વામ દેવ્ય સામ મિથુનવિશે પ્રોત છે, એમ જે જાણે છે તે સ્ત્રીથી અવિયોગી, તેની મિથુનથી મિથુનવડે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે સર્વ આયુષ્યને પામે છે. તે સ્વ તથા પરના ઉપકારને કરતો છતો જીવે છે. તે પ્રજાવડે તથા પશુવડે મહાન્ થાય છે; તેમ જ કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે. તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે સમાગમની આકાંક્ષાવાળી સ્ત્રીનો કદી ત્યાગ કરવો નહિ. ૨

ચતુર્દશ ખંડ.

આદિત્યવિશે બૃહત્સામોપાસના.

उद्यन्हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—સૂર્યનો ઉદય હિંકારરૂપ, સૂર્યનું ઉપર ચઢવું પ્રસ્તાવરૂપ, મધ્ય દિવસ ઉદ્ગીથરૂપ, અપરાહ્ણ પ્રતિહારરૂપ અને સૂર્યનો અસ્ત નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે બૃહત્ સામ સૂર્યવિશે પ્રોત છે. ૧

स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ.—જે પુરુષ બૃહત્ સામને આ પ્રમાણે આદિત્ય સાથે પ્રોત છે એમ જાણે છે, તે તેજસ્વી તથા દીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો થાય છે, મહાન્ આયુષ્યમાન્ તે સંબંધીને ઉપયોગી તથા પ્રજા, પશુ અને કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે. તેનો ધર્મ એ હોય છે કે, પ્રકાશતા આદિત્યની નિન્દા ન કરવી. ૨

પંચદશ ખંડ.

પર્જન્યવિશે વૈરૂપ સામોપાસના.

अभ्राणि सम्प्लवन्ते स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

વાદળનું ગમન હિંકારરૂપ, મેઘની ઉત્પત્તિ પ્રસ્તાવરૂપ, વરસવું તે ઉદ્ગીથરૂપ, વિદ્યુતના ચમકારા તથા

ગર્જના પ્રતિહારરૂપ, અભ્રનું ઉંચે જવું (વરસાદની સમાપ્તિ) નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે વૈરૂપ સામ પર્જન્ય-વિશે પ્રોત છે. ૧

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाꣳश्च सुरूपाꣳश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે આ વૈરૂપ સામને મેઘને વિશે પ્રોત છે એમ જાણે છે તે વિરૂપ તેમજ સુરૂપ પશુને મેળવે છે, તે આયુષ્યમાન્ થાય છે, તે સંબંધીને લાભકારક, પ્રજા પશુ વડે તથા કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે તથા તેનો ધર્મ એવો છે કે, વરસતા મેઘની નિંદા કરવી નહિ. ૨

ષોડશ ખંડ.

ઋતુવિશે વૈરાજ સામોપાસના.

वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥१॥

શબ્દાર્થઃ—વસન્ત ઋતુ હિંકારરૂપ છે, ગ્રીષ્મ ઋતુ પ્રસ્તાવરૂપ છે, વર્ષા ઋતુ ઉદ્દગીથરૂપ છે, શરત્ ઋતુ પ્રતિહારરૂપ છે, હેમન્ત ઋતુ નિધનરૂપ છે, આ પ્રમાણે વૈરાજ સામ ઋતુઓ વિશે પ્રોત છે. ૧

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्यर्तूंन्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે વૈરાજ સામ ઋતુઓ વિશે ઓતપ્રોત છે, એમ જે જાણે છે તે પ્રજા, પશુ તથા બ્રહ્મતેજવડે અત્યંત શોભે છે, તે પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે

છે, તેનુ ચરિત મહાન્ થાય છે, તે પ્રજા, પશુ તથા કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે તેનો ધર્મ એ છે, કે તેણે ઋતુઓની નિંદા કરવી નહિ. ૨

સપ્તદશ ખંડ.

પૃથ્વ્યાદિ દૃષ્ટિવડે શકવરી સામોપાસના.

पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः ॥१॥

શબ્દાર્થ—પૃથિવી હિંકારરૂપ છે, અંતરિક્ષ પ્રસ્તાવરૂપ છે, દ્યૌ ઉદ્ગીથરૂપ છે, દિશાઓ પ્રતિહારરૂપ છે, સમુદ્ર નિધનરૂપ છે આ પ્રમાણે શકવરી સામ લોક વિશે સંબંધ ધરાવે છે ૧

स य एवमेता शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે શકવરી સામને લોકો (ભુવનો) વિશે ઓતપ્રોત છે એમ જે જાણે છે, તે લોકી અર્થાત્ લોકના હૃદયને મેળવનારો થાય છે, તે મહાન્ આયુષ્ય ભોગવે છે, તે પ્રજાવડે પોતાનો તથા પરનો ઉપકાર કરતો છતો જીવે છે તથા પશુવડે મહાન્ થાય છે, તથા કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે કદી ભુવનોની નિંદા કરવી નહિ. ૨

અષ્ટાદશ ખંડ.

પશુ દૃષ્ટિવડે રેવતી સામોપાસના.

अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥१॥

શબ્દાર્થ—બકરી હિંકારરૂપ છે, મેઢાં પ્રસ્તાવરૂપ છે, ગાયો ઉદ્‌ગીથરૂપ છે, અશ્વો પ્રતિહારરૂપ છે અને માણસ નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે રેવતી સામ પશુઓવિશે પ્રોત છે. ૧

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या पशून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે રેવતી સામને પશુવિષે પ્રોત (સંબંધ ધરાવતું) છે, એમ જે જાણે છે તે પશુમાન્ થાય છે, મોટા આયુષ્યવાળો થાય છે, તે સ્વ તથા પરનો ઉપકાર કરતો છતો જીવે છે. તે પ્રજા તથા પશુવડે મહાન્ થાય છે તથા કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે અને તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે કદી પશુનિંદા કરવી નહિ. ૨

એકોનવિંશ ખંડ.

અંગ દૃષ્ટિવડે યજ્ઞાયજ્ઞીય સામોપાસના.

लोम हिङ्कारस्त्वक् प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥१॥

શબ્દાર્થ—શરીરના લોમ (રૂવાં) હિંકારરૂપ છે, ત્વક્ (ચામડી) પ્રસ્તાવરૂપ છે, માંસ ઉદ્‌ગીથરૂપ છે, અસ્થિ પ્રતિહારરૂપ છે, મજ્જા નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે યજ્ઞાયજ્ઞીય સામ અંગોવિશે પ્રોત છે ૧

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે યજ્ઞાયજ્ઞીય સામ અંગવિશે પ્રોત છે એમ જે જાણે છે તેના શરીરમાં સર્વ અંગો પૂર્ણ થાય છે, તેનું અંગ કદી ખોડ ખાંપણવાળું થતું નથી, તે મહાન્ આયુષ્યવાન્ તથા સ્વ તથા પરનો ઉપકાર કરતો છતો જીવે છે. તે પ્રજા તથા પશુવડે મહાન્ થાય છે, તે કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે અને તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે એક વર્ષ પર્યંત માંસ ભક્ષણ કરવું નહિ અથવા તો બીલકુલ જ ખાવું નહિ. ૨

વિંશ ખંડ

દેવતા દૃષ્ટિવડે રાજન સામોપાસના

अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥१॥

શબ્દાર્થ—અગ્નિ હિંકારરૂપ છે, વાયુ પ્રસ્તાવરૂપ છે, આદિત્ય ઉદ્‌ગીથરૂપ છે, નક્ષત્રો પ્રતિહારરૂપ છે અને ચંદ્રમા નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે રાજન સામ દેવતાઓ વિષે પ્રોત છે. ૧

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानाᳲ सलोकताᳲ सार्ष्टिताᳲ सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે રાજન સામને દેવતાઓવિશે પ્રોત છે એમ જાણે છે, તે દેવતાના સમાન લોકને, સમાન

ઋદ્ધિને તથા તેના સમાન દેહને મેળવી શકે છે. તે પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે છે, તે સ્વ તથા પરનો ઉપકાર કરતો છતો જીવે છે, તે પશુવડે તથા પ્રજાવડે મહાન્ થાય છે તથા કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે, અને તેનો ધર્મ એ છે કે તેણે બ્રાહ્મણોની કદી નિંદા કરવી નહિ. ૨

એકવિંશ ખંડ.

ત્રણ વિદ્યાદિ દૃષ્ટિવડે સામોપાસના.

त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयाꣳसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥१॥

શબ્દાર્થઃ—ત્રણ વિદ્યા હિંકારરૂપ છે, ત્રણ લોક પ્રસ્તાવરૂપ છે, અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય ઉદ્ગીથરૂપ છે, નક્ષત્ર, પક્ષીઓ અને રશ્મિઓ પ્રતિહારરૂપ છે, સર્પ, ગંધર્વ અને પિતરો નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે સામ સર્વ વિશે પ્રોત છે. ૧

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद सर्वꣳ ह भवति २

શબ્દાર્થઃ—આ પ્રમાણે સામ સર્વવિશે પ્રોત છે એમ જે જાણે છે તે સર્વરૂપ થાય છે. ૨

तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति३

શબ્દાર્થ—તેથી આ શ્લોક વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે, ત્રણ ત્રણ વિદ્યા જે પાંચ પ્રકારે કહેવાઇ, તે કરતાં બીજું કાંઈ શ્રેષ્ઠ નથી. ૩

ટીકા—પાંચ પ્રકારના કહેવાનું કારણ એ કે, હિંકાર, પ્રસ્તાવ વગેરે મળીને પાંચ પ્રકારો થાય છે તથા ત્રણવડે ત્રણ વિદ્યા, ત્રણ લોક તથા ત્રણ દેવતા અગ્નિ, વાયુ તથા આદિત્ય લેવા.

यस्तद्वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥४॥

શબ્દાર્થ --જે આ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ થાય છે, તેને સર્વ દિશાઓ પોતાની બલિ આપે છે. તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે એમ માનવું જોઇએ કે, હું સર્વરૂપ છું. ૪

દ્વાવિંશ ખંડ.

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणन्त्वेवं वर्जयेत् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ--ઉદ્‌ગાતાએ કહ્યુ કે, વિનર્દિ અર્થાત્ સ્વર વિશેષવાળા સામની હું ઇચ્છા કરું છું, જે પશુને માટે હિતકારી, અગ્નિના દૈવત્યરૂપ, પ્રજાપતિના અનિરુક્તરૂપે (અસ્પષ્ટરૂપે), સોમના નિરુક્તરૂપ (સ્પષ્ટરૂપે), જે સામગાન વાયુના નરમ તથા અવચ્છેદથી રહિતરૂપે, જે ઇન્દ્રના મધુર તથા ઉચ્ચ સ્વરવાળારૂપે તથા જે બૃહસ્પતિને ક્રૌંચ પક્ષીના નાદ સરખું તથા વરુણને અપધ્વાન્ત સ્વરવાળું (ફૂટેલા કાંસામાંથી નિકળતા સ્વરવાળું) છે. તે સર્વ સામોનું સેવન કરવું, પણ હમેશ ખોખરા સ્વરવાળા સામનો ત્યાગ કરવો.

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ —હું દેવોના અમૃતપણાને માટે, પિતૃઓને સ્વધા બળિદાન આપવા માટે, મનુષ્યકામનાની સિદ્ધિ અર્થે, પશુઓને તૃણ તથા જળની પ્રાપ્તિ અર્થે તથા મારે પોતાને

માટે અન્નની પ્રાપ્તિ અર્થે ગાન કરું છું. આ પ્રમાણેનું ધ્યાન કરી ગાન કરવું જોઇએ તથા અપ્રમત્ત થઇ સ્તુતિ કરવી જોઇએ. ૨

सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्वे ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વ સ્વરો ઇન્દ્રના (બળ કર્મરૂપ પ્રાણીના) દેહાવયવરૂપે છે. સર્વ ઉષ્મ અક્ષરો (શ, ષ, સ, અને હ) પ્રજાપતિના (વિરાટરૂપ કશ્યપના) શરીર ગણાય છે અને સ્પર્શો (વ્યંજનો) મૃત્યુના સ્વરૂપરૂપે છે. આ સ્વરોના ગાન કરનારાની કોઈ નિંદા કરે તો તેણે કહેવું જોઇએ કે, હું ઇન્દ્રનું શરણ લઉં છું અને તે તને એનો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપશે, એમ તેને કહેવું. ૩

अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिधक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—જો કોઇ ઉષ્માક્ષરોની નિંદા કરે તો તેને કહેવું જોઇએ કે, હું પ્રજાપતિને શરણે જાઉં છું, તે તને કચરી નાંખશે. જો કોઇ સ્પર્શાક્ષરોની નિંદા કરે તો તેને કહેવું કે, હું મૃત્યુને શરણે જાઉં છું, તે તને અગ્નિમાં બાળી નાંખશે. ૪

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति सर्व ऊष्माणो अग्रस्ता अनिरस्ता विवृत्ता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વે સ્વરો ખુલ્લી રીતે તથા મોટેથી બોલવા યોગ્ય છે. આ સ્વરો બોલવામાં હું ઇંદ્રના બળનો આશ્રય કરું છું, એમ ચિંતન કરવું. ઉષ્માક્ષરોના અંદરના

ભાગમાં પ્રવેશ નહિ પામેલ, બહાર છૂટો નહિ પડેલ તેમ ખુલ્લી રીતે ઉચ્ચાર કરવો જોઇએ તથા પ્રજાપતિના આત્માને મારું જીવન આપું છું, એમ ચિંતન કરવું. સ્પર્શાક્ષરો આસ્તેથી તથા ખુલ્લી રીતે ઉચ્ચારવા જોઇએ તથા હું મૃત્યુના આત્માને અર્થાત્ શરીરના અવયવને મારા શરીરમાંથી બહાર કાઢું છું, એમ ચિંતન કરવું.

ત્રયોવિંશ ખંડ.

ધર્મના ત્રણ સ્કંધો તથા ૐકારની બ્રહ્મરૂપતા.

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥

શબ્દાર્થ—ધર્મના ત્રણ વિભાગો છે; જેમકેઃ-યજ્ઞ, અધ્યયન તથા દાન. (યજ્ઞ, અધ્યયન તથા દાન) મળી પ્રથમ વિભાગ, તપ દ્વિતીય અને બ્રહ્મચારીએ આચાર્યના ગૃહમાં રહેવું, તે તૃતીય છે. જેઓ આ ધર્મોને પાળે છે, તેઓ બ્રહ્મ લોકને પામે છે અને બ્રહ્મ સંસ્થ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનાપરજ આસ્થાવાળો કેવળ અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

ટીકાઃ—ૐકારોપાસનાની પુષ્ટિ અર્થે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ધર્મના ત્રણ વિભાગો થઇ શકે છે. તેમ છતાં એમ નહિ ધારવું કે, ૐકાર અથવા ઉદ્‍ગીથની ઉપાસના સામવેદના એક ભાગ તરીકે સિદ્ધિદાતા છે કારણ કે આખા સામવેદની ઉપાસનાવડે જે કાર્ય ન થઈ શકે અર્થાત્ અમૃતતા પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તે કેવળ એક ૐકારોપાસનાથીજ થઈ શકે છે. આજ કારણથી માત્ર તેની ઉપાસના અર્થે શ્રુતિવિશે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યુ છે.

ધર્મના ત્રણ પ્રકારો થઇ શકે છે; અર્થાત્ ધર્મ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ શકે છે. જેમ યજ્ઞ-અગ્નિને આપવામાં આવતું હવિ, બીજું નિયમ પ્રમાણે ઋક્ અને બીજા વેદોનું અધ્યયન તથા ત્રીજુ દાન—

ભિક્ષા ન માગનાર એવા પુરુષોને યજ્ઞભૂમિની બહાર પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે ભિક્ષાદાન કરવુ તે આ પ્રકારનો ધર્મ ગૃહસ્થાશ્રમીઓને લાગુ પડે છે તથા કેવળ તેઓએ પાળવા યોગ્ય હોવાથી એનું નામ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ રાખ્યુ છે પ્રથમ શબ્દવડે ધર્મની શરૂઆત એમ અર્થ લેવો નહિ, પણ તેના વર્ગનો પ્રથમ એમ લેવુ તેમજ આગળ ચાલતા દ્વિતીય તથા તૃતીય શબ્દો લીધા છે દ્વિતીય તપ છે આ તપ શબ્દવડે કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિ વ્રતો, યતિપણુ અથવા બ્રહ્મના આશ્રય રહિત યતિનો ધર્મ પાળવો તે બ્રહ્મચારીનો ધર્મ પાણી આખુ જીવિત 'કેવળ' ગુરુના ઘરમા જ ગાળવુ, તે ધર્મનો તૃતીય ભાગ છે અહી 'કેવળ' શબ્દ વાપરવાથી એમ જણાવવામા આવે છે કે, પૂર્ણ આયુષ્ય ગુરુને ત્યા ગાળવુ પણ વેદોના અધ્યયનની જિજ્ઞાસાથી થોડો સમય ગુરુને ઘેર ગાળવાથી ભવિષ્યમા પુણ્ય લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી આ પુણ્ય કાર્યોવડે ત્રણે આશ્રમના મનુષ્યો પુણ્ય લોકને પામે છે આખરે આ વિષયવિશે નહિ દર્શાવાયલો યતિ જો કે પૂર્ણ રીતે બ્રહ્મનો જ આશ્રય કરનારો છે, તેજ કેવળ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે આ પદ સત્ય લોકથી કેવળ ભિન્ન છે તથા તે અનત કહેવાય છે આ સ્થાનવડે દેવોનુ અમૃતસ્થાન ન લેવુ, કારણ કે તે ક્ષર કહેવાય છે, જેથી તેને બીજા વર્ગમા ગણવામા આવ્યુ છે જો દેવસ્થાન બ્રહ્મના સ્થાન સરખુ જ હોત તો તેની ગણના બ્રહ્મસ્થાનની સાથે જ કરવામા આવતે પણ તેની ગણના જૂદી કરવાથી એમ સ્પષ્ટ થઇ શકે છે કે, આ સ્થાનવડે અનત અમૃતત્વવાળુ સ્થાન લેવુ મનુષ્યના જૂદા જૂદા આશ્રમોવિશે પ્રાપ્ત થતા ફળો કરતા ૐકારોપાસના અત્યત શ્રેષ્ઠ છે, તે દર્શાવવા ધર્મો વિશે અત્ર કહેવામા આવ્યુ છે ધર્મના વિષયપર કોઈ અમુક નિયમ નક્કી કરવા માટે અહી ધર્મપર વિવેચન કરવામા આવ્યુ નથી ફળ સબધી સ્તુતિ તથા નિયમના હેતુઓ બે પ્રકારના છે, એમ કહેવાથી ભાવમા પણ ભિન્નતા પ્રાપ્ત થશે પણ તેમ હોવુ ન જોઇએ, કારણ કે એક જ શબ્દનો ભિન્ન ભિન્ન અર્થ એકી જ વખતે હોઈ શકે નહિ સ્મૃતિમા દર્શાવેલ ફળો કહ્યા પછી ૐકારના પૂજનનુ ફળ અમૃતત્વ છે, આમ કહેવુ, એ જ તેની સ્તુતિ છે જેમ દૃષ્ટાંત તરીકે પૂર્ણવર્માની સેવા કરવાવડે અન્ન તથા ખોરાક મળે છે તથા રાજ્યવર્માની સેવાથી રાજ્ય મળી શકે છે. અહીં પ્રથમની સાથે સરખાવતા બીજાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી છે, પણ પહેલાના ગુણો દર્શાવ્યા

નથી તે જ પ્રમાણે ઉપરની બાબતમાં લેવું ૐકારના લક્ષણવાળું સત્ય તથા પરબ્રહ્મ તે જ પ્રણવ છે વેદોના કહેવા પ્રમાણે આ અક્ષર જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે તથા કઠોપનિષદમાં ખુલ્લી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, કેવળ ૐકારની ઉપાસનાથી જ અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

કેટલાક ટીકાકારો એમ કહે છે કે, ચારે આશ્રમોના મનુષ્યો જેઓ જ્ઞાન (બ્રહ્મજ્ઞાન) થી બહિર્મુખ છે, તેઓ પોતાના કાર્યના ફળ તરીકે સત્ય લોકને કોઈ પણ પ્રકારની ભિન્નતા સિવાય પ્રાપ્ત થાય છે કારણ મૂળમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, આ સર્વ સત્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તથા એમાં બ્રહ્મજ્ઞાનરહિત યતિનો પણ સમાવેશ થાય છે જ્ઞાન, ધાર્મિક કાર્યો અને યતિના ધર્મો, આ સર્વને તપ કહેવામાં આવે છે આથી શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, તપ એ દ્વિતીય છે તથા ચાર વર્ણમાંનો કોઇ પણ મનુષ્ય જે ૐકારની ઉપાસના કરે છે અર્થાત્ બ્રહ્મ વિશે આસક્ત થાય છે, તે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે કોઈ પણ પ્રકારની ભિન્નતા સિવાય દરેક વર્ણનો મનુષ્ય ૐકારોપાસનાને યોગ્ય હોય છે તથા કોઇનો પણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી બ્રહ્મસંસ્થા અર્થાત્ બ્રહ્માસક્તિ શબ્દ કાંઇ તિલયવાદિ શબ્દ સરખો નથી, પણ એક ચોક્કસ વસ્તુનો નિર્દેશકર્તા છે એટલે કે યતિનો નિર્દેશકર્તા છે

૧ આ શબ્દ બે શબ્દનો બનેલો છે -બ્રહ્મ અને આસક્તિ અને જે શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ વિષયક અર્થ હોય તેનો અર્થ તેજ વખતે ગમે તેમ થઈ શકે નહિ સર્વ વર્ણના મનુષ્યોથી બ્રહ્મવિશે આસક્તિ રાખી શકાય જ્યાં જ્યાં બ્રહ્માસક્તિ દર્શાવવામાં આવી છે ત્યાં ત્યાં જેઓ બ્રહ્મવિશે આસક્ત હોય છે તેવા એકલા યતિઓને જ ન ગ્રહણ કરવા યતિને દર્શાવીને કેવલ ધર્મ પાળવાથીજ અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ તેમ જો હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો પ્રયાસ નિરર્થક થઇ પડે તેમ એમ પણ નહિ કહી શકાય કે યતિના આશ્રમમાં થતું જ્ઞાન જ અમૃતત્વને પમાડે છે આ સર્વપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાન યુક્ત ચારે વર્ણના મનુષ્યોથી કરાયલા સત્કાર્યો અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરાવે છે કોઇ ચોક્કસ માણસ જ અમૃતત્વને પામી શકે છે એમ નથી કોઈ પણ અધિકારીને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તે અમૃતત્વભાવને પામે છે, સર્વે ઉપનિષદોમાં પણ દર્શાવ-

વામાં આવ્યુ છે કે, કેવળ જ્ઞાન જ મુક્તિનું સાધન છે. આથી ચાર વર્ણમાંનો કોઇ પણ બ્રહ્મવિશે આસક્ત થાય છે, તે અમૃતભાવને પામે છે.

ઉપર કહેવા પ્રમાણે કહેવુ, તે અયોગ્ય છે. ક્રિયાવાચક જ્ઞાન તથા પરમાત્માવાચક જ્ઞાન બન્ને ભિન્ન છે. માટે એક જ પુરુષમાં એકી વખતે બન્ને પ્રકારનુ જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ

કર્તા, કર્મ અને કાર્ય વચ્ચે ભિન્નતા દર્શાવનારું જ્ઞાન કર્મકાંડના વિષયને જોડે છે આ રીતની કર્તા કર્માદિની ભિન્નતા શાસ્ત્રવિશે દર્શાવી નથી પણ પ્રાણીમાં કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. વળી "અત્ય અદ્વિતીય છે." 'સર્વ વસ્તુ પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે.' તથા 'સર્વ બ્રહ્મમય છે.' આ રીતનું જ્ઞાન શાસ્ત્રવિશે દર્શાવેલ છે. પણ જ્યાં સુધી કર્તા, કર્મ તથા કાર્ય આની ભિન્નતાવાળું જ્ઞાન અતઃકરણમાથી નાશને પ્રાપ્ત થયુ નથી, ત્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાન તેના અંતઃકરણ વિશે પ્રવેશ કરી શકતું નથી, આ બન્ને જ્ઞાનો ભિન્ન છે, એક કર્માદિનું પ્રયોજક છે તથા બીજું જ્ઞાન કર્માદિકનો ત્યાગ કરાવનાર છે. એકજ ચંદ્રમા છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન થયા પછી ચંદ્રો બે છે, આ પ્રકારનો વિચાર નાશને પામે છે. આજ પ્રકારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને ભિન્ન પ્રકૃતિવાળાં હોવાથી એકી વખતે એકતામા રહી શકે નહિ દેવોના જ્ઞાન વિશે પણ આજ પ્રકાર રહેલ છે. "બ્રહ્મ એક તથા અદ્વિતીય છે, બ્રહ્મ સત્ય સ્વરૂપ છે, સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થોમાં રહેલ ભિન્નતા ખોટી છે" આ રીતના અદ્વિતીય બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે ક્રિયા દર્શાવનારા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, કારણ કે કારણ, કર્મ તથા કાર્યની ભિન્નતા દર્શાવનાર જ્ઞાન જે ક્રિયા તરફ દોરવી લઈ જાય છે તે, બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી નાશને પામે છે. જે બ્રહ્મવિશે પરોવાયલો છે તે કર્માદિ વિષયોથી રહિત હોય છે. આ રીતની અવસ્થા પરિવ્રાટ્ સિવાય બીજા કોઇને લભ્ય નથી.

જેનુ કર્મવિષયક જ્ઞાન નાશ નથી પામ્યું, જે ભિન્ન ભિન્ન જૂવે છે, સાંભળે છે, વિચારે છે તથા સમજે છે અને જે એમ માને છે કે, ફલાણાં ફલાણાં કર્મો કરવાથી ફલાણી રીતનાં ફળ મને પ્રાપ્ત થશે તથા તેમ ધારી તે પ્રમાણેનાં કર્મો કરે છે, તે પોતે કદી બ્રહ્મમય બની શકતો નથી. કારણ તે મનુષ્ય જે ભિન્નતા

કેવળ કહેવા માત્રની જ છે તથા જે ખોટું જ્ઞાન છે, તેના પર તે આધાર રાખે છે. કર્મ સંબંધી જ્ઞાન ખોટું જાણી, જેણે તેનો ત્યાગ કર્યો છે, એવા માણસમાં કેટલાક ખાસ કર્મના વિષયો ધર્મ તરીકે પૂજવા યોગ્ય છે, એવો વિચાર રહેતો નથી. જેમ આકાશનું મૂળ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તેને વિશે કેટલાક ખાસ શ્યામ વિભાગો છે, એવો તેનો વિચાર નાશને પામે છે. જો તમે એમ કહો કે, કર્મ-વિષયક જ્ઞાન નાશને પામ્યું છે, છતાં કેટલાક સંસ્કારો બાકી રહ્યા છે, તો તેનું અદ્વિતીય બ્રહ્મતાનું જ્ઞાન નિરર્થક ઠરે છે. આ વિષયમાં એવી શંકા ઉઠશે કે, કર્મ પંચનો સમૂળો નાશ થવો જોઇએ. પણ તેમ થતું નથી. જેમ માણસને સ્વપ્ન હોય છે ત્યાં સૂધી તે ઉંઘ-વાની સ્થિતિમાં રહેલો હોય છે, તેમ કર્મ સંબધી જ્ઞાન જ્યાં સુધી નાશને નથી પામ્યું ત્યાં સૂધી કર્મમાર્ગની પૂર્ણ સત્તા તેનાપર હોય છે. સકામ કર્મો યોગ્ય નથી, એવું જાણનારા સકામ કર્મ ન કરે, તેથી કાંઇ સકામ કર્મનો નાશ થતો નથી. કારણ જેમની કામ-વાસના હોય છે તે સર્વ કામ્ય કર્મો કરે છે. આથી ખુલ્લુ છે કે, બ્રહ્મવેત્તા જે કેવળ બ્રહ્મવિષે જ આસક્ત છે, તેનાં સર્વ કર્મોના ત્યાગવડે કર્મનો સમૂળો નાશ થતો નથી. કેમકે બ્રહ્મજ્ઞાન રહિત પુરુષો જ આ કર્મવિશે આસક્ત હોય છે. ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનો ત્યાગ કરનારા એવા જેઓ યતિધર્મને પાળે છે, તેઓ પણ અન્ન-પાનાદિ સર્વ કરે છે તેમ બ્રહ્મવેત્તાએ અગ્નિને હવિ આપવા વિ-ગેરે સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો કહ્યો નથી. ધર્મના વિષયમાં એક ચોકસ મનુષ્યના નિયમો સર્વને લાગુ પડી શકતા નથી. ખરાબ આકાંક્ષા મનમાં રાખી કોઇના પર જાદુનો પ્રયોગ કરવો તે નિષિદ્ધ છે, તેમ છતાં જો કોઇ જાદુનો પ્રયોગ કરે છે તથા તેમાં પોતા-ના શત્રુ વિગરેનુ કાંઈ પણ રીતનું નુકશાન કરતો નથી તો તે નિ-ષિદ્ધકારક નથી. નૈષ્કર્મ્ય જ્ઞાન, જે કર્મના હેતુનો નાશકર્તા છે, તે પ્રાપ્ત થયા પછી અગ્નિ આદિને હવિ આપવી વિગરે કર્મો તેને રહેતાં નથી, તેમ છતાં યતિ સરખાને પણ જઠરાગ્નિની તૃપ્તિ અર્થે અન્નાદિનો આહાર તો કરવો પડે છે જ. જો તમે એમ કહો કે કર્મનો ત્યાગ કરવાવડે તેને દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય તથા તે ભયને લીધે તેણે કર્મ કરવાં જોઇએ; પણ તેમ છે નહિ. કારણ બ્રહ્મજ્ઞા-નની જેને પૂર્ણ આરુક્તિ નથી, તેઓ જ નૈષ્કર્મ્ય ન હોવાથી દુઃખી થાય છે. પૂર્ણ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિથી જેઓ નૈષ્કર્મ્ય થયા નથી

તેવાઓને તો કર્મ આવશ્યક છે જે કર્મ કરવાને બંધાયલો છે, તેજ કર્મનો ત્યાગ કરે તો દુખી થાય છે. પણ જે કર્મબદ્ધ નથી તે ન કરે તો તેથી તેને દુખ પ્રાપ્ત થતું નથી જેમ ગૃહસ્થાશ્રમીએ પ્રથમ બ્રહ્મચારી ધર્મનો ત્યાગ કરવો જોઇએ નહિ તેમ કોઈ એમ કહે કે, ગમે તે આશ્રમમાં રહી તે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછી પરિવ્રાજ ધર્મો પાળી શકે તો તેમાં શી હાનિ છે ? પણ તેમ ચાલી શકે નહિ કારણુ જે જે આશ્રમમા રહેલો હોય, ને તે આશ્રમમા કરવા યોગ્ય જે જે ક્રિયાઓ હોય તે જો ન કરે તો તેને દુખની પ્રાપ્તિ થાય છે શ્રુતિ ઉપરથી ખુલ્લું જણાઈ આવે છે કે, સ્વાત્મ વિચારનો ત્યાગ કર્યા પછી જે યતિપણાને ધારણુ કરે છે તે ખરે યતિ છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમી વિગેરે યતિધર્મ પાળનારા કહેવાઈ શકે નહિ આસક્તિ જે કર્મ કરાવવામા મૂળ કારણુરૂપ છે, તેનો બ્રહ્મ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ વડે નાશ થવા પછી યતિએ સંયમ તથા તપ આદિ પાળવાની કાંઇ જરૂર નથી, એવી કોઇને શંકા થાય તો તેના પ્રતિ ઉત્તરમા કહેવાનું કે, ક્ષુધા આદિની અસરથી જેઓ અદ્વૈત જ્ઞાનનો ત્યાગ કરી દે છે, તેવાઓને સંયમાદિ નિયમો પાળવા આવશ્યક છે, કારણુ તેમ જો તેઓ ન કરે તો તેઓને ભ્રષ્ટ થવાનો સંભવ રહે છે અદ્વૈત બ્રહ્મના જ્ઞાન પહેલા પણ નિષિદ્ધ કર્મનો તો ત્યાગ કરવામા આવેલો હોય છે પણ જેમ અંધારી રાત્રીમા કાંટા આદિ પર ભૂલમા પગ મૂકાઈ જવાય છે પણ સૂર્યની સમક્ષમા તેમ થતું નથી તેમ અદ્વૈત જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછી ભૂલમા જે નિષિદ્ધ કર્મો કરાઇ જવાય છે, તેનો ત્યાગ થાય છે

આ બધી બાબત પરથી એમ પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, માત્ર યતિ જેણે સર્વ કર્માદિનો ત્યાગ કર્યો છે તે જ બ્રહ્મમા આસક્ત થાય છે ચારે આશ્રમના મનુષ્યો જેઓએ સત્ય બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી તેઓ કદાચ ઉચ્ચતર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તે વાત ખરી છે પણ એમ કહેવું કે તપવડે મરી અંદરખાને યતિપણું દર્શાવ્યુ છે તે વાત કેવળ ભૂલ ભરેલી છે અદ્વૈત જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછી યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ સાથે તપનો પણ નાશ થાય છે કારણુ તપ તો જેનું સકામ કર્મવાળુ જ્ઞાન નાશ નથી પામ્યુ, તેને માટે છે અજ્ઞાને આશ્રયી રહી તે કેટલાક કામ્ય કર્મો કરે છે તો તે અયોગ્ય નથી પણ જે યતિએ કામ્ય કર્મનો સમૂળો નાશ કર્યા છે, તે

જે ખરેખરા સત્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો છે. નહિ તો તે સત્યજ્ઞાન નકામુ છે.

બ્રહ્મસંસ્થા શબ્દ યવ અથવા વરાહ જેવો પ્રાતિપદિક શબ્દ નથી, પણ તે પરિવ્રાટને લાગુ પડે છે અને આ બ્રહ્મસંસ્થા (પરિવ્રાટ) બ્રહ્મવિશે પૂર્ણાસક્ત છે પણ બીજા નહિ. પ્રાતિપદિક કહેવાનુ કારણુ એ કે ગૃહસ્થ, તક્ષ તથા પરિવ્રાજક આ શબ્દનો મૂળ વ્યત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ કરવા જઇએ તો ગૃહસ્થનો અર્થ એ થાય કે ઘરમાં રહેનાર, તક્ષ એટલે લાકડાં ફાડનાર અને પરિવ્રાટ્ એટલે ઘર વિનાનો પુરુષ જે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ભટકયા કરે તે. આ ત્રણુ શબ્દોમાં તક્ષ શબ્દનો મૂળ વ્યુત્પત્તિનો અર્થ કાયમ રહ્યો છે, પણુ ગૃહસ્થ તથા પરિવ્રાટ્ શબ્દો મૂળ અર્થમાં નથી વપરાતા, પણુ પ્રાતિપદિક અર્થમાં એટલે એક વિશેષ વર્ગને જ લાગુ પડે છે. આજ પ્રમાણે બ્રહ્મસંસ્થા શબ્દ તેજ યતિને લાગુ પડે છે કે જેણે સર્વ કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, જેણે ચારે આશ્રમોને છોડી દીધા છે તથા જે પરમ હંસ કહેવાય છે, તેવાજ પુરુષને શ્રેષ્ઠ તથા અલભ્ય અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવાય છે. તેજ ખરેખરો વેદોમાં કહેલ પરિવ્રાટ છે અને નહિ કે જેણે ઉપવીત ધારણુ કરી છે, હાથમાં દંડ ધારણુ કર્યો છે અથવા ભિક્ષુકની કાપાલિકા લીધી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આવા યતિને શિખાઆદિ પણુ હોતાં નથી. તેમ તેને કોઇ પણુ પ્રકારનું ચિહ્ન પણુ હોતું નથી. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે તેણે સર્વ આશ્રમોનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તથા તે હમેશા નિષ્કલંક એવું સત્ય જ વદે છે સ્મૃતિમાં કહ્યુ છે કે તેવો યતિ કોઇની સ્તુતિ કરતો નથી તેમ કોઇને નમન પણુ કરતો નથી. તે કોઇ પણુ પ્રકારની ક્રિયા કરતો નથી તે ખરો સત્ય જ્ઞાનનો વેત્તા છે. તેને કોઈ રીતનું લિંગ–ચિન્હ હોતું નથી.

સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે, સર્વદા ક્રિયામાંથી મુક્ત થવું, તે પણુ અયુક્ત છે. કારણુ જે અનુભવ ક્રિયા, કર્ત્તા અને તેઓનાં ફળની વચ્ચે ભિન્નતા દર્શાવે છે, તે મૃષા (ફોગટ) માને છે. ક્રિયાયુક્ત કર્મોમાં કર્તૃત્વાદિનો અભાવ જે શૂન્યત્વને માનનારા બૌદ્ધવાદીઓ કહે છે તે પણુ ભૂલ ભરેલું છે. કારણુ કે તે મતને માનનાર તેનું (કર્તૃત્વાદિનું) અસ્તિત્વ કબુલ કરે છે. ક્રિયાનું સ્વાતંત્ર્ય જે

ન્યતાથી અજ્ઞાની મનુષ્યો માને છે તે પણ ખોટું છે. કારણ તેઓના-માંથી પ્રમાણવડે કર્તૃત્વાદિનો વિચાર નાશ પામ્યો નથી. આ સર્વ વિવાદોમાંથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે યતિનું અદ્વૈત જ્ઞાન વેદાંતના પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયુ છે તેવાજ યતિને કર્મત્યાગ તથા બ્રહ્મ વિશે પૂર્ણ આસક્તિ સત્ય છે. અહીં કોઇને શંકા થશે કે, આ પ્રકારનો યતિ જો ગૃહસ્થાશ્રમીને રાખવાના અગ્નિનો ત્યાગ કરે તો તે દોષિત થાય કે નહિ ? આ વિશે શ્રુતિમાં કહ્યુ છે કે, આ પ્રકારનો પરિવાટ્ ગૃહસ્થાશ્રમીના અગ્નિના અધિષ્ઠાના દેવોનો પણ નાશકર્તા છે. અદ્વૈત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ પછી ગાર્હપત્ય અગ્નિનો ત્યાગ, જેમ એક ગૃહસ્થાશ્રમીના ઘરનો પ્રલયવડે નાશ થવાથી તેના અગ્નિનો પણ નાશ થાય છે તેના સરખો છે શ્રુતિમા કહ્યુ છે કે બ્રહ્મવેત્તાપર અગ્નિનો ક્રોધ હોતો નથી

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ —પ્રજાપતિ લોકોવિષે ચિંતન કરવા લાગ્યા. આ ચિંતનમાંથી ત્રણ વિદ્યા ઉત્પન્ન થઇ. તેઓ આ ત્રણ પ્રકારની વિદ્યાપર ચિંતન કરવા લાગ્યા, જ્યારે તેમાંથી ત્રણ અક્ષરો જેમકે ભૂ:, ભુવ તથા સ્વર્ ઉત્પન્ન થયા.

ટીકા —પ્રજાપતિ એટલે બ્રહ્મનો પુત્ર વિરાટ્ લેવો, અથવા મરિચિનો પુત્ર કાશ્યપ લેવો.

तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकार सम्प्रास्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृणा ॐकार एवेदꣳ सर्वमोङ्कार एवेदꣳ सर्वम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—તેઓ આ ત્રણ અક્ષરોવિષે ચિંતન કરવા લાગ્યા, જેમાંથી ૐ એ પ્રકટ થયો. જેમ પર્ણો તેની ડાંખળીઓ સાથે સંલગ્ન હોય છે, તેમ વાણી ૐકાર સાથે સંલગ્ન છે. ખરેખર આ સર્વ ૐકારૂપ જ છે. આ સર્વ ૐકારરૂપ જ છે.

ચતુર્વિંશ ખંડ.

અજ્ઞની નિંદા તથા જ્ઞાન અર્થે સામહોમ મંત્ર.

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रात सवनए रुद्राणां माध्य न्दिनए सवनमादित्यानाञ्च विश्वेपाञ्च देवानां तृतीयसवनम्॥१॥

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે કે, સવારની ક્રિયા વસુઓને, મધ્ય દિવસની રુદ્રને અને અપરાહ્ણ દિવસની ક્રિયા વૈશ્વદેવો તથા સૂર્યોને લાગુ પડે છે.

ટીકા—પ્રાતઃ ક્રિયા જે કરવામાં આવે છે, તેના અધિષ્ઠાતા દેવ વસુ છે તથા તેઓનું અધિષ્ઠાન આ લોક (પૃથ્વી) જેની સાથે તે ક્રિયા સંલગ્ન છે તે છે. મધ્યાહ્ન ક્રિયાના અધિષ્ઠાતા દેવ રુદ્રો છે તથા તેઓનુ અધિષ્ઠાત પ્રદેશ અંતરીક્ષ છે. અપરાહ્ન કાળની ક્રિયાના અધિષ્ઠાતા દેવ સૂર્યો તથા વૈશ્વદેવો છે તથા તેઓનું અધિષ્ઠાન તૃતીય લોક અથવા સ્વર્ગ છે. આ રીતે યજમાનને કોઈ પણ લોક અવશિષ્ટ રહેતો નથી.

क तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान् कुर्यात् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—યજમાનનો લોક કયો છે? આનો ઉત્તર જે જાણતો નથી તે કેવી રીતે યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરી શકે? આથી વિદ્વાનેજ યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરવી જોઇએ.

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवए सामाभिगायति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રાતર્ અનુવાકરૂપ શસ્ત્ર (નહિ ગાન થયેલ ઋચાઓના સમૂહના) આરંભ પહેલાં ગાર્હપત્યના પાછલા ભાગમાં ઉત્તરાભિમુખે બેમી યજમાન વાસવ નામનું સામગાન કરે છે.

लो १ कद्वारमपावार्णू ३३३ पश्येम त्वा वय र रा ३३३ ५१ हुं १ आ २३३ जा ३ यो ३ आ १२४५ इति ॥

શબ્દાર્થ—આ લોકનાં દ્વાર ઉઘાડો, જેથી અમે રાજ્યપ્રાપ્તિ મેળવવા આપના દર્શન કરી શકીએ. ૪

ટીકા—લોકના દ્વાર કહેવાથી પૃથ્વી લોકની પ્રાપ્તિ અર્થે દ્વારને ખોલો, કે જે દ્વારવડે અમે રાજ્યપ્રાપ્તિ માટે આપના દર્શન કરીએ

अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकंमे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી પૃથ્વીના તથા સર્વ લોકના આધારરૂપ અગ્નિને કહી તેને તે બલિદાન આપે છે તથા કહે છે કે, હુ કે જે યજમાન છું, તેને માટે તમે મને લોક આપો અને આ પૃથ્વી લોક યજમાનનો જ છે, કે જેનેવિષે હું જવાવાળો છું ૫

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वो त्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनꣳ संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—હું યજમાન આયુષથી પર (મૃત્યુ થયા પછી) તે લોકને પામીશ 'સ્વાહા' શબ્દથી ઉચ્ચારાતો આ હવિ ગ્રહણ કરો 'પરિઘને દૂર કરો' એમ કહી યજમાન ઉઠે છે વસુઓ તે યજમાનને પ્રાત સવન સબધી પૃથ્વી લોકને આપે છે

ટીકા—પરિઘ શબ્દવડે લોકદ્વારનુ પ્રતિબધ જાણવુ

पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रꣳ सामाभिगायति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—મધ્યાહ્‌ન દિવસના સવનના આરંભની પહેલા અગ્નિધ્રીય (દક્ષિણાગ્નિ) અગ્નિની પાછળ ઉત્તરાભિમુખે બેસી રુદ્રોની સ્તુતિવાળું સામ તે ગાય છે ૭

ला३कद्वारमपावा३र्णू ३३ पश्येम त्वा वयं वैरा ३३३३३ हुं ३ आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—અતરિક્ષ લોકના દ્વાર ઉઘાડો, કે જેથી અતરિક્ષ લોકને મેળવવા હુ આપના દર્શન કરુ ૮

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ सम्प्रयच्छन्ति ॥१०॥

શબ્દાર્થ:—પછી પવન જે અંતરિક્ષમાં રહે છે તથા જે તે લોકના આશ્રયરૂપ છે, તેને નમ: કહી યજમાન હવિ આપે છે તથા કહે છે કે મને યજમાનને (અધિષ્ઠાન માટે) આપનો અંતરિક્ષ લોક આપો; જેથી તે-લોકને હું મારા મૃત્યુ પછી મેળવું. સ્વાહાથી મારું આપેલું આ હવિ આપને ગ્રાહ્ય થાઓ. દ્વારનાં પ્રતિબંધો ઉઘાડી નાંખો, આમ કહી તે ઉભો થાય છે અને તેની મધ્યાહ્નન કાળની ક્રિયાને રુદ્રો પૂર્ણતા પમાડે છે. ૯ ૧૦.

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यꣳ स वैश्वदेवꣳ सामाभिगायति ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—અપરાહ્નણના સવનના પ્રારંભ પહેલાં આહવનીય અગ્નિની પાછળ ઉત્તરાભિમુખે બેસી તે સૂર્ય તથા વૈશ્વદેવોની સ્તુતિવાળું સામ ગાન કરે છે. ૧૧

लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳस्वारा ३३३३३ हुं ३आ ३३ज्या ३ यो ३आ ३२१११इति ॥१२॥

आदित्यमथ वैश्वदेवं लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳ साम्रा ३३३३३ हुं ३ आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ—ઊર્ધ્વ ઉપરના લોકનાં દ્વાર ઉઘાડો, કે જેથી હું સ્વારાજ્ય તથા સામ્રાજ્ય મેળવવા આપનાં દર્શન કરું. આટલું સૂર્યને કહેવામાં આવે છે તથા પછી વૈશ્વદેવને કહેવામાં આવે છે કે ઊર્ધ્વ ઉપરનાં દ્વાર ખોલો, કે જેથી સ્વારાજ્ય તથા સામ્રાજ્ય મેળવવા હું આપનાં દર્શન કરું. ૧૨-૧૩.

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिवि क्षिभ्यो लोकक्षिभ्यो लोकं मे यजमानाय विन्दत ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ—પછી સ્વર્ગને વિશે રહેનારા તથા સ્વર્ગલોકના આશ્રયરૂપ સૂર્યો તથા વૈશ્વદેવોને નમન કરી હવિ અર્પણ કરે છે. હું કે જે યજમાન છું તે મને તમે રહો છો તે લોક આપો. ૧૪

एप वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपहत परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ—આ યજમાનનો લોક છે. હું યજમાન મૃત્યુ પછી ત્યાં આવીશ. સ્વાહા કહી આ હવિ આપને ગ્રાહ્ય થાઓ. અર્ગલાને (તે લોક પ્રાપ્ત થવામાં રહેલ પ્રતિબંધોને) આપ નિવારણ કરો. આમ કહી તે ઉભો થાય છે. ૧૫.

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयं सवनꣳ सम्प्रयच्छन्त्येप ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યો અને વિશ્વેદેવો તેની અપરાહ્‌ણિક ક્રિયા પૂર્ણ કરે છે. જે આ યજ્ઞમાત્રાને જાણે છે, ખરેખર જે આ જાણે છે, તે ક્રિયાનો ખરેખરો ભાવાર્થ સમજે છે.૧૬.

ટીકાઃ—યજ્ઞમાત્રા યથોક્ત યજ્ઞનું મૂળ સ્વરૂપ.

---

*તૃતીય પ્રપાઠક–પ્રથમ ખંડ.

આદિત્યાદિ બ્રહ્મની ઉપાસના

॥ ॐ ॥ असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवꣳशोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

---

* બીજા પ્રપાઠકમાં કર્મના અંગ સબંધી જ્ઞાનનુ વર્ણન કર્યા પછી ત્રીજા પ્રપાઠકમાં કર્મના ફળરૂપ આદિત્યની સ્વતંત્ર ઉપાસના-

શબ્દાર્થઃ—ૐ ! ખરેખર સૂર્ય દેવોના મધરૂપ છે. સ્વર્ગ વાંકા વાળેલા વાંસરૂપ છે. આ કમાનવાળા વાસંને લટકતું અંતરીક્ષ મધપુડારૂપ છે અને મરિચિઓ પુત્રો અર્થાત્ અંડરૂપે છે. ૧

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યનાં પૂર્વ મરિચિઓ પૂર્વ તરફનાં મધપુડાનાં છિદ્રો છે. ઋચાઓ મધના કર્તા ભ્રમરરૂપ છે. ઋગ્વેદ-(માં દર્શાવાયલી ક્રિયાઓ) પુષ્પરૂપ છે તથા તેમાં રહેલ પ્રવાહી પદાર્થ અમૃતરૂપ છે. ખરેખર આ ઋચાના મંત્રો આ પ્રમાણેના છે. ૨

एतमृग्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—મંત્રોએ ઋગ્વેદમાં દર્શાવેલી ક્રિયાઓપર પ્રકાશ પાડયો. આ પ્રકાશિત કરેલી ક્રિયાઓમાંથી કીર્તિ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય તથા ભક્ષણ કરવા યોગ્ય અન્નરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયો. ૩

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितꣳरूपम् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી કીર્તિ આદિએ ત્વરિત ગમન કરી સૂર્યની ચારે દિશાએ આશ્રય લીધો, જેથી ઉદય થતા સૂર્યનું રાતું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. ૪

નો વિધિ વર્ણવવામાં આવ્યો છે યતના વ્યપદેશ પછી તેના કાર્યભૂત સૂર્ય સંબંધી ઉપાસનાથી શ્રેષ્ઠતમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યુ છે.

દ્વિતીય ખંડ.

દક્ષિણગત રશ્મિ મધપુડાના છિદ્રરૂપે.

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूꣳष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હવે સૂર્યનાં દક્ષિણગત રશ્મિઓ ખરેખર દક્ષિણ મધપુડાના છિદ્રરૂપ છે. તેમાં યજુર્વેદના મંત્રો મધ કરનારા ભ્રમરરૂપ છે. યજુર્વેદમાં દર્શાવેલી ક્રિયાઓ પુષ્પ રૂપ છે અને રસ અમૃતરૂપ છે. ૧

तानि वा एतानि यजूꣳष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર યજુર્વેદમાં દર્શાવેલી ક્રિયાઓપર આ યજુર્વેદના મંત્રોએ આલોચન કર્યું. આ આલોચન કરેલી ક્રિયામાંથી કીર્તિ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય તથા ભક્ષણ કરવા યોગ્ય અન્નરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયા. ૨

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लꣳरूपम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આ રસોએ સૂર્યની ચારે બાજુએ ફરી વળી આશ્રય લીધો, જેથી સૂર્યનું શુકલરૂપ થયું. ૩

તૃતીય ખંડ.

પશ્ચિમગત રશ્મિ મધપુડાના છિદ્રરૂપે.

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः॥१॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી તેના પશ્ચિમ ભાગના રશ્મિઓ ખરેખર પશ્ચિમ તરફના મધપુડાનાં છિદ્રો છે. તેમાં સામ

મંત્રો મધપુડા કરનારા ભ્રમરરૂપ છે. સામવેદમાં દર્શાવેલી ક્રિયાઓ પુષ્પરૂપ છે અને રસ અમૃતરૂપ છે. ૧

तानि वा एतानि सामान्येतꣳ सामवेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳरसोऽजायत ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર આ સામ મંત્રોએ સામવેદથી દર્શાવાયલી ક્રિયાઓપર આલોચન કર્યું. આ આલોચન કરેલી ક્રિયાઓમાંથી કીર્તિ, તેજ, ઇન્દ્રિયો, વીર્ય તથા ભક્ષણ કરવા યોગ્ય અન્નરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયો. ૨

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णꣳरूपम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓએ ગમન કરી સૂર્યની ચારે બાજુએ આશ્રય લીધો, જેથી સૂર્યનું કૃષ્ણ રૂપ થયું. ૩

तद्वयक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णꣳरूपम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આ રસોએ ત્વરિત ગમન કરી સૂર્યની આસપાસ આશ્રય લીધો, જેથી સૂર્યનું અત્યંત કૃષ્ણ-રૂપ થયું. ૩

પંચમ ખંડ.

ઊર્ધ્વગત રશ્મિ મધપુડાના છિદ્રરૂપ.

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યનાં ઊર્ધ્વ રશ્મિઓ મધપુડાનાં ઊર્ધ્વ તરફનાં છિદ્રો છે. ગુહ્ય આદેશો મધ કરનાર ભ્રમરરૂપ છે; બ્રહ્મ પુષ્પરૂપ છે અને તેનો રસ અમૃતરૂપ છે. ૧

ટીકા —બ્રહ્મ શબ્દવડે પ્રણવ અથવા ૐકાર લેવો તથા ગુહ્ય આદેશ શબ્દવડે લોકદ્વાર જવા સંબંધી રહસ્યવિધિઓ જાણવી. ૧

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ ગુહ્ય આદેશોએ બ્રહ્મનું ચિંતન કરવા માંડયું. આ ચિંતનમાંથી યશ, તેજ, ઇન્દ્રિયો, વીર્ય તથા ભક્ષણ કરવા યોગ્ય અન્નરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયો. ૨

तद्वयक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આ રસે વહેવા માંડયું. પછી તેણે સૂર્યની આસપાસ આશ્રય લીધો, જેથી સૂર્યના મધ્ય પ્રદેશમાં સંક્ષોભ સરખું થાય છે ૩

ते वा एते रसानाꣳरसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—આ સૂર્યનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં રૂપો-રશ્મિઓ રસોના પણ રસરૂપ છે. કારણ કે વેદો રસરૂપે છે અને તેથી વેદોના પણ રોહિતાદિ રૂપો રસરૂપે છે. તેઓ અમૃતના પણ અમૃતરૂપ છેઃ-કારણ કે વેદો અમૃતરૂપ છે, તેથી વેદોના પણ રોહિતાદિ અમૃતરૂપ છે. ૪

ષષ્ઠ ખંડ.

વસૂપભોગ અમૃતોપાસના.

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—તેમાં પ્રથમ કહેવાયેલા રોહિતરૂપને અમૃતનો અગ્નિપ્રમુખ વસુઓ ઉપભોગ લે છે. ખરેખર દેવો આ અમૃતનું પાન કરતા નથી, તેમ ભક્ષણ પણ કરતા નથી. તેઓ કેવળ તેનાં દર્શન માત્રવડે જ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોવડે અનુભવ લઈ તૃપ્તિને પામે છે. ૧

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ રોહિત રૂપનાં દર્શનવડે તેઓ (વસુઓ) ભોગનો સમય ન હોય ત્યારે શાંત થાય છે પણ ભોગનો સમય હોય ત્યારે અમૃત ગ્રહણ કરવા તેઓ ઉદ્યુક્ત થાય છે. ૨

ટીકાઃ—ઉપભોગનો સમય વ્યતીત થયા પછી શાંત થાય છે તથા ઉપભોગનો સમય પાછો આવે છે ત્યારે ઉદ્યુક્ત થાય છે. ૨

स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આ પ્રમાણે અમૃતને જાણે છે, તે વસુઓમાંનો એક થાય છે તથા પોતાની સમક્ષ અગ્નિ

ન હોય ત્યારે શાંત થાય છે તથા ભોગસમયે તે રૂપપ્રતિ ઉદ્યોગવાળો થાય છે. ૩

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेतावदाधिपत्यꣳस्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ--રુદ્રોનો પ્રદેશ, જે દક્ષિણમાંથી સૂર્ય ઉગે છે તથા ઉત્તરમાં અસ્ત પામે છે ત્યાં સૂધીનાનો તે અધિપતિ બને છે-આ સમય સૂર્ય પૂર્વમાં ઉગે છે તથા પશ્ચિમમાં અસ્ત પામે છે, તેથી બગણો છે. ૪

અષ્ટમ ખંડ.

આદિત્યોપજીવન અમૃતોપાસના.

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હવે ત્રીજું અમૃત પ્રધાનભૂત વરુણવડે આદિત્યો ભોગવે છે. ખરેખર દેવો એનું આશન અથવા પાન કરતા નથી. તેઓ કેવળ તેનાં દર્શન માત્રવડે જ તૃપ્તિને પામે છે. ૧

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યના આ રૂપવડે તેઓ ભોગના અભાવે શાંતિને પામે છે તથા ભોગસમયે ઉદ્યોગવાન્ થાય છે. ૨

स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—જે અમૃતને આ રીતનું જાણે છે, તે આદિત્યોમા એક થાય છે તથા પ્રધાનભૂત વરુણ સહિત અમૃતને

પોતાની સમક્ષ જોઇ તૃપ્તિને પામે છે. સૂર્યનું આ રૂપ તેને શાંતિ આપે છે તથા તેથી તે ઉદ્યોગવાન્ થાય છે. ૩

स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यꣳस्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે ઉપાસક જ્યાં સુધી આદિત્ય દક્ષિણમાં ઉદય પામે છે તથા ઉત્તરમાં અસ્ત પામે છે તેથી બમણો કાળ અર્થાત્ પશ્ચિમમાંથી ઉદય પામે છે તથા પૂર્વમાં અસ્ત પામે છે, ત્યાં સૂધી આદિત્યોના અધિપતિપણાને તથા સ્વારાજ્યને પામે છે. ૪

નવમ ખંડ.

મરુત્ ઉપભોગ અમૃતોપાસના.

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હવે ચોથું અમૃત પ્રધાનભૂત સોમવડે મરુતો ભોગવે છે. ખરેખર દેવો આનું આશન કે પાન કરતા નથી. તેઓ માત્ર તેનાં દર્શનવડે જ તૃપ્તિને પામે છે. ૧

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २॥

શબ્દાર્થઃ—તેઓ સૂર્યના રૂપપ્રતિ ભોગના અભાવે શાંતિને પામે છે તથા ભોગકાળે આ રૂપ પ્રતિ ઉદ્યોગવાન્ થાય છે. ૨

स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति

શબ્દાર્થ—જે આ પ્રમાણે અમૃતને જાણે છે, તે મરુતોમાંનો એક થાય છે અને પોતાની સમક્ષ પ્રધાનભૂત સોમવડે અમૃતને જોઇ તૃપ્તિને પામે છે. તે સૂર્યના રૂપપ્રતિ ભોગના અભાવે શાંતિ પામે છે તથા તે. રૂપપ્રતિ ભોગ સમયે ઉદ્યોગવાન્ થાય છે. ૩

स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यꣳस्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—તે રૂપપ્રતિ ભોગસમયેમ રુતોનું સ્વારાજ્ય મેળવે છે તથા મરુતોના અધિપતિપણાને પામે છે, જેટલો સમય ઉત્તરમા સૂર્યને ઉદય થાય છે તથા દક્ષિણમાં અસ્ત થાય છે, આ સમય સૂર્યને પશ્ચિમથી ઉદય તથા પૂર્વના અસ્ત સમયથી બમણો છે ૪

દશમ ખંડ.

સાધ્યોપભોગ અમૃતોપાસના.

अथ यत्पञ्चममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હવે પાંચમું અમૃત પ્રધાનભૂત બ્રહ્માવડે સાધ્યદેવો ભોગવે છે. ખરેખર દેવો એનું પ્રાશન કે પાન કરતા નથી. તેઓ માત્ર તેનાં દર્શનવડે તૃપ્તિને પામે છે.

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યના આ રૂપવડે તેઓ ખરેખર ભોગના અભાવ સમયે શાંત થાય છે અને પ્રતિભોગ સમયે તેઓ ઉદ્યોગવાન્ થાય છે ૨

स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—જે આ પ્રમાણે અમૃતને જાણે છે, તે સાધ્યોમાનો એક થાય છે અને પોતાની સમસ્ત પ્રધાનભૂત બ્રહ્માવડે અમૃતને જોઈ તૃપ્તિને મેળવે છે. ખરેખર તે સૂ-

ર્યના રૂપપ્રતિ ભોગના અભાવકાળે ઉદાસીન થાય છે અને ભોગસમયે તેપ્રતિ ઉદ્યોગવાન્ થાય છે.

स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वमुदेताऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्य स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે સાધ્યના સ્વારાજ્યને તથા અધિપતિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, જેટલો સમય ઊર્ધ્વમાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે તથા અધો ભાગે સૂર્યનો અસ્ત થાય છે ત્યાં સૂધી. આ સમય ઉત્તરમાં ઉદય થાય છે તથા દક્ષિણમાં અસ્ત પામે છે ત્યાં સૂધીના સમયથી બમણો છે.

ટીકાઃ—જૂદા જૂદા વિભાગોમાં સૂર્યનો સમય પૌરાણિક મત પ્રમાણે વિરુદ્ધ છે. પૌરાણિક મતવાળાઓ એમ કહે છે કે, ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ અને સોમના ચાર જૂદા વિભાગોમાં સૂર્યના ઉગવા અને અસ્ત પામવાનો સમય સરખો છે. કારણ કે માનસોત્તર પર્વતની ઉપરનો તેમ જ મેરુ પર્વતની આસપાસનો સૂર્યના ફરવાનો માર્ગ સરખો છે. આ બાબતની વિરુદ્ધતા વિષે ઋષિઓએ એમ દર્શાવ્યું છે કે, દરેક જૂદો વિભાગ તેની આગળના બમણે સમયે નાશને પામે છે. સૂર્યનું ઉગવુ એટલે તે વિભાગોમાંના કોઇ પણ વિભાગના રહેવાસીને જેટલો સમય સૂર્ય દશ્ય હોય તે તથા અસ્ત એટલે તે વિભાગના રહેવાસીને અદશ્ય રહે તે. જે વિભાગમાં રહેવાસી ન હોય ત્યાં સૂર્યનું ઉગવું અથવા અસ્ત પામવું હોતું નથી. અગર જો કે ત્યાં રહેવાસી જો હોય તો તેને સૂર્ય દશ્ય વા અદશ્ય હોયછે.

એકાદશ ખંડ.

ભોગના ક્ષયથી સર્વપ્રાપ્ય.

अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાર પછી અર્થાત્ ઉદયાસ્તવડે પ્રાણીઓના સ્વકર્મભોગરૂપ અનુગ્રહ કરી સવિતાના રૂપને પામેલો વિદ્વાન્ ઊર્ધ્વ અર્થાત્ બ્રહ્મીભૂત થયેલો છતો ઉદય પામી અર્થાત્ પોતાના મહિમામાં પ્રકાશ મેળવી ઉદય કે અસ્ત પામતો નથી, પણ કેવળ અદ્વિતીય રૂપ સ્વાત્મ સ્વરૂપમાં રહે છે ૧

न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन । देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મ લોકમાં તમે જે પૂછયું તે હોતું નથી. ત્યાં સવિતા ઉદય કે અસ્ત પામતો નથી. હે દેવો! તમે જાણો કે હું સત્ય કહુંછું. હું સત્ય બ્રહ્મથી કાંઇ પણ વિરુદ્ધ કહેતો નથી.

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આ ગુહ્યોપાસનાને જાણે છે, તે આદિત્ય સ્વરૂપ વિદ્વાનને અર્થે કાંઇ ઉદય અસ્ત હોતું નથી. પણ એને માટે સર્વદા દિવસ હોય છે અર્થાત્ તે જ્યોતિ સ્વરૂપ થાય છે. ૩

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર આ જ્ઞાન બ્રહ્માએ પ્રજાપતિને કહ્યું હતું, પ્રજાપતિએ મનુને કહ્યું તથા મનુએ પોતાના વંશજોને કહ્યું. આ બ્રહ્મજ્ઞાન વંશજોમાંના એક આરુણિ પિતાએ ઉદ્દાલકરૂપ જ્યેષ્ઠ પુત્રને સમજાવ્યું હતું.

इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वान्तेवासिने ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—આ બ્રહ્મજ્ઞાન કાંતો પિતાએ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને અથવા તો અધિકારી શિષ્યને ઉપદેશવું જોઇએ. ૫

नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६॥

શબ્દાર્થ—પણ બીજા કોઇને નહિ. ધનવડે પૂર્ણ તથા સમુદ્રથી વિંટાયેલ આ પૃથ્વી જો આ આર્યને આપે તેથી પણ આ બ્રહ્મજ્ઞાન અધિક છે. તેના કરતાં પણ અધિક છે. ૬

દ્વાદશ ખંડ.

ગાયત્રીવડે બ્રહ્મોપાસના.

गायत्री वा इद९ सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै गायत्री वाग्वा इद९ सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ગાયત્રી જ આ સર્વ ભૂત રૂપઃછે. જે કાંઈ સ્થાવર જંગમ છે તે સર્વ ગાયત્રીરૂપ છે. વાણી ગાયત્રીરૂપ છે. વાણી જ આ સર્વ ભૂતરૂપ છે. ગાયત્રી જ ગાન કરે છે તથા રક્ષણ કરે છે. ૧

या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्या९ हीद९ सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ ગાયત્રી તે જ પૃથિવીરૂપે છે. આ પૃથ્વી વિશે સર્વ ભૂત સ્થિત થયેલાં છે. પૃથ્વીનું આ સર્વ ભૂતમાત્ર જરા પણ અતિક્રમણ કરી શકતાં નથી. ૨

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—જે આ પૃથ્વીરૂપ ગાયત્રી છે, તે જ આ છે. જે આ પુરુષમાં શરીર છે, તે શરીરમાં પ્રાણ રહેલા છે તથા તે પ્રાણ આ શરીરનું અતિક્રમણ કરતા નથી. ૩

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—જે આ પુરુષવિષે શરીર છે, તે જ ગા-

ત્રી છે. આ પુરુષના અંદરના ભાગમાં હૃદય છે, તે ગાયત્રીરૂપ છે. કારણ કે અંતઃકરણમાં પ્રાણો રહેલા છે તથા તે પ્રાણો અંતઃકરણનું અતિક્રમણ કરતા નથી. ૪

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम् ॥५॥

શબ્દાર્થ—આ ગાયત્રીને ચાર પાદો છે તથા તે છ પ્રકારની છે. આ ગાયત્રીમાં ઋચાવડે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૫

ટીકાઃ—પાણી, પૃથ્વી, ભૂત, શરીર, હૃદય તથા પ્રાણ એમ ૭ પ્રકાર થાય છે. ૬

तावानस्य महिमा ततो ज्यायाꣳश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓ (ભૂતમાત્રો) ગાયત્રીના મહિમારૂપ છે. વિકારવાન્ પુરુષ કરતાં અવિકારવાન્ પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો પ્રથમ પાદ સર્વ ભૂત માત્ર છે તથા ત્રણ પાદવાળું અમૃતરૂપે અમૃતસ્વરૂપ સ્વાત્મપ્રકાશમાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે.

यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—ગાયત્રીમાં દર્શાવેલ પુરુષ બ્રહ્મ તે જ પુરુષથી બહાર આકાશરૂપ છે. ખરેખરૂં જોતાં તેજપુરુષથી બહાર આકાશરૂપ છે.

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—આ બ્રહ્મ જે છે, તે જ આ પુરૂષની શરીરની અંદર રહેલ આકાશરૂપ છે. તે જ પુરુષથી અંદર રહેલ આકાશરૂપ છે. ૮

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति पूर्णमप्रवर्तिनीꣳ श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—તે આ બ્રહ્મ છે કે જે આ હૃદયકમલની અંદર આકાશરૂપે છે. તે હૃદયાકાશ નામનું બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે તથા અવિનાશી છે. જે આ પ્રમાણે બ્રહ્મને જાણે છે, તથા ઉપાસે છે, તે પૂર્ણ તથા ક્ષય રહિત લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રયોદશ ખંડ.

હૃદયમાં મુખ્ય બ્રહ્મોપાસના.

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ् सुषिः स प्राणस्तचक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—આકાશ જે અંતકરણમાં રહેલ છે, તેને પ્રાણથી રક્ષિત પાંચ દ્વાર છે. તેમાંનું પૂર્વ તરફનું દ્વાર પ્રાણરૂપ છે તે ચક્ષુરૂપ તથા આદિત્યરૂપ છે. આ પ્રાણની અન્ન ગ્રહણ કરનાર તરિકે તથા તેજરૂપે ઉપાસના કરવી જોઇએ. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે અન્નનો ગ્રહણ કરનાર તથા તેજરૂપ થાય છે ૧

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—એનું દક્ષિણદ્વાર વ્યાનરૂપ છે, જે શ્રોત્રરૂપ તથા ચદ્રરૂપ છે. આ દ્વારને સમૃદ્ધિ તથા કીર્તિરૂપે જાણી તેની ઉપાસના કરવી જોઇએ. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે સમૃદ્ધિ તથા કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે છે ૨

अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद् ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—પશ્ચિમદ્વાર અપાનરૂપ છે, જે વાણી તથા અગ્નિરૂપ છે. તેને બ્રહ્મવર્ચસ્ તથા અન્નરૂપ માની ઉપાસના કરવી જોઇએ. જે આ પ્રમાણે જાણી ઉપાસના કરે છે, તે અન્નાદ (પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો) થાય છે તથા બ્રહ્મતેજને મેળવે છે.

अथ योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—ઉત્તર તરફનું દ્વાર સમાનરૂપ છે, જે મન તથા પર્જન્યરૂપ છે. તેની ઉપાસના કીર્તિરૂપ તથા કાંતિરૂપે માની કરવી. જે તેને આ પ્રમાણે જાણે છે, તે કીર્તિમાન્ તથા સૌન્દર્યવાન્ થાય છે.

अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઉર્ધ્વ દ્વાર ઉદાન છે, જે વાયુ તથા આકાશરૂપ છે. તેની ઉપાસનાઓ જ તથા તેજરૂપ માની કરવી. જે આ પ્રમાણે જાણી તેની ઉપાસના કરે છે, તે તેજવાન્ તથા જોરાવર થાય છે.

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—આ પાંચ બ્રહ્મપુરુષો સ્વર્ગ લોકના દ્વારપાળો છે. જે આ પાંચ બ્રહ્મપુરુષોને સ્વર્ગના દ્વારપાળો રૂપ જાણે છે, તેના કુળમાં વીર્યવાન્ પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે. જે આ પાંચ બ્રહ્મપુરુષોને સ્વર્ગના દ્વારપાળોરૂપ જાણે છે તે પોતાના કુળ તરીકે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—સ્વર્ગથી પણ પર જ્યોતિ પ્રકાશે છે, જે વિશ્વથી ઉપરના ભાગમાં, સર્વથી ઉપરના ભાગમાં, જે અનૂત્તમોમાં એટલે સત્ય લોકાદિ ઉત્તમ લોકમાં પ્રકાશે છે, જે પરમ જ્યોતિરૂપ છે, જે પુરુષની અંત જ્યોતિરૂપે છે, તે જ્યોતિનું આ જ્ઞાન છે. ૭

यत्रैतदस्मिञ्छरीरे सᳪंस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद् दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે તે આ શરીરમાં હસ્તના સ્પર્શથી ઉષ્ણતાને જાણે છે ત્યારે જીવનો અસ્તિત્વ ભાવ જાણે છે. જ્યોતિનો આ શ્રવણોપાય છેઃ જ્યારે જ્યોતિના લક્ષણને સાંભળવા ઈચ્છે છે ત્યારે બેઉ આંગળીવડે કાન બંધ કરીને રથના ઘોષ જેવો, બળદના બોલવાના જેવો તથા બળતા અગ્નિના જેવો શબ્દ શરીરની અંદર થાય છે. આ રીતે દૃષ્ટ તથા શ્રુત જ્યોતિની ઉપાસના કરવી. જે આ પ્રમાણે ખરેખર ઉપાસે છે, તે કીર્તિમાન્ તથા દર્શનીય થાયછે.

ચતુર્દશ ખંડ.

શાંડિલ્યવિદ્યા.

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે આ સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય બ્રહ્મમાથી જ થાય છે. આ બ્રહ્મની શાંત તથા એકાગ્ર ચિત્તથી ઉપાસના કરવી જોઇએ ખરેખર પુરુષ સંકલ્પવાન્ છે. આ જીંદગીમાં તે જે જે સંકલ્પો કરે છે, તે તેને બીજા જન્મમા પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી પુરુષે બ્રહ્મમાં જ ચિંતન કરવું જોઇએ.

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ બ્રહ્મ મનોમયરૂપ, પ્રાણ શરીરરૂપ, ભારૂપ, સત્ય સંકલ્પરૂપ, આકાશની માફક આત્મસ્વરૂપવાળો, સર્વ કર્મરૂપ, સર્વ કામરૂપ, સર્વ ગન્ધરૂપ તથા સર્વ રસરૂપ છે. આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મમય જ, અર્થાત્ બ્રહ્મથી વ્યાપ્ત છે આ બ્રહ્મ વાણીરહિત છે તથા તે આદરરહિત છે.

ટીકા:—અપ્રાપ્ત કામવાળા પુરુષને અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં આદર હોય છે, પણ નિત્યતૃપ્ત ઈશ્વર આપ્તકામ હોવાથી તેને કોઈ રીતનો સભ્રમ હોતો નથી આ કારણથી તે આદરરહિત કહેવાય છે.

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवोज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः॥३॥

શબ્દાર્થ—આ બ્રહ્મ-આત્મા મારા હૃદયમા છે. તે વ્રીહિ કરતા, યવ કરતા, સર્ષવ કરતા, સામા કરતા તેમ જ સામાના ચોખા કરતાં પણ અણુ-અલ્પ છે આ આત્મા જે મારા હૃદયમાં છે, તે પૃથ્વી કરતા મહાન્ આકાશ, સ્વર્ગ કે સવ લોકને એકત્ર કરીએ, તેના કરતા પણ તે મહાન છે. ૩

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भ-

वितास्मीति यस्य स्याद्द्धा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે સર્વ કર્મના કરનાર, સર્વ કામનાવાળા, સર્વ ગંધવાળા, સર્વ રસોના રસરૂપ તથા સર્વ વિશ્વને આવૃત કરનાર છે. તે કોઈ સાથે બોલતો કે કોઇને આદર આપતો નથી. તે મારા હૃદયમાં રહે છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે. આ વિશ્વમાંથી મારું ગમન થયા પછી હું તેને મેળવીશ. જે માણસ નિઃશંકપણાથી આ રીતે માને છે, તે પોતાના ધ્યાનના ફળને જરૂર મેળવશે, એમાં કાંઇ સંશય નથી. આ પ્રમાણે શાંડિલ્ય-શાંડિલ્ય નામના ઋષિએ કહ્યું છે.

પંચદશ ખંડ.

વિરાટ કોશોપાસના.

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति दिशो ह्यस्य स्त्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलꣳ स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदꣳ श्रितम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ આત્માનું અંતરિક્ષ ઉદર રૂપ છે તથા ભૂમિરૂપ મૂળ કોશરૂપે છે. તે જીર્ણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો નથી. વિશ્વની દિશાઓ તેના ખૂણાઓ છે તથા સ્વર્ગ તેનું ઉર્ધ્વ દ્વાર છે. તે કોશ પ્રાણીઓના કર્મના સ્થાન રૂપ છે, અને સર્વ વિશ્વ તેના આશ્રયરૂપ છે. ૧

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूतानामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदꣳ रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मापुत्र रोदꣳ रुदम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—તેની પૂર્વ તરફની દિશાને જુહુ કહેવામાં આવે છે, દક્ષિણ દિશાને સહમાન કહેવામાં આવે છે, પશ્ચિમ દિશાને રાજ્ઞી કહેવામાં આવે છે અને ઉત્તર દિશાને સંભૂતા કહેવામાં આવે છે. આ દિશાઓનો પવન તેના વત્સરૂપ છે. પોતાની સંતતિને દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છનાર જે પુરુષ પવનને દિશાના વત્સરૂપે જાણે છે, તેને પોતાની સંતતિમાટે રુદન કરવું પડતું નથી. હું પવનને દિશાના વત્સરૂપ જાણું છું, તેથી મને મારી સંતતિમાટે રુદન કરવું પડતું નથી. ૨

ટીકા:—યજ્ઞકર્તા પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરી " જુહોતિ " શબ્દવડે બલિદાન આપે છે અને તેથી તે દિશાને જુહુ કહેવામાં આવે છે. દુરાચારી દક્ષિણમાં યમના દ્વારમાં પોતાનાં કૃત્યનાં ફળને " સહતિ " શબ્દથી ભોગવે છે, આથી તે દિશાને સહમાન કહેવામાં આવે છે. પશ્ચિમ દિશાને રાજ્ઞી કહેવામાં આવે છે, કારણ તે રાજાનુ અથવા વરુણનું રાજ્ય છે અથવા તો સંધ્યા સમયે સર્વ રાજ—રક્ત થાય છે; દ્રવ્યવાન્ ભૂતો—સંભૂતિમાન્ જેવા કે ઇન્દ્ર, કુબેર આદિ ઉત્તર તરફ દિશે રહે છે. આથી તે દિશાને સંભૂતા કહેવામાં આવે છે. ૨

अरिष्टं कोशं मपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना माणं मपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः मपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः मपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः मपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આનાથી જ હું અરિષ્ટ (અવિનાશી) કોશનો આશ્રય-શરણ લઈ શકું છું, આનાવડે જ હું પ્રાણનો આશ્રય મેળવી શકું છું, આનાવડે જ હું ભૂઃનો આશ્રય લઈ શકું છું; એનાથી જ હું ભુવનો આશ્રય મેળવી શકું છું તથા એનાથી જ હું સ્વઃનો આશ્રય મેળવી શકું છું. ૩

स यदवोचं माणं मपद्य इति माणो वा इदꣳ सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्मापात्सि ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—" હું પ્રાણનો આશ્રય મેળવી શકું છું "

આ શબ્દવડે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાણ સર્વ ભૂતરૂપ છે, તેથી હું સર્વ ભૂતનો આશ્રય લઉં છું. ૪

अथ यदवोचं भूः मपद्य इति पृथिवीं मपद्येऽन्तरिक्षं मपद्ये दिवं मपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—"હું ભૂનો આશ્રય લઈ શકું છું" આ શબ્દોથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું પૃથ્વીનો આશ્રય લઉં છું, હું અંતરિક્ષનો આશ્રય લઉં છું તથા સ્વર્ગનો આશ્રય લઉં છું.

अथ यदवोचं भुवः मपद्य इत्यग्निं मपद्ये वायुं मपद्य आदित्यं मपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—"હું ભુવનો આશ્રય મેળવી શકું છું" એ શબ્દથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું અગ્નિનો આશ્રય લઉં છું, હું વાયુનો આશ્રય લઉં છું તથા સૂર્યનો આશ્રય લઉં છું. ૬

अथ यदवोचं स्वः मपद्य इत्यृग्वेदं मपद्ये यजुर्वेदं मपद्ये सामवेदं मपद्य इत्येव तदवोचं तदवोचम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—"હું સ્વનો આશ્રય મેળવી શકું છું" આ શબ્દથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું ઋક્ વેદનો આશ્રય લઉં છું; યજુર્વેદનો આશ્રય લઉં છું તથા સામવેદનો આશ્રય લઉં છું. ૭

શોડષ ખંડ.

આત્મયજ્ઞોપાસના.

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર પુરુષ યજ્ઞરૂપ છે. તેના જીવનના પહેલાં ચોવીશ વર્ષો*પ્રાતઃસવન રૂપ છે. ગાયત્રીમાં ચોવીશ અક્ષરો છે અને ગાયત્રી જ પ્રાતઃસવન રૂપ છે. પ્રાતઃસવનના અધિષ્ઠાતા દેવો વસુઓ છે. પુરુષમાં રહેલા પ્રાણો ખરેખર વસુઓરૂપ છે, કારણ તેઓ સર્વનું વાસયન્તિ-રક્ષણ કરે છે. ૧

तञ्चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनꣳ सवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत इत्यगदो ह भवति ।२।

શબ્દાર્થ—આ ચોવીશ વર્ષોમાં જો તેને કોઈ રીતનો ઉપદ્રવ થાય તો તેણે કહેવું જોઇએ કે, " હે પ્રાણરૂપ વસુઓ ! આ મારો પ્રાતઃસવનનો સમય છે. તે સમયને આપ મારા માધ્યંદિનસવન સાથે જોડો, કે જેથી હું કે જે યજ્ઞરૂપ છું તેનો પ્રાણરૂપ વસુના સમયમાં જ લય ન થાઓ." આ રીતે તે ઉપદ્રવમાંથી બચી જાય છે અને તે ખરેખર ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત પણ થાય છે. ૨

अथ यानि चतुश्चत्वारिꣳशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनꣳ सवनं चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदꣳ सर्वꣳ रोदयन्ति।३।

શબ્દાર્થ—બીજા, ચોવીશ વર્ષનો સમય માધ્યંદિના સવનરૂપ છે. ત્રિષ્ટુપના ચોંવાળીસ અક્ષરો છે અને ત્રિષ્ટુપ્ વડે જ માધ્યંદિન સવનની ક્રિયા થઇ શકે છે. રૂદ્રો તેના અધિષ્ઠાતા દેવરૂપ છે. પુરુષમાં પ્રાણો રુદ્રરૂપ છે. કારણ તેઓ રોદયન્તિ—રુદન કરાવે છે. ૩

तञ्चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत् स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनꣳ सवनं तृतीयसवनमनुसन्तनुतेति माऽहं प्राणानाꣳ

* પ્રાતઃ સવન=સવારના પહોરમાં કરવા યોગ્ય ક્રિયા.

रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ।४।

શબ્દાર્થ—આ ઉમરે જો તેને કાંઇ ઉપદ્રવ થાય તો તેણે કહેવું જોઇએ કે, " હે પ્રાણરૂપ રુદ્રો ! આ મારો જે માધ્યંદિન સવનનો સમય છે, તેને તૃતીય સવનની સાથે જોડો, કે જેથી હું કે જે યજ્ઞરૂપ છું તેનો પ્રાણરૂપ રુદ્રમાં જ લય થાય નહિ " આ રીતે તે ઉપદ્રવમાંથી બચી જાય છે તથા તેમાથી મુક્ત પણ ખરેખર થાય છે. ૪

अथ यान्यष्टाचत्वारिꣳशद्वर्षाणि तृतीयसवनमष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वा वादित्या एते हीदꣳ सर्वमाददते ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—પુરુષનાં ત્યાર પછીનાં અડતાળીસ વર્ષનો સમય તૃતીય સવનરૂપ છે. જગતી છંદમાં ચોરાશી અક્ષરો રહેલા છે, અને જગતી છંદવડે જ તૃતીય સવનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એના અધિષ્ઠાતા દેવો આદિત્યો છે. પુરુષમાં પ્રાણો આદિત્યોરૂપ છે, કારણ કે તેઓ સર્વ વસ્તુને આદદતે અર્થાત્ ગ્રહણ કરે છે. ૫

तञ्चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात् प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥६॥

શબ્દાર્થ—આ જીવનમાં કોઇ પણ રીતનો તેને ઉપદ્રવ થાય તો તેણે કહેવું જોઈએ કે, " હે પ્રાણરૂપ આદિત્યો ! આ મારો તૃતીય સવનનો સમય છે. આપ તેને મારા પૂર્ણ આયુષ્ય સાથે જોડો, કે જેથી હું કે જે યજ્ઞરૂપ છું તેનો પ્રાણરૂપ આદિત્યોમાં લય થાય નહિ." આ રીતે તે ઉપદ્રવમાંથી બચી જાય છે અને તેમાંથી તે ખરેખર મુક્ત થાય છે.

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महीदास एतरेयः स किं म एत

द्रवतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीव-त्प्रह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે સમજી ઇતરના પુત્ર મહીદાસે કહ્યું છે કે, " અરે ! તું મને શા વાસ્તે ઉપદ્રવ કરે છે ? કારણ કે હું તારાથી નાશ પામીશ નહિ." તે આ રીતે એકસોને સોળ વર્ષ સૂધી જીવ્યો; ખરેખર જે કોઇ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે એકસોને સોળ વર્ષ પર્યંત જીવશે. ૭

સપ્તદશ ખંડ.

આંગિરસોક્ત આત્મયજ્ઞોપાસના.

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः

શબ્દાર્થઃ—યજ્ઞરૂપ પુરુષની ક્ષુધા, પિપાસા તથા ઇષ્ટાર્થની અપ્રાપ્તિરૂપ ઉદાસીનતા આ ત્રણ ઉપદ્રવરૂપ છે, જે યજ્ઞરૂપ પુરુષની દીક્ષારૂપ છે. ૧

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે જે તે પ્રાશન કરે છે, પાન કરે છે તથા ભોગવે છે, તે તે તેને*ઉપસદના દિવસે મેળવવા યોગ્ય ફળના સરખું થાય છે ૨

अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति॥

શબ્દાર્થ—જે જે તે હસે છે, પ્રાશન કરે છે તથા મૈથુનને ભોગવે છે, તે તે તેને ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદની સ્તુતિના સરખું થાય છે. ૩

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिꣳसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

* ઉપસદ=યજ્ઞના કર્તાઓ જ્યારે પય પાનને યોગ્ય થાય છે, તે દિવસ.

શબ્દાર્થ—તેનું તપ, દાન, સરળતા, અહિંસા તથા સત્યતા તેની દક્ષિણારૂપ થાય છે. ૪

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवास्यावभृथः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—આથી જ બાલકના જન્મ વખતે તેમ જ સોમ રસના પાન સમયે એમ કહેવામાં આવે છે કે, " શું તેણે જન્મ આપ્યો છે ? હા, તેણે જન્મ આપ્યો છે." આવા યજ્ઞરૂપ પુરુષનું અવભૃથ (મરણ) અંતરૂપ છે. આથી યજ્ઞનો અંત પણ અવભૃથરૂપ કહેવામાં આવે છે.

तद्धैतद् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—અંગિરાના પુત્ર ઘોરે આ વાત દેવકીના પુત્ર શ્રી કૃષ્ણને કહી અને કહ્યું કે, જે આ જાણે છે, તેણે પોતાના મરણ સમયે આ ત્રણ યજુર્વેદિક મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરવો જોઇએ. " અરે ! તું (આત્મા જેની સૂર્ય સાથે સાદૃશ્યતા આપી છે) અક્ષયરૂપ તથા અવિકારી છે. તું પ્રાણરૂપ સૂક્ષ્મ તત્ત્વરૂપે છે." શ્રી કૃષ્ણે આ સાંભળ્યું, તેથી તેની અન્ય જ્ઞાનની સર્વ સ્પૃહાઓનો નાશ થયો. આ બાબત ઋગ્વેદના બે મંત્રોમા દર્શાવી છે. તેમાં કહ્યુ છે કે- ૬

आदित् प्रत्नस्य रेतस उद्वयन्तमसस्परिज्योतिः पश्यन्त उत्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्मज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—પુરાતન રેતને અર્થાત્ કારણરૂપ જ્યોતિને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અનુભવે છે. અજ્ઞાનને દૂર કરનાર શ્રેષ્ઠ આદિત્યમા રહેલા પ્રકાશને અનુભવતા છતાં તથા હૃદયમાં રહેલ ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિને અનુભવતા થકા અન્ય મંત્રના દ્રષ્ટા કહે છે કે, અમે સર્વ દેવામાં પ્રકાશવાળા સૂર્યરૂપ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશને પ્રાપ્ત થયા. ૭

ટીકાઃ—આ ખંડના પાંચમા મંત્રનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—જે રીતે પુરુષરૂપ યજ્ઞ છે તેજ પ્રમાણે માતા બાળકના પ્રસવવાળી હોય છે ત્યારે લોકો તે માતાને પ્રસુતિવાળી કહે છે તથા જ્યારે બાળકનો પ્રસવ કરે છે ત્યારે તે માતાએ પ્રસવ કર્યો એમ કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે પુરુષરૂપ યજ્ઞનો આરંભ તે જન્મ છે તથા યજ્ઞનું અવભૃથ સ્નાન મરણરૂપ છે. ભાવ એ છે કે યજ્ઞની સાદશ્યતા પુરુષ સાથે દર્શાવી છે. જેમ પુરુષનો માતાથી જન્મ છે તેમ યજ્ઞનો આરંભ તે તેનો જન્મ છે તથા પુરુષનું મરણરૂપ અંત છે તેમ યજ્ઞનું અવભૃથ સ્નાન અંત છે. આદિત્—આ પદમા આકારનો સબંધો જે તકાર તથાષ્ટત્ શબ્દ છે તે અર્થ રહિત છે. પત્ન કહેતાં પુરાતન. આમાં રહસ્ય એ છે કે, પુરાણ કારણરૂપ બીજભૂત સત્ નામવાળા જગતરૂપ રેતના જ્યોતિને બ્રહ્મચારી જૂવે છે. આ જ્યોતિ કેવું છે ? તે જ્યોતિ દિવસરૂપ છે. દિવસની માફક તે બ્રહ્મનું જ્યોતિ સર્વ વ્યાપક છે. અર્થાત્ નિવૃત્ત ચક્ષુવાળા તથા બ્રહ્મચર્યાદિ નિવૃત્તિના સાધનોવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા બ્રહ્મવેત્તા આ કહેતાં ચારે બાજૂથી તે જ્યોતિને જૂવે છે. આ જ્યોતિ પર કહેતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તે પ્રકાશરૂપ પરબ્રહ્મમાં રહી પ્રકાશે છે. આ જ્યોતિના પ્રકાશવડે સૂર્ય તપે છે, ચંદ્ર પ્રકાશે છે તથા વિદ્યુત પ્રકાશ કરે છે. વળી અન્ય મંત્રના દ્રષ્ટા ઉપર કહેલ જ્યોતિને જોતા છતા કહે છે કે, અમે પ્રાપ્ત થયા કહેતા અજ્ઞાનરૂપ તમથી પર અથવા તમને દૂર કરવાવાળા જે આદિત્યમાં રહેલા જ્યોતિને અમે પ્રાપ્ત થયા, તે જ્યોતિ અમારા હૃદયમાં રહેલ છે. અર્થાત્ આદિત્યમાં રહેલ તથા તે એક જ્યોતિ છે. ઉત્તર કહેતાં અતિશય ઉત્કૃષ્ટ અથવા એપર જ્યોતિની અપેક્ષાથી અતિશય ઉર્ધ્વ જ્યોતિને દેખતા છતાં અમે પ્રાપ્ત થયા. અમે શું પામ્યા ! સર્વ દેવમાં પ્રકાશવાળા દેવ તથા રશ્મિના અને જગતના પ્રાણના પ્રેરણ કરવાવાળા જે સૂર્ય છે તે ઉત્તમ જ્યોતિને અમે પામ્યા. અર્થાત્ અત્યંત હર્ષની વાત થઇ કે, અમે તે જ્યોતિને પામ્યા એમ અન્ય માનેછે. ૭.

અષ્ટાદશ ખંડ.

મનરૂપે અધ્યાત્મોપાસના.

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—મનની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ અધ્યાત્મ ઉપાસના છે. હવે અધિદૈવત ઉપાસના વિશે કહેવામાં આવે છે. તેમાં અંતરિક્ષની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ ઉપાસના બે પ્રકારની છે. અધ્યાત્મ તથા અધિદૈવત. આ બે પ્રકારની ઉપાસનાઓ ઋષિઓ-વડે દર્શાવાયલી છે. ૧

तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म वाक् पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—આ મનવાળા બ્રહ્મને ચાર પાદ છે. વાણી એક પાદ છે, પ્રાણ બીજો પાદ છે, ચક્ષુ ત્રીજો પાદ છે તથા શ્રોત્ર ચતુર્થ પાદ છે. આટલું અધ્યાત્મ ઉપાસના વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે અધિદૈવત ઉપાસના માટે કહેવામાં આવે છે. અગ્નિ તેનો પ્રથમ પાદ છે, વાયુ તેનો દ્વિતીય પાદ છે, આદિત્ય તૃતીય પાદ છે તથા દિશા ચતુર્થ પાદ છે. આ પ્રમાણે અધ્યાત્મ તથા અધિદૈવત ઉપાસનાના પ્રકારો કહેવામાં આવ્યા છે. ૨

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद । ३ ॥

શબ્દાર્થ—મનરૂપી બ્રહ્મના ઇતર પાદની અપેક્ષાએ વાણી અરેખર બ્રહ્મના ચોથા પાદરૂપ છે. તે અગ્નિ અધિદૈવરૂપ તેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે. જે તેને આ પ્રમાણે જાણે છે તેની કીર્તિ, યશ તથા બ્રહ્મવર્ચસથી તાપ તથા પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

ટીકા:—પ્રવાહી પદાર્થો જેવા કે તેલ તથા ઘી આદિના ભક્ષણથી વાગેન્દ્રિયને શક્તિ તથા જીવન મળે છે. આ કારણથી એમ કહેવામાં આવે છે કે અગ્નિવડે વાણી પ્રકાશ તથા ગરમી મેળવી

શકે છે. જેમ ગાય અથવા કોઇ ચોપગુ પ્રાણી પોતાના ચાર પગ-વડે જ્યાં જ્યાં જવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યાં ત્યાં ગમન કરી શકે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપ મન પણ વાક, પ્રાણ, ચક્ષુ તથા શ્રોત્રની સહાયતાથી પોત પોતાના હેતુઓને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ચોપગા પ્રાણીના પગો તેના શરીરના ભાગની અંદર રહેલ હોય છે તેમ જ અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય તથા દિશાઓ અંતરિક્ષની અંદર રહેલી છે ૩

प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રાણ બ્રહ્મના ચોથા પાદરૂપ છે. તે વાયુના આશ્રયરૂપ તેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે તે કીર્તિ, યશ તથા બ્રહ્મ તેજવડે શોભે છે તથા તપે છે. ૪

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—ચક્ષુ બ્રહ્મના ચોથા પાદરૂપે છે. તે આદિત્યરૂપ તેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે તે કીર્તિ, યશ તથા બ્રહ્મતેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે. ૫

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—શ્રોત્ર એ બ્રહ્મના ચોથા પાદરૂપે છે. તે દિશારૂપ જ્યોતિવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે તે યશ, કીર્તિ તથા બ્રહ્મતેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે

એકોનવિંશ ખંડ.

આદિત્યરૂપ અધ્યાત્મોપાસના.

आदित्योब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले रजतञ्च सुवर्णञ्चाभवताम् ॥ १

શબ્દાર્થ—આદિત્ય બ્રહ્મરૂપ છે. તેનું વર્ણનઃ–ખરેખર પ્રથમ આ સર્વ જગત્ અસત્ હતું. આ અસત્‌માંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું. તે ઉત્પન્ન થયા પછી અંડરૂપે ઉત્પન્ન થયું. આ અંડ એક વર્ષ પર્યંત શાંત રીતે રહ્યું. ત્યાર બાદ તેના બે ભાગ થયા. આથી રજતમય તથા સુવર્ણમય એવા બે વિભાગો થયા. ૧

ટીકા:—આદિત્યને બ્રહ્મના પાદરૂપ દર્શાવ્યા પછી હવે તેને બ્રહ્મરૂપે દર્શાવે છે. તેની સ્તુતિ અર્થે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે. અસત્ અર્થાત્ આ પૃથ્વી તેની ઉત્પત્તિ પૂર્વે નામ તથા રૂપથી રહિત હતી. પણ કેવળ અસત્ નહી. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, અસત્‌માંથી સત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? આ રીતનું માનવું અપ્રમાણરૂપ થાય. પણ અહીં ખુલ્લી રીતે દર્શાવ્યુ છે કે, "તે અસત્‌રૂપે હતુ." આ શબ્દથી એમ માનવું પડશે કે ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ અર્થાત્ નામ તથા રૂપથી રહિત હતુ. અહીં 'एव' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, તે સત્‌રૂપ હતુ, પણ અત્યંત અસત્ ન હતુ. આપણે જોઇએ છીએ કે કોઇપણ વસ્તુનાં નામ તથા રૂપને દર્શાવવા ખુલ્લીરીતે સત્ શબ્દ મૂકવામાં આવે છે અને આદિત્યની ગેરહાજરીમાં સત્ વસ્તુ પણ નામ તથા રૂપ નહિ જણાવાથી અસત્‌રૂપે ભાસે છે. ૧

तद्यद्रजतꣳ सेयं पृथिवी यत्सुवर्णꣳसा द्यौर्यज्जरायु ते पर्वता यदुल्बꣳ स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकꣳ स समुद्रः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—તેમાંનો રજતમય અર્ધભાગ પૃથ્વીરૂપ છે તથા સુવર્ણમય અર્ધભાગ સ્વર્ગરૂપ છે. જરાયુવાળો ભાગ

શબ્દાર્થ—ૐ ! પહેલાં ખરેખર એક જનશ્રુતિના પુત્રનો પૌત્ર જાનશ્રુતિ નામે રહેતો હતો. આ ઉદાર સ્વભાવવાળો, મહાન્ દક્ષિણા આપનારો તથા ઘણું અન્ન તૈયાર કરનારો હતો. આણે દરેક સ્થળે ધર્મસ્થાનો બંધાવ્યાં, કે જેથી લોકો દરેક સ્થળેથી ત્યાં આવે તથા ત્યાં ભોજન કરે. ૧

अथ ह हꣳसा निशायामतिपेतुस्तद्धैवꣳ हꣳसो हꣳसमभ्युवाद हो हा हि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेःपौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—તેના ઘરપરથી એક વેળા કેટલાક હંસો જતા હતા, તેમાંથી છેક પાછળનાએ પ્રથમનાને કહ્યુ કે, અરે ! અરે ! ભલ્લાક્ષ, જનશ્રુતિના પુત્રના પૌત્ર જાનશ્રુતિની જ્યોતિ સ્વર્ગની માફક સર્વત્ર પ્રસરેલી છે. આપણે તેની સાથે સંબંધ રાખવો ન જોઇએ. કારણ જે કરવાથી તેની જ્યોતિ તારો નાશ કરે નહિ. ૨

तमु ह परः प्रत्युवाच कम्वर एनमेतत्सन्तꣳ सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति यो नु कथꣳ सयुग्वा रैक्व इति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે બીજાએ કહ્યું કે, તે કોણ છે કે જેને તમે બળદગાડી સહિત રૈકવના સરખી ઉપમા આપો છો? ત્યારે પહેલાએ કહ્યું કે, બળદના રથ સહિત રૈકવ કેવા પ્રકારનો છે ? તે કહો. ૩

यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनꣳ सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत् स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—અગ્રગામી હંસે કહ્યું; જેમ કૃતરૂપ અય, (ચાર અંકવાળો પાસો) જયને પ્રાપ્ત થાય છે તથા નીચેના (એક બે ત્રણ) અંકવાળા પાશા અંતર્ગત હોય છે. પ્રજા જે કાંઇ શુભ કાર્ય કરે છે, તે આ રીતે રૈકવપ્રતિ સર્વ અંતર્ગત છે. તે (વેદ) ને જે જાણે છે તે તેના

સરખાજ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે તેણે મને આ પ્રમાણે કહ્યું છે ૪

ટીકા:—પાશાના જે ભાગમા ત્રણ અંક છે તે ત્રેતા નામવાળો ભાગ છે જે ભાગમા બે અંક છે તે દ્વાપર નામનો ભાગ છે તથા જે ભાગમા એક અંક છે તે કલિ નામનો ભાગ છે. આ ત્રણે ભાગો ચાર અંકવાળા કૃત (સત્ય) નામવાળા ભાગથી ઉતરતા કહેવાય છે આ અક્ષનુ દષ્ટાંત એટના સારુ આપ્યુ છે કે, જેમ ત્રેતા આદિક ત્રણે અયોનો કૃતમા લય થાય છે તેમ પ્રજા જે શુભ-કાર્યો કરે છે તે સર્વ કાર્યો રૈકવના ધર્મમા અંતર્ભૂત છે જે વેદ્ય (જાણવા યોગ્ય) વસ્તુને રૈકવ જાણે છે તે વેદ્યને અન્ય પણ જે કોઈ જાણે તો તેને પણ રૈકવના સરખુ ફળ પ્રાપ્ત થાય ૪

यदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रयिक्कमात्थेति यो नु कथं सयुग्वा रयिक्क इति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—જાનશ્રુતિના પ્રપૌત્ર જાનશ્રુતિએ આ વાત સાભળી સાભળેલા વચનનુ સ્મરણ કરતો છતો તેણે રાત્રી વ્યતીત કરી પછી પ્રાતઃકાળે શય્યામાથી પોતાના ભાટની સ્તુતિવડે જાગ્યો ત્યારે તેણે ભાટને કહ્યુ કે, 'હે વત્સ ! તું જાણે હુ રથવાળો રૈકવ હોઉં તેમ મારી સ્તુતિ કરે છે. આવી સ્તુતિને હુ યોગ્ય નથી હે બાલ ! તું ખરેખર રથવાળા રૈકવ પાસે જઈ તેમને કહીશ કે, હુ તમને જોવાની ઇચ્છા રાખુ છુ ' ત્યારે તે ભાટે પૂછ્યું કે, રથવાળો રૈકવ તે કોણ છે ? ૫

यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—જાનશ્રુતિએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, જેમ ચાર અંકવાળા અક્ષની બાજુની અંતર્ગત બીજી સર્વ બાજુઓ હોય છે તેમ હુ એક એવા પુરુષ વિશે કહું છુ કે પ્રજાઓ જે સુકૃત્યો કરે છે તે જેને વિશે અંતર્ભવ

થાય છે. તેને જે જાણે છે તે તેના સરખા ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે મને તેને વિશે કહેવામાં આવ્યું છે.

स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तꣳ होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्च्छेति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—માટે ત્યાર પછી તેવા પુરુષની શોધ કરી તથા પાછા ફરી કહ્યુ કે, મને તેવી રીતનો પુરુષ પ્રાપ્ત થયો નથી. ત્યારે જાનશ્રુતિએ તેને કહ્યુ કે, તું જા અને *જ્યાં બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો રહે છે ત્યાં તેની શોધ કર. ૭

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश तꣳ हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक्व इत्यहꣳ ह्यरा ३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—તે ત્યાં ગયો તથા રથની પાસે બેઠેલો તથા ખુજલીને ખંજવાળતા એક પુરુષ પાસે જઈ કહ્યું કે, 'હે પ્રભુ ! શું તમે રથવાળા રૈક્વ છો ? ત્યારે તેણે કહ્યુ કે હા, હું છું. માટે ધાર્યું કે, હવે મને ઉક્ત પુરુષની શોધ મળી તથા પાછો ફર્યો. ૮

દ્વિતીય ખંડ.

જાનશ્રુતિએ રૈક્વને આપેલું ધન.

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तꣳ हाभ्युवाद रैक्वेमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथोनु म एतां भगवो देवताꣳ शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ १ ॥

આ પરથી જનશ્રુતિના પ્રપૌત્ર જાનશ્રુતિ, પોતાની સાથે છસો ગાય, એક નિષ્ક અને બે ઘોડીઓથી જોડાયલા એક રથને લઈ રૈક્વ પાસે ગયો અને તેને આ પ્રમાણે

* નદી તથા તળાવ સમીપ એકાંત સ્થાનોમા અથવા પર્વત કે ગુફાઓમાં.

કહ્યું કે, 'હે રૈક્વ ! આપને વાસ્તે મેં છસો ગાયો, એક કંઠનો હાર તથા બે ખચ્ચરોથી જોડાયલો રથ લાવ્યો છું', તે આપ પરિતોષિક તરીકે ગ્રહણ કરો તથા આપ જે દેવની ઉપાસના કરો છો, તે દેવવિશે, હે પ્રભુ! તમે મને ઉપદેશ કરો. ૧

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે રૈક્વે તેને કહ્યું કે, એ છ ગાયો, હાર તથા રથને તારી પાસે, હે શૂદ્ર! રહેવા દે. આ પરથી જનશ્રુતિનો પ્રપૌત્ર જાનશ્રુતિ એક સહસ્ર ગાય, એક હાર, ઘોડીઓથી જોડાયલો રથ તથા પોતાની પુત્રી લઈ તેની પાસે ગયો. ૨

ટીકાઃ—આ વાત પરથી એમ માલમ પડે છે કે, જાનશ્રુતિ નામે એક રાજા હતો, જેને એક ભાટ હતો. તેણે ભાટને કહ્યું કે, તું બ્રાહ્મણ પાસે ઉપદેશઅર્થે જા. આ રીતનો શૂદ્રને બ્રાહ્મણ પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર નથી. છતાં શૂદ્ર રાજાએ બ્રાહ્મણ પાસે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા પોતાના ભાટને મોકલ્યો, તે અયોગ્ય લાગે છે. જો તે રાજા શૂદ્ર ન હોય તો રૈક્વે તેને શૂદ્ર કહી બોલાવ્યો તે ખોટું ઠરે. આ બાબત કેટલાક એમ ખુલાસો કરે છે કે, હંસની વાતચિતથી તે શોકગ્રસ્ત હતો બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે, રૈક્વની સ્તુતિ, શ્રુત્વા (સાંભળીને) તે દ્રવતિ (દોડી જાય છે. અને આથી તેને શૂદ્ર કહેવામાં આવ્યો અને તે ઋષિએ પોતાનું સર્વજ્ઞત્વપણું દર્શાવવા તે રાજાને શૂદ્ર કહી બોલાવ્યો. અથવા તો એમ હોઈ શકે કે, અગર જો કે તે શૂદ્ર જાતિનો નહતો, છતાં પોતાના ગુરુ પાસે તેની સેવા કરી જ્ઞાન મેળવવાને બદલે તેને પૈસા આપી શૂદ્રની માફક તે જ્ઞાન મેળવવા ગયો, જેથી તેને 'ગુરુએ શૂદ્ર કહ્યો. કેટલાકો એમ કહે છે કે, ગુરુ દક્ષિણા ઓછી હોવાથી ગુરુએ તેને શૂદ્ર કહી ઠપકો આપ્યો. ૨

तं हाभ्युवाद रैक्वेदं सहस्रं गवामयं [illegible]
रथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शाधीति ॥३॥

શબ્દાર્થ—અને કહ્યું કે, હે રૈકવ ! આ એક સહસ્ર ગાયો, આ હાર, અશ્વતરીવાળો આ રથ, આ જાયા (દુહિતાને) તેમ જ તમે જે ગામમાં રહો છો તે ગ્રામ હું આપને આપું છું, તે આપ ગ્રહણ કરો અને મને ઉપદેશ આપો. ૩

तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—પોતાના ઉપદેશના બદલામાં આ લલનાના મુખને જોઈ રૈકવે કહ્યું કે, હે શૂદ્ર ! શું તું ગાય તથા અન્ય ધન મારે માટે લાવ્યો છે ? આને લાવવાથી હું તને આ ઉપદેશ કરીશ. મહી ભૃષ દેશના જે ગ્રામ રૈકવ-પર્ણને નામે ઓળખાયું છે. આ રૈકવે ત્યાર પછી જાન શ્રુતિને જે દેવની તે ઉપાસના કરતો હતો; તે દેવની પ્રકૃતિ વિશે તેને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો । ૪

તૃતીય ખંડ.

આખ્યાયિકાવાળી સંવર્ગ વિદ્યા.

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ?

શબ્દાર્થઃ—વાયુ ખરેખર સર્વના સંવર્ગ (નિદાન વસ્તુ) રૂપ છે જ્યારે અગ્નિ શાંત થાય છે ત્યારે તેનો પણ વાયુવિશે લય થાય છે. જ્યારે આદિત્યનો અસ્ત થાય છે ત્યારે તેનો પણ વાયુવિશે લય થાય છે તેમજ ચંદ્રનો અસ્ત પણ વાયુવિશે જ થાય છે. ૧

यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે જળ સુકાય છે ત્યારે તેનો વાયુમાં લય થાય છે. વાયુ સર્વનો ભક્ષક છે. આ રીતે વાયુની અધિદૈવરૂપ ઉપાસના કહેલ છે. ૨

अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणꣳ श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान् संवृङ्क्त इति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે અધ્યાત્મ વિષે કહેવામાં આવે છે. પ્રાણ સર્વના સંવર્ગ (નિદાનરૂપ) છે. જ્યારે મનુષ્ય નિદ્રામાં પડે છે ત્યારે તેની વાણીનો પ્રાણમાં લય થાય છે. આ રીતે ચક્ષુનો પણ પ્રાણમાં લય થાય છે તેમજ શ્રોત્રનો પણ પ્રાણમાં લય થાય છે તથા મનનો પણ પ્રાણમાં લય થાય છે. પ્રાણ સર્વનો ભક્ષક છે. ૩

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥४॥

શબ્દાર્થ—આ રીતે ખરેખરૂં જોતાં બે સંવર્ગો છે, જેમાં વાયુનો દેવોવિષે તથા પ્રાણનો પ્રાણવિષે લય થાય છે. ૪

अथ ह शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—એક વેળા કપિ વંશમાં થયેલ શૌનક તથા કક્ષસેનનો પુત્ર અભિપ્રતારી રસોઇઆવડે પીરસાયલું ભોજન લેવા બેઠા હતા, તેવામાં એક બ્રહ્મચારી તેમની પાસે ભિક્ષા માગવા આવ્યો. તેઓએ તેને કંઇ પણ આપ્યું નહિ* ૫

स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुव-

* એમ જોવાને કે જોઇએ ના કહેવાથી શું થાય છે ?

नस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે કહ્યું કે, હે કપિવંશભૂષણ! પ્રજાપતિ જે *ચાર પૂજ્ય વસ્તુઓનો ભક્ષક છે તથા પૃથ્વીનો પાલક છે તે મર્ત્ય લોકથી દશ્યમાન નથી. હે અભિપ્રતારી! આ જૂદા જૂદા સ્વરૂપોમાં તે રહે છે. તેને માટે જ અન્ન તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તથા તેને જ તમો ભિક્ષા તરીકે આપવાની ના પાડોછો.+ ૬

तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता प्रजाना\ हिरण्यद\ष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—તું કહે છે કે, મર્ત્યો જેને જોતા નથી, તે અમો જોઇએ છીએ. કપિવંશના શૌનકે ત્યાર પછી વિચાર કરી ઉત્તર આપ્યો કે, પ્રાણ દેવોના તથા પ્રજાઓના કર્તારૂપ છે. તેની દાઢ ભાંગેલી નથી. તે એક મહાન્ ભક્ષશીલ છે. તે બુદ્ધિમાન્ છે. તેની મહત્તા અપાર કહેવાય છે. તેનો ભક્ષક કોઇ નથી, પણ સર્વ અન્નનો તે ભક્ષક છે. હે બ્રહ્મચારી! અમે સર્વ તે બ્રહ્મના ઉપાસક છીએ. પછી પોતાના ભૃત્યની તરફ ફરી તેણે કહ્યું કે, આ માણસને કાંઇક ભિક્ષા આપ. ૭

तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृत\सैषा विराडन्नादी तयेद\सर्वं दृष्ट\ सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

---

* અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને જળ. શંકર.

\+ આ વાક્યને પ્રશ્નાર્થ રૂપે પણ મૂકી શકાય એમ છે, જેમકે તે કયો પુરૂષ છે વિગેરે.

શબ્દાર્થઃ—તેના ચાકરે કેટલીક શિક્ષા આપી. આ બે સંવર્ગની પાંચ પાંચ સંખ્યા મળી દશ થાય છે અને તેઓ કૃતરૂપ (પૂર્ણ સંખ્યારૂપ) છે. તેથી સર્વ દિશાઓમાંનું અન્ન દશની સંખ્યાવાળું હોવાથી કૃતરૂપ છે. આ દશની પૂર્ણ સંખ્યા વિરાટ્રૂપ તથા અન્નના ભક્ષકરૂપ છે. તેનાવડે સર્વ દૃશ્ય થાય છે. જે આ જાણે છે—જે આ ખરેખરી રીતે જાણે છે, તેને સર્વ દૃશ્ય થાય છે તથા તે અન્નનો મહાન્ ભક્ષણકર્તા થાય છે. ૮

ચતુર્થ ખંડ.

સત્યકામનું ગૌતમ ગુરુપ્રતિ ગમન.

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रोऽहमस्मीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સત્યકામ જાબાલ પોતાની માતા જબાલાને પૂછવા લાગ્યો કે, હે માતા ! હું બ્રહ્મચારી તરીકે ગુરુ સમીપ રહેવા ઇચ્છું છું. માટે હું કયા ગોત્રનો છું, તે મને કહે. ૧

सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रवीथा इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—તેની માતાએ કહ્યું કે, હે પુત્ર ! તું કયા ગોત્રનો છે, તે હું જાણતી નથી. મારી યુવાવસ્થામાં જ્યારે તું મને આવ્યો ત્યારે મારા પતિના ગૃહવિષે જે અતિથિઓ આવતા હતા, તેની સેવામાં મારો સઘળો સમય રોકાતો હોવાથી મને ગોત્ર પૂછવા સંબંધી સમય મળ્યો

નહોતો. તું કયા ગોત્રનો છે તે હું જાણતી નથી. માર નામ જબાલા છે તથા તારું નામ સત્યકામ છે. માટે તને કોઇ પણ પૂછે ત્યારે તારે એમ કહેવું કે, મારું નામ જબાલનો પુત્ર સત્યકામ છે. ૨

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—તે હરિદ્રુમતના પુત્ર ગૌતમ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો કે, હું આપની સમીપ સેવા કરવા બ્રહ્મચારી તરીકે આવ્યો છું. ૩

तꣳ होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरꣳ सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाऽहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहꣳ सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ.—તેના ગુરુએ તેને પૂછયું કે, હે સૌમ્ય ! તારું ગોત્ર શું છે. તેણે ઉત્તર દીધો કે, મારું ગોત્ર શું છે, તે મને ખબર નથી. મેં મારી માતાને તે વાત પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "મારી યુવાવસ્થામાં હું ઘણા અતિથિઓની સેવામાં રોકાવાથી તું કયા ગોત્રનો છે, તે મને ખબર નથી. જબાલા મારું નામ છે તથા સત્યકામ તારું નામ છે." આથી હું જબાલાનો પુત્ર સત્યકાન કહેવાઉં છું. ૪

तꣳ होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधꣳ सोम्याहरोपत्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रꣳ सम्पेदुः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે ગુરુએ તેને કહ્યું કે, બ્રહ્મણ સિવાય બીજું કોઈ આ પ્રમાણે કહી શકે નહિ તું સત્યને વળગી રહ્યો છે માટે હું તને ઉપવીતાદિ સંસ્કાર કરીશ, માટે તું પ્રથમ કેટલીક સમિધો લઇ આવ. આ પ્રમાણે ઉપનયનાદિ સંસ્કાર કર્યા પછી તેને ચારસો શુષ્ક તથા નબળી પડી ગયલી ગાયો સોંપી અને કહ્યું કે, હે સોમ્ય! તું આ ગાયોની સેવા કરજે. ગાયો દોરવી લઈ જતી વખતે ગુરુએ તેને કહ્યું કે, જ્યાં સૂધી આ ગાયોની સંખ્યા સહસની થશે ત્યાં સૂધી હું આવીશ નહિ. આ રીતે તેણે ઘણો સમય નિર્ગમન કર્યો. આખરે તે ગાયોની સંખ્યા એક સહસની થઇ. ૫

પંચમ ખંડ.

સત્યકામપ્રતિ બ્રહ્મના પ્રથમ પાદની ઉક્તિ.

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह मतिशुश्राव माप्ताः सोम्य सहस्रꣳस्मः माप्य न आचार्यकुलम्॥

શબ્દાર્થઃ—તેને એક સમય બળદે આવી કહ્યું કે, હે સત્યકામ! ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હે ભગવન્! વૃષભે કહ્યું કે, હે સૌમ્ય! અમે હવે સહસની સંખ્યાને પામ્યા છીએ. તમે અમને અમારા ગુરુની પાસે હવે લઇ જાઓ. ૧

ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच माची दिक्कला मतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कोदीची दिक्कलैप वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः मकाशवान्नाम॥२॥

શબ્દાર્થ—વૃષભે કહ્યું કે હું આપને બ્રહ્મના પાદવિષે વર્ણન કરી બતાવું છું. ત્યારે સત્યકામે કહ્યું કે હે ભગવન્! મને વર્ણન કરી બતાવો તો ઘણું સારું. પછી વૃષભે કહ્યું કે, પૂર્વ દિશા એક કલારૂપ છે, પશ્ચિમ દિશા

બીજી કળારૂપ છે, દક્ષિણ દિશા ત્રીજી કળારૂપ છે તથા ઉત્તર દિશા ચોથી કળારૂપ છે. આ રીતે બ્રહ્મના પાદની ચાર કળાઓ છે. આને પ્રકાશવાન્ કહેવામાં આવે છે. ૨

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते॥३॥

શબ્દાર્થ:—પ્રકાશવાન્ તરીકે બ્રહ્મના ચાર કળાવાળા પાદની જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તે આ લોક વિશે પ્રકાશવાન્ થાય છે, પ્રકાશવાન્ બ્રહ્મના ચાર કળારૂપ પાદની જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તે દેવતા સંબંધી લોકને વિશે જયને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

ષષ્ઠ ખંડ.

સત્યકામપ્રતિ બ્રહ્મના દ્વિતીયપાદની ઉક્તિ.

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा
अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી ઋષભે કહ્યુ કે, બ્રહ્મના દ્વિતીય પાદનું વર્ણન તમને અગ્નિ દેવ સમજાવશે. પછી બીજી સવારના ગાયોને લઇ તે ગોવાળ (સત્યકામ) પોતાના ગુરુ પાસે જવા નિકળ્યો સાયંસમયે તેણે અગ્નિ સળગાવ્યો. ગાયોને બરોબર રીતે ગોઠવી તથા અગ્નિની પાછળ પૂર્વાભિમુખે તે બેઠો. ૧

तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इतिह प्रतिशुश्राव॥

શબ્દાર્થ—અગ્નિદેવે તેને ત્રણ વાર કહ્યું, હે સત્યકામ! ત્યારે સત્યકામે કહ્યું કે, આપની શી આજ્ઞા છે તે, હે ભગવન્! મને કહો. ૨

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—હે સૌમ્ય! હું તને બ્રહ્મના દ્વિતીય પાદનું વર્ણન કહી સંભળાવીશ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હે ભગવન્! મને કૃપા કરી સંભળાવો. પછી અગ્નિદેવે તેને કહ્યું કે, પૃથ્વી એક કળારૂપ છે, અંતરીક્ષ બીજી કળારૂપ છે, સ્વર્ગ ત્રીજી કળારૂપ છે તથા સમુદ્ર ચોથી કળારૂપ છે. આ ચાર કળાઓરૂપ હે સૌમ્ય! બ્રહ્મનો દ્વિતીય પાદ છે, જે અનંતવાન્ કહેવામાં આવે છે. ૩

स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—અનંતવાન્ તરીકે બ્રહ્મના ચાર કળારૂપ દ્વિતીય પાદની જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તે આ જગતમાં અનંતવાન્ થાય છે, અનંતવાન્ તરીકે બ્રહ્મના આ પાદનું જે વિદ્વાન્ પૂજન કરે છે, તે સર્વ અનંતવાન્ લોકના પર જયને મેળવે છે. ૪

સપ્તમ ખંડ.

સત્યકામપ્રતિ બ્રહ્મના તૃતીયપાદની ઉક્તિ.

हꣳसस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પછી વૃષભે કહ્યું કે બ્રહ્મના તૃતીય પાદ વિશે તમને સૂર્યનારાયણ સમજાવશે. બીજે સવારે પાછો તે પોતાના ગુરુગૃહ તરફ જવા નિકળ્યો. પછી સાયં સંધ્યાનો સમય થયો ત્યારે તેણે અગ્નિ સળગાવ્યો તથા ગાયોની સારી રીતે વ્યવસ્થા કર્યા પછી સમિધ લઈ પૂર્વાભિમુખે અગ્નિની પાછળ બેઠો. ૧

तꣳ हꣳस उप निपत्याभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ--સૂર્યનારાયણ તેની સમીપ આવ્યા તથા તેને કહેવા લાગ્યા કે, હે સત્યકામ ! ત્યારે સત્યકામે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને બ્રહ્મના તૃતીય પાદવિશે ઉપદેશ કરો. ૨

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ--સૂર્યનારાયણે કહ્યું કે, હું તને બ્રહ્મના તૃતીય પાદનું વર્ણન કહી સંભળાવીશ. સત્યકામે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી ઉપદેશ કરો તો સારું. સૂર્ય ભગવાને કહ્યું કે, અગ્નિ એક કલારૂપ છે, સૂર્ય દ્વિતીય કલારૂપ છે, ચંદ્ર તૃતીય કલારૂપ છે અને વિદ્યુત ચતુર્થ કલારૂપ છે. આ રીતે બ્રહ્મની જ્યોતિષ્માન્ નામની તૃતીય પાદની ચાર કલાઓ છે. ૩

स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ४

શબ્દાર્થ:—જ્યોતિષ્માન્ તરીકે બ્રહ્મની ચાર કલારૂપ તૃતીય પાદની જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તે આ જગતમાં જ્યોતિષ્માન્ થાય છે. બ્રહ્મના તૃતીય પાદનું જ્યો-

તિષ્માન્ તરીકે જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તે જ્યોતિષ્માન્ લોકનાપર જયને મેળવે છે અર્થાત્ તેનો વંશ કદી નાશને પામતો નથી. ૪

અષ્ટમ ખંડ.

સત્યકામપ્રતિ બ્રહ્મના ચતુર્થ પાદની ઉક્તિ.

मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमादाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી વૃષભે કહ્યું કે, બ્રહ્મના ચોથા પાદનું વર્ણન તમને મદ્ગુ (પ્રાણદેવતા) કરશે. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે પોતાના ગુરુગૃહ તરફ જવા નિકળ્યો અને જ્યારે સાયં સંધ્યાનો સમય થયો ત્યારે તેણે અગ્નિને પ્રકટ કર્યો તથા ગાયોની સારી રીતે વ્યવસ્થા કર્યા પછી અગ્નિવિષે સમિધાદિ મૂકી અગ્નેની પાછળ પૂર્વાભિમુખે તે બેઠો. ૧

तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જળકૂકડીરૂપ પ્રાણ તેની સમીપ આવ્યો અને કહ્યું કે, હે સત્યકામ ! ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધો કે, હે ભગવન્ ! મને કૃપા કરી બ્રહ્મના ચતુર્થ પાદનું વર્ણન કરો. ૨

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રાણ વાયુએ કહ્યું કે, હે સૌમ્ય ! હું તને બ્રહ્મના ચતુર્થ પાદનું શ્રવણ કરાવીશ. સત્યકામે કહ્યું કે કૃપા કરી

હે પ્રભુ! શ્રવણ કરાવો તો સારું. સત્યકામે કહ્યું કે, પ્રાણ પ્રથમ કલા છે, ચક્ષુ દ્વિતીય કલા છે, શ્રોત્ર તૃતીય કલા છે તથા મન ચતુર્થ કલા છે. આ રીતે બ્રહ્મની ચાર કલાઓ આયતનવાન્ (સ્થાન) રૂપે કહેવાય છે ૩

स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिꣳल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ४

શબ્દાર્થ--જે વિદ્વાન્ આયતનવાનરૂપે બ્રહ્મના ચાર કલાવાળા આ પાદનું જે પૂજન કરે છે, તે આ લોકવિશે ઘણાના આશ્રયરૂપ થાય છે જે વિદ્વાન્ આયતનવાનરૂપે બ્રહ્મના ચાર કલાવાળા આ પાદની ઉપાસના કરે છે, તે આયતનવાન્ (વિશાળ) લોકના પર જયને મેળવે છે ૪

નવમ ખંડ

સત્યકામનું ગુરુકુલ વિશે પુનર્ગમન.

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ--પછી સત્યકામ પોતાના ગુરુગૃહ તરફ ગયો. ગુરુએ તેને કહ્યું કે, હે સત્યકામ! ત્યારે તેણે કહ્યું કે હે ભગવન્! ૧

ब्रह्मविदिव वै सौम्य भासि को नु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाꣳस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—તેના ગુરુએ કહ્યું કે, હે સૌમ્ય! જાણે તું બ્રહ્મને ઓળખતો હોય તે પ્રમાણે તું બોલે છે. આ ઉપદેશ તને કોણે આપ્યો? તેણે કહ્યું કે, મનુષ્યથી ઇતરે અને આ ઉપદેશ આપ્યો છે. ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે, હું

તારી પાસેથી સાંભળવા ઇચ્છું છું માટે તે ઉપદેશ તું મને કહી બતાવ ૨

श्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આપના જેવા આચાર્યો પાસેથી મેં એમ સાંભળ્યું છે કે, ગુરુથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન ઉત્તમ હોય છે. આ રીતે સત્યકામે કાંઇપણ બાબત છોડી દીધા સિવાય—ખરેખર જરા પણ બાબત મૂકી દીધા વિના ઉપર દર્શાવેલ સર્વ બાબત પોતાના ગુરુને કહી સંભળાવી. ૩

દશમ ખંડ.

ઉપકોશલને અગ્નિએ ઉપદેશેલી બ્રહ્મવિદ્યા.

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन् परिचचार स ह स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तयꣳस्तꣳ ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—કમલનો પુત્ર ઉપકોસલ ખરેખર જબાલાના પુત્ર સત્યકામ પાસે બ્રહ્મચારી તરીકે રહેવા આવ્યો. તેણે બાર વર્ષ પર્યંત તેના અગ્નિની સેવા કરી. ગુરુએ પોતાના સર્વ શિષ્યોને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી, પણ ઉપકોસલને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી નહિ. ૧

तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन् परिचचारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासाञ्चक्रे ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—ગુરુને તેની સ્ત્રી કહેવા લાગ્યાં કે, આ પૂર્ણ બ્રહ્મચારીએ ઘણી સારી રીતે અગ્નિની સેવા કરી છે. અગ્નિદેવ આપને ઠપકો ન આપે, તે પ્રમાણે કરો. તેની જે કામના હોય તે વિશે તેને ઉપદેશ આપો. છતાં ગુરુ કાંઇપણ ઉપદેશ આપ્યા વિના પોતે યાત્રાએ નિકળી ગયા.

स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किन्नु नाश्नासीति सहोवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—આથી શિષ્ય માનસિક રોગવાળો થયો અને તેણે અનશન વ્રત પાળવા માંડયું. ગુરુપત્નીએ તેને કહ્યું કે, હે બ્રહ્મચારી ! તું અન્ન લે. તું અન્ન શા સારુ લેતો નથી ? તેણે ઉત્તર દીધો કે, ઘણી ઘણી મારી કામનાઓ છે. હું અનેક પ્રકારની વ્યાધિથી ગ્રસ્ત છું અને હું જરા પણ અન્નને લઇ શકીશ નહિ. ૩

अथ हाग्नयः समुदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेतितस्मै होचुः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી ખરેખર અગ્નિઓએ કહ્યું કે, આ તપ્ત બ્રહ્મચારીએ ઘણી જ સારી રીતે આપણી સેવા કરી છે. આપણે તેની જે કામના છે, તે પૂર્ણ કરીશું અને કહ્યું કે, ૪

प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणञ्च हास्मै तदाकाशंचोचुः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રાણ બ્રહ્મ છે, 'ક' બ્રહ્મ છે અને 'ખ' બ્રહ્મ છે. તેણે જવાબ દીધો કે, હું પ્રાણને તો બ્રહ્મરૂપ જાણું છું, પણ 'ક' કે 'ખ'ને બ્રહ્મરૂપ જાણતો નથી. તેઓએ કહ્યું

કે, ખરેખર જે 'ક' છે તે જ 'ખ' રૂપ છે. અને જે 'ખ' છે તે જ 'ક' રૂપ છે. ખરેખરું જોતાં તેઓ તેને પ્રાણ તથા અંતરિક્ષ વિશે સમજાવવા લાગ્યા. ૫

ટીકાઃ—અક્ષરવડે કહેવાયલો આનદ તેજ 'ખ' રૂપ કહેતાં અંતરીક્ષરૂપ છે. જેમ રક્ત વર્ણવાળી વસ્તુને આસમાની વર્ણ સાથે મિશ્રિત કરવાથી તેની રક્ત વર્ણતાનો નાશ થાય છે તેજ પ્રમાણે 'ખ' ગુણવાચક આનદ કહેવાથી ઇન્દ્રિયવડે વિષયજન્ય સુખનો આનંદ લેવો નહિ. 'ખ' અક્ષરવડે કહેવાયલું અંતરીક્ષ તેજ 'ક' અક્ષર વડે દર્શાવાયેલ આનદ છે. આ રીતે આનદ વાચક અંતરીક્ષ કહેવાથી ખ અક્ષરવડે કેવળ પચ મહાભૂતના એક ભૂત રૂપ જડાત્મક અંતરીક્ષનો ત્યાગ કરવો.

આ સર્વનું તાત્પર્ય એ થાય છે કે, અંતરીક્ષને વિષે રહેલો આનંદ લેવો, પણ સાંસારીક આનંદ લેવો નહિ અને આનંદના આશ્રયરૂપ અતરીક્ષ લેવું, પણ પંચ મહાભૂતમાં કહેવાયલુ આકાશ લેવું નહિ પણ જો તમે અંતરીક્ષને આનંદના ગુણવાચક કહો અને અંતરીક્ષને વિશેષણ ગણો તો એમ કહેવાય કે, આનંદ અંતરીક્ષ રૂપ છે અને પાછળ રહેલ બાબત વ્યર્થ ઠરે. તેમજ જો તમે એમ કહો કે, કેવળ આકાશ જ આનંદરૂપ છે તો ઉપર દર્શાવેલ બાબત ખોટી ઠરે. હવે વિષયજન્ય સુખ તેમ જ જડાત્મક અંતરીક્ષનો કેવી રીતે ત્યાગ થઇ શકે ? અંતરીક્ષને આનંદનો વિશેષ્ય માનવાથી ઉપર કહેલ બે હેતુઓ શું ત્યાગ નહી કરી શકાય? નહી જ. અંતરીક્ષને આનંદનો વિશેષ્ય માનવાથી અંતરીક્ષ ધ્યેય થઇ શકે. કારણ વિશેષ્યની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિશેષણની સત્તા વિશેષ્યથી ઓછી હોય છે. આ કારણથી આનંદને અંતરીક્ષનો વિશેષ્ય માનવાથી આનંદ પણ ધ્યેય થઇ શકશે.

એકાદશ ખંડ.

ઉપકોસલપ્રતિ ગાર્હપત્યાગ્નિ વિદ્યા.

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી ગાર્હપત્યાગ્નિએ તેને ઉપદેશ દેવા માંડયો. તેમણે કહ્યું કે, પૃથ્વી, અગ્નિ, અન્ન અને આદિત્ય મારા દેહો થાય છે. તેમાં આદિત્યવિશે દૃસ્યમાન પુરુષ તે હું છું. ખરેખર હું પોતે જ છું. ૧

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥२॥

શબ્દાર્થ—જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી તેની ઉપાસના કરે છે, તેનું પાપ નાશ પામ્યા પછી તે અગ્નિ લોકને પામે છે, પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે છે, તે સ્વ તથા પરના ઉપકાર અર્થે તેનું જીવન હોય છે, તથા તેનો વંશ નાશને પામતો નથી. જે આ પ્રમાણે જાણી વિદ્વાન્ ગાર્હપત્યાગ્નિની ઉપાસના કરે છે, તેનું અમે આ લોક તથા પરલોકવિશે રક્ષણ કરીએ છીએ. ૨

દ્વાદશ ખંડ.

ઉપકોસલ પ્રતિ અન્વાહાર્યપચનવિદ્યા.

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાર પછી અન્વાહાર્યપચન નામના અગ્નિએ તેને ઉપદેશ આપ્યો તથા કહ્યું કે, જળ, દિશાઓ, નક્ષત્રો અને ચંદ્રમા મારાં શરીરો છે. તેમાં ચંદ્રમા વિશે જે જે પુરુષ દેખાય છે, તે હું પોતે છું-ખરેખર તે હું જ છું. ૧

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥२॥

શબ્દાર્થ—જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી મારી ઉપાસના કરે છે, તે પાપનો નાશ થયા પછી અગ્નિલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં પૂર્ણાયુષ્ય ભોગવે છે, સ્વ તથા પરનો ઉપકારી થાય છે તથા તેનો વંશ નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી અન્વાહાર્ય પચન નામના અગ્નિની ઉપાસના કરે છે, તેનું અમે આ લોક તથા પરલોક વિશે રક્ષણ કરીએ છીએ. ૨

ત્રયોદશ ખંડ.

ઉપકોસલ પ્રતિ આહવનીય વિદ્યા.

अथ हैनमाहवनीयोनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી આહવનીય નામના અગ્નિએ તેને ઉપદેશ આપ્યો તથા કહ્યું કે, પ્રાણ, આકાશ, સ્વર્ગ તથા વિદ્યુત્ મારાં શરીરો છે. તેમાં વિદ્યુત્ વિશે જે પુરુષ જણાય છે, તે હું પોતે છું—ખરેખર તે હું પોતે જ છું.

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥२॥

શબ્દાર્થ—જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી તેની ઉપાસના કરે છે, તે પાપનો નાશ કરે છે. તે અગ્નિ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં પૂર્ણાયુષ્ય ભોગવે છે, સ્વ તથા પરોપકાર કરતો છતો જીવે છે તથા તેનો વંશ નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી તેની ઉપાસના

કરે છે, તેનું અમે આ લોક તથા પરલોક વિશે રક્ષણ કરીએ છીએ. ૨

ચતુર્દશ ખંડ.

ઉપકોસલનો ગુરુની સાથે સમાગમ.

ते होचुरुपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—આ સર્વ અગ્નિઓએ એકઠા મળી તેને કહ્યું કે, હે સોમ્ય ઉપકોસલ ! અમે તને અમારા પોતાના સંબંધીનું તથા આત્મા સંબંધીનું જ્ઞાન દર્શાવ્યું છે. હવે તારો આચાર્ય તને આ વિદ્યાના ફળનો ઉપદેશ આપશે. ત્યાર પછી થોડે સમયે તેના ગુરુ પોતાની યાત્રામાંથી પાછા ફર્યા તથા પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે, હે સૌમ્ય ! ઉપકોસલ ! ૧

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नुमानुशिष्याद्भो इति हापेव निह्नुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે કહ્યું, હે ભગવન્ ! આચાર્યે કહ્યું, હે બાલ ! તારું મુખ જાણે બ્રહ્મવિદો-બ્રહ્મને ઓળખનારાઓની માફક પ્રકાશે છે. તને આ બ્રહ્મનો કોણે ઉપદેશ કર્યો ? આ સમયે જાણે પ્રથમ ગુહ્ય રાખવું હોય,' તે પ્રમાણે તેણે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! મને કોણ (આપના વિના) ઉપદેશ કરવાનું હતું ? આ અગ્નિઓ પ્રથમ અન્યના સરખા હતા. પણ હાલમાં આપને જોઇને ભય પામતા

હોય તેમ જોવામાં આવે છે. આ રીતે ઉપકોસલ ભય પામેલા અગ્નિને ઉપદેષ્ટારૂપે બતાવવા લાગ્યો. ત્યારે આચાર્યે કહ્યું કે, હે સૌમ્ય ! શું આ અગ્નિઓએ તને ઉપદેશ આપ્યો ? ૨

इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—શિષ્યે કહ્યું કે હા, એમ જ છે. ત્યારે આચાર્યે કહ્યું કે, હે બાલ ! તેઓએ તને લોક સબંધીનો ઉપદેશ કર્યો છે પણ હું તને બ્રહ્મની બાબતનો ઉપદેશ કરીશ. જે વિદ્વાન્ આ સમજે છે તેને, કમળના પત્રપર જળનો સ્પર્શ જેમ જરાપણ થતો નથી, તેમ પાપ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. શિષ્યે કહ્યુ કે, હે ભગવન્ ! આ બાબતનો આપ મને ઉપદેશ કરશો. ૩

પંચદશ ખંડ.

ગુરુએ અર્ચિરાદિનો આપેલ ઉપદેશ.

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ —આચાર્યે કહ્યું; આંખો વિશે જે પુરુષ દેખાય છે તે ખરેખર આત્મારૂપ છે. તે અમૃતરૂપ, અભયરૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. જે કંઈ ઘી અથવા જળ તેની પર સિંચન કરવામાં આવે છે તે આંખની પાંપણ વિશે ચાલ્યું જાય છે. પણ તેનો આંખ સાથે સંબંધ રહેતો નથી. ૧

एतᳪ संयद्वाम इत्याचक्षत एतᳪ हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પુરુષને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ સંયદ્વામ કરી કહે છે. સર્વ શુભ કર્મનાં ફળોનો તેને વિશે લય થાય છે. જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણે છે તેની સર્વ શુભ વસ્તુઓનો તે પુરુષને વિશે લય થાય છે. ૨

ટીકાઃ—સંયદ્વામ—જેને વિશે સર્વ ઉપાસવા યોગ્ય કર્મનાં ફળોનો લય થાય છે. ૨

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—અરે ખરેખર તે એક મહાન્ વામનીરૂપ છે. કારણ સર્વ પૂજનીય કર્મ ફળોનો તેને વિશે લય થાય છે. જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે સમજે છે, તેનાં સર્વ પૂજનીય કર્મોનો તેને વિશે લય થાય છે. ૩

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—તે ખરેખર એક ભામનીરૂપ છે. કારણ તે સર્વ લોક વિશે પ્રકાશ કરે છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે તે સર્વ લોકમાં પ્રકાશે છે. ૪

अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङेति मासाᳪस्तान्मासेभ्यः संवत्सरᳪ संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—તેની-ભામનીને ઓળખનારાની કાંઇ મરણ-ક્રિયા થઇ હોય અથવા ન થઇ હોય, તેમ છતાં તે મરણ પછી અર્ચિના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાંથી તે પછી અહર્ના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. દિવસના લોકથી તે પક્ષ-

માણુના સ્થાનને મેળવે છે. ત્યાંથી તે ષણ્માસ કે જેટલા સમયમાં સૂર્ય ભગવાન્ વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર તરફ જાય છે તે સ્થાનને પામે છે. ત્યાંથી તે સંવત્સરના સ્થાનને પામે છે અને ત્યાંથી તે સૂર્ય ભગવાનના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાંથી તે ચંદ્ર લોકવિશે જાય છે તથા ત્યાંથી વિદ્યુલ્લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી ત્યાં રહી તે અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં આવી. ૫

स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે આને દેવપથ કહેવામાં આવે છે. આ માર્ગનું નામ બ્રહ્મપથ છે. જે આ માર્ગને વિશે જાય છે તેઓ ફરી પાછા ફરતા નથી.ખરેખર પાછા ફરતા નથી, અર્થાત્ આ માનવ ભૂમિપર ફરી આવતા નથી. ૬

ટીકા—" તે આ અમાનવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે-" અર્થાત્ તે સત્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, જે ગતા, ગતવ્ય તથા ગમન આ ત્રણેના એકપણાથી ખુલ્લુ દર્શાઇ આવે છે સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વિશે સત્ય લોક આદિ શબ્દો વાપરવા તે અયુક્ત હોવાથી એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે, તે બ્રહ્મ થઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે ૬

ષોડશ ખંડ.

યજ્ઞની ઉપાસના.

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवते एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર જે વાય છે તે યજ્ઞરૂપ છે. કારણ વાયુ તે સર્વને પવિત્ર કરે છે આ રીતે પવન-વાયુ પવિત્ર

કરતું હોવાથી તે યજ્ઞરૂપ છે. આ યજ્ઞના બે માર્ગો છે એક મન તથા બીજી વાક્. ૧

तयोरन्यतरां मनसा स९ स्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽध्वर्युरुद्गाताऽन्यतराँ स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ બે માર્ગોમાંથી પ્રથમ માર્ગને બ્રહ્મા* પોતાના મનવડે પવિત્ર કરે છે. દ્વિતીય માર્ગને હોતા, અધ્વર્યુ તથા ઉદ્ગાતા પોતાની વાણીવડે પવિત્ર કરે છે. આ બ્રહ્મા જ્યારે પ્રાતઃકાળના શસ્ત્રનો પ્રારંભ કર્યા પછી શસ્ત્રની અંતિમ ઋચાથી મૌનપણાનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે, ૨

अन्यतरामेव वर्तनिं९ स९स्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्व्रजन्रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञं९ रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान् भवति ॥

શબ્દાર્થ—હોત્રાદિ બીજા માર્ગને-વાગ માર્ગને પવિત્ર કરે છે. પણ મનરૂપ માર્ગ નાશ પામે છે. આથી થાય છે એમ કે, જેમ એક પગે અપંગ માણસ અથવા એક પૈડાવાળો રથ ખોટે રસ્તે જાય છે તેમ આ યજ્ઞ ખોટો થાય છે. આ યજ્ઞનો પાત થવાથી યજમાનનું પતન થાય છે અને યજમાન આવો યજ્ઞ કરી વધારે પાપવાળો થાય છે. ૩

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाकेन पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी स९स्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥

---

* સોમયજ્ઞ વિશે ચાર મુખ્ય ઋત્વિજો હોય છે આમાંના પ્રથમને બ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે. તથા તેનો ધર્મ એ છે કે, યજ્ઞ પર નજર રાખવી તથા બીજા ઋત્વિજોને પોતપોતાના ધર્મ વિશે ઉપદેશ કરવો બીજો ઋત્વિજ હોતા યજ્ઞ વિશે હવિ હોમે છે તથા ત્રીજો અધ્વર્યુ ઋગ્વેદના મંત્રોનો પાઠ કરે છે અને ચોથો ઋત્વિજ ઉદ્ગાતા સામવેદના મંત્રોનું ગાન કરે છે.

શબ્દાર્થઃ—પણ પ્રાતઃકાળના શાસ્ત્રની શરુઆત થયા પછી પણ ઋગ્વેદના છેવટના મંત્રોનો ઉચ્ચાર થયા પહેલાં જો બ્રહ્મા મૌનપણાનો ત્યાગ કરતા નથી તો યજ્ઞકર્તા બેઉ માર્ગને પવિત્ર કરે છે, તથા તેમ થવાથી અન્યવર્ત્મ પણ નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪

स यथोभयपाद्व्रजन्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान् भवति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—અને જેમ બે પગે ચાલનારો એક મનુષ્ય અથવા બે ચક્રવાળો રથ દૃઢ રીતે ઉભો રહે છે તે પ્રમાણે આ રીતે સારી રીતે કરાયલો યજ્ઞ દૃઢ રહે છે. આ રીતની યજ્ઞની સિદ્ધિ થવાથી યજ્ઞપૂજન કરવાથી યજમાન દૃઢ રહે છે તથા યજ્ઞના કર્તા મહાન્ શ્રેયને પ્રાપ્ત થાય છે.

સપ્તદશ ખંડ.

ભૂરાદિ વ્યાહુતિનું વિધાન.

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानाꣳरसान्प्राबृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રજાપતિએ (વિરાટ આત્માએ) લોક સંબંધી ધ્યાનપૂર્વક તપશ્ચરણ કર્યું. આમ તપશ્ચરણ કરવાથી તેમાંથી તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાં—અર્થાત્ પૃથ્વીમાંથી અગ્નિ, આકાશમાંથી વાયુ અને સ્વર્ગમાંથી આદિત્યને કાઢયા. ૧

स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानाꣳरसान्प्राबृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूꣳषि सामान्यादित्यात् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ— તેણે પછી ત્રણ દેવો અગ્નિ, વાયુ તથા સૂર્ય સંબંધી ધ્યાન-પૂર્વક તપશ્ચરણ કર્યું અને ધ્યાનપૂર્વક

તપશ્ચરણુ કરવાથી તત્ત્વને ખેંચી કાઢયું. અગ્નિમાંથી ઋક્ વેદને, વાયુમાંથી યજુર્વેદને અને આદિત્યમાંથી સામવેદને ખેંચી કાઢયો. ૨

स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારપછી તેણે આ ત્રણ વિદ્યા સંબંધી ધ્યાનપૂર્વક તપશ્ચરણુ કર્યું તથા તેમ કરવાથી ત્રણ તત્ત્વને બહાર કાઢયાં. ઋગ્વેદમાંથી ભૂ, યજુર્વેદમાંથી ભુવ અને સામ વેદમાંથી સ્વ. ખેંચી કાઢયો. ૩

तद्यदृक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે યજ્ઞની ક્રિયામાં ઋગ્વેદના મંત્રનો ખોટો પ્રયોગ થઈ જાય તો યજ્ઞકર્તાએ ગાર્હપત્યાગ્નિને હવિ આપવું તથા કહેવું કે, આ ભૂને સ્વાહા થાઓ. જે બ્રહ્મા ઋચાઓ સંબંધી યજ્ઞના ક્ષતનું સંધાન કરે છે, તે ઋચાઓના રસવડે તથા તેજવડે સંધાન કરે છે. ૪

अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—જો કોઈ યજુર્વેદ મંત્રનો ખોટો પ્રયોગ થઇ જાય તો તેણે દક્ષિણાગ્નિને બલિ આપવું તથા કહેવું, આ "ભુવ સ્વાહા-ભુવને સ્વાહા થાઓ." જે બ્રહ્મા યજુષ્ સંબંધી યજ્ઞના ક્ષતનું સંધાન કરેછે, તે યજુષ્‌ના રસવડે તથા તેજવડે સંધાન કરે છે. ૫

अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति

શબ્દાર્થ—જો કોઇ સામવેદના મંત્રનો પ્રયોગ ખોટો થાય તો તેણે આહવનીયાગ્નિને બલિ આપવો, અને કહેવું કે આ " સ્વઃ સ્વાહા—સ્વરને સ્વાહા થાઓ. " જે બ્રહ્મા સામ સંબંધી યજ્ઞના ક્ષતનું અનુસંધાન કરે છે તે સામના રસવડે તથા તેજવડે સંધાન કરે છે. ૬

तद्यथा लवणेन सुवर्णᳪसन्दध्यात्सुवर्णेन रजतᳪरजतेन त्रपु त्रपुणा सीसᳪसीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥७॥

શબ્દાર્થ—જેમ લવણ (ટંકણ ખારવડે) સુવર્ણ જોડાય છે, સુવર્ણથી રુપું જોડાય છે, રુપાથી કલઇ, કલાઇથી સીસુ, સીસાથી લોહ તથા લોહથી કાષ્ઠ તેમજ ચર્મવડે કાષ્ઠ એકબીજા સાથે જોડાઇ શકે છે; ૭

एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टᳪसंदधाति भेषजकृतो हवा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—તે જ પ્રમાણે આ લોકના, આ દેવતાઓના તથા આ ત્રણ વિદ્યાના રસરૂપી તેજવડે યજ્ઞની ન્યૂનતાને બ્રહ્મા ધારણ કરે છે. આથી રોગથી દુઃખિતને ઔષધ સારુ કરે છે તેમ પવિત્ર થયેલ તે યજ્ઞ છે કે જે યજ્ઞમાં હોમ પ્રાયશ્ચિત્તના વિધિને જાણનારો બ્રહ્મા છે.

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदᳪह वा एषा ब्रह्माणमनु गाथा यतोयत आवर्त्तते तत्तद्गच्छति ॥९॥

શબ્દાર્થ—જે યજ્ઞવિશે બ્રહ્મા આ સર્વ જાણે છે, તે ઉત્તર માર્ગ તરફ વળેલો હોય છે. બ્રહ્મા જે આ સર્વવસ્તુને જાણે છે તેના સંબંધમાં નીચે દર્શાવેલ ગાથા કહેવામાં આવી છે—જ્યારે જ્યારે યજ્ઞમાં કાંઇ ન્યૂનાધિકતા થાય છે ત્યારે ત્યારે બ્રહ્માના જ્ઞાનવડે દરેક વસ્તુની ન્યૂનાધિકતાનો નાશ થાય છે. ૯

ટીકા—આનું તાત્પર્ય એ થાય છે કે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માર્ગે પુરુષ દોરવાય છે. જ્ઞાનીના માર્ગને ઉત્તર માર્ગ કહેવામાં આવે છે તથા જેનું તે તરફ વલણ થાય છે તેને ઉત્તરાદિ માર્ગ ઘણોજ સુલભ થઈપડે છે. ૯

मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरूनश्वाऽभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानश्चसर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:—આ રીતનો માનવ બ્રહ્મા ખરેખર ઋત્વિક અધ્વર્યું આદિનું રક્ષણ કરે છે. જેમ વીર પુરુષોનું રક્ષણ પોતાની ઘોડીથી થાય છે તેમ આ રીતે સર્વ વસ્તુને સમ્યક્ રીતે જાણનાર બ્રહ્મા યજ્ઞનું, યજમાનનું તથા તેમાં રહેલા સર્વ ઋત્વિજોનું રક્ષણ કરે છે. તેથી ખરેખરી રીતે આ રીતે સર્વ વસ્તુને સમ્યક્ રીતે જાણનારાને બ્રહ્મા કરવો. પણ નહિ જાણનારાને બ્રહ્મા કરવો નહિ—અવેત્તાએ બ્રહ્મા તરીકેનું પદગ્રહણ કરવું નહિ. ૧૦

ટીકા—અહીંના વીર પુરુષોનો આશય એવો છે કે, ચપળતા તથા હીમ્મતમાં ઘોડા કરતાં ઘોડીઓ શ્રેષ્ઠ હોય છે. યુદ્ધ પ્રસંગે પણ પોતાના સ્વારના રક્ષણને અર્થે તે પોતાના જીવને પણ જોખમમાં નાંખતાં અચકાતી નથી. આ જ કારણથી મરાઠા ઘોડેસ્વાર સૈન્ય ઘણુંખરું ઘોડીઓનું બનેલું હતું. ૧૦

પંચમ પ્રપાઠક—પ્રથમ ખંડ.

પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા.

ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ૐ ! ખરેખર જે જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠને સમજે છે તે જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ બને છે. પ્રાણ ખરેખર જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠરૂપ છે. ૧

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—વસિષ્ઠ-જગતનુ આવરણ શું છે, તે જે જાણે છે તે આ લોકનો રક્ષક થાય છે વાણી ખરેખર વસિષ્ઠરૂપ છે. ૨

ટીકા —વસિષ્ઠનો અર્થ આ જગતનુ આવરણ થાય છે. વસુ એટલે દ્રવ્ય તથા તેમાથી વાસ શબ્દ નીકળ્યો છે જેનો અર્થ દ્રવ્યવાન્ થાય છે વાણીને વસિષ્ઠરૂપ કહેવામા આવી છે, કારણ કે તે સર્વ વસ્તુને સમજે છે અથવા તો વાણીને દ્રવ્યવાન્ કહેવામા આવે છે, કારણ વાણીવડે દ્રવ્ય મેળવી શકાય છે ૨

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—જે પ્રતિષ્ઠા-દૃઢતાને જાણે છે તે આ લોક તેમજ પરલોક વિશે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે ખરેખર દૃષ્ટિ જ પ્રતિષ્ઠારૂપ છે ૩

ટીકા —દૃષ્ટિ એ એક મુખ્ય ઇન્દ્રિય છે કે, જેનાવડે સમ તથા વિષમભૂમિ ઓળખી શકાય છે આ કારણથી દૃષ્ટિને પ્રતિષ્ઠારૂપ કહી છે ૩

यो ह वै सम्पदं वेद सꣳहास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव सम्पत् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ —જે સંપતને ઓળખે છે તે આ લોક તથા પરલોકવિશે સર્વ કામ્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે. ખરેખર શ્રોત્ર સંપતરૂપ છે. ૪

ટીકા —શ્રોત્રવડે વેદોનું શ્રવણ થાય છે વેદના જ્ઞાનથી માણસ સંપતને પ્રાપ્ત થાય છે આથી શ્રોત્રને સંપતરૂપ કહ્યા છે ૪

यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આયતનને-આશ્રયને ઓળખે છે, તે ખરેખર પોતાના લોકના આયતનરૂપ થાય છે. મન ખરેખર આયતનરૂપ છે. ૫

ટીકાઃ—કારણ કે મન સર્વ જ્ઞાનનું આશ્રયસ્થાન કહેવાય છે.૫

अथ ह प्राणा अहश्रेयसि व्यूदिरेऽहश्रेयानस्म्यहश्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—એક વખત આ સર્વ ઇન્દ્રિયો માંહોમાંહે પોત પોતાની શ્રેષ્ઠતા માટે લડવા લાગી. આ દરેક જણે કહ્યું કે, હું મોટી છું-હું મુખ્ય છું. ૬

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरः एत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥७॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી આ સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતાના પિતારૂપ પ્રજાપતિ પાસે ગઇ અને કહ્યું, હે ભગવન્ ! અમારામાં કોણ મુખ્ય છે. ત્યારે પ્રજાપતિ બોલ્યા કે, તમારામાંથી જે ઇન્દ્રિયના નિર્ગમનથી શરીર શબરૂપ અસ્પૃશ્ય જેવું થઈ રહે, તે ઇન્દ્રિય મુખ્ય છે. ૭

सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે પ્રથમ વાણી શરીરમાંથી બહાર નિકળી. તે એક વર્ષની મુદત પછી પાછી ફરી અને બીજી ઈન્દ્રિયોને કહ્યું કે, તમે મારો વિયોગ કેવી રીતે સહન કરી શક્યાં, ત્યારે બીજી ઈન્દ્રિયોએ ઉત્તર આપ્યો કે, જેમ નહિ બોલી શકતો એક મૂંગો માણસ પોતાના પ્રાણને

લીધે શ્વાસ લે છે, પોતાનાં ચક્ષુવડે જોઇ શકે છે, પોતાના શ્રોત્રવડે સાંભળી શકે છે (આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોના કહેવાથી નિરભિમાની એવી) વાણીએ પાછું પોતાનું સ્થાન શરીરવિશે લીધું. ૮

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्य्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥

શબ્દાર્થ.—(વાણીએ આ રીતનું અભિમાન છોડયા પછી) ખરેખર દૃષ્ટિએ શરીરનો ત્યાગ કર્યો. તે એક વર્ષ પછી પાછી ફરી અને બીજી ઇન્દ્રિયોને પૂછયું કે, તમે મારો વિયોગ કેવી રીતે સહન કરી શકયાં ? ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયોએ ઉત્તર આપ્યો કે, જેમ નહિ દેખતો એવો એક અંધ પુરુષ પોતાના પ્રાણવડે શ્વાસ લે છે, પોતાની વાગિન્દ્રિયની સહાયતાથી બોલી શકે છે, પોતાના શ્રોત્રવડે સાંભળી શકે છે અને પોતાના મનવડે વિચાર કરી શકે છે. (આ રીતે બીજી બધી ઇન્દ્રિયોના કહેવાથી નિરભિમાની એવી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયે પોતાનું સ્થાન પાછું ગ્રહણ કર્યું.) ૯

श्रोत्रंहोच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्य्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥१०॥

શબ્દાર્થ—(આ રીતે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનું અભિમાન ઉતર્યા પછી) ખરેખર શ્રવણેન્દ્રિયે શરીરમાંથી પ્રયાણ કર્યું. તે વર્ષની મુદત પછી પાછી ફરી તથા બીજી ઇન્દ્રિયોને પૂછયું કે, તમે સર્વે ઇન્દ્રિયો મારો વિયોગ કેવી રીતે સહન કરી શકયાં ! તેઓએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, નહિ સાંભળી શ-

કતો એવો એક બધિર પુરુષ પોતાની પ્રાણેન્દ્રિયવડે શ્વાસ લઈ શકે છે, વાગિન્દ્રિયવડે બોલી શકે છે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે, જોઇ શકે છે તથા મન ઇન્દ્રિયવડે વિચાર કરી શકે છે. (આ રીતે બીજી ઇન્દ્રિયોના કહેવાથી નિરભિમાની થઇ) શ્રવણેન્દ્રિયે પાછું પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. ૧૦

मनो होचक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकततें मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तःश्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः॥११॥

શબ્દાર્થઃ—(આ રીતે શ્રવણેન્દ્રિયનું અભિમાન ઉતર્યા પછી) ખરેખર મન ઇન્દ્રિયે શરીરમાંથી પ્રયાણ કર્યું. તે વર્ષની મુદત પછી પાછું ફર્યું તથા બીજી ઇન્દ્રિયોને પૂછયું કે તમે સર્વ ઇન્દ્રિયો મારા વિયોગ કેવી રીતે સહન કરી શકયાં? મન શક્તિ રહિત એવું એક નાનું બાળક પોતાની પ્રાણ ઇન્દ્રિયવડે શ્વાસ લે છે, વાગિન્દ્રિયવડે બોલી શકે છે, ચક્ષુ ઇદ્રિયથી જોઇ શકે છે તથા શ્રવણેન્દ્રિયવડે સાંભળી શકે છે. (આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોના કહેવાથી નિરભિમાની થઇ) મન ઇન્દ્રિયે પણ પોતાનું સ્થાન પાછું ગ્રહણ કર્યું. ૧૧

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन्त्स यथा सुहयः पड्वीशशंकून संखिदेदेवमितरान् प्राणान् समखिदत्त्ँहाभि समेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥१२॥

શબ્દાર્થ—(આ રીતે બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયોનું વારા ફરતી પ્રયાણ થઇ રહ્યા પછી) પ્રાણ ઇન્દ્રિયે ખરેખર બહાર નિકળવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો અને તેના બહાર નિકળવાના પ્રથમ પ્રયત્નની અંદરજ જેમ એક મોટા અશ્વને ચાબુકવડે મારવાથી, તે, ખુંટીઓ કે જેને તેના પગો બાંધવામાં આવેલા હોય છે તેને તેની જગાએથી ઉખેડી કાઢે છે, તેમ બીજી બધી સર્વ ઇન્દ્રિયોને બહાર

કહાડી નાંખી, બીજી ઇન્દ્રિયો ત્યાર પછી પ્રાણ ઇન્દ્રિય પાસે આવી કહેવા લાગી કે, હે ભગવન્! આપ આપના સ્થાન વિષે જ રહો. તમે અમારા સર્વ કરતાં મહાન્ બળવાન્ છો. અમે પ્રાર્થનાપૂર્વક કહીએ છીએ કે, આપ નિર્ગમન મા કરો. ૧૨

अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठाऽसीति.

ત્યાર પછી વાગિન્દ્રિય ખરેખર પ્રાણ પાસે આવી કહેવા લાગી કે, સર્વ વસ્તુને વસિષ્ઠ આવરણ કરવાનો ગુણ જે હું ગ્રહણ કરું છું, તે આપની સત્તાને લીધેજ છે. પછી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયે આવી કહેવા માંડયું કે, પ્રતિષ્ઠાપણાનો ગુણ જે મારેવિશે છે, તે આપની સત્તાથી જ છે. ૧૩

अथ हैनश्श्रोत्रमुवाच यदहᳪ सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति॥१४॥

શબ્દાર્થ—પછી શ્રવણેન્દ્રિયે આવી કહેવા માંડયું કે, સંપતપણાનો ગુણ જે મારે વિશે છે, તે પણ આપની સત્તાથી જ છે. છેવટે મને આવી કહ્યુ કે, આ મનનપણાનો ગુણ જે મારેવિશે છે તે આપની સત્તાથી જ છે. ૧૪

न वै वाचो न चक्षूꣳषि न श्रोत्राणि न मनाꣳसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥१५॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર વાણી, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અથવા તો મન કાંઇપણ કરવા શક્તિમાન નથી. તેઓ કેવળ નામનાંજ છે. એ બધાના ધર્મો પ્રાણને અધીન છે તથા તે સર્વ ધર્મો પ્રાણવડેજ ઉત્પન્ન થાય છે

દ્વિતીય ખંડ.

પ્રાણના અન્ન વસ્ત્રની ઉપાસના.

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदन स्यान्नमनो ह वै नाम-प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्च नानन्नं भवतीति ॥१॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાર પછી ખરેખર પ્રાણે પૂછ્યું કે અન્નરૂપે શું થશે ? ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયોએ ઉત્તર આપ્યો કે, કુતરા તથા પક્ષીઆદિનું જે અન્ન છે તે આપને માટે યોગ્ય અન્ન છે. આ કારણથી જ ખરેખર સર્વ ખાદ્ય વસ્તુઓ અન્નને (પ્રાણને) અર્થે છે. આથી પ્રાણનું અન્ન એવું પ્રત્યક્ષ નામ છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે તેવાને અનન્ન-અભક્ષ્ય ખોરાક કાંઇ પણ રહેતો નથી. ૧

स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तःपुरस्ताचोपरिष्टाचाद्भिःपरिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥२॥

શબ્દાર્થ—પછી પ્રાણે પૂછ્યું કે, મારું વાસ-વસ્ત્ર શું થશે ? ત્યારે તેઓએ ઉત્તર આપ્યો કે, જળ આપનું વસ્ત્ર થશે. આથી લોકો પોતાના ભોજનના આદિ તથા અંત સમયે જળને પ્રથમ ગ્રહણ કરે છે. તે પોતાનું વસ્ત્રરૂપ જળ હંમેશ મેળવે છે. તે કદી નગ્ન રહેતો નથી. ૨

ટીકા—ભગવાન શંકરના મત પ્રમાણે એનો ભાવાર્થ એ થાય છે કે મનુષ્ય ભોજન લેતા પહેલાં તેમજ લઈ રહ્યા પછી જળનું આચમન લે છે. પણ જળનું પાન કરવું તે ધોવાને આ બાબત લાગુ પડતી નથી.

तद्धैतत्सत्यकामो जबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥३॥

શબ્દાર્થ —જબાલાના પુત્ર સત્યકામે વૈયાઘ્રપાદના પુત્ર ગોશ્રુતિને ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યા પછી કહ્યું કે, જો તું વૃક્ષના શુષ્ક સ્કંધને પણ આ વાર્તા સમજાવીશ તો તેને પણ નવી શાખાઓ તથા પર્ણો ઉત્પન્ન થશે. ૩

अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्व्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥४॥

શબ્દાર્થ —જો કોઇ મહાન્ થવાની ઇચ્છા રાખનો હોય તો તેણે અમાવાસ્યાને દિવસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી, પૂર્ણિમાની રાત્રી વિશે (નગરમાં અથવા નગરની આસપાસ મળી શકે એવી) ડાંગર આદિ અન્નના છાલા કાઢી નાંખી તેને દહી તથા મધ સાથે તે અન્નને કાંસાના બનાવેલ પાત્રમાં છુંદવું. પછી એક શુચિના પ્રમાણમાં લઈ ઘીને અગ્નિ વિશે આહુતિ આપવી તથા તે વખતે કહેવુ કે, આ આહુતિ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠને સ્વાહા-ગ્રાહ્ય થાઓ. પછી શુચિમાં જે કાંઇ આગળ પાછળ બાકી રહ્યું હોય, તેને જે પાત્રમાં મંથ એકઠું કર્યું હોય તેમા નાખવુ. ૪

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી અગ્નિને વિશે ઘીનો હોમ ફરીથી કરવો, તથા તે આપતી વખતે કહેવુ કે, આ આહુતિ વશિષ્ટને સ્વાહા-ગ્રાહ્ય થાઓ. પછી શુચિ વિશે આગળ પાછળ રહેલ હોય તેને હવિના પાત્ર વિશે પાછું નાંખી દેવુ. ત્યાર પછી ફરી ઘૃતની શુચિવડે અગ્નિ વિશે આહુતિ આપવી તથા આપતી વખતે કહેવુ કે, આ પ્રતિષ્ઠાને

સ્વાહા–આહ્ય થાઓ. આપ્યા પછી શ્રુચિને વળગી રહેલ ઘૃત હવિના પાત્રમાં પાછું નાંખી દેવું અને ફરી ઘૃતની અગ્નિ વિશે શ્રુચિવડે આહુતિ આપવી તથા કહેવું કે આ સંપતને સ્વાહા–આહ્ય થાઓ, ફરી ચોંટી રહેલને હવિના પાત્રમાં એકઠું કરવું તથા ફરી ઘૃતની અગ્નિ વિશે આહુતિ આપવી તથા આપતાં કહેવું કે, આ આહુતિ આયતનને સ્વાહા–આહ્ય થાઓ. પછી શ્રુચિમાં વિટાયેલ મૂળ મંથ પાત્રમા એકઠું કરવુ. ૫

अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्य मा हि ते सर्वमिद॰ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्य॰ श्रैष्ठ्य॰ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेद॰ सर्वमसानीति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—અને પછી અગ્નિ સમક્ષ આવી રહેલ સર્વ હવિ પોતાના બે હસ્ત વિશે લઇ તેણે આસ્તેથી નીચે પ્રમાણે કહેવું કે, આપનું નામ અમ કહેવાય છે. આ સર્વ આપને આધીન છે. આપ જ્યેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, સર્વના રાજા પ્રભુ-રૂપ છો. આ રીતે અમ રૂપ એવા તમે મને જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ બનાવો મને રાજ્ય તથા આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરાવો. હુ સર્વરૂપ થઇશ ૬

अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठ॰ सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥ निर्णिज्य कश्सं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात्

શબ્દાર્થ—પછી ખરેખર મંત્રના એક પાદવડે મંથના એક એક પાદનું ગ્રહણ કરવું. "तत्सवितुर्वृणीमहे સૂર્યના મંથરૂપી ભોજનની અમે માંગણી કરીએ છીએ. એ

પદવડે પ્રથમ ભક્ષણ કરવું. 'वयं देवस्य भोजनं અમે દેવના ભોજનને માગીએ છીએ. આ પાદવડે બીજીવાર ભક્ષણ કરવું. 'श्रेष्ठं सर्वधातमम् ભોજન શ્રેષ્ઠ તથા રાજને ધારણ કરવાયોગ્ય છે, એમ કહી ત્રીજીવાર ભક્ષણ કરવું. तुरमगस्य धीमहि સૂર્યના સ્વરૂપનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. આ ચોથું ચરણ કહી કાંસ્ય પાત્રમાં જે કાંઇ રહેલું હોય તે સર્વ ધોઇને પી જવું. પછી આચમન કરી અગ્નિના પશ્ચિમ ભાગમાં મૃગચર્મપર અથવા જમીનપર બોલ્યા ચાલ્યા વિના સૂઈ જવું તથા ચિત્તને નિયમમાં રાખી સૂવું, જેથી કાંઇ સ્વપ્ન આવે નહિ આ અવસ્થામાં તેને જો સ્ત્રીનું સ્વપ્ન આવે તો તેનો યજ્ઞ સિદ્ધ થયો છે.

तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियꣳ स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ९

શબ્દાર્થ—આ જ કારણથી નીચેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે કે, જ્યારે યજ્ઞ કરવાના પ્રસંગની અંદર કર્તા સ્વપ્ન વિશે કેટલાક કામ્ય કર્મોવિશે સ્ત્રીઓને જુવે તો તેણે ખરેખર આ સ્વપ્ન પરથી ખાત્રી રાખવી કે, તેની ક્રિયા ફળદાયી નીવડી છે.

તૃતીય ખંડ

પંચાગ્નિવિશે શ્વેતકેતુ આદિનો સંવાદ.

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाꣳ समितिमेयाय तꣳ ह प्रवाहणो जैवालिरुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति १

શબ્દાર્થ—એક સમયને વિશે ખરેખર અરુણિ ઋષિનો પૌત્ર શ્વેતકેતુ નામે પાંચાલ દેશના રાજાની સભા વિશે ગયો. ત્યાં જીબલના પુત્ર પ્રવાહણ નામના રાજાએ તેને પૂછ્યું કે, હે કુમાર! તારા પિતાએ તેને કાંઇ ઉપ-

દેશ દીધો છે કે? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, હે ભગવન્! મારા પિતાએ મને ઉપદેશ આપ્યો છે. ૧

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्त्तन्ता ३ इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्त ना ३ इति न भगव इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે જૈવલિ રાજાએ પૂછ્યું કે, મનુષ્યો આ પૃથ્વીમાંથી નિકળ્યા પછી કયા સ્થળને વિશે જાય છે તે શું તું જાણે છે? શ્વેતકેતુએ જવાબ દીધો કે હે ભગવન્! હું તે કાંઇ જાણતો નથી. ત્યારે રાજાએ બીજો પ્રશ્ન પૂછયો કે, તેઓ (મનુષ્યો) કેવી રીતે પાછા ફરે છે તે તું જાણે છે? ત્યારે તે બાળકે ઉત્તર દીધો કે, હે ભગવન્! તે હું કાંઈ જાણતો નથી. રાજાએ તેને વળી બીજો પ્રશ્ન એ પૂછયો કે, કયાં આગળથી દેવયાન તથા પિતૃયાન માર્ગો વિભક્ત થાય છે, તે શુ તું જાણે છે? તેણે કહ્યું કે, એ વાતની પણ મને જરા ખબર નથી. ૨

वेत्थ यथासौ लोको न सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—ચોથો પ્રશ્ન રાજાએ તેને એ પૂછયો કે, મરણ પછી મનુષ્યો બીજા લોક વિશે જાય છે તો તે બીજો લોક ભરાઇ કેમ નથી જતો, તે શુ તું જાણે છે? તે બાળકે કહ્યુ કે, હે ભગવન્! હું તે નથી જાણતો. પાંચમો પ્રશ્ન એ પૂછયો કે, જળ અર્થાત્ અગ્નિહોત્રના પયોધૃતાદિ પાંચમી આહુતિ પુરુષરૂપ કહેવામાં આવે છે, તેનું શુ કારણ છે તે શુ તું જાણે છે? તેણે ઉત્તર દીધો કે હે ભગવન્! તે હું કાઈ જાણતો નથી. ૩

अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रुवीतेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तꣳहोवाचाऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, એમ કેમ કહેવાઈ શકે, કે તું તારા પિતા તરફથી ઉપદેશને પ્રાપ્ત થયો છે ? જે પ્રશ્નો મેં તને પૂછયા તે જ્યારે તું જાણતો નથી ત્યારે તારાથી એમ કેમ કહેવાઇ શકે કે, તેણે મને ઉપદેશ દીધો છે ? ખિન્ન વદને તે બાળક પોતાના પિતાની પાસે ગયો અને કહ્યુ કે, હે ભગવન્ ! આપે મને ઉપદેશ આપ્યા વિના એમ કેમ કહ્યું કે, મેં તને સર્વ ઉપદેશ આપ્યો છે.

पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकञ्चनाशकं विवेक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ — તે દુષ્ટ રાજાએ મને પાંચ પ્રશ્નો પૂછયા અને હું તેમાંના એક પ્રશ્નનો પણ ઉત્તર આપી શકયો નહિ. ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું કે, તેં મને જે પ્રશ્નો કહ્યા, તેમાંના એકનો પણ ઉત્તર હું જાણતો નથી. જો તે પ્રશ્નોની મને ખબર હોત તો હું તને શામાટે નહિ શીખવત ?

स ह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हाञ्चकार स ह प्रातः सभाग *उदेयाय तꣳ होवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી ગૌતમ ગોત્રનો શ્વેતકેતુનો પિતા જૈબલિ રાજાના સ્થાન ઉપર ગયો. તેના આગમનથી રાજાએ તેનો અતિથિસત્કાર કર્યો. પ્રાતઃકાળે ગૌતમ તે નૃપની સભાવિશે ગયો. રાજાએ ત્યાં તેને પૂછયું કે, હે ગૌતમ ! સાંસારિક વસ્તુઓમાં જેને તું સૌથી ઉત્તમ ધારતો હોય તે તું મારી પાસે માગ. ત્યારે ગૌતમે ઉત્તર દીધો કે, સર્વ સાંસારિક વિષયો આપની પાસેજ રહેવા દો. (તે વિશે હું આપને કાંઇ પૂછવા માગતો નથી.) હે રાજન્ ! આપે મારા પુત્રને જે પ્રશ્નો પૂછયા, તે વિશે આપ મને સમજાવો.

* સભાગનો અર્થ રાજાની સભા અથવા પૂજ્ય એવો થાય છે.

स ह कृच्छ्रीबभूव तं ह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार तं ह होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ —પ્રથમ તો રાજા જરા ખિન્ન થયો તથા કહ્યું કે, એ બાબતનો નિર્ણય કરવા લાંબા સમય સુધી તું અહીં રહે પણ પાછું (મનમાં કાંઇ વિચાર આવી જવાથી) કહ્યું કે જ્યારે તમે આ પ્રમાણે મને પ્રશ્ન પૂછો છો તથા પૂર્વેના કોઇ પણ બ્રાહ્મણ આ વિદ્યા જાણતા નથી, આથી જગત વિશે સર્વ જાતિના લોકોમાંથી ક્ષત્રિયને જ પોતાની પ્રજાને ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર છે પછી તેણે નીચે પ્રમાણે કહેવા *માંડયું

ટીકા:—રાજા પ્રથમ તો ખિન્ન થયો, તેનું કારણ એ હતું કે, પ્રથમ તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, આવું પવિત્ર જ્ઞાન બ્રાહ્મણને કેવી રીતે જણાવી શકું પણ પાછો તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, કોઇએ અનુગ્રહની આકાંક્ષા રાખી હોય તો તેને તે બાબતની ના કહેવી એ યોગ્ય નહિ ગણાય આજ કારણથી પ્રથમ આ બાબત સમજાવવામાં તેણે ચોખી ના પાડી તથા પાછળથી જરા આનાકાની કીધી આ રીતે પોતાના ગુન્હાની માફી માગવા માટે તેણે તેને કહ્યું કે, જો કે સઘળી વિદ્યાઓ બ્રાહ્મણોને આધીન છે, છતાં 'તમે મને આ વિષયને સમજાવો' એમ પ્રશ્ન પૂછી તમે તમારા જ્ઞાન વિશે ન્યૂનતા દર્શાવી છે, તો હું તમને જે કહું તે તમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો આ બધા પરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે કે, બ્રાહ્મણો પ્રથમ આ બાબત વિશે જરાપણ જાણતા નહતા, તેમજ તેઓને બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી કાંઈ પણ ઉપદેશ કોઈ તરફથી મળ્યો નહતો. માત્ર આ બ્રહ્મજ્ઞાનના જ્ઞાતા કેવળ પહેલા ક્ષત્રિયો જ હતા પછી વંશ પરંપરા બ્રાહ્મણોએ અત્યાર સુધી આ બ્રહ્મજ્ઞાનનું રક્ષણ કરી રાખ્યું છે. હું તમને તેનો હાલ ઉપદેશ કરૂંછું તથા હવે પછી આ જ્ઞાન બ્રાહ્મણોની સાથેજ રહેશે ધારો કે ત્રણ હજાર વર્ષ કરતાં પણ વધારે વર્ષ સુધી હિંદુના પવિત્ર પુ-

સ્તોત્રના રક્ષણ કર્તાબ્રાહ્મણોજ કહેવાય છે, છતાં છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં દર્શાવાયેલ આ મંત્રથી બ્રાહ્મણની સત્તાને જરા લાંછન લગાડે એવુ છે. આ શ્લોકપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે કે, બ્રાહ્મણો પ્રથમ વેદમાં દર્શાવાયેલ કર્મ તથા યજ્ઞને વિશે આસક્ત હતા, પણ તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનથી વિમુખ હતા. કારણ મંત્ર વર્ણમાં કહેવામા આવ્યુ છે કે, બ્રાહ્મણો કેવળ એક સતને અગ્નિ, યમ આદિ બહુરૂપે ગણતા હતા.

एकसत् विप्रा बहुधा वदन्ति अग्नि यम मातरिश्वान माहु

ચતુર્થ ખંડ.

સ્વર્ગલોક રૂપ અગ્નિવિદ્યા.

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે ગૌતમ ! ખરેખર સ્વર્ગ લોક આહવનિય-અગ્નિરૂપ છે. આ અગ્નિના આદિત્ય દેવ સમિત્ રૂપ છે, રશ્મિઓ ધૂમરૂપ છે, દિવસ અર્ચિરૂપ છે. ચંદ્રમા અંગારા રૂપ છે અને નક્ષત્રો તણખારૂપ છે, એમ ચિંતન કરવું. ૧

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ २

શબ્દાર્થ:—આ અગ્નિદેવ વિશે દેવો શ્રદ્ધા યુક્ત થઇ આહુતિ આપે છે, જે આહુતિમાંથી * સોમરાજા ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

ટીકા—શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે દેવ કહેવાથી મનુષ્યની ચક્ષુ, શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો લેવી તથા સોમરાજ કહેવાથી યજમાન તથા યજ્ઞના કર્તા મૃત્યુ થયાપછી જે સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે તે સ્વરૂપ લેવુ ૨

---

* ચોથો, પાચમો, છટ્ઠો, સાતમો, આઠમો અને નવમો ખંડ સૃષ્ટિનો ક્રમ દર્શાવે છે.

પંચમ ખંડ.

પર્જન્ય રૂપ અગ્નિવિદ્યા.

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः ॥१॥

શબ્દાર્થ—હે ગૌતમ ! પર્જન્ય ખરેખર અગ્નિરૂપ છે પવન તેના સમિતરૂપ છે, અભ્ર ધૂમરૂપ છે, વિદ્યુત્ અર્ચિરૂપ છે, મેઘ ધનુષ અંગારારૂપ છે તથા અભ્રનું ગમન કરવું તે તેના તણખાઓ રૂપ છે. ૧

तस्मिन्नेत-स्मिन्नग्नौ देवाः सोमᳲराजनं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षᳲसम्भवति ॥२॥

ટીકા:—શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે જૈન્ય શબ્દવડે વરસાદના અધિષ્ઠાતા દેવ લેવા, જેને પુરાણમાં ઇન્દ્રિદેવ કહે છે.

શબ્દાર્થ—આ અગ્નિદેવ વિશે દેવો સોમ રાજાને હવ તરીકે આપે છે, જેથી પર્જન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

ષષ્ઠ ખંડ.

પૃથ્વીરૂપ અગ્નિવિદ્યા.

पृथिवी वाव गौतमाऽग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरादिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે ગૌતમ ! પૃથ્વી ખરેખર અગ્નિરૂપ છે, સંવત્સર તેના સમિત્ રૂપ છે, અંતરીક્ષ ધૂમરૂપ છે, રાત્રિ અર્ચિરૂપ છે, દિશાઓ અંગારારૂપ છે તથા ખૂણાઓ તણખા રૂપછે. ૧

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नᳲ सम्भवति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ અગ્નિ દેવવિશે દેવો વરસાદને હવિ તરીકે આપે છે, જેથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

સપ્તમ ખંડ.

પુરુષરૂપ અગ્નિવિદ્યા.

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે ગૌતમ ! પુરુષ ખરેખર અગ્નિરૂપ છે, આ અગ્નિને વાણી સમિત્રૂપ છે, શ્વાસ ધૂમરૂપ છે, જિહ્વા અર્ચિરૂપ છે, ચક્ષુ અંગારારૂપ છે અને શ્રોત્ર તણખારૂપ છે. ૧

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ અગ્નિદેવવિશે દેવો અન્નને હવિ તરીકે આપે છે, જેથી રેત-વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

અષ્ટમ ખંડ.

યોષિત્રૂપ અગ્નિવિદ્યા.

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે ગૌતમ ! સ્ત્રી ખરેખર અગ્નિરૂપ છે, તેનો ઉપસ્થ ભાગ સમિત્રૂપ છે, તેનો સંભોગ અર્થે સંકેત ધૂમરૂપ છે, યોનિ અર્ચિરૂપ છે, સ્પર્શ અંગારારૂપ છે તથા આનંદ તણખારૂપ છે. ૧

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ અગ્નિદેવવિશે દેવો જે રેતને રેડે છે, તેથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

નવમ ખંડ.

ગમનાદિરૂપ જીવનો જન્મનાશ.

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥

શબ્દાર્થઃ—આ રીતનો પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર છે. પાંચમા હવિનું જળ પુરુષરૂપ કહેવાય છે. તેનું કારણ એ કે, દશમાસ પર્યંત તે હવિ ગર્ભવિશે રહી પુરુષરૂપે તેનો જન્મ થાય છે. ૧

ટીકા—જીવન—યાવદાયુષમ્-પોતાના આગલા જન્મમાં કરાયેલ કર્મને લીધે તેનું આજન્મ વિશે નિર્માણ થયેલ આયુષ્ય, આલોક અર્થાત્ તેનાં સારાં યા નરસાં કર્મોનાં ફળવડે સુખદુઃખાદિ આગળથી નિર્માણ થાય છે તે સ્થાન. સાર એ છે કે ઉપર દર્શાવેલ અગ્નિઓને વિશે ઉપર કહેલ હવિ આપવાથી તેના જન્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૧)

स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—જન્મ થયા પછી તેના જીવનનો નિર્માણ થયેલા સમય સૂધી તે જીવે છે. તેના મરણ પછી અને તેનું આ લોકમાંથી ગમન થયા પછી તેના શબને તેના પુત્રો અગ્નિસમીપ દાહ અર્થે લઇ જાય છે, કે જેમાંથી તે આવ્યો હતો તથા પોતાનો જન્મ લીધો હતો.

દશમ ખંડ.

અધિકારીને ત્રણ માર્ગની પ્રાપ્તિ.

तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासाꣳस्तान्॥ १॥

શબ્દાર્થ—આ ઉત્પન્ન થયેલ માણસોમાંથી જે મૂળ સ્વરૂપને જાણે છે તથા જેઓ અરણ્ય વિશે શ્રદ્ધા પુરસર તપની ઉપાસના કરે છે, તેઓ મરણ પછી અર્ચિરાદિ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે અહર્-દિવસના લોકવિશે જાય છે, ત્યાંથી તે શુકલ પક્ષના લોકવિશે જાય છે. ત્યાંથી તે ષણ્ માસના લોક વિશે જાય છે કે જે સમયે સૂર્ય ઉત્તરાયણની અંદર હોય છે. ૧

ટીકા—પ્રથમ પ્રશ્ન એ પૂછવામાં આવ્યો હતો કે, આ પૃથ્વીપરથી મનુષ્ય કયા સ્થળ વિશે જાય છે? આ પ્રશ્નનો પ્રતિઉત્તર આમા આપવામાં આવ્યો છે "આ ઉત્પન્ન થયેલા માણસોમાથી" આ વચનથી આ લોક વિશે રહેનારા પુરુષો લેવા અથવા આ બાબતનો અભ્યાસ કરનારો જેઓનો ધર્મ છે એવા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ લેવા. જેઓ આને જાણે છે અર્થાત્ જેઓને પચાગ્નિવિશે ખબર છે. આકાશ આદિ કેટલાએક અગ્નિઓમાથી તેઓનો જન્મ થાય છે, તેઓ અગ્નિરૂપ છે તથા પચાગ્નિરૂપ તેઓનો આત્મા છે. 'જેઓ આને જાણે છે' આ વચન પરથી એમ કેવી રીતે કહેવાઇ નકે કે 'જેઓ' શબ્દવડે ગૃહસ્થાશ્રમીઓજ લેવા તથા બીજા કોઇ નહિ? આનુ કારણ એટલુ જ કે આના પછી તુરતજ એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમીઓ કે જેઓ આ જાણતા નથી પણ જેઓ યત્ન કરવા વિશે, તડાગાદિ આરામો બંધાવવા વિશે તથા દાન વિશેજ આસક્ત હોય છે, તેઓ ધુમાદિ માર્ગવડે ચંદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ જેઓ ઋષિ તથા સાધુઓની માફક અરણ્યવિશેજ રહે છે, તથા જેઓ શ્રદ્ધા અને તપ-

વડે પોતાનાં ધાર્મિક કાર્યો કરે છે, તેઓ અર્ચિરાદિ માર્ગવડે જાય છે. આ મંત્ર વિશે જેઓ પંચાગ્નિના જ્ઞાતા છે એવા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ વિશે કહ્યું છે. પંચાગ્નિના જ્ઞાતા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તેમજ અરણ્યવિશે રહેનારા ઋષિઓને અમૃતત્ત્વ તથા ઉર્ધ્વ લોક વિશે ગમન એક સરખા જ છે જો આ પ્રમાણે માનીએ તો ઋષિઓને અરણ્ય વિશે સંપાદન કરવાનુ જ્ઞાન વ્યર્થ ઠરે વળી શ્રુતિમા કહ્યુ છે કે, યજમાન તેમજ અજ્ઞાની ઋષિઓ તે પ્રકારના અમૃતત્ત્વને પ્રાપ્ત થતા નથી. તેમજ જેઓ તેને (બ્રહ્મને) ઓળખતા નથી, તેઓને અમૃતત્વની અંદર દેવ આશ્રય આપતા નથી. આ બન્ને વાક્યોમા ઉપર કહેલી બાબતના કરતા વિરુદ્ધતા લાગે છે, પણ તેમ નથી કારણ આગળ જે અમૃતત્વ મળવા સબંધીની વાત કહી, તે વચનવડે પૃથ્વીના લય સુધીજ રહેનાર અમૃતત્વ લેવુ પુરાણોમા પણ કહ્યુ છે કે, અમૃતત્વ શબ્દવડે પૃથ્વી પ્રલય સુધીનો સમય. યજમાન તેમજ અજ્ઞાની ઋષિઓ તે પ્રકારના અમૃતત્વને પામતા નથી તથા જેઓ તેને ઓળખતા નથી તેઓને અમૃતત્વની બાબતમાં દેવ આશ્રય આપતા નથી. આ બે વાક્યોમાં કહેવાયેલ અમૃતત્વ લેવું. આમ કહેવાથી ઉપરના સાથે વિરુદ્ધતા આવશે નહિ આ સ્થળે એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે તેઓ આ ક્ષણ ભંગુર જગત વિશે પાછા ન ફરે, આ વાક્ય પરથી એમ જણાય છે કે તેમા તદ્દન અનાવૃત્તિ દર્શાવી નથી કારણ તદ્દન અનાવૃત્તિ દર્શાવી હોય તો એમજ કહેવામા આવે કે તેઓ કદી પાછા ફરતા જ નથી

ઇશ્વર સતરૂપ છે, તે અદ્વિતીયરૂપ છે આ રીતે જેઓ જાણે છે, તેઓને કદી પણ અર્ચિરાદિ માર્ગવિશે જવુ પડતુ નથી ઘણે ઠેકાણે એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે, આવા મનુષ્યો બ્રહ્મરૂપ બની બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે

તેઓ સર્વમય થઇને રહે છે, તેઓના પ્રાણો છૂટા પડતા નથી તથા તેઓનો આ જગતવિશે જ દેવભાવમાં લય પ્રાપ્ત થાય છે. આવા જીવન્મુક્તના પ્રાણો આત્માને અનુસરે છે. આ પરથી ખુલ્લુ જણાઇ આવે છે કે, આત્માનું નિર્ગમન થાય છે, પણ તેમાં એવી શંકા ન કરવી કે, પ્રાણો આત્માથી વિભક્ત થાય છે. કોઇ એમ ધારે કે, મોક્ષાર્થીનો માર્ગ બીજા લોકના માર્ગ કરતાં ભિન્ન હોવાથી

તેઓના પ્રાણો આત્મા સાથે સંલગ્ન હોય વા નહિ હોય. જો પ્રાણો આત્માથી વિભક્ત કહીએ તો તેમાં એક દોષ એ આવે છે કે, કેવળ આત્માને ગતિ અથવા જીવત્વ હોતું નથી. કારણ આત્મા નિરાકાર તથા સર્વવ્યાપક છે. પ્રાણોની આત્મા સાથે સંલગ્નતા હોય તો જ અગ્નિના તણખાની માફક તેનું ચૈતન્યત્વ સભવે છે. આ કારણથી આત્માની વિભક્ત દશામાં તેને ગતિ અથવા જીવત્વ આદિ સભવી શકતાં નથી.

કોઇએ એમ ન ધારવું કે, સત્‌નો એક ભાગતેમાંથી છૂટોપડી જીવાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ફરી સત્‌માં પ્રવેશ કરે છે. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યુ છે કે, સત્ વિભાગ રહિત, નિષ્કર્મી તથા શાતરૂપ છે. આ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર સુષુમ્ના નાડીવડે અર્ચિ રાદિ કે ધૂમાદિ માર્ગવડે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે આ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અમૃતત્વ આત્યતિક તથા અનાવૃત્તિવાળું નથી ત્યાં બ્રહ્મ લોક વિશે તેઓને રહેવા માટે એક નગર છે તથા સતત આનદવર્ધક એક સરોવર છે આ બધા પરથી એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, જો ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પચાગ્નિને જાણનારા હોયછે તેઓ, વાનપ્રસ્થ ધર્મને પાળનારા અરણ્યવાસી જનો તેમજ પરિવ્રાજકો કે જેઓ પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ચાલનારા હોય છે તથા જેઓ તપવડે તથા શાસ્ત્રની આજ્ઞાને અનુસાર બલિદાન વિગરે અર્પણ કરે છે. વળી જેઓ સત્ય હિરણ્ય ગર્ભબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેઓ અર્ચિરાદિ માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે અર્ચિના અધિષ્ઠાતા દેવલોકને પામે છે તેમજ તેઓ ઉપર કહેલ બીજા લોકને પામે છે. પણ જેઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા હોય છે, તેઓને ફળ તરીકે એકદમ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

मासेभ्यः संवत्सरᳩ संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તે વર્ષ લોકને વિશે જાય છે, ત્યાંથી તે સૂર્ય લોકને પામે છે, ત્યાંથી ચંદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી વિદ્યુલ્લોકનેવિશે જાય છે, ત્યાંથી તેને કોઈ અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકને વિશે લઈ જાય છે. આ માર્ગને દેવયાન માર્ગ કહેવામાં આવે છે. ૨

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासाꣳस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—હવે જે ગ્રામવાસી જનો ઇષ્ટ-યજ્ઞ કરવા વડે, પૂર્ત-વાપી, કૂપ, તડાગ આશ્રમાદિ બંધાવવાવડે તથા દત્ત-યજ્ઞવેદની બહારના ભાગમાં દાનાદિ ધાર્મિક કાર્યો કરે છે, તેઓ મરણ પછી ધૂમલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ધૂમલોકમાંથી તેઓ રાત્રિલોક વિશે જાય છે, રાત્રિ લોકમાંથી તેઓ કૃષ્ણ પક્ષ લોક વિશે જાય છે. આ કૃષ્ણ પક્ષ લોકમાંથી તેઓ ષાણ્માસિક દક્ષિણાયન સૂર્ય લોકને મેળવે છે. આ દક્ષિણાયન લોકમાંથી તેઓ વર્ષ લોકને પામતા નથી. ૩

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—પણ માસમાંથી તેઓ પિતૃલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પિતૃલોકમાંથી તેઓ અંતરીક્ષ લોકને મેળવે છે અને અંતરીક્ષ લોકમાંથી તેઓ ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચદ્રનો રાજા સોમ છે. ત્યાં તેઓ દેવોના અન્નરૂપે બને છે તથા દેવો તેઓને ભક્ષણ કરેછે. ૪

ટીકા:—ચંદ્ર દેવોનું અન્ન કહેવાય છે. જેઓ ચદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તેઓ ચદ્રનો એક ભાગ થવાથી દેવોના અન્ન તરીકે વપરાય છે. આ રીતે ક્રિયા કરવાથી મનુષ્યો દેવોનુ અન્ન થઇ પડતા હોય તો તો આ ક્રિયાઓ કેવળ દુ:ખરૂપ કહેવાય, પણ તેમ નથી. અહીં અન્ન શબ્દવડે તેઓ દેવોના આશ્રયી કહેવાય છે. અર્થાત્ તેઓ દેવતાની સ્ત્રીઓ, ચાકરો અથવા પશુઓ બને છે. અન્ન એટલે ચાકર છે તે નીચેના વચનથી પ્રમાણભૂત થાય છે. કારણ **स्त्रीयः अन्नम्**-સ્ત્રીઓ ચાકરરૂપ છે, **पशवः अन्नम्**-પશુઓ ચાકરરૂપ છે. **विशः अन्नम् राज्ञाम्**-વૈશ્ય રાજાના ચાકરરૂપ છે. આ રીતે સ્ત્રીઓ ચાકરો તથા પશુઓ બીજાઓના સુખને અર્થે નિર્માણ થયેલ કહેવાતા છતાં તેઓ પોતેપોતાના સુખથી રહિત હોતા નથી. આ

પ્રમાણે યજમાનો પણ દેવોના સુખને અર્થે નિર્માણ થયેલ છતા તેઓ પોતે સુખથી રહિત હોતા નથી.

तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ —ત્યારપછી તેઓના કર્મોની અસર પહોચે છે, તેટલો સમય ત્યાં ચંદ્રમંડળમાં રહ્યા પછી, તેઓ નીચે કહેવાયેલ માર્ગે રહીને પાછા આવે છે–ત્યાંથી તેઓ આકાશને પામે છે. આકાશથી વાયુને પામે છે, વાયુને પામ્યા પછી તેઓ ધૂમરૂપ થાય છે, અને ધૂમરૂપ થયા પછી તેઓ અભ્રરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ —અભ્રને પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ મેઘરૂપને પામે છે, તથા મેઘને પામ્યાપછી તેઓ વરસે છે. વરસાદને પામ્યા પછી તેઓ વ્રીહિ, યવ, ઓષધિ, વનસ્પતિ, તિલ તથા માષ આદિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આમાથી–આ યોનિમાંથી તેઓનું અવતરણ અર્થાત્ નીચે ઉતરવુ થતું નથી. જે આ વ્રીહિ આદિ ઓષધિ ખાય છે તથા રેત· વીર્યનું સિંચન કરે છે, તે બહુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૬

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ —આમાથી જેનું વર્તન સારું હોય છે તે જલદી કોઈ રમણીય યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે,–જેમકે બ્રાહ્મણ,

ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય. તેમ જેનું વર્તન દુરાચારી હોય છે તે કોઈ અધમ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે;–જેમકે શ્વાન શૂકર કે ચાંડાલ યોનિને પામે છે.

अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयꣳ स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—જેઓ આ બે માર્ગમાંના કોઈ પણ માર્ગને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેઓ અનેક જન્મ લેવાવાળા ક્ષુદ્રજંતુ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જલદી મૃત્યુને પામે છે. આ તૃતીય સ્થાન કહેવાય છે. આ કારણથી મનુષ્ય જે સ્થાનને મરણપછી પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્થાન ભરાઇ જતું નથી અને આ કારણને લીધેજ સંસારી જીવનની નિંદા કરવામાં આવી છે. આ સ્થળે એક શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે કે,

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबꣳश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरꣳस्तैरिति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—બ્રાહ્મણ છતાં સુવર્ણનો ચોર, સુરા પીનાર, દારૂડીઓ, ગુરુના બીછાના પર ગમન કરનાર તથા બ્રાહ્મણની હત્યા કરનાર મહાન્ નિંદ્ય કહેવાય છે તથા તેમનું પતન થાય છે તથા પાંચમો તેવાઓ સાથે સંસર્ગ રાખે છે તેમની પણ તેવીજ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:—જે આ રીતે પંચાગ્નિને જાણે છે તે જોકે આવા નિંદ્યપુરુષોની સંગતિ કરે છે, છતાં તેઓ પાપવિશે લિપ્ત થતા નથી. જે આ પંચાગ્નિને જાણે છે, તે ખરેખર શુદ્ધ તથા પૂત બને છે તથા પુણ્ય લોકરૂપ થાય છે.

એકાદશ ખંડ.

ઉદ્દાલકાદિ તથા અશ્વપતિનો સંવાદ.

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रिया समेत्य मीमाꣳसाञ्चक्रुः को नु आत्मा किं ब्रह्मेति १

શબ્દાર્થ—ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીન શાલ, પુલુષનો પુત્ર સત્યયજ્ઞ, ભાલવનો પુત્ર ઇન્દ્રદ્યુમ્ન, શાર્કરાક્ષનો પુત્ર જન તથા અશ્વતરાશ્વિનો પુત્ર બુડિલ, મહાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા શ્રોત્રિયો અર્થાત્ વેદવેત્તાઓ હતા. તેઓ એક વેળા એકઠા મળ્યા તથા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આત્મા શું છે તથા બ્રહ્મ એ શું છે ? ૧

ते ह सम्पादयाञ्चक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तꣳ हन्ताभ्यागच्छमेति तꣳ हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ— આ બાબતનું કાંઇ પણ નિરાકરણ નહિ કરી શકવાથી) તેઓએ અરુણીના પુત્ર ઉદ્દાલક જેણે હમણાં થોડાક સમય પરજ વૈશ્વાનર આત્માવિશે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તેની પાસે જવા નિશ્ચય કર્યો. ત્યારપછી તેઓ તેની પાસે ગયા.

स ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्व्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર ઉદ્દાલકે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે, આ મહાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા શ્રોત્રિયો મને (આત્માવિશે) પૂછશે, પણ હું તેમના સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવા શક્તિમાન્ નથી, માટે તેમને હું એક બીજા ગુરુ પાસે મોકલું. ૩

तान् होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે તેઓને કહ્યું કે, હે ભગવન્તો ! તમે સર્વે કૈકયના પુત્ર અશ્વપતિ કે જેણે વૈશ્વાનર આત્માવિશે અધ્યયન કર્યું છે તેની પાસે જાઓ. પછી ખરેખર તેની પાસે તેઓ ગયા. ૪

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु मे भगवन्त इति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે પોતાના ભૃત્યવર્ગવડે તેઓનું સારી રીતે આદરાતિથ્ય કર્યું. બીજી સવારના અશ્વપતિ શયનનો ત્યાગ કરી તેઓની પાસે આવ્યો તથા (અતિથિતરીકે) તેમને કેટલુંક દ્રવ્ય આપવા માંડયું તથા તે લેવા માટે ઘણો આગ્રહ કર્યો. પણ તેઓએ તે લેવા ના પાડી. (પછી અશ્વપતિના મનમાં એમ આવ્યું કે, મેં એમનો અપરાધ કર્યો છે એમ જાણી) તેણે કહ્યું કે, મારા રાજ્યમાં કોઇ સ્તેન નથી, કોઇ કદરી-દરિદ્રી નથી, દારુ પીનારા નથી, આહિતાગ્નિ-ગૃહસ્થાશ્રમીએ રાખવા યોગ્ય અગ્નિ વિનાના નથી, કોઇ અવિદ્વાન્-અનધિકારી નથી, કોઇ વ્યભિચારી નથી તેમજ કોઇ વ્યભિચારિણી નથી. (અને દ્રવ્ય આપવા માંડયું તે લેવાની તમોએ ના પાડી, તે પરથી એમ લાગે છે કે, મારી અતિથિ તરીકે આપવામાં આવતી ભેટ આપને ઓછી પડી છે તેથી) હું તમને કહું છું કે, હે ભગવન્તો ! હું એક મહાન્ યજ્ઞનો આરંભ કરવા ઇચ્છું છું તથા તે યજ્ઞમાં હું તમારું દરેકનું ઋત્વિજ-તરીકે વરણ કરીશ તથા તમને દાન આપીશ માટે તમે સર્વે (થોડા સમય સૂધી) મારી પાસે રહો. ૫

ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तꣳ हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरꣳ सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓએ ઉત્તર આપ્યો કે, અતિથિ કે જે તેની ઇચ્છા રાખતા હોય તેને તે આપો. (અમને દ્રવ્ય બાબતની જરા પણ લાલસા નથી) પણ તમે વૈશ્વાનર આત્મા વિશે જાણો છો, તેનો અમને ઉપદેશ કરશો. ૬

तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान् हानुपनीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે તેમને ઉત્તર દીધો કે, હું તે બાબત તમને આવતી કાલે સવારના કહીશ. બીજી સવારનાં સમિધ હાથમાં લઇ તેઓ તેની પાસે આવ્યા. તેઓને પગે પડવાની ના કહી તથા તેણે તેઓને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૭

દ્વાદશ ખંડ.

પ્રાચીનશાલ તથા અશ્વપતિનો સંવાદ.

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

હે ઔપમન્યવ ! કયા આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો ? ઔપમન્યવે ઉત્તર દીધો કે, હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! હું દિવ–સ્વર્ગની ઉપાસના કરું છું. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો, તે વૈશ્વાનર આત્મા સુતેજા અર્થાત્ કીર્તિરૂપ છે. તેથી તમારા કુળ વિશે, સુત, પ્રસુત તથા આસુત દેખાય છે–તમારા કુળ વિશે ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષો અત્યંત કર્મકાંડી છે. ૧

ટીકા:—એક દિવસના યજ્ઞમાં સોમલતાનો રસ કાઢવો તે સુત, બેથી બાર દિવસના યજ્ઞમાં સોમનો રસ કાઢવો તે પ્રસુત તથા તેરથી સો દિવસ સુધીના યજ્ઞમાં સોમલતાનો રસ કાઢવો તે આસુત કહેવાય છે. ૧

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥२॥

શબ્દાર્થ—તમે અન્નને ખાઓછો-સારી ક્ષુધા તમને લાગે છે, તમે પ્રિય વસ્તુઓને જુવો છો-તમારા પહેલાં તમારાં પુત્ર પૌત્રાદિ મરણ પામતા નથી. કારણ કે જે આ પ્રમાણે વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરે છે તે સારી રીતે ખોરાક ભક્ષણ કરે છે, પ્રિય વસ્તુનું દર્શન કરે છે તથા તેનો વંશ બ્રહ્મ વર્ચસ-વૈદિક જ્ઞાન યુક્ત હોય છે. આ આત્માનું શીર્ષ ખરેખર સ્વર્ગ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા નહોત તો તમારા મસ્તકનો પાત થાત ૨

ત્રયોદશ ખંડ.

સત્યયજ્ઞ તથા અશ્વપતિનો સંવાદ.

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેણે પુલુષના પુત્ર સત્યયજ્ઞને પૂછયું કે, હે પ્રાચીન યોગ્ય-હે મુખ્ય પુરુષ ! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ? સત્યયજ્ઞે ઉત્તર આપ્યો કે, હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! હું સૂર્ય ભગવાનની ઉપાસના કરું છું. ત્યારે અશ્વપતિએ કહ્યું કે, જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો તે બ્રહ્મના વિશ્વરૂપ-સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે છે. આથી તમારા કુળ વિશે ઘણાં રૂપો જોવામાં આવે છે. ૧

ટીકાઃ—એક વિભાગરૂપ હોવાથી તેની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી યોગ્ય નથી. છતાં જેઓ તે પ્રમાણે તેની ઉપાસના કરે છે તે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે.

मश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्त्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ખચ્ચરથી જોડાયેલ રથવાળા તમે છો, તમારી દાસીઓ માળાઓવડે ભૂષિત છે, તમે અન્ન સારી રીતે ભક્ષણ કરી શકોછો તથા તમે પ્રિય વસ્તુઓને જોઈ શકો છો. જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની આ રીતે અનેકરૂપે ઉપાસના કરે છે તે સારી રીતે અન્ન લઈ શકે છે, પ્રિય વસ્તુનું દર્શન કરી શકે છે તથા તેનો વંશ બ્રહ્મવર્ચસરૂપ-વેદવિદ્યાથી કુશળ રહેછે. સૂર્ય ભગવાન્-તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માના ચક્ષુરૂપ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા નહોત તો તમે અંધ થાત. ૨

ચતુર્દશ ખંડ.

ઇન્દ્રદ્યુમ્ન તથા અશ્વપતિનો સંવાદ.

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેણે ભાલ્લવેય ઇન્દ્રદ્યુમ્ન તરફ ફરી કહ્યું, હે વ્યાઘ્રપાદના વંશજ ! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ? ઇન્દ્રદ્યુમ્ને ઉત્તર આપ્યો કે, હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! હું પવનની આત્મારૂપે ઉપાસના કરું છું. ત્યારે અશ્વપતિએ કહ્યું કે, જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પૃથક્ વર્ત્મરૂપે અર્થાત્

ભિન્ન ભિન્ન માર્ગરૂપે છે. આથી ઘણાં લશ્કરો તમને તાબે થાય છે તથા ઘણી રથની શ્રેણિઓ તમને અનુસરે છે. ૧

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥२॥

શબ્દાર્થ—તમે સારી રીતે ખોરાક લઇ શકો છો, તથા પ્રિય વસ્તુઓને જોઈ શકોછો. જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની આ પ્રમાણે પૃથક્‌રૂપે ઉપાસના કરે છે, તે સારી રીતે અન્નનું ભક્ષણ કરી શકે છે, પ્રિય વસ્તુને જુએ છે તથા તેનો વંશ વર્ચસરૂપ હોયછે. વાયુ પરબ્રહ્મના પ્રાણરૂપ છે. જો તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો તમારો પ્રાણ તમારામાંથી નિકળી ગયો હોત. ૨

પંચદશ ખંડ.

જન તથા અશ્વપતિનો સંવાદ.

अथ होवाच जनं शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી તેણે જન તરફ ફરી કહ્યું, હે શાર્કરાક્ષ્ય ! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ? તેણે ઉત્તર દીધો કે, હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! હું આકાશની ઉપાસના કરું છું. અશ્વપતિએ કહ્યું કે, જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો, તે આત્મા પરબ્રહ્મના બહુલરૂપે–ઘણા સ્વરૂપે છે. આથી તમે ઘણી પ્રજાવાળા તથા ઘણા દ્રવ્યવાળા છો.૧

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्म-वर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्य्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥

શબ્દાર્થ—આ કારણથી તમે સારી રીતે અન્ન લઈ શકો છો તથા પ્રિય વસ્તુઓને જુવો છો. જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની આ રીતે પૃથક્રૂપે ઉપાસના કરે છે, તે અન્ન સારી રીતે ખાઈ શકે છે, પ્રિય વસ્તુઓને જુવે છે અને તેનો વંશ બ્રહ્મવર્ચરૂપ-વેદવિદ્યાથી તેજવાન્ થાય છે. આકાશ તે વૈશ્વાનરના મધ્ય ભાગરૂપ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત તો તમારું શરીર સુકાઈ જાત. ૨

ટીકા.—સંદેહનો અર્થ અહીં શરીર થાય છે. કારણ કે શરીર सन्दिह्यते-उपचियते इति सन्देह —જે વૃદ્ધિને પામે તે સંદેહ. ૨

ષોડશ ખંડ.

બુડિલ તથા અશ્વપતિનો સંવાદ.

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्वि वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं रयिमान् पुष्टिमानसि

શબ્દાર્થ—ત્યારપછી તેણે અશ્વતરાશ્વના પુત્ર બુડિલને કહ્યું કે, હે વૈયાઘ્રપદ્ય! કેવી રીતના આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો? તેણે કહ્યું કે, હે ભગવન્! હે રાજન્! હું જળની ઉપાસના કરું છું. અશ્વપતિએ કહ્યું કે, જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો, તે વૈશ્વાનર આત્મા ધનરૂપે છે. આ કારણથી તમે દ્રવ્યવાન્ તથા પુષ્ટિમાન્ છો ૧

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्म-

वर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥

શબ્દાર્થ—તમે અન્નનું ભક્ષણ આ કારણથી સારી રીતે કરો છો તથા પ્રિય વસ્તુઓને જુઓ છો. આ રીતે પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તે ખોરાક સારી રીતે ભક્ષણ કરી શકે છે, પ્રિય વસ્તુને જુવે છે તથા તેનો વંશ બ્રહ્મવર્ચસરૂપ-વેદના જ્ઞાનવડે તેજવાન્ થાય છે. જળ પરબ્રહ્મના મૂત્રાશયરૂપ છે. જો તમે મારીપાસે આવ્યા ન હોત તો તમારા શરીરમાંથી બસ્તિનો નાશ થતો. ૨

સપ્તદશ ખંડ.

ઉદ્દાલક તથા અશ્વપતિનો સંવાદ.

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેણે અરુણના પુત્ર ઉદ્દાલકને કહ્યું કે, હે ગૌતમ! કયા આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો? ત્યારે ગૌતમે કહ્યું, હે ભગવન્! હે રાજન્! હું પૃથિવીની આત્મારૂપે ઉપાસના કરું છું. ત્યારે અશ્વપતિએ કહ્યું કે, તમે જેની ઉપાસના કરો છો, તે વિશ્વાત્માની પતિષ્ઠારૂપ અર્થાત્ પાદરૂપ છે તથા તે જ કારણથી તમે પ્રજા તથા પશુવડે સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત-સ્થાપન થયલા છો. ૧

अत्त्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्र-
ह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावा-

/स्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥

શબ્દાર્થ—તમે સારી રીતે અન્ન ભક્ષણ કરી શકો છો તથા પ્રિય વસ્તુઓને જુઓ છો. જે કોઇ વિશ્વાત્માની આ પ્રમાણે ઉપાસના કરે છે, તે સારી રીતે ખોરાક લઇ શકે છે, પ્રિય વસ્તુઓને જોઇ શકે છે તથા તેનો વંશ બ્રહ્મવર્ચસરૂપ-વેદના જ્ઞાનવડે તેજવાન્ થાય છે. પૃથિવી તે વૈશ્વાનર આત્માના પાદરૂપે છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા નહોત તો તમારા પાદો શક્તિહીન થઈ જતે. ૨

અષ્ટાદશ ખંડ.

સર્વ સાથે અશ્વપતિનો સંવાદ.

तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वाꣳसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति

શબ્દાર્થ—પછી સઘળાઓને ઉદ્દેશી અશ્વપતિએ કહ્યું કે, વિશ્વાત્માને પૃથકરૂપે જાણતા હોવાથી તમે ખોરાક સારી રીતે ખાઇ શકો છો. કારણ વિશ્વાત્મા જે પ્રાદેશ માત્રરૂપ અર્થાત્ જે પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને વિશે વ્યાપ્તરૂપે તથા જે અહં શબ્દથી નિર્દિષ્ટ મુખ્ય વસ્તુરૂપ છે, તે વૈશ્વાનર આત્માને પ્રત્યક્ બ્રહ્મરૂપે જે ઉપાસે છે, તે ઉપાસક સર્વ લોક વિશે, ચરાચર વિશે તથા સર્વ દેહે ઇન્દ્રિયાદિ વિશે સ્થિતિ કરી સર્વત્ર અન્નનું સારી રીતે ભક્ષણ કરી શકે છે. ૧

ટીકા—વૈશ્વાનરનો અર્થ શાંકર મત પ્રમાણે એ થાય છે કે, વિશ્વ મનુષ્યના દુર્ગુણ તથા સદ્ગુણના મતના પ્રમાણમાં શિક્ષા તથા સુખને નિયતિ આપે છે અથવા જે વિશ્વ-સૃષ્ટિ તથા નરના આત્મારૂપ છે અથવા મનુષ્ય જેને આત્મારૂપ માને છે. સાધારણ

રીતે વૈશ્વાનરનો અર્થ અગ્નિ થાય છે, પણ આ સ્થળે તે અર્થમાં વપરાયો નથી. જે પ્રાદેશ માત્રરૂપ અર્થાત્ જેનો પ્રદેશ-વિસ્તાર પૃથ્વી તથા સ્વર્ગની વચ્ચેનો ભાગ છે અથવા જેને શાસ્ત્ર સ્વર્ગથી તે પૃથિવી સુધી વિસ્તાર પામેલ એવું प्रदेशयाति અર્થાત્-વર્ણન કરેછે.૧

तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર આ સર્વત્ર વ્યાપક પરમાત્માનું સ્વર્ગ મસ્તકરૂપ છે, આદિત્ય ચક્ષુરૂપ છે, વાયુ પ્રાણરૂપ છે, આકાશ ઉદરરૂપે છે, જળ બસ્તિરૂપ છે તથા પૃથિવી પાદરૂપ છે, વેદી વક્ષસ્થલરૂપ છે, બર્હિ કેશરૂપ છે, ગાર્હપત્યાગ્નિ તેના અંતઃકરણરૂપ છે, અન્વાહાર્યપચન અગ્નિ તેના મનરૂપ છે તથા આહવનીયાગ્નિ તેના મુખરૂપ છે. (આ રીતે તમે તેની ઉપાસના કરો.)

ટીકાઃ—આત્મા પંચ પ્રાણો જે શરીરનું રક્ષણ કરે છે તેના સમુદાયરૂપ છે. એટલે કે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન. ૨

એકોનવિંશ ખંડ.

અગ્નિહોત્રની સિદ્ધિ અર્થે પ્રાણાયસ્વાહા પ્રથમાહુતિ.

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयꣳ स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—તેમાં પણ જે અન્ન પ્રથમ ગ્રાસરૂપે આણવામાં આવે છે, તે પ્રથમ હવિરૂપ છે. જે વિદ્વાન્ આ પ્રથમ ગ્રાસને પ્રથમની હવિરૂપે હોમે, તેણે " प्राणाय स्वाहा હું

આ પ્રાણને અર્પું છું" એમ કહી હોમવું. આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે. ૧

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥

શબ્દાર્થ--પ્રાણની તૃપ્તિ થવાથી ચક્ષુ તૃપ્ત થાય છે, ચક્ષુના તૃપ્ત થવાથી આદિત્ય તૃપ્ત થાય છે, આદિત્યની તૃપ્તિ થવાથી સ્વર્ગ તૃપ્ત થાય છે, સ્વર્ગની તૃપ્તિ થવાથી આદિત્ય અને સ્વર્ગને આધીન સર્વ વસ્તુઓ તૃપ્ત થાય છે તથા વંશ, પશુ, અન્નાદિ તેજ તથા બ્રહ્મતેજ મળવાથી યજમાન તૃપ્તિને પામે છે. ૨

વિંશ ખંડ.

વ્યાનાય સ્વાહા દ્વિતીય આહુતિ.

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હવે બીજી આહુતિ આપતી વખતે "વ્યાનાય સ્વાહા–હું આ વ્યાનને અર્પું છું" એમ કહી હોમવી, તેમ કરવાથી વ્યાનની તૃપ્તિ થાય છે. ૧

व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—વ્યાનની તૃપ્તિથી શ્રોત્ર તૃપ્તિને પામે

શ્રોત્રની તપ્તિવડે ચંદ્ર તૃપ્ત થાય છે, ચંદ્રની તૃપ્તિવડે દિ-શાઓ તૃપ્ત થાય છે, તથા તેમ થવાથી ચંદ્ર અને દિશામાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓ તૃપ્તિ મેળવે છે. સર્વ વસ્તુની આ પ્રમાણે તૃપ્તિ થવાથી યજમાન પ્રજા, પશુ, અન્ન આદિ, તેજ અને બ્રહ્મતેજ મળવાથી તૃપ્તિને પામે છે. ૨

એકવિંશ ખંડ.

અપાનાય સ્વાહા તૃતીયાહુતિ.

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી તૃતીય આહુતિ આપતી વખતે " अपानाय स्वाहा–હું અપાનને આપું છું " એમ કહી હોમવી. તેમ કરવાથી અપાન તૃપ્તિને પામે છે. ૧

अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां यत्किंचपृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—અપાનની તૃપ્તિ થવાથી વાણી તૃપ્ત થાય છે, વાણીની તૃપ્તિથી અગ્નિ તૃપ્ત થાયછે, અગ્નિ તૃપ્ત થવાથી પૃથિવી તૃપ્ત થાય છે અને પૃથિવી તૃપ્ત થવાથી પૃથિવી તથા અગ્નિને આધીન સર્વ વસ્તુ તૃપ્તિને પામે છે તથા તે તૃપ્તિ પામવાથી યજમાન, પ્રજા, પશુ, અન્નઆદિ, તેજ અને બ્રહ્મ વર્ચસ મેળવવાથી તૃપ્તિને પામે છે. ૨

દ્વાવિંશ ખંડ.

સમાનાય સ્વાહા ચતુર્થાહુતિ.

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે ચોથો હવિ " સમાનાય સ્વાહા–હું આ સમાનને અર્પું છું" એમ કહી સમાનને અર્પણ કરવી. તેમ કરવાથી સમાન તૃપ્તિને પામે છે. ૧

समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—સમાન તૃપ્ત થવાથી મન તૃપ્ત થાય છે, મન તૃપ્ત થવાથી પર્જન્ય–મેઘ તૃપ્ત થાય છે, મેઘ તૃપ્ત થવાથી વિદ્યુત્ તૃપ્ત થાય છે તથા વિદ્યુત્ તૃપ્ત થવાથી મેઘ તથા વિદ્યુત્ વિશે રહેલી સર્વ વસ્તુઓ તૃપ્તિને પામે છે અને તે તૃપ્તિ પામવાથી યજમાન પ્રજા, પશુ, અન્નાદિ, તેજ તથા બ્રહ્મવર્ચસ મેળવી તૃપ્તિને પામે છે. ૨

ત્રયોવિંશ ખંડ.

ઉદાનાય સ્વાહા પંચમાહુતિ.

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥१॥

શબ્દાર્થ—હવે પાંચમું હવિ " ઉદાનાય સ્વાહા–હું ઉદાનને અર્પું છું " કહી ઉદાનને અર્પણ કરવી. તેમ થવાથી ઉદાન તૃપ્ત થાય છે. ૧

उदाने तृप्यति त्वक् तृप्यति त्वचि तृप्यन्त्यां वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ઉદાન તૃપ્ત થવાથી ત્વચા તૃપ્ત થાય છે, ત્વચા તૃપ્ત થવાથી વાયુ તૃપ્ત થાય છે, વાયુ તૃપ્ત થવાથી આકાશ તૃપ્ત થાય છે, આકાશ તૃપ્ત થવાથી વાયુ તથા આકાશ વિશે રહેલી વસ્તુઓ તૃપ્તિ મેળવે છે તથા તેમ થવાથી યજમાન પ્રજા, પશુ, અન્નાદિ, તેજ તથા બ્રહ્મવર્ચસ મેળવી તૃપ્તિને પામે છે. ૨

ચતુર્વિંશ ખંડ.

જ્ઞાતાને અગ્નિહોત્રનું ફળ.

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥१॥

જે આ જાણ્યા સિવાય અગ્નિહોત્ર કરે છે, તે બળતા અંગારાનો ત્યાગ કરી રાખવિશે હવિ હોમવાના જેટલા ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्व्वेष्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી અગ્નિહોત્ર કરે છે તો તેનો યજ્ઞ, સર્વ લોકમાં, સર્વ ભૂત વિશે તથા શરીરના ગર્ભે તે સ્વરૂપવિશે પણ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवꣳ हास्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—જો ઇષિકાના તુલને અગ્નિવિશે નાંખ્યું હોય તો તે જલદી બળી ભસ્મ થાય છે તેમજ જે માણસ આ જાણી અગ્નિહોત્ર કરે છે તો તેનાં સર્વ પાપો જલદી બળી ભસ્મ થાય છે. ૩

तस्मादु हैवं विद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतᳲ स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—જે મનુષ્ય આ જાણ્યા પછી ઉચ્છિષ્ટ રહેલું અન્ન જો ચાંડાલને આપે છે, તે છતાં ચાંડાલ દેહમાં રહેલ વૈશ્વાનરમાં તે અન્ન હોમેલું હોય, તે સરખા ફળને તે પ્રાપ્ત થાય છે. આથી નીચેનો મંત્ર કહેવામાં આવ્યો છે. ૪

यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्य्युपासत एवᳲ सर्व्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—જેમ સાધારણ જીવનમાં ક્ષુધાર્ત બાળકો પોતાના માતાના મુખ સામું જુવે છે અર્થાત્ તેની ઉપાસના કરે છે, તેમ જ સર્વ ભૂત માત્રો પણ અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરે છે—ખરેખર અગ્નિહોત્રની જ ઉપાસના કરે છે. ૫

ષષ્ઠ પ્રપાઠક–પ્રથમ ખંડ.

બ્રહ્મ જ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞાનનો ઉપદેશ.

ॐ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तᳲह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હરિ ! ૐ ! ખરેખર અરુણીને શ્વેત

નામે એક પુત્ર હતો. એક વેળા તેના પિતાએ તેને કહ્યું " હે શ્વેતકેતુ ! તું જા અને ગુરુને ઘેર બ્રહ્મચારી તરીકે રહે. કારણ હે સૌમ્ય ! આપણા વંશમાંના કોઇએ વેદોનો ત્યાગ કર્યો નથી તથા *બ્રહ્મબંધુવત્ થાય, તે યોગ્ય નહિં; અર્થાત્ બ્રાહ્મણનો સંબંધી કહેવાય, પણ પોતે બ્રાહ્મણરૂપે નહિ. ૧

ટીકા—બ્રહ્મબંધુ જે બ્રાહ્મણ આચાર આદિ પાળે નહિ તથા વેદનું અધ્યયન કરે નહિ

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्व्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येद महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પિતાનો આ રીતનો ઠપકો સાંભળવાથી શ્વેતકેતુ બાર વર્ષની વયે ગુરુને ઘેર ગયો તથા પોતે ચોવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સૂધી અર્થાત્ બાર વર્ષ ગુરુને ઘેર રહી સર્વ વેદને ભણ્યો. જ્યારે તે ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે તે પોતાને વેદનો પૂર્ણજ્ઞાતા અર્થાત્ વેદના જ્ઞાનવડે મોટો માનવા લાગ્યો તથા અધ્યયનના અભિમાનને લીધે ગૃહપ્રતિ અનમ્ર થઇ પાછો ફર્યો. તેને આ રીતનો જોઈ તેના પિતાએ જોયું કે મારા પુત્રને વેદના અધ્યયનવડે ઘણુંજ અભિમાન આવ્યું છે, તથા અનમ્ર થયો છે એમ જાણી તેને કહ્યું કે, હે શ્વેતકેતુ ! હે સૌમ્ય ! ૨

येनाश्रुतꣳ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथंनु भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

* આ પ્રપાઠકમાં મૂળ ઉદ્દેશ એ સમાયલો છે કે, ઈશ્વર સબંધી—બ્રહ્મ સબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિનાનું અખિલ વેદોનું પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન નિરુપયોગી છે

येनाश्रुतꣳश्रुत भवत्यमत मतमविज्ञातं विज्ञाति मितिकथंनु भगवःस आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—તું તારા ગુરૂ પાસેથી શિખ્યો હોય તો કહે કે એવી કયી વસ્તુ છે કે, જે જાણવાથી નહિ સાંભળેલું થાય છે, નહિ મનમાં વિચાર કરી શકાય તેનો વિચાર કરી શકાય છે, યા નહિ નિશ્ચય થયેલ વસ્તુ નિશ્ચયવાળી થાય છે. ત્યારે શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે "હે ભગવન્! આ વસ્તુ શી છે, તે મને ખબર નથી."૩.

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वमृन्मयं विज्ञातꣳस्याद्वाचारम्मणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यम् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારે તેના પિતા ઉદ્દાલકે કહ્યું કે; હે સૌમ્ય! કારણરૂપ મૃત્તિકાના એક પિંડનું જ્ઞાન થવા પછી સર્વ મૃત્તિકામય કાર્યરૂપ વસ્તુઓ જેવાં કે ઘટ શરાવાદિનું જ્ઞાન થાય છે અને માલમ પડે છે કે, તે માત્ર વાણીનો વિકાર છે. પરમાર્થ વસ્તુરૂપે નથી. પણ પરમાર્થ વસ્તુ તો કેવળ મૃત્તિકાજ છે, કે જે સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે. ૪

ટીકા—કહ્યું છે કે-अस्ति भाति प्रियरूप नाम चेत्यंश पचकम् आयत्रय ब्रह्मरूपं जगद्रूप ततो द्वयम्

અર્થ—અસ્થિ, ભાતિ તથા પ્રિય આટલી ત્રણ વસ્તુ બ્રહ્મરૂપ છે, અર્થાત્ સત્ય છે અને તથા રૂપ આ બે વસ્તુઓ જગદ્રૂપ છે અર્થાત્ વાણીવડે બોલવા માત્રની છે પણ ખરૂ જોતાં ખોટી છે. ૪

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातꣳस्याद्वाचारंभण विकारोनामधेयं लोहमित्येवसत्यम् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—હે સૌમ્ય! સુવર્ણનો એક પિંડનું જ્ઞાન થયા પછી જણાઇ આવે છે કે, જૂદા જૂદા શબ્દો તથા નામોવડે દર્શાવાયેલ સુવર્ણમય સર્વ વસ્તુઓ માત્ર નામરૂપાત્મકજ છે, પણ ખરી રીતે જોતાં કેવળ એક સુવર્ણ જ તેમાં સત્ય છે. ૫

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसंविज्ञातꣳस्याद्वाचारंभणं विकारोनामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यमेवꣳसोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! જેમ એક નરેણીનું જ્ઞાન થયા પછી અર્થાત્ લોહનું જ્ઞાન થયા પછી જણાઇ આવે છે કે, ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો તથા નામોવડે દર્શાવાયેલ લોહમય સર્વ વસ્તુઓ માત્ર નામરૂપાત્મકજ છે, પણ ખરી રીતે જોતાં કેવળ લોહજ સત્યરૂપે રહેલ છે. આજ રીતે હું જે એક વસ્તુ કહું છું તે સત્યરૂપે સર્વમાં રહેલ છે. ૬

न वै नूनं भगवन्तस्य एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाꣳस्त्वेवमेतद्ब्रवीत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—આ સઘળું શ્રવણ કરી રહ્યા પછી શ્વેતકેતુ બોલ્યો કે, ખરેખર મારા વિદ્વાન્ ગુરુઓ આ વસ્તુના જ્ઞાતા ન હોવા જોઇએ, કારણ કે જો તેઓ આ વસ્તુના જ્ઞાતા હોત તો મને આ સંબંધીનું જ્ઞાન આપવા તેઓ ચૂકતે નહિ. હે ભગવન્! તમે મને આ સંબંધીનું જ્ઞાન આપશો ? ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું; હે સોમ્ય ! હું તને તે સંબંધીનું જ્ઞાન આપવા તૈયાર છું, તું એક ચિત્તથી સાંભળ. ૭.

ટીકાઃ—પોતાના ગુરુ વિશે ખરાબ કહેવું, એ અયોગ્ય છે. પણ શ્વેતકેતુને બીતિ ઉત્પન્ન થઇ કે રખેને મારા પિતા ફરી ગુરુ પાસે ભણવા મોકલે. આ કારણથી શ્વેતકેતુએ એમ કહ્યું કે, આ વિષયના તેઓ જ્ઞાતા નથી. ૭

દ્વિતીય ખંડ.

તેજાદિની ત્રણ ભૂતસૃષ્ટિ.

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! સૃષ્ટિ પહેલાં આ જગત્ સત્રૂપ અર્થાત્ ઇશ્વરરૂપ હતું. આથી તે એક તથા દ્વૈત ભાવથી રહિત હતું. આ પરથી શૂન્યવાદીઓ એમ કહે છે કે, જગત્

ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ રૂપ અર્થાત્ શૂન્યરૂપ હતું તથા આ અસત્‌માંથી સત્ કાર્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું ?

ટીકા—સત્ એ એક એવી વસ્તુ છે કે, જે સ્થિતિરૂપે, સૂક્ષ્મરૂપે, અવ્યક્તરૂપે, સર્વત્રવ્યાપ્તરૂપે, કેવળ એકરૂપે, અન્યૂનતારૂપે, અભિન્નરૂપે તથા કેવળ જ્ઞાનરૂપે છે. સર્વ વેદાંતોથી આ રીતે સત્‌નું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. **एव** શબ્દ નિર્દિષ્ટ વસ્તુને દ્રઢીભૂત કરવામાટે વાપરવામાં આવ્યો છે. આ સ્થળે **एव** શબ્દ શી વસ્તુને દ્રઢીભૂત કરે છે ? આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું જે, આ જગત, જેને આપણે હાલ નામ રૂપાત્મક, કર્માધીન તથા બહુરૂપે જોઈએ છીએ તે એક સમયે સતરૂપેજ હતુ, અને "**आसीत्**–તે હતુ" આ શબ્દ સાથે '**एव**–માત્ર' શબ્દનો સંબંધ થવાથી ઉપર કહેલી વાત દ્રઢીભૂત થાય છે.

હવે આ બાબતમાં પ્રથમ શંકા એ ઉઠે છે કે, જગત, સતરૂપે પહેલાં કયારે હતુ ? આના પ્રતિઉત્તરમાં મૂળમાં એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે તે **अग्रे**–પહેલાં–આ જગતની ઉત્પત્તિના સમય પહેલાં આ પ્રમાણે હતું. વળી આ વિષયમાં એવી શંકા ઉઠશે કે, જેને તમે પ્રથમ સતરૂપે હતું એમ કહોછો, તે જગત્ શું હાલમાં સતરૂપે નથી ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, જગત્ હાલ સ્થિતિરૂપે છે. વળી હાલમાં જ્યારે તે સ્થિતિરૂપે–સતરૂપે છે ત્યારે મૂળમાં **अग्रे**–પ્રથમ એ શબ્દ શા માટે વાપર્યો છે ?

હાલ આ જગત્ સતરૂપ છે તથા આપણી ઇન્દ્રિયોના વિષયોવડે નામ, રૂપ તથા ગુણવાળું દેખાય છે અને તેને **इद**–'આ' શબ્દથી દર્શાવાયેલ છે. વળી અગ્રે એટલે જગતની ઉત્પત્તિના સમય પહેલાં તે જગત્ સતરૂપે હતું, પણ વ્યક્તરૂપમાં હતું નહિ. આ જ કારણથી એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે પ્રથમ તે સતરૂપે હતું.

કોઇપણ વસ્તુ પોતાની ઉત્પત્તિ પહેલાં એમ નહિ કહી શકાય કે તે આવી, આવા નામ તથા રૂપવાળી છે, છતાં એમ તો દરેક વસ્તુ વિશે કહી શકાય કે, તેનું અસ્તિત્વ પ્રથમ હતું. જેમ એક માણસ ભર નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા પછી તેને એમ લાગે છે કે, હું સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ અસ્તિત્વરૂપે તો હતો જ, પણ સર્વ કર્મથી રહિત હતો. આ જ પ્રમાણે તે તેની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસ્તિત્વરૂપે તો હતુંજ. જેમ જગત્ વિશે એક માણસ કુંભારને ઘટ શરાવાદિ બનાવવાવિશે લાગેલો જુએ છે, પણ સવારમાં જ ધારોકે, તે માણસને

બીજે ગામ જવું પડ્યું. પછી દિવસનો સમય તે ગામવિશે ગાળી, સાંજના તે પોતાના ગામ વિશે જ્યારે પાછો ફર્યો ત્યારે જુએ છે તો મૃત્તિકાના પિંડનાં અનેક પ્રકારનાં ઘટ શરાવાદિ બનેલાં છે. આમાં મૃત્તિકા તો પ્રથમથી જ હતી, પણ તે નામ રૂપની અંદર વિકાર પામેલી નહતી. આજ રીતે જગત્ ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ હતું, પણ તે મૃત્તિકાની માફક સતરૂપે હતું, પણ ઉત્પત્તિ પછી તે જગત્ ઘટ શરાવાદિ કાર્યોની માફક નામ તથા રૂપે કરી વ્યક્ત થયું. **एक एव**-એક જ કહેવાનુ કારણ એ કે, તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી દરેક વસ્તુથી વિભક્ત.

અદ્વિતીય-કોઇ પણ બીજાથી રહિત. ઘટ શરાવાદિ કાર્યો બનાવવામા મૃત્તિકા જે કારણરૂપે રહેલ છે, તે સિવાય કુંભાર આદિ પણ કારણરૂપે રહેલા છે, જે તેને આકાર વિગેરે આપે છે. પણ અદ્વિતીય શબ્દ કહેવાથી એકના સિવાય બીજા સર્વને કારણરૂપ-માંથી બાતલ કરેછે. અદ્વિતીય કહેવાથી તે-સત્ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ અસ્તિત્વરૂપે નહતી.

પણ વૈશેષિક મતવાળાઓ સત્ વસ્તુની અંદરજ કંઈ સર્વ વસ્તુનો સમાવેશ કરે છે ? તેઓ દ્રવ્ય તેમજ ગુણ બન્નેનું સત્ શબ્દથી વર્ણન કરે છે. આ જ કારણથી **सत् द्रव्यम्**-દ્રવ્ય સતરૂપ છે, **सत् गुणम्**-ગુણ સતરૂપ છે તથા **कर्म सत्**-કર્મ સતરૂપ છે, આ રીતનાં વચનોથી સર્વને સતરૂપે માને છે.

હાલમાં એટલે ઉત્પત્તિની પછી તે પ્રમાણે માનવું તે ઠીક છે. પણ વૈશેષિક મતવાળાઓ વસ્તુની ઉત્પત્તિ પહેલાં તેને સતરૂપે માનતા નથી. આથી ઉલટું તેઓ એમ માને છે કે, વસ્તુ તેની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસતરૂપે હોય છે અને "પહેલાં અદ્વિતીય કેવળ એકજ હતું," આ મતને તેઓ અંગીકાર કરતા નથી આ પરથી ખુલ્લું જણાઇ આવે છે કે, અહીં દર્શાવેલ સત્ વૈશેષિક મતવા-ળાઓથી દર્શાવેલ સત્ કરતાં કેવળ ભિન્ન છે, તેમજ પહેલાં આ-પેલા ઘટાદિ કાર્ય તથા મૃત્તિકાદિ કારણના દૃષ્ટાંતથી તે કેવળ જૂદું છે.

"આ પરથી':—ઉત્પત્તિ પહેલાં સત્ વિશેના આવી રીતના વાદ વિવાદમાં કેટલાક વૈશેષિકો દ્રવ્ય એટલે શું, તેનો અર્થ આપ્યા પછી એમ કહે છે કે, આ જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અદ્વિતીયરૂપ કેવળ અસત્ માત્રજ હતું. બૌદ્ધમતવાળાઓ ઉત્પત્તિ પહેલાં દ્રવ્યનું અસત્-પણું માને છે, છતાં નૈયાયિકો જેમ એક વસ્તુને સતરૂપે તેમજ

અસત્‌રૂપે બેઉ રૂપે માને છે, તેમ વિશુદ્ધ મતોને તેઓ અંગીકાર કરતા નથી.

પણ જો ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્‌રૂપેજ કેવળ માનતા હોય તો તેઓ એમ કેવી રીતે કહી શકે કે, ઉત્પત્તિ પહેલાં અદ્વિતીયરૂપે કેવળ અસતજ હતું, જેમ કહેવાથી સમય, સંખ્યા તથા ઐક્યત્વ ત્રણ વસ્તુનો સમાવેશ થાયછે. ઉત્પત્તિ પહેલાં તે વસ્તુને અસત્‌રૂપ માનવી, તે કેવળ અયોગ્ય છે. અસત્‌રૂપને માનવું તેજ કેવળ અયોગ્ય જેવું ભાસે છે; કારણ જેઓ અસત્ રૂપતાને માને છે, તેઓની અસત્‌રૂપતાની અસંબંધતાને દર્શાવે છે.

આપણે હાલ એટલે ઉત્પત્તિ પછી તેનું અસ્તિત્વ કબુલ કરીએ તથા ઉત્પત્તિ પહેલાં અસ્તિત્વનો સ્વીકાર ન કરીએ. આ વાત ગ્રાહ્ય થઈ શકે એમ નથી. કારણ ઉત્પત્તિ પહેલાં એક વસ્તુના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ ન હોય તો તેજ સમયે એમ કહી શકાશે કે તે અસત્‌રૂપ જ છે. અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે, એક શબ્દનો અર્થ પ્રતિમારૂપે મન વિશે એક વેળા દાખલ થયા પછી આપણે તેજ શબ્દના તાત્પર્ય વિશે એમ કેમ કહી શકીએ કે " તે અદ્વિતીય અસત્‌રૂપે અસ્તિત્વને હતી." અને જો આ રીતેના તાત્પર્યમાં કોઇ પણ અર્થ સમાયો હોય તો તેમ કહેવું તે તદ્દન અપ્રમાણરૂપ છે, પણ તેમ નથી. આ પ્રમાણેનું વચન કહેવામાં અપ્રમાણતા દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણકે આ સ્થળે મૂળ હેતુ એ છે કે, અસ્તિત્વતુ રહિતપણું અને અસ્તિત્વ શબ્દવડે તે વસ્તુની પ્રતિમાનું રહિતત્વ દર્શાવે છે. અદ્વિતીયત્વ તથા આસીત્-હતુ, આ બે શબ્દો ગુણવાચક છે અને સત્ શબ્દને નિષેધવાચક શબ્દ લગાડવાથી એમ જણાવાય છે કે, બીજી સર્વ વસ્તુનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

આ બધા પરથી આપણે એવા અનુમાનપર આવીએ છીએ કે, જે ને શુ આપણે જોઇએ છીએ, તે જેમ રજ્જુ વિશે સર્પની ભ્રાંતિ ખોટી છે તેમ સર્વ ખોટું છે? નહિજ સત્‌ની જૂદા જૂદા સ્વરૂપો વિશે ઉત્પત્તિ થયેલી જોવામાં આવે છે તથા આપરથી આપણે ખુલ્લે ખુલ્લું અનુમાન પ્રતિપાદન કરી શકીએ કે, ખોટા રૂપે કોઇ પણ વસ્તુ કોઇ સ્થળે તથા કદી અસ્તિત્વમાં હોતી નથી. ૧

कुतस्तु खलु सोम्यैवꣳ स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેના પિતા ઉદ્દાલકે પાછું કહેવું જારી રાખ્યું; " પણ હે સોમ્ય ! અસત્‌માંથી સત્ કેવી રીતે

ઉત્પન્ન થઇ શકે ? આના પ્રત્યુત્તરમાં એમ છે કે; હે પુત્ર! પ્રથમ આ સત્ એકજરૂપ તથા અદ્વિતીયરૂપ હતું. ૨

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાર પછી તે સત્ બ્રહ્મ સંકલ્પ કરવા લાગ્યું કે, હું બહુરૂપે ઉત્પન્ન થાઉં. આ રીતનો વિચાર કરી વાયુ તથા આકાશ ઉત્પન્ન કરી તેણે તેજ ઉત્પન્ન કર્યું. આ તેજને ઇચ્છા થઇ કે, હું બહુરૂપે થાઉં. પછી તે તેજે જળને ઉત્પન્ન કર્યું.

આ કારણથીજ જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં કોઈ પુરુષ શોચ કરે છે અથવા તેને પરસેવો વળે છે, તે જળ કેવળ તેજમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—જળે ઇચ્છા કરી કે, હું બહુરૂપે ઉત્પન્ન થાઉં. તેણે—જળે અન્ન ઉત્પન્ન કર્યું. આથી જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં વરસાદ વરસે છે ત્યાં ત્યાં તે સમયે બહુ અન્નાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. ખરેખર અન્નનું કારણ—ઉત્પત્તિ સ્થાન જળ છે. ૪

તૃતીય ખંડ.

ત્રણ ભૂતોથી નામરૂપ સૃષ્ટિ.

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—ખરેખર સર્વ ભૂત માત્રોનાં ત્રણ ઉત્પત્તિ સ્થાન છે—અંડજ—ઇંડામાંથી નિકળનારાં પ્રાણીઓ જેવાંકે પક્ષી, જીવજ—એક જીવમાંથી થનારાં જેવાંકે મનુષ્યાદિ,

અને ઉદ્ભિજ્જ—જમીનમાંથી ઉગી નીકળનારાં ભૂતો જેવાં-કે વૃક્ષાદિ. ૧

'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે દેવે-અન્ને ઇચ્છા કરી કે, જીવાત્મારૂપે ઉપર કહેલ ત્રણ પ્રકારના ભૂતોવિશે પ્રવેશ કરી જૂદા જૂદા નામો અને રૂપોવડે, બહુરૂપે થાઉં. ૨

ટીકાઃ—સર્વ દુઃખોના સ્થાનરૂપ તથા કર્મ પ્રમાણે ફલાદિને ભોગવવાવાળા ઉત્પન્ન કરેલા શરીરવિશે પવિત્ર તથા વ્યાપક ઈશ્વરનું જાણી જોઇને પ્રવેશ થવું અયોગ્ય દેખાય છે. તેમજ આશ્રયી વસ્તુવિશે પ્રવેશ કરી પોતાની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવો, એ પણ અસંભવિત લાગેછે.

આના પ્રતિઉત્તરમાં હું પણ એમ માનું છું કે, જો ઇશ્વર શરીરવિશે પ્રવેશ કરતા હોયઅને કંઇપણ વિકાર વિના શરીર સાથે દુઃખને સહન કરતા હોય તો તે અપ્રમાણ કહેવાય. પણ આ વિષયમાં તેમ થતું નથી. ત્યારે કોઇને પણ શંકા ઉઠશે કે તેમનું પ્રવેશ કેવા પ્રકારનું છે? આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું જે, ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવાત્મારૂપે તે પ્રવેશ કરે છે. હવે જીવ કેવળ પરમ પરમાત્માના અંશરૂપ છે. જળવિશે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડેછે અથવા દર્પણવિશે મનુષ્યનું જેમ પ્રતિબિંબ પડેછે, તેની માફક બુદ્ધિ અને બીજી ઇન્દ્રિયોના સંબંધવડે જીવની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે. અનિર્વચનીય તથા અનંત શક્તિવાળા પરમ પરમાત્માના બુદ્ધિ સાથે સંબંધનું તેમજ તેની બુદ્ધિના અંશનું ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય કારણ તેના સત્ય સ્વરૂપની અજ્ઞાનતા અર્થાત્ મોહ છે. આ અજ્ઞાનતાને લીધેજ મનુષ્યને લાગે છે કે, હું સુખી છું, હું દુઃખી છુ, કે હું અજ્ઞાન છું. પરમાત્માનો અંશરૂપ જડાત્મક શરીર વિશે પ્રવેશ થવાથી તેને પોતાને શરીર સંબંધી કોઈપણ રીતનાં સુખ દુઃખાદિ હોતાં નથી, જેમ એક મનુષ્યના રહેલા દર્પણ વિશે તથા સૂર્યના પ્રતિબિંબની અપૂર્ણતા મૂળ વસ્તુને આધારે હોયછે તેમજ ઇશ્વરના સંબંધમાં બને છે. આ રીતે કઠોપનિષદ્ વિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે, અગર જોકે સૂર્યનારાયણને સર્વ જગતના ચક્ષુરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે, તોપણ જોનાર દ્રષ્ટાની ચક્ષુ સંબંધી તથા બીજાં બાહ્ય કારણોથી

ઉત્પન્ન થયેલ સ્ખલન તેને (સૂર્ય) વિશે હોતું નથી. તેમજ સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મારૂપ આત્મા વિશે જડાત્મક કારણોની જરાપણ અસર થતી નથી. કારણ તે જડ વસ્તુની મર્યાદાથી બાહ્ય છે. આ આત્માવિશે પાંચમા પ્રપાઠકના બીજા ખંડવિશે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્મા દેશ પરિચ્છેદથી રહિત અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપ્તમાન અને અનંત છે. વાજસનેય નામના ઉપનિષદ વિશે આત્માંવિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે, તે અંશરૂપ તથા ગતિરૂપ હોય એમ લાગે છે.

આ પ્રસંગે કોઇને એવી શંકા થશે કે ત્યારે જીવ તો માત્ર એક શબ્દરૂપજ છે તથા તેમ હોવાથી તે અસત્ય ઠરશે તથા અસત્ય ઠરવાથી તેને આ જગતની સાથે તેમજ થનાર જગતની સાથે કોઇ પણ રીતનો સંબંધ રહ્યો નહિ. આ રીતના અનુમાનથી પણ કોઇ રીતની હાનિ થવાની નથી. કારણ જીવનું સત્ય એજ તત્ત્વ હોવાથી તે સત્યરૂપ છે. ભિન્ન ભિન્ન નામ તથા રૂપવાળા સર્વ વિષયો જ્યારે તેઓ વિભક્ત થાય છે ત્યારે તેઓ અસત્યરૂપ છે. સર્વ વિકારોનું મૂળ શબ્દાત્મક છે તથા તેઓ નામરૂપ છે. જીવ સંબંધે આ કહેવત ખરી ઠરે છે કે, 'જેવા દેવ તેવી પૂજા.' જીવ કેવળ અંશરૂપ હોવાથી કર્મનાં ફળ સાથે તો તેનો સંબંધ ઘણી મહત્તાવાળો નથી. આ સર્વ કર્મ અને તેનાં ફળો જ્યારે આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવેછે ત્યારે સત્યરૂપે છે તથા તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં નથી. અસત્યરૂપ છે એમ કહેવાથી વાદીઓના મતને કોઇ રીતની હાનિ પહોંચે એમ નથી. ૨

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાર પછી તેમણે ધાર્યું કે, આ ત્રણેમાંના દરેકને હું ત્રણ ત્રણરૂપે કરું. એમ ધારી તેમણે જીવરૂપે આ ત્રણ દેવવિશે પ્રવેશ કર્યો, જેથી તે દેવ નામ તથા રૂપવાળા થયા. ૩

ટીકાઃ—ત્રણમાંના દરેકના બબ્બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા તથા તે બબ્બે વિભાગવાળામાંના એક એક ભાગના બબ્બે ભાગો કર્યા જેથી તે પણ ત્રણરૂપ અર્થાત્ ત્રિરૂપવિશે એક અર્ધ ભાગ તથા બે પા પા ભાગો મળી ત્રણરૂપે થયા. ૩

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—દેવે તે ત્રણે દેવોને ત્રિવૃત-ત્રણ ત્રણ રૂપે કર્યા. હે પુત્ર ! આ ત્રણે દેવો કેવી રીતે તેખડારૂપે થયા, તેવિશે હું કહું તે તું સાભળ. ૪

ચતુર્થ ખંડ.

વિકારનું મિથ્યાપણું તથા હેતુનું સત્યત્વ.

यदग्ने रोहितᳪ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—અગ્નિની રક્તતા તેજથી ઉત્પન્ન થાય છે, શુકલતા-શ્વેતતા જળથી તથા કૃષ્ણરૂપતા પૃથ્વીથી મેળવાય છે. આથી ત્રણ વસ્તુના ગમનથી અગ્નિના અગ્નિપણાનો નાશ થાય છે. તે કેવળ શબ્દાત્મક જ છે. તેમજ તે વિકાર તથા નામરૂપ છે. કેવળ તેનાં ત્રણસ્વરૂપો જ સત્ય રૂપ છે. ૧

ટીકા—આ સ્થળે એક દાખલો આપી સમજાવ્યુ છે કે, જેમ પટ વસ્ત્ર તતુના સમૂહનુ બનેલુ છે આ પટમાથી તતુને કાઢી લઇએ તો પટનો નાશ થયો કહેવાય છે ૧

यदादित्यस्य रोहितᳪ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આજ રીતે આદિત્યને વિશે રહેલી રક્તતા પણ તેજને લીધે છે, શ્વેતતા જળને લીધે છે તથા કૃષ્ણતા પૃથ્વીને લીધે છે. આ ત્રણ વસ્તુઓ આદિત્યમાંથી કાઢી નાખીએ તો આદિત્યવિશે આદિત્યપણું રહેશે નહિ આદિત્ય કેવળ વાચારંભણ-શબ્દાત્મકજ છે. તે કેવળ

વિકાર તથા નામરૂપજ છે. તેનાં કેવળ ત્રણ સ્વરૂપોજ સત્યરૂપે છે. ૨

यचन्द्रमसो रोहितᳫ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—તેમજ ચંદ્રમામાં રહેલી રક્તતા તેજથી છે. તેમા રહેલી શ્વેતતા જળને લીધે છે તથા કૃષ્ણતા પૃથ્વીને લીધે છે. આ ત્રણ વસ્તુના નાશથી ચંદ્રમાવિશે ચંદ્રપણું રહેતું નથી. આ પરથી ચંદ્ર વાચારંભણ-શબ્દાત્મકરૂપ જ છે તથા તે વિકાર અને નામરૂપ છે. કેવળ તેનાં ત્રણરૂપોજ સત્યરૂપ છે. ૩

यद्विद्युतो रोहितᳫ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેજ રીતે વિદ્યુતમાં રહેલી રક્તતા તેજથી છે. તેમાં રહેલી શુક્લતા જળને લીધે છે તથા કૃષ્ણતા પૃથ્વીને લીધે છે. આ ત્રણે વસ્તુઓના નાશથી વિદ્યુતમાં વિદ્યુતપણું રહેતું નથી, તેથી તેનાં ત્રણરૂપો જ સત્યરૂપ છે.

एतद्धस्म वै तद्विद्वाᳫस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર આ બાબત જાણ્યા પછી મહાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા મહાન્ શ્રોત્રિયો-વેદવેત્તાઓ કહેવા લાગ્યા કે, આજ પછી આપણામાના કોઇએ કોઈ પણ ચીજ વિશે અશ્રુત અર્થાત્ નથી સાંભળેલી, અવિજ્ઞાત અર્થાત્ નથી જાણેલી તથા અમત અર્થાત્ નથી વિચારેલી, એમ કહેવું નહિ, કારણ જેણે આ બાબત જાણી છે, તેણે સર્વ જાણ્યું છે.

यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्य

शुक्लमिवाभूदित्यपाꣳ रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदि त्यन्नस्य रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી તેઓએ એ રીતનું અનુમાન કીધું, કે, જે જે વસ્તુમાં રક્તતા રહેલી છે, તે તેજને લીધે છે, શુકલતા જળને લીધે છે તથા જે કૃષ્ણતા દેખાય છે તે પૃથ્વીને લીધે છે. ૬

यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानाꣳ समास इति तद्वि- दाञ्चक्रुर्यथा नु खलु सोम्येमास्ति देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृ त्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓને જે જે વસ્તુઓ જણાઇ, તેને તેને તેઓએ ત્રણ દેવતાના સમુદાયરૂપે માની લીધી. હે વત્સ ! આ ઉપરથી તારે જાણી લેવું કે, દરેક ત્રણ દેવતા--પરંતુ જીવતા પ્રાણીવિશે ત્રણ ત્રણના સમૂહરૂપે થાય છે. ૭

પંચમ ખંડ.

ભુક્ત અન્નાદિની ત્રિવિધતા.

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्माꣳसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—જે અન્નનું ભક્ષણ કરવામાં આવે છે તે, પણ ત્રણરૂપે થાય છે-સ્થૂલ ભાગ પુરીષ-નરકરૂપે થાયછે, મધ્યમ ભાગ માંસરૂપે બને છે તથા સૂક્ષ્મ ભાગ મન- રૂપે થાય છે. ૧

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે જળ પીવામાં આવે છે, તે પણ ત્રણ રૂપે થાય છેઃ-સ્થૂલ ભાગ મૂત્રરૂપે થાય છે, મધ્યમ ભાગ લોહિત-લોહીરૂપે થાય છે તથા સૂક્ષ્મ ભાગ પ્રાણરૂપે બને છે. ૨

तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यम: स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ.—તેજનું જ્યારે *ભક્ષણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ત્રણરૂપે થાય છે. તેનો સ્થૂલ ભાગ અસ્થિ-હાડકાં રૂપે થાય છે, મધ્યમ ભાગ મજ્જારૂપે થાય છે તથા સૂક્ષ્મ ભાગ વાણીરૂપે થાય છે. ૩

अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—હે પુત્ર! મન અન્નમય-અન્નથી થયલું છે, પ્રાણ જળમય-જળથી થયેલ છે તથા વાણી તેજોમય અર્થાત્ તેજથી થયેલ છે. પછી શ્વેતકેતુએ પોતાના પિતા ઉદ્દાલકને કહ્યું કે, હે પિતાજી! આ ગહન વિષય તમે મને ફરી ખુલ્લી રીતે સમજાવો તો સારું. ત્યારે તેના પિતાએ તે બાબતની હા પાડી તથા ફરીથી કહેવા લાગ્યા કે, હે પુત્ર! ૪

ષષ્ઠ ખંડ.

મનાદિની અન્નાદિ રૂપતા.

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥

જ્યારે દહીંનું મંથન-વલોવવામાં આવે છે ત્યારે તેનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો જે ઉપર તરી આવે અર્થાત્ છે તે સર્પિઘૃતરૂપે થાય છે. ૧

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥

---

* અહીં ટીકાકાર તેજના ભક્ષણવડે કહેવાથી તેજ-વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારા તેલ ઘૃત આદિ પદાર્થો લેવા.

શબ્દાર્થ — આ જ પ્રમાણે હે પુત્ર ! જ્યારે અન્નનું પ્રાશન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના સૂક્ષ્મ રસો જે ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે, તે મનરૂપે થાય છે. ૨

अपां सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ —આ જ રીતે હે પુત્ર ! જ્યારે જળનું પાન કરવામા આવે છે ત્યારે તેના સૂક્ષ્મ રસો જે ઉપર ચઢે છે, તે પ્રાણરૂપે બને છે. ૩

तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ —તેમ જ હે પુત્ર ! જ્યારે તેજનું અર્થાત્ ઘૃતાદિનું ભક્ષણ કરવામા આવે છે ત્યારે તેનાં સૂક્ષ્મ રસો જે ઉર્ધ્વ ગતિને પામે છે, તે વાણીરૂપે થાય છે. ૪

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥५॥

શબ્દાર્થ —આ કારણથી મન અન્નમય-અન્નનુ બનેલું, પ્રાણ જળમય-જળનુ બનેલું અને વાણી તેજોમય-તેજની બનેલી છે આ સાભળી રહ્યા પછી શ્વેતકેતુને આ વિષય જેવો જોઇએ તેવો ન સમજ પડવાથી તે પોતાના પિતા ઉદ્દાલકને કહેવા લાગ્યો કે, હે પિતાજી ! આ ગહન વિષય હજુ મને પૂર્ણરીતે સમજ પડ્યો નથી, માટે તે મને આપ ફરી સમજાવો તો સારું. ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું કે, હે પુત્ર ! હું તને આ વિષય ફરી સમજાવુ છું, તે તુ ચિત્ત દઈ સાભળ.

સપ્તમ ખંડ.

—○○—

મનની ષોડષકળા અન્નમયરૂપ.

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે પુત્ર! મનુષ્ય ખરેખર સોળ કળારૂપ છે. તું પંદર દિવસ સૂધી અન્નનું પ્રાશન મા કર, પણ કેવળ યથારૂચિ જળપાન કરજે. કારણ કે જીવ જળનો બનેલો છે, માટે જો જળ નહિ પીશે, તો તારો પ્રાણ દેહનો ત્યાગ કરશે. ૧

सह पञ्चदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूꣳषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી શ્વેતકેતુએ કંઈપણ અન્ન ૫દર દિવસ સૂધી ગ્રહણ કર્યું નહિ. ત્યારપછી સોળમે દિવસે તે પોતાના પિતા ગુરૂ પાસે ગયો અને કહ્યું, હે ભગવન્! તમે મને શું બોલી જવા કહો છો? ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું કે, હે પુત્ર! તું ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદના જે મંત્રો શીખી ગયો છે તે બોલી જા. પુત્રે ઉત્તર આપ્યો કે, હે ભગવન્! ખરેખર જે હું શીખી ગયો છું, તેમાંનું કાંઈપણ આ વખતે મારી સ્મરણશક્તિમાં આવતું નથી. ૨

तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેના ગુરુએ કહ્યુ, મારા પુત્ર ! આગીઆ કીડાની માફક સૂક્ષ્મ તણખારૂપે મહાન્ અગ્નિ રહેલો હોય છે ત્યારે તેનાપર ઘણાં કાષ્ઠાદિ નાંખવામાં આવે તો તેને બાળી શકવાની તેનામાં શક્તિ રહેતી નથી. આજ રીતે તારી સોળ કળામાંની એક જ કળા બાકી રહેલી છે, જેથી તને વેદોનું સ્મરણ થતું નથી. હવે તું જા તથા અન્ન ભક્ષણ કરી ફરી મારી પાસે આવ, એટલે મારા કહેવા પ્રમાણે ઋગાદિ વેદને તું જાણીશ. ૩

स हाशाय हैनमुपससाद तꣳ ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वꣳह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેણે અન્ન ખાધું તથા પાછો પોતાના ગુરુ પાસે ગયો. આ વખતે તેના પિતાએ તેને જે કાંઈ પૂછ્યું, તે સર્વ તે જાણતો હતો. ૪

तꣳहोवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—પછી પિતાએ પુત્રને કહ્યુ, હે પુત્ર ! મોટા અગ્નિમાંના આગીઆ કીડાની માફક સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અંગારાપર સુકું ઘાસ નાંખ્યું હોય તો તે સૂક્ષ્મ અગ્નિ વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે તથા મોટી વસ્તુનો દાહ કરવાને પણ શક્તિમાન્ થાય છે. ૫

एवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—તે જ રીતે હે સોમ્ય ! તારી સોળ કળામાંની જે એક કળા રહી હતી, તે જ્યારે અન્નવડે પ્રજ્વલિત થઇ ત્યારે તને વેદનો અનુભવ કરવાને શક્તિ આવી. હે સોમ્ય ! ખરેખર મન અન્નનું બનેલું છે, પ્રાણ જળનું

બનેલું છે તથા વાણી તેજની બનેલી છે. શ્વેતકેતુએ કહ્યું; ખરેખર હવે મને આની સમજણ પડી. હવે હું તમારું કહેવું બરાબર સમજ્યો. ૬

અષ્ટમ ખંડ.

સુષુપ્તિમાં સત્પ્રાપ્તિ.

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनꣳ स्वपितीत्याचक्षते स्वꣳ ह्यपीतो भवति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—અરુણના પુત્ર ઉદ્દાલકે પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને કહ્યું, હવે હું સુષુપ્તિ અવસ્થાવિશે તને સમજાવુંછું. જ્યારે એક પુરુષ "સ્વપિતિ" અર્થાત્ સૂતો છે એ શબ્દથી જોડાયલો થાય છે ત્યારે તે સતની સાથે જોડાયલો કહેવાય છે. તે પોતાના "સ્વ" ને (આત્માને પ્રાપ્ત થયલો) કહેવાય છે. જેથી તેને સ્વપિતિ–ઉંઘે છે, એમ કહેવામાં આવે છે. કારણ તે સમયે તે 'સ્વ' પોતાના આત્માને "અપીત" મેળવે છે. ૧

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनꣳ हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—એક પક્ષીને દોરી સાથે બાંધ્યું હોય છે ત્યારે તે જેમ આમતેમ બધી દિશા તરફ ઉડે છે, પણ તેને કયાંઈ વિશ્રામ સ્થાન ન મળવાથી જેની સાથે તેને બાંધવામાં આવ્યું હોય ત્યાં આવીને આરામ લે છે.

આ જ રીતે મન પણ સર્વ દિશાએ ભટકી ભટકીને કોઈ વિશ્રામસ્થાન ન મળવાથી પ્રાણનો આશ્રય લેછે. ખરેખર પ્રાણનો અર્થાત્ પરમાત્માનો આશ્રયી મન અર્થાત્ જીવ છે. ૨

अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—હે પુત્ર ! હવે હું તને ક્ષુધા તૃષાની પ્રકૃતિ વિશે કહુંછું, તે તું સાભળ જે સમયે મનુષ્ય અશિશિષતિ અર્થાત્ ભક્ષણ કરવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે જળ ખાધેલા અન્નને લઈ જાય છે. જેમ ઢોરને દોરવી લઇ જનારાને ગોનાય, અશ્વના દોરનારાને અશ્વનાય તથા પુરુષના દોરવનારને પુરુષનાય કહેવામા આવે છે, તેમ જળ ખાધેલા અન્નને દોરવી લઇ જનાર હોવાથી તેને અશનાય કહેવામા આવે છે. આથી આ શરીર શુઙ્ગ–કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ તુ જાણ. હે પુત્ર ! તારે એમ ન જાણવું કે, તે કારણ રહિત હશે ૩

तस्य क्व मूलꣳ स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે શ્વેતકેતુએ શંકા કરી કે, શરીરનું કારણ શું હશે ? તેના જવાબમા તેના પિતાએ કહ્યુ કે, અન્નવિના બીજું તે શુ તેનું કારણ હોઇ શકે ? આ રીતે હે સોમ્ય ! તારે જાણવુ કે, અન્નકાર્યનું કારણ જળ છે, તેમજ તેજ જળકાર્યનું કારણ છે અને તેજકાર્યનું કારણ સદ્રૂપ છે. આ કારણથી સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ

પ્રજા સત્કારણવાળી, સતને આશ્રયી તથા સતને વિષે લય વાળી છે. ૪

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—આજ રીતે જ્યારે મનુષ્ય 'પિપાસતિ' અર્થાત્ જળ પીએ છે ત્યારે તે પાન કરેલાને તેજ ઘસડી જાય છે. જેમ ગાયના હાંકનારને ગોનાય, અશ્વના હાંકનારને અશ્વનાય તથા પુરુષના દોરવનારને પુરુષનાય કહેવામાં આવે છે, તેમ તેજને ઉદન્ય-જળને લઇ જનાર કહેવામાં આવે છે. આ રીતે તેજવડે જળનો લોહિતાદિભાવ થવાથી શરીર કાર્યરૂપ છે. હે પુત્ર! તે કારણ રહિત હશે, એમ તારે કદી જાણવું નહિ. ૫

तस्य क्व मूलꣳ स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्व्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે શ્વેતકેતુએ પૂછયું કે, તેનું કારણ શું હશે? ત્યારે તેના પિતાએ જવાબ દીધો કે જળ સિવાય બીજું તે શું તેનું કારણ હોઇ શકે? આ રીતે હે પુત્ર! તારે એમ જાણવું કે જળકાર્યનું તેજ એ કારણ છે અને તેજકાર્યનું સત્ય કારણરૂપ છે. આથી ખરેખર હે સોમ્ય! આ સર્વ પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા

નાશ સત્યરૂપજ છે. આ ત્રણ વસ્તુઓમાંની દરેક મનુષ્યવિશે ત્રણરૂપે અર્થાત્ તેખડારૂપે કેવી રીતે થાય છે, તેનું મેં તારી આગળ વર્ણન કરી બતાવ્યું. જ્યારે મનુષ્ય જીવિત રહિત થાય છે, ત્યારે તેની વાણી મન વિશે લય પામે છે, મન પ્રાણ વિશે લય પામે છે, પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે તથા તેજનો લય પરબ્રહ્મવિશે થાય છે. ૬

सयएषोऽणिमै तदात्म्यमिदᳪ सर्वं तत्सत्यᳪ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयात्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—આ સત્ અણુની માફક સૂક્ષ્મ છે. તે સર્વ જગતના આત્મારૂપ પરબ્રહ્મ છે. જેમ સર્પમાં રજ્જુ કલ્પાયેલ છે તેમ તે જગતના આત્મારૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ! તું પણ તેજ છે. (તારામાં તથા ઇશ્વરમાં ભિન્નતા નથી) શ્વેતકેતુએ કહ્યુ; હે ભગવન્! દરરોજ સર્વ પ્રજા સુષુપ્તિમા સત્સ્વરૂપને પામે છે, છતાં તેઓ સત્ સ્વરૂપને પામ્યા છે, એમ તેઓ જાણતા નથી. માટે આપ આ બાબત મને સંપૂર્ણ રીતે સમજાવશો. તેના ગુરુએ કહ્યુ, હે સોમ્ય! હું તને આ વિષય પૂર્ણરીતે સમજાવુંછું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળજે. ૭

નવમ ખંડ.

મધના દૃષ્ટાંતવડે સત્પ્રાપ્તિનો જ્ઞાનોપદેશ.

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणाᳪ रसान् समवहारमेकताᳪ रसं गमयन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય! જેમ મધ એકઠું કરવામાં આસક્ત મધમાખો જુદાં જુદાં સ્થાનોમાંથી અનેક વૃક્ષોના સારને ગ્રહણ કરી મધ મેળવે છે અને તે સર્વને એક રસરૂપ બનાવે છે. ૧

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्व्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ રીતે એકત્રપણાને પામ્યા પછી આ રસ ફલાણા વૃક્ષમાંથી આવ્યો છે, તે વિચાર રહેતો નથી; તેજ રીતે હે સોમ્ય ! સર્વ પ્રજાઓ જ્યારે લયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ જાણતી નથી કે, અમો સત્‌વિશે લયને પામ્યાં છીએ. ૨

त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—જે જે રૂપમાં તેઓ સુષુપ્તિ પહેલાં હોય છે, તે તે રૂપમાં તેઓ ફરી જન્મને પામે છે. કાં તો વ્યાઘ્રરૂપે, સિંહરૂપે, વરૂરૂપે, વરાહરૂપે, કીટરૂપે, પતંગરૂપે, દંશરૂપે અથવા મશકરૂપે જે જે હોય તે ફરી સત્યમાંથી આવી મળે છે. અર્થાત્ તેમની પૂર્વ વાસના નાશ પામતી નથી. ૩

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्व्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—આ અણિમા જે આ સર્વના આત્મારૂપ છે તે સત્યરૂપે છે, તે સર્વના પરમાર્થ સતરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! तत्त्वमसि તું તે છે–તું બ્રહ્મ–આત્મારૂપે છે. શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આ વિષય મને ફરી સમજાવશો. ત્યારે ઉદ્દાલકે કહ્યું; હે સોમ્ય ! હું તને સમજાવુંછું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળજે. ૪

ટીકા—મનુષ્ય પોતાના ગૃહવિશે લાંબો સમય રહ્યા પછી દૂર પ્રદેશમાં જાય છે ત્યારે તેને જ્ઞાન રહે છે કે, હું મારા ગૃહમાંથી અહીં આવ્યો છું. પણ આ સૃષ્ટ પ્રજાને જ્ઞાન હોતું નથી કે તેઓ-

ની સત્માંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે આનું શું કારણ હશે ? તથા તેનો પિતા તેને જુદાં જુદાં દૃષ્ટાંતો આપી આ વિષય સમજાવે છે ૪

દશમ ખંડ.

નદીના દૃષ્ટાંતવડે સતનો ઉપદેશ.

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! જેમ ગંગાદિ પૂર્વ દિશામાંથી નિકળનારી નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે તથા સિંધુ આદિ પશ્ચિમમાંથી નીકળનારી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે તથા પાછી સમુદ્રમાંથી વાદળાંરૂપે થઇ પાછી ગંગા આદિરૂપે થાય છે તથા પાછી સમુદ્રમાં ગમન કરે છે. સમુદ્રમાં જ્યારે એકતા પામે છે ત્યારે હું ગંગા છું કે સિંધુ છું, એમ તેઓ જાણતી નથી ૧

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्व्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આજ પ્રમાણે આ સર્વ પ્રજાઓ સત્માંથી ઉત્પન્ન થવા છતાં તેઓને જ્ઞાન હોતું નથી કે, અમે સત્માંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ તેઓ પછી આગળની માફક અહીં વ્યાઘ્ર, સિંહ, વૃક, વરાહ, કીટ, પતંગ, દંશ કે મશકાદિ ગમે તે જાતિમાં પ્રવેશ કરે છે. ૨

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्व्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આ સૂક્ષ્મ ભાગ, જે સર્વ પ્રજાના આત્મારૂપ છે, તે સત્રૂપ છે. તે આત્મારૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તત્ત્વમસિ તે આત્મા (બ્રહ્મરૂપે) તું (જીવ) પોતે પણ છે. ત્યારે શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! કૃપા કરી આ બાબત મને સમજાવશો. કેવી રીતે સ્વાપ્નાવસ્થામાં તેમજ મરણાવસ્થામાં સત્બ્રહ્મને પામ્યા છતાં જીવો પોતાની ઐક્યતાને છોડી દેતા નથી. તેના પિતાએ કહ્યું કે, આ ગહન વિષયવિશે હું તને ફરી, હે સોમ્ય ! ઉપદેશ કરું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કર. ૩

એકાદશ ખંડ.

વૃક્ષના દૃષ્ટાંતરૂપે સતનો ઉપદેશ.

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! મોટા વૃક્ષના મૂળમાં જો છેદ પાડવામાં આવે તો તે જીવતું છતાં છેદમાંથી જળ ઝરપશે. જો વૃક્ષના મધ્યમાં છેદ પાડવામાં આવશે તોપણ જીવતું છતાં તેના છેદમાંથી જળનો સ્રાવ થશે. તેમજ અગ્રભાગપર છેદ પાડવામાં આવશે તોપણ જીવતું છતાં જળનો સ્રાવ થશે. જ્યાં સૂધી તે જીવનવડે વ્યાપ્ત હશે ત્યાં સૂધી તે મૂળવડે જળને ગ્રહણ કરતું છતું તે પૃથ્વીના ગુણને ગ્રહણ કરતું રહેશે તથા હર્ષને પામતું છતું વૃદ્ધિ પામશે. ૧

अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच ॥२॥

શબ્દાર્થ—આ વૃક્ષની શાખાઓમાંની એક શાખા જીવથી વિભક્ત પડશે તો તે શાખા સૂકાઈ જશે. જો બીજી શાખા જીવનથી વિભક્ત થશે તો તે પણ સૂકાઇ જશે. તેમજ ત્રીજી શાખા જીવથી મુક્ત થવાથી તે પણ સુકાઇ જશે તથા જો આખા વૃક્ષમાંથી જીવન જતું રહે છે તો આખું વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે. ખરેખર હે સોમ્ય ! આ રીતે તું જીવ વિશે જાણ, એમ તેના પિતાએ કહ્યું. ૨

जीवोपेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिद९ सर्वं तत्सत्य९ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:-તેજ પ્રમાણે જ્યારે આ શરીર જીવથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે મૃત્યુને પામે છે. પણ જીવ કદી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ સૂક્ષ્મ ભાગ જે શરીરમાં જીવરૂપે છે, તે આત્મારૂપે, આ સર્વરૂપે તથા સત્‌રૂપે છે. તેજ બ્રહ્મરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! तत्त्वमसि-તે-તું છે. હે ભગવન્ ! એ કેવી રીતે બને, તે કૃપા કરી મને સમજાવશો. અદૃશ્ય બ્રહ્મ, જેને નામ રૂપાદિ કાંઇ નથી, પણ જે કેવળ સત્‌રૂપે છે, તેમાંથી આ જીવો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હશે, તે મને સમજ પડતી નથી. માટે કૃપા કરી તેનો મને ઉપદેશ કરો. આ સાંભળી તેના પિતાએ કહ્યું; હે સોમ્ય ! હું તને તે બાબતનો ઉપદેશ કરૂંછું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કર.

દ્વાદશ ખંડ.

વડના બીજરૂપે સતનો ઉપદેશ.

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—તેના પિતાએ એક વડનું ફળ તોડી લાવવા કહ્યું. પછી શિષ્યે ઉઠીને એક ફળ લાવી ગુરૂ સમીપ મૂક્યું. પછી ગુરૂએ કહ્યું કે, એ ફળને ભાંગ. શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્! મેં તે ફળ ભાંગ્યું છે. પછી ગુરુએ પૂછ્યું; તું એમાં શું જોઇ શકે છે? તેણે કહ્યું; હે ભગવન્! આમાં તો ઝીણાં ઝીણાં બી જણાય છે. આ ઝીણાં બીમાંના એક બીને ભાંગ. ગુરૂએ કહ્યું; તેણે તે પ્રમાણે કર્યું તથા કહ્યું કે, હે ભગવન્! આપના કહેવા પ્રમાણે મેં એક બીને ભાંગ્યું છે. પછી ગુરુએ પૂછ્યું કે તું આમાં શું જોઇ શકે છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હે ભગવન્! આમાં તો કાંઇ જણાતું નથી. ૧

तꣳहोवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેના પિતાએ કહ્યું; હે સોમ્ય! તું વડના બીજરૂપ જે સૂક્ષ્મ વસ્તુને જોઈ શકતો નથી, તેને વિશે એક મહાન્ વડનું વૃક્ષ અદૃશ્યરૂપે રહેલું છે. તેમ સૂક્ષ્મરૂપ સતને વિશે આ જગત્ રહેલું છે. ૨

श्रद्धत्स्व सोम्येति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય! તું શ્રદ્ધા રાખ કે, આ સર્વના આત્મારૂપ, સૂક્ષ્મરૂપ તથા સતરૂપે છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ! तत्त्वमसि-તું અર્થાત્ જીવ તથા ઇશ્વર એક છે. શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્! આપ કૃપા કરી મને ફરી સમજાવશો કે, સૃષ્ટિ જ્યારે સતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેની-સૃષ્ટિની હમેશની સ્થિતિ-સત્યતા કેમ રહેતી નથી? ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું; આ બાબતપર હું તને એક બીજું દૃષ્ટાંત આપી સમજાવું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કર.

ત્રયોદશ ખંડ.

લવણના દૃષ્ટાંતરૂપે સત્નો ઉપદેશ.

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तꣳ होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ જળવિશે એક મીઠાનો ગાંગડો નાંખ તથા તે કાલે સવારે મારી પાસે લાવ; તેના પિતાએ કહ્યું. શ્વેતકેતુએ તે પ્રમાણે કર્યું. પછી તેના પિતાએ કહ્યું; હે સોમ્ય ! ગઇ રાત્રીના જળ વિશે તેં જે મીઠાનો ગાંગડો નાંખ્યો હતો, તે ખોળીને મને આપ, પણ મીઠાનો ગાંગડો જળ વિશે ઓગળી ગયેલો હોવાથી તેને મળી શક્યો નહિ. તેના પિતા ઉદ્દાલકે શ્વેતકેતુને કહ્યું: હે સોમ્ય ! ૧

अस्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते तꣳ होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ જળના અગ્રભાગમાંથી જરા ચાખ. તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. પછી તેના ગુરુએ પૂછ્યું; તેં જે જળ ચાખ્યું તેનો સ્વાદ કેવો લાગે છે? તેણે કહ્યું કે, તે ક્ષારવાળું લાગે છે. પછી જરા વચમાંથી ચાખી જોવા કહ્યું. તેણે તે પ્રમાણે કર્યું તો તે પણ તેને ક્ષારવાળું લાગ્યું. પછી તેને છેક તળિયેથી ચાખી જોવા કહ્યું. પુત્રે તે પ્રમાણે કર્યું. તેના પિતાએ પૂછ્યું કે, તળિયાનું જળ કેવું લાગે છે? તેણે કહ્યું કે તે પણ ક્ષારવાળું લાગે છે. તેના પિતાએ કહ્યું; તે બધું નાંખી દઇ તારા

હાથ ધોઇ નાંખ તથા પછી મારી પાસે આવ. પુત્ર તે પ્રમાણે લવણનો ત્યાગ કરી પિતા પાસે આવ્યો અને પોતાના પિતાને કહ્યું; જે ક્ષાર મેં જળવિશે નાંખ્યું, તેની સ્થિતિ હમેશને માટે છે. અગર જો કે મારી ચક્ષુ ઈન્દ્રિયવડે જળવિશે લય પામ્યા પછી હું જોઇ શકતો નથી, છતાં હું તે રસનેદ્રિયવડે જાણી શકયો છું. તેના પિતાએ કહ્યું; હે સોમ્ય! સતના વિષયમાં પણ તેમ જ છે. જો કે તમે તેને અર્થાત્ સતને જોઇ શકતા નથી, છતાં તે સત્ સૂક્ષ્મરૂપે આખા શરીરવિશે વ્યાપીને રહેલું છે. ૨

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે સૂક્ષ્મરૂપ જે સર્વ પ્રજાના આત્મારૂપ છે તે સત્ છે. તે પરબ્રહ્મરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ! तत्त्वमसि તેમજ તું પણ અર્થાત્ તારો જીવ પણ બ્રહ્મરૂપ છે.

શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવંન્! આ બાબત હજી પૂર્ણ રીતે કૃપા કરી મને સમજાવશો. જેમ લવણ જે જળ વિશે લયને પ્રાપ્ત થયેલું અદ્રશ્યરૂપે છે, તે જો કે રસનેદ્રિયવડે જાણી શકાય છે તેમ સર્વ જગતના કારણરૂપ આત્મા, પાંચ પ્રકારની કર્મેન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છતાં મનવડે કેવી રીતે ગ્રાહ્ય થઇ શકે છે? તેમજ જે પરબ્રહ્મને ન પ્રાપ્ત થવાથી જીવાત્મા દુઃખી તથા જેને પ્રાપ્ત થવાથી જીવાત્મા સુખી કહેવાય છે, તે પરબ્રહ્મને મેળવવા માટે શું શું ઉપાયો છે, તે કૃપા કરી આપ મને ઉપદેશ કરશો. તેના પિતાએ કહ્યું કે, હે સોમ્ય! હું તને તે બાબતનો ઉપદેશ કરું છું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. ૩

ચતુર્દશ ખંડ.

ગંધારથી આવેલ પુરુષના દૃષ્ટાંતરૂપ સદુપદેશ.

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वा उदङ्वाऽधराङ्वा प्रध्मायिताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! જગતવિશે જ્યારે એક માણસની આંખોએ પાટા બાંધી તેને ગાંધાર દેશમાંથી લઈ જવામાં આવે છે અને એક એકાંત પ્રદેશ વિશે મૂકી દેવામાં આવે છે ત્યારે "મને અહીં આંખોએ પાટા બાંધી લાવવામાં આવ્યો છે તથા મને અહીં છોડી મૂકયો છે" એ રીતે બૂમો પાડી પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણ દિશાઓને ગજાવી મૂકે છે. ૧

तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ રીતની તેની બૂમ સાંભળી કોઈ દયાળુ પુરુષ તેનાપર દયા લાવી તેની આંખોના પાટાઓ છોડી નાખે છે અને કહે છે કે, ગાંધાર દેશ જવાનો રસ્તો આણી તરફથી છે. તું તે રસ્તેથી જશે તો ગાંધાર પહોંચશે પ્રજ્ઞાવાન્–અધિકારી પુરુષ માર્ગને પૂછતો પૂછતો એક ગામથી બીજે ગામ, એમ આખરે ગાંધાર નગરને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુપાસેથી પોતાના માર્ગવિશે શીખે છે. અવિદ્યાના બંધનમાંથી મુક્ત આચાર્યવાન બ્રહ્મનિષ્ઠની સ્થિતિ, જ્યાં સૂધી દેહનો નાશ થતો નથી, ત્યાં સૂધી હોય છે. પણ દેહપાત થાય કે, તરત વિદેહમુક્ત થાય છે. ૨

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આ સૂક્ષ્મભાવ જે સર્વ પ્રજાના આત્મારૂપ છે તે સત્રૂપ છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે તથા હે શ્વેતકેતુ! તત્ત્વમસિ તું (તારો જીવ) પણ તે (બ્રહ્મરૂપ) છે.

હે ભગવન્! કૃપા કરી મને હજુ વધારે દૃષ્ટાંતો આપી સમજાવશો કે, બ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થવાય છે. તેના પિતાએ કહ્યું કે, હું તને ઉપદેશ કરું તે તું સાંભળ. ३

પંચદશ ખંડ.

મૃત પુરુષના મનાદિનો બ્રહ્મવિશે થતો લય.

पुरुषꣳ सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય! જ્યારે એક જણ મરણશય્યાને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે ત્યારે તેનાં સંબંધીઓ તેની સેવા કરવા તેની આગળ પાછળ ભરાઇ બેસે છે અને તેને પૂછે છે કે, તમે મને ઓળખો છો? તમે મને ઓળખો છો? જ્યાં સૂધી તેની વાણીનો મન વિશે, મનનો પ્રાણ વિશે તથા પ્રાણનો તેજવિશે તથા તેજનો બ્રહ્મવિશે લય નથી થયલો હોતો, ત્યાં સૂધી તે તેઓને ઓળખી શકે છે. १

अथ यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે તેની વાણી તેના મનવિશે લય પામે છે, તેનું મન તેના પ્રાણવિશે લય પામે છે, પ્રાણ તેજવિશે લયને પામે છે અને તેજનો લય બ્રહ્મવિશે થાય છે ત્યારે તે તેઓને ઓળખી શકતો નથી. ૨

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिद९ सर्वं तत्सत्य९ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આ સૂક્ષ્મભાવ સર્વ પ્રજાના આત્મારૂપ છે. તે સત્‌રૂપ છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ! तत्त्वमसि તું (તારો જીવ) તે (બ્રહ્મરૂપ) છે. ૩

શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્! આપ કૃપા કરી મને દૃષ્ટાંત આપી સમજાવશો કે, અજ્ઞાનીઓ પોતાની અજ્ઞાનતા અર્થાત્ મોહપણાને લીધે મરણ પછી આ સંસાર વિશે પાછા ફરે છે તથા જીવન્મુક્ત પુરુષ બ્રહ્મજ્ઞાનના જ્ઞાતા હોવાથી પાછા આ જગતવિશે અવતરતા નથી, તેનું શું કારણ? જો કે મરણાવસ્થા તો જીવન્મુક્તની તેમજ અજ્ઞાનીની સરખી જ હોય છે; અર્થાત્ બેઉ પ્રકારના જીવો મરણ પછી સતને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદ્દાલકે કહ્યું; હે સોમ્ય! હું તને આ વિષયનો ઉપદેશ કરીશ. તું ચિત્તપૂર્વક શ્રવણ કર.

ષોડશ ખંડ.

તપ્ત પરશુના દૃષ્ટાંતવડે જીવની બ્રહ્મરૂપતા.

पुरुष९ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्व्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ--આ સૂક્ષ્મભાવ જે સર્વ પ્રજાના આત્મારૂપ છે તે સત્‌રૂપ છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે તથા હે શ્વેતકેતુ! તત્ત્વમસિ તું (તારો જીવ) પણ તે (બ્રહ્મરૂપ) છે.

હે ભગવન્! કૃપા કરી મને હજુ વધારે દૃષ્ટાંતો આપી સમજાવશો કે, બ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થવાય છે. તેના પિતાએ કહ્યું કે, હું તને ઉપદેશ કરું તે તું સાંભળ. ૩

પંચદશ ખંડ.

મૃત પુરુષના મનાદિનો બ્રહ્મવિશે થતો લય.

पुरुषꣳ सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्य्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ--હે સોમ્ય! જ્યારે એક જણ મરણશય્યાને પ્રાપ્ત થયલો હોય છે ત્યારે તેનાં સંબંધીઓ તેની સેવા કરવા તેની આગળ પાછળ ભરાઇ બેસે છે અને તેને પૂછે છે કે, તમે મને ઓળખો છો? તમે મને ઓળખો છો? જ્યાં સૂધી તેની વાણીનો મન વિશે, ... વિશે તથા પ્રાણનો તેજ ... તેજનો લય નથી થયલો હોતો, ... તેઓને ... શકે છે. ૧

... अथ ... सि तेजः ...

શબ્દાર્થ—જ્યારે તેની વાણી તેના મનવિશે લય પામે છે, તેનું મન તેના પ્રાણવિશે લય પામે છે, પ્રાણ તેજવિશે લયને પામે છે અને તેજનો લય બ્રહ્મવિશે થાય છે ત્યારે તે તેઓને ઓળખી શકતો નથી. ૨

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिद९ सर्वं तत्सत्य९ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આ સૂક્ષ્મભાવ સર્વ પ્રજાના આત્મારૂપ છે. તે સત્‌રૂપ છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તત્ત્વમસિ તું (તારો જીવ) તે (બ્રહ્મરૂપ) છે. ૩

શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને દૃષ્ટાંત આપી સમજાવશો કે, અજ્ઞાનીઓ પોતાની અજ્ઞાનતા અર્થાત્ મોહપણાને લીધે મરણ પછી આ સંસાર વિશે પાછા ફરે છે તથા જીવન્મુક્ત પુરુષ બ્રહ્મજ્ઞાનના જ્ઞાતા હોવાથી પાછા આ જગતવિશે અવતરતા નથી, તેનું શું કારણ ? જો કે મરણાવસ્થા તો જીવન્મુક્તની તેમજ અજ્ઞાનીની સરખી જ હોય છે; અર્થાત્ બેઉ પ્રકારના જીવો મરણ પછી સતને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદ્દાલકે કહ્યું; હે સોમ્ય ! હું તને આ વિષયનો ઉપદેશ કરીશ. તું ચિત્તપૂર્વક શ્રવણ કર.

ષોડશ ખંડ.

તપ્ત પરશુના દૃષ્ટાંતવડે જીવની બ્રહ્મરૂપતા.

पुरुष९ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! ચોરીના શકપરથી એક માણસના હાથો બાંધીને જ્યારે તેને આણવામાં આવે છે તથા તેં ધનનું હરણ કર્યું છે કે નહિ, એમ તેને પૂછવામાં આવે છે ત્યારે તે ચોર નાકબૂલ જાય છે. રાજપુરુષ આ પરથી હુકમ કરે છે કે, એને માટે એક તપાવેલી કુવાડી લાવો. આ સમયે તે જો ચોરીનો કર્તા જ હોય છે અને અસત્ય બોલી પોતાનું રક્ષણ કરવા ચહાતો હોય છે તો તે અસત્ય બોલનારને પોતાના આત્માને અસત્યતાવિશે યોજવાથી તપ્ત પરશુ–કુવાડીવડે દાહ થાય છે, તેમજ તેને રાજપુરુષ તરફથી શિક્ષા મળે છે. ૧

अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथमुच्यते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પણ તેણે જો ચોરી કીધેલી નથી હોતી તથા સત્ય વાતને જો તે પ્રકાશ કરતો હોયછે તો તેણે પોતાના આત્માને સત્યતા વિશે યોજેલો ગણાય છે અને તે તપ્ત કુવાડી હાથમાં ગ્રહણ કરે છે, છતાં તેને દાહ થતો નથી તથા પોતે બંધનમાંથી છૂટો થાય છે. ૨

स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે સત્યતાના મિષથી તપ્ત કુવાડીની શિક્ષામાંથી સત્યવક્તા મુક્ત થાય છે. આથી જણાય છે કે, જીવ સત્રૂપ છે. તે સત્રૂપ છે તે બ્રહ્મરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તું પણ તે (બ્રહ્મરૂપ) છે. પિતાના ઉપદેશથી શ્વેતકેતુએ બ્રહ્મને આ રીતે ઓળખ્યું. ૩

આ રીતે તેને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો.

सप्तम प्रपाठक.

સનત્કુમાર તથા નારદનો સંવાદ.

પ્રથમ ખંડ.

નામની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના.

ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तꣳ होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति॥१॥

શબ્દાર્થ —ॐ ! એક વખત નારદમુનિ ખરેખર સનત્કુમારનીપાસે ગયા. ત્યાં જઇ તેમણે સનત્કુમારને કહ્યું, હે ભગવન્ ! મને ઉપદેશ કરશોજી. ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું; તમે જે જાણો છો, તે મને કહી જાઓ. તે ઉપરાંત રહેલ જાણવિશે હું તમને ઉપદેશ કરીશ.

स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यꣳ सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ —તેણે જવાબ દીધો; હે ભગવન્ ! મને ઋગ્વેદનું સ્મરણ છે, તેમજ યજુર્વેદ, સામવેદ, ચોથો અથર્વવેદ તથા પાંચમો ઈતિહાસ તથા પુરાણનું, વેદના વેદનું, પિત્ર્યનું, રાશિનું, દૈવનું, નિધિનું, ન્યાયશાસ્ત્રનું, દેવવિદ્યાનું, બ્રહ્મવિદ્યાનું ભૂતવિદ્યાનું, ક્ષત્રવિદ્યાનું, નક્ષત્ર વિદ્યાનું, સર્પ વિદ્યાનું, તથા દેવજન વિદ્યાનું, હે ભગવન્ ! હું અધ્યયન કરું છું. ૨

ટીકા —ઈતિહાસ તથા પુરાણ આ બે શબ્દો આ ઉપનિષદવિષે બે વાર વાપરવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ એ શબ્દો અથર્વાંગીરસ

મંત્રોના સંબંધમાં ૩ જા પ્રપાઠકના ચોથા ખંડવિશે વાપરવામાં આવ્યા છે. ત્યાં આગળ ઇતિહાસ તથા પુરાણની ચોથા વેદ તરીકે ગણત્રી કરી છે એટલે કે સામવેદ પછી લાગલા ઇતિહાસ પુરાણની ચોથા વેદ તરીકે ગણના કરી છે. અહીં એટલે સાતમા પ્રપાઠકમાં ઇતિહાસ વિગેરેની પાંચમા વેદ તરીકે ગણના કરી છે, એટલે અથર્વવેદની પછી એને ગણ્યો છે. શંકર ભગવાન્ આ સ્થળે એને પાંચમા વેદ તરીકે ઓળખાવે છે, પણ તે સિવાય બીજું કાંઈ કહેતા નથી વેદાનાં વેદ એ શબ્દની શરૂઆતમાં એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે, **वेदानां भारतपञ्चमानां** જેથી સાબીત થાય છે કે ભારતમા ઇતિહાસનો સમાવેશ થાય છે તેથી તેને પાચમો વેદ ગણ્યો છે. ભાગવત પુરાણમાં આજ રીતનો વિચાર દર્શાવ્યો છે. ભાગવતના પ્રથમ સ્કધના ચોથા અધ્યાયવિશે કહેવામાં આવ્યુ છે કે, વ્યાસ ભગવાને ચાર વેદોનુ અર્થાત્ ઋક્,યજુસ, સામ તથા અથર્વનું રક્ષણ કર્યા પછી તેઓ હવે ઇતિહાસ તથા પુરાણ જે પાંચમો વેદ છે, તેને વિગે વર્ણન કરે છે, જેમકે **ऋग्यजुः सामाथर्वास्याचेदाश्चत्वार उद्धृता. । इतिहासपुराण च पचमो वेद उच्यते ॥** શંકર ભગવાને બૃહદારણ્યકના ચોથા અધ્યાયવિશે જે કહ્યું છે તે આનાથી વિરૂદ્ધ છે. ત્યાં તેઓએ દર્શાવ્યું છે કે, ઇતિહાસ વિશે વેદવિરુદ્ધ કથાઓ જેવી કે પુરૂરવા તથા ઉર્વશી આદિ વાર્તાઓ આવેલી છે. તેમજ પુરાણમાં પણ કેટલેક સ્થળે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જગત્ પહેલાં સ્થિતિરૂપે નહતું. માધવાચાર્યે આથી જૂદો જ મત દર્શાવ્યો છે અને કહ્યુ છે કે જે જે પુસ્તકોમાં ઇતિહાસ સંબધી વાર્તાઓ આવેલી છે તે સર્વને ઇતિહાસ પુરાણ શબ્દ લાગુ પડે છે. તેઓ એટલે સુધી કહે છે કે વેદોના ૭ અંગોની માફક ઇતિહાસ પુરાણ પણ વેદ સંબધી જ્ઞાનને પ્રદર્શિત કરે છે. તેથી તેઓનું અધ્યયન આવશ્યક છે. આ રીતે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર તથા વેદાંગાદિ ચૌદ વસ્તુઓને વેદ માની છે તથા તેઓ અધ્યયન તથા સદ્ગુણના સ્થાનરૂપ છે, વળી ઇતિહાસ તથા પુરાણવડે વેદનું જ્ઞાન ખુલ્લી રીતે પ્રદર્શિત થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનને દર્શાવવાવાળાં ઐતરેય, તૈત્તિરીય તથા કઠોપનિષદોમાં વર્ણવાયેલ હરિશ્ચંદ્ર, નચિકેતા આદિની વાતો ઇતિહાસ વિશે જોવામાં આવે છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય આદિ શબ્દવડે જગતનું જેમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેની જ રીતે બ્રાહ્મ વૈવસ્વત

આદિ પુરાણમાં પણ જગતનું તેવી જ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તેથી ઇતિહાસ તથા પુરાણને વેદ કહેવામા કોઇ પણ રીતે હાનિકતા નથી. બૌદ્ધ મતને લેખે સર્વ ઈતિહાસ સંબંધી પુસ્તકોની ગણના પુરાણ તરીકે કરવામા આવી છે તથા સાખ્ય શાસ્ત્રની પણ પુરાણ તરીકે તેઓ ગણના કરે છે. કહ્યુ છે કે षडङ्गवत् पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगं दृष्ट्वा विद्यास्थानत्वं याज्ञवल्क्येनस्मर्यते ॥ पुराण न्याय मीमांसा धर्म शास्त्राङ्गमिश्रिताः

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।
इतिहास पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति ॥

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं महरेदिति ॥ अन्यत्रापिस्मर्यते ॥ ऐतरेय तैत्तिरीय काटकादिशाखासूक्तानि हरिश्चंद्र नाचिकेताद्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधयुक्तानि तेषु तेष्वितिहास ग्रंथेषु स्पष्टीकृतानि । उपनिषदुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृता ः ॥

વેદનો વેદ—વ્યાકરણ શાસ્ત્રને વેદાનાં વેદ એમ મૂળમાં કહેવામાં આવ્યુ છે, કારણ એ શાસ્ત્રના અધ્યયનથી વેદ ગમ્ય થઇ શકે છે. પિત્ર્ય—મરણને સમયે કરવામા આવતી ક્રિયા સંબધીનુ જ્ઞાન. રાશિ વિદ્યા—ગણિત શાસ્ત્રની વિદ્યા. દૈવ વિદ્યા,—ભવિષ્યમાં શુ થશે તે જાણવાની વિદ્યા. નિધિ વિદ્યા—મહાકાલ, કાળ આદિ સમયના જે વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે ને સંબંધી વિદ્યા વાકો વાક્ય મેકાયન—ન્યાય-શાસ્ત્ર. આ શબ્દ વાપરવાથી જણાઇ આવે છે કે ઉપનિષદો રચાયા, તે સમયમા તર્કશાસ્ત્ર નીતિશાસ્ત્ર આદિ વિદ્યાઓ જે હાલમાં પ્રચલિત છે તે હોવી જોઇએ નહિ દેવવિદ્યા—નિરુક્ત એટલે અપ્રચલિત. પણ વેદમા વપરાયલા શબ્દોનો કોશ. બ્રહ્મવિદ્યા—પિંગળ શાસ્ત્ર ભૂત વિદ્યા—ભૂત પિશાચાદિને વશ રાખવાની વિદ્યા ક્ષત્રવિદ્યા—ધનુષ આદિ હથિઆરો પકડવાની વિદ્યા. દેવજન વિદ્યા—શિલ્પશાસ્ત્ર અથવા નાચગાન અને સંગીત આદિ વિદ્યા.

सोहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छ्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा

भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तᳬ होवाच यद्वै किञ्चैतद-
ध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद
आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो
राशिर्दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या
क्षत्रविद्या नक्षत्र विद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्स्वेति
॥ ४ ॥ स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो
भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥

શબ્દાર્થઃ—હે ભગવન્ ! આ રીતે હું મંત્ર અથવા કર્મને માત્ર જાણું છું પણ મને આત્મજ્ઞાન નથી. આત્મજ્ઞાનીના ઉપદેશથી સંસાર દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ આપ સરખાની પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે. હું હે ભગવન્ ! શોક કરું છું. આપ કૃપાકરી મને મારા શોકમાંથી મુકત કરશો. આ સાંભળી સનત્કુમારે નારદ મુનિને કહ્યું; જે જે સઘળું તમો જાણો છો, તે સર્વ નામરૂપ છે. (૩) ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, ચોથો અથર્વ વેદ, પાંચમો ઇતિહાસ તથા પુરાણ, વ્યાકરણ શાસ્ત્ર, પિતૃવિદ્યા, રાશિવિદ્યા, દૈવવિદ્યા, નિધિવિદ્યા, તર્કશાસ્ત્ર, દેવવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, તથા દેવજન વિદ્યાઓ કેવળ નામરૂપજ છે તથા તમો કેવળ નામરૂપ બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરો છો.(૪) નામની બ્રહ્મરૂપે જે ઉપાસના કરે છે તેને નામનો જેટલો વિષય છે તેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે નામને બ્રહ્મરૂપ માને છે તેની પોતાની ઇચ્છાને અનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ પૂછ્યું કે નામકરતાં કોઇ બીજું શ્રેષ્ઠ છે ? જો હોય તો હે ભગવન્ ! કૃપાકરી મને તે બાબતનો ઉપદેશ કરશો. (૫)

દ્વિતીય ખંડ.

નામથી વાકની અધિકતા.

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदँ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यँ राशिं दैवं निधिं वाको वाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याँ सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चापश्च तेजश्च देवाँश्च मनुष्याँश्च पशूँश्च वयाँसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मञ्चाऽधर्मञ्च सत्यञ्चाऽनृतञ्च साधु चासाधु च हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्च यद्वै वाङ् नाभविष्यन्न धर्मो नाऽधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नाऽनृतं न साधु नाऽसाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्व्वं विज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું; નામ કરતાં વાક્ શ્રેષ્ઠ છે, વાણી ઋગ્વેદની વિજ્ઞાપના કરે છે અર્થાત્ વાણીવડે ઋગ્વેદ જાણી શકાય છે. તેમજ યજુર્વેદ, સામવેદ, ચોથો અથર્વણ, પાંચમા ઇતિહાસ તથા પુરાણ, વ્યાકરણ, પિતૃવિદ્યા, રાશિવિદ્યા, દૈવવિદ્યા, નિધિવિદ્યા, તર્કશાસ્ત્ર, દેવવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સર્પવિદ્યા, દેવજનવિદ્યા, સ્વર્ગ પૃથ્વી વાયુ, આકાશ, જળ, તેજ, દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, તૃણ, વનસ્પતિ, શ્વાપદ ફાડી ખાનાર જનાવર, કીટ, પતંગ, કીડી, ધર્મ, અધર્મ, સત્ય, અનૃત, સાધુ, અસાધુ, હૃદયજ્ઞ તથા અહૃદયજ્ઞ વાણીવડે જણાય છે. જો વાણી ન હોત તો ધર્મ અધર્મ જણાત નહિ. સત્ય વા અનૃત જણાત નહિ, સાધુ કે અસાધુ જણાત નહિ, હૃદયજ્ઞ કે અહૃદયજ્ઞ જણાતે નહિં. વાણીથી આ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. આથીજ તમોએ વાણીરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઇએ. ૧

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વાણીરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તેને વાણીનો જેટલો વિષય છે તેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે વાણીને બ્રહ્મરૂપે ઉપાસે છે, તેની પોતાની ઇચ્છાને અનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે. હે ભગવન્! વાણી કરતાં બીજું શું અધિક છે તે મને કહો.

તૃતીય ખંડ.

વાકથી મનની અધિકતા.

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचञ्च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमञ्च लोकममुञ्चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—સનત્કુમારે કહ્યું; મન વાણી કરતાં અધિક છે. જેમ બે આંબળાનાં, બોરનાં કે બેહેડાનાં ફળો મુઠીમાં ગ્રહણ કર્યાં હોય ત્યારે તેઓ જેમ મુઠીને વ્યાપીનેરહેછે તેમ વાણી તથા નામનો મન અનુભવ કરે છે અર્થાત્ મનવડે વાણી તથા નામ વ્યક્ત થાય છે. જ્યારે એક જણ મનવડે અર્થાત્ અંતઃકરણવડે વિચારે છે કે હું મંત્રનું અધ્યયન કરું. એમ વિચાર્યા પછી અધ્યયન કરે છે. કર્મને કરૂં એમ વિચાર્યાપછી. કર્મને કરે છે; પુત્ર તથા પશુને મેળવું, એમ થયા પછી ઇચ્છેછે. આ અથવા અન્યલોકને ઇચ્છું, એમ વિચાર્યા પછી ઇચ્છેછે. માટે મન એ જ બ્રહ્મ છે. માટે તું મનની ઉપાસના કર. ૧

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति २

શબ્દાર્થ—જે મનની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે ને જે ફળને પ્રાપ્ત થાય છે તે હું કહું તે સાંભળો. જે મનની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે તેજ ક્ષણે તે મન લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે કાઇ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. તે તે કરી શકે છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું, મન કરતાં કયી વસ્તુ શ્રેષ્ઠ છે ? સનત્કુમારે કહ્યું, હા, મન કરતા પણ એક વસ્તુ શ્રેષ્ઠ છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું, હે ભગવન્! આપ મને તે વસ્તુનો ઉપદેશ કરશો ?

ચતુર્થ ખંડ.

મનથી સંકલ્પની અધિકતા.

सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १

શબ્દાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું, સંકલ્પ મન કરતાં વધારે છે. જ્યારે સંકલ્પ કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ વિવક્ષા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તે વાણીને ઉચ્ચારણમાં પ્રેરણા કરે છે, વાણીને નામમાં પ્રેરણા કરે છે નામનો મંત્રમાં સમાવેશ થાય છે તથા મંત્રમાં કર્મનો સમાવેશ થાય છે ૧

ટીકા:—શંકર ભગવાન્ કહે છે કે, યોગ્ય કે અયોગ્યના નિશ્ચય પછી કરવા યોગ્ય વસ્તુ તરફ જે શક્તિ મનને પ્રેરે છે, તેને સંકલ્પ કહેવામા આવે છે લીબનીઝે આનુ નામ નિશ્ચય કરાવનારી વિચારશક્તિ પાડ્યુ છે, તથા કેટ્લાક તત્ત્વવેત્તાઓ એને ચાતુરી કહે છે દરેક મનુષ્યને વસ્તુનો નિશ્ચય કરવાની શક્તિ હોય છે. આ શક્તિ

નિશ્ચયને આધીન છે તથા આ શક્તિને સંકલ્પ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિવડે આપણે સમજી શકીએ છીએ, ચિત્તને લીધે આપણુને લાગી શકે છે તથા સંકલ્પથી આ કાર્ય કરવું કે આ ન કરવું, તેનો નિશ્ચય કરી શકાય છે.

तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशञ्च समकल्पतामापश्च तेजश्च तेषाᳩ संक्लृप्त्यै वर्षᳩ सङ्कल्पते वर्षस्यसंक्लृप्त्या अन्नᳩसङ्कल्पतेऽन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाःसङ्कल्पन्ते प्राणानाᳩ संक्लृप्त्यै मन्त्राःसङ्कल्पन्ते मन्त्राणाᳩ संक्लृप्त्यै कर्म्माणि सङ्कल्पन्ते कर्मणाᳩसंक्लृप्त्यै लोकः सङ्कल्पते लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वᳩ सङ्कल्पते स एष संकल्पः संकल्पमुपास्स्वेति॥२॥

શબ્દાર્થઃ—ખરેખર આ મન આદિનો સંકલ્પમાં લય થાય છે. તેઓ સંકલ્પ સ્વરૂપે છે તથા તેની સંકલ્પમાં સ્થિતિ છે. સંકલ્પની માફક આ પૃથ્વી નિશ્ચળ જણાય છે. સંકલ્પની માફક વાયુ તથા આકાશ નિશ્ચળ છે, તેમ જ જળ તથા તેજ નિશ્ચળ જણાય છે. આ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના સામર્થ્યથી વૃષ્ટિ સમર્થ થાય છે, વૃષ્ટિના સામર્થ્યથી અન્ન સમર્થ થાય છે, અન્નના સામર્થ્યથી પ્રાણો સમર્થ થાય છે, પ્રાણુના સામર્થ્યથી મંત્ર સમર્થ થાય છે, મંત્રોના સામર્થ્યથી અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિથી કર્મરૂપી ફળ સમર્થ થાય છે. ૨

स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते क्लृप्तान् वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिद्ध्यति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पाद्भूय इति संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે સંકલ્પની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે ધ્રુવરૂપે થઇ તથા સ્થિતિયુક્ત થઇ ઈશ્વરથી નિર્માણ

કરાયેલ, લાંબા સમય રહેનાર, પ્રતિષ્ઠિત અને દુઃખ વિનાના લોકોમાં દુઃખ રહિત થઇને રહે છે. જે સંકલ્પની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે તે જ ક્ષણે સંકલ્પના લોકમાં જાય છે તથા ત્યાં તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી પડે છે. નારદ મુનિએ કહ્યું:—હે ભગવન્ ! સંકલ્પ કરતાં કાંઈ શ્રેષ્ઠ છે ? સનત્કુમારે કહ્યું; હા; સંકલ્પ કરતાં પણ એક વસ્તુ શ્રેષ્ઠ છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! તેનો મને ઉપદેશ કરશો ? ૩

પંચમ ખંડ.

સંકલ્પ કરતાં ચિત્તની અધિકતા.

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्म्माणि ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું: ખરેખર ચિત્ત સંકલ્પ કરતાં વધારે છે. જ્યારે એક વસ્તુને પ્રાપ્ત થયેલી જાણે છે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવા અથવા મેળવવા સંકલ્પ કરે છે. પછી કામ ઇચ્છા થાય છે. ત્યારપછી તે ઇચ્છાને વાણીરૂપે પ્રદર્શિત કરે છે, જે વાણીનો નામમાં લય થાય છે. આ નામમાં સર્વ મંત્રોનો સમાવેશ થાય છે તથા મંત્રોનો કર્મમાં સમાવેશ થાય છે. ૧

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वाऽयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तᳪ ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—ખરેખર સર્વ વસ્તુઓ ચિત્તમાં લય થનારી, ચિત્તથી ઉત્પત્તિવાળી તથા ચિત્તમાં સ્થિતિવાળી છે. આથી એક જણ જો કે શાસ્ત્રમાં ઘણો જ જ્ઞાતા હોય, પણ જો તે ચિત્તરહિત હોય તો તેના સંબંધમાં લોકો એમ કહેશે કે, જે તે જાણે છે તે કાંઇ કામનું નથી. કારણ ચિત્ત શું છે તેનું એને જ્ઞાન નથી. તેમ જ શાસ્ત્ર વિશે અલ્પ જ્ઞાનવાળો હોય પણ જો તે ચિત્તવાન્ હોય તો સર્વ તેનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. ખરેખર ચિત્ત જ સર્વનું લયસ્થાન, ઉત્પત્તિસ્થાન તથા સ્થિતિનું સ્થાન છે. તમારે ચિત્તની ઉપાસના કરવી જોઇએ. ૨

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिद्ध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्राऽस्य यथा कामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ —જે ચિત્તની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે ચિરકાળ પ્રતિષ્ઠા સહિત તથા દુઃખરહિત થઇને પ્રતિષ્ઠિત, અધ્રુવ તથા દુઃખ વિનાના લોકમાં લાંબો સમય રહે છે. જે બ્રહ્મની ચિત્તરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જ્યારથી ચિત્તના લોકોને મેળવે છે ત્યારથી જેની જેની ઇચ્છા કરે છે તે કરવા શક્તિવાન્ થાય છે. આ સાંભળી નારદ મુનિએ કહ્યું; ત્યારે હે ભગવન્ ! ચિત્ત કરતાં બીજી કોઇ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે ? ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું, હા, ચિત્ત કરતાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! મને તે વસ્તુનો ઉપદેશ કરવા કૃપા કરશો ?

ટીકા —આ ચિત્ત શબ્દ, ચિત્ એટલે જાણવું અથવા સમજવું પરથી નીકળ્યો છે. શ્રી શંકર ભગવાન્ વિચારપણાની પ્રકૃતિ એવો ચિત્ત શબ્દનો અર્થ કરે છે, જેને વર્તમાન સમયનું જ્ઞાન છે તથા જેને ભૂત તથા ભવિષ્યના પ્રયોજનને જાણવાની શક્તિ છે.

જેમકે चित्त चेतयितृत्व प्राप्तकालानुरूपबोधवत्त्व अतीतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यं च આનંદગિરિ આ વિષય પર જરા વધારે વિવેચન કરે છે તથા કહે છે કે ચિત એ એક એવી શક્તિ છે કે, જે સમય પરત્વે વસ્તુ સબંધી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે અનુમાન કરાવે છે કે, ભૂત સમયમાં લીધેલા ભોજનવડે જેમ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થઇ છે તેમ જ ભવિષ્યમા ભોજન લેવાથી તેવી જ અસર થશે જેમ इह चस्त्वेव प्राप्तमिति प्राप्तकालवस्तुनो वस्त्वनुरोधि चेतनाख्यो वृत्तिविशेषस्तद्वत्व चित्तत्वस्यार्थ अतीत भोजन तृप्तिसाधनं दृष्ट भोजनत्वात् । आगामिनोऽपि तस्य तदेव प्रयोजनमितिनिरूपण सामर्थ्यं चित्तमिति ।

---

૫૬ ખંડ

ચિત્તથી ધ્યાનની અધિકતા.

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्ता माप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति॥

શબ્દાર્થ —સનત્કુમારે કહ્યુ, ખરેખર ચિત્ત કરતા ધ્યાન વધારે બળવાન્ છે. પૃથિવી જાણે ધ્યાયતિ અર્થાત્ નિશ્ચળ રૂપે હોય તેમ રહે છે. અંતરિક્ષ જાણે નિશ્ચળરૂપે હોય તેમ રહે છે. સ્વર્ગ જાણે નિશ્ચળરૂપ હોય તેમ રહે છે. જળ જાણે નિશ્ચળરૂપ હોય તેમ રહે છે. પર્વતો જાણે નિશ્ચળરૂપ હોય તેમ રહે છે. દેવો અને માણસો પણ નિશ્ચળરૂપે હોય તેમ રહે છે. આથી કરી જેઓ ધ્યાનના અનુષ્ઠાન લક્ષણવાળા હોય અર્થાત્ નિશ્ચળ સરખા

હોય છે, તેઓ મનુષ્યમાં મહાન્પણાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ જેઓ અલ્પ (ક્ષુદ્ર) કલહ કરનારા, પારકાના દોષને ઉઘાડા કરવાવાળા તથા નિંદાખોર હોય છે, તેઓ પણ ધ્યાનના અનુષ્ઠાન લક્ષણવાળા હોય તેવા થાય છે. તેથી તમારે આ ધ્યાનની ઉપાસના કરવી. ૧

ટીકાઃ—આ ધ્યાન શબ્દ ' ધ્યૈ-વિચાર કરવો ' પરથી થયો છે. જેથી એનો અર્થ એમ થાય છે કે, આરામની સ્થિતિમાં હોવું. ધ્યાયતિ—સ્થિતિરૂપે (આરામરૂપે) રહેવું. इव માફક અને પૃથિ-इव એટલે પૃથ્વી જાણે સ્થિતિ અર્થાત્ નિશ્ચળરૂપ હોય તેમ રહેછે.૧

स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥

શબ્દાર્થ—જે ધ્યાનને બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તેને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંભળો. જે ધ્યાનની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જે ક્ષણે ધ્યાનના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તેજ ક્ષણે તે જે જે ઇચ્છા કરે છે, તે સર્વ પૂર્ણ કરવા તે સમર્થ થાય છે. ત્યારે નારદમુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્! આ ધ્યાન કરતાં કોઇ વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે ? સનત્કુમારે કહ્યું; હા, તેના કરતાં પણ એક વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! કૃપા કરી તેનો મને ઉપદેશ કરશો ? ૨

સપ્તમ ખંડ.

ધ્યાનથી વિજ્ઞાનની અધિકતા.

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां

ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवींच वायुञ्चाकाशञ्चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकंधर्मञ्चाधर्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्चान्नञ्च रसञ्चेमञ्च लोकममुञ्च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું; વિજ્ઞાન ખરેખર ધ્યાન કરતાં વધારે બળવાન્ છે. વિજ્ઞાનવડે માણસ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ સામવેદ, ચોથો અથર્વ વેદ, પાચમો ઇતિહાસ તથા પુરાણ, પિતૃકર્મ, રાશિવિદ્યા, દૈવવિદ્યા, નિધિવિદ્યા, ન્યાય શાસ્ત્ર, દેવવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા, નક્ષત્ર વિદ્યા, સર્પવિદ્યા, દેવજનવિદ્યા, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, તેજ, દેવો, મનુષ્યો, પશુ, પક્ષી, તૃણ, વનસ્પતિ, શ્વાપદ, કીટ, પતંગ, કીડી, ધર્મ અધર્મ, સત્ય, અનૃત, સાધુ, અસાધુ, હૃદયજ્ઞ, અહૃદયજ્ઞ, અન્ન, રસ, આ લોક અને તે લોક સર્વને જાણે છે. આ સર્વ વસ્તુ વિજ્ઞાનવડે જાણી શકાય છે, માટે તમારે વિજ્ઞાનની ઉપાસના કરવી જોઇએ.

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે વિજ્ઞાનની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે વિજ્ઞાનના લોકમાં જ્ઞાનવાન્ થઇ રહે છે. જે વિજ્ઞાનની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જ્યારથી વિજ્ઞાન લોકને મેળવે છે ત્યારથી પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા શક્તિમાન થાય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! વિજ્ઞાન કરતાં કોઇ વસ્તુ

* વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન (શંકર)

વધારે બળવાન્ છે ? સનત્કુમારે કહ્યું; હા; વિજ્ઞાન કરતાં એક વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે. નારદમુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને તેનો ઉપદેશ કરશો ૨

અષ્ટમ ખંડ.

વિજ્ઞાનથી બળની અધિકતા.

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्व्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति

શબ્દાર્થ—ખરેખર વિજ્ઞાન કરતાં બળ વધારે બળવાન્ છે. એક બળવાન્ પુરુષ સો વિજ્ઞાનવાન્ પુરુષોને ધ્રુજાવે છે. જ્યારે એક જણ બળવાન્ થાય છે ત્યારે તે ઉઠી શકે છે. આ રીતે ઉઠી શકવાથી તે પોતાના ગુરુની સેવા કરવા શક્તિમાન્ થાય છે. ગુરુની ઉપાસના કરવાથી તે તેને પ્રિય થઇ પડે છે. ગુરુને પ્રિય થઈ પડવાથી તે મહાન્ દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મન્તા (મનન કરનાર), બોદ્ધા અર્થાત્ નિશ્ચયવાન્, કાર્યકુશળ તથા કહેલ કર્મનાં ફળનો ભોગવનાર બને છે. ખરેખર પૃથ્વી બળને આધારે રહેલ છે. અંતરિક્ષ, આકાશ, પર્વત દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, તૃણ, વનસ્પતિ, શ્વાપદ–માંસાહારી પ્રાણી, કીટ, પતંગ, કીડી, અને જગત્ પણ બળને જ અધીન છે. તમારે બળની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી જોઇએ. ૧

ટીકાઃ—उपसत्ता-मित्र, प्रिय, मान्य, समीपगोऽन्तरङ्गः प्रियो भवति । द्रष्टा—आचार्यस्यात्मभ्यश्चोपदेष्टुं गुरोर्दृष्टिः भवति ॥

स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે બળની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે કેવી રીતનાં ફળને પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંભળો. જે બળની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જેવો બલલોકને પ્રાપ્ત થાય છે કે તરત જે તે ઇચ્છા કરે છે તે કરવા શક્તિમાન્ થાય છે. નારદ મુનિએ પૂછ્યું; હે ભગવન્! બળ કરતાં કોઈ વસ્તુ શ્રેષ્ઠ છે? બળ કરતાં પણ એક વસ્તુ શ્રેષ્ઠ છે; સનત્કુમારે કહ્યું. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્! આપ કૃપા કરી મને તેનો ઉપદેશ કરશો. ૨

નવમ ખંડ.

બળથી અન્નની આધિકતા.

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथान्नस्यायै द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—સનત્કુમારે કહ્યું; ખરેખર બળ કરતાં અન્ન વધારે બળવાન્ છે. કારણ એક પુરુષ જો દશરાત્રિ પર્યંત ઉપવાસી રહે તો તે જોઈ શકવાને સાંભળી શકવાને, વિચાર કરવાને, જાણવાને, કૃત્ય કરવાને તથા જ્ઞાન સંપાદન કરવાને અશક્તિમાન્ બને છે. અન્નના પ્રાશનથી તે ગુરુને જોવા, શ્રવણ કરવા, વિચાર કરવા જાણવા કૃત્ય કર-

વા તથા જ્ઞાન સંપાદન કરવા શક્તિવાન થાય છે. તારે અન્નની, બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી જોઇએ ૧

स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान् पानवतोऽभिसिद्ध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ —જે અન્નની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે અન્નવાન્ તથા પાનવાન્ (અન્ન તથા જળથી ભરપૂર) લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. જે અન્નની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જેવા અન્નના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે કે, તે જેની જેની ઇચ્છા કરે છે તે સંપાદન કરવા શક્તિવાન્ થાય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યુ, હે ભગવન્! અન્ન કરતા કોઇ બળવાન્ વસ્તુ છે? ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યુ, હા, અન્ન કરતાં પણ એક વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યુ, હે ભગવન્! આપ મને તે સબંધીનો ઉપદેશ કરશો. ૨

દશમ ખંડ.

અન્નથી જળની અધિકતા.

आपो वा वा अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद् द्यौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मूर्ता अप उपास्स्वेति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ —સનત્કુમારે કહ્યુ, ખરેખર અન્ન કરતાં જળ

વધારે બળવાન્ છે. કારણકે સુવૃષ્ટિ થતી નથી તો અન્નની ઉત્પત્તિની અલ્પતાને લીધે પ્રાણીઓ મહાન્ દુ ખને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જો સુવૃષ્ટિ થાય છે તો અન્નની ઉત્પત્તિ સારી થવાની આશાથી પ્રાણીઓ આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. જળ, એ ઉપર કહેલ અન્નનું પ્રથમ સ્વરૂપ છે. આ પૃથિવી, આકાશ, સ્વર્ગ, પર્વત, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, તૃણ, વૃક્ષ, શ્વાપદ, કીટ, પતંગ તથા પિપીલકમાં જળ એ પ્રથમ સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ આ બધામાં તેની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કરવામાં આવી છે, માટે તમારે જળની ઉપાસના કરવી જોઇએ. ૧

स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्व्वान् कामा स्तृप्तिमान् भवति यावदपां गत तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयाऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥

શબ્દાર્થ—જે જળની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે પોતાની સર્વ કામનાને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સંતોષી થઈ રહે છે. જે જળની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે તે જ્યારથી જળના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારથી તેજે ઇચ્છા કરે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન્ થાય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! જળ કરતાં વધારે બળવાન્ કઈ છે ? ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યુ, હા જળ કરતા પણ એક વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે. નારદ મુનિએ કહ્યુ; હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને તેનો ઉપદેશ કરશો ? ૨

એકાદશ ખંડ.

જળથી તેજની અધિકતા.

तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भि-

राद्वादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति ॥१॥

શબ્દાર્થ —ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું, ખરેખર તેજ જળ કરતાં વધારે બળવાન્ છે. તેજ વાયુની સહાયતા લઇ આ કાશને તપાવે છે. તે સમયે મનુષ્યો એમ કહે છે કે, હવે ગરમી ઘણી પડે છે, તાપ ઘણો છે. હવે વરસાદ વરસશે આ રીતે તેજના દર્શન થવા પછી જળની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઊર્ધ્વ તથા વક્ર ગતિવાળી વિદ્યુત સાથે જ્યારે આહ્લાદો અર્થાત મેઘો ગળડે છે, ત્યારે મનુષ્ય કહે છે, તે(તેજ)પ્રકાશે છે, તે ગાજે છે તથા હવે તે વરસશે આ પ્રમાણે તેજના દર્શન પછી જળની ઉત્પત્તિ થાય છે. તમારે તેજની બ્રહ્મબુદ્ધિ વડે ઉપાસના કરવી જોઇએ. ૧

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिद्धयति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति २

શબ્દાર્થ —જે તેજની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે તેજસ્વી પુરુષ તમથી રહિત, તેજ તથા પ્રકાશવાન્ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. જે તેજની બ્રહ્મપે ઉપાસના કરે છે, તે જ્યારથી તેજલોકને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેજનો વિષય મેળવવા શક્તિમાન્ થાય છે ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યુ, હે ભગવન્ ! તેજ કરતા કોઇ વધારે બળવાન્ વસ્તુ છે ! સનત્કુમારે કહ્યુ, હા, તેજ કરતા એક વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યુ, હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને તેનો ઉપદેશ કરશો ૨

દ્વાદશ ખંડ.

તેજથી આકાશની અધિકતા.

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું; ખરેખર આકાશ તેજ કરતાં વધારે બળવાન્ છે. ખરેખર સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્ને આકાશમાં રહેલા છે, તેમ જ વિદ્યુત્, નક્ષત્ર અને અગ્નિ પણ આકાશમાં રહેલાં છે. આકાશવડે મનુષ્ય બોલી શકે છે, શ્રવણ કરી શકે છે, પ્રતિશ્રવણ કરી શકે છે. આકાશમાં તેઓ ક્રીડા કરે છે તથા પ્રિયના વિયોગથી પ્રમોદ રહિત થાય છે. તેઓની આકાશમાં ઉત્પત્તિ છે તથા આકાશમાં જ તેઓનો લય થાય છે. તમારે આકાશની બ્રહ્મબુદ્ધિવડે ઉપાસના કરવી જોઇએ. ૧

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरुगायवतोऽभिसिद्ध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે આકાશની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે આકાશવાન્ તથા પ્રકાશવાન્ મહાન્ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યાં દુઃખ કે રોગ હોતાં નથી. જે બ્રહ્મરૂપે આકાશની ઉપાસના કરે છે, તે જ્યારથી આકાશલોકને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારથી આકાશના વિષયમાં પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવા શક્તિમાન્ થાય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે

કાશ કરતાં વધારે બળવાન્ કોઈ વસ્તુ છે? સનત્કુમારે કહ્યું; હા, આકાશ કરતાં એક વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્! આપ કૃપા કરી મને તે બાબતવિશે ઉપદેશ કરશો. ૨

ત્રયોદશ ખંડ.

આકાશથી સ્મરણની અધિકતા.

स्मरो वा वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि वहव आसीरन्नस्मरन्तो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું; સ્મરણ શક્તિ આકાશ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે. જો ઘણા પુરુષો હાજર હોય, પણ જો તેઓને સ્મરણશક્તિ ન હોય તો તેઓ કોઇને પણ શ્રવણ કરી શકવાના નહિ, કંઇ પણ ધારી શકવાના નહિ તથા કંઈ પણ સમજી શકવાના નહિ. પણ જ્યારે તેઓ સ્મરણશક્તિ ધરાવે છે ત્યારે તેઓ શ્રવણ કરી શકે છે, ધારી શકે છે તથા સમજી શકે છે. સ્મરણશક્તિવડે પિતા પોતાના પુત્રોને ઓળખી શકે છે તથા પતિ પોતાના પશુઓને જાણે છે. તમારે સ્મરણની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી જોઇએ. ૧.

स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत् स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે સ્મરણને બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે તે જે ફળને પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંભળો. જે સ્મરણની બ્રહ્મ-

રૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જેવો સ્મરણના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે કે, તે સ્મરણના વિષયમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન્ થાય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! સ્મરણશક્તિ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ કોઈ છે ? સનત્કુમારે કહ્યું; હા, સ્મરણશક્તિ કરતાં એક વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! તે વધારે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ વિષે આપ મને ઉપદેશ કરશો ? ૨.

ચતુર્દશ ખંડ.

સ્મરણથી આશાની અધિકતા.

आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्म्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति ॥ १ ॥

ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું; ખરેખર આશા સ્મરણશક્તિકરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે. આશા પૂર્ણ કરવા અર્થે સ્મરણ કરતો છતો મંત્રાનું અધ્યયન કરે છે, કર્મકાંડાદિ સંસ્કારો કરે છે, પુત્ર તથા પશુની ઇચ્છા રાખે છે તથા આ લોક ને પરલોકની ઇચ્છા કરે છે, અર્થાત્ તે લોકમાં શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરવા પ્રયત્નવાન્ બને છે. તમારે આશાની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી જોઇએ. ૧.

स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्व्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा ह्यस्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આશાની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તેની આશાવડે સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે. જે આશાની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તેની આશાઓ અમોઘ (ફલ-

દાયી) થાય છે. જે ક્ષણે તે આશાલોકને પ્રાપ્ત થાય છે તેજ ક્ષણથી આશાના વિષયમાં જેની તે ઇચ્છા કરે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા શક્તિવાન્ થાય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આશા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ કોઈ વસ્તુ છે ? ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું; હા, આશા કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આપ મારાપર કૃપા કરી તે શ્રેષ્ઠ વસ્તુનો મને ઉપદેશ કરશો. ૨.

પંચદશ ખંડ.

આશાથી પ્રાણની અધિકતા.

प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥१॥

શબ્દાર્થઃ—ખરેખર પ્રાણ આશા કરતાં વધારે બળવાન્ છે. જેમ એક ચક્રના આરાઓ નાભિમાં વળગીને રહેલા છે તેમ સર્વ વસ્તુઓ ખરેખર પ્રાણને આશ્રયી છે. પ્રાણ પ્રાણવડે ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રાણ પ્રાણને જીવન આપે છે, તે પ્રાણીઓને પ્રાણ (જીવિત) ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રાણ પિતારૂપ છે, પ્રાણ માતારૂપ છે, પ્રાણ ભ્રાતારૂપ છે, પ્રાણ બહેનરૂપ છે, પ્રાણ ગુરુરૂપ છે તથા તે બ્રાહ્મણરૂપ છે. ૧.

ટીકાઃ—આ સ્થળે તેમ જ અન્ય સ્થળે પ્રાણ શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં વપરાયલો છે. પૂર્વાપરના સબંધના યોગે પ્રાણનો અર્થ (Life) જીવ, (soul) આત્મા તથા (Vital air) મહાશ્વાસ વિગેરે થાય છે.૧

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति॥२॥

શબ્દાર્થ—આથી એ પુરુષ પોતાના પિતાને, માતાને, ભ્રાતાને, સ્વસાને, ગુરુને કે બ્રાહ્મણને કટુ વચન કહે તો બીજાઓ તેને કહેશે કે, તને ધિક્કાર છે, તું પિતાનો ઘાત કરનાર, માતાનો ઘાત કરનાર, ભ્રાતાનો ઘાત કરનાર, બહેનનો ઘાત કરનાર, ગુરુનો ઘાત કરનાર અથવા બ્રાહ્મણનો ઘાત કરનાર છે. ૨

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन स मासं व्यतिसन्दहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—પણ જ્યારે આ લોકો (માતા પિતાઓ) મૃત્યુને વશ થાય છે તથા તેઓને ચિતા ઉપર અગ્નિમાં ગોઠવવામા આવે છે ત્યારે તેના પુત્રાદિ સંબંધીઓ શૂલવડે તેઓના માંસને (શરીરને) ભોકે છે. છતા લોકો તેને એમ કહેતા નથી કે, તું પિતાનો હણનાર, માતાનો હણનાર, ભ્રાતાનો હણનાર, બહેનનો હણનાર, ગુરુનો હણનાર કે બ્રાહ્મણનો ઘાત કરનાર છે. ૩

ટીકા:—આપણા આર્ય લોકમા રિવાજ છે કે, શબને અગ્નિદાહ કરવામા આવે છે આ સમયે દાહ કરતી વખતે તેનુ શબ સઘળુ બળી ગયુ છે કે નહિ, તે જોવા વાસ્તે વાસડા અથવા બીજુ કંઈ ઓજાર તેના શરીરમા ભોકે છે આ સઘળુ કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે, જ્યા સુધી શરીરમા પ્રાણ છે ત્યા સુધી પુત્રાદિ બાંધવોનો સબંધ રહે છે, પણ શરીરમાથી પ્રાણ જવા પછી શરીરની સાથે સબંધીઓનો સબંધ રહેતો નથી ૩

प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवंविजानन्नतिवादी भवति तञ्चेद् ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यति

वायस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખરું જોતાં પ્રાણ જ આ સર્વરૂપ છે. જે પ્રાણને તેઓનો (સંબંધોનો) દ્રષ્ટા, મન્તા તથા વિજ્ઞાતા માને છે, તે અતિવાદી થઈ શકે છે. જો કોઇ તેને એમ પૂછે કે તું શું અતિવાદી છે ? ત્યારે તે એમ જ પ્રત્યુત્તર આપે છે કે, હા, હું અતિવાદી છું તથા તે બાબતની હું ના પાડી શકતો નથી. ૪

ટીકા.—અતિવાદી–નામ આદિ આગળ જે સર્વ વસ્તુઓ કહેવામાં આવી, તેનું જેણે અતિક્રમણ કર્યું છે તથા જે એમ કહે છે કે, પ્રાણ સર્વ વસ્તુના કારણરૂપ તથા સર્વ વસ્તુરૂપ છે, તેને અતિવાદી કહેવામા આવે છે.

ષોડશ ખંડ.

સત્ય જાણવા યોગ્ય

एप तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

(આ રીતનો સનત્કુમારનો ઉપદેશ સાંભળી નારદ મુનિ સ્તબ્ધ થઇ ગયા તથા કંઈ પણ બોલી શકયા નહિ. પણ સનત્કુમારે જાણ્યું કે, આ શિષ્ય ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને પૂર્ણ યોગ્ય છે, તેથી તેમણે ઉપદેશ પાછો જારી રાખ્યો !)

શબ્દાર્થ—સત્યના (બ્રહ્મના) જ્ઞાન વડે, જે એમ કહે કે, 'હું અતિવાદ કરૂં છું' તે ખરેખરો અતિવાદી છે ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! હું સત્યના (બ્રહ્મના) આશ્રયવડે અતિવાદી થાઉં એમ યોજના કરો. આ સાંભળી સનત્કુ-

મારે પ્રતિ ઉત્તર દીધો; સત્ય (બ્રહ્મ) આથી જ કરીને જાણવા—સમજવા યોગ્ય છે. નારદ મુનિએ ઉત્તર આપ્યો; સત્ય (બ્રહ્મ)ને હવે હું જાણવા ઇચ્છું છું.૧

સપ્તદશ ખંડ.

વિજ્ઞાન જાણવા યોગ્ય.

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું, એક જણ સત્ય (બ્રહ્મ)ને સમજે છે ત્યારે તે સત્યને વદે છે. અજ્ઞાન (બ્રહ્મને ન ઓળખનાર) સત્યને વદતો નથી. જ્ઞાની (બ્રહ્મને ઓળખનાર જ) સત્ય વદે છે. વિજ્ઞાન આ કારણથી જાણવા અર્થાત્ ઓળખવા યોગ્ય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; આ જ જ્ઞાન (બ્રહ્મ) ને હું જાણવા ઇચ્છું છું.

અષ્ટાદશ ખંડ.

મતિ એ જ જાણવા યેગ્ય.

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું; જ્યારે એક જણને ઓળખવાની મતિ * થાય છે ત્યારે તે સત્યને ઓળખે છે.

* मति-मन्तव्यविषये आदर અર્થાત્ મન્તવ્ય (જાણવા) યોગ્ય વિષયમા અત્યંત ઇચ્છા તે મતિ.

જેને જાણવાની અનિચ્છા હોય છે તેને સત્ય (બ્રહ્મ) ઓળખી શકાતું નથી. મતિમાન્જ કેવળ સત્યને જાણે છે. માટે મતિ એ જ જાણવા યોગ્ય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું કે; ભગવન્ ! તે મનન હું જાણવા ઇચ્છું છું. ૧

એકોનવિંશ ખંડ.

શ્રદ્ધા એજ જાણવા યોગ્ય.

यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन् मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું; જ્યારે પ્રથમ *શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે મનનની ઇચ્છાવાળો બને છે. અશ્રદ્ધાવાનને આદર (જાણવાની ઇચ્છા) હોતી નથી, શ્રદ્ધાવાનનેજ કેવળ આદર હોય છે. આથી શ્રદ્ધા જાણવા યોગ્ય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હું આ રીતની શ્રદ્ધા જાણવા ઇચ્છું છું.

વિંશ ખંડ.

નિષ્ઠા એ જ જાણવા યોગ્ય.

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठन् श्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

* श्रद्धा–आस्तिक्यबुद्धि સત્યના અસ્તિત્વ વિષે બુદ્ધિ.

શબ્દાર્થ.--સનત્કુમારે કહ્યું; જ્યારે પ્રથમ નિષ્ઠા થાય છે ત્યારે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. અનિષ્ઠાવાનને શ્રદ્ધા હોતી નથી. નિષ્ઠાવાનને જ શ્રદ્ધા હોય છે. માટે નિષ્ઠા જાણવા યોગ્ય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હું આ રીતની નિષ્ઠાને જાણવા ઇચ્છું છું.

ટીકા —નિષ્ઠા—गुरु शुश्रुषादितत्परत्व—ગુરુઓની પરિચર્યા વિષે અતિશય તત્પરપણું.

એકવિંશ ખંડ.

કૃતિ એ જ જાણવા યોગ્ય.

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ.—સનત્કુમારે કહ્યું; જ્યારે પોતાની ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી શકાય છે ત્યારે નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થાય છે. અનિયંત્રિત પુરુષને નિષ્ઠા હોતી નથી. ઇન્દ્રિયનિયમવાળાને નિષ્ઠા હોય છે, માટે કૃતિ-(ઇન્દ્રિયોનું દમન) જાણવા યોગ્ય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; આ ઇન્દ્રિયદમનને હું જાણવા ઇચ્છું છું.

દ્વાવિંશ ખંડ.

સુખ એ જ જાણવા યોગ્ય.

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—સનત્કુમારે કહ્યું; જ્યારે એક જણ સુખ મેળવવા યોગ્ય છે એમ જાણેછે ત્યારે જ તે ઇન્દ્રિયદમન કરે છે. જેને આ રીતની ઇચ્છા હોતી નથી, તે કૃતિને (દમનને) પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સુખની આતુરતાવાળો જ કૃતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માટે સુખ જાણવા યોગ્ય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; આ સુખને હું જાણવા ઇચ્છું છું.

ત્રયોવિંશ ખંડ.

ભૂમા જાણવા યોગ્ય.

यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥

શબ્દાર્થઃ—સનત્કુમારે કહ્યું; જે ભૂમા છે તે જ સુખરૂપ છે. અભૂમા અર્થાત્ અલ્પતા વિશે સુખરૂપતા નથી. ભૂમાજ કેવળ સુખરૂપ છે. માટે ભૂમા જાણવા યોગ્ય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; આ ભૂમા આત્માને હું જાણવા ઇચ્છું છું.

ટીકાઃ—ભૂમા શબ્દનો અર્થ દિશાના પરિચ્છેદથી રહિત અર્થાત્ અનંત એવો અર્થ થાય છે. ભૂમા-निरतिशयबहु આ શબ્દ પુલિંગમાં જ વપરાય છે.

ચતુર્વિંશ ખંડ.

ભૂમાનું લક્ષણ.

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै

भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભૂમા એક એવી વસ્તુ છે કે, જેમાં બીજું કોઇ જોઇ શકતું નથી, જેને કોઇ શ્રવણ કરી શકતું નથી તથા જેને કોઈ મનન કરી શકતું નથી. જે અવિદ્યામા અન્ય અન્યવડે અન્યને જોઈ શકે છે, અન્યવડે અન્યને શ્રવણ કરી શકે છે તથા અન્યવડે અન્યનું મનન કરી શકે છે, તે અલ્પરૂપ છે. ખરેખર જે ભૂમા છે તે અમૃતરૂપ છે તથા જે અલ્પ છે તે મર્ત્યરૂપ છે. ત્યારે નારદે પૂછ્યું, હે ભગવન્! આવી રીતના ભૂમા શામાં રહે છે? સનત્કુમારે કહ્યું, તે ભૂમા પોતાના મહિમામાં રહેલ છે. વળી જો તમે પરમાર્થ રીતે પૂછો તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તે પોતાના મહિમામાં રહેતા નથી. ૧.

गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति हहोवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ગાય તથા અશ્વો તેના મહિમારૂપ કહેવામા આવે છે, તેમજ ગજ, સુવર્ણ, દાસ, ભાર્યા, અને વિશાળ ક્ષેત્રો પણ મહિમારૂપ છે. પોતાથી પરને વિશે આશ્રય કરાયેલ ભૂમાવિષે હું કહેતો નથી. હું જો કે આ પ્રમાણે કહું છું, પણ તમે કેમ કહો છો? ૨.

પંચવિંશ ખંડ.

ભૂમાનું સર્વત્ર પૂર્ણત્વ.

स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरत स एवेदं सर्वमित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

સનત્કુમારે કહ્યું; ખરેખર આ ભૂમા આત્મા અધોભાગ વિશે વ્યાપ્ત રહેલ છે, તે ઉર્ધ્વ ભાગ વિષે છે, તે સમક્ષમાં પણ છે, તે પૃષ્ઠના ભાગ વિશે પણ રહેલ છે, તે દક્ષિણ દિશામા રહેલ છે, તે ઉત્તર દિશામાં રહેલ છે, ખરેખર તે ભૂમા આત્મા સર્વરૂપ છે. હવે આ ભૂમા આત્મા પોતાના રૂપે છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે. ખરેખર હું પોતે અધો ભાગમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલ છુ, હું મારો આત્મા ઉર્ધ્વ ભાગમાં રહેલ છે, હું જ પૃષ્ઠ તરફ રહેલ છું, હું જ સમક્ષમાં રહેલ છું, દક્ષિણ દિશામાં પણ હું જ રહેલ છું, ઉત્તર દિશામાં હું જ રહેલ છું. ખરેખર હું (મારો આત્માજ) આ સર્વરૂપ છે. ૧.

अथात आत्मादेश एवात्मैवाऽधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेद५ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराट् भवति तस्य सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्तेक्ष्यलोका भवन्ति तेषा५ सर्व्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥२॥

શબ્દાર્થ—હવે આ ભૂમા આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપે કરી વર્ણન કરવામા છે—ખરેખર આ આત્મા અધો ભાગમાં વ્યાપ્ત છે, આત્મા ઉર્ધ્વ ભાગમાં વ્યાપ્ત છે, આત્મા પૃષ્ઠના ભાગમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલ છે, આત્મા સમક્ષમાં રહેલ છે, આત્મા દક્ષિણમાં વ્યાપી રહેલ છે, આત્મા ઉત્તરમા વ્યાપી રહેલ છે. ખરેખર આત્મા આ સર્વરૂપ છે. જે આ રીતે જાણે છે તે પોતાના આત્માના આ પ્રમાણે મનન તથા વિજ્ઞાનવડે આત્મામાં રતિ–પ્રીતિવાળો, આત્મામાં ક્રીડા કરનારો, આત્મા જ મિથુનરૂપે-સાથીરૂપે છે જેના, એવો તથા આત્મા જ જેને આનંદરૂપ છે, એવો થાય છે. પાછલા જીવનમાં તે પોતે જ સ્વરાટરૂપે–પ્રકાશરૂપે થાય છે. તે સર્વ લોકમાં જેની જેની સ્પૃહા

શકે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન્ થાય છે. જે આથી અન્યરૂપે આત્માને જાણે છે તેઓના કોઇ બીજા જ સ્વામીરૂપ થાય છે તથા તેઓની ગતિ નાશવંત લોકવિશે થાય છે. કારણ તે દ્વૈતવાદીઓ કોઇપણ લોકમા ઇચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ૨.

ષડ્વિંશ ખંડ.

ભૂમા જાણનારાને પ્રાપ્ત થતું ફળ.

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्म्माण्यात्मत एवेदꣳ सर्वमिति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—જેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે, તે આ રીતે જુવે છે, આ પ્રમાણે માને છે, તેમજ આ રીતે સમજે છે કે પંચ પ્રાણોનો આત્મામાંથી આવિર્ભાવ થાયછે,આશાની ઉત્પત્તિ આત્મામાંથી થાય છે, સ્મરણશક્તિ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; આકાશ આત્મામાંથી થાય છે, તેજ આત્મામાંથી થાય છે; જળ આત્મામાંથી થાય છે, જન્મ મૃત્યુ આત્મામાથી થાય છે; અન્ન આત્મામાંથી થાય છે, બળ આત્મામાથી થાય છે; જ્ઞાન આત્મામાંથી થાય છે, વિજ્ઞાન આત્મામાંથી થાય છે; ધ્યાન આત્મામાંથી થાય છે, ચિત્ત આત્મામાંથી થાય છે; સંકલ્પ આત્મામાથી થાય છે, મન આત્મામાથી થાય છે; વાણી આત્મામાંથી થાય છે, નામ આત્મામાથી થાય છે;

મંત્રો આત્મામાંથી થાય છે તથા કર્મો આત્મામાંથી થાય છે. ખરેખર આ સર્વનો આવિર્ભાવ આત્મામાથીજ થાય છે ૧

तदेष श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताऽ सर्व्वऽ ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतञ्च दश चैकश्च सहस्राणि च विऽशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति स्मृतिलम्भे सर्व्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तऽ स्कन्द इत्याचक्षते तऽ स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આના વિષયમાં એક મંત્ર છે—"જે અધિકારી મનુષ્ય આ દ્રષ્ટા આત્માને જાણે છે, તેને મૃત્યુ તથા રોગનો ભય રહેતો નથી, તેમ જ તેને કોઇ પણ રીતનું દુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. તે દરેક વસ્તુનો દ્રષ્ટા બને છે; તથા સર્વ પ્રકારે દરેક વસ્તુને તે પ્રાપ્ત કરે છે." તે સૃષ્ટિના પહેલાં એકરૂપે હોય છે, તે ત્રણરૂપે થાય છે, તે પચરૂપે થાય છે, તે સપ્ત રૂપે થાય છે, તે નવરૂપે થાય છે; તે એકાદશરૂપે થાય છે, તે સેંકડોરૂપે થાય છે, તે સહસ્રોરૂપે થાય છે તેમજ વિંશતિરૂપે થાય છે. શુદ્ધ અન્નના આહારથી બુદ્ધિ સાત્વિકી બને છે; બુદ્ધિ સાત્વિકી બનવાથી તે અચલ સ્મરણશક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થયે છતે તેના શરીરની સર્વ ગ્રંથિઓ વિભક્ત થાય છે. આ રીતે મૃદિતકષ-બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનવાળા તથા સંસારસમુદ્રથી વૈરાગ્યવાન્ નારદ મુનિને તમથી પેલીમેર શુ છે, તે ભગવાન્ સનત્કુમાર સમજાવવા લાગ્યા. આ સનત્કુમારને સ્કંદ કહેવામાં આવે છે. ખરેખર તેને સ્કંદ કહે છે તથા ઉપનિષદનો આ ભાગ સનત્કુમારથી કહેવાયલો, એમ કહેવાય છે. ૨

अष्टम प्रपाठक.

બ્રહ્મા તથા ઇન્દ્રવિરોચનનો સંવાદ.
પ્રથમ ખંડ.

દહર કમલવિશે બ્રહ્મોપાસના

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હરિ, ૐ ! બ્રહ્મપુરવિશે (મનુષ્યના શરીરવિશે) કમળના સરખું આકાશ છે તથા તે દહરવિશે એક તીક્ષ્ણ *અંતરાકાશ છે. આવા મધ્ય ભાગ વિશે તે શોધવા યોગ્ય છે-ખરેખર તે જ સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે. ૧

* અગર જો કે છઠ્ઠા તથા સાતમા પ્રપાઠકમા કહેવામાં આવ્યુ છે કે, બ્રહ્મ કાળ, દિશા તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત છે તથા સત્ કેવળ અદ્વિતીયરૂપ છે તે, 'આત્મા આ સર્વરૂપ છે' આ વાક્યથી પૂર્ણ રીતે દર્શાવ્યુ છે તેમ છતા દિશા કાળ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મનું જ્ઞાન અલ્પ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને કેવી રીતે થઇ શકે, તે કારણથી તેમજ બ્રહ્મને પરમાર્થ વિષય માન્યા સિવાય જેઓને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ નથી તેવા મનુષ્યને સમજાવવા સારૂ કમળરૂપ અંતઃકરણવિશે એક આકાશ દર્શાવવામાં આવ્યુ છે. અગર જો કે આત્મા તો ગુણ રહિત છે તથા જે કેવળ સત્ શબ્દથી દર્શાવી શકાય એમ છે, છતા નિર્મળ મનના મનુષ્યો જેને માનુષિક ગુણ સિવાય બીજું સમજી શકવાની શક્તિ હોતી નથી, તેઓના હિતને માટે બ્રહ્મને સત્યરૂપે, આકાશરૂપે તેમજ બીજા ગુણોરૂપે વર્ણવવામાં આવેલ છે. વળી બ્રહ્મવેત્તાઓ જો કે ઘણું કરીને સ્ત્રી તેમજ સાંસારિક બીજા વિષયોથી દૂર હોય છે, છતાં અનેક જન્મોમાં સાંસારિક વિષયો ભોગવેલા હોવાથી જે ઇચ્છા કુદરતી રીતે જ થઇ આવે છે, તેનો સમૂળગો નાશ થવા માટે બ્રહ્મચર્યનત અવશ્ય પાળવુ જોઇએ, તે આ પ્રપાઠકવિષે દર્શાવ્યું છે.

तञ्चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્મપુરવિશે કમળાકાર એક સ્થાન છે અને તેને અત્યંત અલ્પ અંતરાકાશ છે. આ અંતરાકાશના મધ્ય વિશે જે વસ્તુ રહેલ છે, તે શું ખોળવા યોગ્ય છે? તથા તેજ શું સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે? એમ જો ગુરુને તેના શિષ્યો પ્રશ્ન કરે તો, ૨.

स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેના પ્રતિઉત્તરમાં ગુરુ કહેશે કે, ખરેખર આકાશ જેવું વિશાળ છે, તેમ અંતઃકરણમાં રહેલું અંતરાકાશ વિશાળ છે. આ અંતરાકાશવિશે પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ બન્ને સ્થિતિ કરી રહેલાં છે. અગ્નિ તથા વાયુ બન્ને, સૂર્ય અને ચંદ્રમા બન્ને, વિદ્યુત અને નક્ષત્રો, આ લોકમાં જે જે વસ્તુઓ સ્થિતિ કરી રહેલ છે તે, તેમજ જે વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ આ લોકમાં નથી તે સર્વ રહેલ છે. ૩

વળી આત્માને અદ્વિતીયરૂપે માનનારાને ગંતા, ગમ્ય તથા ગમન આદિમાં કોઇ રીતની ભિન્નતા જણાતી નથી. કારણ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના વિચારો અજ્ઞાનપણાની આવી રીતની ભિન્નતાને લીધે જ હોય છે. જેમ વિદ્યુતનો આકાશવિશે લય થાયછે, પવનનો દિશાવિશે લય થાય છે, અગ્નિનો દગ્ધ થયેલ કાષ્ઠવિશે લય થાય છે તેમજ અદ્વૈતવાદીની સર્વ વાસનાનો તેના પોતાજવિશે લય થાય છે. આ રીતે જો કે છે છતાં જેની બુદ્ધિ ગંતા, ગમ્ય તથા ગમન આદિથી લિપ્ત થયેલ છે તથા જે ગુણવાળા બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેવા અલ્પ બુદ્ધિના મનુષ્યોને સમજવા માટે અંતઃકરણમાં એક સ્થાન છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

तञ्चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे सर्वꣳसमाहितꣳसर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जरावाप्नोति प्रध्वꣳसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—જો બ્રહ્મપુરવિશે આ સર્વ વસ્તુઓ, સર્વ ભૂતમાત્ર તથા સર્વ માનુષિક આશાઓ રહેલી છે તો શરીર જીર્ણતાને પામે છે તથા મૃત્યુને વશ થાય છે જે અવશ્ય એક સમયે થવાનુંજ છે તો ઉપર બતાવેલી વસ્તુઓમાંની કયી વસ્તુ પાછળ રહી જાય છે? આ રીતે પોતાના ગુરુને જો શિષ્ય પ્રશ્ન કરે તો—૪

स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथाऽनुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—ગુરુ તેના પ્રતિઉત્તરમા કહે કે, આ દહરાકાશ શરીરની જરાવસ્થાથી જીર્ણતાને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમજ આ શરીરનો ઘાત થવાથી તે દહરાકાશનો ઘાત થતો નથી. આ બ્રહ્મપુર સતત રહેનાર સત્યરૂપ છે. સર્વ કામો તેને વિશે રહેલા છે આ દહરાકાશ આત્મારૂપ છે. તે સર્વ પ્રકારના ધર્માધર્મથી રહિત છે તે વિજરરૂપ અર્થાત્ જીર્ણતાને ન પ્રાપ્ત થાય એવું છે તે અમર્ત્યરૂપ છે. તે વિશોકરૂપ (શોક રહિત) છે. તે ક્ષુધા તથા પિપાસાથી દુઃખને પ્રાપ્ત થતું નથી. સત્ય એ જ તેનો કામ છે. સત્ય એ જ તેનો સંકલ્પ છે. જેમ લોકમા રાજાની આજ્ઞા હોય છે તે પ્રમાણે પ્રજા અનુસરે છે. જે જે વિભાગની ઇચ્છાવાળી પ્રજા થાય છે અર્થાત્ જે દેશ તથા ક્ષેત્રની ઇચ્છાવાળા થાય છે, તે તે દેશ કે ક્ષેત્રને તેઓ ભોગવે

तद्यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषांसर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषांसर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમ કર્મવડે જિતાયલો આ લોક ક્ષયને પામે છે તથા પુણ્યકર્મવડે પરલોક પણ ક્ષયને પામે છે, તેમ જ આત્માને તથા તેના સત્ય સંકલ્પોને નહિ જાણનાર દેહથી મુક્ત થયા પછી સર્વ લોકમાં પરાધીનતાને પામે છે. પણ આત્માને તથા તેના સત્ય સંકલ્પને જાણી દેહ છોડે છે તો તે સર્વ લોકવિશે સ્વતંત્ર થાય છે. ૬-

દ્વિતીય ખંડ.

દહર બ્રહ્મોપાસનાનું ફળ.

स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—જો જ્ઞાની પિતૃલોકની ઇચ્છા કરે છે તો તે સંકલ્પથી જ તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેને ઇચ્છે છે તેજ ક્ષણે પિતૃઓ તેને પોતાના લોક વિશે માન સહિત લઇ જાય છે. ૧

अथ यदि मातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેમજ જો તે માતૃ લોકની ઇચ્છા કરે છે તો તેને સંકલ્પ માત્રથી મહિમા સાથે તે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે માતૃઓ તેને માન સહિત પોતાના લોક વિશે લઇ જાય છે.

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—જો તે ભ્રાતૃ લોકની ઇચ્છા રાખે છે તો તેને મહિમા સાથે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે ભ્રાતૃઓ તેને માનસહિત પોતાના લોકવિશે લઇ જાય છે. ૩.

अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—જો તે સ્વસૃલોકની ઇચ્છા રાખે છે તો તેને મહિમા સાથે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે સ્વસાઓ તેને માન સહિત પોતાના લોક વિશે લઇ જાય છે. ૪.

अथ यदि सखिलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—જો તે સખા લોકની ઇચ્છા રાખે છે તો તે તેને મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે સખાઓ માન સહિત પોતાના લોક વિશે લઇ જાય છે. ૫.

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥६॥

શબ્દાર્થ—જો તે ગંધમાલ્ય લોકની ઇચ્છા રાખે છે તો તે તેને મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે ગંધમાલ્ય માન સહિત પોતાના લોક વિશે લઈ જાય છે. ૬.

अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—જો તે અન્નપાન લોકની ઇચ્છા રાખે છે તો તેને તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે અન્નપાન માન સહિત તેને પોતાના લોક વિશે લઇ જાય છે. ૭.

अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते॥

શબ્દાર્થઃ—જો તે ગીતવાદિત્ર લોકની ઇચ્છા રાખે છે તો તેને તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે તે ક્ષણે ગીત વાદિત્રો માન સહિત તેને પોતાના લોક વિશે લઇ જાય છે. ૮.

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—જો તે સ્ત્રી લોકની ઇચ્છા રાખેછે તો તેને તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે સ્ત્રીઓ માન સહિત તેને પોતાના લોક વિશે લઇ જાય છે. ૯.

यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—જે જે દેશની તે ઇચ્છા રાખેછે તથા જેની જેની તે કામના રાખે છે, તે તેને સંકલ્પ–ઇચ્છાથી જ આવી મળે છે. કારણ જેવો તે સંકલ્પ કરેછે કે તુરંત જ તે તેને આવી મળે છે. ૧૦.

તૃતીય ખંડ.

બ્રહ્મના સત્ય અક્ષરની સ્તુતિ.

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषा॰ सत्याना॰ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते

શબ્દાર્થ—તેઓ—સત્ય કામો અનૃત વિશે વેષ્ટિત છે. તે સત્યકામો છતા તેને અનૃતનું આવરણ છે. અજ્ઞાનીને પુત્ર ભ્રાતાદિ ઇષ્ટ છે. આ લોકમાંથી પણ પરલોકને વિશે જે પ્રિય જાય છે, તેનું ફરી કદી આ લોકવિશે દર્શન થતું નથી. ૧.

अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्व्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જેની જેની મનુષ્ય કામના કરેછે તથા જે પ્રાપ્ત થતી નથી, કાંતો તે જીવતા અથવા મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયેલ સંબંધની અથવા મિત્રોના સબંધની હોય અથવા તો કોઈ અન્ય પ્રકારની હોય જેવી કે, ખાન પાનાદિની હોય તે સર્વ કામનાઓની અંતકરણ વિશે દહરાકાશમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. અસત્ય સંકલ્પો કે જેને અનૃતનું આવરણ છે તે સર્વ દહરાકાશવિશે રહે છે. સુવર્ણાદિ ખનિજ પદાર્થ કેવા સ્થાન વિશે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી અજ્ઞાત મનુષ્યો જેમ સુવર્ણની ગુપ્ત ખાણોના ઉપરથી વારવાર ફરીજાયછે છતા તનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી તેમજ સુષુપ્તિ અવસ્થામા મનુષ્યો દરરોજ આ દહરાકાશને પ્રાપ્ત થાય છે, છતા અનૃતવડે આડે રસ્તે દોરવાયાથી તેઓ આ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ૨.

स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्त॰ हृदयमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર આત્મા અંતકરણમા રહે છે ખરેખર આથીજ તેનું—આત્માનું નામ હૃદય પાડયું છે તેથી જે તેને આ પ્રમાણે જાણે છે, તે દરરોજ પો-

તાના અંતઃકરણવિશે રહેલ સ્વર્ગલોકપ્રતિ ગમન કરી શકે છે. ૩.

अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति॥

શબ્દાર્થઃ—જેને આ વિશે શ્રદ્ધા હોય છે, તે આ શરીરમાંથી નીકળી જ્યોતિરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પોતાના રૂપ વિશે રહે છે. આ આત્માનું વર્ણન છે. તેમજ ગુરુએ આગળ ચાલતાં પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે, આત્મા અમૃતરૂપ, અભયરૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. આ બ્રહ્મનું ખરું નામ સત્ય છે. ૪.

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतियमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यन्तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—ખરેખર ‘સતીય’ આ ત્રણ વર્ણથી બ્રહ્મ દર્શાવાય છે. આ વર્ણોમાંના ‘સ’ વર્ણવડે અમૃતત્વ દર્શાવાય છે, તીવર્ણવડે મર્ત્યપણું દર્શાવાય છે તથા ‘ય’ વર્ણ એવો છે કે, તે બીજા બેને જોડે છે, અને એ બેને જોડનાર હોવાથી એને વિકારોના યમરૂપ-દાબનાર કહેવામાં આવે છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે સ્વર્ગ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

ચતુર્થ ખંડ.

બ્રહ્મચર્યવડે બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિ.

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय नैतꣳसेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—વળી જે આત્મા છે તે સેતુરૂપ છે; તે આ સર્વ લોકોના લયમાંથી રક્ષણ કરવા અર્થે આશ્રયરૂપ છે. આ સેતુને દિવસ તેમજ રાત્રી, જરા, મૃત્યુ, શોક, સુકૃત, કે દુષ્કૃત તરી શકવા સમર્થ નથી. ૧.

सर्व्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एतꣳसेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतꣳसेतुं तीर्त्वापि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ-બ્રહ્મલોકમાંથી સર્વ પાપો નિવૃત્તિ પામે છે. બ્રહ્મલોક સર્વ સાંસારિક સુખ દુઃખથી રહિત છે. આ સેતુનું ઉલ્લંઘન કર્યાપછી અંધ પુરુષનું અંધત્વ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. ઘાયલ થયલો પોતાના ઘાથી મુક્ત થાય છે તથા તપ્ત થયેલો-દુ.ખી થયલો દુ ખમાંથી મુક્ત થાય છે. આ કારણથી જ આ સેતુનું ઉલ્લંઘન કર્યા પછી રાત્રીઓ, દિવસ રૂપ થાય છે. કારણ ખરેખર આ બ્રહ્મલોક સતત પ્રકાશનાર છે. ૨.

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳसर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ.—બ્રહ્મચર્યને અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થનારો પુરુષ જ આ બ્રહ્મલોકને પામે છે, આ બ્રહ્મલોક બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને જ છે. તેઓની સર્વ લોકોમાં પ્રવૃત્તિ ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે. ૩.

પંચમ ખંડ.

બ્રહ્મચર્યથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ.

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्य्येण ह्येव यो

ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वाऽऽत्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—જેને યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. જે મનુષ્ય બ્રહ્મચર્યવડે બ્રહ્મલોકના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મલોકને પામે છે જેને [1]ઇષ્ટ કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. જે ઈશ્વરનું પૂજન કરે છે તે બ્રહ્મચર્યવડે આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—જેને સત્રા[2]યણ કહેવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. બ્રહ્મચર્યવડે એક જણ પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. જેને મૌન કહેવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. બ્રહ્મચર્યવડે જ આત્મા જાણી શકાય છે. ૨

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीयꣳसरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳहिरण्मयम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—જેને અનાશક કહેવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. જે બ્રહ્મ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે તે ફરી નાશને પામતો નથી. જેને અરણ્યાયન કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. 'અર' અર્ણવરૂપ છે તેમજ 'ન્ય' અર્ણવરૂપ છે. આ બે અર્ણવો—સરોવરો બ્રહ્મલોકવિશે રહેલ છે. આ ત્રીજા સ્વર્ગવિશે મદથી ભરપૂર આનંદદાયક સર છે.

---

૧ ઇષ્ટ=ઉપાસના.

૨ સત્રાયણ—સંન્યાસી તથા ભિક્ષુક આદિનું પોષણ કરવું તે.

ત્યાં આગળ એક પીપળાનું વૃક્ષ છે, તેમાંથી સર્વદા અમૃત ઝર્યા કરે છે. તેમજ ત્યાં એક અપરાજિતા નામની બ્રહ્માની પુરી છે. તેમ જ ત્યાં બ્રહ્માએ રચેલ સુવર્ણનો મંડપ પોતાનો છે. ૩.

ટીકા —અનાશકાય અર્થાત્ અનશન અરણ્યાયન અર્થાત્ ધાર્મિક કાર્યો માટે વનવિશે નિવાસ કરવો તે અપરાજિતા—જે વસ્તુ બ્રહ્મચર્યવિના અપ્રાપ્ય ૩

तद्य एवैतावरं च ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳसर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ —બ્રહ્મચર્યવડે 'અર' અને 'ન્ય' આ બે મહાસાગરોને જાણે છે, તેઓને આ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેઓની અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તાની સર્વ લોકોમાં ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થઇ શકે છે. પણ આસક્ત બુદ્ધિવાળાની સર્વલોકમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૪.

ષષ્ઠ ખંડ.

નાડીઓનું વર્ણન

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—વળી આ હૃદયની નાડીઓ પિંગલ (ભુરા) વર્ણવાળા સૂક્ષ્મ અન્નરસથી ભરપૂર છે. તેમાંની કેટલીક શુકલ વર્ણની, કેટલીક નીલ વર્ણની, કેટલીક પીત વર્ણની તથા કેટલીક લોહિત અન્નરસવડે પૂર્ણ છે. ખરેખર સૂર્યનારાયણ પિંગલ, નીલ, પીત તથા રક્તવર્ણવાળા છે.

तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चामुञ्चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमञ्चामुञ्चामुष्मादादित्या त्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જેમ એક ગ્રામ જવાનો મહાન્ રસ્તો દરેક છેડેથી આ તેમ જ તે એટલે પાસેના તેમજ દૂરના ગ્રામ જવાના માર્ગોની સાથે મળે છે, તે જ રીતે સૂર્યનાં રશ્મિઓ આ પુરુષ તથા આદિત્ય બેઉને મળે છે. આ આદિત્યમાંથી તે રશ્મિઓ વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે. તે રશ્મિઓ આ નાડીઓવિશે પ્રવેશ કરે છે. ત્યાંથી તેઓ વિસ્તરે છે તથા તેઓ ફરી આદિત્ય વિશે પ્રવેશ કરે છે. ૨

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે એક મનુષ્ય એવી સુપ્તાવસ્થાને વિશે હોય છે કે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો કર્મથી રહિત બનેલી હોય છે તથા તેની સુખ દુઃખાદિવાળી લાગણીઓ જતી રહેલી હોય છે ત્યારે તેને સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સમયવિશે તે આ નાડીઓને વિશે વસેલો હોય છે. તે વખતે કોઇ પણ રીતનું ધર્માધર્મ તેને બંધન કરી શકતું નથી. ત્યારે તે તેજવડે વ્યાપ્ત થયો હોય છે. ૩

अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—વળી જ્યારે દુર્બળ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો હોય છે ત્યારે તેની આસપાસ બેઠેલાં મનુષ્યો તેને પૂછે

છે; શું તમે મને ઓળખો છો? શું તમે મને ઓળખો છો? જ્યાં સૂધી તે આ શરીરમાંથી વિભક્ત નથી થતો, ત્યાં સૂધી તે તેઓને ઓળખી શકે છે. ૪

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वामीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થયા પછી જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ થાય છે, ત્યારે તે નાડીઓમાં રહેલ આદિત્યની રશ્મિઓની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે. તે જ્ઞાની મરણસમયે આત્માનું ૐકારરૂપે ધ્યાન કરતો છતો ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે. જેટલા સમયમાં મનનો ક્ષેપ થાય છે, તેટલા સમયમાં તે જલદી આદિત્યની સમીપ જાય છે. આ જ ખરેખર વિદ્વાનનું બ્રહ્મદ્વાર છે, પણ અવિદ્વાનને ત્યાં જવાનો નિરોધ હોય છે, અર્થાત્ તેને આદિત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૫

तदेष श्लोकः शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—આ સંબંધમાં એક મંત્ર કહેવાયલો છે – અંતઃકરણમાંથી નિકળતી મુખ્ય એકસો ને એક નાડીઓ છે. આમાંની એક તો મસ્તકવિશે પ્રવેશ કરે છે. આ એક નાડીમાંથી જે ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે તે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય નાડીઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોપ્રતિ ગમન કરે છે—તેઓ ભિન્ન સ્થાનો પ્રતિ જાય છે, અર્થાત્ સંસાર પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ૬

સપ્તમ ખંડ.

બ્રહ્માનો ચક્ષુપુરુષોપદેશ.

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सो ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः स सर्व्वांश्च लोकानाप्नोति सर्व्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—જે આત્મા છે તે પાપથી રહિત છે તે વિજરરૂપ, વિમૃત્યુરૂપ (મરણ રહિત) તથા વિશોકરૂપ (શોક રહિત) છે. તે અશન (ખાવું) તથા પપાસાથી રહિત છે. તે સત્યકામરૂપ તથા સત્ય સંકલ્પ રૂપ છે. આ આત્માને શોધવો જોઇયે તથા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇયે. જે આત્માનું આ રીતે જ્ઞાન મેળવી તેને ઓળખે છે તે પોતાના સર્વ કામોને પૂરા પાડે છે તથા સર્વ લોકને મેળવે છે. ખરેખર આ પ્રમાણે પ્રજાપતિએ કહ્યું. ૧

तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितीन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ રીતે ખરેખર દેવો તથા અસુરોએ જાણ્યું. તેઓએ કહ્યું કે, જે આત્માને જાણવાથી સર્વ લોક તથા સર્વ કામો પ્રાપ્ત થાય છે, તેને આપણે શોધીશું. ત્યાર પછી દેવોમાંથી ઇંદ્ર અને અસુરોમાંથી વિરોચન મત્રી કર્યા વિના અર્થાત્ અદેખાઇના કારણથી એક બીજાને કહ્યા વિના તૈયાર થયા તથા હાથમાં સમિત્ લઇ તેઓ પ્રજાપતિ પાસે ગયા. ૨

ટીકાઃ—કહ્યું છે કે—समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरु-मेवाभिगच्छेत् ॥ શબ્દે હાથમાં સમિત્ લઇ બ્રહ્મનિષ્ઠ તથા શ્રોત્રિય એવા ગુરૂ પાસે જવું જોઇએ ગૃહના અગ્નિનો પૂજન નિમિત્તે સમિત્ પ્રથમ જોઈએ. આ કારણથી બ્રહ્મચર્યનો નિયમ છે કે, તેણે ગુરુના ઘેર જતાં હાથમાં સમિત્ રાખવી જોઇએ

तौ ह द्वात्रिꣳशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमूषतुस्तौ ह प्रजापति रुवाच किमिच्छन्तावन्नास्तामिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-सङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाꣳश्च लोका-नाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓ ૩૨ વર્ષપર્યંત બ્રહ્મચારી તરીકે રહ્યા. ત્યાર પછી પ્રજાપતિએ તેઓને કહ્યું, શી ઇચ્છાને લીધે તમો અત્રે આવી રહ્યા છો? ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો, આત્મા પાપ રહિત છે, તે વિજરરૂપ, વિમૃત્યુ-રૂપ, વિશોકરૂપ, ક્ષુધા તથા પિપાસા રહિત, સત્યકામરૂપ તથા સત્ય સંકલ્પરૂપ છે. આ રીતના આત્માને જાણવો જોઇએ તથા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ જે આ પ્રમાણે આત્માને જાણી તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે સર્વ કામો તથા લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે, આ રીતનું આપ ભગવાનનું વચન સર્વ વિદ્વાન્ અધિકારીઓને માનનીય છે આ રીતના આપના વચનને જાણવાની ઇચ્છાથી અમો અહીં આ-વેલા છીએ. ૩

तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રજાપતિએ તેઓને કહ્યું; જે પુરુષને યોગી પોતાના ચક્ષુ વિશે જુવે છે તેજ આત્મા છે તથા વધારામાં એટલું કહ્યું કે, તે જ આત્મા બ્રહ્મરૂપ, અમૃતરૂપ તથા અભયરૂપ છે. પ્રજાપતિના શિષ્ય ઇન્દ્ર તથા વિરોચને આ વાતને અક્ષરશ ગ્રહણ કરી તથા બ્રહ્મ કેવળ છાયારૂપ છે એમ માની કહ્યું; હે ભગવન્! તમે જે કહો છે, તે બ્રહ્મ કેવા? છાયા જે જળ વિશે જોવામાં આવે છે અથવા દર્પણ વિશે જે પ્રતિબિંબ જોવામાં આવે છે, તે શું બ્રહ્મરૂપ છે? પ્રજાપતિએ કહ્યું; ખરેખર તે બન્નેવિષે દેખાઈ શકે છે. ૪

ટીકા:—પુરુષ કે જેને યોગીઓ પોતાનાં બંધ ચક્ષુઓથી તેમજ શાંત અને દૃઢ મનવડે જોઇ શકે છે, તે.

અષ્ટમ ખંડ.

જળપાત્ર વિશે આત્મ દર્શન.

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રજાપતિએ કહ્યું; તમે જાઓ અને પાણીથી ભરપૂર પેલા તળાવમાં જુઓ ત્યાં આત્માને ઓળખવાને અશક્તિવાન્ થાઓ તો પછી મને પૂછજો. તેઓએ જળથી ભરેલા તળાવ વિશે જોયું. પ્રજાપતિએ તેઓને કહ્યું; તમે આમાં શું જોઇ શકયા? ત્યારે તેઓએ ઉત્તર દીધો કે; હે ભગવન્! અમે આમાં પોતાને જ જોઇએ છીએ. નખથી તે શિખા પર્યંત અમારા પોતાના પ્રતિબિંબને અમે જોઇયે છીયે. ૧

तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वो दशरावेऽवेक्षेथा मिति तौह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પછી પ્રજાપતિએ તે બન્નેને કહ્યુ, તમે જાઓ તથા તમારા શરીરને સ્નાન કરાવી, તેપર મૂલ્યવાન્ અલંકારો તથા સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કરી, તે જળ વાળા સરોવરવિશે જુઓ પછી તેઓએ પોતાના શરીરને સ્નાન કરાવ્યું, તેપર મૂલ્યવાન્ અલંકારો તથા સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કરી તેઓ જળથી ભરપૂર સરોવર વિશે જોવા લાગ્યા તેઓને પ્રજાપતિએ પૂછ્યું, તમે આમા શુ જોયુ?

तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एव मेवे मौ भगवः साध्वलं कृतौ सुवसनौ परिष्कृताविस्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ —તે બન્નેએ ઉત્તર દીધો, હે ભગવન્! જેમ અમે સારી રીતે અલંકૃત, ભૂષિત તથા સુસ્નાત થયા છીએ, તેમ જ અમોએ તળાવવિશે પણ અમારા શરીરને અલંકૃત, ભૂષિત તથા સુસ્નાત જોયુ તેમણે કહ્યું, એ જ બ્રહ્મ છે, જે અમૃતરૂપ તથા અભયરૂપ છે. સંતોષિત થઇ તેઓ પોતાના સ્થાનપ્રતિ ગમન કરવા લાગ્યા ૩

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचाऽनुपलभ्यात्मानमननविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान् जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामुञ्चेति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રજાપતિ આ બન્નેને પોતાના સ્થાનપ્રતિ જતા જોઇ, મનવિશે કહેવા લાગ્યા; આ બન્ને જણાએ બ્રહ્મને (સત્યને) જાણ્યા અને પ્રાપ્ત કર્યા વિના ચાલી જાય છે. આથી આ ઉપદેશથી આત્માને જાણનારા અસુર તથા દેવોનો પરાભવજ થશે. આ બેમાંથી વિરોચન સંતોષ પામેલ અંતઃકરણવાળો થઇ અસુરોની સમીપ ગયો તથા તેઓને આ ઉપદેશ કહેવા લાગ્યો કે; આત્મા અર્થાત્ શરીર પૂજવા યોગ્ય છે. આ જગતમાં આત્માની જ કેવળ પરિચર્યા કરવી જોઇએ. આત્માની પરિચર્યા અર્થાત્ પૂજા કરવાથી આ લોક તથા પરલોક પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो वतेत्यसुराणा ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति सꣳस्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्त इति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—આ કારણથી જ અસુરો ત્યારપછી કોઇને દાન દેવા લાગ્યા નહિ, સુકૃત્યવિશે શ્રદ્ધા રાખતા નહિ તથા કોઇ પણ રીતના યજ્ઞયાગાદિ કરતા નથી. આથી તેઓને અસુર કરી કહેવામાં આવે છે. આ જ તેઓનું ઉપનિષત્ છે–તેઓનાં મૃત શરીરને સુગંધવાળા પદાર્થો લગાડવામાં આવે છે તથા અલંકારોવડે અને મૂલ્યવાન્ વસ્ત્રોવડે શણગારવામાં આવે છે. તેઓ એમ ધારે છે કે, આમ કરવાથી તેઓ આલોક તથા પરલોકને જિતી શકશે. ૫

નવમ ખંડ.

દેહરૂપી છાયાઆત્મામાં દોષ.

अथ हैन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः

परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પછી ઇન્દ્ર દેવોપ્રતિ ગમનકર્યા સિવાય ભયને જોવા લાગ્યો તથા એમ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ખરેખર આ છાયા, જ્યારે શરીર સારી રીતે અલંકૃત હોય છે ત્યારે સુંદર અલંકૃત જણાય છે. તેમજ જ્યારે શરીર ભૂષિત હોય છે ત્યારે છાયા સારી રીતે ભૂષિત જણાય છે તથા જો શરીર સ્વચ્છ હોય તો છાયાં પણ શુદ્ધ જણાય છે, જો શરીરને વિશે અંધતા હોય છે તો છાયામાં અંધતા જણાય છે. શરીરમાં વિકલતાને લીધે છાયામાં વિકલતા જણાય છે તથા શરીરમાં વિકાર થવાથી છાયામાં વિકાર જણાય છે. વળી આ શરીરનો નાશ થવાથી છાયાનો નાશ થાય છે. આ છાયા વિશે કોઈ પણ રીતનું ભોગ્ય શાશ્વત રહે, એવું કાંઈ ફળ જોઈ શકતો નથી. ૧

स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्द्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति॥२॥

શબ્દાર્થ—આથી હાથમાં સમિત્ લઈ તે પાછો ગયો. પ્રજાપતિએ તેને કહ્યું; હે મઘવન્ ! શાંત હૃદયવાળા થઈને તમે વિરોચન સાથે ગયા તથા પાછા આવવાવડે આપની શી આકાંક્ષા છે તે કહેશો ? તેણે કહ્યું; હે ભગવન્ ! શરીરને સારી રીતે અલંકૃત થયે છતે છાયા પણ સારી રીતે ખરેખર અલંકૃત થાય છે. જો શરીરને સારી પેઠે ભૂષિત કરવામાં આવે છે તો છાયા પણ

ભૂષિત જણાય છે તથા જો શરીર સ્વચ્છ થયે છાયા સ્વચ્છ જણાય છે. તેમજ શરીરની અંધતાથી છાયામાં અંધતા જણાય છે, તેમાં વિકલતા થવાથી છાયામાં વિકલતા જણાય છે તથા તેમાં દોષ હોવાથી છાયામાં દોષ જણાય છે. વળી શરીરનો નાશ થયે છાયાનો નાશ થાય છે. આ કારણથી આમાં કાંઇ હિતતમ હું જોતો નથી. ૨

एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રજાપતિએ કહ્યું; હે મઘવન્ ! આજ પ્રમાણે છે તથા કહ્યું કે, હું તમને આ બાબત વિશે ફરી વિવેચન કરીશ. તમે અહીં બીજાં બત્રીશ વર્ષ સૂધી બ્રહ્મચર્ય પાળી રહો. તે ત્યાં બીજાં બત્રીશ વર્ષ સૂધી રહ્યો. પ્રજાપતિએ તેને કહ્યું. ૩

દશમ ખંડ.

સ્વપ્ન પુરુષનો ઉપદેશ

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज सहाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्शतद्यद्यपीदंशरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિવડે સ્વપ્નવિશે જે આનંદ અનુભવાય છે, તેનો ભોગવનાર આત્મા છે. વળી ઉપદેશમાં કહ્યું કે, તે અમૃતરૂપ તથા અભયરૂપ છે. તે આત્મા જ બ્રહ્મરૂપ છે. ખરેખર તે સંતોષ પામી દેવો પાસે જવા નિકળ્યો. પણ દેવો પાસે પહોંચતા પહેલાં

ફરી તેને ભય પ્રાપ્ત થયો, એમ ધારીને કે શરીર જો કે ચક્ષુઓથી રહિત હોય છે. છતાં સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા અંધ હોતો નથી. જો કે શરીર વિકારવાળું હોય છે પણ દ્રષ્ટા તેમ હોતો નથી. તેમાં દોષ હોય છે, પણ દ્રષ્ટામાં દોષ હોતો નથી. ૧

ટીકા:—महीयमानश्चरति જીવ પરિચર્યાવાળો હોય એટલે સ્વપ્નમાં એવો અનુભવ થાય છે કે, જીવની જાણે સ્ત્રી, પુત્ર, ભૃત્યાદિ સેવા કરતા હોય. ટીકામાં કહ્યું છે કે,—महीयमान पूज्यमानः चरति=स्वप्नभोगान् अनुभवति -જીવ જાણે પૂજાતો હોય તેમ સ્વપ્નના ભોગનો અનુભવ કરે છે. ૧

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જો કે શરીરનો વધ થાય છે પણ દ્રષ્ટા આત્માનો વધ થતો નથી. જો કે શરીર ચક્ષુઆદિથી વિકલ હોય છે, પણ દ્રષ્ટા આત્મા ચક્ષુ નાસાદિથી રહિત હોતો નથી. તે દ્રષ્ટા આત્મા જાણે નાશ પામતો હોય એમ ભાસ થાય છે, જાણે તે પલાયન કરતો હોય તેના સરખો લાગે છે, શોકસાગરમાં નિમગ્ન હોય એમ લાગે છે, તેમ જ રુદન કરતો હોય એમ લાગે છે. ખરેખર આને વિશે કાંઇ પણ ભોગ્ય હું જોઇ શકતો નથી. ૨

समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजपतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—હાથમાં સમિત્ લઈ ફરી ઇન્દ્ર ભગવાન્ પ્રજાપતિ પાસે ગયા. પ્રતિપતિએ કહ્યું; હે મઘવન્! તમે મનવિશે સંતોષ પામીને ગયા હતા. છતાં ફરી આગમન થવામાં તમારી શી ઇચ્છા છે તે કહો. એણે પ્રત્યુત્તર દી

જો કે શરીર ચક્ષુથી હીન થાય છે છતાં આપે દર્શાવેલ દ્રષ્ટા આત્મા અંધ થતો નથી. શરીર ચક્ષુઆદિથી રહિત થાય છે પણ દ્રષ્ટા આત્મા તેમ હોતો નથી. તેમ શરીર દોષવાળું હોય છે, પણ દ્રષ્ટા આત્મા દોષ વિનાનો છે. ૩

न वधेनास्य हन्यते नाऽस्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाऽप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—શરીરનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી, શરીરની વિકલતા થવાથી આત્મામાં વિકલતા હોતી નથી. જાણે તે દ્રષ્ટા આત્માનો ઘાત થતો હોય એમ લાગે છે, તે જાણે પલાયન કરતો હોય એમ લાગે છે, શોકમાં નિમગ્ન હોય તેમ લાગે છે તથા રુદન કરતો હોય તેમ લાગે છે, પણ હું તેમાં કાંઇ હિતતમ જોઇ શકતો નથી. પ્રજાપતિએ કહ્યું; હે મઘવન્! તમે કહો છો તેમજ છે. તમને હું એ બાબત વિશે ઉપદેશ કરીશ. તમે બીજાં બત્રીશ વર્ષપર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળી અત્રે રહો. તે ઇંદ્ર ભગવાન્ ત્યાં બત્રીશ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળી રહ્યા. પછી પ્રજાપતિએ તેને કહ્યું; ૪

એકાદશ ખંડ.

સુષુપ્ત પુરુષનો ઉપદેશ.

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेवꣳसम्प्रत्या

त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે પૂર્ણ રીતે નિશ્ચેષ્ટ રહે છે તથા સ્વપ્નમાં કાંઇ પણ જાણતો નથી, તે આત્મારૂપ છે તથા બીજું વધારામાં એમ કહ્યું કે, તે અમૃતરૂપ, અભયરૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. ખરેખર ઇંદ્ર ભગવાન આ સાંભળી સંતુષ્ટ મનવાળા થઇ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા. પણ દેવોની પાસે પહોંચતાં પહેલાં પાછી તેમને શંકા થવાથી એવો ભય લાગ્યો કે, હું કોણ છું, તે ખરેખર હું પોતેજ જાણતો નથી. (આ સુષુપ્તાવસ્થામાં આ પંચ મહાભૂતો છે, એમ તે દ્રષ્ટા આત્માને ખબર હોતી નથી.) તેનો વિનાશ નથી, છતાં જાણે તે વિનાશને પામ્યો હોય એમ લાગે છે. હું આવી રીતના આત્મામાં કાંઇ હિતતમ જોતો નથી. ૧

स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एवꣳसम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—તેથી હાથમાં સમિત્ લઇ પાછા ઇન્દ્ર ભગવાન્ પ્રજાપતિ પાસે ગયા. પ્રજાપતિએ તેમને કહ્યું; હે મઘવન્ ! તમે સંતોષ પામી અહીંથી ગયા હતા તો પછી પાછું તમારું પધારવું કેમ થયું છે. તમારી શી ઇચ્છા છે તે મને કહો. ઇન્દ્ર ભગવાને કહ્યુકે, આપથી નિર્દિષ્ટ થયલો આત્મા હું આ પ્રકારનો છું એમ તે પોતે પોતાને જાણતો નથી, આ પંચમહાભૂતો છે એમ તેને ખબર હોતી નથી, તે વિનાશને પ્રાપ્ત થયો હોય એમ સુષુપ્તાવસ્થામાં લાગે છે. હું આવા આત્મામાં કાંઇ હિતતમ જોતો નથી. ૨

एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसाऽपराणि पञ्च वर्षाणीति स

पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशतꣳ सम्पेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतꣳ ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રજાપતિએ કહ્યુંકે, તમારા કહેવા પ્રમાણે જ છે. હું તમને ફરી આ આત્મા સંબંધી ઉપદેશ કરીશ, પણ તે સિવાય બીજા કશાનો ઉપદેશ કરીશ નહિ. તમે અહિં બીજાં પાંચ વર્ષ સૂધી બ્રહ્મચારી તરીકે રહો. એટલે ઇંદ્ર ત્યાં પાછાં પાંચ વર્ષ સૂધી બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી રહ્યા. આ રીતે તેણે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળતા એકસોને એક વર્ષ પૂર્ણ કર્યા. આથી વિદ્વાન્ લોકો કહે છે કે, મઘવન્ પ્રજાપતિ પાસે એકસો ને એક વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચારી તરીકે રહ્યા. ત્યાર પછી પ્રજાપતિએ તેમ ઉપદેશ કર્યો. ૩

દ્વાદશ ખંડ.

દેહથી આત્મા ભિન્ન.

मघवन्मर्त्यं वा इदꣳशरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે મઘવન્! ખરેખર આ શરીર મર્ત્ય છે, તે મૃત્યુથી ગ્રસ્ત છે. તેમ છતાં અમૃતરૂપ તથા અશરીર રૂપ આત્માનું અધિષ્ઠાન આ શરીર છે. આ પ્રમાણે જ્યારે આત્મા સશરીર હોય છે ત્યારે અપ્રિય પ્રિય વસ્તુઓથી ગ્રસ્ત હોય છે. જ્યાં સૂધી તે સશરીર હોય છે ત્યાં સૂધી પ્રિય અને અપ્રિય વસ્તુઓના બંધનથી તેનો છૂટકારો હોતો નથી. ખરેખર અશરીરવાન્ આત્માને પ્રિયાપ્રિય વસ્તુઓ સ્પર્શ કરી શકતી નથી. ૧

अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथै-तान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—વાયુ, અભ્ર (વાદળાં) વિદ્યુત અને ગર્જના અશરીરરૂપ છે. આ સર્વને શરીર હોતું નથી, પરમ જ્યોતિમાંથી ઉત્પન્ન થઇ તથા આકાશમાંથી નિકળી, તેએ પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે. ૨

एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुप-सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳ स्मरन्निदꣳशरीरꣳ स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायम-स्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—પરમ જ્યોતિની આપ્તિવડે પોતાના શરીરમાંથી નિકળતો પુરુષ વાયુ આદિની માફક પોતાના મૂળ રૂપને ધારણ કરે છે. તે ઉત્તમ પુરુષ છે. તે શરીરનું કાંઈ પણ સ્મરણ કર્યા વિના પ્રાશન કરતો છતો, ક્રીડા કરતો છતો, સ્ત્રી, વાહન તથા સંબંધી સાથે ભોગ ભોગવતો છતો તેનાપર અધિષ્ઠાતાપણું ભોગવે છે. જેમ અશ્વાદિ જનાવરો વાહનોથી યુક્ત છે, તેમ શરીર પ્રાણથી જોડાયલું છે.

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्श-नाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदꣳशृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—વળી આ આકાશમાં ચક્ષુઓ રહેલાં છે અને ચક્ષુઓમાં જે પુરુષ રહેલ છે તેનાં દર્શન અર્થે ચક્ષુઓ કરવામાં આવ્યાં છે. શ્વાસ લેવાની ઇચ્છાવાળો જે એમ જાણે છે કે, હું સુંઘું છું તે આત્મા છે. વાણી બોલવાની ઇચ્છાવાળો જે

એમ જાણે છે કે, હું બોલું છું તે આત્મા છે તથા શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળો જે એમ સમજે છે કે હું સાંભળું છું તે આત્મા છે. ૪

अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—વળી જે એમ જાણે છે કે, હું મનન કરું છું તે આત્મા છે. મન સંકલ્પોની સર્વ વસ્તુઓને જોનાર દૈવી ચક્ષુરૂપ છે. મનરૂપી દૈવી ચક્ષુની સહાયતાથી આત્મા આ સર્વ વસ્તુનો ઉપભોગ લે છે. ૫

य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषाᳪ सर्व्वे च लोका आत्ताः सर्व्वे च कामाः स सर्व्वाᳪश्च लोकानाप्नोति सर्व्वाᳪश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્મલોકમાં આ આત્માનું દેવોએ યજન કર્યું, જેથી તેઓ સર્વ લોકને પ્રાપ્ત થયા છે તથા સર્વ કામોને મેળવ્યા છે. જે આત્માને જાણી તેનો સારી રીતે સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે સર્વ લોકને તથા કામોને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રજાપતિએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે. ખરેખર આ રીતે પ્રજાપતિએ ઇંદ્રને ઉપદેશ કરેલો છે.

ત્રયોદશ ખંડ.

શબલ પ્રાપ્તિની પ્રાર્થના.

श्यामाच्छवलं प्रपद्ये शवलाच्छ्यामं प्रपद्येऽश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્યામ વર્ણમાંથી હું શબલને પ્રાપ્ત થાઉં છું તથા શબલ વર્ણમાંથી હું શ્યામ વર્ણને પ્રાપ્ત થાઉં છું. જેમ અશ્વ પોતાના શરીર ઉપરથી સઘળી રજને કાઢી નાંખે છે તથા જેમ ચંદ્ર રાહુના મુખમાંથી ગ્રાસ થતાં નિકળી છૂટે છે તેમ હું મારા શરીરને પવિત્ર કરીશ તથા ધ્યાનની સહાયતા વડે મુક્ત થઇ શાશ્વત બ્રહ્મલોકને ખરેખર પ્રાપ્ત થઇશ, ખરેખર બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થઇશજ.

ટીકા:—આ સ્થળે ટીકાકાર એમ કહે છે કે, શ્યામ સર્વને વ્યાપ્ત એવા બ્રહ્મના જ્ઞાનને ધ્યાનવડે પ્રાપ્ત થયા પછી આપણે બ્રહ્મ લોક (શબર) ને પ્રાપ્ત થઇ શકીએ અને ત્યાં પહોચ્યા પછી આપણે બ્રહ્મભાવને પામીએ છીએ.

ચતુર્દશ ખંડ.

આકાશ નામથી બ્રહ્મનું લક્ષણ.

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतꣳ स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कꣳ श्वेतं लिन्दु माभिगां लिन्दु माभिगाम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર જેને આકાશ કહેવામાં આવે છે તે નામ તથા રૂપ વડે બનેલું છે. જે નામ તથા રૂપથી રહિત છે તે બ્રહ્મ છે. તે અમૃતરૂપ તથા આત્મારૂપ છે. હું પ્રજાપતિના સભાગૃહને પ્રાપ્ત થઇશ. હું બ્રાહ્મણના યશરૂપને પ્રાપ્ત થઇશ. હું ક્ષત્રિયના યશરૂપને પ્રાપ્ત થઇશ. હું વૈશ્યના યશરૂપને પામીશ. હું સર્વ યશની કામના રાખું છું. હું યશના યશની ઇચ્છા રાખું છું. હું ફરી પ્રવેશ કરીશ નહિ. હું શ્વેત, દંત રહિત, છતાં સર્વભક્ષક ચીકણા પદાર્થમાં ફરી પ્રવેશ કરીશ નહિ ફરી એવો પ્રવેશ કરીશજ નહીં. ૧

પંચદશો ખંડ.

આત્મજ્ઞાનની પરંપરાપ્રાપ્તિ.

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन् त्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ;—ખરેખર આ ઉપદેશ પ્રથમ બ્રહ્માએ પ્રજાપતિને કહ્યો, પ્રજાપતિએ મનુને કહ્યો તથા મનુએ મનુષ્યોને કર્યો. ગુરૂના ઘરમાં વેદોનો અભ્યાસ કર્યા પછી તથા ગુરૂને તેની દક્ષિણા આપ્યા પછી દરેકે ગૃહસ્થાશ્રમી બની પવિત્ર દેશમાં રહેવું, ત્યાં વેદોનું અધ્યયન કરવું, ધાર્મિક–પુત્ર શિષ્યાદિને સારી રીતે નિયમમાં રાખવા, પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોને આત્મામાં સ્થાપવી તથા કોઈ પણ પ્રાણીને ઇજા કરવી નહિ. આ રીતે જે પોતાનું આયુષ્ય ગાળે છે તે આખરે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી, ખરેખર તે ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી.

ॐ आप्यायन्तु ममांगानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथोबलमिंद्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मामाब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्वेताश्वतर उपनिषद्.

भूमिका.

ખરેખર, શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌ની પ્રાચીન ઉપનિષદોની સાથે એટલે સાંખ્યાદિ તત્ત્વજ્ઞાનોની સ્થાપના થઇ ત્યાર-પહેલાંના ઉપનિષદોની સાથે, ગણના થઇ શકશે નહિ; કારણ આ ઉપનિષદ્‌ના ઘણા ભાગમાં આર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધની વાર્તાનો સમાવેશ થયલો છે. વેદાંત, સાંખ્ય તથા યોગનું આમાં નામ આવે છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રના કર્તા કપિલ મુનિનું તો આમાં નામ આપેલું છે, તેમ જ નિરીશ્વરવાદીઓના સિદ્ધાંતનું પણ કેટલેક સ્થળે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે બ્રાહ્મણો સામાજિક જ્ઞાન તથા રાજકાર્ય જ્ઞાનની ટોચે પહોંચ્યા, જ્યારે મહાન્ કલ્પોની વાત માનવામાં આવતી તથા જ્યારે સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોને લીધે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ જેઓ સરખી સત્તાવાળા છે તેના સર્વ ગુણો કેવળ એક દેવમાં જ રહેલ છે, એમ માનવામાં આવતું હતું તેવા સમયમાં આ ઉપનિષદ્‌ની રચના થયલી હોવી જોઇએ. આ ઉપનિષદમાં રુદ્ર અથવા શિવને કેવળ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયના કર્તા માનવામાં નથી આવ્યા, પણ શિવ તથા બ્રહ્મને એકરૂપ ગણવામાં આવ્યા છે.

જ્યારે શિવ તથા દૈવિ શક્તિઓની ઉપાસના લોકોના મનમાં મૂળ કરી રહી હતી તથા પ્રાચીન ઉપનિષદો કે જેમાં વેદમાં રહેલા દેવોનું નામ જોવામાં આવે છે તેને મૂકી દઇ અર્વાચીન સિદ્ધાંતોનું અવલંબન કરવામાં આવ્યું, તે સમયમાં આ ઉપનિષદ્ બનેલું હોવું જોઇ

આ ઉપનિષદમાં વેદાંત, સાંખ્ય તેમ જ યોગસૂત્રની પંક્તિએ કેટલેક સ્થળે જોવામાં આવે છે; આ રીતે હોવાથી એની રચનાના સંબંધમાં અમુક ચોકસ સમય જ હોવો જોઇએ, એમ માનવું કેવળ અશકય છે. ભગવદ્ગીતામાંના તેમ જ શ્વેતાશ્વતરના કેટલાક ભાગો એક બીજા સાથે પૂર્ણપણે મળતા આવે છે, પણ તે એક બીજામાંથી ગ્રહણ કરેલા હોય તથા બેઉ એક સામાન્ય કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેનો નિર્ણય કરવો, એ તદન અશકયવત્ છે. વેદો, ઉપનિષદો તથા ભગવદ્ગીતામાંથી ઘણા ભાગો આમાં લેવામાં આવેલા હોવાથી આની રચનાનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, તે વિષે કોઇ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી. ગમે તેમ હો પણ આ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ શ્રી શંકર ભગવાન જેઓ આઠમા સૈકામાં થઈ ગયા છે તેમની પહેલાં રચાયલું હોવું જોઇએ. કેટલાંક ચોકસ કારણોને લીધે એમ તો સિદ્ધ થઈ શકે છે કે, શ્રી શંકરભગવાનનું પૃથ્વીપર આવવું તથા આ ઉપનિષદની રચના આ બેના સમયની વચ્ચે મોટો અંતરાય હોવો ન જોઇએ. વેદાંતશાસ્ત્ર તથા સાંખ્યશાસ્ત્રને વેદની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે તે, આ ઉપનિષદના સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ પૂર્ણ રીતે સમજવા માટે, જાણવું આવશ્યક છે. વેદાંતના સિદ્ધાંતો જો કે કેટલેક અંશે વેદથી ભિન્ન હશે તથા વેદથી સ્વતંત્ર હશે, છતાં પણ એમ માનવામાં આવે છે કે, તે સિદ્ધાંતો વેદને અનુસરતા જ છે તથા બ્રાહ્મણોના મોટા સમુદાયનું માનવું એ છે કે, શાસ્ત્રસંમતિથી જરા પણ વેદાંત વિરુદ્ધ નથી. પણ સાંખ્યશાસ્ત્રની બાબતમાં તેમ કહી શકાય એમ નથી. કારણ તેમાં ઘણા સિદ્ધાંતો વેદથી વિરુદ્ધ પ્રદર્શિત કરેલા છે. વેદાંતમાં કહેલું છે કે, સત્યની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં વર્ણ તથા જાતિની ભિન્નતા આવશ્યક નથી તથા વેદોથી ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, છતાં તેમાં એટલું તો મા-

નેલું છે કે, મનને ઉત્તમ જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બનાવવા વેદના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. આના સંબંધમાં સાંખ્ય કેવળ ના પાડે છે. અગર જો તે વેદ તથા ઉપનિષદની સાથે સબધ ધરાવે છે, પણ જ્યાં જ્યાં બન્ને સિદ્ધાંતો મળતા આવે છે ત્યાં ત્યા, તથા જ્યાં ભિન્નતા હોય છે ત્યાં વેદ તથા ઉપનિષદના સિદ્ધાતને સાંખ્ય તદ્દન ઉશાડી દે છે. સાંખ્ય દર્શન કેવળ કાલ્પનિક સુધારારૂપ નથી, પણ પ્રયોગે કરી પણ સુધારારૂપ છે. કારણ તે બુદ્ધ શાસ્ત્રની સાથે સંબધ ધરાવે છે.

શ્વેતાશ્વતરની રચના સમયે સાખ્ય દર્શન નવું જ સ્થાપન થયલું ન હોવુ જોઇએ, પણ તે દર્શનનો સ્વીકાર કરનારા ઘણા જણ હોવા જોઇએ, જેમ કે મનુ સાખ્ય દર્શનને માનનારો હતો તેમ જ મહાભારતના ઘણા ભાગમાં સાંખ્ય દર્શનના સિદ્ધાંત દાખલ કરેલા છે. વળી આ મતના સ્થાપન કરનારની અંદર દૈવિ શક્તિ હોવી જોઇએ, એમ ઘણાનું માનવુ છે. આ સાંખ્યનો ઘણો ખરો ભાગ એવા વાદ-વિવાદાત્મકથી ભરેલો છે, જેને પૂર્ણ માનની લાગણીથી જોવામાં આવે છે. વેદના પૂર્ણ જ્ઞાતાઓ પણ એમ તો કબુલ કરે છે કે, સાખ્યના સિદ્ધાંતો કેવળ નિરીશ્વર વાદરૂપ નથી સાખ્ય તથા વેદાતની સત્યતાના સંબંધમાં મોટા મોટા વિદ્વાનોમાં પણ મતભેદ પડેલા જોવામા આવે છે. વેદાંત દર્શનના વિરુદ્ધ અવલંબન કરનારાઓનું આ સાંખ્ય દર્શન એક કેવળ વેદોના પરમર્શને અર્થે એક મહાન્ શસ્ત્રરૂપ છે જો સાંખ્ય તથા વેદાંત બેઉ દૈવી જ્ઞાન હોય તો તે બન્ને સત્યરૂપ હોવાં જોઇએ. પણ તે બેઉ દર્શનના સિદ્ધાંતો એક બીજાથી એવા તો વિરૂદ્ધ છે કે, બેમાંથી એક સત્યરૂપ હોવું જોઇએ તથા બીજું અસત્ય હોવું જોઇએ. તેમ જ જો બેઉ શાસ્ત્રો વેદપ્રતિપાદિત હોય તો એ તો ખુલ્લું જ છે કે, બીજું દર્શન સત્યને પ્રદર્શિત કરનારું

હોવું ન જોઇએ, કારણુ તે એક જ હેતુ સંબંધી ભિન્ન ભિન્ન બેઉ મતો દર્શાવે છે. ઉપનિષદ, મનુ તથા યાસ્કાદિમાંના કેટલાક ભાગોપરથી આ તો ખુલ્લું થાય છે કે, પ્રાચીન કાળથી જ વેદોમાં આવી રીતના અપવાદો જોવામાં આવે છે. આમ હોવાથી વેદાંત તથા સાંખ્યનાં સૂત્રોને એક બીજા સાથે મળતાં આવતાં કરવા માટે મહાન્ પ્રયાસો કરવામાં આવેલા હોવા જોઇએ, જેથી ઈશ્વરના પ્રકાશથી ઉત્પન્ન થયેલા વેદોની પવિત્રના સિદ્ધ થઈ શકે છે. આ રીતના હેતુથી જ બ્રહ્મસૂત્રના કર્તા ભગવાન્ વ્યાસે પતંજલિ યોગશાસ્ત્ર ઉપર ટીકા કરી છે, તે જ રીતે શ્રી શંકર ભગવાનના ગુરુ ગોવિંદાચાર્યના ગુરુ ગૌડપાદાચાર્યે ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકાપર ટીકા કરી છે તથા ભગવદ્ગીતામાં પણ એક પ્રકારનો ઉદ્દેશ સમાયલો છે.

આ રીતના બેઉ સિદ્ધાંતોનાં રહસ્યોને એક બીજા સાથે મળતાં કરવાના જેમ પ્રયાસો થયા છે તેમ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની રચના પણ તે જ ઉદ્દેશથી થયલી હોવી જોઇએ. સાંખ્ય તથા વેદાંત આ બેઉનું સમાધાન કરવાનો ઉદ્દેશ શ્વેતાશ્વતરમાં કેવી રીતે ઉતારવામાં આવેલો છે તે જાણવા પ્રથમ આ બેઉ દર્શનના સિદ્ધાંતો જાણવા જોઇએ.

વેદાંત દર્શનના સિદ્ધાંતો

વેદાંત દર્શન પ્રમાણે સૃષ્ટિના પરમ તત્ત્વરૂપ અર્થાત્ કારણ રૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે તથા તેના સિવાયની કોઇ પણ વસ્તુ છે જ નહીં. તે સર્વના કારણ રૂપ તથા સર્વ જગતમાં વ્યાપીને રહેલ છે. જો તેની મૂળ પ્રકૃતિને વિચાર કરીએ તો તે સત્-રૂપ, ચિત્-રૂપ તથા આનંદ-રૂપ છે. બ્રહ્મ મનનો વિષય નથી, તેમ જ તે કર્તા અથવા કર્મનો વિષય નથી, પણ તેમાં બેઉનો સમાવેશ થાય છે. કારણ બ્રહ્મ દરેક રીતે પૂર્ણ, સ્વતંત્ર તથા અનંત છે. બ્રહ્મને આનંદ સંબંધી પણ તે જ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે.

તેમ જ સત્ ચિત્ અને આનદ એક બીજાથી ભિન્ન એવા, મૂળ પ્રકૃતિના ગુણો નથી, પણ ખરૂં જોતા કેવળ બ્રહ્મનાં જ જૂદા જૂદા નામો છે. પરમાત્માની સાથે તુલના કરતા બીજી સર્વ વસ્તુઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી તથા તેમનાથી વિરુદ્ધ ગુણોને ધારણ કરે છે. સર્વ વસ્તુઓ જાતે અસ્તિ તથા ભાતિ આદિ ગુણોથી રહિત છે તથા જે અસ્તિત્વ તેઓ ધારણ કરે છે, તે કેવળ ઉપાદાન રૂપ છે તથા તેઓનું મૂળ અને સ્વતંત્ર કારણ ઈશ્વર છે. જગત અથવા જે વસ્તુ ખરેખર અસ્તિત્વમાં નથી તથા જે ચૈતન્યથી રહિત છે, તે પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે અને આ કારણથી સૃષ્ટિ અથવા સર્વનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જેથી અવ્યક્ત અવસ્થામા ન હોનારી વિશેષતાઓ વ્યક્તરૂપ થાય છે

સાંખ્યના સિદ્ધાંતો.

સાખ્ય દર્શન મુખ્યત્વે કરીને દ્વૈતતાવાળું છે, પણ વેદાંતની માફક અદ્વૈત મત સ્વીકારતું નથી. તેના મત પ્રમાણે જડ અને ચૈતન્ય આ બે વસ્તુઓ હોય છે, જેથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. સૃષ્ટિ પોતાના મુખ્ય કારણરૂપે વ્યવસાયાત્મક સ્વરૂપવાળા ચૈતન્યને આધીન છે. અને મૂળ પ્રકૃતિ, પ્રથમ ઉત્પાદક સ્વરૂપ, અથવા રૂપ અને ગુણોની વિશેષતાથી રહિત વસ્તુરૂપ કહેવામા આવે છે તે પ્રકૃતિ એકરૂપ, અનંતરૂપ, ચૈતન્યરૂપ, તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયથી રહિત છે. તે ભૌતિક કારણરૂપ છે, જેમાંથી સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આત્મા કેવળ દ્રષ્ટા, સાક્ષી, મંતા તથા જે કંઇ દ્રષ્ટ વસ્તુ છે તેથી અપરિચ્છિન્નરૂપે છે. આત્મા કર્તારૂપ તેમ ભોક્તારૂપ નથી. તે સ્વયં વિજ્ઞાનરૂપ તથા દ્રષ્ટા સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારના ગુણથી રહિત છે. વેદાંતમાં જેમ જીવરૂપ કહેવામાં આવે છે તેમ આમાં જીવોને અનંતરૂપ માન્યા છે આત્મા તથા પ્રકૃતિ આ બેના એકઠાપણાથી સૃષ્ટિનો વ્યવહાર ચાલે છે આત્મા

કેવળ કર્તાપણાના ગુણથી રહિત કેવળ દ્રષ્ટારૂપ છે તથા તે કાંઈ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિરૂપે છે, પણ અંધ છે તથા સ્રષ્ટાપણાના ગુણવાળી છે. તે વર્ણ તથા નિર્ણયથી રહિત છે તથા તેમાં અનેક ઘટનાઓ હોય છે જેનો અંત હોતો નથી. જેમ આ ઘટનાઓમાં પરિણામો જોવામાં આવે છે તેમ વિજ્ઞાનતત્ત્વરૂપ આત્માનું પ્રતિબિંબ વ્યવસાયતત્વરૂપ પ્રકૃતિમાં પડવાથી કાર્યરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ બાબતમાં અર્થાત્ સૃષ્ટિમાં આત્માની પરિચ્છિન્નતા વિષે સાંખ્યમાં બે ભાગો પડે છે. કેટલાકનું માનવું એમ છે કે, પરમેષ્ઠી પરમાત્મા પોતાના શાસનથી સર્વની ઉત્પત્તિ કરે છે. કેટલાકનું માનવું આથી ઉલટું છે. છતાં તે બન્ને ભિન્ન મતવાળાઓ અનંત આત્માઓ પોતાના અસ્તિત્વમાં એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, પ્રકૃતિ સ્વયંભૂરૂપ છે તથા જગતનું મુખ્ય કારણ કેવળ પ્રકૃતિ જ છે.

વેદાંત તથા સાંખ્યનું સાદૃશ્ય.

કેટલીક બાબતો એવી છે કે જેમાં વેદાંત તેમ જ સાંખ્ય બેઉ મળતાં આવે છે. આ બાબતો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) સૃષ્ટિ અથવા કાર્યોનો ક્રમ બેઉમાં એક જ સરખો છે. ઇન્દ્રિયોવડે જોવામાં આવતા સ્થૂલ ભૂતોની ઉત્પત્તિ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાંથી થાય છે, જે ઇન્દ્રિયોનો વિષય હોતો નથી. સાંખ્ય મત પ્રમાણે આ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કારણ રૂપ પ્રકૃતિમાંથી થાય છે તથા વેદાંત મત પ્રમાણે અવિદ્યા–માયાવડે ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૨) બેઉ શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે કાર્યોના કારણનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે કરીને એક છે, કારણ કે કારણરૂપ પ્રકૃતિની માફક અવિદ્યાનું પણ વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. તે બન્ને દિશા, કાલ અથવા વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત છે. સત્, ચિત્ તથા તમ આ ત્રણ રીતના ગુણો બેઉમાં છે.

(૩) બેઉ શાસ્ત્રોએ આત્માનું સ્વરૂપ એક જ રીતે વર્ણન કર્યું છે. તે પાંચ ભૌતિક કોઈ પણ વસ્તુથી ભિન્ન છે. તે કોઇ પણ પ્રકારની ભિન્નતાથી રહિત કેવળ જ્ઞાનરૂપ છે. સાંખ્ય પ્રમાણે જીવ પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે જીવ અપ્રાજ્ઞરૂપ છે છતાં તે પ્રવૃત્તિરૂપે છે. પ્રકૃતિ પ્રાજ્ઞરૂપ છે પણ તે અપ્રવૃત્તિરૂપ છે. વેદાંત પ્રમાણે અજ્ઞાનથી મુક્ત આત્માને જીવ કરીને કહેવામાં આવે છે.

જો આ પ્રમાણે આટલી બધી સાદૃશ્યતા બેઉનેવિશે રહેલી છે, તો પછી જે જે ખુલ્લી ભિન્નતા બેઉમાં છે, તેને એક એવા તોડપર લાવી શકાય કે, જેથી તે ભિન્નતાઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

આવી જ રીતના હેતુથી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની ઉત્પત્તિ થઇ છે તથા સાંખ્યની કેટલીક ભિન્નતાઓ જે જોવામાં આવે છે, તે સર્વ વેદાનપરથી ઉત્પન્ન થઇ છે તથા તે બાબતોને આ ઉપનિષદ્ વેદાંતની સાથેએકરૂપે કરે છે આ ઉપનિષદ પણ સૃષ્ટિનો ક્રમ, પ્રકૃતિમાંથી ભૂતોની ઉત્પત્તિ, પ્રજ્ઞા તથા સ્વયપ્રજ્ઞા આ સર્વ સાખ્યની બાબતોને સ્વીકારે છે. તે સાંખ્યની પરિભાષાને કબુલ કરે છે તથા કેવળ બ્રહ્મથી જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પણ માયા, અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન જ્યારે બ્રહ્મની સાથે જોડાય છે, ત્યારે જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વાતને પણ તે કબુલ કરે છે. આ રીતે તો સાંખ્યના કારણરૂપ તત્ત્વ તથા અવિદ્યા વચ્ચે કોઈ રીતની ભિન્નતા રહી નહિ. કારણકે સાંખ્યના પ્રથમ તત્ત્વરૂપ જે પ્રકૃતિ, તે જ માયારૂપ છે. વેદાંતને વિશે જેને આત્મા કહેવામાં આવે છે, તેજ પુરુષરૂપ છે. સાંખ્યમા કહેવામાં આવતો પુરુષ ભિન્ન નથી. પુરુષ કેવળ મંતવ્યરૂપ તથા કોઇ પ્રકારની ચેષ્ટાથી રહિત છે. આત્મા પણ તેજ પ્રકારનો છે. જો તે ઘણા આત્માઓને અધીન હોય તો જગતની ઉત્પત્તિ થઇ શકે નહિ. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આત્મામાંથી થાય છે તે ખુ-

ટલું જ છે. કારણ કે પ્રકૃતિના સર્વ કાર્યોમાં, જે પ્રકૃતિ જે અંધરૂપ છે તે જ મુખ્ય કારણ હોય તો પછી સંકલ્પની એકતા અશકય થઇ જાય. જેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે મહાન્ સમર્થ આત્મા હોવો જોઇએ બીજું જીવો સંસારના દુ:ખના ભોગવનારા હોય છે, તેથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ વિવેક તેઓમાં હોતો નથી. આથી ખુલ્લુ છે કે, જગતના સ્વતંત્ર કારણરૂપ પરમાત્મા અસ્તિત્વમાં છે, જે જગતથી પૂર્ણપણે સ્વતંત્ર છે તથા જેને અધીન આ સર્વ જગત્ રહેલું છે. આને બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. આ એક એવા કારણરૂપ છે કે, જેમાથી સર્વની ઉત્પત્તિ તથા જેને વિશે સર્વનો લય થાય છે.

માયા—સ્થૂલ કાર્યનું પ્રથમ કારણ જીવ તથા ઈશ્વર આ સર્વ બ્રહ્મને વિશે રહેલાં છે. પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે- એક વ્યક્ત તથા બીજી અવ્યક્ત, અવ્યક્તાવસ્થામાં પ્રકૃતિ, અર્થાત્ પ્રધાન અગર જો કે બ્રહ્મને અધીન છે, છતાં તે નાશથી રહિત છે. પ્રકૃતિ વ્યક્તાવસ્થામા શાશ્વતરૂપ નથી. કારણ બ્રહ્મ કે જેમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં જ્યાં સૂધી તેનો લય નથી થતો હોતો ત્યાં સૂધી પ્રકૃતિના કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થયા જ કરે છે. આ કાર્યને વિશે ઇશ્વરની સત્તા વ્યાપી રહેલી છે, તથા તે કાર્ય જીવના ઉપભોગને માટે કરવામાં આવેલું હોય છે. પરમાત્માની માફક જીવો પણ શાશ્વતરૂપ છે. પણ તેઓ પ્રકૃતિને અધીન છે. બીજી તરફ પરમાત્મા કેવળ સાક્ષીરૂપ છે તથા તેનાવડે કાર્યરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

શ્વેતાશ્વર ઉપનિષદમાં આજ પ્રકારનો સામાન્ય ઉપદેશ છે તથા આરભમાં ચક્ર અને નદીના બે દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે. આ દૃષ્ટાંતોમાં જ કર્તા પોતાના સિદ્ધાંતના મુખ્ય હેતુઓનું દિગ્દર્શન કરે છે. વેદાંતના વિચાર પ્રમાણે સર્વત્ર વ્યાપક એવા બ્રહ્મને પ્રતિષ્ઠારૂપ

માનવામાં આવ્યા છે તથા સાદૃશ્યતાવાળા સર્વ વિષયોનો નિશ્ચય સાંખ્યના વિચાર પ્રમાણે કરવામા આવે છે. આ ઉપનિષદમાં કેવા પ્રકારનો યોગ દર્શાવવામા આવ્યો છે, તે હવે જોવાનું છે. આ યોગનો સિદ્ધાંત સાંખ્યથી જરા પણ ભિન્ન નથી. કારણ અગર જો કે યોગને વિશે કહ્યું છે કે, સમર્થ ઈશ્વર જગતના કારણરૂપ છે, છતાં સાંખ્ય મત પ્રમાણે આ સર્વ અસંખ્ય જીવોનુ અસ્તિત્વ ઈશ્વરથી ભિન્ન છે શ્વેતાશ્વરમા આ બાબતનો નિષેધ કરવામા આવ્યો છે ઈશ્વર સર્વમાં રહેલ છે તથા જે યોગના સાધનોવડે મનુષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાન પામવાને યોગ્ય થાય છે, તેવી સાધનાઓનુ આમાં વર્ણન કરવામા આવ્યું છે.

જગતના બંધનોમાથી છૂટા થવું, શરીરના દુ ખ માંથી મુક્ત થવું તથા જન્મમરણના ફેરામાથી છૂટા પડવું, આ જ મનુષ્યમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ રહેલો હોય છે. આ ઉદ્દેશ બ્રહ્મવિદ્યાવડે સિદ્ધ થઇ શકે છે, જેમા કહ્યુ છે કે, બ્રહ્મ જગતથી ભિન્ન છે. માયા અથવા શક્તિના યોગે કરી બ્રહ્મ જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે તથા મનુષ્ય ખરૂં જોતા બ્રહ્મરૂપ જ છે આ પ્રકારનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇન્દ્રિયો તથા મનના પર વિજય મેળવવો જોઇએ આ વિજય મેળવવામાં કેટલાક સાધનો હોય છે, જેવા કે શરીરને સ્થિર રાખવું, પૂરક, કુંભક, તથા રેચકવડે પ્રાણાયામ કરવા તથા ધ્યાન કરવા બેસવાની જગ્યા શાંત હોવી જોઇએ અગર જો કે વેદાંતશાસ્ત્રમા પણ યોગના કેટલાક નિયમો દર્શાવવામા આવ્યા છે, છતા ઘણું કરીને આ બાબતો યોગશાસ્ત્ર માથી લીધેલી હોવી જોઇએ

શ્વેતાશ્વર ઉપનિષદનો કર્તા વેદાંત તથા સાંખ્યદર્શનના સિદ્ધાંતને એકત્ર કરવાના પ્રયાસમા વિજયી નિવડયો છે કે નથી નિવડયો, તે સંબંધી આ સ્થળે આપણે એકલો ઊહાપોહ કરવાનો નથી, તેમજ સર્વત્ર વ્યાપકરૂપ કારણ

સંબંધીનો એકલો વિચાર કરવાનો નથી, પણ શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ એ જ એક સ્વતંત્ર કારણરૂપ છે તથા માયા અને પ્રકૃતિ બેઉ એક છે, આ બેઉ વિશે પ્રથમ વિચાર કરવો, એ અત્યંત આવશ્યકીય છે. છેવટમાં આપણે એટલું તો માની લઇએ છીએ કે, જે જે વિરુદ્ધ વિચારો બેઉ શાસ્ત્રમાં છે તેનો તીક્ષ્ણતાથી વિચાર કરી સમાધાન કર્યું નથી. પણ તે ભિન્ન ભિન્ન મતોને તુલના કર્યા સિવાય ઉપલક ઉપલક ઉઠાડી દીધા છે.

આ ઉપનિષદની રચના પૂર્વાપરના સંબંધથી રહિત છે. વેદ તથા બીજા ઉપનિષદોમાંથી ઘણા ભાગો આ ઉપનિષદમાં લીધેલા હોવાથી, એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે, એક મૂળ ઉપનિષદ કરવા કરતાં જૂદાં જૂદાં બધાંમાંથી એકઠું કરી એને બનાવેલ હોવું જોઇએ તથા કર્તા પોતાના વિચારોને ન્યાય પુરઃસર પ્રદર્શિત કરવા કરતાં અન્ય પ્રમાણોના પર આધાર રાખે છે. કારણકે કાંઇ પણ ખુલ્લા કારણ સિવાય એમાં ઘણાં પુનરાવર્તનો આવે છે. આ પુનરાવર્તનો શંકર મત પ્રમાણે દુર્બોધ્ય અર્થને પૂર્ણપણે મનપર ઠસાવવા માટે આપવામાં આવેલાં હોવાં જોઇએ.

कृष्ण यजुर्वेदीय श्वेताश्वतर उपनिषद्.

ॐ सह नाववतु । स ह नौ भुनक्तु । स ह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

(આનો અર્થ તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લીના શાંતિપાઠમાં આવી ગયો છે.)

પ્રથમ અધ્યાય.

બ્રહ્મનિરૂપણ.

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठाः । अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्त्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મવાદીઓ માંહોમાંહે કહે છે કે, બ્રહ્મ એ કયું કારણ છે? શેમાંથી આપણી ઉત્પત્તિ થઇ છે? શેનાવડે આપણે જીવીએ છીએ? છેવટે આપણે શાને વિશે સુખે કરી રહીએ છીએ? હે બ્રહ્મવેત્તાઓ! સુખ અથવા દુઃખને વિશે નિયંત્રિત થયેલા આપણે કોના નિયમને અનુસરી ચાલીએ છીએ? ૧

ટીકા:—किम् શબ્દને સર્વનામ લઇએ તો તેનો અર્થ એ થાય કે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે. તેમ જો પ્રશ્નાર્થના ચિહ્ન તરીકે લઇએ તો તેનો અર્થ એ થાય કે, બ્રહ્મ કારણ રૂપ છે કે અકારણ રૂપ છે તથા તેમ હોવાથી બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણરૂપ છે કે નિમિત્ત કારણ રૂપ છે અથવા બેઉ રૂપ છે? છેવટે એટલે જગતના પ્રલય સમયે. બ્રહ્મવેત્તાઓ અર્થાત્ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશના જ્ઞાતાઓ. ૧.

कालःस्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिःपुरुष इतिचिन्त्यम् ।
संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥२॥

શબ્દાર્થઃ—શું કાલ બ્રહ્મરૂપ અર્થાત્ કારણરૂપ છે? શું વસ્તુનું સ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ છે? શું નિયતિ-કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થતાં આવશ્યકીય ફળો બ્રહ્મરૂપ છે? શું યદૃચ્છા અર્થાત્ આકસ્મિક ઉત્પન્ન થનારી શક્તિ બ્રહ્મરૂપ છે? શું પંચમહાભૂતો બ્રહ્મરૂપ છે? શું યોનિ-પ્રકૃતિ બ્રહ્મરૂપ છે? અથવા તો શું આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે? આ સંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ. આ સઘળાનો સમૂહ બ્રહ્મરૂપ નથી, કારણ આત્મા સત્‌રૂપ છે. વળી આત્મા સુખ દુઃખના કારણરૂપ હોવાથી સૃષ્ટિના કર્તારૂપ થવાને અશક્તિવાન્ છે. ૨

ટીકાઃ—શ્રી શંકર ભગવાન આ સ્થળે જે યોનિશબ્દ આપવામાં આવ્યો છે, તેને બીજી ૭ વસ્તુઓ સાથે જોડે છે, જેથી યોનિનો અર્થ કારણ અથવા ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ કે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, યદૃચ્છા, ભૂત તથા આત્મા. આ છમાંથી કોણ યોનિ-કારણરૂપ છે? જો આ પ્રમાણે હોય તો યોનિ શબ્દ આ ૭ વસ્તુની વચમાં મૂકતે નહિ. વળી ઉપર પ્રમાણેનુ વિવેચન સાંખ્યના સિદ્ધાંતને વધારે મળતુ આવે છે તથા આપણે પૂર્વે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે, આ આખું ઉપનિષદ્ વેદાંત તથા સાખ્યને સંમેલન કરનારું છે. આ સઘળાનો સમૂહ બ્રહ્મરૂપ નથીઃ—આ સ્થળે ભાવ પૂર્ણ થવા નીચે પ્રમાણેનું વાક્ય અધુરૂં છેઃ—જો ઉપર દર્શાવેલ સાત વસ્તુઓ કારણરૂપ હોય તો તે કાંતો એક એક ભિન્ન કારણરૂપ હોય અથવા તો સઘળી વસ્તુનો સમૂહ કારણ રૂપ હોય. એકેક ભિન્ન કારણરૂપ થઈ શકે નહિ, કારણ તે અનુમાન પ્રમાણથી ભિન્ન છે. બ્રહ્મ કારણરૂપ નથી, અકારણરૂપ નથી અથવા બન્નેરૂપ નથી અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપે કરીને કારણરૂપ કેવી રીતે થઈ શકે! હવે પછીના મંત્રમાં આને વિશે ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે. ૨

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
यःकारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः॥३॥

શબ્દાર્થ—ધ્યાન તથા યોગને અનુસરનારાઓએ દેવાત્માની શક્તિને (સૃષ્ટિના કારણ રૂપે) પોતાના ગુણો-વડે ઢંકાયલી જોઇ, જે કારણોને વિશે કાલ પ્રથમ છે તથા આત્મા છેવટે છે તે સર્વના અધિષ્ઠાતારૂપ આ દેવાત્મા છે.

ટીકા:—देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्:-આના સબંધમા શ્રી શંકર ભગવાન્ નીચે પ્રમાણે વિવેચન આપે છે (૧) દેવાત્મ શક્તિ એ ઇશ્વરની પોતાની શક્તિ જાણવી, અર્થાત્ ઇશ્વરને આશ્રયીને રહેલ શક્તિ જાણવી શક્તિનો અર્થ માયા અથવા પ્રકૃતિ છે આ માયા સત્વ, રજ અને તમ નામના ગુણોથી ઢંકાયલી હોય છે (૨) देवात्म शक्ति-देवात्मना अवस्थिताम् शक्तिं અર્થ-જે શક્તિ ઇશ્વરની સાથે સાદૃશ્યતાને ધરાવનારી છે તે આ રીતે 'સ્વગુણા' શબ્દે કરી સર્વ શક્તિમાન્ તથા સર્વત્ર વ્યાપક ઇશ્વરના પોતાના ગુણો જાણવા. (૩) શક્તિ એ દેવના સ્વરૂપવાળી છે તથા દેવની તુલના બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રૂદ્રની સાથે હોવાથી દેવ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયના કર્તા છે આ રીતે સ્વગુણ વડે ત્રણ દેવોને લેવા અર્થાત્ સાત્વિકતાવડે બ્રહ્મા, રજતાવડે વિષ્ણુ અને તમપણાવડે શિવને જાણવા, જેનાવડે પરમાત્મા દેવ ઢંકાયેલ છે. (૪) દેવ, આત્મા તથા શક્તિ અર્થાત્ ઇશ્વર, જીવન તથા પ્રકૃતિ, જેને બ્રહ્મરૂપ ગણવામા આવે છે તથા સ્વગુણોએ માયાના અનેક બંધનો છે, જેનાવડે બ્રહ્મ ગૂઢ છે. (૫) દેવાત્મ શક્તિ એ દેવની સર્વ સામર્થ્યરૂપ શક્તિ છે, જેનાવડે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થયા કરે છે તથા જે શક્તિ પોતાના ખાસ ગુણોવડે ઢંકાયલી રહે છે ૩.

तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्द्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।
अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥४॥

શબ્દાર્થ—એક નેમિવાળું, ત્રણ પાટાઓથી ઢંકાયલું, સોળ ધારવાળું, પચાસ આરાઓવાળું, વિશ પ્રતિઆરાઓ-વાળું, આઠગણા છ અર્થાત્ અડતાળીસ ખીલાઓવાળું, ભિન્ન સ્વરૂપવાળા એક દોરડાથી બંધાયલું, ત્રણ પ્રકારના માર્ગોને વિશે ગમન કરનારું, બે ચિહ્નોવડે એક

વર્તન કરવાવાળું જાણે એક ચક્ર હોયની શું, તેની માફક સર્વ કારણોના અધિષ્ઠાના પરબ્રહ્મને જાણવા. ૪

ટીકા:—એક નેમિવાળું:—એક અવ્યાકૃત આકાશ, માયા, મૂલ પ્રકૃતિ, શક્તિ અથવા અવિદ્યા જાણવી અથવા જેને આશ્રયે અખિલ સૃષ્ટિ છે એવા કારણને જાણવું. ત્રણ પાટા—ત્રણ ગુણો જેવા કે સત્વ, રજ અને તમ. સોળ ધારો—સાંખ્યના સોળ તત્વો જેનાવડે સૃષ્ટિ પૂર્ણ થાય છે. આ સોળ તત્વો નીચે પ્રમાણે છે—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એક મન એ રીતે અગીઆર અંતરિન્દ્રિયો તથા પાંચ બાહ્યેન્દ્રિયો જેવી કે પૃથ્વી. અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ. કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે ૧૬ નેમિ નીચે પ્રમાણે છે—જેમકે વિરાટ તથા સૂત્રાત્મા, જેનાવડે સૃષ્ટિ પૂર્ણ થાય છે તથા ૧૪ લોક મળી કુલ્લે સોળ ગણે છે.

પચાસ આરાઓ—૫ અવિદ્યાની પાંચ જાતિઓ જેવી કે તમ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર તથા અંધ તામિસ્ર. ૨૮ અશક્તિઓ જેવી કે બધિરતા, મૂર્છા, કુષ્ટતા, અંધતા, ગંધનો અભાવ, મૂકતા, પંગુતા, ગતિવૈકલ્યતા, બદ્ધ કોષ્ટતા, નપુંસકત્વ, તથા ચિત્તની ભ્રમતા, આ અગિયાર ખામીઓ ઇન્દ્રિયોના અભાવવડે હોય છે તથા સત્તર ખામીઓ બુદ્ધિના અભાવથી થાય છે, જેમાં નવ તુષ્ટિના અભાવથી થાય છે, તથા આઠ સિદ્ધિના અભાવથી થાય છે. આ આઠ સિદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે છે—તાર, સુતાર, તારયન્તી, પ્રમોદ, પ્રમોદિત, પ્રમોદમાન, રમ્યક, તથા સત્પ્રમોદિત. શ્રી શંકર ભગવાન્ આઠ સિદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે કહે છે—પ્રકૃતિના સંબંધથી જ્ઞાનના સંસ્કાર રૂપ સિદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતી ત્રણ જાતો, અધ્યાત્મ, અધિભૂત તથા અધિદૈવ, આ ત્રણ પ્રકારની દુઃખની ભિન્નતાથી ઉત્પન્ન થતી ત્રણ જાતો, તથા ગુરૂ તરફ દર્શાવવામાં આવતી ઔદાર્યતા તથા મિત્ર પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થતી બે પ્રકારની સિદ્ધિઓ, એમ આઠ સિદ્ધિઓ કહે છે. વીશ પ્રતિઆરાઓ—દસ ઇન્દ્રિયો તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયો, એમ કરી વીશ પ્રતિઆરાઓ જાણવી. ૪૮ ખીલાઓ—પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો—પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, એમ મળી કુલ્લે આઠ, ચામડીના અંદરનો ભાગ, બહારનો ભાગ, માંસ, રક્ત મજ્જા, અસ્થિ મેદ, તથા રેત મળી કુલ્લે આઠ, અણિમા, મહિમા, લઘિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઇશત્વ તથા

વશિત્વ આ આઠ સદ્દગુણ, જ્ઞાન, વિરાગ, દૈવિક શક્તિ, દુર્ગુણ, અજ્ઞાન, વિરાગનો અભાવ તથા દૈવિક શક્તિનો અભાવ એમ મળી કુલ્લે આઠ. બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો, પિતરો તથા પિશાચો મળી કુલ્લે આઠ દેવો. આત્માના આઠ સદ્દગુણો જેવા કે, સર્વ ભૂત માત્રપર દયા, ક્ષમા, આક્ષેપનો અભાવ, મનની પવિત્રતા, શ્રમનો અભાવ, અભ્યુદય, તથા દારિદ્રપનો અભાવ, એમ કુલ્લે આઠ આ રીતે સઘળું મળી ૪૮ ખીલાઓ થાય છે. દોરડુ–ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની કામનારૂપી દોરડું. ત્રણ માર્ગો–સદ્દગુણ, દુર્ગુણ તથા જ્ઞાનના માર્ગો. એક પરિવર્તન–માયા જે પુણ્ય તથા પાપના કારણરૂપ હોય છે. ૪.

पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।
पञ्चावर्त्तां पञ्चदुःखौघवेगाम् पंचक्लेशभेदां पञ्चपर्व्वामधीमः ॥५॥

શબ્દાર્થ.—જે નદીનું જળ પાંચ સ્રોત (પાંચ બુદ્ધીન્દ્રિયો) માંથી ઉત્પન્ન થયું છે, જે નદી પાંચ કારણો (પાંચ ભૂતો) વડે ભયંકર તથા વક્ર છે, જે નદીના તરંગો પાંચ વાયુઓ રૂપ છે, જે નદીનું મૂળ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ઉત્પન્નકર્તા રૂપ છે, જે નદીને પાંચ આવર્તો (પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો) છે, જે પાંચ પ્રકારના દુ ખના પ્રવાહવડે વેગવાળી છે, જે પાંચ પ્રકારના કલેશથી વિભક્ત થયેલ છે તથા જેને પાંચ વિભાગો છે, આવા નદરૂપ પરબ્રહ્મનું અમે ચિંતન કરીએ છીએ. ૫

ટીકા:—ઇન્દ્રિયોના વિષયો પાંચ આવર્તો રૂપ છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, આ પાંચને આવર્ત કહેવામાં આવે છે. કારણ કે આને વિશે જીવ ડૂબી જાય છે. પાંચ પ્રકારનાં દુ ખો નીચે પ્રમાણે છે —ગર્ભાવસ્થાનું દુ ખ, જન્મતી વખતનું દુ ખ, જરાદિ અવસ્થાનું દુ ખ, રોગથી ઉત્પન્ન થતું દુ:ખ તથા મૃત્યુથી થતું દુ:ખ. મૂળમાં **पचाशद्भेदा** એવો પાઠ છે, પણ શ્રી શંકર ભગવાન **पचक्लेशभेदाम्** એવો પાઠ લે છે, જે પાઠ વધારે યોગ્ય લાગવાથી તેને અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ૫.

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहंते अस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।
पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥

શબ્દાર્થ—જ્યાં સુધી આત્મારૂપી હંસ પોતાને તથા ઇશ્વરને ભિન્નરૂપે માને છે, ત્યાં સુધી તે હંસ, સર્વ ભૂતોના લય તથા કારણરૂપ તથા અનંત રૂપ બ્રહ્મચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે. જ્યારે તેને પરમાત્માનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ જીવ અને ઇશ્વર એક છે, એવું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

ટીકાઃ—हन्ति गच्छति अध्वानमिति हंस જીવને હંસ કરી કહેવામા આવે છે, કારણ તે માર્ગને વિશે ભ્રમણ કરે છે. ૬.

उद्गीतमेतत्तु परमन्तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाऽक्षरञ्च ।
अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः

શબ્દાર્થઃ—આને ખરેખર પરમ બ્રહ્મ કરી કહેવામાં આવે છે. આ પરમ બ્રહ્મમાં ભોક્તા, ભોગ્ય તથા ઇશ્વિર આ ત્રણ વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે. આથી તેને સારા પ્રતિષ્ઠારૂપ (આશ્રય રૂપ) તથા અક્ષર રૂપ (અનાશવાન્) કરી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે બ્રહ્મવેત્તાઓ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે તથા સમાધિને વિશે દૃઢ થાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રપંચથી રહિત સર્વાત્મ ભાવરૂપ પરબ્રહ્મને જાણી, તેઓ જન્મના દુઃખમાંથી મુક્ત થાય છે. ૭

ટીકાઃ—આને અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મને પરમ બ્રહ્મ કરી કહેવામા આવે છે સર્વાત્મ ભાવરૂપ ઇશ્વરથી લઈ સ્થૂલ ભૂત સુધી સર્વ ઉત્પત્તિને સર્વાત્મ ભાવ કરી કહેવામા આવે છે યોનિમુક્ત—જન્મ, જરા તથા મૃત્યુના દુઃખમાથી મુક્ત ૭.

संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चात्मा बुध्यते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥८॥

શબ્દાર્થ—પરમેષ્ઠી વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત (કાર્ય તથા કારણ) થી જોડાયલા, તેમજ ક્ષર અક્ષરથી જોડાયલા આ વિશ્વનું પાલન કરે છે. પણ જે જીવ ઇશ્વરરૂપ નથી તે ભોક્તાપણાના ભાવથી બંધાયલો હોય છે. જ્યારે આ જીવ બ્રહ્મને ઓળખે છે, ત્યારે તે સર્વ બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. ૮

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।
अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विं दते ब्रह्मह्येतत् ॥९॥

શબ્દાર્થ—(બ્રહ્મ વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત અવસ્થામાં વિશ્વનું પાલન કરે છે તથા જીવ બંધનોથી બંધાયલો છે એટલુંજ નહિ પણ) બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ છે, બેઉ અજન્મા છે, એક સર્વ શક્તિમાન્ છે તથા એક શક્તિથી રહિત છે. માયા અજ (જન્મથી રહિત) છે તથા તે ભોક્તા અને ભોગ્યવડે જોડાયલી છે. આત્મા અનંત છે તથા તેનું સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ છે અને તેથી કર્તાપણાથી રહિત છે. આ ત્રણ પ્રકારના જગતરૂપ બ્રહ્મને જે મનુષ્ય ઓળખે છે, તે સર્વ પ્રકારના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. ૯

ટીકા:—એક સર્વ શક્તિમાન્ છે=બ્રહ્મ સર્વ શક્તિમાન્ છે તથા બીજો અર્થાત્ જીવ શક્તિથી રહિત છે જ્યારે પરમાત્મા ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગના વિકારથી મુક્ત હોય છે ત્યારે તેને માયા, સર્વના ઉત્પન્ન કર્તારૂપ અથવા અજ કરી કહેવામાં આવે છે. માયાની શક્તિથી જોડાવાને લીધે ઈશ્વર વિશે ભોક્તા ભોગ્ય આદિની ભિન્નતાઓનો ભાસ થાય છે. જો આત્મા અનંતરૂપ હોય તથા તેનું સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ હોય તો તે કર્તાપણાથી રહિત હોવો જોઇએ. કારણ કે કર્તાપણું એક સાંસારિક ગુણ છે, જેનો સમાવેશ સર્વાત્મભાવ વિશે થાય છે કારણ જે તેની પાસે છે તેની તે ઉત્પત્તિ કરતો નથી. ત્રણ પ્રકારનું જગત=ભોક્તા, ભોગ્ય તથા તેના વિષયવાળું જગત્ ૯

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।

तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—પ્રથમ પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન ક્ષર (નાશવાન્) છે. ઇશ્વરને હર કરી કહેવામાં આવે છે. કારણ તે અવિદ્યાદિનો નાશ કરે છે. આ હરને અમૃતરૂપ તથા અક્ષરરૂપ કરી કહેવામાં આવે છે. તે એક દેવ ક્ષર એવી પ્રકૃતિ તથા જીવનો નિયામક છે. આ પર બ્રહ્મનું ચિંતવન કરવાથી, તેની સાથે અખિલ જગતને જોડવાથી તથા તત્ત્વ ભાવે કરી આત્માનું ચિંતવન કરવાથી છેવટે વિશ્વની માયાની નિવૃત્તિ થાય છે. ૧૦.

ટીકા:—પ્રધાન પ્રકૃતિ-સર્વ સૃષ્ટિનું કારણ પોતે ક્ષરરૂપ-નાશવાન્ નથી. આ પ્રકૃતિ સાંખ્ય તથા વેદાંત પ્રમાણે આદિથી રહિત છે તથા પૂર્વના મંત્રમાં આ પ્રકૃતિને અજ કરી કહેવામાં આવે છે. ઇશ્વર તથા પ્રકૃતિની વચ્ચે કેવા પ્રકારની ભિન્નતા રહેલી છે, તે દર્શાવવા અથવા ઉપનિષદના વચન પ્રમાણે જેને કેવળ મોક્ષાવસ્થા પ્રાપ્ત થયલી છે તેને માયાને દરેક અંશ નાશ પામવો જોઇએ. આથી પ્રકૃતિને ક્ષરરૂપ કહેવામાં આવી છે. ૧૦

ज्ञात्वा देवं सर्व्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
तस्याऽभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्य्यं केवल आप्तकामः ॥

શબ્દાર્થ—દેવ-બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે અવિદ્યા દુઃખાદિ સર્વ બંધનોનો નાશ થાય છે. દરેક પ્રકારના દુઃખનો ક્ષય થવા સાથે જન્મ તથા મરણ બંધ પડે છે. ઇશ્વરના જગતની સાથના અભિધ્યાનવડે બ્રહ્મની તૃતીયાવસ્થા, જે વિરાટરૂપ છે, જગતના કારણરૂપ છે તથા જેની શક્તિ વિશ્વને સમાનરૂપ રાખે છે તે શરીરના ત્યાગ પછી પ્રાપ્ત થાય છે. જગતના કોઇપણ પ્રકારના સંબંધથી રહિત સ્વતંત્ર પ્રકૃતિરૂપે જો બ્રહ્મનું ચિંતન કરવામાં આવે છે તો મનુષ્યને સર્વ કામનાની પ્રાપ્તિ થાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મના મૂળ સ્વરૂપે કરી તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૧૧.

ટીકા—આ મંત્ર વિષે બે પ્રકારની ઉપાસનાઓનું તેના ફળ સાથે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મના ચિંતનથી દુ ખની નિવૃત્તિ થાય છે. જગતના ગુણોથી યુક્ત એવા બ્રહ્મનું અર્થાત્ સગુણ બ્રહ્મનું જો ચિંતન કરવામાં આવે છે તો વિરાટ અથવા સ્રષ્ટાનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કોઈ પણ પ્રકારના ગુણોથી રહિત અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપે જો તેનું ચિંતન કરવામા આવે છે, તો તેનુ ફળ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातःपरं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा सर्व्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મનું આ નિર્ગુણસ્વરૂપ શાશ્વતરૂપે જાણવું તથા આત્મામા રહેલારૂપે અર્થાત્ પોતાના પ્રભાવને વિશે રહેલું જાણવું, આ બ્રહ્મ સિવાય અન્ય કાંઇ જાણવાયોગ્ય રહેતું નથી. ભોક્તારૂપ જીવ, ઉપભોગના વિષયો તથા ઈશ્વર આ ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્મને ઓળખવાવડે મનુષ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨

वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।
स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે અગ્નિનું સ્વરૂપ તેના કારણરૂપ કાષ્ઠમાં ગૂઢ રહેલું હોય છે, તથા તેથી જોવામાં આવતું નથી તથા તે સમયે તેના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશ હોતો નથી, છતાં મથનરૂપ ઉપાયે કરી કાષ્ઠરૂપ કારણમાં તે જોવામાં આવે છે. તે જ રીતે ૐકારરૂપ પ્રણવ શબ્દના ઉપાયે કરી આત્મા શરીરને વિશે જોવામાં આવે છે. ૧૩

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ—પોતાના શરીરને નીચેની અરણી કરી તથા પ્રણવરૂપી ૐકારને ઉપરની અરણી કરી મનુષ્ય મથનરૂપ

પૂર્ણ યોગાભ્યાસે કરી, જેમ ગૂઢ અગ્નિઘર્ષણરૂપ ઉપાયવડે દૃશ્ય થાય-છે તેમ ઈશ્વરને જોઇ શકે છે. ૧૪

तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिरापः स्रोतः स्वरणीषु चाग्निः। एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥१५॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે તલને પીલી તેમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે, દહીંને વલોવી તેમાંથી જેમ માખણ કાઢી લેવામાં આવે છે, જમીન ખોદવાવડે સૂકાયલી નદીમાં જળ જોવામાં આવે છે તથા બે અરણીઓને ઘસવાવડે તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઇન્દ્રિય તથા મનના દમનરૂપ તપ તથા સત્યવડે જે પુરુષ આત્માને જુવે છે, તે આત્માને પોતાના દેહમાં ગ્રહણ કરે છે. ૧૫

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम्। आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम्। तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥१६॥

શબ્દાર્થ—જેમ દૂધમાં ઘૃત રહેલું છે તેમ સર્વવ્યાપી આત્મારૂપે તેમ જ તપ તથા આત્મવિદ્યાના મૂળરૂપે જેને જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ છે, જેમાં પરમ શ્રેય સમાયલું છે. ૧૬

ટીકા:—उपनिषत् परम् ને બદલે કેટલેક સ્થળે उपनिषत् पदम् નામનો પાઠ જોવામાં આવે છે. તેમ કરવાથી અર્થ એ થાય કે, બ્રહ્મ જે ઉપનિષદના છેવટના હેતુ રૂપ છે તે. શબ્દે શબ્દનો આનો અર્થ એ થાય છે કે, બ્રહ્મ જેમાં પરમ શ્રેય રૂપે રહેલું છે તે. ૧૬

દ્વિતીય અધ્યાય.

સૂર્યની સ્તુતિ

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—સત્યની પ્રાપ્તિને માટે પ્રથમ મન તથા બુદ્ધિની ઇન્દ્રિયોને બ્રહ્મમાં યોજી, તથા અગ્નિદેવની જ્યોતિને જોયા પછી મનુષ્યે એવી રીતની સ્તુતિ કરવી કે, શ્રી સૂર્યભગવાન્ આજ રીતનું જ્યોતિ પૃથ્વીમાં અર્થાત્ મારા દેહમાં પ્રકટ કરો. ૧

ટીકા:—જે ઉપાયોવડે બ્રહ્મમા એકાગ્રતા થાય, તે ઉપાયોનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે. એકાગ્રતાની સિદ્ધિને માટે પ્રથમના ચાર શ્લોકોમા શ્રી સૂર્ય ભગવાનની સ્તુતિ કરવામા આવી છે, આ શબ્દેશબ્દ શુક્લ યજુર્વેદની સહિતામાથી લેવામાં આવેલ છે. तत्त्वाय-સત્યની પ્રાપ્તિને માટે આ પ્રમાણેનો પાઠ શ્રી શકર ભગવાને લીધો છે. કેટલીક પ્રતમા तत्त्वायને બદલે तनित्वा એવો પાઠ છે. મહિધર પોતાની ટીકામા तरित्वा પાઠ લે છે तरित्वा પાઠ લેવાથી આ શ્લોકનો તરજુમો એમ થાય કે, મનને પ્રથમ એકાગ્ર કર્યા પછી, તથા બુદ્ધિની ઇન્દ્રિયોને વિસ્તૃત કર્યા પછી શ્રી સૂર્યભગવાન્ જ્યોતિને મારા દેહમા પ્રકટ કરો ૧

युक्तेन मनसा वय देवस्य सवितुः सवे । सुवर्गेयाय शक्तया ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ —એકાગ્ર ચિત્તવડે શ્રી સૂર્ય ભગવાનની કૃપા સંપાદન કરી યથાશક્તિ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યે પ્રયાસ કરવો જોઇએ ૨

युक्त्वाय मनसा देवान् सुवर्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यत सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ.—જે ઇન્દ્રિયોની સહાયતાવડે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે ઇન્દ્રિયોને બુદ્ધિ તથા મન સાથે એક કર્યા પછી

શ્રી સૂર્ય ભગવાન્ પોતાના કિરણોદ્વારા તેઓમાં મહાન જ્યોતિ પ્રકટ કરો. ૩

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
विहोत्रा दधे वयुनाविदेक इन् मही देवस्य सवितुःपरिष्टुतिः ॥४॥

શબ્દાર્થ—સર્વત્ર વ્યાપક, અનંત તથા પરમેષ્ઠી શ્રી સૂર્ય ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે—હે ભગવન્ ! આપ સર્વ પ્રજ્ઞાવાન્ પ્રાણીઓના મનમાં ઉઠતા વિચારોના જ્ઞાતા છો, આપ કેવળ એકરૂપ કહેવાઓ છો, જે બ્રાહ્મણોએ પોતાના મનને વિષયોમાંથી ખેંચી લઈ આત્મામાં જોડયું હોય છે તથા જેઓએ પોતાની ઇન્દ્રિયોને પણ આત્મામાં યોજેલી હોય છે તેવા નિર્મળ અંતઃકરણવાળા બ્રાહ્મણોની યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓના આપ ધારણ કરવાવાળા છો. ૪

ટીકા:—આ મંત્રોનો ભાવ આ ઉપનિષદ્‌માં તેમ જ મહીધરની ટીકામા જૂદી જૂદી રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદમાં આ મંત્રો બ્રહ્મને લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે તથા મહીધરની ટીકા પ્રમાણે આ મંત્રો યજ્ઞોની ક્રિયાને લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે. ૪

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोका यन्ति पथ्येव सूराः ।
शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्राः आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—હું આપના પૂર્વના બ્રહ્મની ઘણા જ માન સહિત ઉપાસના કરું છું. જેમ વિવેકી પુરુષો સત્પથે જવાથી પ્રશંસાને પાત્ર બને છે, તેમ બ્રહ્મની સ્તુતિમાં યોજાયલા મારા આ શ્લોકો પ્રશંસાને પાત્ર બનો. અનંતરૂપ પ્રજાપતિના સર્વ પુત્રો અર્થાત્ દેવાદિઓ જેઓ સ્વર્ગના સ્થાનમાં રહે છે, તેઓ મારી આ સ્તુતિ શ્રવણ કરો. ૫

ટીકા:—વેબર ગ્રંથકારની યજુર્વેદની પ્રતમાં આ જ પ્રમાણેનો શ્લોક છે. પણ તેમાં નીચે પ્રમાણેનો ફેરફાર છે:—શ્લોકા યન્તિને બદલે વેબરની પ્રતમાં શ્લોક एतु એવો પાઠ છે તથા સુરા ને બદલે સુરેઃ એવો પાઠ છે તથા શ્રુણ્વન્તિ ને બદલે શ્રુણ્વન્તુ એવો પાઠ છે. આ બેઉ વચ્ચે કેવી રીતની ભિન્નતા રહેલ છે, તે દર્શાવવા માટે મહીધરની ટીકા પ્રમાણે આ મંત્રનો ભાવ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—હે યજમાન તથા તેની પત્ની! તમારે માટે હું હાલ નમોભિઃ નામના અન્નવડે બ્રહ્મ એ નામનું પ્રાચીન કર્મ કરું છું. (અહીં બ્રહ્મ એ શબ્દવડે બ્રાહ્મણ વર્ણને પણ અધ્યાહાર તરીકે લેવાય.) વિવેકી એવા યજમાનની કીર્તિ, જેમ અગ્નિમાં હોમાયલું હવિ વિસ્તારને પામે છે, તેમ બે લોકમાં વિસ્તારને પામો. અનંત પ્રજાપતિના સર્વ પુત્રો જેઓ પવિત્ર ધામમાં રહે છે, તેઓ યજમાનની સ્તુતિને શ્રવણ કરો. ૫

अग्निर्यत्राभिमथ्यते वायुर्यत्राभियुज्यते ।
सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—જે મૂલાધાર ચક્રમાં પ્રણવની સહાયતાવડે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવામાં આવે છે, જે ચક્રમાં વાયુનું રુંધન કરવામાં આવે છે તથા જેમાં ચંદ્ર અતિશય વિસ્તારને પામે છે તે સ્થાનમાં મારું મન જોડાઓ. અથવા આ શ્લોકનો બીજી રીતે નીચે પ્રમાણે તરજુમો થાય છે:- જે યજ્ઞમાં અગ્નિને સળગાવવામાં આવે છે, જે યજ્ઞમાં યજ્ઞિયપાત્રોમાં વાયુને રોકવામાં આવે છે તથા જે યજ્ઞમાં યજ્ઞિય પાત્રમાં સોમરસ રેડયા પછી બાકી વધે છે, તે યજ્ઞમાં મારું મન આસક્ત થાઓ.

सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्व्यम् ।
तत्र योनिं कृणवसे न हि ते पूर्तमक्षिपत् ॥७॥

શબ્દાર્થ:—ઉત્પન્ન કરનારા એવા શ્રી સૂર્ય ભગવાનની સહાયતાથી પૂર્વ બ્રહ્મની તમારે ઉપાસના કરવી જોઇએ. તમારે મનની એકાગ્રતા વડે તે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવો જોઇએ. કારણ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થવાથી ક્રિયા તમને બંધનકર્તા રૂપ થશે નહિ. ૭

त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य। ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्व्वाणि भयावहानि।८।

શબ્દાર્થ—છાતી, ગ્રીવા તથા મસ્તક આ ત્રણ ભાગોને સીધા તથા શરીરની બીજા ભાગોની સાથે સમાન રાખી તથા મન સહિત ઇન્દ્રિયોને હૃદયમાં દાબી દઈ, બ્રહ્મવેત્તા વિવેકી પુરુષે બ્રહ્મ અર્થાત્ ૐકાર પ્રણવરૂપી નામની સહાયતાથી જગતના સર્વ ભયકર પ્રવાહોને તરી જવા જોઈએ. ૮

ટીકા:—આ જ પ્રમાણેનો ભાવ ભગવદ્‌ગીતામાના ૫ મા અધ્યાયના ૨૭ મા શ્લોકનો તથા ૬ ઠ્ઠા અધ્યાયના ૧૧–૧૩ શ્લોકનો છે.

प्राणान् प्रपीडयेह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत। दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान् मनो धारयेताप्रमत्तः।९।

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે ખરાબ અશ્વોથી જોડાયલા રથને સારથિ નિયમમાં રાખે છે, તે પ્રમાણે વિવેકી પુરુષે પ્રમાદથી રહિત થઈ, પ્રાણોને નિરોધ કરી, પોતાની કામનાઓનું સંયમન કરી તથા નાસાપુટવડે આસ્તે આસ્તે શ્વાસ લઈ મનને નિયમમાં રાખવું.૯

ટીકા:—આ જ રીતનો ભાવ કઠોપનિષદના ૩ જી વલ્લીના ૪ થાથી ૯ મા સૂધીના મત્રમા રહેલો છે. ૯

समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः। मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्।१०।

શબ્દાર્થ—કાંકરા, અગ્નિ અને રેતીથી રહિત, શબ્દ, જળ તથા આશ્રયાદિ વડે મનને આનંદ પમાડે એવા, આંખને રમણીયતા પમાડે એવા, વાયુથી રહિત, ગુહાની અંદર રહેલા સમાન અને પવિત્ર સ્થળમાં બેસી મનુષ્યે પોતાના મનને ઈશ્વરની સાથે જોડવું જોઇએ.૧૦

नीहारधूमार्कानलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशिनाम्॥ एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे।११।

શબ્દાર્થઃ—જે યોગે કરી બ્રહ્મની અભિવ્યક્તિ થાય છે તે યોગની પૂર્વે આ રૂપો જોવામાં આવે છે—બ્રહ્મ આકળ, ધૂમ, ઉષ્ણતા, વાયુ, અગ્નિ, આગિઆ, વિદ્યુત, સ્ફટિક તથા ચંદ્રનાં રૂપોને ધારણ કરે છે. ૧૧

पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥

શબ્દાર્થઃ—પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ આ પંચ મહા ભૂતોના બનેલાં તથા પાંચ પ્રકારના યોગાત્મક ગુણો જેને વિશે વ્યક્ત છે એવા જે યોગીનું શરીર યોગાગ્નિવડે બળ્યા કરે છે, તે યોગીને રોગ, જરા તથા મૃત્યુ હોતાં નથી. ૧૨

પાંચ પ્રકારના યોગાત્મક ગુણો.

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च । गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે શરીર હળવું થઇ જાય છે. રોગથી રહિત થાય છે, મન કામનાથી રહિત થાય છે, જ્યારે શરીરનો વર્ણ તેજસ્વી બને છે, મોંમાંથી શબ્દ મધુર નિકળે છે, જ્યારે શ્વાસ સુગંધીવાળો નિકળે છે તથા મળ મૂત્ર અલ્પ થાય છે ત્યારે તેણે યોગની પ્રથમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કીધેલી કહેવાય છે. ૧૩.

यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत् सुधान्तम् ।
तद्वात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥१४॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે સુવર્ણ અથવા રૂપાનો કટકો જે મટોડીથી ઢંકાઇ ગયલો હોય છે, તે જ્યારે સાફ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેજસ્વી થઈ પ્રકાશે છે. તે જ રીતે જ્યારે દેહી આત્માના સત્ય સ્વરૂપને ઓળખે છે ત્યારે કૃતકૃત્ય બને છે, તથા તેના દરેક રોગની નિવૃત્તિ થાય છે.૧૪

यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्यत् ।
अजं ध्रुवं सर्व्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्व्वपाशैः ॥१५॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે યોગમાં લીન થયેલો યોગી, તેજની માફક વ્યક્ત થતા આત્માના સત્ય સ્વરૂપની સહાયતાથી, બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ, જે અજરૂપ, ધ્રુવરૂપ તથા માયાના સર્વ કાર્ય રહિત છે, તેને જૂવે છે ત્યારે તે સર્વ પ્રકારનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે.

ટીકા:—મૂળમાં જે તત્ત્વ શબ્દ છે તે સાંખ્ય શાસ્ત્રનો છે, જેનો અર્થએ થાય છે કે એક વસ્તુમાથી ઉત્પન્ન થતું તત્ત્વ, અર્થાત્ વસ્તુનુ સ્વરૂપ આ તત્ત્વનો તરજુમો નીચે પ્રમાણે પણ થઈ શકે, સર્વના સ્વરૂપથી રહિત અર્થાત્ સર્વ કહેતા પ્રકૃતિના સ્વરૂપથી રહિત

યોગીનું સર્વ વ્યાપકપણુ.

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स विजातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ—સર્વ દિશાઓ તથા સર્વ ઉપદિશાઓથી પૂર્વે જન્મેલ હિરણ્યગર્ભદેવરૂપ તે યોગી છે. આ યોગી ગર્ભમાં પણ રહેલ છે, તે જન્મને પામેલો હોય છે, ને જન્મને પણ પામશે અર્થાત્ તે યોગી સર્વ પ્રાણીમાં સર્વરૂપે કરી રહે છે. ૧૬

यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश । य ओषधीषु या वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ—જે દેવ અગ્નિમાં વ્યાપીને રહેલ છે, જે દેવ જળમા રહેલ છે, જે દેવ અખિલ વિશ્વને વ્યાપી રહેલ છે, જે ઓષધિઓમાં છે તથા જે દેવ વનસ્પતિને વિશે રહે છે, આ પ્રમાણેના સર્વવ્યાપી શ્રીભગવાનને મારા વારંવાર નમસ્કાર છે. ૧૭

તૃતીય અધ્યાય.

જીવઈશ્વર નિરૂપણ.

य एको जालवानीशत ईशनीभिः सर्वाँल्लोकानीशत ईशनीभिः । य एवैक उद्भवे सम्भवे च य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—માયાથી યુક્ત જે એક દેવ પોતાની નિયામક શક્તિવડે સર્વને નિયમમાં રાખે છે, જે દેવ પોતાની નિયામક શક્તિથી સર્વ લોકને નિયમમાં રાખે છે, તે એક છતાં સર્વ લોકની ઉત્પત્તિ તથા લય કરવા સમર્થ છે. જેઓ આ એક દેવને ઓળખે છે, તે અમૃતરૂપ થાય છે. ૧

ટીકાઃ—આ આખા અધ્યાયમાં જીવ અને ઈશ્વરની વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ અધ્યાયમાં મુખ્ય કરી પરમાત્માનો પ્રભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकान् ईशत ईशनीभिः । प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ દેવ એક છે તથા તેને રુદ્ર કરી કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મવેત્તાઓ આથી અન્ય દેવને માનતા નથી. તે દેવ પોતાની નિયામક શક્તિવડે આ લોકોને નિયમમાં રાખે છે. તે દરેક મનુષ્યમાં રહે છે. તે જ એક દેવ સર્વ લોકની ઉત્પત્તિ કરે છે, પાલન કરે છે તથા અન્તે સર્વનો સંહાર કરે છે. ૨

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે સર્વના ચક્ષુરૂપ છે, તે સર્વના મુખ-

રૂપ છે, સર્વના બાહુરૂપ છે, અને, તે સર્વના પાદરૂપ છે, તે દેવ મનુષ્યને હાથવડે જોડે છે, પક્ષીને પાંખોથી યુક્ત કરે છે. તે જ એક દેવે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કર્યાછે. ૩

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ--વિશ્વના અધિપતિ તથા મહર્ષિ એવા રુદ્ર, જેણે દેવોની ઉત્પત્તિ કરી છે તથા તેઓને પ્રભાવ આપ્યો છે તથા જેમણે પ્રથમ હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે દેવ અમોને શુભ બુદ્ધિ આપો.૪

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी । तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ.--હે રુદ્ર ભગવન્ ! આપનું સ્વરૂપ મંગલ કારક તથા આનંદને પમાડનારું છે. વળી આપનું સ્વરૂપ પુણ્યને પ્રકાશ કરનારું છે. હે સુખના આપનાર ! આપના સુખપ્રદ સ્વરૂપવડે અમારી તરફ પર્વતપર રહી કૃપાદૃષ્ટિથી જુવો. ૫

यामिषुं गिरिशंत हस्ते बिभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिꣳसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—પર્વતમાં રહી સુખને આપવાવાળા હે રુદ્ર ! દુષ્ટ પ્રાણીને વિશે નાંખવા માટે આપ જે શર પોતાના હાથમાં ધારણ કરો છો, તે મંગલસૂચક થાઓ. હે પાલક! આપ મનુષ્યની અથવા જગતની હિંસા મા કરો. ૬.

ततः परं ब्रह्मपरं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ईशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—અખિલ વિશ્વના કરતા શ્રેષ્ઠ, મહાન્, અનંત, સર્વ પ્રાણીમાત્રમા તેઓના શરીર પ્રમાણે ગૂઢ,

અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા એવા નિયામક બ્રહ્મને જે કોઇ ઓળખે છે, તે અમૃતરૂપ થાય છે ૭

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—અજ્ઞાનથી પર તેજરૂપ જે મહાન્ પુરૂષ છે તે પરમાત્માને હું જાણું છું. આ પરમાત્માને જે ઓળખે છે, તે મૃત્યુનું અતિક્રરણ કરે છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે આ પરમાત્માને ઓળખ્યા સિવાય અન્ય કોઈ પણ ઉપાય નથી ૮

यस्मात् परं नापरमस्ति किंचित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્માના કરતાં અન્ય કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ નથી, જેના કરતાં કોઇ પણ સૂક્ષ્મ નથી, જે પરમાત્મા કરતાં કોઈ મોટું નથી, જે અકંપાયમાન વૃક્ષની માફક જે એક પરમાત્મા સ્વર્ગમાં રહે છે, તે પુરુષવડે આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત થઇને રહેલ છે. ૯

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—આ પરબ્રહ્મને જેઓ જગતના કારણથી ભિન્નરૂપે, રૂપથી તથા ત્રણ પ્રકારના તાપથી રહિત જાણે છે, તેઓ અમૃતરૂપે થાય છે. આ રીતે જેઓ નથી જાણતા, તેઓ દુઃખથી મુક્ત થાય છે. ૧૦

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स भगवां स्तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ —આ પરબ્રહ્મ સર્વના મુખરૂપ, મસ્તકરૂપ તથા ગ્રીવારૂપ છે. તે સર્વ પ્રાણી માત્રના હૃદયરૂપી ગૃહામાં રહે છે. તે સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપી રહેલા છે તથા સર્વની સમૃદ્ધિના દાતા છે. આથી પરમાત્માને સર્વવ્યાપી તથા શુભના દાતા કરી કહેવામાં આવે છે. ૧૧

महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्त्तकः । सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ —આ પરમાત્માને મહાન્, પ્રભુરૂપ, પૂર્ણરૂપ, તથા સર્વના પ્રવર્તક કરી કહેવામાં આવે છે. આ પરબ્રહ્મને અતિશય નિર્મળ, આનંદનાનિયામક, જ્યોતિરૂપ તથા અવિનાશી કરી કહેવામાં આવે છે. ૧૨

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । हृदा मन्वीशो मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ —આને પૂર્ણ આત્મા-પુરુષરૂપ, અંગુઠાના જેવડા માપવાળા, સર્વના અંતરાત્મારૂપ, તથા દરેક મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેનારા કહેવામાં આવે છે. તેઓને જ્ઞાનના નિયામક તથા હૃદય અને મને કરી ગૂઢ કહેવામાં આવે છે. જે કોઇ આ રીતના પરમાત્માને ઓળખે છે, તે અમૃતરૂપે થાય છે. ૧૩

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ —આ પુરુષ હજાર મસ્તકવાળા, હજાર આંખોવાળા, તથા હજાર પાદવાળા કહેવામાં આવે છે. તે

જગતની અંદર તથા બહાર સર્વત્ર વ્યાપી રહી નાભિની ઉપર હૃદયમાં દશ આંગળ અધિક રહે છે. ૧૪

पुरुप एवेदꣳसर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ—આ પરમાત્મા પુરુષ જે કાંઈ છે તે સર્વના, જે કાંઇ હતું તેના, જે કાંઈ થવાનું છે તેના, અન્નવડે જે કાંઇ વૃદ્ધિ પામે છે તેના તથા જે કાંઈ અમૃતરૂપ છે, તેના નિયામક છે. ૧૫

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થઃ—દરેક સ્થળે તેના હાથો તથા પગો રહેલા છે, દરેક સ્થળે તેનાં ચક્ષુઓ તથા મુખ રહેલાં છે, દરેક સ્થળે તેના શ્રોત્રો રહેલા છે. તે જગતરૂપ શરીરને વિષે સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહેલ છે. ૧૬

सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शरणं बृहत् ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ—સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણો સાથે પ્રકાશને પામતા એવા તે પરમાત્મા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. આ પરમાત્મા સર્વના પ્રભુ, સર્વના નિયામક તથા સર્વના મહાન્ શરણરૂપ છે. ૧૭

ટીકા—સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણો—બાહ્ય ઇન્દ્રિયો તેમજ અંતરિન્દ્રય મનના ગુણો. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના ગુણો શબ્દ સ્પર્શાદિ છે તથા અંતરિન્દ્રિય મનના ગુણો સંકલ્પ વિકલ્પાદિ છે.

नवद्वारे पुरे देही हꣳसो लेलायते बहिः ।
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ—નવદ્વારવાળો દેહી હંસ (આત્મા) બાહ્ય વસ્તુઓને વિશે ગમન કરે છે. તે સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ જગતને વશ કરે છે. ૧૮

ટીકા—હંસ.—હન્તિ અવિદ્યાત્મકમ્ કાર્યમ્ અર્થ—જે અવિદ્યાનાં કાર્યનો નાશ કરે છે તે અથવા હન્તિ—ગચ્છતિ અધ્વાનમિતિ હંસઃ અર્થ—તે પોતાના માર્ગને વિશે ક્રમણ કરે છે માટે તેને હંસ કહેવામાં આવે છે. નવદ્વારો તે નીચે પ્રમાણે છે.—બે નેત્રનાં છિદ્રો, બે નાસિકાના છિદ્રો, બે કાનનાં છિદ્રો, મુખ, ઉપસ્થનું છિદ્ર તથા પાયુનુ છિદ્ર. આજ રીતનો શ્લોક ભગવદ્ગીતાના ૫મા અધ્યાયનો ૧૩ મો છે. ૧૮

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् १९

શબ્દાર્થ.—આ પરમાત્મા હાથ તથા પગથી રહિત છે, છતાં તે દોડે છે તથા સર્વ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. આ પરમાત્માને ચક્ષુ હોતાં નથી, છતાં તે સર્વ જોઇ શકે છે. તેમને શ્રવણેન્દ્રિયો ન હોવા છતાં તે સર્વ શ્રવણ કરી શકે છે. જે કાંઈ જ્ઞાતવ્ય છે તે સર્વને તે જાણે છે. આ પરમાત્માનો કોઇ પણ વેત્તા નથી. લોકો આ પુરુષને મહાન્ તથા અગ્ર કરી કહે છે. ૧૯

अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥२०॥

શબ્દાર્થઃ—જે સૂક્ષ્મ છે તે કરતાં આત્મા વધારે સૂક્ષ્મ છે. જે મહાન્ છે તે કરતાં આત્મા વધારે મહાન્ છે. આ આત્મા પ્રાણીની હૃદયરૂપી ગૂહાને વિશે રહેલો છે. જે મનુષ્ય, કર્મથી રહિત મહિમાવાન્ નિયંતાને વિધાતાની કૃપાથી જૂવે છે, તે શોકમુક્ત થાય છે. ૨૦

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥२१॥

શબ્દાર્થ—અનાશવાન્, પુરાણરૂપ, સર્વના આત્મારૂપ, વ્યાપકપણાના સ્વરૂપથી સર્વને વિશે રહેલા પરબ્રહ્મને હું ઓળખું છું. બ્રહ્મવેત્તાઓ આ પરમાત્માને જન્મથી રહિત તથા નિત્ય કહે છે. ૨૧

ચતુર્થ અધ્યાય.

પરમાત્મ નિરૂપણ.

य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगात् वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति।
विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्धया शुभया संयुनक्तु॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા એક તથા જાતિથી રહિત છે, છતાં અનેક શક્તિઓના યોગે કરી અનેક વર્ણોને તેઓની આવશ્યકતા પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરે છે તથા પ્રલય સમયે જે પરમાત્મામા આખું જગત્ લયને પામે છે, તેને દેવ કરી કહેવામાં આવે છે. આવી શક્તિવાળા દેવ અમને સારા પ્રકારની બુદ્ધિ આપો. ૧

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે-બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અગ્નિરૂપ છે, તે આદિત્યરૂપ છે, તે વાયુરૂપ છે, તે ચંદ્રરૂપ છે, તે પ્રકાશવાન્ તારાઓરૂપ છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે, તે જળરૂપ છે તથા તે પ્રજાપતિરૂપ છે ૨

ટીકા:—શ્રી શંકરભગવાન્ કહે છે કે, બ્રહ્મ શબ્દે કરી હિરણ્ય ગર્ભને લેવા અર્થાત્ સૂક્ષ્મ શરીરને વ્યાપી રહેલ આત્મા અને પ્રજાપતિ શબ્દે કરી વિરાટ્ ભગવાન્ લેવા, અર્થાત્ સ્થૂલ શરીરને વ્યાપી રહેલો આત્મા લેવો.

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।
त्वं जीर्णो दण्डेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—હે પરમાત્મન્ ! આપ સ્ત્રીરૂપ છો, આપ મનુષ્યરૂપ છો, આપ કુમારરૂપ છો તથા આપ કુમારી રૂપ છો, પોતાની લાકડી લઇને ચાલતા વૃદ્ધ પુરુષરૂપ

આપ છો, આપ જન્મને પામેલા દેખાઓ છો તથા આપનું મુખ વિશ્વરૂપ છે. ૩

नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्तडिद्गर्भ ऋतवः समुद्राः ।
अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्त्तसे यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥४॥

શબ્દાર્થ—આપ કૃષ્ણ વર્ણવાળા પતંગરૂપ છો, રાતી આંખવાળા લીલા રંગના પક્ષીરૂપ અર્થાત્ શુકરૂપ આપછો, આપ જેના મધ્ય ભાગ વિશે વિદ્યુત્ રહેલી છે એવા મેઘ રૂપ છો, આપ ઋતુઓરૂપ તથા સમુદ્રોરૂપ છો, આપને જો કે આદિ નથી, છતાં આપ સર્વને વ્યાપીને રહેલા છો. કારણ આપથકીજ આ સર્વ ભુવનોની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. ૪

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥५॥

શબ્દાર્થઃ—જન્મથી રહિત એવો એક આત્મા, પોતાના ભોગને માટે રક્ત, શુકલ તથા કૃષ્ણવર્ણવાળી, જન્મથી રહિત એવી એક માયાની સમીપ જાય છે તથા અનેક પ્રકારની પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. જન્મથી રહિત એવો અન્ય જીવ ભોગવેલા ભોગવાળી આ માયાનો ત્યાગ કરે છે. ૫

ટીકાઃ—માયાને વિશે પૃથ્વી, અપ તથા તેજના ગુણો અર્થાત્ સર્વ ગુણો રહેલા છે, માટે તેને રક્ત, શુકલ, તથા કૃષ્ણવાળી કહેવામાં આવી છે. જો અજનો અર્થ બકરો કરીએ તો ભાવ બદલાઈ જાય છે. અન્ય જીવ પોતાના ગુરુના ઉપદેશને લીધે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરે છે અને તેથી તે, માયા તથા તેના ભોગોમાંથી છૂટો થાય છે તથા તે જીવ પરમાત્મારૂપ થાય છે. સાંખ્ય દર્શનના મત પ્રમાણે બે વસ્તુઓ જન્મથી રહિત કહેવાય છે—આત્મા અને પ્રકૃતિ. આ આત્મા તથા પ્રકૃતિના સંયોગવડે જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જ્ઞાનની સહાયતાવડે માયામાંથી જ્યારે આત્મા છૂટો પડે છે ત્યારે તે કેવલ્યના હેતુને-મોક્ષને પામે છે.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—સાથે જોડાયલા તથા સખારૂપ બે પક્ષીઓ–જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એક જ વૃક્ષને–દેહનેવિશે રહે છે. આ બે પક્ષીઓમાંનું એક પક્ષી–જીવ પીપલાના વૃક્ષના મધુરફળને અર્થાત્ કર્મના ફળનો ઉપભોગ કરે છે તથા બીજું પક્ષી–પરમાત્મા સાક્ષીરૂપે અર્થાત્ કર્મનાં ફળને નહિ ભોગવતો તેમા રહે છે. ૬

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—આ જીવાત્મા પરમાત્માની સાથે એકજ વૃક્ષને વિશે રહે છે, છતાં જગતના સંબધને લીધે મોહ પામેલો તે જીવ પ્રભુપણાના અભાવને લીધે શોકયુક્ત થાય છે. પણ જ્યારે તે જીવાત્મા સઘળા સાંસારિક સંબંધથી રહિતરૂપે મહાન્ ઇશ્વરને–પરમાત્માને જુવે છે ત્યારે તે જીવાત્માના શોકની નિવૃત્તિ થાય છે ૭

ટીકા—આ છઠ્ઠો તથા સાતમો શ્લોક મુડકોપનિષદમા તૃતીય મુડકના ૧ લા તથા બીજા શ્લોકમા આપવામા આવ્યો છે ૭

ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥८॥

શબ્દાર્થ—ઋગ્વેદને વિશે રહેલો અમૃત અક્ષરરૂપ, પરમ આકાશરૂપ તથા જેને વિશે સર્વે દેવો રહેલા છે એવા દેવને જે મનુષ્ય ઓળખતો નથી તેવા પુરુષને ઋગ્વેદની ઋચાઓ શા અર્થની છે? પણ જેઓ આ દેવને ઓળખે છે, તે શ્રેષ્ઠ પદને પ્રાપ્ત થાય છે ૮

छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति ।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ॥

શબ્દાર્થઃ—ઋગ્વેદના છંદો, યજ્ઞો, ક્રતુઓ, વ્રતો તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જે કાંઇ વેદો કહે છે તે સર્વ અમૃતરૂપ અક્ષરમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. માયા યુક્ત તે પરમાત્મા વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરે છે. આને વિશે બીજો જીવાત્મા માયાના બંધનથી બંધાયલો રહે છે. ૯

ટીકા—શ્રી શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે–છંદો, યજ્ઞો, ક્રતુઓ, વ્રતો, ભૂત, તથા ભવિષ્ય આ સર્વ વેદના વચન પ્રમાણે અમૃતરૂપ અક્ષરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्व्वमिदं जगत् ॥ १० ॥

શબ્દાર્થઃ—માયાને પ્રકૃતિરૂપ જાણવી જોઇએ તથા માયીને (માયાની સાથે જે જોડાયેલ છે તેને) મહેશ્વર રૂપ જાણવા જોઇએ. ખરેખરી રીતે આ આખું જગત્ પરમાત્માના અવયવરૂપ પંચમહા ભૂતવડે વ્યાપ્ત છે. ૧૦

ટીકા—વેદાંત તથા સાંખ્યના સિદ્ધાંતને એક કરવા માટે ઉપરનો શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે. ૧૦

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं संचविचैति सर्व्वम् ।
तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥११॥

શબ્દાર્થઃ—જે એક છતાં પ્રથમ યોનિ તથા અન્ય યોનિના અધિષ્ઠાતારૂપ છે, પ્રલય સમયે આ સર્વ વિશ્વ જેને વિશે લયને પામે છે, ઉત્પત્તિ સમયે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જેનામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, જે સર્વના નિયંતા છે, જે મોક્ષરૂપી વરના આપવાવાળા છે તથા જે દેવ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, તે પરમાત્માને જે કોઈ ઓળખે છે તે અત્યન્ત શાન્તિને અર્થાત કૈવલ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧

ટીકા—સાંખ્ય મત પ્રમાણે પ્રથમ યોનિને માયા કરી કહેવામાં આવે છે. આ માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓ તે બુદ્ધિ, અહંકાર તથા પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો છે. આત્મા સિવાય આ સર્વ વસ્તુઓ માયાની ઉત્પત્તિઓ કહેવામાં આવે છે. ૧૧

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु॥१२॥

શબ્દાર્થઃ—વિશ્વના અધિપતિ, મહર્ષિ, જે દેવતાને ઉત્પન્ન કરી તેઓને પ્રભાવ આપવાવાળા છે, જેમણે હિરણ્ય ગર્ભના જન્મને જોયે। છે તે શ્રી રુદ્ર ભગવાન્ મને શુભ બુદ્ધિથી યુક્ત કરે. ૧૨

यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः ।
य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१३॥

શબ્દાર્થઃ—જે પરમાત્મા સર્વ દેવોના અધિપતિરૂપ છે, જેમને વિશે સર્વ લોકોને। આશ્રય રહેલો છે, તથા જે પરમાત્મા બે પાદવાળાં તથા ચાર પાદવાળાં પ્રાણીઓ પર આધિપત્ય ભોગવે છે, તે દેવની હવિવડે અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ૧૩

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥१४॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા સૂક્ષ્મના કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે, જે કાંઈ જડ વસ્તુ છે તેને વિશે જે પરમાત્મા વ્યાપીને રહેલા છે, જે અખિલ વિશ્વના સ્રષ્ટા છે, જે અનેક રૂપવાળા છે, જેઓ વિશ્વને સર્વ તરફથી વિંટી વળીને રહેલા છે, જેઓ કલ્યાણરૂપ છે તેમને જે કોઇ ઓળખે છે તે અત્યંત શાંતિને અર્થાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪

स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः ।
यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ॥

શબ્દાર્થ—સ્થિતિ સમયે જે પરમાત્મા આ જગતનું રક્ષણ કરે છે, જેઓ સર્વ ભૂતમાત્રોને વિશે ગૂઢ રહે છે છતાં અખિલ વિશ્વના અધિપતિરૂપ છે, તથા જેને

વિશે બ્રહ્મચારીઓ અને દેવો મનની એકાગ્રતાવડે જોડાયલા છે તે શ્રી રુદ્ર ભગવાનને જે કોઇ ઓળખે છે તે મૃત્યુનાં સર્વ બંધનોને કાપી નાંખે છે. ૧૫

घृतात् परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમ ઘીને વિશે મલાઇ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલી હોય છે, તેમ જે પરમાત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ થઈ સર્વ ભૂત માત્રોને વિશે ગૂઢ રહેલા છે. જે એક છતાં સર્વ વિશ્વને વ્યાપીને રહેલા છે, તે દેવને જે કોઇ જાણે છે તે સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૬

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१७॥

શબ્દાર્થઃ—જે દેવ અખિલ વિશ્વના કરનારા છે, જેને મહાત્મા કરી કહેવામાં આવે છે, જે સર્વ ભૂતોના અંતઃકરણને વિશે સર્વદા રહે છે, તે દેવ હૃદય, વિવેક તથા ધ્યાનની સહાયતાવડે વ્યક્ત થાય છે. આ દેવને જે ઓળખે છે તે અમૃતરૂપ થાય છે. ૧૭

यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ।
तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥१८॥

શબ્દાર્થઃ—જે સમયે તપ હોતું નથી અર્થાત્ જ્યારે સર્વ અવિદ્યાનો નાશ થયલો હોય છે, તે સમયે દિવસ કે રાત્રિ કાંઇ પણ રહેતું નથી, તેમજ સત્ કે અસત્ કાંઇ પણ રહેતું નથી એટલે કે સર્વ પ્રકારની ભિન્નતાઓનો નાશ થયેલો હોય છે. પણ કેવળ એક શિવ સ્વરૂપ જ રહેલ હોય છે. આ શિવ અવિનાશી રૂપ તથા શ્રી સૂર્ય ભગવાનની સહાયતાવડે ઉપાસવા યોગ્ય છે, જે આ પરમાત્મામાંથી બ્રહ્મવિદ્યા ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૧૮

नैनमूर्द्ध न तिर्य्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ।
न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यश ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઉપરના સ્થાન વિશે, નીચેના સ્થાન વિશે અથવા વચલા સ્થાનને વિશે કોઈ પણ આ પરમાત્માને જાણી શકવા સમર્થ નથી જે પરમાત્માનું નામ અનંત યશરૂપ છે તેની સાદૃશ્યતા કોઇ પણ વસ્તુની સાથે થઇ શકે એમ નથી ૧૯

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ—દર્શન વિષયને વિશે તેનુ રૂપ રહેતું નથી, તેમ ચક્ષુવડે તેને કોઈ જોઈ શકતું નથી. શુદ્ધ મન તથા બુદ્ધિની સહાયતાવડે હૃદયાકાશને વિશે રહેલા આ આત્માને જેઓ મળે છે, તે અમૃતરૂપે થાય છે. ૨૦

अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रतिपद्यते ।
रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ—'આ દેવ અજન્મા છે' એમ વિચારી, સંસારના દુઃખથી ક્ષુભિત થયેલો કોઇ એક જીવ નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરતો જોવામા આવે છે.—હે રુદ્ર ! આપનું કલ્યાણકારક દક્ષિણ મુખ મારું સર્વદા રક્ષણ કરો. ૨૧

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अ-श्वेषु रीरिषः । वीरान् मा नो रुद्र भामितोऽवधीर्हविष्मन्तः स-दमि त्वा हवामहे ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ—હે રુદ્ર ભગવન્ ! અમારા પુત્ર પૌત્રાદિકોનો નાશ મા કરો અમારા આયુષ્યનો નાશ મા કરો. અમારી ગાયોનો નાશ મા કરો, અમારા અશ્વોનો નાશ મા કરો, ગુસ્સાની અંદર અમારા વીર પુરુષોનો નાશ મા કરો કારણ હવિષ સહિત અમો આપને સર્વદા બોલાવીએ છીએ ૨૨

પંચમ અધ્યાય.

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ.

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे।
क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः॥१॥

શબ્દાર્થ—અવિનાશી તથા અનંત પરમ બ્રહ્મને વિશે વિદ્યા તેમજ અવિદ્યા ગૂઢ થઈને રહેલાં છે. અવિદ્યા ખરેખર નાશવાન્ છે તથા વિદ્યા ખરેખર નાશથી રહિત છે. જે પરમાત્મા આ વિદ્યા તથા વિદ્યાના નિયામક છે, તે આ બેઉથી ભિન્ન છે. ૧

ટીકા:—ब्रह्मपरे આનો અર્થ એ થાય કે જે બ્રહ્મથી પર કહેતાં શ્રેષ્ઠ છે અર્થાત્ હિરણ્ય ગર્ભ, અથવા તો परस्मिन् ब्रह्मणि અર્થાત્ પરમ બ્રહ્મ. ૧

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः।
ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानञ्च पश्येत्॥२॥

શબ્દાર્થ:—આ પરમાત્મા એક છતાં ઉત્પત્તિના દરેક કારણના નિયામક કહેવાય છે. આ પરમાત્માને અનેક રૂપો તથા ઉત્પત્તિના સર્વ કારણો વશ થઈ રહે છે. સૃષ્ટિના આરંભસમયે આ દેવે પોતાના પુત્ર કપિલ ઋષિને જ્ઞાનોથી પૂર્ણ કર્યા હતા તથા જે સમયે તે પુત્રનો જન્મ થયો હતો ત્યારે તેની તરફ તે દેવ પૂર્ણ કૃપાદૃષ્ટિથી જોતા હતા. ૨

ટીકા:—શ્રી શંકર ભગવાન્ આ કપિલમુનિના સંબંધમાં ઘણા જૂદા જ પ્રકારે જણાવે છે. એમના માનવા પ્રમાણે આમાં દર્શાવેલા કપિલ સાંખ્ય દર્શનના પ્રવર્તક નહિ, પણ હિરણ્ય ગર્ભનું અન્ય નામ કપિલ છે. આ સિદ્ધ કરવા કપિલ શબ્દનો અર્થ કપિલ વર્ણ અર્થાત્ કાબરો કે સુવર્ણના સરખો વર્ણ કર્યો છે. આ રીતે તે શબ્દ હિરણ્યગર્ભને લાગુ પડે છે. બીજી રીતે પુરાણમાં કપિલનો અર્થ સાંખ્ય શાસ્ત્રના કર્તા થાય છે તથા આ કપિલ મુનિની સ્તુતિ

અર્થે એટલે સુધી દર્શાવે છે કે તેઓ હિરણ્ય ગર્ભરૂપ હતા. જ્ઞાનીને બહુ વચન આપવાનું કારણ એ કે, સાંખ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનની ચાર જાતો છે.–સદ્‌ગુણ, જ્ઞાન, સાંસારિક કામનાઓની નિવૃત્તિ તથા અમાનુષિક શક્તિ. જેવી રીતે પિતા પોતાના ગુરુ તરફ કૃપા-દૃષ્ટિથી જૂવે, તેમ તે દેવ પોતાના પુત્ર હરિણ્યગર્ભ તરફ કૃપા-દૃષ્ટિથી જોતાં હતા.

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येप देवः ।
भूयः सृष्ट्वा यतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ દેવ માયાયુક્ત આ ક્ષેત્રને વિશે–જગતને વિશે મનુષ્ય, પશુપક્ષી આદિરૂપ દરેક જાળને ઘણા પ્રકારે કરી પાછા પ્રલય સમયે તેનો સંહાર કરે છે. આજ રીતે પૂર્વ સમયે મહર્ષિઓની ઉત્પત્તિ કરીને નિયામક મહાત્મા તે સર્વના પર આધિપત્ય ભોગવે છે. ૩

ટીકાઃ—મૂળમાં પતિ શબ્દવડે મરિચિઆદિ મહર્ષિઓનેજાણવા.

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्य्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यद्वनड्वान् ।
एवं स देवो भगवान् वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥४॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે ઉપર, વચમા તથા નીચે એમ દિશાના સર્વ ભાગોને વ્યક્ત કરતા શ્રી સૂર્ય ભગવાન્ પૂર્ણપણે પ્રકાશે છે તે જ રીતે ષટ્ ઐશ્વર્ય સંપન્ન તથા શ્રેષ્ઠ એવા પરમાત્મા એક છતાં માયાના અનેક કાર્યોના પર આધિપત્ય ભોગવે છે. ૪

ટીકાઃ—યોનિસ્વભાવાન્—યોનિ અર્થાત્ કારણની સાથે જેઓ સાદૃશ્યતા ભોગવે છે તે અર્થાત્ પંચ મહાભૂતો જેઓ મૂલ પ્રકૃતિની સાથે સાદૃશ્યતા ભોગવવાવાળા છે. આનો ભાવ એ છે કે અખિલ જગતના કારણરૂપ પરબ્રહ્મ પોતાની માયા–પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ ભૂતોના પર આધિપત્ય ભોગવે છે.

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ।
सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥५॥

શબ્દાર્થ—આ પરમાત્મા દેવ, જે અખિલ જગતના કારણરૂપ કહેવાય છે, તે સર્વ વસ્તુના સ્વભાવને પરિપક્વ દશાને વિશે પહોંચાડે છે. આ પરમાત્મા સર્વ ભૂતમાત્ર જેઓ પોતાના કર્મનાં ફળોને ભોગવવાને યોગ્ય થયેલાં હોય છે, તેઓને તેઓના યોગ્ય પરિણામને પહોંચાડે છે આ દેવ એક હોવા છતાં અખિલ વિશ્વના પર આધિપત્ય ભોગવે છે. જે ગુણો જે જે વસ્તુઓના હોય છે, તેઓને વિશે તે તે ગુણો યોજે છે. ૫

तद्वेद गुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।
ये पूर्वदेवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥६॥

શબ્દાર્થ—વેદોને વિશે જેમ ઉપનિષદો ગૂઢ રીતે રહેલા છે, તેમ આ દેવ ઉપનિષદોને વિશે ગૂઢ રહેલા છે આ દેવને બ્રહ્મા વેદોના કારણરૂપ અથવા હિરણ્યગર્ભના કારણરૂપ જાણે છે. પૂર્વેના દેવો તથા ઋષિઓ જેઓ આ પરમાત્માને ઓળખતા હતા, તેઓ ખરેખર તેના સ્વરૂપ-રૂપે અર્થાત્ અમૃતરૂપે થયા હતા. ૬

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।
स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः ॥७॥

શબ્દાર્થ—સત્વાદિ ત્રણ ગુણોવડે યુક્ત જીવાત્મા જે ફળને અર્થે કર્મનો કર્તા હોય છે તેજ જીવ આ કર્મોનો ઉપભોક્તા હોય છે. અનેક પ્રકારના રૂપોને ધારણ કરતો, સત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળો, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ અથવા જ્ઞાન આ ત્રણ માર્ગમાંથી કોઇ પણ માર્ગને ગ્રહણ કરનારો તથા પંચ પ્રાણાદિઓનો અધિપતિ જીવાત્મા પોતાના કર્મને લીધે એક જન્મથી બીજા જન્મને વિશે એમ અનેક જન્મોમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. ૭

अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रोऽह्यपरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા અંગુષ્ઠ જેટલા પ્રમાણવાળા છે. જે પ્રકાશમાં શ્રી સૂર્ય ભગવાન્ સદૃશ છે, જે સંકલ્પ તથા અહંકારવડે યુક્ત છે તથા જે જીવાત્મા બુદ્ધિના ગુણને લીધે તથા શરીરના ગુણને લીધે પરમાત્માથી ભિન્ન અર્થાત્ અન્યરૂપે જોવામાં આવે છે, તે લમરડાની આરીના અગ્રભાગ જેટલા સૂક્ષ્મ છે. ૮

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—શરીરને વિશે રહેલો જીવ એક વાળના અગ્રભાગને સોગણા ભાગ કરીએ તથા તે સોમા ભાગને પાછા સોગણામાં વિભક્ત કરીએ, તેના જેટલો સૂક્ષ્મ છે. આ જીવાત્માને અનંતરૂપે કરી માનવામાં આવે છે. ૯

नैव स्त्री न पुमानेष न चैवाऽयं नपुंसकः ।
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—આ જીવાત્મા સ્ત્રીરૂપ નથી, તે મનુષ્યરૂપ નથી, અથવા નપુંસકરૂપ નથી. જે જે શરીરને તે ધારણ કરે છે, તેને વિશે તે રહે છે. ૧૦

संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रासांबुवृष्ट्यात्मविवृद्धजन्म ।
कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते॥११॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે અન્ન અને જળના ઉપયોગથી શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે તે જ પ્રમાણે દેહી આત્મા સંકલ્પ, સ્પર્શ, દૃષ્ટિ તથા મોહને લીધે પોતાના કર્મને અનુસાર અનેક યોનિઓને વિશે અનેક પ્રકારના રૂપોને ધારણ કરે છે. ૧૧.

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति ।
क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—દેહી આત્મા પોતાના ગુણોને લીધે-પોતાના પૂર્વ જન્મના કર્મોથી ઉદ્ભવેલી વાસનાઓને લીધે, અનેક સ્થલ તથા સૂક્ષ્મ રૂપોને ધારણ કરે છે. પોતાના કર્મોના ગુણોને લીધે તથા પોતાના શરીરના ગુણોને લીધે આ જીવાત્મા જો કે કોઇ પણ પ્રકારની ભિન્નતાથી રહિત છે, છતાં આ રૂપોના સંયોગનું કારણ હોય તેવો ભાસ થાય છે. ૧૨.

अनाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા આદિ તથા અંતથી રહિત છે, જે જડ એવા જગતની મધ્યને વિશે વ્યાપીને રહેલ છે, જે અખિલ વિશ્વના કર્તા છે, અનેક રૂપવાળા છે તથા જે સર્વ વિશ્વને વ્યાપીને રહેલા છે, તેને જે મનુષ્ય ઓળખે છે તે સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૩.

भावग्राह्यमनीडाख्यं भावाभावकरं शिवम् ।
कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા વિશુદ્ધ બુદ્ધિની સહાયતાથી જાણી શકાય છે, જે દેહપણાના અર્થાત્ જડપણાના ગુણથી રહિત છે, જે ભાવ તથા અભાવ (સત્ અને અસત્) ના કારણરૂપ છે, જે કલ્યાણ રૂપ છે તથા જે સોળ પ્રકારની કળાની ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ છે, તેને જે કોઇ ઓળખે છે, તે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે છે અર્થાત્ તે ફરી દેહને ધારણ કરતો નથી. ૧૪.

ષષ્ઠ અધ્યાય.

બ્રહ્મ નિરૂપણ.

स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः ।
देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—મોહ પામવાને લીધે કેટલાક બુદ્ધિમાન્ પુરુષો વસ્તુના સ્વભાવને વિશ્વના કારણરૂપ માને છે, વળી કેટલાક કાળને કારણરૂપ માને છે. પણ ખરૂં જોતાં તો પરમાત્માનો મહિમા છે કે જે મહિમાવડે બ્રહ્મનું ચક્ર ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે. ૧

येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।
तेनेशितं कर्म विवर्त्ततेह पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखानि चिन्त्यम्॥२॥

શબ્દાર્થઃ—તે પરમાત્મા સદા આ સર્વને વ્યાપીને રહેલા છે, તેઓ સર્વ વસ્તુના જ્ઞાતા છે, તે કાળના અધિપતિ છે, તે સર્વ પ્રકારના ગુણોથી યુક્ત છે, તેઓ ત્રિકાળજ્ઞ કહેવાય છે, તથા પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશરૂપ માનવામાં આવતી સૃષ્ટિ કે જેના તેઓ નિયામક છે તે વિપરિણામને તેનાવડે પામ્યા કરે છે, અર્થાત્ તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કાળે કરીને થયા જ કરે છે. ૨.

तत् कर्म कृत्वा विनिवर्त्य भूयस्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् ।
एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवात्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥३॥

શબ્દાર્થ—આ જગતની ઉત્પત્તિ કર્યા પછી તથા કર્તા ભોક્તાપણાના ગુણથી નિવૃત્ત થઇ પરમાત્મા, જીવને પ્રકૃતિના તત્ત્વની સાથે જોડે છે. આ તત્ત્વ જે જોડવામાં આવે છે તે તત્ત્વ એક હોય છે, બે હોય છે, ત્રણ હોય છ અથવા આઠ હોય છે. તેમજ જીવનો કામની સાથે

અથવા તો બુદ્ધિના સૂક્ષ્મ ગુણોની સાથે સંયોગ કરવામાં આવે છે. ૩.

ટીકા—સાંખ્યના આઠ કારણો આઠ તત્ત્વોરૂપ છેઃ-જેવા કે સર્વના કારણરૂપ પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, અહંકાર, તથા પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો. શ્રી શંકર ભગવાન્ પુરાણનાં વચનનો દાખલો લઇ નીચે પ્રમાણે કહે છે.-સર્વના કારણરૂપ પ્રકૃતિને બદલે મન,-એક તત્ત્વ કે જેની સાથે આત્મા જોડાયલો હોય છે તે પ્રકૃતિ છે, બે તત્ત્વોવડે પ્રકૃતિ તથા સંકલ્પ લેવા તથા ત્રણવડે પ્રકૃતિ, સંકલ્પ તથા અહંકારને ગ્રહણ કરવા ૩.

आरभ्य कर्म्माणि गुणान्वितानि भावांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः।
तेषामभावे कृतकर्म्मनाशः कर्म्मक्षये याति स तत्त्वतोन्यः ॥४॥

શબ્દાર્થ—ગુણવડે યુક્ત એવાં કર્મોને કર્યા પછી તે કર્મોને તથા તેના સર્વ ભાવોને પરમાત્માને વિશે જે મનુષ્ય યોજે છે, તેનાં કર્મનો નાશ થવાને લીધે પ્રકૃતિના તત્ત્વથી ભિન્ન એવી ગતિને તે પામે છે, અર્થાત્ તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. કારણ તેનાં કર્મનો ક્ષય થવાથી તેને કર્મનાં ફળ ભોગવવાનો અવકાશ રહેતો નથી. ૪.

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्टः।
तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—આ પરમાત્મા સર્વના આદિરૂપ છે. જે કારણોને લીધે શરીર આત્મા સાથે જોડાય છે તેના હેતુરૂપ પરમાત્મા છે. ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન આ ત્રણ પ્રકારના કાળથી તે ઉત્કૃષ્ટ છે. તે કોઇ પણ કળાથી રહિત છે. જે પરમાત્માનું સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ છે, જે સત્ય કારણ રૂપ છે તથા જે અંતઃકરણને વિશે રહે છે તે ઉપાસવા યોગ્ય દેવની મનવડે જે ઉપાસના કરે છે, તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम्।
धर्म्मावहं पापनुदं भवेशं ज्ञात्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા જગતરૂપી વૃક્ષ તથા કાળના રૂપોથી ઉત્કૃષ્ટ છે, જે કાળ તથા વૃક્ષથી ભિન્નરૂપ છે, જેના આશ્રયને લીધે આ આખું વિશ્વ પરિણામને પામ્યા કરે છે, અર્થાત્ ઉત્પત્તિ થયા પછી સ્થિતિ તથા લય અને લયમાંથી પાછી ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે ક્રમ ચાલ્યા કરે છે, જે ધર્મના પ્રવર્તક તથા પાપના નાશકર્તા છે, જે આત્માને વિશે રહેલા અનેક પ્રકારના વૈભવના અધિપતિ છે તથા જે પરમાત્મા અમૃતરૂપ છે, તેને જે કોઇ ઓળખે છે તે બ્રહ્મ ભાવને પામે છે. ૬.

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—સર્વ નિયંતાઓના પણ મહાન્ નિયંતા, સર્વ દેવતાઓના પરમ દૈવતરૂપ, સર્વ પતિઓના પતિરૂપ, જે કાંઇ મહાન્ છે તે કરતાં પણ મહાનરૂપ, સ્વયં પ્રકાશરૂપ, તથા સર્વ ભુવનોના નિયંતારૂપ આ પરમાત્માને અમે જાણીએ છીએ. ૭.

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत् समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च॥८॥

શબ્દાર્થ—તે કોઇ પણ કાર્યરૂપ અથવા કારણરૂપ હોતા નથી. તેના સરખું અથવા તો તેનાથી અધિક કોઈ પણ જોવામા આવતું નથી. આ પરમાત્માની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ વિવિધ પ્રકારની કહેવામાં આવે છે. વિવિધ કહેવાનું કારણ એ કે, તે શક્તિ તેને આશ્રયીને રહેલી છે તથા તે શક્તિ તેના જ્ઞાન તથા બળ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે. ૮.

ટીકા:—અહીં કાર્ય શબ્દવડે શરીર લેવુ તથા કારણ શબ્દે કરી ઇન્દ્રિયને લેવી ૮.

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्।
स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः॥९॥

શબ્દાર્થ:—આ લોકને વિશે તેના કોઇ પણ અધિપતિ રૂપે નથી, તેમના કોઇ પણ નિયામક નથી, અથવા તો તેમનું કોઈ કારણ રૂપ હોતું નથી. તે પોતેજ સર્વના કારણરૂપ તથા કારણના અધિપતિના પણ અધિપતિરૂપ છે. આ પરમાત્માનો કોઈ ઉત્પાદક નથી તથા તેમના કોઈ પણ પાલનકર્તા પણ નથી. ૯.

ટીકા:—મૂળમાં કારણરૂપને બદલે લિંગ એવો શબ્દ છે, તેનો અર્થ એ થાય છે કે, જે ચિન્હના યોગે કરી તેનુ અસ્તિત્વ જણાઇ શકાય છે તે અર્થાત્ કારણરૂપ. ૯.

यस्तूर्णनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः ।
देव एकः स्वमावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययम् ॥१०॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે કરોળીઓ સ્વાભાવિક રીતે કારણરૂપ પોતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તંતુઓથી વેષ્ટિત થઇને રહે છે, તેમ પરમાત્મા પ્રધાનરૂપી માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા નામ રૂપાત્મક જગતરૂપી તંતુઓથી વેષ્ટિત થઈ રહે છે. આ રીતના પરમાત્મા મને બ્રહ્મભાવને પમાડો. ૧૦.

एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा ।
कर्म्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥११॥

શબ્દાર્થ:—આ એક દેવ સર્વ પ્રાણી માત્રોને વિશે ગૂઢ થઇને રહેલા છે. તેઓ સર્વ વસ્તુને વ્યાપી રહેલા છે. તેઓ સર્વ પ્રાણી માત્રના અંતરાત્મારૂપ છે. તેઓ સર્વ કર્મોના નિયામક છે. તેઓ સર્વ પ્રાણી માત્રને વિશે નિવાસ કરી રહેલા છે. તેઓ સાક્ષીરૂપ છે. તેઓ ચેતન રૂપ છે તથા તેઓ ગુણોથી રહિત છે. ૧૧.

ટીકા:—કોઇ પણ વિશેષ વિચારથી રહિત ધારવું, તે ચેતનરૂપ કહેવાય છે. ૧૧.

एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्॥१२

શબ્દાર્થ—અનેક આત્માઓ જેઓ ક્રિયાથી રહિત છે, તેઓને આ પરમાત્મા એક છતાં વશને કરવાવાળા છે. આ દેવ એક બીજને અનેક પ્રકારે કરે છે. જે વિવેકી પુરુષો પોતાના દેહને વિશે રહેલા આ પરમાત્માને જૂવે છે તે શાશ્વત સુખને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ અન્ય પુરુષોને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૨.

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्॥
तत् कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः॥१३

શબ્દાર્થઃ—જે કાંઇ નિત્ય છે તે સર્વને વિશે તે પરમાત્મા નિત્ય છે. જે કાંઇ ચેતનયુક્ત જીવો છે તેને વિશે પરમાત્મા ચેતનરૂપ છે. આ દેવ એક છતાં સર્વ પ્રાણી માત્રની કામનાઓને પુરી પાડે છે સાંખ્ય તથા યોગે કરી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય કારણરૂપ આ પરબ્રહ્મને જે જાણે છે, તે સર્વ બંધનોથી મુક્ત થાય છે. ૧૩.

ટીકાઃ—આત્મા નિત્ય કહેવાય છે, એટલે સર્વ આત્માઓમાં પરમાત્મા મુખ્ય નિત્ય રૂપ છે આ પ્રમાણેનો અહીં જે સાખ્યનો સિદ્ધાંત મૂકવામા આવ્યો છે તે વેદાન્તથી જૂદો પડે છે શ્રી શકર ભગવાન્ આ બાબતનુ સમાધાન નીચે પ્રમાણે કરે છે—પરમાત્માની નિત્યતાને લીધે આત્માઓ નિત્ય કહેવામાં આવે છે. ૧૩.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः
तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वम् तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति॥१४॥

શબ્દાર્થ—શ્રી સૂર્ય ભગવાનનો પ્રકાશ આ બ્રહ્મને વિશે હોતો નથી. ચંદ્રને વિશે તેમ જ તારાઓને વિશે હોતો નથી. વિદ્યુતનો પ્રકાશ પણ આ બ્રહ્મને વિશે હોતો નથી, તો પછી આ પાર્થિવ અગ્નિનો પ્રકાશ તો તેને વિશે ક્યાંથી જ હોય ? જ્યારે આ બ્રહ્મ પ્રકાશને પામે છે ત્યારે તેની સહાયતાથી સૂર્ય ચંદ્રાદિ સર્વ ગ્રહો પ્રકાશે છે. આ પરબ્રહ્મના પ્રકાશને લીધે જ સર્વ જગત્ પ્રકાશને પામેલ છે.

ટીકા:—આ પ્રમાણેનો શ્લોક કઠોપનિષદના ૫ મી વલ્લીના ૧૫ મા શ્લોક વિશે છે. તેમ જ મુંડકોપનિષદના ૨જામુંડકના ૧૦ મા શ્લોકવિશે પણ આવો જ ભાવ રહેલો છે. ૧૪.

एको हꣳसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥१५॥

શબ્દાર્થ:—આ ભુવનના મધ્યને વિશે તે જ એક કેવળ હંસરૂપ છે. આ હંસ અગ્નિરૂપ છે, જેણે જળને વિશે પ્રવેશ કીધો છે. આ હંસરૂપી આત્માને ઓળખવાથી મનુષ્ય મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકે છે. મનુષ્યને છેવટનો ઉંશ પ્રાપ્ત કરવા આનાથી અન્ય કોઇ પણ માર્ગ નથી.૧૫

ટીકા:—હંસનો અર્થ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર એવો થાય છે. જેમ અગ્નિ સર્વ કાષ્ઠનો નાશ કરે છે તેમ અવિદ્યાનો નાશ કરવાથી આત્માને અગ્નિરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે તથા તે હૃદયને વિશે પ્રવેશ કરીને રહેલો છે, માટે તે અગ્નિરૂપી હંસેજળને વિશે પ્રવેશ કર્યો છે એમ કહેવાય છે. ૧૫.

स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद् यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः सꣳसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પરમાત્મા વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરવાવાળા છે, તે અખિલ વિશ્વના જ્ઞાતા છે, તે સર્વના આત્મારૂપ છે, તે સર્વના કારણરૂપ છે, તેઓ કાળના કર્તા કહેવાય છે, તે પૂર્ણપણાના સર્વ ગુણોથી યુક્ત છે, તે પ્રધાન–મૂળ પ્રકૃતિના તથા ક્ષેત્રજ્ઞ–જીવોના પતિરૂપ છે, સત્વાદિ ગુણોના તે નિયામક છે, તથા તેઓ સંસારને વિશે મોક્ષ, સ્થિતિ અને બંધનના આપવાવાળા છે. ૧૬.

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ॥१७॥

શબ્દાર્થ:—આ પરમાત્મા તન્મય અર્થાત્ જગત્ રૂપ છે, અમૃતરૂપ છે, તે નિયામકપણાના સ્વરૂપને વિશે રહે છે, તે સર્વજ્ઞ છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે તથા આ જગતનાં

પાલક છે. તે સર્વદા આ જગતને નિયમમાં રાખે છે. જગતના નિયમપણાને માટે તેનાથી અન્ય કોઇ પણ કારણ નથી. ૧૭.

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तꣳ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ—મોક્ષની ઇચ્છાવાળા મારે પરમાત્માને શરણે જવુ જોઈએ. આ પરમાત્મા પોતાની વિદ્યાના પ્રકાશવાળા છે એણે સૃષ્ટિના આરંભ વખતે બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરી તેઓને વેદો આપ્યા છે. ૧૮.

निष्कलं निष्क्रियꣳ शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परꣳ सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ—આ દેવ કોઇ પણ પ્રકારની કળાઓથી રહિત છે, તેઓ કર્મથી રહિત છે, તેઓ શાંતરૂપ છે, તેઓ કોઇ પણ રીતના ભેદોથી રહિત છે, તેને કોઈપણ રીતના આસંગનો લેપ થતો નથી, તે અમૃતની પ્રાપ્તિ થવાના મુખ્ય સેતુરૂપ છે. વળી આ દેવ કાષ્ઠ બળી રહ્યા પછી જેમ અગ્નિ પ્રકાશમાન હોય છે તેના સરખા તેઓ પ્રકાશે છે. ૧૯.

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે મનુષ્યો ચર્મની માફક નિરાકાર આકાશને વીંટશે ત્યારે દેવના જ્ઞાન વિશે તેઓના દુઃખનો અંત આવશે. અર્થાત્ આકાશને નિરવયવ હોવાથી તેને વીંટવું અશકય છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન વિના દુઃખનો અંત આવવો અશકય છે. ૨૦.

तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।
अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसङ्घजुष्टम् ॥२१॥

શબ્દાર્થ.—પોતાના તપના પ્રભાવવડે તથા પરમાત્માની કૃપાવડે બ્રહ્મવેત્તા શ્વેતાશ્વતર મુનિ, ચાર આશ્રમો માંહેલા જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા છે તેઓને, સર્વ ઋષિ સમૂહોથી સમ્યક્ પ્રકારે ઉપાસવા યોગ્ય પરમ પવિત્ર બ્રહ્મ સંબધીનું આ રીતે વ્યાખ્યાન કરતા હતા. ૨૧.

वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे मचोदितम् ।
नाप्रशांताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ—વેદાન્તને વિશે અતિશય ગૂઢ તત્ત્વ, જેનો કલ્પના આરંભ વખતે હિરણ્યગર્ભાદિને ઉપદેશ કરાયો હતો તેનો ઉપદેશ મન તથા ઇન્દ્રિયો જેને વશ નથી એવા પુત્ર અથવા શિષ્યને કરવો નહિ. ૨૨.

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः मकाशन्ते महात्मनः । मकाशन्ते महात्मन इति ॥२३॥

શબ્દાર્થ—જેની પરમાત્માને વિશે ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ થઇ હોય છે તથા જેવી પરમાત્માને વિશે દૃઢ ભક્તિ છે તેવી-જ ગુરુને વિશે જેની દૃઢ ભક્તિ છે તેવા મહાત્મા પુરુષને અર્થે આ ઉપનિષદ્‌ને વિશે રહેલા ગૂઢ અર્થો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે, મહાત્માને અર્થે આ અર્થો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

ॐ सहनाववतु सःनौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै ॥
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

૧ બ્રહ્મબિંદુ ઉપનિષદ્.

આત્માનું સ્વરૂપ.

મન બે પ્રકારનુ છે.–શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ. કામના યુક્ત મનને અશુદ્ધ કહેવામાં આવે છે તથા કામનાથી રહિત મનને શુદ્ધ કહેવામા આવે છે. (૧) મનુષ્યના બંધ અને મોક્ષનું કારણ મન છે. જો મન વિષયાસક્ત હોય છે તો બંધનને પામે છે પણ વિષયવૃત્તિથી રહિત જો મન થાય છે, તો તે મુક્ત થાય છે (૨) મન જો વિષયથી રહિત હોય તો મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે મુક્તિની ઇચ્છાવાળાએ મનને સર્વદા વિજયથી રહિત કરવુ (૩) વિષયાસંગથી છૂટું પડેલુ હૃદયમાં રહેલું મન જ્યારે ઉન્મનીભાવને પામે છે અર્થાત્ બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાવાળું થાય છે ત્યારે તે પરમ પદને પામે છે. (૪)

જ્યાં સુધી હૃદયમાં રહેલી કામનાનો ક્ષય થાય ત્યાં સુધી તેનો નિરોધ કરવો. આ જ જ્ઞાન તથા મોક્ષ છે. આથી અન્ય કેવળ ગ્રંથના વિસ્તાર કરવારૂપે છે. (૫) ૧ (અશુદ્ધ મનને) બ્રહ્મ ચિન્ત્ય (ચિંતન થઇ શકે એવો, નથી, પણ (શુદ્ધ મનને) બ્રહ્મ અચિંત્ય નથી આથી બ્રહ્મ અચિંત્ય છતાં ચિંત્ય કહેવાય છે (આ રીતે અચિત્ય એવા આત્માનું જ્યારે ચિંતન કરવામા આવે છે ત્યારે) સર્વ પક્ષપાતથી રહિત એવા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬) યોગના પ્રથમ સ્વર સાથે (સગુણ બ્રહ્મની સાથે) યોજના કરવી, ત્યાર પછી અસ્વરની (નિર્ગુણ બ્રહ્મની) ધારણા કરવી. કારણ નિર્ગુણ ભાવનાથી જ ભાવ (પરમાર્થ વસ્તુ) અભાવરૂપે (અસત્યરૂપે થતી નથી. (૭) આ બ્રહ્મ સર્વ પ્રકારની કળાથી રહિત, કોઇ પણ રીતના વિકલ્પથી રહિત તથા માયાથી રહિત છે, આ રીતના બ્રહ્મરૂપે હું પોતે જ છું, એ રીતના જ્ઞાનની જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે જ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થયેલી કહેવાય છે. (૮) બ્રહ્મમાં કોઈ રીતનો વિકલ્પ નથી. તે અંત રહિત છે. તેને વિશે હેતુ દૃષ્ટાંત ભાવ (કારણ કાર્ય ભાવ) હોતો નથી. તે કોઈ પણ રીતના પ્રમાણથી રહિત છે. તેની પૂર્વે કોઇ હોતું નથી. આવા પરમ શિવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી, (૯) તેને કોઇ પ્રકારનું બંધન રહેતું નથી. તેનામાં ઉત્પત્તિ ભાવ રહેતો નથી, તેને કોઇ વંધ હોતું નથી, તેને કોઈ શાસનરૂપે હોતું નથી, તેને મુક્તિની ઇચ્છા હોતી નથી તથા મુક્તિભાવ પણ હોતો નથી. આ રીતની સ્થિતિ પરમાર્થ ભાવને પામેલાની હોય છે. (૧૦) ૨

જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ આ ત્રણે અવસ્થામાં એક જ આત્મા છે, એમ માનવું. આ ત્રણે અવસ્થાઓનું અતિક્રમણ કરતાં આત્માનો પુનર્જન્મ ભાવ હોતો નથી. ૧૧ કારણ કે એક જ ભૂતાત્મા દરેક પ્રાણીમાં રહે છે. આત્મા એક હોવા છતાં (દેહાદિની ઉપાધિને લીધે) જેમ જળના જૂદા જૂદા કુંડામાં જૂદું જૂદું એક જ ચન્દ્રનુ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ અનેક પ્રકારનો જોવામાં આવે છે. (૧૨) જ્યારે ઘટનો નાશ થાય છે ત્યારે તેમાં રહેલા આકાશનો મહાકાશમાં લય થાય છે પણ તેમાં રહેલ આકાશનો નાશ થતો નથી, તેમ દેહનો નાશ છે પણ જીવનો નાશ નથી. (૧૩)

દેહનો નાશ થવે ઘટની માફક જીવ અનેક પ્રકારના દેહોને વારવાર ધારણ કરે છે. દેહ કે જેનો નાશ થાય છે તે કશું જાણતો નથી, પણ આત્મા જે નિત્ય છે તે સર્વ જાણે છે. (૧૪) જીવ જ્યાં સુધી શબ્દરૂપી માયાથી આવૃત છે ત્યાં સુધી તે હૃદયાકાશમાં સ્થિતિ કરે છે, પણ અજ્ઞાનનો નાશ થવે સર્વ એક રૂપે છે, એમ તે જૂવે છે. (૧૫) દેહાદિનો નાશ થવા છતાં જેનો નાશ થતો નથી, તે શબ્દાક્ષર પરબ્રહ્મ છે. જે અધિકારી આત્માનું શ્રેય ઇચ્છતો હોય, તે અધિકારીએ આ અક્ષર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું. (૧૬) શબ્દબ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ (પરા વિદ્યા તથા અપરા વિદ્યા) આમ બે પ્રકારની વિદ્યાઓ જાણવી જે અક્ષર બ્રહ્મમાં કુશળ હોય છે, તેને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થાય છે (૧૬) બુદ્ધિમાને ગ્રથનો અભ્યાસ કરી જેમ ધાન્યની ઇચ્છાવાળો છોતરાંનો ત્યાગ કરે છે તેમ જ્ઞાન વિજ્ઞાનના તત્વને જાણ્યા પછી સર્વ ગ્રંથનો ત્યાગ કરવો. (૧૮) જેમ અનેક વર્ણવાળી ગાયો હોવા છતાં તેમાં રહેલુ દૂધ એક જ વર્ણવાળું અર્થાત્ શ્વેતજ હોય છે, તેમ જ્ઞાનાત્મા દૂધની માફક એકજ વર્ણવાળો છે. ભેદ તો જેમ ગાયોમાં રહેલો છે તેમ દેહમાં રહેલો છે. (૧૯) જેમ દૂધમાં ઘી અદશ્યરૂપે રહેલ હોય છે તેમ સર્વ ભૂત માત્રોમાં વિજ્ઞાનાત્મા રહેલોછે. આ વિજ્ઞાનાત્માનું મનરૂપી રવૈવડે મંથન કરવું. (૨૦) આ રવૈને જ્ઞાનરૂપી નેતરાં જોડવાં. ત્યાર પછી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માખણનું ઘી બનાવવા (યોગરૂપ) અગ્નિ પર મૂકવું. આ પ્રમાણે કરવાથી સર્વ કળાથી રહિત, શુદ્ધ તથા શાંત બ્રહ્મ હું પોતે જ છું, એમ સ્મૃતિ થાય છે.(૨૧) સર્વ પ્રાણીમાં જેનો વાસ છે તથા સર્વપર અનુગ્રહ કરી જે આત્મા પ્રાણી માત્રમાં રહેલો છે તેજ આત્મા, હે વાસુદેવ! હું પોતે જ છું. હે વાસુદેવ! તે જ આત્મા હું પોતે જ છું (૨૨) ૪

(૨) કૈવલ્ય ઉપનિષદ્.

બ્રહ્મા તથા આશ્વલાયનનો સંવાદ.

આશ્વલાયન નામના મુનિ ભગવાન્ બ્રહ્મા પાસે આવી કહેવા લાગ્યા; "હે ભગવન્! શ્રેષ્ઠ, સત્પુરૂષોએ સેવવા યોગ્ય તથા ગુપ્ત બ્રહ્મવિદ્યાનો મને ઉપદેશ કરો, કે જેથી લાંબા વખતથી થયેલાં અનેક પાપોનો નાશ કરી, પરથી પર એવા પુરુષ બ્રહ્મને મનુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે." (૧) ત્યારે પિતામહ બ્રહ્મા કહેવા લાગ્યા; "શ્રદ્ધા, ભક્તિ તથા ધ્યાનવડે આ બ્રહ્મવિદ્યા તું જાણ. કર્મવડે, પ્રજાવડે તેમ જ ધનવડે આ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ કેવળ ત્યાગથી અમૃતરૂપ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. (૨) આત્માવડે હૃદયાકાશમાં રહેલું સ્વર્ગ પ્રકાશે છે, કે જે સ્વર્ગમાં મુનિઓ પ્રવેશ કરે છે આ મુનિઓ વેદાન્તના વિજ્ઞાનવડે કોઇપણ રીતની શંકાથી રહિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે સંન્યાસ યોગ વડે તેઓ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થાય છે. (૩) વિશુદ્ધ આત્માવાળા આ સર્વે યતિઓ દેહ ભાવમાંથી મુક્ત થયા પછી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. મનુષ્યે એકાંત સ્થળમાં સરખા આસન પર બેસવું, પોતે પવિત્ર થવું તથા તેણે ગ્રીવા, મસ્તક તથા શરીરને એક સરખી રીતે રાખવું. (૪) ત્યાર પછી સંન્યસ્તાશ્રમને વિશે રહેલા એવા તેણે પોતાની સર્વ ઈન્દ્રિયોનું દમન કરવું તથા ભક્તિયુક્ત થઈ પોતાના ગુરૂને પ્રણામ કરવા પછી વિરજ, વિશુદ્ધ તથા સુખ દુઃખાદિથી રહિત હૃદયમાં કમળરૂપે રહેલા આત્માનું ચિંતન કરવું. (૫)

આ આત્માનું સ્વરૂપ અચિન્ત્ય છે, અવ્યક્ત છે, અનંતરૂપવાળું છે, શિવરૂપ છે, પ્રશાન્ત છે, અમૃતરૂપ છે, બ્રહ્મયોનિરૂપ છે, તે આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે, એક છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે, ચિદાનંદરૂપે છે, કોઈ પણ રીતના રૂપથી રહિત છે તથા અદ્ભુત છે. (૬) ઉમા સહાય છે જેને એવા, પ્રભુરૂપ, ત્રણ લોચનવાળા નીલકંઠવાળા, પ્રશાંત એવા પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીને મુનિ, પ્રાણી માત્રના કારણરૂપ, સર્વના દ્રષ્ટારૂપ તથા અજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા બ્રહ્મને પામે છે. (૭) આ પરમાત્મા જ બ્રહ્મા છે, તે જ શિવ છે, તે જ ઈન્દ્રરૂપ છે, તે જ અક્ષર છે, તે જ પરમ છે, તે જ સ્વયંપ્રકાશ છે, તે જ વિષ્ણુ (સર્વત્ર વ્યાપક) છે, તે જ પ્રાણરૂપ, કાળ-

રૂપે, અગ્નિરૂપે તથા ચંદ્રમારૂપે છે. (૮) તે જ સર્વરૂપે તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપે તથા સનાતનરૂપે છે. આવા પરમાત્માનું જ્ઞાન જેને થાય છે, તે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે. આ સિવાય અન્ય કોઇ પણ મુક્તિનો માર્ગ નથી. (૯) સર્વ ભૂતમાત્રને વિશે આત્મા રહેલો છે તથા મારા આત્મામાં જ સર્વ ભૂતો રહેલાં છે એમ જે જાણે છે, તેને પરમ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજા કોઇ અન્ય કારણથી થતી નથી. (૧૦) પોતાના આત્માને અરણીરૂપે કરી તથા પ્રણવરૂપ ૐકારને નીચેની અરણી કરી જ્ઞાનાગ્નિને મથન દંડ કરી મથન કરવાથી વિવેકી સર્વ પાપનું દહન કરે છે. (૧૧)

માયાવડે મુગ્ધ બનેલો (જીવ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો) તેજ આત્મા શરીરને મેળવી સર્વ કરે છે. તે જ આત્મા સ્ત્રી, અન્નપાન આદિ અનેક પ્રકારના ભોગો મેળવી જાગ્રતાવસ્થામાં તૃપ્તિને પામે છે. ૧૨)

તે જ જીવ સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાની માયાવડે કલ્પેલા જીવલોકમાં સુખદુઃખનો ભોક્તા બને છે. તેમ જ સુષુપ્તાવસ્થામાં તમથી પરાભવ પામેલો તે જ જીવ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો લયથવાથી સુખને પ્રાપ્ત થાય છે.(૧૩)વળી પૂર્વ જન્મના કીધેલા કર્મના યોગે જાગ્રત ભાવને પામેલો તે જ જીવ સુષુપ્તિ ભાવને પામે છે. જીવ આ રીતે ત્રણ પુરને વિશે અર્થાત્ ત્રણ અવસ્થાઓને વિશે ક્રીડા કરતો હોવાથી સર્વ વિચિત્ર ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. (૧૪) આ જીવાત્મા સર્વના આધારરૂપ, આનંદરૂપ, તથા અખંડ જ્ઞાનરૂપ છે તથા આ આત્મામાં ત્રણે પ્રકારની અવસ્થાઓ લય પામે છે. આજ આત્મામાથી પ્રાણ મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ તથા વિશ્વને ધારણ કરવાવાળી પૃથ્વી સર્વ ઉત્પન્ન થયાં છે. (૧૫) જે પરબ્રહ્મ સર્વાત્મારૂપે, વિશ્વના કારણરૂપે તથા મહતરૂપ છે, તેજ પરમાત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, નિત્ય, સતરૂપ તથા ત્વંરૂપે (જીવરૂપે) છે. (૧૬)

* યજ્ઞમાં અરણીના કાષ્ઠનું મંથન કરી અગ્નિ કાઢવામાં આવે છે તથા તેજ અગ્નિ યજ્ઞમાં કામ આવે છે. એક અરણીનું લાકડું ઉપર રાખે છે તથા એક નીચે રાખે છે. વચમાં એક દંડ હોય છે. આ પ્રમાણે દંડના ઘર્ષણવડે જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે યજ્ઞકાર્યમાં લેવામાં આવે છે.

જે બ્રહ્મ જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ આદિ પ્રપંચનો પ્રકાશ કરે છે તેજ બ્રહ્મ હું પોતે છું, એ પ્રકારના જ્ઞાનને પામી મુનિ સર્વ પ્રકારના બંધનથી મુક્ત થાય છે. (૧૭)

ત્રણે અવસ્થામાં આ આત્મા ભોક્તા, ભોગ્ય તથા ભોગરૂપે બનવા છતાં સર્વથી વિલક્ષણ છે. તે સાક્ષીરૂપે, ચિન્માત્રરૂપે, નિત્યરૂપે, શિવરૂપે તથા હુંરૂપે છે. (૧૮) મારામાથી સર્વનો પ્રભવ થયો છે, મારામાં જ સર્વની સ્થિતિ છે તથા મારામાં જ સર્વનો લય થાય છે. આ અદ્વય બ્રહ્મરૂપ હું પોતેજ છું. (૧૯)

હુંજ અણુથી પણ અણુ છું. તે જ રીતે મહાનરૂપે પણ હુંજ છું, વિચિત્ર વિશ્વરૂપ પણ હુંજ છું, હુંજ પુરાતન, પુરૂષરૂપ, ઈશરૂપે, હિરણ્મયરૂપે તથા શિવરૂપે છું. (૨૦) હાથ પગથી રહિત એવા આત્મારૂપ હુંજ છું, અચિંત્ય શક્તિવાળો પણ હુંજ છું, હુંજ ચક્ષુથી રહિત છતાં જોઉં છું તથા કર્ણથી રહિત છતાં હુંજ સાંભળું છું. વિવિક્ત રૂપવાળો હુંજ જ્ઞાનરૂપે છું. પણ મારો કોઇ વેત્તા નથી. વળી હુંજ ચિત્ રૂપ તથા નિત્યરૂપ છું. (૨૧) અનેક વેદો વડે જાણવા યોગ હુંજ છું, વેદાંતનો કરનાર તથા વેદ જાણનાર પણ હુંજ છું, મને પુણ્ય તથા પાપ નથી, મારો નાશ નથી, જન્મ નથી તેમ દેહ, ઇન્દ્રિય તથા બુદ્ધિ પણ નથી. (૨૨) હું ભૂમિરૂપ નથી, હું વહ્નિ નથી, હું જળ નથી, હું વાયુ નથી, હું આકાશ નથી, એમ જે જાણે છે તે કળાથી રહિત, અદ્વિતીય, હૃદયાકાશમાં રહેલા, પરમાત્મરૂપ, (૨૩) સર્વના સાક્ષીરૂપ, સદસતથી રહિત તથા શુદ્ધ પરમાત્મરૂપને પામે છે. જે શતરૂદ્રનો પાઠ કરે છે તે અગ્નિથી પવિત્ર, વાયુથી પવિત્ર, આત્મપૂત, સુરાપાનમાંથી પૂત, બ્રહ્મહત્યામાંથી પૂત, સુવર્ણ ચોરવાથી પૂત, કૃત્યાકૃત્યથી પૂત થાય છે. આથી તે ઇશ્વરના આશ્રયયુક્ત થાય છે. માટે સર્વદા અથવા તો એક વાર પણ આશ્રમ ધર્મવાળાએ આ રુદ્રનો જપ કરવો જોઇએ આમ કરવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા સંસારસાગરનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણેનું જ્ઞાન થવા પછી કૈવલ્ય પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૨૪)

૩ જાબાલોપનિષદ.

બૃહસ્પતિ તથા યાજ્ઞવલ્કયનો સંવાદ.

બૃહસ્પતિ યાજ્ઞવલ્કય નામના મુનિને પૂછે છે કે, "પ્રાણોનું સ્થાન શું છે? ઇન્દ્રિયોનું દેવયજન શુ છે? તથા સર્વ ભૂતોનું બ્રહ્મસદન કયું છે?" "અવિમુક્ત (જીવ) સર્વ પ્રાણોનું સ્થાન, ઇન્દ્રિયોના દેવયજનરૂપ તથા સર્વ પ્રાણીના બ્રહ્મસદન રૂપ છે. આથી કોઇ પણ સ્થળે જ્યાં કોઇ પણ જાય ત્યાં તેણે આ જીવ પ્રાણોનું આશ્રય સ્થાન, દેવોના દેવયજન રૂપ તથા બ્રહ્માના નિવાસ સ્થાનરૂપ છે, એમ માનવુ. જ્યારે પ્રાણીના પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ થાય છે, ત્યારે ભગવાન્ રુદ્ર તારનારા બ્રહ્મના સંબંધમાં ઉપદેશ કરે છે કે, અવિમુક્ત જીવે કરી પ્રાણી અમૃત ભાવને તથા મોક્ષ ભાવને પામે છે. માટે અવિમુક્ત જીવની ઉપાસના કરવી, પણ કદી તેનો ત્યાગ કરવો નહિ. આ પ્રમાણે રુદ્રનો ઉપદેશ છે." એમ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું;

ત્યાર પછી અત્રિમુનિ યાજ્ઞવલ્કય મુનિને પૂછવા લાગ્યા; "આ અનંત તથા અવ્યક્ત આત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય?" ત્યારે યાજ્ઞવલ્કય કહે છે; "અવિમુક્ત જીવની ઉપાસના કરવી. તથા અવ્યક્ત એવો આત્મા જીવમાં જ રહેલો છે." ત્યારે અત્રિએ પૂછ્યું "જીવ શાને વિશે રહેલો છે?" ત્યારે યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું; "વરણા તથા નાશી નામની એ શક્તિમાં જીવ રહેલો છે." અત્રિએ પૂછ્યું; "વરણા એટલે શુ તથા નાશી એટલે શું?" યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું; "જે શક્તિ સર્વ ઇન્દ્રિયોએ કરેલા દોષોને અટકાવે તે વરણા કહેવાય છે. તેમજ સર્વ ઇન્દ્રિયોએ કરેલા પાપોનો જે શક્તિ નાશ કરે છે, તેને નાશી કહે છે" "આ જીવનું સ્થાન કયાં છે," એમ અત્રિએ પૂછ્યુ. યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું; "એ ભ્રુકુટિ તથા નાસિકાના વચમાનો જે ભાગ, તે જીવનુ સ્થાન છે. એ સંધિ જ આ લોક તથા પરલોક બેઉની સંધિરૂપે કહેવાય છે. બ્રહ્મ જ્ઞાનીઓ આ સંધિની સાયં તથા પ્રાતઃકાળે ઉપાસના કરે છે. અવિમુક્ત ઉપાસવા યોગ્ય છે. આ રીતની ઉપાસનાથી જીવને પોતાનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે જીવનું જ્ઞાન જાણવું. ૨

યાજ્ઞવલ્કયના શિષ્યો યાજ્ઞવલ્કયને કહે છે—"શેનો જપ કર-

વાથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહો." ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; "શતરુદ્રનો જપ કરવાથી અમૃતભાવ મળે છે તથા રુદ્રનાં નામો અમૃતરૂપ છે. આ નામવડે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકાય છે. ૩

વિદેહ દેશનો રાજા જનક એક સમય યાજ્ઞવલ્ક્યની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે; "હે ભગવન્! સન્યાસાશ્રમ સંબંધી મને ઉપદેશ કરો." યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું; "બ્રહ્મચર્યાવસ્થા સમાપ્ત થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવો. ગૃહસ્થાશ્રમ પૂર્ણ થયા પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ લેવો તથા વાનપ્રસ્થાવસ્થા પૂરી થયા પછી સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવી. કાંતો બ્રહ્મચર્ય પછી તરતજ, ગૃહસ્થાશ્રમ પછી તરતજ અથવા વાનપ્રસ્થ પછી સંન્યાસ લેવો વ્રત નિયમથી રહિત હોય, વ્રતયુક્ત હોય, સ્નાતક (વેદકુશળ) હોય, અસ્નાતક હોય અથવા ઉત્સન્ન અર્થાત નિરગ્નિક હોય, પણ જે દિવસથી વિરાગવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય કે તે જ દિવસથી સંન્યસ્ત લેવું. કેટલાકો પ્રજાપતિ સંબંધી ઇષ્ટિ કરવી અગ્નિરૂપ છે. અગ્નિ પ્રાણને કરે છે." એ મંત્રવડે ત્રણ ગુણવાળી ઇષ્ટિ કરવી. ત્રણ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે—સત્વ, રજ તથા તમ. "હે અગ્નિ! આ પ્રાણ તમારા કારણરૂપ છે. કારણકે પ્રાણથી ઉત્પત્તિ થઈ છે. તમે પ્રકાશને પામો આ પ્રાણને જાણતા, હે અગ્નિદેવ! તમે વૃદ્ધિને પામો તથા અમારી સંપતને વધારો" આ મંત્રવડે અગ્નિને સુંઘવો 'જે પ્રાણ અગ્નિના કારણરૂપ છે તે પ્રાણને, અગ્નિદેવ! તમે પ્રવેશ કરો" એમ કહી આહુતિ આપવી. જો પોતે અગ્નિહોત્ર ન લીધું હોય તો ગામમાં જેને ત્યાં અગ્નિ હોય તેને ત્યાંથી અગ્નિ લાવી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સુંઘવો. ગામમા પણ અગ્નિ ન હોય તો જળમાં આહુતિ આપવી. જળ સર્વ દેવરૂપે છે. "આ આહુતિ હું સર્વદેવોને આપુ છું" એમ જળમાં આહુતિ આપ્યા પછી તે અગ્નિયુક્ત પવિત્ર હવિ જળમાથી પાછુ કાઢી તેનું ભક્ષણ કરવુ ત્યાર પછી ત્રણવાર નીચેપ્રમાણે મંત્ર બોલવો—"આ સ્થૂલરૂપ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે. આ સર્વની ઉપાસના કરવી." હે ભગવન્! આ પ્રમાણે છે." એમ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યુ (૪)

ત્યાર પછી અત્રિમુનિ યાજ્ઞવલ્કયને પૂછવા લાગ્યા, "હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! હું પૂછું છું કે, યજ્ઞોપવીતથી રહિત, બ્રાહ્મણ કેવીરીતે કહેવાઇ શકે?" યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું; "આત્માનુ શ્રેય કરનાર છે તેને 'ખાવું તથા આચમન લેવુ' એટલે યજ્ઞોપવીતરૂપે છે. જેઓ સંન્યાસી હોય છે તે-

મને એટલો જ નિયમવિધિ હોય છે. શ્રેષ્ઠ માર્ગમાં, આહારત્યાગમાં, જળ પ્રવેશમાં, અગ્નિ પ્રવેશમાં અથવા તો મહાપ્રસ્થાન વિશે આજ વિધિ છે." પાછું અત્રિમુનિએ પૂછ્યું: "વળી સંન્યાસી વર્ણ તથા વસ્ત્રથી રહિત હોય છે, શિખારહિત હોય છે, પત્નીથી રહિત હોય છે, શુચિ હોય છે, દ્રોહરહિત હોય છે, ભિક્ષા શીલવાળા છે તથા તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. જો આતુર સંન્યાસ લીધો હોય તો મન વાણીવડે સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. આ પ્રમાણે બ્રહ્મને યોગ્ય નહિ એવા માર્ગે કરી તે ગમન કરે છે, છતાં તે બ્રહ્મજ્ઞાની કહેવાય છે તેનું શું કારણ? હે ભગવન્! યાજ્ઞવલ્ક્ય!" (૫) ત્યારે યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું; "જેઓ પરમહંસ સંન્યાસીઓ છે તે માંહેલા આરૂણિ, અસંવર્તક, શ્વેતકેતુ, દુર્વાસા, ઋતુ, નિદાધ, જડભરત, દત્તાત્રય તથા રૈવતક આદિ પરમહંસો કોઈપણ વર્ણાશ્રમના ચિહ્નોથી રહિત હતા તેઓનો આચાર વિચાર જાણી શકાય એવો નહતો. તેઓ ઉન્મત્ત ભાવથી રહિત હોવા છતાં ઉન્મત્ત માફક આચરણ કરતા જણાતા હતા. સંન્યાસીઓએ ત્રિદંડ, કમંડલુ, શીકું, જળવડે શુદ્ધ એવું પાત્ર, શિખા તથા યજ્ઞોપવીત આ સર્વનો "ભુસ્વાહા" એમ કહી જળમાં ત્યાગ કરી આત્માને શોધવો જોઇએ.

પ્રારબ્ધના યોગે સ્થૂલરૂપને ધારણ કરતો છતાં તે કોઈ પણ પ્રકારના બંધનથી રહિત હોય છે, તે પ્રતિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, તે બ્રહ્મમાર્ગમાં સારી રીતે આગળ વધેલો હોય છે, શુદ્ધ મનવાળો હોય છે, જો કે મુક્ત હોય છે છતાં પ્રાણને ટકાવવા ખાતર યોગ્ય સમયે ઉદરરૂપી પાત્રમાં આહાર નાંખે છે, તે લાભ તેમ જ અલાભ એમાં સમદૃષ્ટિવાળો હોય છે, એકાંત સ્થળ, દેવમંદિર, ઘાસનો સમૂહ, રાફડો, વૃક્ષનું મૂળ, કુંભારનું ઘર, અગ્નિહોત્રવાળું ઘર, નદી, ભાઠું, પર્વત, ખાડો, ગુફા, બાકુ તથા નાના ઝરાવાળા સ્થાનોમાં રહેવા માટે કોઈપણ રીતના ગૃહથી તે રહિત હોય છે. મમાભિમાન તેને હોતું નથી, શુદ્ધ જ્યોતિના ધ્યાનમાં તત્પર હોય છે, અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં તેને નિષ્ઠા હોય છે તથા અશુભકર્મનું છેદન કરવા તે તત્પર હોય છે. આ રીતના સંન્યાસે કરી જે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે છે, તે પરમહંસ સંન્યાસી છે. તે જ પરહંસ સંન્યાસી છે."

૪ હંસોપનિષદ્.

ગૌતમ તથા સનત્કુમારનો સંવાદ.

ગૌતમે કહ્યું; " હે ભગવન્ ! હે સર્વ ધર્મને જાણવાવાળા ! હે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ ! બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન કયા ઉપાયે કરી પ્રાપ્ત થાય ? " (૧) સનત્કુમારે કહ્યું; " હે ગૌતમ ! સર્વ વેદમાં રહેલા સારને જાણી પાર્વતીએ મહાદેવને જે કહ્યું છે તે સર્વ, હે ગૌતમ ! તુ સાંભળ. " (૨)

આ સાર કોઈને (અનધિકારીને) કહેવા યોગ્ય નથી તથા યોગીને એક ખજાના સમાન છે. હંસની કૃતિનો આ પ્રબંધ સુખ તથા મોક્ષરૂપી ફળને આપવાવાળો છે. (૩)

અમે, બ્રહ્મચારી, શાન્ત, જિતેન્દ્રિય તથા ગુરૂને વિશે જે ભક્તિવાળો છે તેની આગળ, હંસ તથા પરમહંસનો નિર્ણય પ્રકટ કરીએ છીએ. આ જીવ " હંસ હંસ " એમ ધ્યાન કરતાં સર્વ દેહમાં વ્યાપીને રહેલો છે. જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ વ્યાપી રહેલો છે તથા તલમાં તેલ વ્યાપીને રહેલુ છે. આ રીતનું જેને જ્ઞાન હોય છે તે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે. ગુદાનું અવષ્ટંભન કરી આધાર ચક્રમાંથી વાયુને બહાર કાઢી સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રમાં ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, મણિ તથા પૂરકને પામવુ. ત્યાર પછી અનાહત ચક્રનુ અતિક્રમણ કરી વિશુદ્ધિચક્રમાં પ્રાણોને રોકવા. પછી આજ્ઞાચક્રનું ધ્યાન કરવું, પછી બ્રહ્મરંધ્રનું ધ્યાન કરવુ તથા છેવટે ત્રિમાત્રારૂપે હું જ છું એમ સર્વદા ધ્યાન કરવુ. (આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવાથી) આધાર ચક્રથી માંડી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી શુદ્ધ સ્ફટિકના સરખો જે નાદ થઈ રહેલો હોય છે, તે જ બ્રહ્મ પરમાત્મા છે એમ કહેવાય છે. ૧ તેમાં હંસ એ ઋષિ છે, અવ્યક્ત ગાયત્રી એ છંદ છે, પરમહંસ એ દેવતારૂપે છે, અહં એ બીજરૂપ છે, સ[illegible]રૂપ છે, સોહં કીલકરૂપે છે. એ પ્રમાણે ઋષિઆદિ ૭ સંખ્યાવડે એક દિવસ રાત્રિમાં એકવીસ હજારને છસો વાર શ્વાસ લેવામાં આ[illegible] सूर्याय सोमाय निरंजनाय निराभासाय तनुसूक्ष्म [illegible] अग्निषोमाभ्यां वौषट् એમ કરી હૃદયાદિ અંગના [illegible]

કરવા. ન્યાસ કર્યા પછી અષ્ટ પત્રવાળા હૃદય કમળમાં હંસાત્માનું ધ્યાન કરવું. આ હંસને અગ્નિ તથા સોમ પાંખોરૂપ છે, ઓંકાર તેના મસ્તકરૂપ છે. બિંદુ નેત્રરૂપે, રૂદ્ર મુખરૂપે, રૂદ્રાણી બે ચરણરૂપે, બે બાહુ કાળરૂપે તથા અગ્નિ બે બાજુરૂપે છે. પશ્ચાતિ (સગુણ બ્રહ્મ) તથા અનાગાર (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) તે એના ઉભય પાર્શ્વોરૂપે છે. આ પરમ હંસનો પ્રકાશ કરોડો સૂર્યના સરખો છે. આ પરમહંસથી સર્વ વ્યાપ્ત છે. (આ હૃદય કમળના જૂદા જૂદા વિભાગોપર હંસ બેસે છે ત્યારે) તેની આઠ પ્રકારની વૃત્તિઓ થાય છે. પૂર્વ તરફના પત્રપર બેસે છે ત્યારે પુણ્યમાં મતિ જોડાય છે, અગ્નિ ખૂણતરફના પત્રપર બેસે છે ત્યારે નિદ્રા તથા આલસ્ય થાય છે. દક્ષિણ તરફની પાંખડી પર બેસે છે ત્યારે ક્રૂર મતિ થાય છે. નૈર્ઋત ખૂણની પાંખડી પર બેસે છે ત્યારે પાપને વિશે બુદ્ધિ થાય છે. પશ્ચિમ ભણીની પાંખડીપર બેસે છે ત્યારે ક્રીડા કરવાની બુદ્ધિ થાય છે. વાયવ્ય ખૂણપર બેસે છે તો ગમનાદિમાં બુદ્ધિ થાય છે. ઉત્તર દિશા તરફની પાંખડીપર બેસે છે તો વિષયમાં પ્રીતિ થાય છે. ઈશાન ખૂણની પાંખડી પર બેસે છે તો દ્રવ્યાદિનો લોભ થાય છે તથા જ્યારે મધ્યમાં બેસે છે ત્યારે આ લોક તથા પરલોક વિશેનો વૈરાગ્ય થાય છે. હંસ પદ્મના કેસરાંપર જઈ બેસે છે ત્યારે જાગ્રતાવસ્થા આવે છે. જ્યારે તે પદ્મની કર્ણિકાપર બેસે છે ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થા થાય છે તથા જ્યારે મધ્ય પ્રદેશમાં સૂક્ષ્મ ભાગમાં રહે છે ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા આવે છે. જ્યારે હંસ પદ્મનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે હંસ તુરીયાવસ્થાને પામે છે. જ્યારે હંસ નાદને વિશે લીન થાય છે ત્યારે તેને તૂર્યાતીત, ઉન્મનન, અજપ તથા અપસંહાર એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વ ભાન હંસને લીધે થાય છે. માટે મનમાં રહેલા હંસનું ચિંતન કરવું જોઇએ. આજ હંસ જ્યારે એક કરોડ જપ કરવામાં આવે છે ત્યારે નાદનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રમાણે હંસને લીધે થાય છે. નાદ દશ પ્રકારનો થાય છે. ૧ ચિણ, ૨ ચિંચિણનાદ, ૩ ઘણ્ટાનાદ, ૪ શંખનાદ ૫ તંત્રીનાદ, ૬ તાલનાદ, ૭ વેણુનાદ, ૮ મૃદંગનાદ, ૯ ભેરીનાદ, ૧૦ મેઘનાદ. આ રીતના નવ નાદનો ત્યાગ કરી દસમા નાદનો અભ્યાસ કરવો. પ્રથમ નાદના અનુભવથી ગાત્ર ચિંચિણ થાય છે, દ્વિતીય નાદના અનુભવથી ગાત્રનો ભંગ થાય છે, તૃતીય નાદના અનુભવથી પ્રસ્વેદ થાય છે, ચતુર્થનાદના અનુભવથી શિરોકંપ,

પંચમ નાદના અનુભવથી તાલુ ટપકે છે, ષષ્ઠ નાદના અનુભવથી અમૃતવૃષ્ટિ થાય છે, સપ્તમના અનુભવથી ગૂઢ વિજ્ઞાન થાય છે, અષ્ટમના અનુભવથી શ્રેષ્ઠ વાણી થાય છે, નવમ નાદના અનુભવથી અદશ્ય વિદ્યા તથા દિવ્ય નેત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. દશમનાદનો અનુભવ થવાથી પરબ્રહ્મ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તથા બ્રહ્માત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. મન તેનામાં (હંસમાં) લય પામછે તથા સંકલ્પ વિકલ્પોનો મનમાં લય થાય છે. પછી પુણ્ય અને પાપનો નાશ થાય છે તથા તે હંસ સદાશિવરૂપે, શક્તિ યુક્ત રૂપે, સર્વત્ર સ્થિતિ કર્તારૂપે, સ્વયંજ્યોતિરૂપે, શુદ્ધરૂપે, બુદ્ધરૂપે અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપે, નિત્યરૂપે, માયાથી રહિત રૂપે, તથા શાંત રૂપે પ્રકાશે છે. આ પ્રમાણેનું વેદવચન છે, આમ વેદવચન છે.

---

૫ આરુણિક ઉપનિષદ્.

આરૂણિ તથા બ્રહ્માનો સંવાદ.

પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા આરૂણિ નામના એકમુનિ એક સમય પ્રજાપતિના લોકને વિશે ગયા. ત્યાં જઈ તેમણે કહ્યું, "હે ભગવન્! કયા ઉપાયવડે હું સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરું?" ત્યારે પ્રજાપતિ તે મુનિને કહેવા લાગ્યા;"તારે પુત્રોનો, ભાઇઓનો, બંધુઓનો, શિખાનો, યજ્ઞોપવીતનો, યાગનો, સ્વાધ્યાયનો. ભૂર્લોકનો ભૂવર્લોકનો, સ્વર્લોકનો, મહર્લોકનો, જનલોકનો, તપોલોકનો, સત્યલોકનો, અતલનો, પાતાલનો, વિતલનો, સુતલનો, રસાતલનો, મહાતલનો, તલાતલનો તથા બ્રહ્માંડનો આ સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઇએ; અર્થાત્ આમાંના કોઇની પણ કામના રાખવી નહિ. તારે દંડને, ઓઢાડને તથા કૌપીન વસ્ત્રને ગ્રહણ કરવાં. અર્થાત્ આ ત્રણસિવાય અન્ય સર્વવસ્તુનો ત્યાગ કરવો. ૧

ગૃહસ્થાશ્રમીએ, બ્રહ્મચારીએ અથવા વાનપ્રસ્થે પોતાની ઉપવીતનો ભૂમિપર અથવા તો જળમાં ત્યાગ કરવો. અગ્નિહોત્રના પંચાગ્નિનું આરોપણ ઉદરાગ્નિને વિશે કરવું તથા ગાયત્રીનું આરોપણ પોતાની વાણીરૂપી અગ્નિમાં કરવું. કુટીચર (ઝુંપડીમાં રહેનારા) બ્રહ્મચારીએ પ્રથમ કુટુંબનો ત્યાગ કરવો, પાત્રનો ત્યાગ કરવો, પ-

વિત્રનો અર્થાત્ ખેવડા દર્ભનોત્યાગ કરવો, દંડનો તથા લોકનો ત્યાગ કરવો. ત્યાર પછી કોઇ પણ રીતના મંત્રથી રહિત થઇને રહેતું-આકાશને વિશે સચાર કરવાનો પણ ત્યાગ કરવો. જેમ ઔષધ-ખાતા હોઇએ તે પ્રમાણે અન્નનુ ભક્ષણ કરવુ. ત્રિસંધ્યાદિ કાળમાં તેણે સ્નાન કરવું તથા તે સધિકાળ આત્માની સમાધિમાં ગાળવો. સર્વ વેદોમાંથી આરણ્યકનું અર્થાત્ ઉપનિષદનુંજ પઠન કરવુ, ઉપનિષદનુંજ પઠન કરવુ, ઉપનિષદનુજ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનનું પઠન કરવું. (૨) બ્રહ્મોપદેશવડે હુજ સૂત્રરૂપે છુ, હુજ બ્રહ્મસૂત્રરૂપે છે. તે અધિકારીએ ત્રણ તાંતણાવાળા ઉપવીતનો ત્યાગ કરવો. આ રીતે જેને જ્ઞાન છે તે પરમ અધિકારી છે "મેં સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો" એમ ત્રણ વાર કહેવુ. સર્વ પ્રાણીમાત્રથી હું ભય રહિત છું. મારામાથીજ સર્વ પ્રવૃત્ત થયુ છે. તેણે "**सखा मागोपायौजः सखायोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसिवार्त्रघ्न शर्म मे भव यत्पाप तन्निवारय**" આ મંત્ર વડે મંત્રેલો વૈષ્ણવ દંડ તથા કૌપીનને ધારણ કરવાં.
ઔષધની માફક (પ્રાણના રક્ષણ જેટલુંજ) અન્ન ભક્ષણ કરવું, ઔષધની માફકજ અન્ન ભક્ષણ કરવું. વળી જે કાળે જે કાંઈ મળે તેટલુંજ ભક્ષણ કરવું. બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, પ્રતિગ્રહનો ત્યાગ તથા સત્ય આ સર્વનું યત્નવડે રક્ષણ કરવું. (૩) પરમ હંસ સંન્યાસીઓએ આસન શયનાદિ ભૂમિપરજ કરવાં તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું તેમજ યતિએ મરોડીના વાસનો, કચકડાનો કમંડલુનો કે લાકડાના કમંડલુનો તેજ રીતે કામ, ક્રોધ, હર્ષ, રોષ, લોભ, મોહ, દભ, ઈચ્છા, અસૂયા, મમત્વ, તથા અહંકાર આદિનો ત્યાગ કરવો વર્ષાઋતુમા દૃઢ સદાચાર પાળી એક ઠેકાણે રહેવું તથા તે યતિએ બીજા આઠ માસ એકલા ફર્યા કરવુ અથવા બે સાથે મળી ફરવુ [૪]

આવો અધિકાર જેને પ્રાપ્ત થયો છે, તેણે ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી અથવા તે થયા પહેલાં આ સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તેણે પિતા, પુત્ર, અગ્નિ, ઉપવીત, કર્મ, સ્ત્રી, તથા બીજી બધી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. ભિક્ષાને માટેજ તે યતિઓએ ગામમાં પ્રવેશ કરવો. તેઓએ હાથરૂપી પાત્ર અથવા ઉદરરૂપી પાત્રજ સાથે રાખવુ. ॐ हि ॐ हि ઈત્યાદિ ઉપનિષદના વાક્યનો ન્યાસ કર્યા કરવો. ખરેખર આજ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. જે અધિકારી આ રીતે જાણે છે, તેણે પલાશના, બીલના લાકડાનો, પીપળાના લાકડાનો અથવા ઉમરડાના લાકડાનો દંડ તેમજ

મૌંજી, મેખલા તથા યજ્ઞોપવીતનો ત્યાગ કરવો. જે આ પ્રમાણે અધિકારી થાય છે તેજ શ્રેષ્ઠ છે. જે પદને દેવો (અધિકારીઓ) સર્વદા જોયા કરે છે અર્થાત્ ઇચ્છા કરે છે તેજ વિષ્ણુનું પરમ ધામ છે. સ્વર્ગને વિશે વિસ્તારેલ ચક્ષુ હોય તે સરખું તે ધામ છે. આ રીતનું જે વિષ્ણુનું પરમ ધામ છે, તેને શ્રેષ્ઠ અધિકારી, સ્તુતિ કરનારો તથા બ્રહ્મભાવમાંજ લીન થઇ પ્રાપ્ત થાય છે. આજ મોક્ષનો ઉપદેશ છે તથા વેદનો ઉપદેશ છે.

---

૬ ગર્ભોપનિષદ્.

શરીરનું નિરૂપણ.

આ શરીર પંચાત્મક[1], પાંચને વિશે રહેલું[2], છના આશ્રયરૂપ[3] તથા છ ગુણયોગવાળું[4] છે. તે સાત ધાતુવાળું[5], ત્રણ મળવાળું[6], બે યોનિવાળું[7] તથા ચાર પ્રકારના આહારવાળું છે. પ્રશ્ન—આ શરીર પંચાત્મક છે તે કેવી રીતે? ઉત્તર.—આ શરીર પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ એમ પંચ મહાભૂતનું બનેલું છે પ્રશ્ન—આ પંચભૂતાત્મક શરીરમાં પૃથ્વીનો ભાગ કયો છે, જળનો ભાગ કયો છે, તેજનો ભાગ કયો છે, વાયુનો ભાગ કયો છે તથા આકાશનો ભાગ કયો છે? ઉત્તર.—આ પંચભૂતાત્મક શરીરમાં જે કઠણ ભાગ છે તે શરીર છે, તેમાં જે દ્રવ ભાગ છે તે જળ છે, જે ઉષ્ણ ભાગ છે તે તેજ છે, જે ગતિવાળો ભાગ છે તે વાયુ છે, તથા જે પોલાણવાળો ભાગ છે તે આકાશ છે. તેમાં પૃથ્વીનો ગુણ ધારણ કરવાનો છે, જળનો ગુણ સર્વને એકઠુ રાખવાનો છે, તેજનો ગુણ પ્રકાશ કરવાનો છે, વાયુનો ગુણ વહન કરવાનો છે તથા આકાશનો ગુણ કોઇ અન્ય વસ્તુને અવકાશ આપવાનો છે. પ્રત્યેક કર્ણનો વિષય શબ્દોની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, ચામડીનો વિષય સ્પર્શ છે, ચક્ષુનો વિષય રૂપ છે, જિહ્વાનો વિષય સ્વાદ લેવાનો છે, નાસિકાનો વિષય સુંઘવાનો છે, ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનો વિષય આનંદ લેવાનો છે, ગુદા ઇન્દ્રિયનો વિષય મળત્યાગ કરવાનો છે, બુદ્ધિનો વિષય જ્ઞાન છે, મનનો વિષય સંકલ્પ કરવાનો છે, તથા વાણીનો વિષય બોલવાનો છે પ્રશ્ન—શરીર છતાં આશ્રયરૂપ કહેવાય છે તેનું શું કારણ? ઉત્તર—મીઠું, ખાટું, ખારૂં, કડવું, તીખું, તથા

કટાણું આ ૭ રસોને તે મેળવે છે. (આ ૭ જળના ગુણ છે.) ષડ્જ, ઋષભ, ગાન્ધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિષાદ, ઇષ્ટ, અનિષ્ટ તથા પ્રણિધાન આ દશ પ્રકારના શબ્દના ગુણ છે. શુક્લ, રક્ત, કૃષ્ણ, ધૂમ્ર, પીત, કપિલ તથા પાંડર આ સાત રસના ગુણ છે. પ્રશ્નઃ—શરીર સાત ધાતુવાળું કહેવાય છે તેનું શું કારણ? ઉત્તરઃ—દેવદત્ત આદિ અમુક મનુષ્યના દ્રવ્યાદિ વિષયો નીચે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે. એક બીજાના સરખાપણાથી રસ ૭ પ્રકારનો છે. રસમાંથી રૂધિરની ઉત્પત્તિ થાય છે; રૂધિરમાંથી માંસ, માંસમાંથી મેદ, મેદમાંથી સ્નાયુઓ, સ્નાયુમાંથી હાડકાંઓ, હાડકામાંથી મજ્જા તથા મજ્જામાંથી શુક્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુરુષનું વીર્ય તથા સ્ત્રીનું રુધિર આ બેનો સંયોગ થાય છે ત્યારે ગર્ભ થાય છે. તે હૃદયમાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરે છેઃ—અગ્નિના સ્થાનમાં જઠરાગ્નિ રાખે છે, પિત્તના સ્થાનમાં પિત્તને રાખે છે. વાયુ વાયુમાંથી તથા હૃદય પ્રજાપતિમાંથી થાય છે. (૨)

ઋતુ કાળે સંગમ થવાથી એક રાત્રિમાં ગર્ભ કલલ રૂપે બને છે. સાત રાત્રીમાં તે બુદ્બુદરૂપે થાય છે. અર્ધ માસમાં તે પિંડરૂપે બને છે. આ ગર્ભ એક માસમાં કઠિણ થાય છે. બીજા માસમાં શિરની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રીજા માસે પાદ પ્રદેશ થાય છે. ચોથા માસમાં ગર્ભને ગુલ્ફ, જઠર તથા કટિ પ્રદેશ થાય છે. પાંચમા માસમાં બરડો થાય છે. છઠ્ઠા માસમાં મુખ, નાસિકા, ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર થાય છે. સાતમા માસમાં ગર્ભ જીવવડે યુક્ત થાય છે. આઠમા માસે ગર્ભ સર્વ લક્ષણે કરી સંપૂર્ણ થાય છે. પિતાનું વીર્ય પ્રમાણમાં વધારે હોય છે ત્યારે પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. માતાનું રેત વધારે હોય છે તો પુત્રીની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો બેઉનું પ્રમાણ એક સરખું હોય છે તો નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. જો મન વ્યાકુળ હોય છે તો આંધળું, ખોડું, કાણું અથવા વામન છોકરું થાય છે. સ્ત્રી પુરૂષના અપાન વાયુના દોષને લીધે શુક્રના જો બે વિભાગ પડે છે ત્યારે જોડકાની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે ગર્ભ પંચાત્મકને યોગ્ય થાય છે. મનવડે પંચ ભૂતાત્મને પામેલી બુદ્ધિ, ગંધ રસાદિના જ્ઞાને કરી અક્ષરથી પણ અક્ષર એવા ઓંકારનું ચિંતન કરે છે. આ રીતના ઓંકાક્ષરનું જ્ઞાન થયા પછી તે ગર્ભના દેહને આઠ પ્રકૃતિ તથા સોળ વિકારો થાય છે ત્યાર પછી માતા જે કાંઇ અન્ન તથા પાન કરે છે, તે નાડીના સૂત્રદ્વારા ગર્ભના પ્રાણનું રક્ષણ થાય

છે. આ ગર્ભ નવમા મહિનામાં સર્વ લક્ષણ તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી સંપૂર્ણ બને છે. તેને પોતાની પૂર્વજાતિનું સ્મરણ થાય છે. તે પોતાના શુભાશુભ કર્મને જાણે છે. ૩

મેં પૂર્વે હજારો યોનિઓમાં પ્રવેશ કર્યો તથા મેં અનેક પ્રકારના ભોગો ભોગવ્યા. તેમજ મેં અનેક પ્રકારનાં સ્તન પાન કર્યાં. હું વારંવાર જન્મને પામ્યો, વારંવાર મૃત્યુને પામ્યો મારા કુટુંબને અર્થે જે કાંઇ શુભાશુભ કર્મ મેં કર્યાં, તેવડે હું એકલો જ દુ:ખ ભોગવું છું. [મારા કર્મવડે] જેઓ સુખ ભોગવતા હતા, તેઓ તો મને એકલો મૂકી ચાલ્યા ગયા. હું દુ:ખરૂપ મહાસાગરમાં ડુબેલો છું. આમાથી તરી જવાનો ઉપાય હું જોતો નથી. જ્યારે હું આ યોનિમાંથી બહાર નિકળીશ, ત્યારે હું અશુભ કર્મના ક્ષયને કરનારા તથા ફળ અને મુક્તિ આપવાવાળા નારાયણ ભગવાનને શરણે જઇશ. જ્યારે હું યોનિથી બહાર જઇશ ત્યારે અશુભના ક્ષયને કરનારા તથા ફળ મુક્તિને આપવાવાળા તત્વજ્ઞાનને મેળવવા પ્રયાસ કરીશ જ્યારે હું યોનિ બહાર જઈશ ત્યારે હું સનાતન બ્રહ્મનું ધ્યાન કરીશ ભીંચડાઇને અત્યંત દુ:ખથી દુખિત થયલો જ્યારે તે યોનિ દ્વાર આગળ આવે છે ત્યારે તેને વૈષ્ણવવાયુનો સ્પર્શ થાય છે. આથી તેને જન્મ મરણનુ સ્મરણ રહેતુ નથી તથા શુભાશુભ કર્મને જાણતો નથી [૪] પ્રશ્ન—આ દેહને શરીર કહેવાનું કારણ શું ? ઉત્તર—આનું કારણ એ કે, અગ્નિઓ આ દેહનો આશ્રય કરી રહેલા છે આ અગ્નિ ત્રણ પ્રકારના છે—જ્ઞાનાગ્નિ, દર્શનાગ્નિ તથા કોષ્ઠાગ્નિ આ ત્રણમા કોષ્ઠાગ્નિ અન્ન, પાન, લેહ્ય તથા ચોષ્યનું પાચન કરે છે, દર્શનાગ્નિ રૂપોના દર્શનને કરે છે, તથા જ્ઞાનાગ્નિ શુભાશુભ કર્મને જાણે છે. આ ત્રણ અગ્નિઓને ત્રણ જૂદાં જૂદાં સ્થાનો છે. મુખ વિષે આહવનીય અગ્નિ છે, ઉદરમાં ગાર્હપત્યાગ્નિ છે તથા હૃદયમાં દક્ષિણાગ્નિ છે, આત્મા યજમાનરૂપ છે, મન બ્રહ્મારૂપ છે, લોભાદિ પશુઓરૂપે છે, દીક્ષા ધૃતિ તથા સંતોષરૂપે છે, યજ્ઞના પાત્રોરૂપે બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો છે, કર્મેન્દ્રિયો યજ્ઞના હવિષરૂપે છે, શિર યજ્ઞના કપાલરૂપ છે, કેશો યજ્ઞના દર્ભરૂપ છે, ચાર કપાલના માપવાળું મસ્તક છે, દાતના પટલો સોમ છે, એકસો સાત મર્મ છે, એકસોએસી સંધિ છે, એકસો નવ સ્નાયુ છે, સાતસો શિરા છે, પાંચસો મજ્જા છે, ત્રણસો સાઠ હાડકા છે, સાડા ત્રણ

કરોડ રૂવાટાં છે, આઠ પલના માપવાળું હૃદય છે, બાર પલના માપવાળી જીભ છે, એક પ્રસ્થ પિત્ત છે, એક આઢક કફ છે, એક કુડવ શુક્ર છે, બે પ્રસ્થ મેદ છે, તથા મળ મૂત્રનો કાંઈ નિયમ નથી કારણ કે તે આહારના પ્રમાણમાં હોય છે. આ પિપ્પલાદ નામના મુનિએ કહેલું મોક્ષશાસ્ત્ર છે. પિપ્પલાદે કહેલું મોક્ષશાસ્ત્ર છે.

૭ નારાયણોપનિષદ.

---

૭ ॥ अथ नारायणोपनिषत् ॥

પ્રજોત્પત્તિ નિરૂપણ.

પુરુષરૂપ નારાયણ ભગવાને કામના કરી કે પ્રજા ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. નારાયણમાંથી પ્રાણોત્પત્તિ થાય છે, મન તથા સર્વે ઇન્દ્રિયો પણ તેમાંથીજ થાય છે. આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ તથા વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી નારાયણમાંથી થાય છે, નારાયણમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થાય છે, નારાયણમાંથી રૂદ્ર થાય છે, નારાયણમાંથી ઇન્દ્ર થાય છે, નારાયણમાંથી પ્રજાપતિ થાય છે, નારાયણમાંથીજ બાર આદિત્યો, એકાદશ રૂદ્રો, આઠ વસુઓ તથા સર્વ છંદો ઉત્પન્ન થયાં છે. તે સર્વ નારાયણમાંથી થયાં છે, તેજ રીતે પાછાં લય પણ તેમાંજ પામે છે. આ ઋગ્વેદના શ્રેષ્ઠ ભાગનો વિદ્વાન્ અભ્યાસ કરે છે (૧) નારાયણ નિત્યરૂપ, બ્રહ્મરૂપ, શિવરૂપ, શુક્રરૂપ, કાળરૂપ, દિશારૂપ, વિદિશારૂપ, ઉર્ધ્વરૂપ, અધોરૂપ, અંતર્ તથા બાહ્યરૂપ છે. જે કાંઇ ઉત્પન્ન થયુ છે તથા જે કાંઇ થશે તે સર્વ નારાયણરૂપ છે આ નારાયણ કળાથી રહિત, માયાથી રહિત, વિકલ્પથી રહિત, વર્ણનથી રહિત, શુદ્ધ, દેવરૂપ, તથા એક છે. આ નારાયણને વિશે દ્વૈત ભાવ હોતો નથી. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે વિષ્ણુરૂપ થાય છે. તેજ વિષ્ણુરૂપ થાય છે. વિદ્વાન્ યજુર્વેદના આ શ્રેષ્ઠ ભાગનું અધ્યયન કરે છે. (૨)

પ્રથમના ભાગમાં ૐકારનો ઉચ્ચાર કરવો ત્યાર પછી નમનો ઉચ્ચાર કરવો તથા છેવટે નારાયણનો ઉચ્ચાર કરવો. ૐમાં એક અક્ષર છે, નમ એમાં બે અક્ષરો છે તથા નારાયણાય એમાં પાંચ અક્ષરો છે. જે નારાયણના આઠ અક્ષરવાળા પદનું ધ્યાન કરે છે

તે, ધ્યાન કરનારના સર્વ આયુષ્યને હરી લે છે. તે પ્રજાને, લક્ષ્મીને, પશુને મેળવે છે. ત્યાર પછી અમૃતભાવને પામે છે, તે અમૃત ભાવને પામે છે. આ સામવેદના મુખ્ય ભાગનું તે અધ્યયન કરે છે [૩]

અકાર, ઉકાર તથા મકાર આ દરેક આનંદરૂપ, બ્રહ્મ પુરૂષ રૂપ તથા પ્રણવ સ્વરૂપે છે. તે માત્રા અનેક પ્રકારે થઇ, એને ૐ કરી કહેવામાં આવે છે, જે બોલવાથી યોગી જન્મસંસારના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. ૐ **नमो नारायणाय** આ રીતના મંત્રની ઉપાસના કરનારો વૈકુંઠ લોકને વિશે જાય છે. હૃદય કમળ વિજ્ઞાન ધનરૂપે છે, તેનાવડે વિદ્યુત્ પ્રકાશે છે. બ્રહ્મણ્યને દેવકીપુત્ર, મધુસૂદન, પુંડરીકાક્ષ તથા વિષ્ણુ કહેવામાં આવે છે. તે સર્વ પ્રાણી માત્રમાં રહેલા છે. તે એક, નારાયણરૂપ, કારણ પુરૂષરૂપ, કારણ ભાવથી રહિત તથા પરબ્રહ્મરૂપે છે. આ અથર્વ વેદના મુખ્ય ભાગનુ અધ્યયન કરવુ. (૪)

પ્રાતઃકાળને વિશે આનું અધ્યયન કરવાથી રાત્રિમાં કરેલું પાપ નાશ પામે છે. સાયંકાળે આનો જપ કરવાથી દિવસમાં કરેલા પાપનો નાશ થાય છે. જે સાયંકાળ તથા પ્રાતઃકાળ આનો પાઠ કરે છે, તે પાપી હોય તો પણ પવિત્ર થાય છે. મધ્યાહ્ન કાળે સૂર્યની સામે, આનો પાઠ કરે તે મહા પાતકમાંથી મુક્ત થાય છે. સર્વ વેદના પારાયણના પુણ્યને તે મેળવે છે, તથા તેને નારાયણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેને આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેને નારાયણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

---

૮ પરમ હંસોપનિષદ્.

નારદ મુનિ તથા બ્રહ્માનો સંવાદ.

પરમહંસ દીક્ષા જેણે લીધી છે એવા યોગીઓનો માર્ગ કેવો છે તથા તેઓની સ્થિતિ કેવી રીતની હોય છે, આ રીતે નારદમુનિ ભગવાન્ બ્રહ્મા પાસે જઇ કહેવા લાગ્યા. ત્યારે ભગવાન્ બ્રહ્મા મુનિને કહેવા લાગ્યા; " પરમહંસ સંન્યાસીનો માર્ગ લોકમાં અત્યંત દુર્લભ છે. આવા પરમહંસ અનેક નથી. જો કદી એકાદ પરમ

હંસ સંન્યાસી થાય છે તો તે સર્વદા પવિત્રપણે રહે છે તથા તેજ વેદ પુરુષરૂપ છે, એમ વિદ્વાનો માને છે. મહાન્ પુરુષ જેને ચિત્ત કહે છે તે મારામાં રહે છે. આથી તે ચિત્તમાં હું સ્થિતિ કરીને રહેલો છું. આ રીતે માનનારા સંન્યાસીએ પોતાના પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી તથા બંધુ આદિનો, તેમજ શિખાનો, યજ્ઞોપવીતનો, યાગનો, સત્રનો, સ્વાધ્યાયનો તથા સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો. તેમજ આ બ્રહ્માંડનો ત્યાગ કરી તેણે કૌપીન, દંડ, તથા ઓછાડ પોતાના શરીરના સુખને અર્થે તથા લોકના કલ્યાણ અર્થે ધારણ કરવાં. પણ આ સંન્યાસ દીક્ષા મુખ્ય નથી. ત્યારે મુખ્ય સંન્યાસદીક્ષા કેવા પ્રકારની? તેના સંબંધમાં કહ્યુ છે કે, તેણે દંડ, કમંડલ, શિખા, યજ્ઞોપવીત તથા ઓછાડ રાખવાં નહિ. આવો ધર્મ પરમહંસ દીક્ષા લેનાર આચરે છે. શીત, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખ, માન તથા અપમાન આ ૭ પ્રકારની ઊર્મિથી તે રહિત હોય છે. તેનામાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ તથા મનના ગુણો રહેલા હોતા નથી. તેજ રીતે તેનામાં નિંદા, ગર્વ, મત્સર, દંભ, દર્પ, ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, હર્ષ, અસૂયા, તથા અહંકારાદિ હોતા નથી, તેનું શરીર શબના સરખું જોવામાં આવે છે. કારણ કે તેના શરીરમાં રહેલા છિન્ન ભિન્ન સંશય તથા મિથ્યા જ્ઞાનના કારણનો સર્વદા નાશ થયલો હોય છે. તે નિત્ય જ્ઞાનરૂપ છે. તે પોતે સ્થિતિ રૂપે છે અર્થાત્ કોઇના પણ આશ્રયથી રહિત હોય છે. હું પોતે શાંત, અચલ, અદ્વય તથા આનંદ વિજ્ઞાન ઘનરૂપ છું. એમ તે માને છે, તેજ અદ્વયબ્રહ્મ મારૂં પરમ ધામ છે, તેજ મારી શિખા તથા યજ્ઞોપવીત છે. પરમાત્માના ઐક્યના જ્ઞાનને લીધે તેને વિશે ભેદભાવ રહેતો નથી. બ્રહ્મ એજ તેને સંધ્યા રૂપે હોય છે. તેણે સર્વ કામનાનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, તથા અદ્વૈત બ્રહ્મમાં જ તેણે સ્થિતિ કરેલી હોય છે. જે પરમહંસે જ્ઞાનરૂપી દંડ ગ્રહણ કરેલો હોય છે, તેજ એકદંડી કહેવાય છે, જેણે કાષ્ઠનો દંડ ગ્રહણ કર્યો હોય છે, જે સર્વનું ભક્ષણ કરે છે, જેણે જ્ઞાનનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, વળી જેણે ક્ષમા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા શમાદિ ગુણનો ત્યાગ કીધેલો હોય છે અને જે ભિક્ષા માત્રવડે જીવે છે, તે પાપી યતિ વૃત્તિનો નાશ કરનારો છે તથા મહા રૈરવ નામના નરકમાં પડે છે, આ રીતના અંતરને જાણતા પરમહંસ સંન્યાસીને આકાશ એજ વસ્ત્રરૂપે હોય છે, તે નમસ્કાર, સ્વાહાકાર, નિંદા તથા સ્તુતિથી

રહિત હોય છે, ભિક્ષા ચર્યાને કરનો તે યતિ યથેચ્છવિચરનારો હોય છે. તેને આવાહન, વિસર્જન, મંત્ર, ધ્યાન, ઉપાસના, લક્ષ્ય, અલક્ષ્ય, ભિન્નભાવ, સમાનભાવ, સત્વભાવ, કે સર્વ ભાવ કાંઈ હોતાં નથી. તેને કોઇ રહેવાનું સ્થાન હોતુ નથી. તે સ્થિર મતિવાળો હોય છે. આ રીતે ભિક્ષા ચર્યાને કરનારા યતિએ સુવર્ણના અલંકાર વગેરેનો ત્યાગ કરવો. તેને કાંઇ જોવા જેવુ હોતું નથી. તેને કંઇ સુંદરરૂપે હોતું નથી.

તેને વિશે આ વસ્તુ બાધ કરનારી છે તથા નથી બાધ કરનારી, એવું કાંઇ હોતું નથી. તેને એકજ વસ્તુ બાધ કરે છે. તે એ કે, જો ભિક્ષાવૃત્તિવાળો યતિ હિરણ્યનો પ્રીતિવડે સ્પર્શ કરે છે તો તે બ્રહ્મહત્યાના પાપવાળો થાય છે. જો તે ભિક્ષુ પ્રીતિથી હિરણ્યનો સ્પર્શ કરે છે તો તે પૌલ્કસ અર્થાત્ ચાંડાલથી પણ અધમ થાય છે, તથા જો તે હિરણ્યનો પ્રીતિથી ગ્રહણ કરે છે તો તે આત્મઘાતી થાય છે. માટે પરમ હંસે પ્રીતિથી સુવર્ણને જોવું નહિ, સ્પર્શ કરવો નહિ તથા ગ્રહણ કરવું નહિ. તેની મનમાં રહેલી કામનાઓ નષ્ટ થયેલી હોય છે. દુઃખથી તેને ઉદ્વેગ થતો નથી. સુખમા તેને સ્પૃહા રહેતી નથી. પ્રીતિનો તેણે ત્યાગ કર્યો હોય છે. શુભ યા અશુભ દશામાં તેને સ્નેહ હોતો નથી. તે કોઇ પર દ્વેષ કરતો નથી તેમજ કદી હર્ષને પામતો નથી. તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપરામ પામેલી હોય છે. તે પોતાના આત્મામાંજ સ્થિતિ કરીને રહેલો હોય છે. જે બ્રહ્મ પૂર્ણ આનંદરૂપ તથા અદ્વિતીયરૂપ છે તે હું પોતેજ છું, એમ માનનારો કૃતકૃત્ય થાય છે. તે જ કૃતકૃત્ય થાય છે.

---

૯ બ્રહ્મોપનિષદ્.

જ્ઞાનીની અવસ્થાનું નિરૂપણ.

બ્રહ્મજ્ઞાનવાળા પુરૂષને ચાર સ્થાનો છેઃ—નાભિ, હૃદય, કંઠ તથા મસ્તક. આ ચાર સ્થાનમાં ચાર પાદવાળો બ્રહ્મ પ્રકાશે છે. તેજ બ્રહ્મ જાગ્રતાવસ્થામાં બ્રહ્મરૂપે છે, સ્વપ્નાવસ્થામાં

વિષ્ણુરૂપે છે, સુષુપ્તાવસ્થામાં રૂદ્રરૂપે છે તથા તુરીયાવસ્થામાં અક્ષરરૂપે છે. આ પરમ પુરૂષજ આદિત્યરૂપે, વિષ્ણુરૂપે તથા ઈશ્વરરૂપે છે. તે સ્વયંરૂપે, મનથીરહિતરૂપે, શ્રોત્ર, હાથ તથા પાદથી રહિત, જ્યોતિરૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ છે. તે પુરૂષબ્રહ્મમાં લોકો અલોકરૂપે, દેવો અદેવરૂપે, વેદો અવેદરૂપે, યજ્ઞો અયજ્ઞરૂપે, માતા અમાતારૂપે, પિતા અપિતારૂપે, વધૂ અવધૂરૂપે, ચાંડાલ અચાંડાલરૂપે, પૌલ્કસ (જાતિ વિશેષ) અપૌલ્કસરૂપે, યોગી અયોગીરૂપે, તાપસ અતાપસરૂપે હોય છે. અર્થાત્ આ સર્વ ભેદભાવ તેનામાં હોતા નથી. આ પરબ્રહ્મ એક રૂપ, પ્રકાશરૂપ તથા નિર્વાણરૂપ છે. તેને વિશે દેવો, ઋષિઓ તથા પિતરો કોઇની શ્રેષ્ઠતા નથી. તે પુરૂષબ્રહ્મ જ્ઞેય તેમજ સર્વ જ્ઞાનરૂપે છે. સર્વ દેવો હૃદયમાં રહેલા છે, હૃદયમાં પ્રાણ રહેલા છે, તેજ રીતે હૃદયમાંજ જ્યોતિ રહેલ છે. આ રીતે બ્રહ્મસૂત્ર ત્રણ રેખાત્મક જાણવુ તથા તે સૂત્ર હૃદય અર્થાત્ ચૈતન્યમાં રહે છે. હે બ્રહ્મસૂત્ર ! તુ યજ્ઞરૂપી ભગવાનને સૂચવનારૂં, પરમ પવિત્ર, પ્રજાપતિની સાથે ઉત્પન્ન થયલું, પ્રથમ રૂપ, આયુષ્યરૂપ તથા શ્વેત અને શ્રેષ્ટ રૂપ છે. હે શિષ્ય ! ભગવાનને દર્શાવનારા આ બ્રહ્મસૂત્રને તું ધારણ કર. તે તારામાં બળ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરો. જ્ઞાનીએ શિખા કાઢી નખાવી બાધ સૂત્રનો ત્યાગ કરવો. જે અક્ષર તથા પરબ્રહ્મરૂપે સૂત્ર છે, તેને ધારણ કરવુ, બ્રહ્મને સૂત્ર કહેવાનું કારણ એકે તે જ્ઞાનનું પ્રતિપાદક છે. સૂત્ર એજ પરમ સ્થાનરૂપ છે. આ બ્રહ્મસૂત્રનું જેને જ્ઞાન છે તેજ બ્રાહ્મણ વેદના પારને પામેલો છે. જેમ સૂતરના તાંતણામાં મણિ પરોવાઇને રહેલા છે, તેમ બ્રહ્મસૂત્રમાં સર્વ ઓતપ્રોત છે યોગને જાણવાવાળા તથા તત્વદર્શી એવા યોગીએ આ બ્રહ્મસૂત્રને જ ધારણ કરવુ. ઉત્તમ એવા યોગનો જેણે આશ્રય લીધો છે, એવા અધિકારીએ બાહ્યસૂત્રનો ત્યાગ કરવો. જે યોગી આ બ્રહ્મભાવરૂપી સૂત્રને ધારણ કરે છે તે ચેતનરૂપે છે. આવા જ્ઞાનસૂત્રના ધારણ કરવાથી તે કદી ઉચ્છિષ્ટ તથા પાપી થતો નથી. જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરવાવાળા જેમના હૃદયમાં આ બ્રહ્મસૂત્રજ રહેલુ છે, તેજ બ્રહ્મજ્ઞાની તથા ખરા યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરનારા છે, જેમ અગ્નિની શિખા અગ્નિરૂપજ છે તેમ જેને જ્ઞાનમયી શિખા છે તેજ શિખાને ધારણ કરનારો જાણવો. બાકી બીજાઓને તો શિખા ધારણ કરવાવાળા જાણવા નહિ, પણ કેશ ધારણ કરવાવાળા જાણવા.' જ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોને વૈદિકકર્મમાં અધિ-

કાર છે, તેઓએ આ બ્રહ્મસૂત્રનેજ ધારણ કરવું તથા ક્રિયાના અંગરૂપે પણ આ બ્રહ્મસૂત્રનેજ માનવું. જેને જ્ઞાનમયી શિખા છે તથા જ્ઞાન મયજ જેને ઉપવીત છે, તેને સર્વ બ્રહ્મરૂપે છે, આમ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ જાણે છે, આ શ્રેષ્ઠ તથા પરાયણ યજ્ઞોપવીતને જે જાણે છે, તેજ યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરનારો છે. તેજ યજ્ઞરૂપે છે તથા તેનેજ યજ્ઞકર્તારૂપે જાણવો. આ એકજ પરમાત્મા સર્વ પ્રાણી માત્રમાં વ્યાપીને રહેલા છે. તે સર્વ વ્યાપક તથા સર્વ ભૂત માત્રોના આત્મારૂપ છે. તેજ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કર્મના અધ્યક્ષ, સર્વ પ્રાણીમાં નિવાસ કરવાવાળા, સાક્ષી, ચેતનરૂપ, અદ્વય તથા ગુણથી રહિત છે. તે પરમાત્મા એક રૂપ છે, સર્વ તેને વશ છે તથા સર્વ પ્રાણીના તે અંતરાત્મારૂપે છે, તેનું એકરૂપ છે, છતાં તે પોતે અનેક રૂપે થાય છે. હૃદયાત્મામાં રહેલા આવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જે દર્શન કરે છે તેજ બ્રહ્મજ્ઞાની છે તથા તેઓનેજ શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજાઓને નહિ. આત્માને ઉપરની અરણિરૂપે બનાવી તથા પ્રણવરૂપી ૐકારને નીચેની અરણી બનાવી ધ્યાનરૂપી મંથન દંડવડે મંથન કરવાથી ગૂઢ એવા આત્માનું દર્શન થાય છે. જેમ તલમાં તેલ, દહીમાં ઘી ઝરણામાં જળ તથા અરણીમાં અગ્નિ ગૂઢ રહેલો છે, તેમ આત્મામાં આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ આત્માનાં અધિકારી પુરૂષ સત્ય તથા તપરૂપી સાધનવડે દર્શન કરે છે. જે રીતે કરોળિયો તંતુને ઉત્પન્ન કરે છે તથા પાછો પોતામાંજ સંકેલી લેછે, તેજ પ્રમાણે જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં જીવનું આવવું જવું વારવાર થયા કરે છે. વિશ્વ નેત્રમાં, સ્વપ્ન અર્થાત્ તૈજસ કંઠમાં, સુષુપ્ત અર્થાત્ પ્રજ્ઞ હૃદયમાં તથા તુરીય મસ્તકમાં રહે છે એમ જાણવું. વાણી આ બ્રહ્મનું વર્ણન કરવા અશક્ય છે તેમજ મન તેને પહોંચી શકતું નથી તે બ્રહ્મ જીવના આનંદરૂપ છે, જેનું જ્ઞાન થવા પછી અધિકારી જન્મમરણના ફેરામાંથી ટળે છે. જેમ દૂધમાં ઘી ગૂઢ રહેલું છે તેમ સર્વમાં આત્મા વ્યાપીને રહેલો છે. આત્મજ્ઞાન એજ સર્વ તપના કારણરૂપ તથા બ્રહ્મને સૂચવનારા સ્થાનરૂપ છે.

અમૃતનાદ ઉપનિષદ.

પ્રાણાયામાદિ નિરૂપણ.

બુદ્ધિમાન શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી તથા વારંવાર તેનો અભ્યાસ કરી, તેમાં જે સારરૂપે પરમબ્રહ્મ છે તેનું જ્ઞાન થયા પછી, તે શાસ્ત્રોનો બળતા લાકડાની માફક ત્યાગ કરવો જોઇએ. (૧) ૐકારરૂપી રથને વિશે આરૂઢ થઇ તથા વિષ્ણુ અર્થાત્ બુદ્ધિને સારથિ કરી, બ્રહ્મલોકના પદની ઇચ્છા રાખનારા અધિકારીએ રૂદ્ર ભગવાનની આરાધનમાં તત્પર થવું. (૨) જ્યાં સુધી રથના માર્ગમાં તે રહેલો હોય ત્યાં સુધી રથની અંદર બેસી તેણે જવું. પણ જ્યારે આત્માનું સ્થાન આવી પહોંચે, એટલે રથનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. (૩) અકારાદિ માત્રાનો, સ્થૂલાદિ લિંગ શરીરોનો, તથા વિશ્વાદિ પાદોનો ત્યાગ કરી, શબ્દ તેમજ વ્યંજનથી રહિત, તેમજ સ્વરરહિત મકારવડે સૂક્ષ્મ પદને વિદ્વાન્ પામે છે. (૪) પાંચ શબ્દાદિ વિષયોનું તથા અતિ ચંચળ મનનું આત્માના રશ્મિરૂપે ચિંતન કરવું. આને પ્રત્યાહાર કરી કહેવામાં આવે છે. (૫) પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, પ્રાણાયામ, ધારણા, તર્ક તથા સમાધિ આ રીતે યોગનાં ૭ અંગો છે. (૬) જેમ પર્વતની ધાતુઓમાં રહેલા મળ તેને અગ્નિમાં તપાવવાથી જતો રહે છે તેમ પ્રાણનો નિરોધ કરવાથી ઇન્દ્રિયોએ કરેલા દોષો બળી જાય છે. (૭) પ્રાણાયમથી દોષોનુ દહન કરવું, ધારણાવડે પાપનું. પ્રત્યાહારવડે સંસર્ગનું તથા ધ્યાનવડે અનાત્મ ગુણોનું દહન કરવું. (૮) આ રીતે પાપનો ક્ષય કર્યા પછી શ્રેષ્ઠ એવા આત્માનું ચિંતન કરવું, (૯) શ્રેષ્ઠ રેચક તથા વાયુનું આકર્ષણ કરવું. તેમ પ્રાણાયમ ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છેઃ—રેચક, પુરક તથા કુંભક વ્યાહૃતિ તથા પ્રણવ સહિત તેજ રીતે ગાયત્રીના શિરસહિત ગાયત્રીનો ત્રણવાર પ્રાણનો નિરોધ કરી પાઠ કરવો, તેને પ્રાણાયામ કરી કહેવામાં આવે છે. (૧૦) આધાર ચક્રથી ઉપાડેલા વાયુને એક નાસાપુટદ્વારા બહાર કાઢી ઉદરને સંકલ્પથી રહિત સ્થૂલ પ્રાણવાયુથી રહિત કરવું તે રેચકનું લક્ષણ છે. (૧૨) કમલના નાળવડે જેમ જળને ઉપર ખેંચવામાં આવે છે તે રીતે બહારના વાયુને અંદર ખેંચવો, તે પૂરકનું લક્ષણ છે. (૧૩) ઉંચો શ્વાસ નહિ લેવો, નીચો શ્વાસ નહિં લેવો તેમ ગાત્રને જરાપણ હલાવવું નહિ, આ પ્રમાણેનો જે યોગ

કરવામાં આવે છે, તે કુંભકનું લક્ષણ છે. (૧૪) સર્વ રૂપોને અંધની માફક જોવાં અર્થાત્ જોવાં નહિ તથા બહેરાની માફક શબ્દનું શ્રવણ કરવું નહિ તથા પોતાના દેહને કાષ્ઠની માફક જોવો, તે પ્રશાંતનું લક્ષણ છે. [૧૫] મન સંકલ્પાત્મક છે, એમ માની તેનો આત્મામાં બુદ્ધિમાને લય કરવો. આ રીતે બુદ્ધિને આત્મામાં તલ્લીન કરવી, તેને ધારણા કહે છે. [૧૬] શાસ્ત્રને અનુસરી જે ઊહાપોહ કરવામાં આવે છે, તેને તર્ક કહે છે. જેનો સાક્ષાત્કાર થવાથી સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને સમાધિ કહે છે. [૧૭] સર્વ દોષથી રહિત સુંદર ભૂમિપર દર્ભાસન પાથરવું. ત્યાં માનસિક ભૂત પ્રેતાદિકથી રક્ષા કરવી તથા કોઇપણ આસનવાળી તે યોગીએ જપ જપવો. [૧૮] તેણે પદ્મક, સ્વસ્તિક અથવા તો ભદ્રાસન આદિ ગમે તે યોગાસન વાળી ઉત્તરાભિમુખે બેસવું. [૧૯] નાસિકાના એક છિદ્રને આંગળીવડે ઢાંકી બીજા છિદ્રદ્વારા વાયુનું આકર્ષણ કરવું તથા અગ્નિને નિયમમાં લાવી શબ્દ બ્રહ્મનું ચિંતન કરવું. [૨૦] ॐ એ એકાક્ષર બ્રહ્મ છે. ॐ એ અક્ષરવડે રેચક કરવું. આ પ્રમાણે દિવ્ય મંત્રવડે અનેકવાર પાપનો નાશ થવા કર્યા કરવું. [૨૧]

ત્યાર પછી મંત્રને જાણવાવાળા બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે ઉપર કહેલા ક્રમે કરી ધ્યાન ધરવું. નાભિના ઊર્ધ્વભાગને વિશે પ્રથમ સ્થૂલાદિનું તથા પછી સ્થૂલ સૂક્ષ્મનું ધ્યાન ધરવું. [૨૨] તિરછી, ઉંચી અથવા નીચી દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી બુદ્ધિમાને સ્થિર બેસી જરા પણ હાલવું ચાલવું નહિ તથા આ રીતે યોગનો અભ્યાસ પાડવો. [૨૩] નાલ [પ્રાણ વાયુનો પરસ્પર સંઘટ્ટન પ્રકાર], માત્રા [ત્રણ વાર ચપટી વગાડીએ તેટલો સમય], વિનિષ્કંપ [કંપ ભાવથી રહિત થવું] ધારણા [પ્રાણવાયુની હૃદયમાં સ્થાપના કરવી] તથા યોજન [પ્રાણવાયુનું આત્માની સાગે યોજવા] આ પાંચ યોગીએ જાણવા. કાળના નિયમે કરી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે યોગ બાર માત્રાવાળો છે. [૨૪]. જે ઘોષથી રહિત, વ્યંજનથી રહિત, સ્વરથી રહિત, છે, જેનું તાલુ, કંઠ, ઓષ્ઠમાં સ્થાન છે, જે નાસિકાના સ્થાનથી રહિત છે, જેમાં રેફ નથી, જે બે ઉષ્મ પ્રાણથી રહિત છે, આ રીતનો જે અક્ષર બ્રહ્મ છે તે કદી વિકારને પામતો નથી. [૨૫] જે માર્ગવડે પ્રાણ ગમન કરે છે, તે માર્ગે કરી ગમન કરવાનું હોય છે, માટે તે માર્ગ વડે જવા માટે તે માર્ગનું ચિંતન કરવું. [૨૬] હૃદયનું દ્વાર, વાયુ

દ્વાર, તથા મસ્તકના દ્વારને અનુક્રમે મોક્ષદ્વાર, બિલ્વદ્વાર તથા બ્રહ્મરંધ્રદ્વાર કહેવામાં આવે છે. [૨૭] ભય, ક્રોધ, આળસ્ય, અતિ સ્વપ્ન, અતિશય જાગવું, અતિશય આહાર કરવું અથવા તો તદ્દન ભૂખ્યા રહેવું, આ સર્વનો યોગીએ ત્યાગ કરવો જોઇએ. [૨૮] આ વિધિવડે સમ્યક્ પ્રકારે ક્રમે કરી ચિંતન કરવું, જેથી ત્રણ માસની અંદર એની મેળે જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. [૨૯] ચાર માસ થવા વડે તેને દેવોનાં દર્શન થાય છે, પાંચમા માસે સંસારના ક્રમને વિશે વિરાગ થાય છે તથા છઠે માસે કૈવલ્ય પદને પામે છે, એમાં કોઇ રીતનો સંશય નથી. [૩૦] પૃથ્વી તત્વની ધારણામાં પ્રણવને પાંચ માત્રા પર્યંત ઉચ્ચારવો. જળ તત્ત્વની ધારણામાં ચાર માત્રા પર્યંત પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવો, અગ્નિતત્ત્વની ધારણામાં ત્રણ માત્રા પર્યંત પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવો, વાયુતત્ત્વની ધારણામાં બે માત્રા પર્યંત પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવો. [૩૧] આકાશ તત્ત્વની ધારણામાં એક માત્રા પર્યંત પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવો તથા ૐકારનું ચિંતન કોઇ પણ માત્રાથી રહિત કરવું. મનવડે યોગને યોજી આત્મામાં આત્માવડે ચિંતન કરવું. [૩૨] ત્રીશ પર્વ અંગુલના માપવાળો પ્રાણવાયુ છે, જે હૃદયમાં ઈન્દ્રિયોવડે પ્રતિષ્ઠિત થયો છે.–આને પ્રાણવાયુ કહેવામાં આવે છે તથા બાહ્ય પ્રાણવાયુના વિષયરૂપ છે. (૩૩) દિવસ તથા રાત્રિ મળી મનુષ્યના નિઃશ્વાસો એક લાખ તેર હજાર એકસોને એંસી હોય છે. (૩૪) આદિ એવા પ્રાણનું સ્થાન હૃદય છે, અપાનનું સ્થાન ગુદા છે, સમાનનું સ્થાન નાભિ પ્રદેશ છે તથા ઉદાનનું સ્થાન કંઠ પ્રદેશ છે. [૩૫] વ્યાનવાયુ સર્વ અંગમાં વ્યાપીને રહેલો છે. અનુક્રમે-કરી પાંચ પ્રાણાદિના પાંચ વર્ણો છે. [૩૬] પ્રાણવાયુ મણિના સરખો રક્તવર્ણવાળો છે. પ્રાણના મધ્યમાં રહેલો અપાન વાવાયુનો વર્ણ ઇન્દ્ર ગોપ જીવડાના સરખો અત્યંત રાતો છે. [૩૭] પ્રાણ તથા અપાન આ બેની વચમાં રહેલો સમાનનો વર્ણ ગાયના દૂધ સરખો શ્વેત છે, ઉદાન વાયુનો વર્ણ સહેજ ફીકા રંગનો છે, તથા વ્યાન વાયુનો વર્ણ જવાગાના સરખી કાંતિવાળો છે. [૩૮] વાયુ મંડલનું છેદન કરી મસ્તકને વિશે જ્યારે જાય છે ત્યાર પછી તે મનુષ્ય ગમે ત્યાં મરે, છતાં તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી. તેનો પુંનર્જન્મ થતો નથી.

---

૧૧ અથર્વ શિર ઉપનિષદ્.

દેવો તથા રુદ્રનો સંવાદ.

એક સમય દેવો ફરતા ફરતા દેવો રૂદ્રલોકને વિશે ગયા તથા ત્યાં જઈ રૂદ્રને પૂછવા લાગ્યા કે, આપ કોણ છો? ત્યારે રૂદ્રભગવાન બોલ્યા; હું એક છું. હું ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળમાં છું. એવું કોઈ નથી કે જે મારાથી રહિત હોય. જે અંત્યંત ગૂઢ ભાગ રહે છે તથા દિશાના અંતરને વિશે રહેલ છે તે હું છું. હું નિત્યાનિત્યરૂપ, વ્યક્ત રૂપ, અવ્યક્ત રૂપ, બ્રહ્મ રૂપ, અબ્રહ્મ રૂપ, પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણ દિશા રૂપ, ઉર્ધ્વ તથા અધોરૂપ, દિશા, પ્રદિશા, પુમાન્ અપુમાન, સ્ત્રી, ગાયત્રી, સાવિત્રી, ત્રિષ્ટુપ, જગતી, અનુષ્ટુપ, છંદ, ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ, આહવનીય, સત્ય, ગૌ, ગૌરી, ઋગ, યજુઃ, સામ, અથર્વ, અંગિરસ, જ્યેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, વરિષ્ઠ, જળ, તેજ, ગુહ્ય, અરણ્ય, અક્ષર; ક્ષર, પુષ્કર, પવિત્ર, ઉગ્ર, મધ્ય, બાહ્ય, પુરસ્તાત્ તેજ પ્રમાણે જ્યોતિરૂપ હું છું. સર્વમાં રહેલો મને જાણો. જે મને જાણે છે, તે સર્વ દેવોને જાણે છે તેમ અંગો સહિત સર્વ વેદોને જાણે છે. હું મારા તેજવડે બ્રહ્મને બ્રાહ્મણવડે, ગાયને ગાયવડે, બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણવડે, હવિષને હવિષવડે, આયુષને આયુષવડે, સત્યવડે સત્યને, તથા ધર્મ વડે ધર્મની તૃપ્તિ કરૂં છું. તે દેવો રૂદ્રને (પોતાની શંકાના સંબંધમાં) પૂછવા લાગ્યા, રૂદ્રને જોવા લાગ્યા તથા તેનુ ધ્યાન કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તે દેવો ઉચા બાહુઓ કરી નીચે પ્રમાણે રૂદ્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા,-હે રૂદ્ર ભગવન્! આપ બ્રહ્મારૂપ, વિષ્ણુરૂપ, રૂદ્રરૂપ, સ્કંદરૂપ, ઇન્દ્રરૂપ, અગ્નિરૂપ, વાયુરૂપ, સૂર્યરૂપ, સોમરૂપ, આઠ ગ્રહોરૂપ પ્રતિ ગ્રહો રૂપ, ભૂરૂપ, ભુવર રૂપ, સ્વર રૂપ, મહર રૂપ, પૃથ્વી રૂપ, અંતરિક્ષ રૂપ, દ્યો રૂપ, જળ રૂપ, તેજ રૂપ, કાળ રૂપ, યમ રૂપ, મૃત્યુરૂપ, અમૃતરૂપ, આકાશરૂપ, વિશ્વરૂપ, સ્થૂલરૂપ, સૂક્ષ્મરૂપ, શુક્લ રૂપ, કૃષ્ણરૂપ, કૃત્સ્નરૂપ, સત્યરૂપ, સર્વરૂપે છે. આપને નમસ્કાર છે. (૧-૩૨) પૃથ્વી આદિરૂપે, ભુવર્લોક આપના મધ્ય પ્રદેશરૂપ તથા સ્વર્ગ લોક આપના શિરરૂપ છે. આપ વિશ્વરૂપ, બ્રહ્મૈક રૂપ, બે પ્રકારના, ત્રણ પ્રકારના વૃદ્ધિ રૂપ, શાંતિ રૂપ, પુષ્ટિ રૂપ, હુતરૂપ, અહુત રૂપ, દત્ત રૂપ, અદત્ત રૂપ, સર્વ રૂપ, અસર્વ રૂપ, વિશ્વ, અવિશ્વ, કૃત, અકૃત, પર, અપર તથા પરાયણ રૂપ છો. આપે અ-

માટે વૈદ્યુત રૂપ કહે છે. બ્રહ્મ કહેવાનું કારણ એ કે, પર, અપર તથા પરાયણનું મોટી વીણાવડે જ્ઞાન કરાવોછો, માટે પર બ્રહ્મ કહે છે. એક કહેવાનું કારણ એ કે સર્વ પ્રાણીનું ભક્ષણ કરી અજરૂપે થઇ આપ તેને કોઇ પવિત્ર સ્થાનમાં છોડોછો. કેટલાક પવિત્ર ક્ષેત્રમાં, કેટલાક દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા પૂર્વ દિશામાં જાય છે. પણ આ સર્વનો મેળાપ આપને વિશેછે. સ્વર્ગ રહિત સર્વ પ્રાણી માત્રમાં એકરૂપે આપ રહ્યા છો, માટે આપને એક કહે છે. ઋષિવડે આપનું રૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પણ સામાન્ય ભક્તોવડે આપનુ રૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, માટે આપને રૂદ્ર કહે છે. સર્વ દેવોના પર સર્વની માતારૂપ ઇશાની નામની પરમ શક્તિવડે આપનું અધિષ્ઠાતાપણું છે. જેમ દોવામાં આવેલી ગાય હોય તેમ તથા શરણના સરખા કૂટસ્થ એવા તમારી અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. આપ જગતના ઇશરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ તથા ઇન્દ્રના આસપાસ રહેનારા યમદેવોના અધિષ્ઠાતા છો. માટે આપને ઇશાન કહે છે. આપને ભગવાન્‌ મહેશ્વર કહે છે. તેનુ કારણ એકે, ભક્તનું અજ્ઞાન છતાં તેનાપર અનુગ્રહ કરો છો, તથા તેને વિશે વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ કરો છો. તેમજ સર્વ ભાવોનો ત્યાગ કરી આત્મજ્ઞાનરૂપ યોગૈશ્વર્યવડે પોતાના પ્રકાશમાં પ્રકાશો છે. આથી આપને ભગવાન્‌ મહેશ્વર કહે છે. આ રીતનું રુદ્ર ચરિત છે. (૪) એકજ દેવ સર્વ દિશામાં રહેલ છે. પ્રથમ જન્મ પણ તેનો છે. અંતમાં ગર્ભરૂપે તેજ છે. તેજ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેજ ઉત્પન્ન થશે. પ્રત્યેક વ્યક્ત ભાવમાં તે જ વ્યાપીને રહેલા છે. એક રુદ્રજ પોતાની મહાશક્તિવડે આ લોકને નિયમમાં રાખે છે. તે કોઇ અન્યરૂપે હોતા નથી. દરેક તેને વિશે રહે છે તથા અંતે તેમાં સર્વનો સંકોચ થાય છે. વિશ્વનો પ્રકટ કર્તા તથા રક્ષણ કર્તા તેજ છે. જે દરેક યોનિમાં વ્યાપી રહેલા છે તથા જેનાવડે આ સર્વ વ્યાપી રહેલ છે, તે પૂજ્ય ઇશાન તથા દેવરૂપ પુરૂષનું ચિંતન કરવાવડે પરમ શાંતિને મનુષ્ય મેળવે છે. સર્વ હેતુ સમૂહના મૂળરૂપ ક્ષમાને ધારણ કરી બુદ્ધિવડે સચિત કર્મને રુદ્રવિશે મનુષ્યે યોજવાં. રુદ્રમાં એકપણું છે તે સંબંધી વર્ણન કરે છે:—આપ શાશ્વત, પુરાણ તથા ઇશરૂપ છો, તમો પ્રાણીઓના મૃત્યુપાશોનો નાશ કરવાવાળા છો, આપની અર્ધ ચતુર્થ માત્રાવડે પશુ બંધનના નાશરૂપ શાંતિ મળે છે. આપની પ્રથમ બ્રહ્માયુક્ત માત્રા રક્ત વર્ણવાળી છે. જે તેનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે તે બ્રહ્માના પદને પામે છે. આપની વિષ્ણુવાળી દ્વિતીયા માત્રા

કૃષ્ણ વર્ણવાળી છે. જે તેનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે તે વૈષ્ણવ પદને પામે છે. આપની રુદ્ર દેવ યુક્ત તૃતીયા માત્રા છે. તે વર્ણે કપિલા છે. તેનું જે નિત્ય ધ્યાન કરે છે તે ઈશાન અર્થાત્ રુદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આપની સર્વ દેવવાળી અર્ધ માત્રા છે. તે અવ્યક્તરૂપે રહેલી આકાશને વિશે વિચરે છે. તેનો વર્ણ શુદ્ધ સ્ફટિકના સરખો છે. જે તેનું ધ્યાન કરે છે તેને મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ચતુર્થ માત્રાનીજ ઉપાસના કરવી જોઇએ મુનિઓ વાણી માત્ર બોલે છે પણ તેના ગ્રહ સંબંધી કહેતા નથી. આજ મોક્ષમાર્ગ છે. જે ઉત્તર માર્ગે કરી દેવો જાય છે, જેના વડે પિતરો જાય છે તથા જે ઉત્તર માર્ગે કરી ઋષિઓ જાય છે, તેજ પર, અપર તથા પરાયણરૂપ છે. જે બાલના અગ્ર ભાગ જેટલા સૂક્ષ્મરૂપે હૃદયમાં રહે છે, જે વિશ્વરૂપ, દેવરૂપ, સુંદર તથા શ્રેષ્ઠ છે. જે વિવેકીઓ, હૃદયમાં રહેલા એવા પરમાત્માને જૂવે છે તેનેજ શાંતિભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજાઓને નહિ. ક્રોધ, તૃષ્ણા, ક્ષમા તથા હેતુ સમૂહના મૂળરૂપ અક્ષમાનો ત્યાગ કરી રુદ્રને વિશે બુદ્ધિથી સંચિત કર્મ અર્પણ કરવું. આને રુદ્રને વિશે એકતા કહે છે. કારણકે શાશ્વત તથા પુરાણરૂપ રુદ્ર હોવાથી તે ઈશ કહેવાય છે. તેમજ ઉત્કૃષ્ટ તપના સાધનવડે નિયંતા કહેવાય છે. અગ્નિ, વાયુ, જળ, સ્થળ, તથા આકાશ આ સર્વ ભસ્મરૂપ છે. જો , પશુપતિની ભસ્મનો અંગને સ્પર્શ થતો નથી તો મન તથા આંખો સર્વ ભસ્મરૂપ થાય છે. માટે પશુપતિની બ્રહ્મરૂપી ભસ્મ પશુના બંધનનો નાશ કરવાવાળી છે. જે રુદ્ર અગ્નિમાં છે, જે રુદ્ર અંદરના ભાગમાં છે, તેજ રુદ્રે ઓષધિ તથા વનસ્પતિમાં પ્રવેશ કર્યો છે. જે રુદ્રે આ સર્વ વિશ્વને ઉત્પન્ન કર્યું છે તે અગ્નિરૂપ રુદ્રને નમસ્કાર; જે રુદ્ર અગ્નિમાં, જળમાં, અંતરિક્ષમાં તથા ઓષધિ અને વનસ્પતિમાં રહે છે, તથા જે રુદ્રે વિશ્વોને તથા ભુવનોને ઉત્પન્ન કર્યાં છે, તે રુદ્રને નમસ્કાર. જે રુદ્ર જળમાં, ઓષધિમાં તથા વનસ્પતિમાં સ્થિતિ કરે છે, જે રુદ્રે જગતને અધર રાખ્યું છે, જે રુદ્ર એ ત્રણ રીતે. ધારણ કરે છે તથા અંતરિક્ષમાં જેણે નાગોને ધારણ કર્યા છે, તે રુદ્રને નમસ્કાર. આ રુદ્ર ભગવાનના મસ્તકની તથા હૃદયની ઉપાસના કરવાથી ઉચ્ચસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જો તેમ ઉપાસના નથી કરવામાં આવતી તો તેની અધોગતિ થાયછે. રુદ્ર ભગવાનનું મસ્તક દેવોના સમૂહરૂપ વ્યક્ત છે. તેમના પ્રાણ તથા મન મસ્તકનું રક્ષણ કરે છે. દે-

વોનો સમૂહ, સ્વર્ગ, આકાશ, તથા પૃથ્વી કશાનું રક્ષણ કરી શકે એમ નથી. આ રુદ્ર ભગવાનને વિશે સર્વ ઓતપ્રોત છે. આનાથી પર અન્ય કાંઈ નથી. તેનાથી પૂર્વે કાંઇ નથી, તેમ તેનાથી પર કાંઇ નથી. થઇ ગયલું તેમ થવાનું પણ કાંઇ નથી. તેમને હજાર મસ્તક છે, એક મસ્તક છે તથા સર્વ જગતને વ્યાપી તેઓ રહેલા છે. તે અક્ષર હોવાથી તેને કાળ કહેવામાં આવે છે તથા કાળરૂપ હોવાથી તેને વ્યાપક કહેવામાં આવેછે. વ્યાપક તથા ભોગાયમાન રુદ્ર જ્યારે શયન કરે છે ત્યારે પ્રજાનો સંહાર થાય છે. તે જ્યારે શ્વાસવાળા થાય છે ત્યારે તમ થાયછે. તમમાંથી જળ થાય છે. જળમાં પોતાની આંગળીવડે મંથન કરવાથી તે જળ શિશિર ઋતુમાંના દવરૂપે થાય છે, તેનું મંથન કરવાથી તેમાં ફીણ થાયછે. ફીણથી ઇંડું થાય છે, ઇંડાથી બ્રહ્મા થાયછે, બ્રહ્માથી વાયુ થાય છે, વાયુથી ૐકાર થાય છે, ૐકારથી સાવિત્રી થાયછે, સાવિત્રીથી ગાયત્રી થાય છે તથા ગાયત્રીમાંથી સર્વ લોકો થાયછે. પછી લોકો તપની ઉપાસના કરે છે જેથી સત્ય થાય છે તથા પછી શાશ્વત અમૃત ઝરે છે. આજ પરમ તપ છે. તપ એ જ જળ, જ્યોતિ, રસ, અમૃત, બ્રહ્મ, ભૂર્લોક, ભુવર્લોય તથા સ્વર્લોકરૂપે છે. ૬ જો કોઇ બ્રાહ્મણ આ અથર્વ શિરનું અધ્યયન કરે છે તો અશ્રોત્રિય હોય તે શ્રોત્રિય થાય છે, ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત હોય તે ઉપનયન સંસ્કારવાળો થાય છે. તે અગ્નિવડે પવિત્ર થયલો, વાયુપૂત, સૂર્યપૂત, સત્યપૂત તથા સોમપૂત થાય છે. તે સર્વ દેવોવડે જણાયલો તથા ધ્યાન કરાયલો થાય છે. તે સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કરેલો થાય છે. તે સો યજ્ઞોથી પૂજાયલો, સાઠ હજાર ગાયત્રીના જપવાળો, ઇતિહાસ તથા પુરાણોમાં રહેલા રુદ્રોના એક લાખ જપવાળો થાય છે. દશ લાખ પ્રણવનો તેણે જપ કરેલો કહેવાય છે. તેનું દર્શન થવાથી મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે. તે પૂર્વે થયલા સાત પેઢીના પુરુષોને તારે છે. ભગવાને કહ્યું છે કે, અથર્વ શિરનો એક વાર જપ જપવાથી પવિત્ર થાય છે તથા કર્મનો અધિકારી થાય છે. બીજી વાર જપવાથી ગણોને વિશે અધિપતિપણું મેળવે છે તથા ત્રીજી વાર આનો જપ કરવાથી સત્ય સ્વરૂપ ૐકારને વિશે તેનો પ્રવેશ થાય છે.

૧૧ અથર્વ શિખોપનિષદ્.

પૈપ્પલાદ સનત્કુમાર તથા અથર્વણનો સંવાદ.

અંગિરસના કુળમાં થયેલા ઋષિઓ, પૈપ્પલાદ, તથા સનત્કુમાર

અથર્વણ મુનિને પૂછવા લાગ્યા કે, હે ભગવન્! પ્રથમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય ધ્યાન શું છે, ધ્યેય મંત્રનું ધ્યાન શું છે ધ્યાતા કોણ છે તથા ધ્યેય કોણ છે? આના ઉત્તરમાં અથર્વામુનિ કહેવા લાગ્યા કે, ૐકાર એ અક્ષર પ્રથમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય મંત્ર છે તથા તે પરબ્રહ્મરૂપ છે. તેના ચાર પાદો તથા ચાર વેદો છે. આથી તે ચાર પાદવાળો કહેવાય છે. આ ૐકાર અક્ષર તથા પરબ્રહ્મરૂપ છે. તેની પ્રથમ માત્રા અકાર પૃથિવીરૂપે છે તથા તે ઋચાવાળો ઋગ્વેદરૂપ છે. તેના અધિષ્ઠાતા દેવો બ્રહ્મા, વસુ, ગાયત્રી તથા ગાર્હપત્યરૂપ છે. તેની દ્વિતીય માત્રા ઉકાર અંતરિક્ષરૂપ છે, તે યજુષ્પૂર્વકે યજુર્વેદરૂપ છે તથા તેના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ, રૂદ્ર, ત્રિષ્ટુંપ્ તથા દક્ષિણાગ્નિ છે. ત્રીજી માત્રા મકાર સ્વર્ગરૂપ છે તથા સામના મંત્રોવડે સામવેદરૂપ છે. તેના અધિષ્ઠતા દેવ રૂદ્ર, આદિત્ય, જગતી તથા આહવનીય છે. છેવટની અર્ધમાત્રા તે સોમલોકરૂપ છે. તે અથર્વણના મંત્રોવડે અથર્વ વેદરૂપ, સંવર્તક, અગ્નિ, મરુદ્, વિરાટ્, એકર્ષિ તથા ભાસ્વતી રૂપ છે. પ્રથમની માત્રા રક્તપીત તથા બ્રહ્મદૈવતવાળી છે. દ્વિતીય માત્રા શ્વેત કૃષ્ણ છે તથા વિષ્ણુ દૈવતવાળી છે. તૃતીય માત્રા શુભ અશુભવાળી શુકલ છે તથા તે રૂદ્ર દૈવતવાળી છે. છેવટની ચોથી અર્ધમાત્રા વિદ્યુત્વાળી તથા સર્વ વર્ણવાળી છે તથા તે પુરૂષ દૈવતવાળી છે. આ ૐકાર ચાર અક્ષરવાળો, ચાર પાદવાળો, ચાર મસ્તકવાળો તથા ચાર અર્ધમાત્રાવાળો છે. આ ચાર અર્ધમાત્રા તે સ્થૂલ, હ્રસ્વ, દીર્ઘ તથા પ્લુત છે. ૐ ત્રણ વાર કહેવા પછી ચોથી વાર ૐકાર કહેવાથી શાંતાત્મા પ્લુત પ્રણવયુક્ત થાય છે. સર્વ ૐકારરૂપ છે, એમ કહ્યું છે. એકવાર ૐકારનો ઉચ્ચાર થવાથી એક વાર આત્મપ્રકાશ થાય છે. તે પ્રાણોને ઉર્ધ્વ ગતિએ પહોંચાડે છે તેથી ૐકાર કહેવાય છે. ૐકારને પ્રલયરૂપ કહેવામાં આવે છે, કારણ તે સર્વ પ્રાણોનો પ્રલય કરે છે. તે સર્વ પ્રાણોને પરમાત્માને વિશે નમાવે છે, તેથી પ્રણવ કહે છે. તેણે ચતુર્થાવસ્થામાં સ્થિતિ કરેલી હોવાથી તે સર્વ વેદો તથા દેવોના કારણરૂપ, સર્વ વાચ્ય વસ્તુરૂપ તથા પ્રણવરૂપ છે. તેને દેવોરૂપ કહે છે, કારણ કે સર્વનું રક્ષણ કરે છે. સર્વ દુઃખોમાંથી મનુષ્યનું ભગવાન્ તારણ કરે છે, આથી તેને તારક કહે છે. સર્વ દેવોનું પ્રવેશ સ્થાન હોવાથી તેને વિષ્ણુ કહે છે. સર્વની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી તેને બ્રહ્મ કહે છે. સર્વના મધ્યમાં રહેલા ધ્યેય મંત્રોથી દીપની માફક પ્રકાશ કરાવે

છે, માટે પ્રકાશ કહે છે. શરીરના હૃદયાકાશમાં પ્રકાશવડે વિદ્યુતની માફક પ્રકાશ કરતા હોવાથી તેને સત્ ૐ કહે છે. વિદ્યુતની માફક વારંવાર ગતિ કરી દરેક દિશાનો ભેદ કરે છે તથા સર્વ લોકને વ્યાપીને રહે છે, માટે મહાદેવને વ્યાપી આ કહે છે. તેમની પ્રથમ માત્રા જાગ્રતાવસ્થા છે, દ્વિતીય માત્રા સ્વપ્નાવસ્થા છે, તૃતીય માત્રા સુષુપ્તિ અવસ્થા છે તથા ચતુર્થ માત્રા તુરીયારૂપ છે. આ માત્રાઓ ઉપમાત્રાને પામે છે. સારી રીતે સમસ્ત પાદોનાપર જય મેળવતા હોવાથી તેને સ્વયંપ્રકાશ કહે છે. તે પોતે બ્રહ્મરૂપ છે, આથી તેને સિદ્ધિકર કહે છે. ધ્યાનાદિમાં આ ૐકારની યોજના કરવામાં આવે છે. સર્વ ઇંદ્રિયોનું ઉપસંહરણ કર્તા હોવાથી બ્રહ્મને તુરીય કહે છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોની સ્થાપના મનમાં કરવી, ધ્યાનરૂપે વિષ્ણુને લેવા, પછી ઇન્દ્રિયો સાથે પ્રાણની મનમાં સ્થાપના કરવી. ધ્યાતા રૂદ્રરૂપે થઇ પ્રાણની ઇન્દ્રિયોની સાથે મનમાં સ્થાપના કરવી પછી નાદના અંતે પ્રાણની પરમાત્મામાં યોજના કરી ઇશાન એવા મહાદેવનુ ધ્યાન કરવું. આ સર્વ અર્થાત્ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, ઇન્દ્ર તથા પ્રાણી માત્રા સાથે સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ તેનામાંથી થાય છે. કારણોનું કારણ હોતું નથી. ધ્યાતા કારણરૂપ છે તથા સર્વ ઐશ્વર્યયુક્ત સર્વેશ્વર ધ્યેયરૂપ છે. આ રીતના શંભુનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવાથી ચુવોતેર વાર સો સો યત્ન કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલુ ફળ મેળવે છે, સર્વની ૐકારવિશે ગતિ છે. સર્વ ધ્યાન, યોગ તથા જ્ઞાનનું જે ફળ છે તે ૐકાર છે, તે વેદરૂપ, પરરૂપ, ઇશરૂપ, શિવરૂપ, એકરૂપ, ધ્યેયરૂપ તથા કલ્યાણ કર્તારૂપ છે. સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરી આ સંપૂર્ણ અથર્વશિખનું જે અધ્યયન કરે છે, તે દ્વિજ ગર્ભવાસના ભયમાંથી મુક્ત થાય છે, ખરેખર તે ગર્ભવાસમાંથી મુક્ત થાય છે.

૧૨ મૈત્રાયણી ઉપનિષદ્.

શાકાયન્ય તથા બૃહદ્રથનો સંવાદ.

બૃહદ્રથ નામના રાજાએ રાજ્યને વિશે પોતાના મોટા પુત્રને સ્થાપ્યો. તે માનતો હતો કે આ શરીર અશાશ્વત છે. આથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી તે અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં તેણે પરમ તપ આદર્યું. તે ઉંચા બાહુ કરી શ્રી સૂર્યનારાયણની સમક્ષ ઉભો રહ્યો. અંતે સૂર્યનારાયણની કૃપાવડે તે રાજાની પાસે એક મુનિ આવ્યા. આ મુનિ ધૂમાડાથી રહિત અગ્નિ જેવા, પોતાના તેજવડે સર્વનું દહન કરતા તથા આત્મજ્ઞાની હતા. આ મુનિનુ નામ ભગવાન્ શા-

કાયન્ય હતું. તેમણે રાજાને કહ્યું; "હે રાજન્! ઉભો થા તથા વર માંગ." રાજા મુનિને નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યો; "હે ભગવન્! હું આત્મજ્ઞાની નથી. આપ તો તત્ત્વજ્ઞાની છો. જે કાંઇ આપ ઉપદેશ કરશો, તે અમે એક ચિત્તથી સાંભળશું" મુનિએ કહ્યું; "હે ઐક્ષ્વાક! તું કાંઈ અન્ય ઇચ્છિત વર માંગ. કારણ આ માનુષિક દેહવડે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે." આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મુનિનાં ચરણનો સ્પર્શ કરી રાજા નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો;– "હે ભગવન્! આ શરીર હાડકાં, ચામડાં, સ્નાયુ, મજ્જા, માંસ, વીર્ય, લોહી, શ્લેષ્મ તથા અશ્રુવડે દૂષિત છે. તે વિષ્ઠા, મૂતર, વાત, પિત્ત તથા કફથી ભરપૂર છે, દુર્ગંધીવાળું છે તથા કોઈ પણ પ્રકારના સારથી રહિત છે. માટે કામનાના ઉપભોગ શા અર્થના છે? (૨) વળી આ શરીર કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, શોક, ઇર્ષા, ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ, અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ, ક્ષુધા, તૃષા, જરા, મૃત્યુ, રોગ તથા શોકાદિથી ભરપૂર છે. માટે શરીરના સુખોપભોગથી શું ફાયદો છે? ૩ આ લોકમાં સર્વે નાશવંત છે. ડાંસ તથા મચ્છરોનો તૃણની આફક નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વનાં જન્મ મરણ થયા જ કરે છે. (૪) કેટલાક મોટા ધનુર્ધારીઓ, ચક્રવર્તીઓ થઇ ગયા છે, જેવા કે સુદ્યુમ્ન, ભૂરિદ્યુમ્ન, ઇન્દ્રદ્યુમ્ન, કુવલયાશ્વ, યૌવનાશ્વ, વૃદ્ધિયાશ્વ, અશ્વપતિ, શશબિંદુ, હરિશ્ચંદ્ર, અંબરીષ, સ્વયાતિ, યયાતિ, અનરણ્ય, ઉક્ષસેનોત્ય, મરુત્ત, ભરત આદિ રાજાઓ પોતાના બંધુવર્ગના રક્ષણ અર્થે અનેક પ્રકારની લક્ષ્મીને સંપાદન કરી, તેનો ત્યાગ કરી આ લોકમાંથી અન્ય લોક પ્રતિ સીધાવી ગયા છે. (૫) બીજા પણ ગંધર્વ, અસુર, યક્ષ રાક્ષસ, ભૂત ગણ, પિશાચ, સર્પ તથા ગ્રહોના નિરોધને આપણે જોઇએ છીએ. (૬) વળી મોટા મહાસાગરો પણ સૂકાઈ જાય છે, પર્વતોનો જ નાશ થાય છે, અચલ વસ્તુનું હાલવું અથવા તેજ સ્થાનમાં રહેવું થાય છે. વૃક્ષોનું ડૂબી જવું, પૃથ્વીનું પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી જવું, તથા દેવતાઓના સોહં (હું બ્રહ્મરૂપ છું) આવા બોલવાવડે શું? આ સંસાર માંહેલા ભોગો કાંઇ કામના નથી. જે તેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે તો વારંવાર જન્મમરણ થયા કરે છે. આપ આ સંસારમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરવા યોગ્ય છો. પાણી વિનાના અંધારા કુવામાં દેડકો હોય, તેવી આ સંસારમાં અમારી સ્થિતિ છે. હે ભગવન્! આપ મારા આશ્રયરૂપ છો. (૭)

પ્રથમ પ્રપાઠક.

ત્યાર પછી ભગવાન્ શાકાયન્ય અત્યંત પ્રસન્ન થઇ રાજાને કહેવા લાગ્યા કે " હે મહારાજ બૃહદ્રથ ! તું ઇક્ષ્વાકુ વંશના ધ્વજશીર્ષનો પુત્ર છે, તું કૃતકૃત્ય છે તથા મરત્ એવા નામે પ્રસિદ્ધ છે. આત્મા કેવો છે, તેનું હું વર્ણન કરૂં છું તે તું સાંભળ. (૧) આ પ્રાણાત્મા બાહ્યેન્દ્રિયોનું રોધન કરવાથી યોગવડે ઉર્ધ્વ ગતિ કરવાવાળો, દુઃખ યુક્ત દેખાતો છતાં દુઃખથી રહિત તથા તમનો નાશ કરવાવાળો છે. આ આત્મા જીવભાવમાંથી મટી જઈ શિવ ભાવને પામે છે ત્યારે આ શરીરમાંથી નિકળી પરંજ્યોતિરૂપને પામી પોતાના તેજવડે પ્રકાશે છે. આજ આત્મા અમૃતરૂપ, અભયરૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. (૨)

હે રાજન્ ! ભગવાન્ મૈત્રેયે બ્રહ્મવિદ્યારૂપી જે ઉપનિષદનું અમારી પાસે વર્ણન કર્યું છે, તે હું તને કહીશ. પાપોથી રહિત, ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળા તથા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી વાલખિલ્ય નામના મુનિઓ કહેવાય છે. તેઓ એક વેળા પ્રજાપતિ પાસે જઇ કહેવા લાગ્યા; "હે ભગવન્ ! ગાડાના સરખું ચેતનથી રહિત આ શરીર છે. આવા શરીરને પ્રેરણા કરનાર કોણ છે, તે આપ અમોને કહો." ત્યારે ભગવાન્ બ્રહ્મા બોલ્યા: (૩)' જે ઉર્ધ્વ ભાગમાં રહેલો કહેવાય છે, તેજ શુદ્ધ, પૂત, શૂન્યઃ શાંત, પ્રાણરહિત, મનરહિત, અનંત, અક્ષય, સ્થિર, શાશ્વત, અજ, સ્વતંત્ર તથા પોતાના મહિમામાં રહેલો છે. તેનાવડે આ શરીર ચેતન સરખું કરાયલું છે. તેજ આ શરીરને પ્રેરણા કરનાર છે." ત્યારે વાલખિલ્યો કહેવા લાગ્યા, "હે ભગવન્ ! ઇચ્છાથી રહિત તેણે શામાટે આવી રીતની ચેતનીવાળું શરીર કર્યું ? આ શરીરનો પ્રેરણા કરનાર આત્મા કેવી રીતે, તે કહો." પ્રજાપતિ કહેવા લાગ્યા; આ આત્મા સૂક્ષ્મ, અગ્રાહ્ય, અદશ્ય, પુરુષ સંજ્ઞાવાળો. પોતાના અંશે કરી બુદ્ધિપૂર્વક આવર્તન કરનારો, સુષુપ્તને બુદ્ધિપૂર્વક જગાડવાવાળો, ઇચ્છાને વશ કરનાર, ચેતન માત્ર, દરેક શરીરમાં ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે રહેલો, સંકલ્પ, પ્રયાસ તથા અભિમાનવાળો, પ્રજાપતિરૂપ તથા સર્વત્ર દ્રષ્ટારૂપ છે. આવી રીતના ચેતને આ શરીરને ચેતનાવાળું કર્યું છે. માટે તે પ્રેરણા કરનારો કહેવાય છે. ત્યારે મુનિઓએ કહ્યું; જે આત્મા સૂક્ષ્માદિ સ્વરૂપવાળો છે, તેનું પોતાના અંશે કરી આ વર્તન થવું કેમ સંભવે ? ભગવાન્ પ્રજાપતિએ કહ્યું; (૫) પ્રથમ કેવળ પ્રજાપતિ જ હતા. તેને કાંઈ ચેન પડયું નહિ. ત્યાર પછી તેણે આત્માનું ધ્યાન ધરી અનેક પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી.

પોતે ઉત્પન્ન કરેલી એવી આ પ્રજાને પ્રાણુથી રહિત તથા સ્થાણુની માફક સ્થિર જોઇ. આથી તેને ઠીક પડયું નહિ. પ્રજાપતિએ ધાર્યું કે, એને ગતિયુક્ત કરવામાં હું એમાં પ્રવેશ કરૂં. આથી તે પોતે વાયુરૂપે બની તે પ્રજાને વિશે પ્રવેશ કર્યો. તેણે પોતે એક રૂપે થઇ પ્રવેશ કર્યો નહિ. પણ પોતે પાંચ પ્રકારના થઈ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. આ પાંચ વાયુ તે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન તથા વ્યાન છે. જે ઉર્ધ્વ ગતિને કરે છે તેને પ્રાણ કહે છે. જે નીચે ગતિ કરે છે સે અપાનવાયુ છે. જે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અન્ન ધાતુને અપાનમાં યોજના કરે છે તથા દરેક અંગમાં વાયુને સમ ભાગમાં રાખે છે તેને સમાન કહે છે. જે જળને તથા અન્નને ઉપર નીચે લાવલઇજા કરે છે તેને ઉદાન કરે છે તથા જે સર્વે નાડીમાં વ્યાપીને રહેલ છે તેને વ્યાન કહે છે. (૭) અદસ્ય પ્રાણવાયુ વ્યાપીને રહેલ પ્રાણવાયુનો અભિભવ કરે છે. આ બેઉ પ્રાણવાયુના મધ્યમાં જે માંસરૂપે ઉષ્ણતા રહેલી છે, તે જ પુરૂષરૂપ છે, તેજ વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ છે. તે અંતઃપુરુષરૂપ છે. તેનાવડે જે કાંઈ અન્ન ભક્ષણ કરવામાં આવે છે તે પચાવવામાં આવે છે. જ્યારે કાન ઢાંકીએ છીએ ત્યારે જે ઘોષ સાંભળવામાં આવે છે તે તેનો જ છે. જ્યારે આ પ્રાણાત્માનું શરીરમાંથી જતું રહેવું થાય છે, ત્યારે, ઘોષ સાંભળવામાં નથી આવતો. (૮)

આ આત્મા પોતાને મનોમય, પ્રાણ શરીર, બહુરૂપ, સત્યસંકલ્પ તથા આત્મા આ રીતે પાંચ પ્રકારે કરી વિભક્ત થઇ હૃદકાશમાં રહેલો છે. આ પ્રમાણે હૃદયાકાશમાં રહેવા છતાં તે મનોમયાદિને અકૃતાર્થ માનવા લાગ્યો. તે પોતાના પાંચ દ્વારોને ભેદી પ્રકટ થયો તથા તે પોતે પાંચ રશ્મિરૂપી ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોનું ભક્ષણ કરે છે. આમાં બુદ્ધીન્દ્રિયો રશ્મિરૂપ છે, કર્મેન્દ્રિયો અશ્વરૂપ છે, શરીર રથરૂપ છે, મન સારથિરૂપ છે તથા સ્વભાવ ચાબકારૂપે છે. આ રીતે પ્રેરિત થયલ શરીર ચક્રની માફક ભ્રમણ કરે છે. મરણ થયા પછી શરીર ચેતનાવાળું દેખાતું નથી. માટે આત્માને શરીરનો પ્રેરક કહ્યો છે. (૯)

આ આત્મા જાણે શરીરને વશ થયો હોયની શું, શુભાશુભ કર્મનાં ફળવડે અભિભવને પામેલો હોયની શું, તેમ દરેક શરીરમાં સંચાર કરે છે. અવ્યક્ત, સૂક્ષ્મ, અદસ્ય, અગ્રાહ્ય તથા મમત્વથી રહિત હોવાથી તે કોઇપણ પ્રકારની અવસ્થાથી રહિત છે. કર્તૃત્વ ભાવથી રહિત છે, છતાં કર્તારૂપે હોય તેમ રહેલો છે. [૧૦]

આજ આત્મા શુદ્ધ, સ્થિર, અચલ, આસંગથી રહિત, દુઃખથી રહિત, સ્પૃહાથી રહિત, દ્રષ્ટારૂપ રહેલો તથા પોતાના ચરિતને ભોગવતો છતો, ગુણરૂપ વસ્ત્રથી પોતે વેષ્ટિત થઈને રહેલો છે. (૧૧) દ્વિતીય પ્રપાઠક. વાલખિલ્યો કહેવા લાગ્યા; હે ભગવન્! જ્યારે આપ ઉપર પ્રમાણે આત્માના મહિમાને સૂચવો છો ત્યારે શું શુભાશુભ કર્મનાં ફળવડે અભિભવને પામેલો તથા તેથીજ સદસત્ યોનિને પામેલો આત્મા શું કોઈ બીજો છે ? સુખ દુઃખાદિ દ્વંદ્વભાવથી પરાભવને પામેલ ઉર્ધ્વ કે અધોગતિને કોણ ભ્રમણ કરે છે ? આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન સાંભળી પ્રજાપતિએ કહ્યું; (૧) બીજો ભૂતાત્મા છે, જે શુભાશુભ કર્મનાં ફળથી અભિભવ પામેલો છે, સદસત્ યોનિને પામે છે તથા સુખ દુઃખાદિ દ્વંદ્વ ભાવથી અભિભવને પામેલ ઉર્ધ્વ કે અધોગતિમાં ભ્રમણ કરે છે. આ ભૂતાત્મા નીચે પ્રમાણે છેઃ—ભૂત શબ્દ વડે પાંચ તન્માત્રાઓ અર્થાત્ પંચ મહાભૂતો કહેલાં છે. આ પંચ મહાભૂતના સમુદાયને શરીર કરી કહેવામાં આવે છે. આ જે શરીર છે તેને જ ભૂતાત્મા કરી કહેવામાં આવે છે. આમાં રહેલો આત્મા કમળના પત્ર પર જેમ પાણીનું ટીપું હોય છે તેમ રહેલો છે. તે પોતાના પ્રાકૃત ગુણોથી અભિભવ પામેલો હોય છે. અભિભવને પામેલો હોવાથી મોહને પામેલો હોય છે તથા મોહને લીધે આત્મામાં રહેલા કર્તારૂપ પ્રભુ ભગવાનને જોતો નથી. ગુણોના સમૂહોથી તૃપ્ત થતો, પાપ યુક્ત, અસ્થિર, ચંચલ, લાલસાવાળો, સ્પૃહાવાળો, વ્યગ્ર, અભિમાનને પામેલો તથા તેથીજ શિવ ભાવથી રહિત, મારૂં એ પ્રમાણે માનતો, જાળવડે જેમ પક્ષી બંધાય છે તેમ આત્માવડે આત્માને બાંધે છે તથા તે જીવ કરેલા કર્મના ફળને ભોગવતો ભ્રમણ કરે છે. ૨

જે કર્તા છે તેજ ભૂતાત્મા છે. ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તવડે અંતઃપુરૂપ કર્મને કરાવનારો છે. જેમ લોખંડનો ગોળો અગ્નિથી આવૃત થયો હોય તથા કર્તાવડે ટીપવામાં આવે તો વિવિધ ભાવને પામે છે, તેજ પ્રમાણે અંતઃપુરૂષથી આવૃત થયેલો, ગુણથી હણાયલો ભૂતાત્મા વિવિધ ભાવને પામે છે. ચોરાશી લાખ યોનિના પરમાણુંવાળો ત્રિગુણાત્મક ભૂતાત્મા હોય છે. આજ તેનાં વિવિધ પ્રકારનાં રૂપ છે. આ ગુણોને પ્રેરણા કરનાર જેમ ચક્રનો ચલાવનાર ભિન્ન મનુષ્ય છે તેમ પુરૂષ છે. જેમ લોહપિંડને ટીપવાથી કાંઇ તેમાં રહેલા અગ્નિનો પરાભવ થતો નથી, તેમ પુરૂષનો અભિભવ થતો નથી, -

ર્યું ભૂતાત્માનો સંસર્ગના દોષથી અભિભવ થાય છે. (૩) આ શરીરનો ઉદ્ભવ મૈથુનવડે થાય છે. તે ચેતન રહિત છે, નરકરૂપ છે, મૂત્ર દ્વારવડે બહાર નીકળે છે, હાડકાંથી બંધાયલું છે, માંસવડે વેષ્ટિત છે, ચર્મવડે બંધાયલું છે તથા તે વિષ્ટા, મૂત્ર, પિત્ત, કફ, મજ્જા, મેદ, સિરા તથા અન્ય મળોથી ભરપૂર એક બીજાના સરખું છે. [૪] સંમોહ ભય, વિષાદ, નિદ્રા, તંદ્રા, વ્રણ, જરા શોક, ક્ષુધા, પિપાસા, કૃપણતા, ક્રોધ, નાસ્તિકપણું, અજ્ઞાન, મત્સરપણું, ક્રૂરપણું, મૂઢપણું, નિર્લજ્જપણું નિરાશિતપણું, ઉદ્ધતપણું, અસમપણું આદિ ગુણો આ શરીરમાં છે. આ ભૂતાત્મા (શરીર) તામસગુણ યુક્ત હોવાથી તૃષ્ણા, રાગ, લોભ, હિંસાવિશે પ્રીતિ તથા જોવામાં આસક્તિ, ઈર્ષા તથા કામનામાં સ્તુતિ કરવી, ચંચળતા, લઇ લેવાની ઈચ્છા, અર્થની પ્રાપ્તિ, મિત્રમાં અનુગ્રહ, પરિગ્રહ, આશ્રય, અનિષ્ટ ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં દ્વેષ, ઈષ્ટ વિષયોમાં પ્રીતિ, આ રીતના અનેક રાજસ ગુણોવડે ભૂતાત્મા પરિપૂર્ણ હોય છે. આથી તે અનેક રૂપોને પામે છે. (૫) તૃતીય પ્રપાઠક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તથા અતિ વિસ્મય પામેલા વાલખિલ્યો કહેવા લાગ્યા; હે ભગવન્! આપને નમસ્કાર છે. અમને આજ્ઞા ફરમાવો. તમારા સિવાય અન્ય કોઇ અમારે આશ્રય નથી. ભૂતાત્મામાં રહેલો કયો પુરૂષ આ સર્વનો ત્યાગ કરી સાયુજ્યતાને પામે છે? ત્યારે શાકાયન્ય કહેવા લાગ્યા; (૧) મહા નદીમાં જેમ મોજાંઓ હોય છે તેમ આ ભૂતાત્માને પૂર્વનાં કર્મો હોય છે, જે અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે. જેમ સમુદ્રનો કિનારો એ આશ્રયરૂપે છે તેમ ભૂતાત્માને મૃત્યુની પ્રાપ્તિ આવશ્યકીય છે. જેમ પશુને પાશવડે બાંધવામાં આવે છે, તેમ સારાં નરસાં કર્મોવડે આ ભૂતાત્મા બંધાયલો છે. કેદમાં પડેલા જંતુની માફક તે અસ્વતંત્ર છે. યમના રાજ્યમાં રહેતો હોય તેમ તે અત્યંત ભય યુક્ત હોય છે. જેમ કોઈ મદિરાથી ઉન્મત્ત બનેલો હોય તેમ તે સુખરૂપી મદિરાથી ઉન્મત્ત બનેલો હોય છે. દુષ્ટથી ઘેરાયલો હોય તેમ ભટકે છે. મોટા સર્પે જેમ ડંખ્યો હોય તેમ વિપત્તિથી દુખિત થયલો છે. મહા અંધકારમાં હોય તેમ તે રાગવડે અંધ હોય છે. જાદુની માફક તે માયામય હોય છે, સ્વપ્નની માફક મિથ્યા જુવે છે, કેવળના ગર્ભની માફક સાર વિનાનો હોય છે, નટની માફક ક્ષણે ક્ષણે વેષ બદલનારો હોય છે, ભીંતના પર ચિત્ર હોય તેમ તે મિથ્યા સુંદર છે. શબ્દ સ્પર્શાદિ સર્વ વિષયો અનર્થો છે. આમાં આસક્ત

ભૂતાત્મા પરમ પદનું સ્મરણ કરતો નથી. (૨) આ ભૂતાત્માનો તરવ નો ઉપાય નીચે પ્રમાણે છે-વિદ્યાની પ્રાપ્તિરૂપ ધર્મને આચરવો, પોતાના આશ્રમને વિશે રહેવું, પોતાના ધર્મને વિશે જ સર્વ ધારણ કરવું, અન્ય સર્વ સ્તભની શાળા સમાન ગણવા આથી તે ભૂતાત્મા ઉર્ધ્વ ગતિને પામે છે, નહિ તો તેની અધોગતિ થાય છે. આ ભૂતાત્મા સ્વધર્મમાં રહેલો છે. વેદમાં કહેલાં ધર્મનું અતિક્રમણ કરનારો આશ્રમી કહેવાતો નથી. જે પોતાના આશ્રમધર્મને પાળે છે, તેને તપસ્વી કહે છે. જે તપસ્વી હોતો નથી, તેને આત્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ કર્મશુદ્ધિ હોતી નથી. તપના યોગે કદી સત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, સત્વથી મનની પ્રાપ્તિ થાય છે, મને કરી આત્મોપલબ્ધિ થાય છે તથા આત્મસાક્ષાત્કાર થવા પછી તે ફેરામાથી નિવૃત્ત થાય છે. [૩] કહ્યું છે કે, જેમ લાકડા વિનાના અગ્નિની શાંતિ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને વિશે થાય છે, તેમ વૃત્તિનો ક્ષય થવાથી ચિત્ત પોતાની મૂળ.પ્રકૃતિમાં લય પામે છે [૧] પોતાની પ્રકૃતિમાં લય પામેલ, સત્યપ્રતિ ગમન કરનાર તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મુગ્ધ નહિ બનેલા મનના અનૃતો કર્મને વશ થાય છે. [૨] ચિત્ત તેજ સંસાર છે. તેનું પ્રયત્નવડે શોધન કરવું જોઇએ. ચિત્ત આત્માકાર બની જાય, એજ સનાતન રહસ્ય છે. [૩] ચિત્તની કૃપાવડે શુભાશુભ કર્મનો નાશ થાય છે. જ્યારે પ્રસન્નાત્માની સ્થિતિ આત્મામાં થાય છે ત્યારે અવ્યય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. [૪] પ્રાણીનુ ચિત્ત જેવું વિષયમાં આસક્ત થાય છે, તેવુંજ બ્રહ્મમા જો આસક્ત થાય તો કોણ મનુષ્ય બંધનમાંથી મુક્ત થાય નહિ ? [૫] મન બે પ્રકારનું કહેવાય છે-શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ. કામના યુક્ત મન અશુદ્ધ કહેવાય છે તથા કામનાથી રહિત મન શુદ્ધ કહેવાય છે. [૬] સારી રીતે મનને લય તથા વિક્ષેપથી રહિત કરવું જ્યારે આ પ્રમાણે મન અમનીભાવને (આત્માકાર વૃત્તિવાળું) બની જાય છે ત્યારે પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. [૭] હૃદયને વિશે સંકલ્પોનો ક્ષય થતાં સુધી મનનો નિરોધ કરવો, એજ જ્ઞાન તથા મોક્ષ છે, બાકી બીજું તો ગ્રંથના વિસ્તારરૂપ છે. (૮) સમાધિવડે જેના મળો દૂર થયા છે તથા આત્મામા જોડેલા મનને જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું વર્ણન વાણીથી કરવું પણ અશક્ય છે. તે સમયે અંતઃકરણવડે આત્મોપલબ્ધિ થાય છે. (૯) જેમ જળમા

વિશે જે નિદ્રાવાળો છે તથા જેનાં ચક્ષુ ઉઘાડાં છે એવો અંતરાત્મા આવીને-પ્રકટ થઇને બહિરાત્માનું-સ્થૂલ વસ્તુનું અનુમાન બાંધે છે. આને ગતિ કહે છે. આ અંતરાત્મા આદિત્યમાં હિરણ્મય તથા પુરુષરૂપે છે. જે હિરણ્યની માફક મારૂ દર્શન કરે છે તે જ એ અંતરાત્મા છે. તે હૃદયાકાશમાં રહે છે તથા અન્નનું ભક્ષણ કરે છે. (૧) જે અંતરાત્મા હૃદયકમળમાં રહેલો છે તથા અન્નનું ભક્ષણ કરે છે તેજ અગ્નિરૂપ છે, સ્વર્ગમાં રહેલો છે, સૌરરૂપે છે, કાળરૂપે છે, અદસ્યરૂપે છે તથા સર્વ પ્રાણીના અન્નનું ભક્ષણ કરે છે. કમળ એટલે શું? કમળ એટલે જે આકાશરૂપ છે તે. તેજ ચાર દિશાઓ તથા ચાર ઉપદિશાઓ છે. આ પ્રમાણેની સંસ્થા છે. અગ્નિ પ્રથમરૂપ છે તથા તથા પ્રાણ અને આદિત્ય બીજું સ્વરૂપ છે, વ્યાહૃતિના ગાયત્રી યુક્ત ૐકાર અક્ષરવડે તેની ઉપાસના કરવી. (૨) બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપો છે । મૂર્ત તથા અમૂર્ત. જે મૂર્ત સ્વરૂપ છે તે અસત્ય છે તથા જે અમૂર્ત સ્વરૂપ છે તે સત્ય છે. તેજ બ્રહ્મ છે. જે બ્રહ્મ તેજ જ્યોતિરૂપ છે. જે જ્યોતિરૂપ છે તેજ આદિત્યરૂપ છે તથા તેજ ૐકારરૂપ છે. તેણે પોતાના આત્માને ત્રણ પ્રકારનો વ્યક્ત કર્યો. આથી ૐકાર ત્રણ માત્રાવાળો છે. આ માત્રાવડે સર્વ જગત્ વ્યાપી રહેલુ છે. આદિત્યને વિશે ૐકારરૂપે ધ્યાન કરવું તથા તેમાં આત્માને આસક્ત કરવો. (૩) વળી કહ્યું છે કે જે ઉદ્ગીથ છે તેજ પ્રણવ છે. પ્રણવ એજ ઉદ્દીથ આદિત્ય તથા ઉદ્ગીથ એજ પ્રણવ છે. આ ઉદ્ગીથને પ્રણવરૂપ, પ્રેરણા કરનાર, નામ તથા રૂપવાળો, નિદ્રારહિત, જરારહિત, મૃત્યુથી રહિત, તથા પાંચ પ્રકારનો જાણવો. તેની આકાશમાં સ્થિતિ છે. તે ઉર્ધ્વમૂળવાળો, બ્રહ્મ સુધી શાખાવાળો, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, ઉદક તથા ભુમિ આદિરૂપ, એકરૂપે થઈ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. તે તતરૂપ છે. આ આદિત્ય ૐકારને વિશે છે. માટે ૐકારની ઉપાસના કરવી. આ અક્ષરજ પુણ્યરૂપ છે. આનું જ્ઞાન થયા પછી જેની જે કામના હોય છે, તે પરિપૂર્ણ થાય છે. (૪) વળી કહ્યું છે કે, આ પ્રજાપતિનું ૐકાર એ અક્ષર વડે નાદવાળું શરીર છે, સ્ત્રી, પુમાન્ તથા નપુંસકવડે લિંગવાળું, અગ્નિ વાયુ તથા આદિત્યવડે પ્રકાશવાળું, રુદ્ર તથા વિષ્ણુવડે અધિપતિરૂપે, ગાર્હપત્ય દક્ષિણાગ્નિ તથા આહવનીય વડે મુખરૂપે, ઋક્, યજુઃ તથા સામવડે વિજ્ઞાનરૂપ, ભૂર્ભુવઃ તથા સ્વવરવડે લોકવાળું, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનવડે કાળવાળું તથા પ્રાણ, અગ્નિ અને

નારો, ગમન કરનારો, સરનારો, આનંદ પામનારો, કર્તા, વક્તા, સ્વાદ લેનારો. સુંઘનારો, સ્પર્શ કરનારો તથા સર્વના શરીરમાં રહેલોછે.

આ એક આત્મામાંજ દ્વૈત પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે અમુક સાંભળે છે, જુવે છે, સ્વાદ લેછે, તથા સ્પર્શ કરે છે. આ સર્વ બાબતનો જ્ઞાતા પણ આત્મા છે. આજ આત્મામાં અદ્વૈત જ્ઞાન હોય છે, જેમકે આત્મા કાર્ય કારણથી મુક્ત છે, વર્ણન કરવે અશક્ય છે, ઉપમાથી રહિત છે તથા સ્પર્શથી રહિત છે. (૭) ખરેખર આ આત્મા ઇશાન, શંભુરૂપ, ભવરૂપ, રુદ્રરુપ, પ્રજાપતિરૂપ, વિશ્વના કર્તારૂપ, હિરણ્યગર્ભ સત્ય, પ્રાણો, હંસ, શાંત, વિષ્ણુ, નારાયણ, અર્ક, સવિતા, ધાતા, સામ્રાટ્, ઇન્દ્ર,તથા ઇન્દુરૂપે છે.અગ્નિવડે આવૃત થયેલ તેજ પ્રકાશે છે. સહસ્રાક્ષરૂપે, હિરણ્મયરૂપે તથા આનંદરૂપે તેને જાણવો જોઇએ તથા ધ્યાન કરવું જોઇએ. સર્વ પ્રાણીમાત્રને અભય આપીને અર્થાત્ આત્માકાર જાણી મનુષ્યે અરણ્યમાં જવું, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાંખવા.આ પ્રમાણે કરવાથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે વિશ્વ સ્વરૂપે છે, પાપોનું હરણ કર્તારૂપ, જાતવેદસ. પરાયણ, જ્યોતિ, એક પ્રકાશરૂપ, સહસ્ર રશ્મિરૂપ, અનેકરૂપે સ્થિતિ કર્તા તથા પ્રજાના પ્રાણરૂપે છે. આજ સૂર્ય ઉદયને પામે છે.

કૌષીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષત્
ઇન્દ્ર તથા પ્રતર્દનનો સંવાદ.

ગાર્ગ્યનો પુત્ર ચિત્ર યજ્ઞ કરવાનો હતો. તેણે આરુણિનું વરણ કર્યું. આરુણિએ પોતાને બદલે પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને મોકલ્યો. જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે ચિત્રે તેને પૂછ્યું, તું ગૌતમનો પુત્ર છે. આ લોકમાં કોઇ ગુપ્ત સ્થાન છે ત્યાં તું મને યજ્ઞ કરાવીને સ્થાપન કરશે અથવા (ધુમાદિ અને અર્ચિરાદિ) આ બે માર્ગમાંના એક માર્ગે થઈ જે લોકમાં જવાય છે તેને વિશે શું તું મન સ્થાપન કરશે. શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હું આ કંઇ જાણતો નથી. હું આને માટે આચાર્યને પૂછી જેઇશ. તે પોતાના પિતાની પાસે ગયો તથા પૂછ્યું, મને ચિત્રે ઉપર પ્રમાણે પૂછ્યું. આનો હું શું ઉત્તર આપું. તેના પિતાએ કહ્યું; હું પણ આ તો જાણતો નથી. આપણે તેને ઘેર જઇએ તથા ત્યાં વેદનું અધ્યયન કરીએ, તથા તેની પાસેથી આ જ્ઞાન મેળવીએ. કારણ કે જ્યારે અન્ય આપણને આપે છે. તો (એ આપણને ના

સૂર્યવડે પ્રતાપવાળું છે. વળી અન્ન, જળ તથા ચંદ્રમાવડે પોષણ કરવાવાળું તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકારવડે ચેતનાવાળું, પ્રાણ, અપાન તથા વ્યાનવડે પ્રાણવાળું છે. કેટલાક કહે છે કે પ્રજાપતિ એમ કહે છે કે અમુક શરીરનો હું ત્યાગ કરૂં છું, તેનાવડે સ્તોતારૂપે તે શરીર ધારણ કરેલુ છે. તેજ સત્ય, કામ,. પર તથા અપરરૂપ છે તથા તેજ ૐકાર રૂપ છે. (૫) આ સર્વ સત્યરૂપે હતું. પ્રજાપતિ તપશ્ચરણ કરી ભૂર્ભુવર્ તથા સ્વર્ એમ બોલ્યા. આ પ્રજાપતિનું સ્થૂલ અથવા લોકવાળુ શરીર છે સ્વર્ એ પ્રજાપતિનું મસ્તક છે. ભૂ નાભિરૂપ તથા ભૂપાદરૂપે છે. આ વ્યાપક પુરૂષનાં ચક્ષુ આદિત્ય રૂપે છે. ૐકારની માત્રાઓ મહત્ અહંકારમાં રહેલી છે. ચક્ષુવડે આ પ્રજાપતિ માત્રામાં સચાર કરે છે. સત્ય એજ ચક્ષુ છે. આ ચક્ષુમાં રહેલો પુરૂષ સર્વ વિષયોમા વ્યક્ત થાય છે. આથી ભૂર્ભુવઃ તથા સ્વરૂરૂપે તેની ઉપાસના કરવી અન્ન એજ પ્રજાપતિ તથા વિશ્વાત્મારૂપેછે. વિશ્વચક્ષુની માફક આ વિશ્વાત્મા ઉપાસનાયુક્ત થાય છે આ શરીર પ્રજાપતિ તથા વિશ્વરૂપ છે તથા તે સર્વત્ર રહેલું છે. શરીરમાં તથા સર્વમાં આ શરીર રહેલુ છે. આ પ્રજાપતિના શરીરની ઉપાસના કરવી. (૬) तत्सवितुर्वरेण्यम् આ ચરણમાં સવિતા એટલે આદિત્ય ભગવાન લેવા. બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે કે, આત્માની કામનાવડે યાચના કરવામાટે તે કહ્યુ છે. भर्गोदेवस्य धीमहि આ ચરણમાટે બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે કે, હું કોનું ચિંતન કરૂં છું કે જે સવિતારૂપે સ્થિતિ કરીને રહેલા છે તેના તેજને धियोयोनः प्रचोदयात् આ ચરણવડે બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે કે અમારી ધી અર્થાત્ બુદ્ધિને વિશે તમો પ્રેરણા કરો. તારકરૂપ, ચક્ષુરૂપ આ આદિત્યમાં જે ભર્ગ રહેલ છે તેની હું ઉપાસના કરૂં છું. કાંતિવડે જેની ગતિ સર્વત્ર છે તેને ભર્ગ કહે છે. અથવા જે સર્વને તપાવે તેને ભર્ગ કહે છે. ભર્ગ એજ રુદ્ર છે. બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે કે, ભર્ગ એટલે આ સર્વ લોકને જે પ્રકાશે તે ભર્ગ, ભૂત માત્રોનું જે રંજન કરે તે ભર્ગ. આ પ્રજાનું જેને વિશે ગમન થવા પછી પાછું પુનરાવર્તન થતું નથી, એ રીતે રક્ષણ કર્તા હોવાથી તેને ભર્ગ કહે છે. શત્રુને તપાવનાર હોવાથી તેને સૂર્ય, ઉત્પન્ન કર્તા હોવાથી સવિતા, દાન અર્થાત્ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાથી આદિત્ય, પવિત્ર કર્તા હોવાથી પાવમાન, તથા સુપ્તને જગાડનાર હોવાથી તેને આદિત્ય કહે છે. ખરેખર આત્માવડે આત્મા અમૃતરૂપ કહેવાય છે. તેજ આત્મા મનન કર-

નારો, ગમન કરનારો, સરનારો, આનંદ પામનારો, કર્તા, વક્તા, સ્વાદ લેનારો, સુંઘનારો, સ્પર્શ કરનારો તથા સર્વના શરીરમાં રહેલોછે.

આ એક આત્મામાંજ દ્વૈત પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે અમુક સાંભળે છે, જુવે છે, સ્વાદ લેછે, તથા સ્પર્શ કરે છે. આ સર્વ બાબતનો જ્ઞાતા પણ આત્મા છે આજ આત્મામાં અદ્વૈત જ્ઞાન હોય છે, જેમકે આત્મા કાર્ય કારણથી મુક્ત છે, વર્ણન કરવે અશક્ય છે, ઉપમાથી રહિત છે તથા સ્પર્શથી રહિત છે. (૭) ખરેખર આ આત્મા ઇશાન, શંભુરૂપ, ભવરૂપ, રુદ્રરુપ, પ્રજાપતિરૂપ, વિશ્વના કર્તારૂપ, હિરણ્યગર્ભ સત્ય, પ્રાણો, હંસ, શાંત, વિષ્ણુ, નારાયણ, અર્ક, સવિતા, ધાતા, સામ્રાટ્, ઇન્દ્ર,તથા ઇન્દુરૂપે છે.અગ્નિવડે આવૃત થયેલ તેજ પ્રકાશે છે. સહસ્રાક્ષરૂપે, હિરણ્મયરૂપે તથા આનંદરૂપે તેને જાણવો જોઇએ તથા ધ્યાન કરવું જોઇએ. સર્વ પ્રાણીમાત્રને અભય આપીને અર્થાત્ આત્માકાર જાણી મનુષ્યે અરણ્યમાં જવું, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાંખવા.આ પ્રમાણે કરવાથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે વિશ્વ સ્વરૂપે છે, પાપોનું હરણ કર્તારૂપ, જાતવેદસ. પરાયણ, જ્યોતિ, એક પ્રકારરૂપ, સહસ્ર રશ્મિરૂપ, અનેકરૂપે સ્થિતિ કર્તા તથા પ્રજાના પ્રાણરૂપે છે. આજ સૂર્ય ઉદયને પામે છે.

કૌષીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષત્

ઇન્દ્ર તથા પ્રતર્દનનો સંવાદ.

ગાર્ગ્યનો પુત્ર ચિત્ર યજ્ઞ કરવાનો હતો. તેણે આરુણિનું વરણ કર્યું. આરુણિએ પોતાને બદલે પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને મોકલ્યો. જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે ચિત્રે તેને પૂછ્યુ, તું ગૌતમનો પુત્ર છે. આ લોકમાં કોઇ ગુહ્ય સ્થાન છે ત્યાં તુ મને યજ્ઞ કરાવીને સ્થાપન કરશે અથવા (ધુમાદિ અને અર્ચિરાદિ) આ બે માર્ગમાંના એક માર્ગે થઈ જે લોકમાં જવાય છે તેને વિશે શુ તું મન સ્થાપન કરશે. શ્વેતકેતુએ કહ્યુ; હું આ કંઇ જાણતો નથી હું આને માટે આચાર્યને પૂછી જોઇશ તે પોતાના પિતાની પાસે ગયો તથા પૂછ્યું. મને ચિત્રે ઉપર પ્રમાણે પૂછ્યુ. આનો હું શું ઉત્તર આપુ તેના પિતાએ કહ્યું; હું પણ આ તો જાણતો નથી. આપણે તેને ઘેર જઇએ તથા ત્યાં વેદનું અધ્યયન કરીએ, તથા તેની પાસેથી આ જ્ઞાન મેળવીએ. કારણ કે જ્યારે અન્ય આપણને આપે છે. તો (એ આપણને ના

પાડશે નહિ.) ચાલ, આપણે બેઉ જણા જઇએ. પછી તે હાથમાં સમિધ લઈ શિષ્યરૂપે ગાર્ગ્યના પુત્ર ચિત્ર પાસે ગયો તથા કહ્યું; હું આપની પાસે (જ્ઞાન લેવા) આવું ? ત્યારે ચિત્રે કહ્યું; હે ગૌતમ ! તું બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવાને યોગ્ય છે (કારણ કે તને અહંકાર નથી.) તું મારી પાસે આવ. હું તને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરીશ. (૧) ચિત્રે કહ્યું; જે કોઈ આ લોકમાંથી જાય છે તે સર્વ ચંદ્રલોકપ્રતિ જાય છે. શુકલ પક્ષમાં ચંદ્ર તે જીવોને જોઈ પ્રસન્ન થાય છે, પણ કૃષ્ણ પક્ષમાં તે જીવોને અન્યજન્મ વિશે પ્રેરે છે. ખરેખર ચંદ્ર સ્વર્ગનું દ્વાર છે. જેને આ ચંદ્ર લોકની ઇચ્છા હોતી નથી, તેને તે ઉર્ધ્વલોક પ્રતિ મોકલે છે. પણ જેને ચંદ્રલોકની ઇચ્છા હોય છે, તેને તે વૃષ્ટિરૂપે આ લોક પ્રતિ મોકલે છે. ત્યાં તે કીટ, પતંગ, પક્ષી, વાઘ, સિંહ, મત્સ્ય, રીંછ, મનુષ્ય અથવા કોઇ અન્ય પ્રાણીરૂપે તેનાં કર્મ, તથા વિદ્યાને અનુસરી જન્મ લે છે. જ્યારે તે જન્મ લે છે ત્યારે ગુરુ તેને પૂછે છે, તું કોણ છે ! ત્યારે તેણે ઉત્તર નીચે પ્રમાણે કહેવો જોઇએ. વિચક્ષણ તથા ઋતુના અધિશતા એવા ચંદ્રમાંથી રેત એકઠું થયું હતું. આ ચંદ્ર શુકલ તથા કૃષ્ણ પક્ષના ઉત્પન્નકર્તા છે, તે પિતરોના સ્થાનરૂપ છે. તે ચંદ્રની ઉત્પત્તિ નિત્યના હવિમાંથી થાય છે. રેતરૂપ મને દેવોએ મનુષ્ય વિશે મૂકયો. મનુષ્યના નિમિત્તવડે દેવોએ મને સ્ત્રીમાં મૂકયો. તેમાંથી હું બાર અથવા તેર માસરૂપે અર્થાત્ જીવિતરૂપે મનુષ્ય જન્મમાં જન્મ્યો હતો. સત્ય તથા અસત્યનું જ્ઞાન જાણવા માટે બાર અથવા તેર માસરૂપ પિતાસાથે હું જોડાણો હતો. હે દેવો ! મારું જીવિત યોગ સમય સુધી રહેવા દો કે જેથી અમૃતતાને પ્રાપ્ત થાઉં. મારા સત્યવડે, મહેનત તથા સહન શીલતાવડે હું કાળરૂપ છું હું કાળને અધીન છે. તમે કોણ છો ? ત્યારે તે કહે છે કે હું પણ તારા જેવો છું. ત્યારપછી તે તેને આગળ જવા દે છે. (૨)

દેવયાન માર્ગને પ્રાપ્ત થયા પછી તે અગ્નિ લોકપ્રતિ ગમન કરે છે. ત્યાંથી તે વાયુ લોકપ્રતિ જાય છે, ત્યાંથી વરુણ લોક, ત્યાંથી ઇન્દ્ર લોક, ત્યાંથી પ્રજાપતિ લોક, તથા ત્યાંથી બ્રહ્મલોક પ્રતિ જાય છે. બ્રહ્મ લોકમાં અર નામનું સરોવર, ઇષ્ટિહ નામનો સમય, વિરજા નામની નદી, ઇલ્ય નામનું વૃક્ષ, શાલજ્ય નામનું નગર, અપરાજિત નામનો પ્રાસાદ, ઇન્દ્ર તથા પ્રજાપતિ (વાયુ તથા આકાશ) દ્વારપાળ રૂપે, બ્રહ્મનું વિભુ નામનું દિવાનખાનું,

વિચક્ષણા (બુદ્ધિ) તેની ગાદી, ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળો પલંગ, માનસી નામની પ્રિયા, ચાક્ષુષી નામનુ પ્રતિબિંબ કે જે પુષ્પોની માફક જગતને વણે છે, સર્વની માતારૂપ (શ્રુતિરૂપ) તથા અક્ષરરૂપ (શ્રુતિના જ્ઞાનરૂપ) અપ્સરાઓ, તથા બ્રહ્મજ્ઞાનમાં વહેનારી નદીઓ હોય છે. બ્રહ્મનો જ્ઞાતા આગળ વધે છે. આ સમયે બ્રહ્મ પોતાના સેવકોને કહે છે,—મારા યશવડે તમે દોડી જઇ તેને મળો તે વિરજા નામની નદી ઓળંગી ગયો છે. હવે તે કદી જરાયુક્ત થશે નહિ. (૩)

પાંચસે અપ્સરાઓ તેને મળવા માટે સામી જાય છે. તેમાની સોના હાથમાં માળાઓ હોય છે, સોના હાથમાં અંજન હોય છે, સોના હાથમાં ચૂર્ણ હોય છે, સોના હાથમાં વસ્ત્ર હોય છે, તથા સોના હાથમાં જવાહીર હોય છે. બ્રહ્મના અલંકારવડે તેઓ તેને શણગારે છે. બ્રહ્મના અલંકારથી અલંકૃત થયલો તથા બ્રહ્મને ઓળખતો એવો તે બ્રહ્મની સમીપ જવા નીકળે છે. તે પ્રથમ આર નામના સરોવર પાસે આવે છે. મનવડે આ સરોવરનુ અતિક્રમણ કરે છે. જેઓ વર્તમાન સમયને જાણે છે તેઓ આ સરોવર પાસે આવતાં તેમાં ડૂબી જાય છે. પછી તે યજ્ઞની ઇષ્ટિનો નાશ કરનારા મુહુર્તો પાસે આવે છે. તેઓ આને જોતાજ તેની પાસેથી નાશી જાય છે. ત્યાર પછી તે વિરજા નામની નદી પાસે આવે છે. આ નદીનુ મનવડે અતિક્રમણ કરે છે. અહી તે પોતાના સુકૃત તથા દુષ્કૃતનો ત્યાગ કરે છે. તેના પ્રિય કુટુંબીઓ (ઉપાસના કરનારાઓ) તેના સુકૃતને મેળવે છે તથા તેનું અપ્રિય કરનારા તેના દુષ્કૃતને મેળવે છે. જેમ રથને વિશે બેસી જલદીથી જતો પુરૂષ રથના ચક્રની તરફ નજર કરે છે તેમ તે દિવસ તથા રાત્રિને જુવે છે. તેવીજ રીતે સુકૃત તથા દુષ્કૃતને તેમજ સર્વ દ્વંદ્વ ભાવોને જુવે છે. આ પ્રમાણે સુકૃત તથા દુષ્કૃતથી રહિત થયલો બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મ પ્રતિ જાય છે, (૪) તે ઇલ્ય નામના વૃક્ષ પાસે આવે છે. તેને બ્રહ્મનો ગંધ આવે છે તે પછી શાલજ્ય નામના શહેરની પાસે આવે છે. તેને વિશે બ્રહ્મ તેજ પ્રવેશ કરે છે. પછી તે અપરાજિત નામના મહેલ સમીપ આવે છે. તેને વિશે બ્રહ્મતેજ પ્રવેશ કરે છે. પછી તે જ્યાં ઇન્દ્ર તથા પ્રજાપતિ દ્વારવાળો હોય છે ત્યાં આવે છે. તેઓ તેને જોઇ નાશી જાય છે તે વિભુ નામના દિવાનખાનામાં આવે છે. ત્યારે તેને વિશે બ્રહ્મનો યશ પ્રવેશ કરે છે. તે વિચક્ષણા નામના

સિંહાસન પાસે આવે છે. આ સિંહાસનના બૃહત્ રથતર નામના સામો પૂર્વ તરફના પાદો છે. વૈત તથા નાંધથી તેના પશ્ચિમ તરફના પાદો છે. વિરૂપ તથા વૈરાજ સામ તેની ઉત્તર તથા દક્ષિણની કોરણો છે તથા શાક્વચ ને રૈવત સામ પૂર્વ પશ્ચિમ તરફની કોરણો છે. આ વેદી જ્ઞાનરૂપ છે. પ્રજ્ઞાવડે તે સર્વને જૂવે છે. પછી તે ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળા પલંગ પાસે આવે છે. આ પલંગ પ્રાણરૂપે છે. ભૂત તથા ભવિષ્ય તેના પૂર્વ પાદો છે. શ્રી તથા પૃથ્વી તેના પશ્ચિમ પાદો છે, બૃહદ્ તથા રથંતર નામના સામો ઉત્તર દક્ષિણ તરફની ઇશો છે, ભદ્ર તથા યજ્ઞાયજ્ઞીય પૂર્વ પશ્ચિમ તરફની ઇશો છે, ઋક્ તથા યજુષ્ પૂર્વ પશ્ચિમ તરફની પાટી છે, યજુષ ઉત્તર દક્ષિણ તરફની પાટી છે. ચંદ્રનાં કિરણો ગાલ મસુરીઉ છે. ઉદ્ગીથ ઓછાડ છે, અભ્યુદય તકીયો છે. આ પર્યંકપર બ્રહ્મ વિરાજે છે. એક પગ ઉપર મૂકી બ્રહ્મનો જ્ઞાતા ઉપર ચઢવા જ્યારે જાય છે, ત્યારે બ્રહ્મ તેને પૂછે છે " તુ કોણ છે ? તે સમયે તેણે નીચે પ્રમાણે કહેવું જોઇએ; (૫) હુ કાલરૂપ છું, ઋતુમાં જે થાય છે તે રૂપે હુ છુ, મારી ઉત્પત્તિ આકાશમાંથી છે. સંવત્સરના રેતરૂપ, ભૂત તથા કારણના તેજરૂપ, જડ ચૈતન્ય સર્વના આત્મારૂપ તથા પચ ભૂતાત્મક સબલ બ્રહ્મના તેજમાથી મારો ઉદ્ભવ છે. તું આ આત્મારૂપ છે. જેવો તુ છે તેવો જ હું છું, " બ્રહ્મ તેને પૂછે છે, ' હું કોણ છું ? ' ત્યારે તેણે કહેવું જોઇએ કે ' તુ સત્યરૂપે છે. ' સત્ય શું છે ?

' જે સર્વ દેવોથી (ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવોથી) તથા પ્રાણોથી ભિન્ન છે. તત્ એજ સત્ રૂપે છે. જે દેવો તથા પ્રાણો છે તે સત્યરૂપ છે. આ સર્વને સત્ય એ શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. આ રીતનુ સર્વ વિશ્વ છે. તુ પણ સર્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે વેદના મંત્રવડે કહેવામાં આવે છે. (૬)

યજુષ્ ઉદરરૂપ છે. સામ મસ્તકરૂપ છે, ઋક્ તેની મૂર્તિરૂપ છે. આ રીતના અક્ષર બ્રહ્મ છે. તેને ઋષિ, બ્રહ્મમય અથવા મહાન્ રૂપે જાણવા. બ્રહ્મ તેને પૂછે છે,–મારાં પુંલિંગના નામ તેં કેવી રીતે મેળવ્યાં ? તે ઉત્તર આપે છે કે પ્રાણવડે. મારાં સ્ત્રીલિંગનાં નામ કેવી રીતે મેળવ્યાં ત્યારે તે કહે છે કે વાણીવડે. મારાં નપુસકનાં નામો કેવી રીતે મેળવ્યાં ? ત્યારે કહે છે કે મનવડે. ગંધ શાથી ? ઘ્રાણેન્દ્રિયવડે. રૂપ શાથી ? ચક્ષુવડે શબ્દો શાના વડે ? શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે. અન્નના રસો શાથી ? જિહ્વાવડે કર્મો શાથી ? હસ્તો

વડે, સુખ દુઃખો શાથી ? શરીરવડે. આનંદ, રતિ તથા પ્રજા શાથી ? ઉપસ્થેન્દ્રિયવડે. ગતિ શાથી ? પગ વડે. શાના વડે બુદ્ધિનું ઓળખવું ? પ્રજ્ઞાવડે. એમ તેણે કહેવું જોઈએ. પછી બ્રહ્મ તેને કહે છે કે આ જળ મારૂં છે. તેથી (જળથી બનેલો) આ લોક તારો છે. જેને આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે તે બ્રહ્મમાં જે સંપત્ હોય છે તે સંપતને જિતે છે તથા જે કાંઈ શક્તિ બ્રહ્મમાં હોય છે તે તેને મળે છે. (૭) બીજો અધ્યાયઃ—કૌષીતકિએ કહ્યું; પ્રાણ બ્રહ્મ રૂપે છે. પ્રાણ જે બ્રહ્મ રૂપે છે તેના દૂત રૂપે મન છે. વાણી પીરસનાર છે, ચક્ષુ શરીરરક્ષકરૂપ છે તથા શ્રોત્ર દરવાનરૂપ છે. પ્રાણ રૂપ બ્રહ્મનો મન દૂતરૂપ છે, એમ જે જાણે છે દૂતવાન્ થાય છે. ચક્ષુ ગોપ્તા રૂપ છે એમ જાણનાર રક્ષકવાન્ થાય છે. જે શ્રોત્રને દરવાન રૂપે જાણે છે તે દરવાનથી યુક્ત થાય છે, જે વાણીને પીરસનાર રૂપે જાણે છે તે પીરસનારથી યુક્ત થાય છે. આ પ્રાણરૂપ બ્રહ્મને આ સર્વે દેવતાઓ (ઇન્દ્રિયો) નહિ માગવા છતાં બલિ લાવે છે. આ પ્રમાણે તેને (ઉપાસના કરનારને) નહિ માગવા છતાં બલિ સર્વ પ્રાણીઓ લાવે છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે તેનું પરમ રહસ્ય એ છે કે, તેણે ભીખ માગવી નહિ. જેમ એક માણસ ગામમાં ભિક્ષા માંગવા નિકળ્યા પછી કંઈ મળ્યું નહિ ત્યારે તે એમ કહીને બેસે છે કે, હવે હું ભિક્ષામાં આવેલું કાંઇ ભક્ષણ કરીશ નહિ. ત્યાર પછી પ્રથમ જેઓએ તેને ના પાડી હતી. તેઓ તેને બોલાવી આપે છે. જે યાચના કરતો નથી, તેનો આ પ્રમાણે ધર્મ છે. પણ ધન આપનારાઓ " અમે તને આપીશું " એમ કહી તેને બોલાવે છે. (૧) પૈંગ્યે કહ્યું કે પ્રાણ એ જ બ્રહ્મ છે. પ્રાણ રૂપ બ્રહ્મને વાણની પછી ચક્ષુ આવરણ કરે છે, ચક્ષુ પછી શ્રોત્ર આવરણ કરે છે, શ્રોત્રના પછી મન આવરણ કરે છે, તથા મનના પછી પ્રાણ આવરણ કરે છે. દેવતાઓ (ઇન્દ્રિયો) નહિ માંગવા છતાં આ પ્રાણરૂપ બ્રહ્મને બલિ આણી આપે છે. આ પ્રમાણે પ્રાણની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરનારને તેના નહિ માગવા છતાં સર્વ પ્રાણીઓ તેને લાવી આપે છે. (આ પછી પ્રથમની માફક અહીં પણ કોઇ નહિ માગનારને દાતા સર્વ પૂરૂં પાડે છે તે વાત છે), (૨) હવે એક ધન અર્થાત્ પ્રાણની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે. જો કોઈ પ્રાણની ઉપાસના કરે છે તો તેણે પૂર્ણિમાએ, અમાવાસ્યાએ, શુક્લ

પક્ષમાં, પુષ્ય નક્ષત્રમાં, અગ્નિનું આધાન કરવું, વેદીને દર્ભ વડે સાફ કરવી, દર્ભનું પરિસ્તરણ કરવું તથા પ્રોક્ષણ કરવું. પછી જમણો ઘુંટણ નીચો રાખી સ્રુવ, ચમસ પાત્ર અથવા કાંસ્ય પાત્રવડે તે ઘીની આહુતિ આપે છે. વાગ નામના દેવતા મેળવનાર છે. આ દેવને આ મનુષ્ય પાસેથી મારે માટે આ પ્રાપ્ત થાઓ. માટે હું તે દેવને આ આહુતિ આપું છું. (તેજ પ્રમાણેની આહુતિ પ્રાણ દેવતાને, ચક્ષુ દેવતાને, શ્રોત્ર દેવતાને, મન દેવતાને, પ્રજ્ઞા દેવતાને, આપવી.) ત્યાર પછી ધૂમાડાનો ગંધ લઇ તથા અવયવોને ઘૃત લગાડી, વાણીને નિયમમાં રાખી આગળ જવું તથા પોતાનો આશય તેને કહેવો અથવા તેને દૂત તરીકે મોકલવો. તેને ખરેખર તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૩) (આ તેમજ હવે પછીના આ અધ્યાયના સર્વ મંત્રો કર્મ માર્ગને અનુસરનારા હોવાથી લીધા નથી.)

અધ્યાય ૩ જો:-દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન યુદ્ધ(રૂપી યજ્ઞવડે) તથા પરાક્રમવડે ઇન્દ્રના પરમ ધામપ્રતિ ગયો. ઇન્દ્રે તેને કહ્યું; ' હે! પ્રતર્દન! હું તને શું વરદાન આપું ?' પ્રતર્દને કહ્યું; " મનુષ્ય ને માટે તમે જે હિતકારી ધારતા હો તે વરદાન મને આપો. " ઇન્દ્રે તેને કહ્યું; " શ્રેષ્ઠ ઉતરતાને માટે વરદાન પસંદ કરતા નથી. તું તારે માટે પોતે વરદાન માગ." પ્રતર્દને કહ્યું; ઉતરતાએ વરદાન પસંદ કરવું નહિ. " ઇન્દ્ર કદી સત્યથી છૂટો પડયો નહિં. કારણ કે ઇન્દ્ર સત્યરૂપે છે. ઇન્દ્રે તેને કહ્યું; ખરેખર અહ એ નામને યોગ્ય મને તારે જાણવો. મનુષ્યને માટે ઉત્તમ હું એ માનું છું કે, તેણે મને ઓળખવો જોઈએ. ત્વષ્ટાના ત્રણ મસ્તકવાળા પુત્રને મેં મારી નાંખ્યો હતો. અપારુન્મુખ (વેદથી રહિત) સંન્યાસીઓને વરુઓને આપ્યા હતા. અનેક સંધિઓનું અતિક્રમણ કરી પ્રહ્લાદના વંશજોને માર્યા હતા. અંતરિક્ષમાં પુલોમાના પુત્રોને મેં માર્યા હતા તથા પૃથ્વીપર કાલકાશ્યોને મેં માર્યા હતા. પણ તેથી મારા માથાનો એક વાળ પણ તૂટયો ન હતો. જે કોઇ મને ઓળખે છે (જેને જીવાત્મા તથા પરમાત્માની વચ્ચે અદ્વૈત ભાવ હોય છે) તેનું લોક અર્થાત્ સુખ કોઇ કર્મ વડે-માતૃવધવડે, પિતૃવધવડે, ચોરીવડે, બ્રહ્મ-હત્યાવડે કદી નષ્ટ થતું નથી. જો તે પાપ કર્મ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, પણ તેની મુખકાન્તિ કરમાતી નથી. (૧) ઇન્દ્રે કહ્યું; હું પ્રાણરૂપ છું. પ્રજ્ઞારૂપ મને આયુષરૂપે તથા અમૃતરૂપે ઉપાસો. આયુષ્ પ્રાણરૂપ છે, પ્રાણ આયુષ્રૂપ છે તથા પ્રાણને અમૃતરૂપે કહ્યું

છે. જ્યાં સુધી આ શરીરમાં પ્રાણ રહે છે, ત્યાં સુધી આયુષ રહે છે. આ લોકમાં પ્રાણેકરી મનુષ્ય અમૃતત્વને મેળવે છે તથા પ્રજ્ઞાવડે સત્ય સંકલ્પને મેળવે છે. જે આયુરૂપે તથાઅમૃતરૂપે મારી ઉપાસના કરે છે, તે આ લોકમાં પૂર્ણ આયુષ્યને પામે છે તથા સ્વર્ગમાં અમૃત ભાવને મેળવે છે તથા અક્ષયરૂપ થાય છે. " પ્રતર્દને કહ્યું; "આથી કેટલાક કહે છે કે, પ્રાણો (કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો) એકપણાને થઇ ગમન કરે છે ત્યારે વાણીવડે નામ જાણવા કોઇ શક્તિમાન્ થતો નથી, તેમજ ચક્ષુવડે રૂપને, શ્રોત્રવડે શબ્દને, મનવડે ધ્યાનને જાણી શકતો નથી. પણ જ્યારે પ્રાણો એકરૂપે થાય છે ત્યારે તેઓ એકેએક આ સર્વને જાણવાની શક્તિ આપે છે. આ રીતે જ્યારે વાણી બોલે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણો તેની પાછળ બોલે છે. જ્યારે ચક્ષુ જૂવે છે ત્યારે તેની પાછળ સર્વ પ્રાણો જૂવે છે. જ્યારે શ્રોત્ર સાંભળે છે ત્યારે તેની પાછળ સર્વ પ્રાણો સાંભળે છે તથા જ્યારે મન વિચારે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણો તેની પાછળ વિચરે છે. જ્યારે પ્રાણ શ્વાસ લે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણો તેની પાછળ શ્વાસ લે છે." ઇન્દ્રે કહ્યું; 'આ રીતે છે તે તો ખરું, પણ ઉત્કૃષ્ટ સુખ તો પ્રાણોનેજ છે. (અહીં પ્રાણવડે તેના વિષયો લેવા.)(૨) આપણે મૂકને જોઇએ છીએ (તે પરથી જાણીએ છીએ કે) વાણીથી રહિત મનુષ્ય જીવે છે. આંધળાને જોવાથી જાણીએ છીએ કે ચક્ષુથી રહિત જીવે છે. બહેરાને જોવાથી જાણીએ છીએ કે શ્રોત્રથી રહિત જીવે છે. બાહુથી રહિત જીવે છે તેમજ ઉરૂથી રહિત જીવે છે. આ રીતે જોઈએ છીએ, કે પ્રાણ તેજ પ્રજ્ઞાત્મારૂપ છે. આ શરીરને ધારણ કરી તે તેને ઉઠાડે છે. આથી તેની ઉકથરૂપે ઉપાસના કરવી જોઇએ. જે પ્રાણ છે તેજ પ્રજ્ઞારૂપ છે. જે પ્રજ્ઞારૂપ છે તે પ્રાણરૂપ છે. તે પ્રાણ (નું સ્વરૂપ) આ પ્રમાણે છેઃ– પ્રાણ તથા પ્રજ્ઞા આ શરીરમાં સાથે રહે છે તથા બંને સાથે તેમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે. તેની આ દૃષ્ટિ તે વિજ્ઞાનરૂપે છે. જ્યારે પુરૂષ સુષુપ્તાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે કાંઇ સ્વપ્નને તે જોતો નથી. તે સમયે પ્રાણ વિશે એકજ પ્રકારનો હોય છે. પછી સર્વ નામો સહિત વાણી તેમાં પ્રવેશ કરે છે, ચક્ષુ સર્વરૂપો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે, શ્રોત્ર સર્વ શબ્દો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે તથા મન સર્વ સંકલ્પો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે મનુષ્ય જાગ્રતાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે જેમ બળતા અગ્નિમાંથી તણખાઓ સર્વ દિશામાં પસરે છે, તેમ આ આનંદરૂપ આ-

ત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ જઈ બેસે છે. પ્રાણોથી દેવો તથા દેવોથી લોકો થાય છે. તેનું આ રીતનું પ્રમાણ તથા વિજ્ઞાન છે. કોઇ એક પુરુષ રોગગ્રસ્ત થાય છે તથા મરવાની અણીપર હોય છે, બળથી રહિત થાય છે એ તથા ભાનાવસ્થામાં પડે છે ત્યારે તેની પાસે બેસનારાઓ કહે છે કે, તેનું ચિત્ત જતુ રહ્યુ છે, તે સાંભળતો નથી, તે જોતો નથી, તે વાણીવડે બોલતો નથી, તે આ પ્રાણમાં એકરૂપે થઇ રહ્યો છે પછી સર્વ નામો સહિત વાણી તેમાં પ્રવેશ કરે છે, સર્વરૂપ સહિત ચક્ષુ તેમાં પ્રવેશ કરે છે, સર્વ શબ્દો સહિત શ્રોત્ર તેમા પ્રવેશ કરે છે તથા સર્વ સંકલ્પો સહિત મન તેમાં પ્રવેશ કરે છે જ્યારે તે જાગ્રત થાયછે ત્યારે જેમ બળતા અગ્નિના તણખાઓ સર્વ બાજુએ વિખરાઇ જાય છે તે પ્રમાણે આનંદરૂપ આત્મામાથી પ્રાણો પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ ચાલ્યા જાય છે. પ્રાણોમાંથી દેવોનો તથા દેવોમાથી લોકોનો ઉદ્દ્ભવ થાય છે. (૩) જ્યારે પ્રાણનું આ શરીરમાથી ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે પ્રાણને (શરીરમાથી (પ્રાણરૂપ વાણી સર્વ નામોનો ત્યાગ કરે છે વાણુની સહાયતાથી સર્વ નામો પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાણ સર્વ ગંધો નો ત્યાગ કરે છે. પ્રાણની સહાયતાથી સર્વ ગધો શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્ષુ શરીરમાથી સર્વરૂપોનો ત્યાગ કરે છે. તેને ચક્ષુવડે સર્વરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રોત્ર શરીરમાંથી સર્વ શબ્દોનો ત્યાગ કરે છે. શ્રોત્રવડે તેને સર્વ શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે. મન શરીરમાં સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરે છે. મનવડે તેને સર્વ સંકલ્પો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણની હાજરીવડે શરીરને આ સર્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રાણ પ્રજ્ઞારૂપ છે તથા જે પ્રજ્ઞારૂપ છે તે પ્રાણ છે. હવે પ્રજ્ઞામા સર્વ ભૂતોનો જે રીતે લય થાય છે તેનુ વર્ણન કરીએ છીએ. (૩) વાગ દેવતાએ પોતાનો અંશ કાઢી નાખ્યો, આથી તેનો વિષય નામ ભૂત માત્રારૂપે બહાર જતો રહ્યો ઘ્રાણ દેવતાએ પોતાનો એક અંશ ઘઢી લીધો આથી ગધ ભૂત માત્રારૂપે બહાર જતો રહ્યો. ચક્ષુ દેવતાએ પોતાનો એક અશ કાઢી લીધો. આથી તેનો વિષયરૂપ ભૂત માત્રારૂપે બહાર જતો રહ્યો

શ્રોત્ર દેવતાએ પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો આથી તેનો વિષય શબ્દભૂત માત્રારૂપે બહાર જતો રહ્યો. જિહ્વાએ પોતાનો એક અશ કાઢી લીધો આથી તેનો વિષય રસ ભૂત માત્રારૂપે બહાર જતો રહ્યો. હસ્તે પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો આથી

તેના વિષય સુખ તથા દુ ખ ભૂતમાત્રારૂપે બહાર રહ્યા. ઉપસ્થેન્દ્રિયે પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો. આથી તેના વિષય આનંદ, રતિ તથા પ્રજોત્પત્તિ ભૂતમાત્રારૂપે બહાર જતા રહ્યા. પાદોએ પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો. આથી તેનો વિષય ગતિ ભૂત માત્રારૂપે બહાર જતી રહી પ્રજ્ઞાએ પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો આથી તેના વિષયો બુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા કામ ભૂત તન્માત્રારૂપે બહાર જતાં રહ્યાં. રહ્યાં. (૫)

પ્રજ્ઞાએ વાણીમાં આરૂઢ થવાથી (તે રૂપ બનવાથી), વાણીવડે સર્વે નામોને મેળવે છે પ્રજ્ઞાવડે પ્રાણમાં આરોહણ થવાથી પ્રાણવડે પ્રજ્ઞા સર્વ ગંધોને મેળવે છે. પ્રજ્ઞાવડે ચક્ષુમાં આરોહણ થવાથી ચક્ષુવડે પ્રજ્ઞા સર્વ રૂપોને મેળવે છે. પ્રજ્ઞાવડે શ્રોત્રમાં આરોહણ થવાથી શ્રોત્રવડે પ્રજ્ઞા સર્વે શબ્દને મેળવે છે. પ્રજ્ઞાવડે જિભમાં આરોહણ થવાથી જિભદ્વારા પ્રજ્ઞા સર્વે રસને મેળવે છે. પ્રજ્ઞાવડે તે હસ્તોમાં આરોહણ થવાથી બે હસ્તોવડે પ્રજ્ઞા સર્વે કર્મોને મેળવે છે. પ્રજ્ઞાથી શરીરમાં આરોહણ થવાથી શરીરવડે પ્રજ્ઞા સુખ દુઃખને મેળવે છે. પ્રજ્ઞાવડે ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયમા આરોહણ થવાથી ઉપસ્થવડે પ્રજ્ઞા આનંદ, રતિ તથા પ્રજોત્પત્તિની શક્તિ મેળવે છે. પ્રજ્ઞાવડે બે પાદોમા સમારોહણ થવાથી પાદોવડે પ્રજ્ઞા-સર્વે ગતિને મેળવે છે. પ્રજ્ઞાવડે મનમાં સમારોહણ થવાથી મનદ્વારા પ્રજ્ઞા વિજ્ઞાન તથા કામને મેળવે છે. (૬) પ્રજ્ઞાથી રહિત વાણી કોઇ પણ નામને જણાવી શકતી નથી. તે સમયે એમ કહેવામાં આવે છે કે મારૂ મન બીજે ઠેકાણે હતુ. મે તે નામ જાણ્યું નહિ ખરેખર પ્રજ્ઞાથી રહિત પ્રાણ કોઈ પણ ગંધને જણાવી શકતો નથી. એમ કહેવાય છે કે મારૂ મન બીજે ઠેકાણે હતું, તેથી ગંધને મેં જાણ્યો નહિ. પ્રજ્ઞાથી રહિત ચક્ષુ કોઇ પણરૂપને જણાવી શકતી નથી તે કહે છે કે મારૂ મન બીજે ઠેકાણે હતું. આથી મેં રૂપને જોયું નહિ. પ્રજ્ઞાથી રહિત શ્રોત્ર કોઇ પણ શબ્દને જણાવી શકતો નથી. તે એમ કહે છે કે મારૂં મન બીજે ઠેકાણે હતું. આથી મેં શબ્દને સાંભળ્યો નથી. પ્રજ્ઞાથી રહિત જિહ્વા રસના સ્વાદને જણાવી શકતી નથી. તે કહે છે કે, મારૂ મન બીજે ઠેકાણે હતુ. આથી રસને મેં ચાખ્યો નહિ. પ્રજ્ઞાથી રહિત હાથો કોઈ પણ કર્મને જણાવી શકતા નથી. તે કહે કે મારૂ મન બીજે ઠેકાણે હતુ. આથી મેં કર્મને જાણ્યું નહિ. પ્રજ્ઞાથી રહિત શરીર કંઇ પણ સુખ દુઃખને

જાણતું નથી. એમ કહે છે કે મારૂં મન બીજે ઠેકાણે હતું. તેથી હું આ સુખદુઃખને જાણી શક્યો નહિ. પ્રજ્ઞાથી રહિત ઉપસ્થ રતિ, આનંદ તથા પ્રજોત્પત્તિને જણાવી શકતાં નથી. મારૂં મન અન્યત્ર હતું એમ તે કહે છે. જેથી હું આનંદ, રતિ તથા પ્રજોત્પત્તિને જાણી શક્યો નહિ. પ્રજ્ઞાથી રહિત પાદો કોઈ ગતિને જણાવી શકતા નથી. તે કહે છે કે મારૂં મન અન્યત્ર હતું, આથી હું ગતિને જાણી શક્યો નહી. પ્રજ્ઞાથી રહિતબુદ્ધિ કોઈ સિદ્ધિને જણાવી શકતી નથી તથા જાણવા યોગ્ય જાણી શકાતુ નથી. (૭) મનુષ્યે વાણીને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. પણ વક્તાને જાણવો જોઇએ. મનુષ્યે રૂપને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, પણ ગંધના જ્ઞાતાને તેણે જાણવો જોઇએ. મનુષ્યે રૂપને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. પણ રૂપના જ્ઞાતાને જાણવો જોઇએ. શબ્દને જાણવાની મનુષ્યે ઇચ્છા કરવી નહિ પણ તેણે શ્રોતાને જાણવો જોઇએ. રસને જાણવાની મનુષ્યે ઇચ્છા કરવી નહિ, પણ રસના જ્ઞાતાને તેણે જાણવો જોઇએ. કર્મને મનુષ્યે જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ પણ તેણે કર્તાને જાણવો જોઇએ. મનુષ્યે સુખ દુઃખને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. પણ સુખ દુઃખના જ્ઞાતાને તેને જાણવો જોઇએ. મનુષ્યે આનંદ, રતિ તથા પ્રજોત્પત્તિના જ્ઞાતાને જાણવો જોઇએ. મનુષ્યે ગતિને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ પણ ગમન કરનારને જાણવો જોઇયે. મનને મનુષ્યે જાણવુ જોઇએ નહિ, પણ મનન કરનારને તેણે જાણવો જોઇએ. ખરેખર આ દશ ભૂત માત્રાઓ પ્રજ્ઞાને અધિષ્ઠિત છે તથા દશ પ્રજ્ઞાની માત્રાઓ ભૂતને અધિષ્ઠિત છે. જો ભૂત માત્રા ન હોય તો પ્રજ્ઞા માત્રાઓ હોવી જોઇએ નહિ તથા જ્યાં પ્રજ્ઞા તન્માત્રા ન હોય ત્યાં પ્રજ્ઞા તન્માત્રાઓ પણ હોવી જોઇએ નહિ. (૮) આ બેઉમાંથી એકવડે કદી કાંઈ પણ રૂપની સિદ્ધિ થતી નથી. આ ઐક્યતાને કદી વિભાગ હોતા નથી. જેમ રથના ચક્રના આરામાં નેમિ રહેલ છે તથા નાભિમાં અરાઓ રહેલા છે, તે પ્રમાણે ભૂત માત્રા પ્રજ્ઞા માત્રમાં રહેલ છે અને પ્રજ્ઞામાત્રા પ્રાણમાં રહેલ છે. આ પ્રાણ ખરેખર પ્રજ્ઞારૂપ છે. તે આનંદરૂપ છે. તે અજર તથા અમૃતરૂપ છે. તે સાધુ કર્મવડે મહાન્ થતો નથી તથા અસાધુ કર્મવડે નાનો થતો નથી. આ પ્રજ્ઞા ખરેખર જે મનુષ્યને આ લોકમાંથી ઉર્ધ્વ ગતિએ પહોંચાડવાની ઇચ્છા કરે છે. તેની પાસે તે સારાં કર્મ કરાવે છે તથા આ લોકમાંથી જેને અધોગતિમાટે પહોંચાડવાની ઇચ્છા

કરે છે, તેની પાસે નઠારાં કર્મ કરાવે છે. તે લોકોના પતિરૂપ છે. તે લોકોના અધિપતિરૂપ છે. આ પ્રજ્ઞા સર્વેશ્વરરૂપ છે. તે મારા આત્મારૂપ છે, એમ જાણવું. મારા આત્મારૂપ છે એમ જાણવું. (૯) ૩ જો. અધ્યાય સમાપ્ત. ચોથા અધ્યાયમાં ગાર્ગ્ય તથા બાલાકિનો સંવાદ છે, જે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આવી ગયેલ હોવાથી અહીં પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

બૃહજ્જાબાલોપનિષદ્ (સાર)

ભસ્મ તથા રૂદ્રાક્ષનું માહાત્મ્ય.

ભુસુંડ–હે કાલાગ્નિ રૂદ્ર ! ભસ્મનાં પાંચ પ્રકારનાં નામો શું છે તથા તેમાં શું ભાવ રહેલો છે, તે તમે કહેશો. કાલાગ્નિરૂદ્રઃ–વિભૂતિ, ભસિત, ભસ્મ, ક્ષાર તથા રક્ષા, આ રીતે ભસ્મનાં પાંચ નામ છે. આ નામ જૂદા જૂદા વર્ણવાળી ગાયોના છાણમાંથી બનવાને લીધે પડ્યું છે. કપિલ વર્ણવાળી ગાયમાથી નિકળતા છાણવડે જે ભસ્મ બને છે, તેને વિભૂતિ કહે છે. આ ભસ્મ મહાન્ વિભૂતિને આપવાવાળી હોવાથી તેને વિભૂતિ કરી કહે છે. કૃષ્ણ વર્ણવાળી ગાયમાંથી બનેલા છાણવડે જે ભસ્મ બને છે, તેને ભસિત કહે છે તથા તે ભાસ–પ્રકાશને આપતી હોવાથી તેને ભસિત કહે છે. રક્ત વર્ણવાળી ગાયમાંથી નિકળતા છાણવડે જે ભસ્મ બને છે તેને ભસ્મ કહે છે. કારણ તે સર્વ પાપોનું ભક્ષણ કરવાવાળી છે. શ્વેતવર્ણવાળી ગાયમાંથી નિકળેલા છાણવડે જે ભસ્મ થાય છે, તેને ક્ષાર કહે છે. કારણ તે સર્વ આપતનું ક્ષારણ–નાશ કરનારી છે. ચિત્ર વર્ણવાળી ગાયમાંથી નિકળતા છાણવડે જે ભસ્મ થાય છે તેને રક્ષા કહે છે, કારણ તે ભૂત પ્રેતાદિ અનેક સંકટમાંથી રક્ષણ કરનારી છે.

ભુસુંડઅગ્નિષ્ટોમાત્મક ભસ્મ સ્નાનનો શું વિધિ છે ?

કાલાગ્નિ–આ અખિલ વિશ્વ અગ્નિ તથા સોમાત્મક છે. અગ્નિનું સ્વરૂપ રૌદ્ર, ઘોર તથા તેજયુક્ત છે. સોમનું સ્વરૂપ અમૃતમય તથા શક્તિને આપવાવાળું છે. તેજની વૃત્તિ બે પ્રકારની છે. સૂર્યાત્મારૂપ તથા અનલાત્મા રૂપ. તેમજ રસની વૃત્તિ બે પ્રકારની છેઃ–સોમાત્મા રૂપ તથા અનલાત્મારૂપ. તેજ વિદ્યુત્સ્વરૂપે છે તથા રસ મધુરૂપે છે. આ તેજ તથા રસના વિભાગો કરી આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત છે. અગ્નિમાંથી અમૃતની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા અમૃતવડે અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે. આ આખું જગત્ અગ્નિષ્ટોમાત્મક છે. સોમ ઉર્ધ્વ

શક્તિવાળો કહેવાય છે તથા અગ્નિ અઘો શક્તિવાળો કહેવાય છે. આ બેનો સંયોગ થવાથી જગતની સ્થિતિ છે. અનેકવાર અગ્નિવડે જગતનું દહન થાય છે તથા ભસ્મ એ અગ્નિના વીર્યરૂપ છે. આ રીતે ભસ્મનું જ્ઞાન થવા પછી જે ભસ્મનું સ્નાન કરે છે, તેનાં સર્વ પાપો નાશ પામે છે. પરમ ગુહ્ય તથા અત્યંત પવિત્ર આ અગ્નિ સોમના સંયોગને જે જાણે છે, તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી.

ભુસુંડઃ-કેવા પ્રકારની ભસ્મ સારી કહેવાય છે?

કાલાગ્નિઃ-રોગવાળી, તરતજ જણેલી, કેશ અસ્થિ આદિનું ભક્ષણ કરવાવાળી, કૃશ શરીરવાળી, વત્સથી રહિત, દૂધ નહિ આપનારી, અત્યંત બળ તથા અંગે ખોડ ખાંપણવાળી ગાયનો ત્યાગ કરવો. શુભ ચિહ્નવાળી ગાયનું છાણ લેવું. તે પણ આકાશમાં રહેલ છાણ લેવું. કપિલ અથવા ધોળી ગાયનું છાણ લેવુ તે જો ન મળે તો દોષ રહિત કોઇ અન્ય ગાયનું છાણ લેવું. આ ગોમયને વેદના મંત્રના સંસ્કારવડે ભસ્મ કરી તે ધારણ કરવી.

ભુસુંડ-ભસ્મ ધારણનું શું માહાત્મ્ય છે તે કહેશો.

કાલાગ્નિ.-જે વિપ્રે કપાળમાં ભસ્મ ધારણ કર્યું છે, તેણે શ્રુતિનું અધ્યયન કરેલું જાણવું. જેણે વર્ણાશ્રમ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમજ જેની સર્વ ક્રિયાઓ લુપ્ત થયેલ છે, એવો બ્રાહ્મણ જો ભસ્મ ધારણ કરે છે તો તે પૂજ્ય ગણાય છે. ભસ્મને ધારણ કર્યા વિના જે કર્મ કરે છે, તેનો મોક્ષ થતો નથી. આ ભસ્મના માહાત્મ્યના સંબંધમાં એક પુરાતની આખ્યાયિકા છે તે હે ભુસુંડ! તુ સાંભળ. પૂર્વે કોઇ વશિષ્ઠ વંશમાં ઉત્પન્ન થયલો ધનંજય નામનો બ્રાહ્મણ હતો. આ બ્રાહ્મણને સો સ્ત્રીઓ હતી. આમાંની જ્યેષ્ઠ ભાર્યાને ભસ્મના ધારણ કરવાથી કરૂણ નામનો એક પુત્ર થયો હતો.

પછી સનત્કુમારે ભગવાન્ કાલાગ્નિ રૂદ્રને પૂછ્યું કે રૂદ્રાક્ષનો શું વિધિ છે? ત્યારે કાલાગ્નિ રૂદ્રે કહ્યુ કે રૂદ્રની આંખમાંથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે રૂદ્રાક્ષ કહેવાય છે. સદાશિવ સંહાર વખતે સંહાર કરી સંહારવાળી આંખને બંધ કરે છે. આ આંખ બંધ કરતી વખતે આંખમાંથી જે અશ્રુ નિકળ્યાં, તે રૂદ્રાક્ષ કહેવાય છે. મસ્તકપર ચાળીસ, શિખામાં એક અથવા ત્રણ, બેઉ કાનમાં બાર, કંઠમાં બાર, બત્રીસ બાહુમાં, સોળ સોળ અથવા બાર બાર કાંડાપર, ૭ ૭ દરેક અંગુઠાપર રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરવી. આ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરનાર પરમ ધામને પામે છે.

નૃસિંહ પૂર્વતાપિની (સાર)

નૃસિંહનિરૂપણ.

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય નૃસિંહમાંથી થાય છે. તે સર્વ પ્રાણી માત્રને ધારણ કરે છે. તે સર્વ પ્રાણીમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી નૃસિંહ કહેવાય છે. તે પોતાના ભક્તાના મૃત્યુનું નાશ કરનારા હોવાથી તેને મૃત્યુ મૃત્યુ કહે છે. આ નૃસિંહ ભગવાનની માયા સર્વ રચના કરે છે. તેજ સર્વનું રક્ષણ તથા સંહાર કરે છે. વિશ્વ, તૈજસ પ્રાજ્ઞ તથા તુરીય એમ આત્માના ચાર પાદ છે. સર્વ દેવો તથા પંચ મહાભૂતો સર્વે નૃસિંહરૂપે છે. તે અમારા સર્વનું રક્ષણ કરો

નસિંહ ઉત્તરતાપિની (સાર)

ૐકારનિરૂપણ.

ૐકાર સર્વરૂપ છે. ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન સર્વ ૐકારરૂપ છે. ૐકારરૂપ આત્માનાચાર પાદો છે. વિશ્વરૂપ વૈશ્વાનર પ્રથમ પાદ છે, તૈજસરૂપ હિરણ્યગર્ભ દ્વિતીય પાદ છે, પ્રાજ્ઞરૂપ ઇશ્વર તૃતીય પાદ છે તથા ઇશ્વર સાક્ષી ચતુર્થ પાદ છે. આત્મા સર્વનો દ્રષ્ટા છે, પ્રણવની પહેલી માત્રા અકાર પ્રથમ પાદ છે, ઉકાર દ્વિતીય પાદ છે, મકાર તૃતીય પાદ છે તથા અર્ધ માત્રા ચતુર્થ પાદ છે. આત્મા અદ્વય, સન્માત્ર, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સત્ય, મુક્ત, નિરંજન તથા વ્યાપક છે. વળી આત્મા અસગરૂપ છે.

કાલાગ્નિરૂદ્ર ઉપનિષદ્.

સનત્કુમાર તથા કાલાગ્નિરૂદ્રનો સંવાદ.

એક વખત સનત્કુમારે ભગવાન્ કાલાગ્નિરૂદ્રને પૂછ્યું કે; હે ભગવન્! મને ત્રિપુડ્રનો વિધિ કહો. આ ત્રિપુંડ્રમાં શું દ્રવ્ય, શુ સ્થાન, શું પ્રમાણ, કયી રેખા, કયા મંત્રો. કયી શક્તિ, શું દૈવત, કોણ કર્તા, તથા શું ફળ છે? ભગવાન્ કાલાગ્નિ રૂદ્રે કહ્યું કે, જે દ્રવ્ય છે, તે અગ્નિ હોત્રની ભસ્મ છે. સદ્યોજાતાદિ પાંચ મંત્રવડે આ ભસ્મ લેવી. અગ્નિ ભસ્મ, વાયુ ભસ્મ, વ્યોમ ભસ્મ, જલ ભસ્મ, તથા સ્થળ ભસ્મ આ મન્ત્રવડે મંત્રી માનસ્તોક ઇતિ મંત્રવડે આંગળીપર લઇ, માનો મહાન્ત એ મંત્રવડે જળ લઇ, ત્રિયાયુષ એ મંત્રથી શિર, લલાટ, વક્ષ તથા સ્કંધપર ત્રિયાયુષ તથા ત્ર્યંબક એ મંત્રથી ત્રણ રેખા કરવી આ શાંભવવ્રત કહેવાય છે. સર્વ દેવમાં વેદવેત્તાઓએ આ વ્રત કહેલુ છે. આ ભસ્મ ધારણ કરનારનો ફરી જન્મ થતો નથી. પછી સનત્કુમારે પૂછ્યું કે, ત્રણ

રેખા કરવામાં આવે છે તેનું શું કારણ? ત્રણ રેખામાંની પહેલી રેખા ગાર્હપત્યરૂપે, અકારરૂપે, રજોરૂપે, ભૂલોકરૂપે, સ્વાત્મરૂપે, ક્રિયાશક્તિરૂપ, ઋગ્વેદરૂપ, પ્રાતઃસવનરૂપ, તથા મહેશ્વરરૂપે છે. બીજી રેખા દક્ષિણાગ્નિરૂપે, ઉકારરૂપે, સત્વરૂપે, અંતરિક્ષરૂપે, અંતરાત્મારૂપે, ઇચ્છાશક્તિરૂપ, યજુર્વેદરૂપ, માધ્યંદિન સવનરૂપ, તથા સદાશિવરૂપે છે. ત્રીજી રેખા આહવનીયરૂપ, મકારરૂપ, તમરૂપ, દ્યૌલોકરૂપે, પરમાત્મારૂપ, જ્ઞાનશક્તિરૂપ, સામવેદરૂપ, તૃતીયસવનરૂપ તથા મહાદેવરૂપ છે. જે કોઈ વિદ્વાન્ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થાશ્રમી, વાનપ્રસ્થાશ્રમી અથવા યતિ હોય અને તે જો ત્રિપુંડ્ ધારણ કરે છે તો મહાપાતક તથા ઉપપાતકમાંથી મુક્ત થાય છે. સર્વ તીર્થમાં તેણે સ્નાન કરેલુ કહેવાય છે તેણે સર્વ વેદનું અધ્યયન કરેલુ કહેવાય છે. સર્વ દેવોનો તે જ્ઞાતા થાય છે. તે સર્વ રૂદ્રના મંત્રનો જપનાર થાય છે. તે સર્વ ભોગને ભોગવે છે. દેહનો ત્યાગ થયા પછી શિવપણાને પામે છે. તેની ફરી પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. આ પ્રમાણે કાલાગ્નિ રૂદ્રે કહ્યુ છે. જે આનું અધ્યયન કરે છે, તે પણ તેના સરખો થાયછે.

મૈત્રેયી ઉપનિષત્.

બૃહદ્રથ તથા શાકાયન્યનો સંવાદ.

બૃહદ્રથ નામનો રાજા રાજ્ય પોતાના મોટા છોકરાને સોંપી આ શરીર નાશવંત છે, એમ માની વૈરાગ્ય વૃત્તિ થવાથી અરણ્ય પ્રતિ ગયો. તે રાજાએ ત્યાં પરમ તપ આદર્યું. તે ઉંચા બાહુ કરી સૂર્યની સામા જોયા કરતો હતો. આખરે તે સહસ્ર રાજાની પાસે એક મુનિ આવ્યા. આ મુનિ ધુમ વિનાનો અગ્નિ હોય તેવા શોભતા હતા તથા તેજવડે સર્વને બાળતા હોય તેવા જણાતા હતા. તે આત્મજ્ઞાની હતા તથા તેમનું નામ શાકાયન્ય હતું. તેમણે રાજાને કહ્યું, "હે રાજન્! તું ઉભો થા, તું ઉભો થા તથા જે વરદાન માગવું હોય તે માગ." રાજા તેને નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યો; "હે ભગવન! હું આત્મજ્ઞાની નથી તથા આપ તો તત્ત્વજ્ઞાની છો. અમે આપની પાસેથી શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. માટે આપ અમોને ઉપદેશ કરો" ત્યારે મુનિએ કહ્યું; "આવો જે સમજી શકાય નહિ એવો પ્રશ્ન મા પૂછ. તેને બદલે બીજું કાંઇ વરદાન માંગી લે," પણ રાજા શાકાયન્ય મુનિના ચરણોનો સ્પર્શ કરી નીચે પ્રમાણે વાત કહેવા લાગ્યો. (૧) કેટલાક મોટા સમુદ્રોનું શોષણ થાય છે, પર્વતોનો પાત થાય છે, ધ્રુવ વસ્તુ ચલા-

યમાન થાય છે, વૃક્ષોને ઠેકાણે સ્થળ થઇ જાય છે, પૃથિવી ડૂબી જાય છે, દેવો પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થાય છે આવી રીતના સંસારમા કામ તથા ભોગો શુ કામના છે, કે જેના આશ્રયથી વાર વાર આવાગમન થયા કરે છે? માટે આપ મારો ઉદ્ધાર કરવા યોગ્ય છો જેમ જળથી ઢકાયલા કુવામા દેડકો હોય, તેમ હુ આ સસારમા પડેલો છુ હે ભગવન્! આપ અમારો ઉદ્ધાર કરવાવાળા છો (૨) હે ભગવન્! આ શરીર મૈથુનથી ઉત્પન્ન થયુ છે સવિત-જ્ઞાનથી રહિત છે, નાશવાન્ છે, મૂત્રદ્વારમાથી નિકળેલુ છે, હાડમાથી રચાયલુ છે, માસથી મઢાયનુ છે, ચર્મવડે સીવી લીધેલુ, વિશ, મૂત્ર, વાત, પિત્ત, કફ, મજ્જા, મેદ, મસા તથા અનેક મળોથી વ્યાપ્ત છે આ રીતની શરીરની સ્થિતિ હોવાથી આપ અમારી ગતિ રૂપ છે (૩) ત્યારપછી ભગવાન્ શાકાયન્ય પ્રસન્ન થઇ રાજાને કહેવા લાગ્યા, 'હે મહારાજ! ઇક્ષ્વાકુ વશને વિશે શ્રેષ્ઠ હે બૃહદ્રથ! તુ આત્મજ્ઞાની છે, કૃતકૃત્ય છે, તુ મરુત્ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તારા આત્માનુ વર્ણન કેવી રીતે થઇ શકે એમ છે? તુ જો, કે જે શબ્દ સ્પર્શવાળા અર્થો છે, તે અનર્થ હોય તેમ શરીરને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલા છે આ સ્પર્શાદિ અર્થ વિશે જે આસક્ત છે, તે ભૂતાત્મા પરમપદનુ સ્મરણ કરી શકતો નથી (૧) તપના સામર્થ્યથી સત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, સત્વથી મનની પ્રાપ્તિ થાય છે, મનવડે આત્મોપલબ્ધિ થાય છે તથા આત્મ સાક્ષાત્કાર થવાથી તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી (૨) જેવી રીતે કાષ્ઠ વિનાનો અગ્નિ પોતાની ઉત્પત્તિ વિશે શમી જાય છે તેજ પ્રમાણે વાસનાનો ક્ષય થવાથી ચિત્તનુ પોતાની યોનિ વિશે શમન થાય છે (૩) મન જ્યારે પોતાના સ્થાનને વિશે શાતિ પામેલુ હોય છે ત્યારે તે સત્યપ્રતિ ગમન કરે છે, પણ જ્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી તે મન મુગ્ધ બનેલુ હોય છે ત્યારે કર્મને વશ એવા અનૃતો થાય છે (૪) ચિત્ત એજ સસાર છે તેનુ પ્રયત્નવડે શોધન કરવુ જોઇએ જ્યારે ચિત્ત તન્મયતાને પામે છે ત્યારે તે સનાતન બ્રહ્મને અવગમેલુ કહેવાય છે (૫) ચિત્તના પ્રસાદવડે શુભાશુભ કર્મનો નાશ થાય છે, જેની સ્થિતિ પ્રસન્નતામા છે તે અવ્યય સુખને ભોગવે છે (૬) જ્યારે પ્રાણીનું ચિત્ત આસક્તિવાળુ થાય છે ત્યારે તે વિષયોમા બન્ધ બને છે જો તે બ્રહ્મમા આસક્ત થાય છે તો તે બધનથી મુક્ત થાય છે (૭) હૃદયકમળમા પરમાત્માનુ ધ્યાન કરવુ જોઇએ આ પરમાત્મા

સાક્ષીરૂપે છે તથા તે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાને પરમ પ્રેમનો વિષય છે. (૮) તે મન તથા વાણીનો અવિષય છે, તે અક્ષયરૂપ છે. સત્તા માત્ર પ્રકાશના એક પ્રકાશરૂપે છે તથા ભાવનાનું અતિક્રમણ કરનાર છે. (૯) તે નહિ ત્યાગ કરવાયોગ્ય, અનુપાદેય તથા સામાન્ય અને વિશેષ ભાવોથી રહિત છે. તે ધ્રુવ, અત્યંત ગંભીર, તેજ તથા તમથી રહિત, સંકલ્પના અભાવરૂપ, આભાસથી રહિત તથા મોક્ષના સ્થાન રૂપ છે. (૧૦) તે નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળા, સત્યરૂપ, સૂક્ષ્મ, વિભુરૂપ, અદ્વિતીય, આનંદના સાગરરૂપ, પરમરૂપ, સોહ-મસ્મિ એ નામવાળા તથા સંશયથી રહિત છે. (૧૧) આનંદરૂપ, સ્વાશ્રયને વિશે રહેલ, આશારૂપી ડાકીનીનો નાશ કરનાર તથા સર્વ પ્રકારના સંગથી રહિત એવા મારે વિશે તથા જગતને માયારૂપે જોનારા મારે વિશે જંતુ કેવી રીતે પ્રવેશ કરી શકે ? (૧૨) વર્ણા-શ્રમ તથા આચારથી યુક્ત અજ્ઞાનીઓ પોતપોતાના કર્માનુસાર ફળને મેળવે છે. જેઓ વર્ણાદિ ધર્મનો ત્યાગ કરે છે તે પુરૂષો સ્વાનંદને વિશે તૃપ્ત થાય છે (૧૩) વર્ણાશ્રમ ધર્મ તથા અવયવ યુક્ત પોતાનું સ્વરૂપ આદિ અને અંતે વ્યર્થ છે. તેમજ પુત્રાદિ દેહ વિશે અભિ-માનથી જે રહિત થાય છે તે સુખ કરવાવાળા અનંતને વિશે સ્થિતિ કરે છે. (૧૪) એક સમયપર મૈત્રેય નામના મુનિ કૈલાસપ્રતિ ગયા. ત્યાં જઈ મહાદેવને કહેવા લાગ્યા, હે ભગવન્ ! મને પરમ તત્ત્વ રહસ્યનો ઉપદેશ કરશો. મહાદેવ બોલ્યા; દેહ દેવતાના સ્થાનરૂપ છે. તે જીવ તથા શિવરૂપ છે. અજ્ઞાનરૂપી નિર્માલ્યનો ત્યાગ કરવો જો-ઇએ તથા 'સોહં'–તે ને હું એક છીએ' એવી રીતની ભાવનાથી પુજન કરવું જોઇએ. (૧) અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર થવો તે જ્ઞાનરૂપે છે. મન કોઇ પણ પ્રકારના વિષયથી રહિત કરવું તે ધ્યાન છે. મનમાંથી દોષોનો ત્યાગ કરવો તે સ્નાનરૂપે છે તથા ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે શૌચરૂપે છે. (૨) તેણે બ્રહ્મરૂપી અમૃતનું પાન કરવું જોઇએ, દેહના રક્ષણ અર્થેજ ભિક્ષા કરવી જોઇએ તથા દ્વૈતથી રહિત એવા એ-કાન્ત સ્થાનમાં તેણે રહેવું જોઇએ. (૩) આ રીતે બુદ્ધિમાને ચાલવું જોઇએ. આ પ્રમાણે કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. માતા તથા પિતાના મળવાળું, ઉત્પત્તિ તથા મરણ ધર્મવાળું તથા સુખદુઃખના સ્થાનરૂપ હોવાથી અપવિત્ર એવા દેહનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવું જોઇએ. આ દેહ ધાતુથી બંધાયલો છે, મહા રોગવાળો છે, પાપના આશ્રયરૂપ છે તથા અશાશ્વત છે. (૪–૫) તે વિકાર તથા આકારથી

પૂર્ણ છે, તેનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવું જોઇએ. આ દેહમાં કુદરત રીતે ઉત્પન્ન થયેલા મલોનો નવદ્વારવડે સ્રાવ થયા કરે છે. (૬) તે દુર્ગંધવાળો તથા નઠારા મળવાળો છે. આનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવું જોઇએ. જનનાશૌચ તથા મરણાશૌચવાળા દેહનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવું જોઇએ. આ તો હું છું તથા આ મારો દેહ છે એ રીતના અભિમાનવાળું શરીર છે. વળી વિષ્ઠા, મૂત્ર, લાળ આદિ દુર્ગંધોનો ત્યાગ કરવાવાળું છે. (૭–૮) લૌકિક રીતિએ મૃત્તિકા તથા જળવડે તે શુદ્ધ તથા શૌચ થાય છે. પણ વાસ્તવિક રીતે દેહ ચિત્તની શુદ્ધિથી શુદ્ધ થાય છે તથા ત્રણ પ્રકારની વાસનાનો ક્ષય થવાથી તે શૌચ થાય છે. જ્ઞાનરૂપી મૃત્તિકા તથા વૈરાગ્યરૂપી જળવડે ક્ષાલન કરવાથી દેહ પવિત્ર બને છે. (૯) ભિક્ષારૂપે અદ્વૈત ભાવના છે, પણ દ્વૈત ભાવના ભક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી ગુરૂ તથા શાસ્ત્રના કહેવામાં આવેલા ભાવવડે ભિક્ષુકની ભિક્ષા કહેવામાં આવેછે. (૧૦) અધિકારી સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા પછી પોતાના દેશનો ત્યાગ કરે છે. જેમ ચોર હોય અને તે કારાગારમાંથી છૂટેલો હોય તેમ તેણે દૂર જઈ વસવું જોઈએ. (૧૧) અહંકારરૂપી પુત્રનો, સંપતરૂપી ભાઇનો, મોહરૂપી મંદિરનો તથા આશારૂપી પત્નીનો જ્યારે ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે અવશ્ય મુક્ત થાય છે. (૧૨) મોહ કરવાવાળી માતા જેની નાશ પામી છે તથા જ્ઞાનરૂપ સુત જેને ઉત્પન્ન થયો છે, જેને આ બે રીતના આશૌચની પ્રાપ્તિ થઇ છે તો તેણે સંધ્યાની શા માટે ઉપાસના કરવી ? (૧૩) હૃદયાકાશમાં ચિતરૂપી સૂર્ય સર્વદા પ્રકાશે છે, જે અસ્તને પામતો નથી તેમજ ઉદયને પામતો નથી, તો પછી સંધ્યાની ઉપાસના શા માટે કરવી જોઈએ ? ૧૪) સર્વ એક તથા અદ્વય રૂપે છે, એ પ્રમાણે ગુરૂના ઉપદેશથી જે નિશ્ચય થયો છે તેજ એકાંત સ્થળ છે. મઠ અથવા તો અન્ય વનની આવશ્યકતા નથી. (૧૫) જેઓ સંશય ભાવથી રહિત છે તેઓને મુક્તિ છે, પણ સંશયયુક્ત મન વાળાની મુક્તિ એક જન્મે કે અનેક જન્મે પણ નથી, માટે વિશ્વાસ મેળવવો જોઇએ. (૧૬) કર્મનો ત્યાગ એ સંન્યાસ નથી. વાણીથી કહેવાવડે સંન્યાસ નથી. જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકતા થવી, એજ સંન્યાસ છે. (૧૭) સર્વ પ્રકારની એષણાઓ જેને ઓકેલાના આહાર સરખી છે, તેનો સંન્યાસને વિશે અધિકાર છે તથા તેને પોતાના દેહનુ અભિમાન:હોતુ નથી. (૧૮) જ્યારે મનવડે સર્વ વસ્તુમાં વૈરાગ્ય થાય છે ત્યારેજ અધિકારીએ સંન્યાસ ધારણ કરવો,

નહિ તો તે પતિત થાય છે. (૧૯) દ્રવ્યની લાલસાથી તેમજ અન્ન વસ્ત્રની લાલસાથી અથવા તો પ્રતિષ્ઠાને અર્થે જે સંન્યાસ લેછે, તે ઉભય લોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે તથા તેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૨૦) તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન એ ઉત્તમ છે, શાસ્ત્રનું ચિંતન એ મધ્યમ છે, મંત્રનું ચિંતન એ અધમ છે તથા તીર્થનું ભ્રમણ એ અધમમાં અધમ છે. (૨૧) જેમ જળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા વૃક્ષના ફળનો સ્વાદ વૃથા છે, તેમ મૂઢ અનુભવ વિના બ્રહ્મમાં હર્ષ થવો વૃથા છે. (૨૨) ત્યાગ વિના પણ જે યતિને મધુકરી રૂપી માતા છે, વૈરાગ્ય-રૂપી પિતા છે, શ્રદ્ધારૂપી સ્ત્રી છે તથા જ્ઞાનરૂપી પુત્ર છે તે મુક્ત છે. (૨૩) ધનવડે જે મોટા છે, વયવડે જે મોટા છે તેમજ વિદ્યાવડે જે મોટા છે, તે સર્વે જ્ઞાનવડે જે મોટો છે તેના શિષ્યરૂપે તથા શિષ્યના પણ દાસરૂપે છે. (૨૪) માયાવડે જેમનાં ચિત્ત મૂઢ બનેલાં છે તથા આત્મારૂપી મને પૂર્ણપણે જેણે પ્રાપ્ત કર્યો નથી તેવા દેવો, કાગડાની માફક ક્ષુધિત ઉદરને પૂરવા માટે ભમે છે. (૨૫) પાષાણ, સુવર્ણ તથા મૃત્તિકાથી બનેલા દેહમાં બાહ્ય પૂજા મુમુક્ષુને પુનર્જન્મ તથા ભોગ કરવાવાળી છે. માટે યતિએ પોતાના હૃદયનું જ અર્ચન કરવું તથા પુનર્જન્મ ન થવા માટે બાહ્યાર્ચનનો ત્યાગ કરવો. (૨૬) સમુદ્રમાં પાણીથી ભરેલો ઘડો અંદરથી પૂર્ણ છે તથા બહારથી પણ પૂર્ણ છે, તેજ પ્રમાણે આકાશમાં રહેલ કુંભ અંદરના ભાગમાં શૂન્ય છે તથા બહારના ભાગમાં શૂન્ય છે. (૨૭) ગ્રાહ્ય ભાવરૂપે તું મા થા, તેમ ગ્રાહકાત્મારૂપે મા થા. સઘળી ભાવનાનો ત્યાગ કરી જે શેષરૂપે છે તે રૂપે તું થા. (૨૮) વાસનાના ત્યાગ સાથે દ્રષ્ટા, દર્શન તથા દૃશ્યભાવનો ત્યાગ કરવો. દર્શનમાં પ્રથમથીજ આભાસરૂપે રહેલા આત્માનું જ કેવળ અવલંબન કર. (૨૯) સર્વ સંકલ્પો શાંત થયા છે એવી શિલાના સરખી જે સ્થિતિ છે, તે જાગ્રત તથા નિદ્રાવસ્થાથી રહિત છે તથા તે જ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ છે. (૩૦) હું છું, પરરૂપે હું છું, બ્રહ્મરૂપે હું છું, પ્રભાવરૂપે હું છું, સર્વ લોકના ગુરુરૂપ હું છું, સર્વ લોકમાં હું છું તથા તે હું છું. (૧) હુંજ છું, સિદ્ધરૂપે હું છું, પરમરૂપે હું છું, હું છું, સર્વદા તે હું છું, નિત્યરૂપે હું છું; વિમલરૂપે હું છુ. (૨) વિજ્ઞાનરૂપે હું છું, વિશેષરૂપે હું છું, સોમરૂપે હું છું, સકલરૂપે હું છું, શુભરૂપે હું છું, શોકથીરહિત રૂપે હું છું, ચૈતન્યરૂપે હું છું તથા સમરૂપે હું છું. (૩) હું માન તથા અપમાનથી રહિત છું, હું નિર્ગુણરૂપે છું, શિવરૂપે હું છું, હું દ્વૈત

તથા અદ્વૈતથી રહિત છું, હું દ્વંદ્વથી રહિત છું તથા તે હું પોતે છું. (૪) ભાવ તથા અભાવથી રહિત હું છું, વાણીથી રહિત હું છું. કાંતિરૂપે હું છું, શૂન્ય તથા અશૂન્યના પ્રભાવરૂપે હું છું તથા શોભન અને અશોભનરૂપે હું છું. (૫) તુલ્ય તથા અતુલ્યથી રહિત હું છું, નિત્ય, શુદ્ધ તથા સદા શિવરૂપે હું છું. સર્વ તથા અસર્વથી રહિતરૂપે, સાત્વિકરૂપે, તથા સદારૂપે હું છું. (૬) એક સંખ્યાથી રહિતરૂપે, દ્વિસંખ્યારૂપે, સદ્ તથા અસદ્થી રહિતરૂપે તથા સંકલ્પથી રહિતરૂપે હું છું. (૭) અનેક આત્માના ભેદોથી રહિતરૂપે, અખંડાનંદરૂપે હું છુ. હું નથી, અન્યરૂપે હું નથી, દેહાદિથી રહિતરૂપે હું છું. (૮) આશ્રય તથા અનાશ્રયથી રહિતરૂપે, આધારથી રહિતરૂપે, બંધમોક્ષાદિથી રહિતરૂપે તથા શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે હું છું. (૯) ચિત્તાદિ સર્વથી રહિતરૂપે, પરમરૂપે, પરાત્પરરૂપે, વિચારરૂપે, વિચારથી રહિતરૂપે હું છું. (૧૦) હું જ સનાતન અકાર, ઉકાર તથા મકારરૂપે છું. ધ્યાતા, ધ્યાન તથા ધ્યેયથી રહિતરૂપે હું છું. (૧૧) સર્વ પૂર્ણરૂપે, સચ્ચિદાનંદ લક્ષણરૂપે, સર્વ તીર્થ સ્વરૂપરૂપે, પરમાત્મારૂપે તથા શિવરૂપે હું છુ. (૧૨) લક્ષ્ય તથા અલક્ષ્યથી રહિતરૂપે, લયથી રહિતરૂપે, માતા, માન તથા મેયથી રહિત શિવરૂપે હું છું (૧૩) હું જગતરૂપ નથી, સર્વના દ્રષ્ટારૂપ, નેત્રાદિથી રહિતરૂપે, વૃદ્ધરૂપે, જ્ઞાનીરૂપે, પ્રસન્નરૂપે, તથા પરરૂપે હું છું. (૧૪) સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિતરૂપે, સર્વ કર્મના કરનારરૂપે, સર્વ વેદાન્તથી તૃપ્તરૂપે તથા સુલભરૂપે હું છું. (૧૫) મુદિત તથા અમુદિતરૂપે, સર્વ મૌનના ફળરૂપે, ચિન્માત્રરૂપે, તથા ચિન્મયરૂપે હું છું. (૧૬) લીનરૂપે, સ્વલ્પરૂપે, હૃદય ગ્રંથિથી રહિતરૂપે તથા હૃદયકમળના મધ્યમાં રહેલો હું છું. (૧૭) ૭ વિકારથી રહિત, ૭ કોશથી રહિત, ૭ શત્રુથી રહિત, અંદરના કરતાં વધારે અંદરરૂપ હું છું. (૧૮) દેશ તથા કાળથી રહિતરૂપે, દિશારૂપી વસ્ત્રથી સુખી એવો હું છુ. મારા સિવાય અન્ય કાંઈ નથી. હું વિમુક્ત છુ તથા નકારથી રહિત છું. (૧૯) અખંડાકાશરૂપે, અખંડાકારરૂપે, પ્રપંચથી મુક્ત ચિત્તવાળો તથા પ્રપંચથી રહિતરૂપે હું છું (૨૦) સર્વ પ્રકાશરૂપે, ચિન્માત્ર જ્યોતિરૂપે, ત્રણ કાળથી રહિતરૂપે, તથા કામાદિથી રહિતરૂપે હું છું. (૨૧) કાયિકાદિ દોષોથી રહિત, નિર્ગુણ, કેવળ એકરૂપ, મુક્તિથી રહિત, મુક્તરૂપે, તથા મોક્ષથી રહિતરૂપે છું. (૨૨) સત્ય તથા અસત્યાદિથી રહિતરૂપે તથા સર્વદા સન્માત્રથી રહિતરૂપે હું

નથી. ગંતવ્ય અર્થાત્ જવા યોગ્ય સ્થાનથી રહિતરૂપે, ગમનાદિથી રહિત હું છું. (૨૩) સમરૂપે, શાંતરૂપે, પુરૂષોત્તમરૂપે, તથા સ્વાનુભવરૂપે હું છું, એમાં સંશય નથી. (૨૪) જે કોઇ એકવાર પણ આ સાંભળે છે તે પોતે બ્રહ્મરૂપે થાય છે, એમ ઉપનિષદ્ વિદ્યા કહે છે.

અથ સુબાલોપનિષદ્.

સૃષ્ટિનો ઉત્પત્તિ ક્રમ.

પ્રથમ શું હતુ, તેના સબધી કહ્યું છે કે, સતરૂપે ન હતું, અસત્રૂપે નહતું. આ અવ્યક્તમાંથી ભૂતાદિ, ભૂતાદિમાંથી આકાશ, આકાશથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જલ, જલમાંથી પૃથિવી થઇ. પ્રથમ અંડ ઉત્પન્ન થયું. સંવત્સર થયા પછી તેના બે ભાગ થયા. નીચેનો ભાગ પૃથિવી થઇ, ઉપરનો ભાગ આકાશ થયો, તથા મધ્યમાં દિવ્ય પુરૂષ થયો. તે હજાર મસ્તકવાળો, હજાર આંખવાળો, હજાર પગવાળો, હજાર બાહુવાળો હતો. ભૂતોની પહેલાં તેણે મૃત્યુને ઉત્પન્ન કર્યો. તેને ત્રણ મસ્તક, ત્રણ પગ તથા હાથમાં ખંડ તથા પરશુ હતાં. આ વિરાટરૂપને બ્રહ્મ કહે છે. તેણે બ્રહ્માને વિશે પ્રવેશ કર્યો. આથી બ્રહ્માએ માનસીક સાત પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. આ સાત વિરાટોએ સત્ય તથા માનસીક પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી. તેના મુખરૂપ બ્રાહ્મણ થયા, બાહુરૂપે રાજા થયા, ઉરૂરૂપે વૈશ્ય થયા, પગમાંથી શૂદ્ર થયા. મનથી ચંદ્ર, ચક્ષુથી સૂર્ય, શ્રોત્રથી વાયુ તથા પ્રાણ તથા હૃદયથી સર્વ ઉત્પન્ન થયું છે. અપાનથી નિષાદો, યક્ષો, રાક્ષસો તથાં ગંધર્વો, અસ્થિમાંથી પર્વતો, લોમમાંથી ઓષધિ તથા વનસ્પતિ, લલાટથી ક્રોધ, ક્રોધથી રૂદ્ર થાય છે. આ મહાન્ ભૂતના નિઃશ્વાસમાંથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ, જ્યોતિષ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, વ્યાખ્યાન, ઉપવ્યાખ્યાન તથા સર્વ ભૂતો થાય છે. હિરણ્યગર્ભથી જે વિરાટ થાય છે, તેણે પોતાના આત્માને બે પ્રકારનો કર્યો. અર્ધાવડે સ્ત્રી તથા અર્ધાવડે પુરૂષ થયો. ત્યાર પછી દેવરૂપે થઇ દેવોને, ઋષિરૂપે થઈ ઋષિઓને, યક્ષ, રાક્ષસ, ગંધર્વોને, પશુઓને, તથા કાડી ખાનારાં જનાવરોને સરજ્યાં. સ્ત્રીએ ગાય તથા પુરૂષે બળદને, એકે ઘોડીને ત્યારે બીજાએ ઘોડાને, એકે ગર્દભીને ત્યારે બીજાએ ગર્દભને ઉત્પન્ન કર્યાં. વૈશ્વાનરરૂપે થઇ સર્વ ભૂતોનું દહન કરે છે. પૃથ્વીનો જલમાં, જલનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, આકાશનો ઇન્દ્રિયોમાં, ઇન્દ્રિયોનો તન્માત્રામાં, તન્માત્રાનો ભૂતાદિમાં,

ભૂતાદિનો મહત્‌માં, મહત્‌નો અવ્યક્તમાં, અવ્યક્તનો અક્ષરમાં, અક્ષરનો તમમાં તથા તમનો શ્રેષ્ઠ દેવમાં એકરૂપતા થાય છે. પાછળ કાંઇ નથી, સત્ નથી. અસત્ નથી સદસત્ રૂપે સર્વ હોય છે. (દ્વિતીય ખંડ) પૂર્વે આ સર્વ અસતરૂપે હતું. ઉત્પત્તિ રહિત, અભૂતરૂપ, પ્રતિષ્ઠા, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ, વ્યય, મહાન્ તથા બૃહત્ ભાવથી રહિત, અજરૂપે આ આત્મા હતો. આત્માને આ રીતનો માની વિવેકી શોક કરતો નથી. આ આત્મા પ્રાણ, મુખ, શ્રો , ગમન, તેજ, ચક્ષુ, નામ, ગોત્ર, શિર, પાણિ, પાદ, સ્નિગ્ધ, લોહી, પ્રમેય, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, સ્થૂલ, અણુ, અલ્પ, પાર, નિર્દેશ્ય, પ્રતર્ક્ય, પ્રકાશ્ય, સંવૃત્ત તથા બાહ્યભાવથી રહિત છે. તે કશું ભક્ષણ કરતો નથી સત્ય, દાન, તપ, અનાશક-ઉપવાસ, બ્રહ્મચર્ય તથા નિર્વેદન આ ૭ અંગોવડે આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે. જે દમ, દયા તથા દાન આ ત્રણ ધારણ કરે છે, તેના પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ થતું નથી. તે બ્રહ્મરૂપે થઇ બ્રહ્મને મેળવે છે. (૩) હૃદયના મધ્યમાં રાતો માંસનો પિંડ છે. તેમાં કમળ છે, જે અનેક પ્રકારે ખીલે છે. હૃદયમાં દશ છિદ્રો રહેલ છે. જેમાં પ્રાણો રહેલા છે. આ આત્માનો જ્યારે પ્રાણ સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે તે નદી, નગરાદિ જુવે છે. જ્યારે તેનો વ્યાન સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે તે દેવો તથા ઋષિઓને જુવે છે. અપાન સાથે સંયોગ થવાથી યક્ષ, રાક્ષસ તથા ગંધર્વોને જુવે છે તથા ઉદાન સાથે સંયોગ થવાથી દેવલોકને, દેવોને, સ્કંદને તથા જયંતને જુવે છે તથા સમાન સાથે સંયોગ થવાથી દેવલોક તથા ધનને જુવે છે. જ્યારે વૈરંભણ સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે દૃષ્ટ, શ્રુત, ભુક્ત, અભુક્ત, સત્ તથા અસત્ સર્વને જુવે છે. આ દરેક દશ દશ નાડીરૂપે થાય છે તથા તેમાંની દરેક ૭૨ શાખાઓરૂપે થાય છે. આ રીતે હજારો નાડી થાય છે. આ હૃદયાકાશમાં આત્મા શયન કરે છે તથા શબ્દ કરે છે. જ્યારે બીજા કોશમાં આત્મા શયન કરે છે ત્યારે આ લોકને તથા પરલોકને જુવે છે તથા સર્વ શબ્દોને જાણે છે. આ વખતે સંપ્રસાદ કરી આત્માને કહેવામાં આવે છે. પ્રાણ શરીરનું રક્ષણ કરે છે. હરિત, નીલ, પીત, લોહિત તથા શ્વેતની નાડીઓ રૂધિરવડે પૂર્ણ છે. કમળની માફક હૃદયાકાશ અનેક પ્રકારે વિકાસને પામે છે. જેમ કેશ હજાર પ્રકારે જૂદા જૂદા છે, તેજ પ્રમાણે નાડીઓ છે. જ્યારે હૃદયાકાશમાં દિવ્ય આત્મા શયન કરે છે ત્યારે તેને કોઈરીતની કામના હોતી નથી. તે કાંઇસ્વપ્નને જોતો નથી.

દેવો, દેવલોકો, યજ્ઞો, માતા, પિતા, બંધુ, બાંધવ, સ્તેન, બ્રહ્મહત્યા કાંઇ હોતું નથી. ચક્ષુ અધ્યાત્મ છે, દ્રષ્ટવ્ય અધિભૂત છે, આદિત્ય અધિદૈવત નાડીરૂપ છે. આ બધાનો બંધન કરનાર જે ચક્ષુમાં છે, દ્રષ્ટવ્યમાં છે, આદિત્યમાં છે, નાડીમાં છે, પ્રાણમાં છે, વિજ્ઞાનમાં છે, આનંદમા છે, હૃદયાકાશમાં છે, જે આ સર્વમાં સંચાર કરે છે તે જ આત્મા છે. આ આત્માની ઉપાસના કરવી જોઇએ. આ આત્મા જરા રહિત, અમૃતરૂપ, ભયરહિત, શોકરહિત તથા અનંતરૂપ છે. તેજ પ્રમાણે શ્રોત્ર, નાસા, જિહ્વા, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, વાક્, હસ્ત, પાદ, પાયુ, તથા ઉપસ્થના સંબંધમા છે. આત્મા સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર, સર્વના અધિપતિરૂપ, અન્તર્યામીરૂપ, યોનીરૂપ, સર્વના સુખોવડે ઉપાસના કરવામાં આવતો, જે સર્વ સુખોની ઉપાસના કરતો નથી એવો, વેદ તથા શાસ્ત્રવડે ઉપાસના કરાતો, પણ જે વેદ શાસ્ત્રોની ઉપાસના કરતો નથી, જે આત્માનું આ સર્વ અન્નરૂપ છે પણ જે પોતે અન્ન નથી, જે સર્વનો દોરવનાર, પ્રશાસ્તા, અન્નમય, ભૂતાત્મા, પ્રાણમય, ઇન્દ્રિયાત્મા, મનોમય, સંકલ્પાત્મા, કાલાત્મા, આનંદમય, લયાત્મા, એકરૂપ, જેમાં દ્વૈત નથી તો મર્ત્ય ક્યાંથી, જે અમૃતરૂપ, અંતર્પ્રજ્ઞાથી રહિત, બહિઃપ્રજ્ઞા અર્થાત્ વિષયથી રહિત, બેઉ પ્રકારના વિષયોથી રહિત, પ્રજ્ઞાન ઘનથી રહિત, જે પ્રજ્ઞરૂપે નથી, જે વિદિત તથા વેદ્યરૂપે નથી. પ્રથમ શૂન્ય હતું. મૂલ તથા આધારથી રહિત હતું. જે કાંઈ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ નારાયણરૂપ છે. આ રીતે ચક્ષુ,દ્રષ્ટવ્ય, શ્રોત્ર તથા, શ્રોતવ્યાદિ સર્વે નારાયણરૂપ છે. આ આત્મા શરીરના મધ્ય ભાગમાં રહેલો છે, જે અજ, એક, નિત્ય, જેની પૃથ્વી શરીર છે, જે પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં સંચાર કરે છે, છતાં જેને પૃથ્વી જાણી શકતી નથી, જેને તેજ જાણી શકતું નથી, જેને વાયુ જાણી શકતો નથી, જેને બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, અવ્યક્ત, અક્ષર, મૃત્યુ વગેરે કોઇ જાણી શકતાં નથી, આ આત્મા સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મારૂપ, પાપથી રહિત, એક તથા નારાયણરૂપ છે. આ આત્મવિદ્યા નારાયણે અવાંતર તમને આપી, તેણે બ્રહ્માને, બ્રહ્માએ ઘોરાંગિરસને, તેણે રૈકવને, તેણે રામને તથા રામે સર્વ ભૂત માત્રોને આપી. આત્મા ગુહામાં રહેલો, મેદમાંસ ક્લેદથી યુક્ત શરીરમાં આવૃત થયલો, ગંધર્વ નગરના સરખા તથા જળના બુદ્બુદની માફક ચંચળ શરીરમા રહેલો, અચિન્ત્યરૂપવાળો, સંગથીરહિત, શુદ્ધ, તેજરૂપ, રૂપરહિત, તથા શરીરથી રહિત છે. અધિકારીઓ

આ આનંદરૂપ આત્માને જુવે છે તથા આત્માનો લય થવા પછી તેઓ પણ જોતા નથી. રૈકવે પોતાના ગુરૂને પૂછ્યું કે, સર્વનો લય એકને વિષે થાય છે તે કેવી રીતે? ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું; ચક્ષુ દ્રષ્ટવ્યમાં, દ્રષ્ટવ્ય આદિત્યમાં, આદિત્ય વિરાટમાં, વિરાટ પ્રાણમાં, પ્રાણ વિજ્ઞાનમાં, વિજ્ઞાન આનંદમાં, આનંદ તુરીયમાં લય પામે છે. આ તુરીય સ્થાન અમૃતરૂપ, અભય, અશોક, અનંત તથા નિર્બીજરૂપ છે. વળી ગુરૂએ કહ્યું; જે શ્રોત પ્રતિ જાય છે તે શ્રોત્રનો લય થવા પછી શ્રોતવ્ય પ્રતિ ગમન કરે છે. શ્રોતવ્યના અસ્ત પછી તે દિશાપ્રતિ, દિશાના અસ્ત પછી સુદર્શના વિશે, સુદર્શનાના અસ્ત પછી અપાન વિશે, અપાન વિજ્ઞાનમાં એ પ્રમાણે છેવટે તેનો તુરીયમાં લય થાય છે. તે જ પ્રમાણે નાસાનો ઘ્રાતવ્યમાં, તેનો પૃથ્વીમાં, તેનો જિતામાં તેનો વ્યાનમાં, વ્યાનનો વિજ્ઞાનમાં, એ પ્રમાણે છેવટે તુરીયાવસ્થામાં લય થાય છે. તે જ પ્રમાણે જિહ્વાનો રસયિતવ્યમાં, તેનો વરૂણમાં, તેનો સૌમ્યામાં, તેનો ઉદાનમાં તથા ઉદાનનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. ત્વચાનો સ્પર્શયિતવ્યમાં, તેનો વાયુમાં, તેનો મોધામાં, તેનો સમાનમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. વાણીનો વક્તવ્યમાં, તેનો અગ્નિમાં, તેનો કુમારાને વિષે, તેનો વૈરંભમાં તથા વૈરંભનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. હસ્તનો આદાતવ્યમાં, તેનો ઇન્દ્રમાં, તેનો અમૃતમાં, તેનો મુખ્યમાં તથા મુખ્યનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. પાદનો ગતવ્યમાં, તેનો વિષ્ણુમાં, તેનો સત્યામાં, સત્યાનો અંતર્યામિમાં, તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. વાયુનો વિસર્જયિતવ્યમાં, તેનો મૃત્યુમાં, તેનો મધ્યમામાં તેનો પ્રગંજનમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. ઉપસ્થનો આનંદયિવ્યમાં, તેનો પ્રજાપતિમાં, તેનો નાસીમાં, તેનો કુમારમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં. મનનો મંતવ્યમાં, તેનો ચંદ્રમામાં, તેનો શિશુમાં, તેનો શ્યેનમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં, બુદ્ધિનો બોદ્ધવ્યમાં, તેનો બ્રહ્મામાં, તેનો સૂર્યમાં, તેનો કૃષ્ણમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં. અહંકારનો અહંકર્તવ્યમાં, તેનો રૂદ્રમાં, તેનો અસુરમા, તેનો શ્વેતમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં. ચિત્તનો ચેતયિતવ્યમાં, તેનો ક્ષેત્રજ્ઞમાં, તેનો ભાસ્વતીમાં, તેનો નાગમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં તથા છેવટે તુરીયમાં લય થાય છે. જે આ રીતે આત્માને ઉત્પત્તિ રહિત જાણે છે તે નિર્બીજ થાય છે. તેને ઉત્પત્તિ, મરણ, મોહ, ભેદ, દહન, છેદન, કંપ, કોપ, કાંઈ હોતાં નથી. આવા આત્માને સર્વનું દહન કરનાર કહે છે. આ આત્મોપલબ્ધિ શાસ્ત્રનાં સેંકડો વચનથી, વેદાધ્યયનથી, બુદ્ધિના આશ્ર-

થથી, વેદ, યજ્ઞ, તપ, સાંખ્ય, યોગ તથા અન્ય આશ્રયોવડે થતી નથી. પ્રવચન, પ્રશંસા, વ્યુત્થાનવડે શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા મૌનવ્રતવાળા બ્રાહ્મણો આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે શાંત, દાંત, ઉપરત, તિતિક્ષુ તથા સમાહિત થાય છે, તે આત્મામાં આત્માને જુવે છે. તે સર્વના આત્મારૂપ થાય છે. રૈકવ પોતાના ગુરૂને પૂછવા લાગ્યો; હે ભગવન્! શાને વિષે બધાનો આશ્રય થાય છે? ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે, રસાતલ લોકમાં. શામાં ઓતપ્રોત છે? ત્યારે કહ્યું કે, ભૂર્લોકમાં, તે સુવર્લોકમાં, તે મહર્લોકમાં, તે જનલોકમાં, તે તપોલોકમાં, તપ સત્યલોકમાં, તે પ્રજાપતિ લોકમાં, તે બ્રહ્મલોકમાં, આ રીતે સર્વ લોક મણિની માફક બ્રહ્માત્મામાં ઓતપ્રોત છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે આત્મારૂપે થાય છે. રૈકવે ગુરૂને પૂછ્યું કે હે ભગવન્! વિજ્ઞાનઘન આત્માનું જે ઉત્ક્રમણ થાય છે, તે કઇ અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને થાય છે? ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું; હૃદયના મધ્યમાં રાતો માંસપિંડ છે, જેમાં દહર કમળની માફક અનેક પ્રકારે વિકાસને પામે છે. તેના મધ્યમાં સમુદ્ર છે, સમુદ્રના મધ્યમાં કોશ છે તથા તે કોશમાં ચાર પ્રકારની નાડીઓ છેઃ જે નીચે પ્રમાણે છેઃ—રમા, ચરમા, ઇચ્છા, તથા અપુનર્ભવા. રમા નાડી પુણ્યવડે પુણ્યલોક પ્રતિ લઇ જાય છે, ચરમા પાપવડે પાપલોક પ્રતિ લઇ જાય છે, ઇચ્છાવડે જેનું સ્મરણ થાય છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અપુનર્ભવાવડે કોશનો ભેદ થાય છે. કોશને ભેદી શીર્ષ કપાલને ભેદે છે. ત્યાર પછી પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, ભૂતાદિ, મહાન્ અવ્યક્ત, અક્ષર, મૃત્યુ એ સર્વને ભેદી શ્રેષ્ઠ દેવમાં એકરૂપે થાય છે.

નારાયણમાંથી અન્ન થયું છે. તે પકવ થયલું બ્રહ્મલોકમાં, આદિત્યમાં, ક્રવ્યાદમાં, વળી પકવ થયલું જલ તથા કિલ્બિષથી રહિત પવિત્ર તથા અયાચિત અન્નનું ભક્ષણ કરવું, પણ યાચના કરવી નહિ બાલસ્વભાવવાળા થઇ તથા અસંગરૂપે થઇ રહેવું. નિગમન પ્રજાપતિએ કહ્યું; મહત્પદનું જ્ઞાન થયા પછી વૃક્ષમૂલને વિષે રહેવું. તેણે હસ્તી આદિ કશાથી બીવું નહી. વૃક્ષની માફક સ્થિર રહેવું, કંપવાળા કમલની માફક કદી રહેવું નહી. આકાશની માફક રહેવું. કોઈ મારે તોપણ કોપ કરવો નહી. તેણે સત્યવડે રહેવું સર્વ ગંધનું હૃદય પૃથ્વી છે, રસનું હૃદય જળ છે, રૂપનું તેજ છે, સ્પર્શનું વાયુ છે, શબ્દનું આકાશ છે, સર્વ ગતિનું અવ્યક્ત છે તથા સત્વનું હૃદય મૃત્યુ છે. પૃથ્વી અન્નરૂપ છે તથા જળ અન્નાદ છે. જ્યારે જળ અ-

ન્ન હોય છે ત્યારે જ્યોતિ અન્નાદ છે. જ્યોતિ અન્ન હોય ત્યારે વાયુ અન્નાદ છે. વાયુ અન્નમાં આકાશ અન્નાદ છે. આકાશ અન્નમાં ઇન્દ્રિયો અન્નાદ છે. ઇન્દ્રિયોના અન્નમાં મન અન્નાદ છે, મન અન્નમા બુદ્ધિ અન્નાદ છે, બુદ્ધિ અન્નમાં અવ્યક્ત અન્નાદ છે. અવ્યક્તમાં અક્ષર અન્નાદ છે, અક્ષરમાં મૃત્યુ અન્નાદ છે તથા સર્વે પરબ્રહ્મમાં એકરૂપે થાય છે. રૈકવે પોતાના ગુરૂને પૂછ્યું; હે ભગવન્! વિજ્ઞાનઘન આત્માનું ઉત્ક્રમણ થવા પછી કઇ અવસ્થાનું તે દહન કરે છે? ગુરૂએ કહ્યું; વિજ્ઞાનઘન આત્માનું ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે તે પ્રાણનું, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, વૈરંભ, મુખ્ય, અંતર્યામ, પ્રભંજન, કુમાર, શ્યેન, શ્વેત, કૃષ્ણ, નાગ, પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, આકાશ, જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, તુરીય, મહતી, પરલોક. લોકાલોક, ધર્માધર્મ, અભાસ્કર, અમર્યાદ, નિરાલોક, મહાન, અવ્યક્ત, અક્ષર, મૃત્યુનું દહન કરે છે. આ સૌબાલ ઉપનિષદ્‌નો પ્રશાંતાત્માથી રહિતને, અપુત્રવાનને, અશિષ્યવાનને, જેનું કુલ શીલ જાણવામાં નથી આવ્યું એવાને ઉપદેશ કરવો નહિ.

ક્ષુરિકા ઉપનિષદ્.

યોગ નિરૂપણ.

ક્ષુરિકા અર્થાત્ છરીની માફક સંસારના બંધનને કાપનારી ધારણાનું યોગની સિદ્ધિ માટે વ્યાખ્યાન કરૂં છું. આ ધારણાની પ્રાપ્તિ પછી યોગીને પુનર્જન્મ થતો નથી. વેદના વિધિ પ્રમાણે તથા બ્રહ્માએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે એકાંત પ્રદેશમાં આસન માંડી બેસવું. કૂર્મ પોતાના અંગોનો સંકોચ કરે છે, તેમ મનનો હૃદયમાં સંકોચ કરી દ્વાદશ માત્રાવાળા પ્રણવવડે આત્માને પૂરકાદિ પ્રાણાયામોવડે પૂરવો તથા સર્વ દ્વારોનો નિરોધ કરવો. છાતી, મુખ, કટિ ગ્રીવા તથા હૃદયને કંઇક ઉંચાં રાખવાં નાસાના મધ્ય ભાગમાં રહેલા પ્રાણોની હૃદયમાં ધારણા કરવી. ત્યાં રહેલા પ્રાણનો ધીમે ધીમે ઉત્સર્ગ કરવો. સ્થિરપણે અંગુષ્ઠથી આરંભ કરી, બે ગુલ્ફ ભાગોમાં, બે જંઘામાં, બે જાનુમાં, બે ઉરૂમાં, ગુદામાં તથા શિશ્નમાં સમાહાર કરી વાયુનું સ્થાન જે નાભિપ્રદેશ. તેમાં આશ્રય કરવો. આ નાડીપ્રદેશમાં સુષુમ્ણા અનેક નાડીઓથી આવૃત છે. અણુરક્ત, પીત, કૃષ્ણ, તામ્ર, વિલોહિત અનેક નાડીઓ છે. પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ શુકલ નાડીનો આશ્રય કરવો. જેમ કરોળિયો તંતુવડે વિસ્તારને કરે છે, તેમ યોગીએ પ્રાણોનો સંચાર કરવો જોઇએ. ત્યાં રક્તોત્પલના સરખું મહાન્ પુરૂષાયતન—પુરૂષનું સ્થાન છે. આને વેદાંતમાં દહર અ-

ર્થાત્ પુંડરીક કહે છે. તેનો ભેદ કરી પ્રાણને કંઠપ્રતિ લઇ જવો. મનના નિર્મળ બુદ્ધિરૂપી તીક્ષ્ણ ખડ્ગને ગ્રહણ કરી પગના ઉપરના ભાગમાં રહેલા સર્વ મર્મોનું છેદન કરવું. તીક્ષ્ણ મનોદ્વારવડે સર્વદા યોગનો આશ્રય કરવો. મર્મ તથા જંઘાનું જે છેદન, તેને ઇન્દ્ર વજ્ર કહે છે. ધ્યાનબળના યોગવડે ધારણાથી છેદન કરવું જોઇએ. ઉરૂના મધ્ય ભાગમાં પ્રાણની સ્થાપના કરવી તથા મર્મસ્થાનોમાંથી પ્રાણનો વિસર્ગ કરવો. આ રીતે અભ્યાસના યોગવડે સર્વ ગ્રંથિનો છેદ કરવો. યોગી કંઠપ્રદેશમાં નાડીના સમૂહને એકઠી કરે છે. સર્વ નાડીમાં એકસો ને એક નાડી ઉત્તમ છે. સુષુમ્ણા નાડી પરમાં લીન થાય છે, વિરજા નાડી બ્રહ્મરૂપિણી છે, વામમાં ઇડા નાડી રહે છે તથા પિંગલા દક્ષિણમાં રહે છે. આ બે નાડીના મધ્યમાં જે સ્થાન છે તે જે જાણે છે, તે આત્મજ્ઞાની છે. સૂક્ષ્મ નાડીનો વિસ્તાર બોતેર હજારનો છે. ધ્યાનવડે સર્વ નાડીનો છેદ થાય છે, પણ સુષુમ્ણાનો છેદ થતો નથી. યોગરૂપી નિર્મળ ધારવાળા તથા અગ્નિરૂપી તેજવાળા ખડ્ગવડે સમાધિની પ્રભાવડે આ જન્મમાં સો નાડીનો યોગી છેદ કરે છે. આ રીતે શુભાશુભ ભાવવડે સુષુમ્ના નાડીનું ધ્યાન કરવું. આથી પુનર્જન્મનો નાશ થાય છે. તપવડે જેણે ચિત્તના પર વિજય મેળવ્યો છે, એવો પુરૂષ એકાંત સ્થળનો આશ્રય કરી તથા અપેક્ષાથી રહિત થઈ નિઃસંગરૂપી તત્વને જાણનારો થાય છે. પાશનો છેદ કરી જેવી રીતે હંસ શંકા રહિત થઈ આકાશમાં ઉડી જાય છે, તે પ્રમાણે જીવ પાશનો ત્યાગ કરી સંસાર તરી જાય છે. જેમ દીવો સર્વને ભસ્મ કરી લયને પામે છે, તેમ યોગી સર્વ કર્મનું દહન કરી લયને પામે છે. યોગવાન્ ઉત્કૃષ્ટ પ્રાણાયામવડે તથા માત્રાના ધારણ કરવાથી, વૈરાગ્યરૂપી પથ્થરના ઘસવાવડે તંતુનો નાશ કરી મોક્ષને પામે છે. જ્યારે કામના મુક્ત થાય છે ત્યારે અમૃતપણાને પામે છે. સર્વ ઇષણાથી મુક્ત થયલો તંતુનો છેદ કરી બંધનને પામતો નથી.

મંત્રિકોપનિષદ્.

માયાનું નિરૂપણ

આઠ પાદવાળા, શુચિ, ત્રણ સૂત્રવાળા, અણુ, અવ્યય, ત્રણ માર્ગવાળા હંસ સર્વને જુએ છે પણ કોઈ તેને જોતું નથી. જ્યારે તમરૂપી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે ત્યારે સત્વનો આશ્રય કરનારા ગુણરૂપી ગુફામાં નિર્ગુણને જુવે છે. વિકારને ઉત્પન્ન કરવાવાળી, આઠરૂપવાળી માયાનો આશ્રય છે ત્યાંસુધી જોવાને અશક્ય છે. અ-

ધ્યાસવાળા આ હંસવડે ધ્યાન કરાય છે, વિસ્તાર કરાય છે, પ્રેરણા કરાય છે તથા સર્વ ઉત્પત્તિને પામે છે તથા તેનાવડે સર્વ જગત્ અધિષ્ઠિત છે. ગૌરવાદિ અંતવાળી, જનયિ, પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરવાવાળી, શુક્લ તથા કૃષ્ણરૂપવાળી, રક્ત, સર્વ કામોનું દહન કરવાવાળી, વિષયથી રહિત તથા અવિજ્ઞાત માયાનું મૂઢ લોકો પાન કરે છે. જેને સર્વ વશ છે એવા પરમાત્મા જ સ્વચ્છંદ રીતે આ માયાનું પાન કરે છે. ભગવાન્ ધ્યાન તથા ક્રિયાવડે આને ભોગવે છે. સર્વને સાધારણ, દોહન કરવાવાળી આ માયાનું યાજ્ઞિકો પાન કરે છે. મહાત્માઓ આ માયામાં સારા વર્ણવાળા, પિપળાનું ભક્ષણ કરનાર તથા ઉદાસીન, ધ્રુવ હંસને જુવે છે. આ હંસનુ સ્નાતકો તથા અધ્વર્યુઓ ગાન કરે છે. શાસ્ત્રમાં કુશળ અનેક ઋચાઓ આત્માની પ્રશંસા કરે છે. સાત વૈધ્રોવડે બૃહત્ રથંતર સામનું ગાન કરવામાં આવે છે. પદ તથા ક્રમયુક્ત મંત્રને દર્શાવનાર બ્રહ્મનું ભાર્ગવો તથા ભૃગુમાં ઉત્તમ અથર્વવાદીઓમાં પઠન કરે છે. કાલ, પ્રાણ આદિ છવીસ નામોવડે તેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ પરબ્રહ્મમાં સર્વ સ્થાવર જંગમ રહ્યું છે. તેનામાં સર્વનો લય થાય છે, તેનામાં સર્વ ભાવો લયને પામે છે તથા લીન થઈ અવ્યક્તતાને પામે છે. તથા ફરી પરપોટાની માફક ઉત્પન્ન થાય છે.

સર્વ સારોપનિષદ્.

અવસ્થાનિરૂપણ.

બંધ કેવી રીતે? મોક્ષ કેવી રીતે? વિદ્યા કોને કહેવી? અવિદ્યા કોને કહેવી? જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ તથા તુરીયાવસ્થા કોને કહેવી? અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય કોશ એટલે શું? કર્તા જીવ, પંચવર્ગ, ક્ષેત્રજ્ઞ, સાક્ષી, કૂટસ્થ તથા અંતર્યામી એટલે શું? પ્રત્યગાત્મા, પરાત્મા તથા માયા એટલે શું? બંધઃ—જીવનું અનાત્મદેહાદિમાં આત્માપણાનું જે અભિમાન તે બંધ. મોક્ષ—અભિમાનનો નાશ તે મોક્ષ. અવિદ્યાઃ—જે અભિમાનને કરાવે તે વિદ્યાઃ—જેનાવડે અભિમાન નિવૃત્ત થાય તે. જાગ્રતાવસ્થાઃ—આદિત્યાદિથી અધિષ્ઠિત મન આદિ ચૌદ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ સ્થૂલ વિષયોની જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે જાગ્રત. સ્વપ્ન—વાસના સહિત ચૌદ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિનો અભાવ છતાં વાસનામય શબ્દાદિની જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સ્વપ્ન. સુષુપ્તઃ—ચૌદ ઇન્દ્રિયો વિરામ પામવા પછી, વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ થવાપછી જ્યારે શબ્દાદિની પ્રાપ્તિ નથી થતી ત્યારે સુષુપ્ત. તુરીયા—ત્રણ અવસ્થાનો ભાવાભાવરૂપ સાક્ષી સ્વયંભાવથી

તથા વિનાશથી રહિત તથા અંતરયથી રહિત જે ચૈતન્ય છે તેને જ્ઞાન કહે છે. મટોડીના વિકારમા મટોડીની માફક, સુવર્ણના વિકારમા સુવર્ણ માફક, તંતુના વિકારમા તંતુમાફક તથા અવ્યક્તાદિ સૃષ્ટિના પ્રપંચોમાં પૂર્ણ વ્યાપકરૂપે જે ચૈતન્ય છે તેને અનંત કહે છે. સુખ ચૈતન્ય સ્વરૂપવાળો, પરિમાણ રહિત આનંદના સમુદ્રરૂપ તથા અવશિષ્ટ સુખરૂપવાળો આનંદ કહેવાય છે. પદાર્થરૂપ ઉપાધિથી તથા તત્પદાર્થરૂપ ઉપાધિના ભેદથી વિલક્ષણ આકાશની માફક કેવળ સત્તા માત્ર સ્વભાવવાળુ પરબ્રહ્મ છે અનાદિ, અંતવાળી, પ્રમાણ તથા અપ્રમાણના યોગવડે સાધારણ, સત્ નહી તેમ અસત્ નહિ તેમ સદસત્ પણ નહિ, પોતે જ અધિકરૂપે, વિકારથી રહિત જણાતી, સત્ આદિ અન્ય લક્ષણોથી રહિત માયા છે. આ માયા અજ્ઞાનરૂપ, તુચ્છ, અસતરૂપ છતા ત્રણે કાળ મૂઢને સત્યરૂપે લાગતી, સત્ બુદ્ધિરૂપ લૌકિકોને આનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે એમ કહેવાને અશકય છે હુ આત્મા ઉત્પત્તિથી રહિત, દશ ઇન્દ્રિયોથી રહિત, બુદ્ધિ અને અહંકારથી રહિત, અપ્રાણરૂપ, અમનરૂપ, બુદ્ધિ આદિના શુભ્રરૂપ, સાક્ષીરૂપ, નિત્યરૂપ તથા ચિન્માત્રરૂપે છુ. હું કર્તારૂપ, ભોક્તારૂપ નથી પ્રકૃતિના સાક્ષીરૂપ છુ. મારી સમક્ષમાથી દેહાદિઓ ચેતનરૂપ હોય તેમ ભાસે છે. હું સ્થાણુ, નિત્ય, સદાનંદ, શુદ્ધ, જ્ઞાનમય, મળરહિત, સર્વ ભૂતોના આત્મારૂપ, વિભુ, સાક્ષી, બ્રહ્મરૂપ, સર્વ વેદાન્તવડે જાણવાયોગ્ય, આકાશવાતાદિરૂપ હોવાથી અવેદ્ય, રૂપ, નામ તથા કર્મથી રહિત, સચ્ચિદાનંદરૂપ, દેહભાવથી રહિત હોવાથી જન્મમૃત્યુ ભાવથી રહિત. હું પ્રાણરૂપે નથી માટે મારામા ક્ષુધા તથા પિપાસા નથી, હુ ચેતસરૂપે નથી માટે મારામાં શોક તથા મોહ કયાંથી, હું કર્તાથી રહિત હોવાથી બંધ મોક્ષ ભાવથી રહિત છું.

નિરાલંબ ઉપનિષદ્.

જીવ ઈશ્વરભાવ નિરૂપણ

શિવ, ગુરૂ, સચ્ચિદાનંદમૂર્તિ, નિષ્પ્રપંચ, શાંત, અધિષ્ઠાન રહિત તેજને નમસ્કાર છે નિરાલંબનો આશ્રય કરી સાલંબનો જે ત્યાગ કરે છે, તે સન્યાસી તથા યોગી છે તથા કૈવલ્યપદને મેળવે છે. સર્વ અજ્ઞાની જંતુઓના દુ ખની શાંતિ અર્થે જે જ્ઞાન કહેવા યોગ્ય છે તેનું હું વર્ણન કરૂ છુ બ્રહ્મ એટલે શુ, ઈશ્વર કોને કહેવો, જીવ, પ્રકૃતિ, પરમાત્મા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, ઇન્દ્ર, શમન, સૂર્ય, ચંદ્ર, સુર, અસુર, પિશાચ, મનુષ્ય, સ્ત્રી, પશ્વાદિ, સ્થાવર, બ્રાહ્મણાદિ, જાતિ, કર્મ, અકર્મ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, સુખ, દુ ખ, સ્વર્ગ, નરક, બંધ, મોક્ષ, ઉપાસ્ય, શિષ્ય, વિદ્વાન્, મૂઢ, અસુર, તપ, પરમપદ, પ્રાજ્ઞ,

અંતરરહિત ચૈતન્યરૂપે જ્યારે થાય છે ત્યારે તુરીય ચૈતન્ય કહેવાય છે. અન્નમય કોશઃ-અન્ન કાર્ય કોશનો સમૂહ તે અન્નમય કોશ-પ્રાણમય.-અન્નમય કોશમાં જ્યારે પ્રાણાદિના ચૌદ વાયુ ભેદો રહે છે ત્યારે પ્રાણમય કોશ કહે છે. આ બે કોશથી યુક્ત મન આદિ ચૌદ ઇન્દ્રિયોવડે આત્મા શબ્દાદિ વિષયોને તથા સંકલ્પાદિ ધર્મોને કરે છે ત્યારે મનોમય કોશ કહેવાય છે. ઉપર જણાવેલા ત્રણ કોશ યુક્ત હોય તથા તેમાં રહેલા વિશેષ ભાવોને આત્મા જાણતો હોય એમ ભાસે છે, ત્યારે વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે. આ ચાર કોશ યુક્ત તથા સ્વ કારણના અજ્ઞાનમા અર્થાત્ અવ્યક્તપણામાં વડના બીમાં વડનું વૃક્ષ રહેલ છે તેમ આત્મા હોય છે ત્યારે આનંદમય કોશ કહેવાય છે. સુખદુઃખ બુદ્ધિવડે જ્યારે અંતઃકરણ શ્રેયરૂપ હોય છે ત્યારે જો ઇષ્ટ વિષયમાં બુદ્ધિ થાય છે તો સુખબુદ્ધિ કહેવાય છે તથા જો અનિષ્ટ વિષયમા બુદ્ધિ થાય છે તો દુઃખબુદ્ધિ થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધો સુખ દુઃખના હેતુઓ છે. પુણ્ય પાપ કર્માનુસારે શરીર પ્રાપ્ત થવા છતાં જાણે શરીર પ્રાપ્ત ન થયુ હોય એમ જણાય ત્યારે આવરણવાળો જીવ કહેવાય છે મન આદિ, પ્રાણ આદિ, ઇચ્છા આદિ સત્વાદિ તથા પુણ્યાદિ આ પાંચ વર્ગો છે આ પાંચ વર્ગના ધર્મવાળો આત્મા જ્ઞાન વિના ધર્મોથી રહિત થતો નથી તથા જે ઉપાધિ શાશ્વતરૂપે ભાસે છે તે લિંગ શરીર છે અર્થાત્ તેને હૃદયગ્રંથિ કહે છે. તેમાં જે ચૈતન્ય પ્રકાશે છે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. જ્ઞાતા, જ્ઞાન તથા જ્ઞેય આ ત્રણનો આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવને જાણનાર સ્વયંજ્યોતિ આત્મા જ્યારે આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવથી રહિત થાય છે ત્યારે તેને સાક્ષી કહે છે, બ્રહ્માદિથી લઇ કીડી પર્યંત સર્વપ્રાણી તથા બુદ્ધિમાં શેષરૂપે જોવામાં આવતા આત્મા સર્વ પ્રાણી તથા બુદ્ધિમાં સ્થિતિ કરનારો હોય છે ત્યારે તેને કૂટસ્થ કહે છે. કૂટસ્થથી આવૃત થયેલા ભેદો સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના કારણરૂપે થઇ આત્મા સર્વ ક્ષેત્રમાં મણિના સમૂહોમાં સૂત્ર હોય તેમ પરોવાયલો જ્યારે ભાસે છે ત્યારે તેને અંતર્યામી કહે છે. સત્ય, જ્ઞાન, અનંત તથા આનંદરૂપ, સર્વ ઉપાધિથી રહિત, કડાં કુંડળ આદિ ઉપાધિ રહિત સુવર્ણના સમૂહની માફક વિજ્ઞાન ચિન્માત્ર સ્વભાવવાળો આત્મા જ્યારે પ્રકાશે છે ત્યારે તે ત્વંપદાર્થરૂપે છે. બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપ છે. સત્યનો અર્થ અવિનાશી છે. દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદોનો નાશ થવા છતાં જે નાશ નહિ પામે તેને અવિનાશી કહે છે. નામ, ઉત્પત્તિ

તથા વિનાશથી રહિત તથા અંતરયથી રહિત જે ચૈતન્ય છે તેને જ્ઞાન કહે છે. મટોડીના વિકારમાં મટોડીની માફક, સુવર્ણના વિકારમાં સુવર્ણ માફક, તંતુના વિકારમાં તંતુમાફક તથા અવ્યક્તાદિ સૃષ્ટિના પ્રપંચોમાં પૂર્ણ વ્યાપકરૂપે જે ચૈતન્ય છે તેને અન કહે છે. સુખ ચૈતન્ય સ્વરૂપવાળો, પરિમાણ રહિત આનંદના સમુદ્રરૂપ તથા અવશિષ્ટ સુખરૂપવાળો આનંદ કહેવાય છે. પદાર્થરૂપ ઉપાધિથી તથા તત્પદાર્થરૂપ ઉપાધિના ભેદથી વિલક્ષણ આકાશની માફક કેવળ સત્તા માત્ર સ્વભાવવાળું પરબ્રહ્મ છે અનાદિ, અંતવાળી, પ્રમાણ તથા અપ્રમાણના યોગવડે સાધારણ, સત્ નહી તેમ અસત્ નહિ તેમ સદસત્ પણ નહિ, પોતે જ અધિકરૂપે, વિકારથી રહિત જણાતી, સત્ આદિ અન્ય લક્ષણોથી રહિત માયા છે. આ માયા અજ્ઞાનરૂપ, તુચ્છ, અસતરૂપ છતાં ત્રણે કાળ મૂઢને સત્યરૂપે લાગતી, સત્વ બુદ્ધિરૂપ લૌકિકોને આનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે એમ કહેવાને અશકય છે હુ આત્મા ઉત્પત્તિથી રહિત, દશ ઇન્દ્રિયોથી રહિત, બુદ્ધિ અન, અહંકારથી રહિત, અપ્રાણરૂપ, અમનરૂપ, બુદ્ધિ આદિના શુભરૂપ, સાક્ષીરૂપ, નિત્યરૂપ તથા ચિન્માત્રરૂપે છુ. હું કર્તારૂપ, ભોક્તારૂપ નથી. પ્રકૃતિના સાક્ષીરૂપ છુ. મારી સમક્ષમાથી દેહાદિઓ ચેતનરૂપ હોય તેમ ભાસે છે. હું સ્થાણુ, નિત્ય, સદાનંદ, શુદ્ધ, જ્ઞાનમય, મળરહિત, સર્વ ભૂતોના આત્મારૂપ, વિભુ, સાક્ષી, બ્રહ્મરૂપ, સર્વ વેદાન્તવડે જાણવાયોગ્ય, આકાશવાતાદિરૂપ હોવાથી અભેદ્ય, રૂપ, નામ તથા કર્મથી રહિત, સચ્ચિદાનંદરૂપ, દેહભાવથી રહિત હોવાથી જન્મમૃત્યુ ભાવથી રહિત. હું પ્રાણરૂપે નથી માટે મારામાં ક્ષુધા તથા પિપાસા નથી, હું ચેતસરૂપે નથી માટે મારામાં શોક તથા મોહ ક્યાંથી, હુ કર્તાથી રહિત હોવાથી બંધ મોક્ષ ભાવથી રહિત છું.

નિરાલંબ ઉપનિષદ્.

જીવ ઈશ્વરભાવ નિરૂપણ.

શિવ, ગુરુ, સચ્ચિદાનંદમૂર્તિ, નિષ્પ્રપંચ, શાંત, અધિષ્ઠાન રહિત તેજને નમસ્કાર છે. નિરાલંબનો આશ્રય કરી સાલંબનો જે ત્યાગ કરે છે, તે સન્યાસી તથા યોગી છે તથા કૈવલ્યપદને મેળવે છે. સર્વ અજ્ઞાની જંતુઓના દુ:ખની શાંતિ અર્થે જે જ્ઞાન કહેવા યોગ્ય છે તેનું હું વર્ણન કરૂં છું. બ્રહ્મ એટલે શું, ઈશ્વર કોને કહેવો, જીવ, પ્રકૃતિ, પરમાત્મા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, ઇન્દ્ર, શમન, સૂર્ય, ચંદ્ર, સુર, અસુર, પિશાચ, મનુષ્ય, સ્ત્રી, પશ્વાદિ, સ્થાવર, બ્રાહ્મણાદિ, જાતિ, કર્મ, અકર્મ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, સુખ, દુ:ખ, સ્વર્ગ, નરક, બંધ, મોક્ષ, ઉપાસ્ય, શિષ્ય, વિદ્વાન્, મૂઢ, અસુર, તપ, પરમપદ, પ્રાજ્ઞ,

અગ્રાહ્ય તથા સંન્યાસી કોને કહેવા? ત્યારે બ્રહ્મા બોલ્યાઃ-મહત્, અહંકાર, પૃથિવી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ આદિ અનેક રૂપ વડે, ખડના સમૂહવડે તથા કર્મ, અને જ્ઞાનવડે જેનો ભાસ થાય છે, જે અદ્વિતીય છે, આખલ ઉપાધિથી રહિત છે, સર્વ શક્તિથી આવૃત છે, શુદ્ધ, શિવ, શાંત તથા નિર્ગુણ હોવાથી જે ચૈતન્ય અનિર્વાચ્ય છે તે બ્રહ્મ છે. જે બ્રહ્મ પ્રકૃતિ એ નામની પોતાની શક્તિનો આશ્રય કરી, લોકોને ઉત્પન્ન કરી અંતર્યામીપણાથી પ્રવેશ કરે છે તથા બ્રહ્માદિની બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયના નિયામક હોવાથી તેને ઈશ્વર કહે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઈશાન તથા ઇન્દ્ર આદિ નામરૂપને લીધે હું સ્થૂલરૂપે છું. આ રીતના અજ્ઞાનને લીધે જીવ કહેવાય છે. હું જીવ જો કે એક છું, છતાં અનેક દેહોના ભેદને લીધે જીવ અનેકરૂપે ભાસે છે. બ્રહ્મમાંથી નિકળેલી, વિવિધ વિચિત્ર જગતને નિર્માણ કરવાવાળી બુદ્ધિરૂપી જે બ્રહ્મની શક્તિ, તેને પ્રકૃતિ કહે છે. દેહાદિના શ્રેષ્ઠપણાથી બ્રહ્મ એજ પરમાત્મારૂપે, બ્રહ્મારૂપે, વિષ્ણુરૂપે, ઇન્દ્રરૂપે, શમનરૂપે, સૂર્યરૂપે, ચંદ્ર, સુર, અસુર, પિશાચ, મનુષ્ય, સ્ત્રી પશ્વાદિ, સ્થાવર તથા બ્રાહ્મણાદિરૂપે છે. સર્વ કેવળ બ્રહ્મરૂપે છે, તેમાં કશી વિવિધતા નથી. ચર્મ, રક્ત માંસ, અસ્થિ તથા આત્મામાંથી જાતિ થઈ નથી. તે વ્યવહારને લીધે કલ્પાયલી છે. ક્રિયમાણ ઇન્દ્રિયોવડે હું આ કર્મ કરૂં છું એ રીતે અધ્યાત્મનિષ્ઠાથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેને કર્મ કહે છે. કર્તૃત્વભોક્તૃત્વ આદિ અહંકારવડે બંધરૂપે જે જન્માદિ કારણ છે તથા જે નિત્ય નૈમિત્તિક યાગ, વ્રત, તપ તથા દાનમાં ફળની સાથે જોડે છે તે અકર્મ છે. દેહ ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરનાર, સદ્ગુરૂની ઉપાસનાવડે શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનવડે જે દૃગ્ તથા દૃશ્ય સ્વરૂપે છે, જે સર્વાન્તરરૂપે રહે છે, સર્વને સમાનરૂપે છે, જે ઘટપટાદિ પદાર્થની માફક અધિકારીરૂપે છે તથા વિકારમાં ચૈતન્ય વિના કાંઈ પણ નથી એવી રીતનો જે સાક્ષાત્કાર તેને જ્ઞાન કહે છે. રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિની માફક અદ્વિતીય, સર્વમાં ઓતપ્રોત તથા સર્વમય બ્રહ્મમાં દેવ, પક્ષી, નર, સ્થાવર, સ્ત્રી, પુરુષના વર્ણાશ્રમો તથા બંધ, મોક્ષ રૂપી ઉપાધિવડે જે જ્ઞાનની અનેકરૂપે કલ્પના કરવામાં આવે છે તે અજ્ઞાન. સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયા પછી આનંદરૂપે જે સ્થિતિ તે સુખ. અનાત્મરૂપ વિષયનો જે સંકલ્પ તે દુઃખ સંતોનો સમાગમ તે સ્વર્ગ. નાત્મરૂપસંસાર વિષયીજનનો જે સંસર્ગ તે નરક. અનાદિ અવિદ્યાની

વાસનાને લીધે હું જન્મ પામ્યો છું ઇત્યાદિ સંકલ્પ તે બંધ. માબાપ, મિત્ર, દારા, છોકરાં, ગૃહ, આરામ, ક્ષેત્ર આદિમાં મમતાને લીધે સંસારના આવરણરૂપ જે સંકલ્પ તે બંધ. દેવ તથા મનુષ્યાદિનો ઉપાસનાવાળો કામ સંકલ્પ તે બંધ યમાદિ અષ્ટાંગ યોગનો સંકલ્પ તે બંધ. વર્ણાશ્રમધર્મકર્મનો સંકલ્પ તે બંધ આજ્ઞા, ભય તથા સંશયાત્મક ગુણવાળો જે સંકલ્પ તે બંધ. યાગ, વ્રત, તપ તથા દાનના વિધિના કરવામાં જે જ્ઞાનસંભવ તે બંધ. કેવળ મોક્ષની અપેક્ષાનો સંકલ્પ તે પણ બંધ સંકલ્પ માત્રની ઉત્પત્તિ તે બંધ નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુના વિચારવડે અનિત્ય સંસારના સુખ દુઃખ વિષયમાં તથા સમસ્ત ક્ષેત્રમાં રહેલી મમતારૂપી બંધનો નાશ તે મોક્ષ. સર્વ શરીરમાં રહેતા ચૈતન્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળો ગુરૂ ઉપાસ્ય છે. વિદ્યાવડે નાશ પામેલા પ્રપંચને લીધે, સંસ્કારવાળું જ્ઞાનાવશેષ રૂપ જે બ્રહ્મ તે શિષ્ય. સર્વના અંતરમાં જે રહેલ છે તે પોતાના ચૈતન્યરૂપ છે એમ જે જાણનાર તે વિદ્વાન્. કર્તૃત્વાદિ અહંકારભાવમાં રહેલો તે મૂઢ. બ્રહ્મા વિષ્ણુ ઈશાન, ઇન્દ્રિાદિના ઐશ્વર્યની ઇચ્છાને લીધે ઉપવાસ, જપ, અગ્નિહોત્રાદિથી આત્માને સંતાપવો તેમ જ અત્યુગ્ર રાગ, દ્વેષ, હિંસા તથા દંભાદિ યુક્ત જે તપ તે આસુર. બ્રહ્મ સત્યરૂપ છે, જગત્ મિથ્યારૂપ છે એ રીતના અપરોક્ષજ્ઞાનાગ્નિવડે બ્રહ્મ આદિ ઐશ્વર્યની આશાથી યુક્ત સંકલ્પની ઉત્પત્તિરૂપ જે સંતાપ તે તપ. પ્રાણેન્દ્રિયાદિ અન્તઃકરણના ગુણાદિથી ઉત્કૃષ્ટ સચ્ચિદાનંદમય નિત્યમુક્ત જે બ્રહ્મસ્થાન તે પરમ પદ દેશકાલ તથા વસ્તુ પરિછેદથી રહિત જે ચિન્માત્ર સ્વરૂપ તે ગ્રાહ્ય સ્વ સ્વરૂપથી રહિત માયામય બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયના વિષય રૂપ જગતનું સત્યરૂપે જે ચિંતન તે અગ્રાહ્ય. સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી મમત્વ તથા અહંકારથી રહિત થઈ, બ્રહ્મને શરણ જઈ, તત્ત્વમસિ, સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ, નેહ નાનસ્તિ કિંચન ઈત્યાદિ મહાવાક્યના અનુભવવાળા જ્ઞાનવડે 'હું જ બ્રહ્મ રૂપ છું' એ રીતનો નિશ્ચય થયા પછી નિર્વિકલ્પ સમાધિવડે સ્વતંત્ર જે યતિ વિચરે છે તેજ સંન્યાસી, મુક્ત, પૂજ્ય, યોગી, પરમહંસ, અવધૂત તથા બ્રાહ્મણ છે. આ નિરાલંબ ઉપનિષદનો જે પાઠ કરે છે તે ગુરૂના અનુગ્રહથી અગ્નિપૂત, વાયુપૂત થાય છે. તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી.

શુકરહસ્ય ઉપનિષદ્.

શુક તથા શિવનો સંવાદ.

હવે રહસ્યોપનિષદ્‌નું વ્યાખ્યાન અમે કરીએ છીએ. દેવર્ષિ શુક બ્રહ્માનું પૂજન કરી તથા પ્રણામ કરી પૂછવા લાગ્યા; "હે ભગવન્! અમને રહસ્ય ઉપનિષદ્‌નો બોધ કરો. ત્યારે બ્રહ્મા બોલ્યા; પૂર્વે મહા તેજવાળા, સર્વ વેદ તથા તપના નિધિરૂપ અંબા સહવર્તમાન શિવ ભગવાનને કહેવા લાગ્યા. વ્યાસ બોલ્યા; હે જગદ્‌ગુરૂ! મારા પુત્ર શુકને બ્રહ્મોપદેશ કરવો જોઇએ. શંકરે કહ્યું; આ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી તમારો પુત્ર નમસ્કાર કર્યા વિના સ્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે. પછી શુક મુનિએ કહ્યું. મને અનુક્રમે છ અંગો સહિત આ ઉપનિષદનું વ્યાખ્યાન કરશો. આ રીતે બીજ કીલકાદિ સહિત છ અંગોનું વ્યાખ્યાન કર્યા પછી રહસ્યના જ્ઞાનનો તેમણે ઉપદેશ કર્યો. જે જુવે છે, સાંભળે છે, વ્યક્ત કરે છે, મીઠું ખાટું જે જાણે છે તેને પ્રજ્ઞાન કહે છે. બ્રહ્મા ઇન્દ્ર આદિ દેવોમાં, મનુષ્ય અશ્વ, ગવાદિમાં તથા મારામાં જે એક ચૈતન્ય છે તેને પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ કહે છે. વિદ્યાના અધિકારરૂપ આ દેહમાં રહેલ પરિપૂર્ણ પરમાત્મ બુદ્ધિના સાક્ષીપણાએ સ્થિતિ કરી જે પ્રકાશે છે, તેને અહં કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મ શબ્દવડે વર્ણન કરાયેલ તથા સ્વતઃ પૂર્ણ એવા પરમાત્મારૂપ હું છું, એ રીતનું જે એકતાનું જ્ઞાન તે વડે હું બ્રહ્મરૂપે થાઉં છું. નામરૂપથી રહિત 'સર્વ એક તથા અદ્વિતીયરૂપ છે' 'સૃષ્ટિની પૂર્વે હું છું તથા હાલ પણ હું છું' એ રીતના ત્વંપદના જ્ઞાનને તત્પદ કરી કહે છે. શ્રોતાની દેહ તથા ઇન્દ્રિયને અતિક્રમણ કરનારી ત્વંપદવડે કહેવાતી જે વસ્તુ તથા જેનાવડે એકપણાનું ગ્રહણ થાય છે તે વડે અસિ એ રીતની એકતાનો અનુભવ થાય છે. સ્વપ્રકાશથી રહિત દૃશ્યરૂપે તથા અહંકાર આદિ દેહાન્તરૂપે જે છે, તે પ્રત્યક્ આત્મા કહેવાય છે દૃશ્યમાન સર્વ જગતને ત્વંરૂપ કહે છે. બ્રહ્મ શબ્દવડે સ્વયં પ્રકાશાત્મક બ્રહ્મ છે. હું જડ દૃષ્ટિને લીધે મૂઢતાની નિદ્રાને અર્થાત્ (હું તથા મારૂં) એવી સ્વપ્નગતિને પામ્યો છું.સ્ફુટ કહેતાં ગુરૂનાં મહાવાક્યરૂપ પદવડે સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી હું સ્વપ્ન-અજ્ઞાનમાંથી જાગ્રત થયો છું. વાચ્ય તથા લક્ષ્ય એમ બે પ્રકારના માર્ગ છે. જ્યારે વાચ્યની ત્વંપદમાં યોજના કરવામાં આવે છે ત્યારે ભૌતિક ઇન્દ્રિયોરૂપે જે લક્ષ્ય છે

છે તે ત્વંરૂપે છે તથા જ્યારે વાચ્યની તત્પદમાં યોજન થાય છે ત્યારે લક્ષ્યરૂપે જે સચ્ચિત્ સુખાનંદ બ્રહ્મ છે તે તત્રૂપે છે તથા આ તત્ અને ત્વંની જે એકપતા તે અસિ એ પદમાં છે ત્વં કાર્યરૂપે છે તથા તત્ કારણરૂપે છે. ઉપાધિમાં દ્વૈતભાવ છે તથા અનુપાધિમાં એદ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. દેશ તથા કાળનો ત્યાગ કરી બેઉ વચનના કારણરૂપે જગતમાં જે છે તે દેવદત્તા રૂપ છે તથા એકરૂપ છે. કાર્ય ઉપાધિવાળો જીવ છે તથા કારણ ઉપાધિ વાળા ઈશ્વર છે. આ કાર્ય તથા કારણપણાનો ત્યાગ કરવાથી પૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રથમ ગુરૂના મુખથી શ્રવણ કરવું, પછી તેનું મનન કરવું તથા ત્યાર પછી નિદિધ્યાસન કરવું, એ રીતે પૂર્ણ જ્ઞાનની સીમા છે. બ્રહ્મ સિવાયનું કોઈ પણ જ્ઞાન અવશ્ય નાશવાન્ છે. પણ બ્રહ્મ સંબંધીનું જ્ઞાન પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાવાળું છે. જેમ બ્રહ્માનું વચન યથાર્થ છે તેમ કેવળ વેદાંતનાં વાક્યનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ નહિ પણ તેની સાથે છએ અંગોનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ. મહાદેવ કહે છેઃ—હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! હે શુક ! બ્રહ્મવાદી તમારા પિતાથી પ્રેરાયલા મેં તમને આ રહસ્ય ઉપનિષદનો સાર કહ્યો. સચ્ચિદાનંદ લક્ષણવાળા બ્રહ્મનો જેને ઉપદેશ થયો છે તે સર્વદા જીવન્મુક્ત છે. આ રીતના બ્રહ્મના ધ્યાનવડે તમે બ્રહ્મરૂપે વિચરશો. વેદાદિમાં જે સ્વરૂપ છે તથા જે વેદાન્તમાં રહેલ છે તથા જેનામાં પ્રકૃતિનો લય થાય છે એવા જે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ છે તે જ મહેશ્વર છે. આ રીતે જ્યારે મહાદેવે ઉપદેશ કર્યો ત્યારે અનાત્મપદાર્થમાં લીન થયલા શુક મુનિએ જાગ્રત થઈ સર્વે અનાત્મપદાર્થનો ત્યાગ કર્યો. પરબ્રહ્મરૂપી મહાસાગરમાં લીન થયેલા શુકમુનિને જોઇ વેદવ્યાસ પુત્રના વિયોગને લીધે બોલાવવા માટે તેની પાછળ જવા લાગ્યા. આ વખતે સ્થાવર જંગમ સર્વ વસ્તુઓ પ્રતિશબ્દ કરવા લાગી. સત્યવતીના પુત્ર આ પ્રમાણે સર્વ સ્થાવરજંગમ તન્મયતાને પામેલ જોઇ તેઓ પરમ આનંદ પામ્યા. જે કોઈ આ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે તથા કૈવલ્યપદને પામે છે.

વજ્રસૂચિકા ઉપનિષદ્.

વર્ણાદિનિરૂપણ.

ચિત્સદાનંદરૂપ વાળા, સર્વની બુદ્ધિવૃત્તિના સાક્ષીરૂપ, વેદાન્ત વડે જાણવા યોગ્ય તથા અનંતરૂપવાળા બ્રહ્મને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

અજ્ઞાનને ટાળવાવાળું વજ્રસૂચી નામનું શાસ્ત્ર હું કહું છું. આ જ્ઞાન રહિતોને દૂષણરૂપ છે તથા જ્ઞાન ચક્ષુવાળાઓને આભૂષણરૂપ છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણો છે, તેમાં બ્રાહ્મણ મુખ્ય છે એમ વેદ તથા સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. બ્રાહ્મણ કોણ છે ? શું તે જીવ છે ? દેહ છે? જાતિ છે? જ્ઞાન, કર્મ તથા ધાર્મિકરૂપ છે ? આમાં પ્રથમ જીવ તે બ્રાહ્મણ, એમ થઈ શકે નહિ. કારણ કે થઇ ગયેલા તથા થવાના અનેક દેહોમાંના જીવનું એકપણું છે. જીવ એક છે, છતાં કર્મને લીધે અનેક દેહોને વિષે તેની ઉત્પત્તિ છે. આથી સર્વે શરીરોના જીવની એક રૂપતા છે. માટે જીવ બ્રાહ્મણરૂપે નથી. ત્યારે શું દેહ બ્રાહ્મણ છે. ? ના, તેમ નથી. ચંડાલથી લઈ સર્વે મનુષ્યોને પંચમહાભૂતવડે દેહનું એકરૂપ છે. આથી જરા, મરણ, ધર્મ તથા અધર્માદિ સર્વને એક જ પ્રકારે થતા હોવાથી બ્રાહ્મણ શ્વેત વર્ણવાળો,ક્ષત્રિય રક્ત વર્ણવાળો, વૈશ્ય પીત વર્ણવાળો, શૂદ્ર કૃષ્ણ વર્ણવાળો એ રીતનો નિયમ હોતો નથી. વળી પિતૃઆદિના શરીરનું દહન કરવામાં પુત્રાદિને બ્રહ્મહત્યાદિ દોષનો સંભવ હોય છે, આથી દેહ બ્રાહ્મણ છે એ કદી સિદ્ધ થતું નથી. ત્યારે શું જાતિ એ બ્રાહ્મણ છે ? ના, તેમ નથી. અનેક જાતિવાળા જંતુમાં અનેક જાતિવાળા ઘણા મહર્ષિઓ હોય છે. જેમકેઃ—ઋષ્યશૃંગ મૃગલીમાંથી, કૌશિક કુશમાંથી, જાંબુક શિયાળમાંથી, વાલ્મીક રાફડામાંથી, વ્યાસ માછીની કન્યામાંથી, ગૌતમ સસલાની પીઠમાંથી, વસિષ્ઠ ઉર્વશીમાંથી તથા અગસ્ત્ય કળશમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, એમ સાંભળ્યું છે. આ ઋષિ માંહેલા અનેક જાતિની પ્રાપ્તિ વિના પણ પૂર્વે જ્ઞાનવાન્ હતા. માટે બ્રાહ્મણ જાતિરૂપે નથી. ત્યારે શું જ્ઞાન એ બ્રાહ્મણ છે ? ના, તેમ નથી. પરમાર્થને જાણવાવાળા તથા જ્ઞાનવાન્ ઘણા ક્ષત્રિયો પણ છે. માટે જ્ઞાન બ્રાહ્મણરૂપે નથી. ત્યારે શું કર્મ બ્રાહ્મણરૂપે છે ? ના, તેમ નથી. સર્વ પ્રાણીને પ્રારબ્ધ, સંચિત તથા આગામી કર્મની એકતા હોવાથી જણાય છે કે કર્મવડે પ્રેરિત થયેલા જનો ક્રિયા કરે છે. માટે કર્મ પણ બ્રાહ્મણ નથી. ત્યારે શું ધાર્મિક બ્રાહ્મણરૂપે છે ? ના તેમ નથી. ઘણા ક્ષત્રિયો સુવર્ણનું દાન કરવાવાળા હોય છે. માટે ધાર્મિક બ્રાહ્મણરૂપે નથી. ત્યારે બ્રાહ્મણ કોને કહેવો ? જે પોતાના આત્માને દ્વૈતભાવથી રહિત, જાતિ, ગુણ તથા ક્રિયાથી રહિત, ૭ ઊર્મિ તથા ૭ પ્રકારની ભાવના આદિ દોષોથી રહિત, પોતે નિર્વિકલ્પરૂપે રહેનાર, અનેક કલ્પોના આધારરૂપ. અનેક ભૂતોમાં અંતર્યામીપણાથી રહેલો; અંદર તથા બહાર આકાશની માફક પરો-

ચાયલો, અખંડ આનંદ સ્વભાવવાળો, પ્રમેયથી રહિત, અનુભવવડે જ કેવળ જાણવાયોગ્ય, અપરોક્ષપણાથી શોભતો, હાથમાં રહેલ આંમળાંની માફક સાક્ષાત્ છતાં અર્થસિદ્ધિમાટે અપરોક્ષરૂપે કર્મ કરનાર, કામરાગાદિ દોષોથી રહિત, શમદમાદિથી યુક્ત, ભાવ, માત્સર્ય, તૃષ્ણા આશા, મોહાદિથી રહિત તથા દંભ, અહંકાર આદિથી જે આવૃતચિત્તવાળો ન હોય, તેવા લક્ષણવાળાને બ્રાહ્મણ કહેવો. આવો શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ તથા ઇતિહાસનો અભિપ્રાય છે. એ સિવાય અન્ય કાંઈ બ્રાહ્મણત્વની સિદ્ધિ નથી. મનુષ્યે આત્માને સચ્ચિદાનંદરૂપ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપે માનવો જોઇએ.

તેજોબિંદુ ઉપનિષદ્. (સાર)

બ્રહ્મનિરૂપણ

તેજો બિંદુનું ધ્યાન સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન છે. તે અદૃશ્ય તથા હૃદયમાં રહેલ છે. આ બિંદુનું ધ્યાન ક્રોધ, આસક્તિ, સુખ દુઃખાદિરૂપ દ્વંદ્વ, અહંકાર તથા આશા વગેરેથી રહિત, આહારને નિયમમાં રાખનાર, જિતેંદ્રિય, ઉત્સાહવાળો તથા ગુરૂભક્તિવાળો કરી શકે છે. આ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ અજ્ઞાનીને પ્રતીત થઈ શકતું નથી તથા તે શ્રીવિષ્ણુની વિશ્રાંતિનું ભૂમિસ્થાન છે. આ બ્રહ્મ ત્રણ લોકના પિતારૂપ, સત્વાદિ ત્રણગુણના આશ્રયરૂપ, રૂપરહિત, નિશ્ચળ, નિર્વિકલ્પ, આધાર રહિત, ઉપાધિથી રહિત, મન તેમ જ વાણીનો અવિષય, સચ્ચિદાનંદ આદિ સ્વભાવની ભાવનાવડે ગ્રાહ્ય, આનંદરૂપ, સોપાધિક આનંદથી રહિત, દુર્દર્શ, જન્મરહિત, વિકારરહિત, ચિત્તની વૃત્તિરહિત, શાશ્વત, અચળ તથા અવિનાશી છે. આ બ્રહ્મ સર્વની પરમગતિરૂપ છે. લોભ, મોહ, ભય, દર્પ, ક્રોધ આ સર્વ વાસનાનો ત્યાગ કરવાથી આ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

નાદબિંદુ ઉપનિષદ્. (સાર)

ૐકારનિરૂપણ

ૐકારની હંસરૂપે ઉપાસના કરવી. અકાર જમણી પાંખ છે, ઉકાર ડાબી પાંખ છે, મકાર પુચ્છ છે તથા અર્ધમાત્રા શિર છે. રજોગુણ તથા તમોગુણ તેના પાદ છે, સત્વગુણ તેનું શરીર છે તથા ધર્મ અને અધર્મ તેની જમણી તથા ડાબી આંખ છે. તેના શરીરમાં સાત લોકો નીચે પ્રમાણે જાણવા;–પગમાં ભૂર્લોક, જાનુમાં અંતરિક્ષ લોક, કેડમાં સ્વર્ગલોક, નાભિમાં મહર્લોક, હૃદયમાં જનલોક, કંઠમાં

તપોલોક, તથા ભ્રૂ અને લલાટની મધ્યમાં સત્યલોક રહેલા છે. અકારના દેવ અગ્નિ છે, ઉકારના દેવ વાયુ છે, મકારના દેવ સૂર્ય છે તથા અર્ધમાત્રાના દેવ વરુણ છે. અકાર, ઉકાર, મકાર તથા અર્ધમાત્રા આ ચારમાત્રાઓમાં પ્રત્યેકની ઉદાત્ત, અનુદાત્ત તથા સ્વરિત એમ ત્રણ ત્રણ કળા થવાથી ચાર માત્રાની બાર કળા અથવા માત્રા થાય છે ઘોષિણી, વિદ્યુન્માલી, પતંગી, વાયુવેગિની, નામધેયા, ઐન્દ્રી, વૈષ્ણવી, શાંકરી, મહતી, ધ્રુવા, મૌની તથા બ્રાહ્મી, એ રીતે કળાનાં બાર નામ છે. પ્રથમ કળામાં રહેલા અંતઃકરણવાળાનું મૃત્યુ થાય તો તે રાજા થાય છે, બીજી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો તે યક્ષ થાય, ત્રીજી કળાની ધારણામાં શરીર છૂટે તો તે વિદ્યાધર થાય, ચોથી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ પામનારાને ગંધર્વપણું, પાંચમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ પામનારાને દેવપણું, છઠ્ઠી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ પામનારાને ઇન્દ્રની સાયુજ્યતા, સાતમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ પામનારને વિષ્ણુલોક, આઠમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો પ્રાણવિયોગ, નવમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો મહર્લોક, દશમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો ધ્રુવ લોક, અગીઆરમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો તપોલોક તથા બારમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો સાધક મનુષ્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ, વ્યાપક, કળારહિત, શિવરૂપ તથા પ્રકાશરૂપ છે. આ બ્રહ્મમાંથી સૂર્યાદિ જ્યોતિની ઉત્પત્તિ થાય છે. મન જ્યારે વિષયાસક્તિથી રહિત થાય છે ત્યારે તે પરમ તત્ત્વમા લીન થાય છે. જ્યારે આ પ્રમાણે થાય ત્યારે તે યોગની પ્રાપ્તિ થાય. સર્વ પ્રકારના વિષયથી રહિત યોગમાર્ગમાં રહેલ, અવિદ્યાના પાશથી મુક્ત, નિર્મળ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય પરમ બ્રહ્મને પામે છે.

ધ્યાનબિન્દુ ઉપનિષદ્‌. (સાર)

ધ્યાનનિરૂપણ

ગમે તેવું મહાન્ પાપ ધ્યાનના યોગે નાશને પામે છે. શક્તિ એ શબ્દના કારણરૂપ છે. આ શક્તિ સચ્ચિદાનંદરૂપે છે. જે આને જાણે છે તે સર્વ પ્રકારના સંશયથી રહિત થાય છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપ છે. પુષ્પમાં જેવી રીતે ગંધ છે, તલમાં તેલ છે તથા દૂધમાં જેમ ઘૃત રહેલ છે તેમ સર્વમાં બ્રહ્મ વ્યાપીને રહેલ છે. સ્થિર બુદ્ધિવાળો તેમ જ વિવેકી બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મમાં સ્થિત થાય છે. પૂરકકાળે નાભિમાં રહેલ શ્રી વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવું, કુંભકકાળે હૃદયમાં રહેલ બ્રહ્માનું ધ્યાન કરવું તથા રેચકસમયે લલાટમાં રહેલ

શ્રી શંકરનું ધ્યાન કરવું. આઠ પાંખડીવાળું તથા કેળના પુષ્પ જેવું અધોમુખવાળું કમળ હૃતકમળ કહેવાય છે. આને વિષે સર્વ દેવો રહેલા છે. નાભિ, હૃદય તથા મૂર્ધા આ ત્રણ સ્થાનો, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા તથા શંકર આ ત્રણ ઈશ્વરો, અ, ઉ તથા મ આ ત્રણ માત્રાઓ તેમ જ અર્ધમાત્રાને જે જાણે છે, તે વેદવેત્તા કહેવાય છે. મોટા ઘંટના નાદ જેવા તથા પ્રણવની પછી પ્રતીત થતા એવા નાદની જે ઉપાસના કરે છે, તે વેદવેત્તા છે. પ્રણવ ધનુષરૂપે છે, જીવ બાણરૂપે છે તથા બ્રહ્મ લક્ષ્યરૂપ છે. આ લક્ષ્ય વસ્તુ વિંધવા યોગ્ય છે. દેહને નીચેની અરણી કરીને તથા પ્રણવને ઉપરની અરણી કરી ધ્યાનરૂપી અભ્યાસવડે પરમાત્માને જોવો. જેવી રીતે કમળના નાળવડે પાણીને મુખમાં ખેંચવામાં આવે છે તેમ વાયુને ભ્રૂમધ્યભણી ઉપર ઉપર ચઢાવવો. અર્ધમાત્રાને દોરડી કરી કૂપરૂપી કમળમાંથી સુષુમ્ણા નામના માર્ગવડે મન, વાયુ તથા અગ્નિને ભ્રકુટીના મધ્યભાગમાં લાવી મૂકવા. ધારણાવડે જે મનુષ્ય બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે, તે અવિનાશી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષદ્ (સાર)

ૐકારની માત્રાનું નિરૂપણ.

ઋગ્વેદ, ગાર્હપત્ય, પૃથ્વી તથા બ્રહ્મા અકારરૂપ છે; યજુર્વેદ, અંતરિક્ષ, દક્ષિણાગ્નિ તથા વિષ્ણુ ઉકારરૂપ છે; સામવેદ, સ્વર્ગ, આહવનીય તથા મહેશ્વર મકારરૂપ છે; તથા નાદરૂપે પ્રણવ સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે. ૐકારનો જપ કરવો જોઈએ. પ્રણવ બ્રહ્મનું જે એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરે છે તે મોક્ષને પામે છે

યોગતત્ત્વ ઉપનિષદ્ (સાર)

યોગનિરૂપણ.

જે સ્તનનું બાલ્યાવસ્થામાં પાન કરવામાં આવે છે, તે સ્તનનું મર્દન કરી યૌવનાવસ્થામાં આનંદ સુખ મેળવવું, તેમ જ જે યોનિમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે યોનિને વિષે આસક્ત થઈ જે અવિવેકી આનંદ માને છે, તેને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી જે પૂર્વજન્મમા માતારૂપ હોય છે તે કર્માનુસાર આગામી જન્મમાં પત્નીરૂપે થાય છે, જે પુત્ર હોય તે પિતારૂપે થાય છે. આ પ્રમાણે સંસારચક્ર કુપના રેંટની માફક ફર્યા કરે છે. ત્રણ લોક, ત્રણ દેવ, ત્રણ સંધ્યા, ત્રણ અગ્નિ તેમ જ ત્રણ પ્રકારના ગુણો આ સર્વ ૐ-

કારરૂપ પ્રણવમાં રહેલ છે. જેમ પુષ્પમાં ગંધ, દૂધમાં ઘી, તલમાં તેલ, તથા પાષાણમાં સોનું ગૂઢરૂપે રહેલ છે તેમ બ્રહ્મ સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે. પક્ષી જેમ પોતાના માળામાં રહે છે તેમ હૃદયકમળમાં મન રહેલ છે. આ હૃતકમળ અકારના ઉચ્ચારથી ચલાયમાન થાય છે, ઉકારના ઉચ્ચારથી વિકસિત થાય છે, મકારના ઉચ્ચારથી અવ્યક્ત શબ્દને ગ્રહણ કરી શકે છે તથા અર્ધ માત્રાના ઉચ્ચારથી તે નિશ્ચળ થાય છે. મનુષ્યે, જેમ કાચબો પોતાના અંગોને પોતાને વિષે ખેંચી લે છે તેમ ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને તથા વાયુને મન વિષે સ્થિર કરી સ્થાપવો. યોગાભ્યાસ સર્વદા વાયુ વિનાના તથા નિર્જન પ્રદેશ વિષે કરવો.

આત્મપ્રબોધ ઉપનિષદ.

જ્ઞાનનિરૂપણ

પ્રત્યક્ આનંદરૂપ તથા બ્રહ્મપુરૂષરૂપ પ્રણવસ્વરૂપ છે. અકાર ઉકાર તથા મકાર આ ત્રણ અક્ષર પ્રણવરૂપ છે. આને ૐકાર કહે છે. આનું ઉચ્ચારણ કરવાથી યોગી જન્મરૂપ સંસારબંધનથી મુક્ત થાય છે. શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરવાવાળા નારાયણને નમસ્કાર. **नमो नारायण** આ મંત્રની ઉપાસના કરનાર વૈકુંઠભવન પ્રતિ જશે. જે બ્રહ્મરંધ્રરૂપે કમળ છે, તે તડિતના પ્રકાશ સરખો પ્રકાશે છે. આ બ્રહ્મણ્ય, દેવકીપુત્રરૂપે, મધુસૂદનરૂપે, પુંડરીકાક્ષરૂપે, વિષ્ણુરૂપે તથા અચ્યુતરૂપે છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં એક નારાયણ સ્થિતિ કરે છે. તે કારણ પુરૂષ, કારણથી રહિત, પરબ્રહ્મરૂપ, ૐકાર, શોકમોહથી રહિત તથા વિષ્ણુરૂપ છે. આ વિષ્ણુનું ધ્યાન કરનારો નાશ પામતો નથી. તે દ્વૈતમાંથી અદ્વૈતરૂપે તથા અભયરૂપે થાય છે. જે વિવિધતા જૂવે છે, તે અનેક પ્રકારના મૃત્યુને પામે છે. આ વિષ્ણુ હૃદયકમળમાં સર્વરૂપે રહે છે. તેની સ્થિતિ પ્રજ્ઞામાં છે. પ્રજ્ઞા નેત્ર લોકરૂપ, પ્રતિષ્ઠારૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. આ પ્રજ્ઞાવડે આ લોકનું ઉત્ક્રમણ કરી બીજા લોક અર્થાત્ સ્વર્ગમાં મનુષ્ય સર્વ કામનાએ મેળવે છે. તે અમૃતરૂપ થાય છે. તેમાં સતત જ્યોતિ છે. જે લોકમાં આ જ્યોતિ રહેલ છે તે લોક મને આપો. આ અક્ષતલોક માનથી રહિત તથા અચ્યુતરૂપ છે. જે તે લોકને પામે છે, તે અમૃતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. મારામાંથી માયાનો નાશ થયો છે. સ્વચ્છ દૃષ્ટિમાં રૂપ વસ્તુ માત્રરૂપે, અસ્તમિતના હણનારરૂપે, જગતમાં રહેલ જીવ તથા ઈશ્વરના ભેદથી રહિતરૂપે, પ્રત્યક્ અભિન્નરૂપે, વિધિનિષેધના નાશરૂપે, પરમાનંદરૂપે, સાક્ષીરૂપે,

અપેક્ષા રહિતરૂપે, પોતાના મહિમામાં સ્થિતિ કરનારરૂપે, અચળરૂપે, અજરરૂપે. અવ્યયરૂપે, પક્ષાદિ ભેદથી રહિતરૂપે, જ્ઞાન સ્વરૂપે એકરસરૂપે, મોક્ષાનંદના એક સિંધુરૂપે, સૂક્ષ્મરૂપે, અક્ષરરૂપે, ગુણસમૂહથી રહિત, ત્રણ ગુણથી રહિતરૂપે, કૂટસ્થ ચૈતન્યરૂપે, નિષ્ક્રિયમાણુરૂપે, તર્કથી રહિત, એકરૂપે, કળાથી રહિત, નિર્મળ નિર્વાણમૂર્તિરૂપે, અવયવથી રહિતરૂપે, અજરૂપે, સત્ માત્ર સારરૂપે, અવધિરહિત, નિજબોધસ્વરૂપે, શુભતર ભાવરૂપે, અભેદ્યરૂપે, વિભૂરૂપે, નિંદાથી રહિતરૂપે, અવધિ તથા સીમા રહિત સત્વ માત્રા રૂપે હું છું. જો કે હું નિવૃત્ત છું, છતાં પ્રપંચ મને સત્યવત્ ભાસે છે. જેમ સર્પાદિમાં રજ્જુ સત્તા છે, તેમ પ્રપંચના આધારે કરી જગત્ રહેલું છે. જેમ શાકર શેરડીમાં રસરૂપે વ્યાપેલી છે, તેમ બ્રહ્મરૂપે કરી હું ત્રણે લોકમાં વ્યાપ્ત છું. બ્રહ્માદિથી લઈ કીટ પર્યંતનાં સર્વ પ્રાણીઓ મારે વિષે કલ્પાયલાં છે. જેમ ધનવાનને દરિદ્રપણાની આશા થતી નથી, તેમ બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન એવા મને વિષયની આશા થતી નથી. વિષ તેમ જ અમૃતને જોઈ બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ વિષનો ત્યાગ કરે છે તેમ આત્માને જોઈ હું અનાત્માનો ત્યાગ કરૂ છું. ઘટને વિષે પ્રકાશ પાડનારો સૂર્ય કાંઈ ઘટનો નાશ થવાથી નાશ પામતો નથી, તેમ દેહપણાને વિષે પ્રકાશ પાડનારો આત્મા દેહના નાશથી નાશ પામતો નથી. મને બંધ, મોક્ષ, શાસ્ત્ર કે ગુરૂ કાંઈ નથી. આનંદબુદ્ધિથી પૂર્ણ એવા મને દુઃખ ક્યાંથી હોય ? હું આત્માને ઓળખું છું, મારૂં અજ્ઞાન નષ્ટ થયુ છે. મારૂં કર્તવ્ય તેમ જ કર્તૃત્વ સર્વ નષ્ટ પામ્યું છે. બ્રાહ્મણપણું, કુળ, ગોત્ર, નામ, સુંદરતા તથા જાતિ આ સર્વ સ્થૂલ દેહને વિષે રહેલ છે. સ્થૂલ દેહથી ભિન્ન એવા મને તેમાંનું કાંઈ નથી. ક્ષુધા, પિપાસા, આંધળાપણું, બહેરાપણું, કામ, ક્રોધ આદિ સૂક્ષ્મ દેહના ધર્મો છે. પણ હું સૂક્ષ્મદેહથી રહિત હોવાથી મારે તેમાંનું કશું નથી. જડપણું, પ્રિય, પ્રમોદ આદિ ધર્મો કારણ દેહને છે. પણ હું નિત્ય નિર્વિકારી હોવાથી મને તેમાંનું કશું નથી. જેમ ઘૂવડને સૂર્ય અંધકારરૂપે જણાય છે તેમ મૂઢને સ્વપ્રકાશ પરાનંદમાં અજ્ઞાન જણાય છે. ચક્ષુની દૃષ્ટિનો વાદળાંવડે નિરોધ થવાથી સૂર્ય નથી, એમ માનવામાં આવે છે તેમ અજ્ઞાનથી આવૃત જીવ બ્રહ્મ નથી એમ માને છે. જેમ અમૃત વિષથી ભિન્ન છે તથા વિષના દોષવડે લેપાતું નથી, તેમ જડથી ભિન્ન મને જડાદિ દોષનો સ્પર્શ થતો નથી. એક ઝીણો દીવો જેમ મોટા અં

કારનો નાશ કરે છે તેમ સ્વલ્પ બોધ મહાન્ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. જેમ ત્રણે કાળમાં રજ્જુમાં સર્પ નથી, તેમ મારામાં અહંકારાદિ દેહવાળું જગત્ નથી. હું અદ્વયરૂપ છું. હું ચિદ્રૂપ હોવાથી મારામાં જડતા નથી. હું સત્યરૂપ હોવાથી મારામાં અનૃત નથી. હું આનંદ રૂપ હોવાથી મારામાં દુઃખ નથી. અજ્ઞાનને લીધે મને દુઃખ સત્યરૂપે ભાસે છે.

નારદ પરિવ્રાજક ઉપનિષદ (સાર)

નારદ તથા શૌનકાદિ ઋષિઓનો સંવાદ

એક સમયપર નૈમિષારણ્યમાં રહેલ નારદને શૌનકાદિ ઋષિઓ કહેવા લાગ્યા.—હે ભગવન્ નારદ ! આપ અમને મુક્તિના સાધનનો ઉપદેશ કરો. આ સાંભળી નારદ કહે છેઃ ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી બ્રહ્મચર્ય પાળી ગુરુની સમીપ રહી બાર વર્ષ સુધી શિષ્યે વિદ્યાભ્યાસ કરવો. ત્યાર પછી તેણે ગુરુની આજ્ઞા લઇ પચીસ વર્ષ પર્યંત ગૃહસ્થાશ્રમ સેવવો. ત્યારબાદ પચીસ વર્ષ સુધી તેણે વાનપ્રસ્થનું પાલન કરવું, તથા વાનપ્રસ્થ ભોગવ્યા પછી પરમહંસ દીક્ષા લઈ મરણપર્યંત શાંત તથા જિતેન્દ્રિય થઇ સંન્યાસાશ્રમ પાળવો. આ રીતે સ્વસ્વરૂપનું ધ્યાન કરી જે દેહનો ત્યાગ કરે છે તે મુક્ત થાય છે. સંન્યાસનો વિધિ કેવા પ્રકારનો છે તે જાણવા માટે નારદ તેમ જ શૌનકાદિ ઋષિઓ બ્રહ્મા પાસે ગયા. તેમની પાસે જઇ નારદ મુનિ બ્રહ્માને નમન કરી કહેવા લાગ્યા;–હે બ્રહ્મન્ ! સંન્યાસ વિધિનું આપ અમને નિરૂપણ કરો. બ્રહ્મા કહે છેઃ—પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ તથા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ પાળી અથવા તો કેવળ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પાલન કરી જ્યારે વિષયોમાંથી મનની નિવૃત્તિ થાય તથા અહંકારાદિ સર્વ દોષોથી મન નિવૃત્ત થાય ત્યારે મનુષ્યે સંન્યાસને ધારણ કરવો. કોઈપણ પ્રકારની ઇન્દ્રિયોથી રહિત, પતિત, દુરાચારી તથા અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળાએ કદી સંન્યાસ ધારણ કરવો નહિ ઉપર કહેલ પુરૂષ જો સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવા ઇચ્છતો હોય તો તેણે આતુર સંન્યાસ લેવો. મનમાં વિરાગ ઉત્પન્ન થયા વિના સંન્યાસ લેવાથી મનુષ્ય પતિત થાય છે. જેને સર્વે ઇન્દ્રિયો વશ છે, જેને ઉત્કૃષ્ટ ઇન્દ્રિયોનો વિજય થયો છે, તેણે જ સંન્યાસ ધારણ કરવો. જેને પરમાત્મામાં પ્રીતિ છે, જેને માન તથા અપમાન સમાન છે, જે સત્ય જ ભાષણ કરે છે, જે કોઈ પણ પ્રાણીપર વૈર રાખતો નથી, જેને કોઈપણ પ્રકારના ભુક્ત વિષયોનું સ્મરણ હોતું નથી, જે પ્રાપ્ત

વિષયોની સ્તુતિ અથવા નિંદા કરતો નથી, તથા સુખ તેમ જ દુઃખમાં સમાન બુદ્ધિવાળો હોય છે, તે જ સંન્યાસ ધારણ કરવાને યોગ્ય છે. બે કૌપિન, કંથા, દંડ તથા કમંડળ આદિ વિના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ સંન્યાસીએ ગ્રહણ કરવા નહિ. સંન્યાસીએ આંતર શત્રુઓ અર્થાત્ કામક્રોધાદિને પોતાને વશ રાખવા તથા મમતા રહિત થઇ સર્વદા એકાકી વિચરવું. વર્ષાકાળમાં એકાકી નહિ ભટકતાં અન્ય મનુષ્યોની સાથે એક સ્થળે રહેવું. સંન્યાસીએ સર્વદા એકલા રહી બ્રહ્મનું ચિંતન કર્યા કરવું. સંન્યાસીએ પ્રાપ્ત ભોજનમાં રાગદ્વેષ કરવો નહિ. જે તરતની જન્મેલી કન્યા, સોળ વર્ષની બાળા તેમ જ સો વર્ષની બુઢ્ઢી સર્વે તરફ સમાનદૃષ્ટિથી અર્થાત્ કામવાસનાથી રહિત દૃષ્ટિથી જૂવે છે તે નપુંસક કહેવાય છે. જે સત્ય તથા અલ્પ બોલે છે તે મૂક કહેવાય છે. જે એક યોજનથી વધારે પ્રવાસ કરતો નથી તે પાંગળો કહેવાય છે. વળી જેનાં નેત્રની વૃત્તિ પ્રયોજન વિના સોળ હાથથી દૂર જતી નથી, તે અંધ કહેવાય છે. પ્રતિકૂળ વચન સાંભળવા છતાં જેનામાં રાગદ્વેષાદિ ઉત્પન્ન થતા નથી તે બહેરો કહેવાય છે. વિષય પોતાની સમીપ હોવા છતાં જે સુપુપ્ત પુરૂષની માફક વિષયની ઇચ્છા રહિત હોય છે તે મૂઢ કહેવાય છે. ઉપર કહેલ નપુંસકાદિ સર્વ ગુણો સંન્યાસીને વિશે હોવા જોઇએ. જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને સંકોચી લેછે, તેમજ ઇન્દ્રિયોને સર્વ ભણીથી સંકોચી લે છે, જે આશા તથા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, જે સર્વ પ્રકારનાં દ્વંદ્વથી રહિત છે, જે પોતાને જે કાંઇ મળે તેટલા પર જ સંતોષ માનનારો છે, તથા જે એકાંત પ્રદેશમાં રહેવા વાળો છે, સંન્યાસી મુક્ત થાય છે. પ્રાણને ધારણ કરવા માટે જ યોગ્ય સમયે ગામમાં જઈ સંન્યાસીએ ભિક્ષા મેળવવી. તેણે લાભ તેમ જ અલાભને સમાન ગણવા. વળી તેણે મમતાથી રહિત થવું જોઇએ. વળી શુભ તેમ જ અશુભ કર્મનો ઉચ્છેદ કરવા માટે સર્વદા બ્રહ્મમાં પરાયણ રહેવું. अहं ब्रह्मास्मि એમ સ્મરણ કરતો છતો, જે ત્રણ પ્રકારના શરીરનો ત્યાગ કરી શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે કૃતાર્થ થાય છે. લોક તેમ જ વેદ તથા વિષયનો ત્યાગ કરી જે આત્મામાં સ્થિતિ કરી રહે છે તે પરમ ગતિને પામે છે. સંન્યાસીએ ભિક્ષાની યાચના વિના કદી પણ સ્ત્રીની સાથે ભાષણ કરવું નહિ. સંન્યાસીએ સર્વ ભૂતોને પોતાની સમાન ગણી પૃથ્વી ભણી દૃષ્ટિ રાખી હમેશાં ચાલવું. સંન્યાસ ૭ પ્રકારના છેઃ–જેવા કે કુટીચક,

બહૂદક, હંસ, પરમહંસ, તુરીયાતીત તથા અવધુત. કુટીચક સંન્યાસીએ શિખા, યજ્ઞોપવીત, દંડ, કમંડલ તથા કૌપીનાદિ રાખવાં. તેણે માતા, પિતા તથા ગુરુની સેવા કરવી. બહૂદકે પણ કુટીચકના સમાન જ ધર્મ પાળવાના છે. પણ તેણે આઠ ઘરમાંથી ભિક્ષા માગી લાવી તેમાંથી આઠ કોળીઆ ખાવા. હંસ સંન્યાસી પણ માથે જટા રાખી શકે, ત્રિપુંડ્ર અથવા ઉર્ધ્વ પુંડ્ર કરી શકે, તથા ભિક્ષા લાવી પ્રાણને ધારણ કરી શકે. પરમહંસ સંન્યાસીએ શિખા તથા યજ્ઞોપવીત રાખવાં નહિ. તેણે પાંચ ઘેર જઈ ભિક્ષા કરવી. વળી તેણે દરેક વખત એક જ ઠેકાણે ભિક્ષા માટે જવું નહિ. તેણે હાથ તે જ ભિક્ષાપાત્ર સમજવું. તેણે એક કૌપીન, એક દંડ તથા એક કંથા રાખવાં. તેણે ભસ્મને ધારણ કરવી તથા સર્વના ત્યાગને સેવવો. તુરીયાતીતે ફળનો આહાર કરવો, જો અન્નનો આહાર કરવા ધારે તો તેણે ત્રણ ઘરમાંથી ભિક્ષા માંગી લાવી ખાવી. તેણે વસ્ત્ર રહિત ફરવું તથા પોતાના શરીરને શબની માફક જાણવું. અવધૂતે અજગર વૃત્તિવડે આહારને ગ્રહણ કરવો. તેણે નિત્ય સ્વરૂપાનુસંધાનમાં સમય ગાળવો. તેણે સંન્યાસી, પતિત અથવા રજસ્વલા સાથે ભાષણ કરવું નહિ. હાથવડે તરીને નદી ઉતરવી નહિ, ક્રયવિક્રય કરવો નહિ, વાહન પર બેસવું નહિ. તેનો જીવ જાગ્રતમાં નેત્ર વિષે, સ્વપ્નમાં કંઠમાં, સુષુપ્તિમાં હૃદય તથા તુરીયાવિશે મૂર્દ્ધામાં રહેલ હોય છે. સંન્યાસીએ સુવર્ણાદિ દ્રવ્યનો, સ્વદેશનો તથા સંબંધી જનનો ત્યાગ કરવો. વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ તથા તુરીયના સ્વરૂપનો વિચાર કરી તેણે સર્વનો તુરીયમાં લય કરવો.

ત્રિશિખી બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ (સાર)

. ત્રિશિખી તથા આદિત્યનો સંવાદ

ત્રિશિખી આદિત્ય લોકમાં જઈ આદિત્ય ભગવાનને પૂછવા લાગ્યા; હે ભગવન્! શરીર, પ્રાણ, કરણ તથા આત્મા શું છે? આદિત્યે કહ્યું:—આ સર્વ શિવરૂપ છે. બ્રહ્મનુ અધિષ્ઠાન અવ્યક્ત છે. આ અવ્યક્તમાંથી મહત્, મહત્‌માંથી અહંકાર, અહંકારમાથી પાંચ તન્માત્રાઓ, તેમાથી મહાભૂતો તથા તેમાંથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થઇ છે. મુમુક્ષુએ યોગના અભ્યાસથી પ્રાણ તથા મનનો નિરોધ કરવો જોઇએ. કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ, એમ યોગ બે પ્રકારના છે. મનને પોતાના કર્તવ્યકર્મમા સ્થિર કરવું, તે કર્મયોગ કહેવાય છે;

તથા મનને પરમાત્મામાં સ્થિર કરવું તે જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. જ્ઞાનયોગનાં આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા ધ્યાન તથા સમાધિ. દેહ તથા ઇન્દ્રિયોનું દમન તે યમ, પરમ તત્ત્વને વિષે જે પ્રેમ તે નિયમ, આત્માથી ભિન્ન સર્વ બાહ્ય વસ્તુમાં જે ઉદાસીનતા તે આસન, સર્વ જગત્ મિથ્યા છે, એ રીતની જે પ્રતીતિ તે પ્રાણાયામ, ચિત્તનો જે અંતર્મળને વિષે ભાવ તે પ્રત્યાહાર, ચિત્તની ધ્યેયમાં જે સ્થિરતા તે ધારણા, હું ચિન્માત્ર છું એવું જે ચિંતન તે ધ્યાન, તથા ધ્યાનની જે વિસ્મૃતિ તેને સમાધિ કહે છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, દયા, આર્જવ, ક્ષમા, ધૃતિ, મિતાહાર તથા શૌચ આ દશ પ્રકારના યમો છે. તપ, સંતોષ, આસ્તિક્ય, દાન, હરિનું આરાધન, વેદાંતશ્રવણ, લોકલજ્જા, મતિ, જપ તથા વ્રત આ રીતે દશ નિયમો છે. સ્વસ્તિક, ગોમુખ, વીર, યોગ, પદ્મ, બદ્ધપદ્મ,, કુક્કુટ, ઉત્તાનકૂર્મક, ધનુષ, સિંહ, ભદ્ર, મુક્ત, મયૂર, મત્સ્ય, સિદ્ધ, પશ્ચિમતાન, તથા સુખાસન આ રીતનાં મુખ્ય આસનો છે. યમ, નિયમ તથા આસનથી યુક્ત થઈ મનુષ્યે પ્રાણાયામ કરવો. પ્રસ્વેદ ઉપજાવનારો પ્રાણાયામ કનિષ્ઠ કહેવાય છે, શરીરમાં કંપ ઉપજાવનારો પ્રાણાયામ મધ્યમ ગણાય છે તથા શરીરનું ઉત્થાન કરનારો પ્રાણાયામ ઉત્તમ કહેવાય છે. કનિષ્ઠ પ્રાણાયામથી વ્યાધિનો નાશ થાય છે, મધ્યમ પ્રાણાયામથી મહા પાપ તથા મહારોગનો નાશ થાય છે તથા ઉત્તમ પ્રાણાયામથી બુદ્ધિના સામર્થ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

સીતા ઉપનિષદ (સાર).

સીતાનિરૂપણ

પ્રજાપતિ દેવોને કહે છે-સીતા પ્રકૃતિરૂપ છે. સીતા નામની પ્રકૃતિ રામચંદ્રના સાન્નિધ્યથી જગતને આનંદ આપનારી, તથા સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા સંહાર કરનારી છે. તે સર્વ વેદમયી, સર્વ લોકમયી, સર્વ કીર્તિમયી, સર્વ ધર્મમયી તથા સર્વના શરીરરૂપ છે.

યોગચૂડામણિ ઉપનિષદ (સાર).

યોગનિરૂપણ.

આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ એ રીતે યોગના છ અંગો છે. મુખ્ય આસન બે પ્રકારનાં છેઃ-સિદ્ધાસન તથા પદ્માસન. મેઢ્રના મૂળમાં જે ચક્ર છે તેને પ્રાણનો આ-

શ્રય હોવાથી તે સાધિષ્ઠાન ચક્ર કહે છે. પ્રાણવાદિની નાડી દશ છેઃ-જેવી કે ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા, ગાંધારી, હસ્તિ જિહ્વા, પુષા- યશસ્વિની, અલંબુષા, કુહુ તથા શંખિની. પ્રાણો દશ છે જેવા કે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત તથા ધનંજય. પ્રાણ હૃદયમાં, અપાન ગુદામાં, વ્યાન સર્વથા શરીરમાં, ઉદાન કંઠમાં તથા સમાન નાભિમાં છે. નાગને લીધે ઓડકાર, કૂર્મવડે આંખનું ઉઘડવું, કૃકલવડે છીંક, દેવદત્તવડે બગાસું, તથા ધનંજય નામના પ્રાણથી મૃત શરીરનું ફુલવું થાય છે. પ્રાણાયામ ત્રણ પ્રકારના છે, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ. પ્રત્યાહારવડે મનો- વિકારની નિવૃત્તિ થાય છે. બાર પ્રત્યાહારથી ધારણા, બાર ધારણાથી ધ્યાન તથા બાર ધ્યાનથી સમાધિ થાય છે.

નિર્વાણઉપનિષદ (સાર).

મોક્ષનિરૂપણ

નિરાલંબરૂપી આસન, બ્રહ્મરૂપી સંયોગ, માયાનો વિયોગરૂપ ઉપદેશ, વિવેકરૂપી રક્ષા, કરૂણારૂપ ક્રીડા, આનંદરૂપી માળા, ધૈર્યરૂપી કંથા, ઉદાસીનતારૂપી કૌપીન, વિચારરૂપી દંડ, બ્રહ્મનું અવલોકન કરવું તે રૂપી યોગપટ્ટ, તથા કુંડલિનીરૂપી બંધ જેને છે તે મોક્ષને પામે છે. બ્રહ્મ સર્વ ગુણથી રહિત, વિવેકવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય તથા અ- સંસ્કૃત મન અને વાણીનો અવિષય છે. યોગવડે ભયાદિનો ત્યાગ, તથા બ્રહ્મની સાથે એકપણાના રસનું આસ્વાદન થાય છે.

મંડલ બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ્ (સાર).

આદિત્યનો યાજ્ઞવલ્કયને ઉપદેશ

શ્રી સૂર્ય ભગવાન્ યાજ્ઞવલ્કયને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છેઃ- ઈન્દ્રિયનો નિગ્રહ, ટાઢ તથા આહાર આદિનો વિજય તથા નિશ્ચળ- પણું તે યમરૂપે છે. ગુરૂપર ભક્તિ, એકાંતવાસ તથા ફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ તે નિયમરૂપે છે. લાંબા સમય સુધી એકસ્થાનપર સ્થિર ચિ- ત્તથી બેસી રહેવું તે આસનરૂપ છે. સોળ માત્રાવડે પૂરક, ચોસઠમાત્રાવડે કુંભક તથા બત્રીશ માત્રાવડે જે રેચક તે પ્રાણાયામરૂપે છે. ઇન્દ્રિ- યોના વિષયથી મનને વાળવું તે પ્રત્યાહારરૂપે છે. ચિત્તને ચૈતન્ય વિશે સ્થાપવું તે ધારણારૂપે છે. ધ્યાનની જે વિસ્મૃતિ થવી તે સમાધિરૂપે છે. અપ્રમેયરૂપ, અજ, શિવ, પરમાકાશ, નિરાલંબ તથા અદ્વય એવા બ્રહ્મમાં મનની સ્થિતિ થવાથી તે અમનસ્ક ભાવને પામે છે. આકાશ

પાંચ પ્રકારનાં છે.-જેવાં કે આકાશ, પરાકાશ, મહાકાશ, સૂર્યાકાશ તથા પરમાકાશ.

દક્ષિણામૂર્તિ ઉપનિષદ (સાર)

માર્કંડેય તથા શૌનકાદિનો સંવાદ

શ્રીમાર્કંડેય મુનિને શૌનકાદિ ઋષિ પૂછે છેઃ-તમો શા કારણથી ચિરકાળ સ્થાયી છો તથા તમે શા કારણથી સ્વાનંદનો અનુભવ કરો છો ? માર્કંડેયમુનિ કહે છે.-પરમ રહસ્યરૂપ શિવતત્વના જ્ઞાનવડે હું ચિરકાળ જીવું છું આ દક્ષિણામૂર્તિવડે મને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે. જે ઉપરામ કાળે સર્વના આત્મામાં ઉપસંહાર કરી સ્વાત્માનંદમાં પ્રકાશે છે, તે દેવ કહેવાય છે. ૐ **नमो भगवते दक्षिणामूर्तये अस्मैं प्रज्ञां प्रज्ञ स्वाहा । नमो भगवते तुभ्य वटमूल वासिने प्रज्ञामेधादिसिद्धिदायिने मायिने नम** दक્ષિણામૂર્તિના આ મંત્રો છે. ઈષ્ટ કાર્યની પ્રાપ્તિ અર્થે વડના મૂળમાં બેઠેલ શ્રી સદાશિવ ભગવાનનું ધ્યાન કરવુ. ભક્તિરૂપી દીવેટવાળા, વૈરાગ્યરૂપી તેલવાળા, તથા પ્રબોધરૂપી પાત્રવાળા જ્ઞાનરૂપી દીવાનું અવલોકન કરવુ જોઇએ. વૈરાગ્યને નીચેની અરણી કરી તથા જ્ઞાનને ઉપરની અરણી કરી ગાઢ અંધકારનો નાશ થવા માટે જ્ઞાનરૂપી દીપકનો પ્રકાશ કરવો જોઇએ. બ્રહ્મવાદીઓ એમ કહે છે કે, બુદ્ધિ દક્ષિણારૂપે કહેવાય છે. બુદ્ધિ જે પરમ તત્વના સાક્ષાત્કાર થવામાં મુખ્ય અર્થાત્ સાધનભૂત છે, તે દક્ષિણા મુખ' કહેવાય છે. સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં ભગવાન્ બ્રહ્મા આ સદાશિવની ઉપાસના કરી સૃષ્ટિ કરવા શક્તિમાન્ થયા હતા તથા પોતાની કામનાને પૂર્ણકરી સંતુષ્ટ થયા હતા. જે પરમ રહસ્ય આ શિવતત્વનું અધ્યયન કરે છે, તે સર્વ પાપથી મુકત થાય છે. જે આ જાણે છે, તે મોક્ષનો અનુભવ કરે છે.

શરભ ઉપનિષદ (સાર)

બ્રહ્મા તથા પૈપ્પલાદનો સંવાદ

બ્રહ્મા પૈપ્પલાદ મુનિને કહે છે.-હે પૈપ્પલાદ ! મહેશ્વર સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. મારા તેમ જ વિષ્ણુ ભગવાનના તેઓ ઉત્પન્નકર્તા છે. મહેશ્વરનો શરભનો, વેષ ધારણ કરી નૃસિંહની સામા થયા હતા. તે સર્વ જગતનો નાશ કરનારા છે. સૂર્યાદિ તેમના નેત્રરૂપે છે. મન જેને પહોચી શકતુ નથી એવા રુદ્રરૂપી બ્રહ્મને જાણનારો કદી

ભયને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ તથા મહાનથી મહાન્. છે. તે સત્યરૂપે, સાક્ષીરૂપે, નિર્વિકલ્પરૂપે તથા અચિંત્ય શક્તિરૂપે છે. આ રુદ્રને શરભ કહેવાનું કારણ એ કે, શર કહેતાં જીવો તથા કહેતાં ભાસે છે. આ રુદ્ર શિવરૂપ તથા મોક્ષ આપનાર છે. સર્વ ધ્યેય વસ્તુનો ત્યાગ કરી એક જ શિવનું ધ્યાન કરનારો સદા શિવરૂપે થાય છે.

સ્કંદ ઉપનિષદ્ (સાર)

સ્કંદની સ્તુતિ

સ્કંદ કહે છે—હે સદાશિવ ! આપની કૃપાને લીધે જ હું અચ્યુતરૂપે, વિજ્ઞાનઘનરૂપે તથા શિવરૂપે છું. જ્યારે અંતઃકરણ વિષયાકાર થાય છે ત્યારે તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રતીત થતું નથી. જ્યારે વિષયાકારમાંથી અંતઃકરણની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાનરૂપે થઈ રહે છે. સર્વ જીવ તથા જડના દ્રષ્ટારૂપ અચ્યુત ભગવાન્ છે, જેમ ફોતરાંથી ઢંકાયલી ડાંગર છે. તે ફોતરાં જૂદાં પડે છે ત્યારે કેવળ ચોખા વ્યક્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે કર્મ વડે જીવ બંધાયલો છે. જ્યારે કર્મનો નાશ થાય છે ત્યારે ચોખાની માફક જીવ શિવરૂપે થાય છે. આ શિવ છે, એરીતની ભાવનારૂપ અજ્ઞાન નિર્માલ્યને કાઢી નાંખી હું જ શિવરૂપે છું એ રીતની ભાવનાથી શિવનું પૂજન કરવું. જેનું જ્ઞાન અભેદ દર્શનરૂપે છે, જેનું ધ્યાન વિષયરહિત મનરૂપે છે, જેનું સ્નાન મનના મેલના ત્યાગરૂપે છે, જેનું શૌચ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ રૂપે છે તથા ભિક્ષા બ્રહ્મરૂપી અમૃતરૂપે છે તે શિવરૂપે થઈ રહે છે.

ત્રિપાદ્વિભૂતિમહાનારાયણ ઉપનિષદ્ (સાર)

બ્રહ્માને પરમતત્ત્વ ઉપદેશ

પરમતત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળા બ્રહ્માએ એક હજાર વર્ષ પર્યંત તપશ્ચરણ કર્યું. આ તપથી ભગવન્ વિષ્ણુ જ્યારે પ્રસન્ન થયા ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યુ; હે ભગવન્ ! આપ મને પરમતત્વ કહો. આપના સિવાય અન્ય કોઈ પરમતત્વનું રહસ્ય કહી શકે એમ નથી. આપ સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિરૂપ, સર્વના આધારરૂપ, સર્વેશ્વરરૂપ, સર્વના પ્રવર્તક તથા સર્વના પાલક છો. હે ગુરૂ ! પરમતત્ત્વનું રહસ્ય વિસ્તાર પૂર્વક કહો. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પ્રથમ મને કહો. ત્યારે ગુરૂ બોલ્યા; બ્રહ્મ ત્રણે કાળથી બાધિત, સગુણ તથા નિર્ગુણ સ્વરૂપ, આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત, અદ્વિતીય, પરમ આનંદરૂપ, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત ·સત્ય·

સ્વરૂપ, વ્યાપક, અભિન્ન, અપરિચ્છિન્ન સચ્ચિદાનંદરૂપ, સ્વપ્રકાશરૂપ, મન તથા વાણીનો અવિષય, કોઈ પણ રીતના પ્રમાણથી રહિત, વેદાંતવડે વેદ્ય, દેશ, કાળ તથા વસ્તુ-પરિચ્છેદથી રહિત, સર્વદા પરિપૂર્ણ, તુરીયરૂપ, નિરાકાર, એકરૂપ, અદ્વૈતરૂપ,અનિર્વાચ્ય, પ્રણવરૂપ તથા ચાર પાદરૂપ છે. શિષ્યે પૂછ્યું કે, બ્રહ્મ ચાર પાદવાળા કેવી રીતે ? ગુરૂ કહે છે:–અવિદ્યા, વિદ્યા, આનંદ તથા તુરીય, આ ચારપાદકલ્પાયલા છે. અવિદ્યાપાદ જગદાકારે પ્રતીત થવાથી અશુદ્ધ જેવો પ્રતીત થાય છે. બાકીના ત્રણ પાદો શુદ્ધ છે. સંકોચ તથા વિકાસાત્મક મહા માયાના વિલાસવાળો અવિદ્યાનો પ્રપંચ છે. આ અવિદ્યાના પ્રપંચનો **एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन** ઇત્યાદિ મહા વાક્યવડે સંહાર થાય છે કાર્ય તથા કારણરૂપ ઉપાધિના ભેદને લીધે જીવ તથા ઈશ્વરનો ભેદ કલ્પાયલો છે. કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળાને જીવ કહે છે તથા કારણરૂપ ઉપાધિવાળાને ઈશ્વર કહે છે. ઇશ્વરની આજ્ઞામા રહેનારી માહામાયા છે તથા જીવ માયાની આજ્ઞાને વશવર્તનારો છે. જીવની ઇષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિ તે સુખપ્રાપ્તિ કહેવાય છે તથા અનિષ્ટ વિષયમાં જે પ્રાપ્તિ, તે દુઃખપ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આ રીતના જીવનો બંધમાંથી મોક્ષની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એ છે કે, પ્રથમ સદ્‌ગુરૂના કૃપા કટાક્ષવડે ભગવાનના કથાશ્રવણમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રદ્ધાવડે અનાદિ દુર્વાસનાની ગ્રંથિનો નાશ થાય છે. આથી હૃદયમાં રહેલ સર્વ કામનાનો નાશ થય છે. તેમ થવાથી હૃદયકમળમાં પરમાત્માનો આવિર્ભાવ થાય છે. પછી દૃઢ વૈષ્ણવી ભક્તિ, પછી વૈરાગ્ય, પછી બુદ્ધિવિજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ તથા જ્ઞાનની પરિપક્વાવસ્થા થાય છે. આમ થવાથી જીવન્મુક્તાવસ્થાને પમાય છે તથા શુભાશુભ સર્વ વાસનાનો લય થઈ જાય છે. દઢતર શુદ્ધ સાત્વિક ભાવનાવડે અત્યંત ભક્તિ થાય છે. ભક્તિના અતિશયપણાથી સર્વ અવસ્થામાં સર્વ નારાયણરૂપ છે, એવો ભાસ થાય છે. અનાદિપણાની સાધનાવાળો નિરાલંબનો અધિકારી હોય છે, પણ ભક્તરૂપ સાધન તો અધિકારી તથા અનધિકારી બેઉને ઉપયોગી છે. ભક્તિયોગ ઉપદ્રવરહિત છે. આ યોગમાં ભગવાન્ તેનું સર્વ વિઘ્નોમાંથી રક્ષણ કરે છે. માટે મનુષ્યે અન્ય સર્વ-ઉપાયનો ત્યાગ કરી કેવળ ભક્તિનો આશ્રય લેવો. આ પ્રમાણે ગુરૂરૂપ વિષ્ણુભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી શિષ્યરૂપ બ્રહ્મા પરમતત્વની પ્રાપ્તિ કરી

ભક્તિનિષ્ઠ થઈ, ભક્તિના પરિપાકથી વિજ્ઞાનને પામી સાક્ષાત્ નારાયણરૂપે થયા.

અદ્વય તારક ઉપનિષત્ (સાર)

ત્રણ લક્ષ્યનું નિરૂપણ.

અમે બ્રહ્મવેત્તા અદ્વય તારક ઉપનિષત્ કહીએ. તથા જિતેન્દ્રિય તથા શમદમાદિ ષટ્ ગુણવડે પૂર્ણ મતિને કહીએ છીએ. હું ચિત્ત સ્વરૂપે છું, એ રીતે સદા માનતો મનુષ્ય તદન આંખ મીચી અથવા કંઈ એક ઉઘાડી રાખી અંતર્દષ્ટિવડે ભ્રકુટીના ઉપરના આકાશમાં સચ્ચિદાનંદ તેજસમૂહને પરબ્રહ્મરૂપે જોતો છતો, પરબ્રહ્મરૂપે થાય છે. બ્રહ્મને તારક કહેવાનું કારણ એ કે, તે ગર્ભ, જન્મ જરા, મરણ તથા સંસારના મહાન્ ભયથી તારે છે. જીવ તથા ઈશ્વરને માયિક જાણી સર્વ વિશેષ ભાવનો, નેતિ નેતિરૂપ ગણી, ત્યાગ કરી જે અવશેષ રહે છે, તે અદ્વયબ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મની સિદ્ધિ માટે ત્રણ લક્ષનું અનુસંધાન કરવું જોઇએ દેહના મધ્ય ભાગમાં સુષુમ્ણા નામની બ્રહ્મ નાડી છે. તે સૂર્ય સરખા રૂપવાળી તથા પૂર્ણચંદ્રના સરખી પ્રકાશવાળી છે. તે મૂલાધારથી આરંભી બ્રહ્મરંધ્રપ્રતિ જનારી થાય છે. આ બ્રહ્મ નાડીના મધ્યમાં કરોડો વિજળીના સમાન પ્રકાશવાળી મૃણાલ સૂત્રના જેવી તથા સૂક્ષ્મ અંગવાળી કુંડલિની નામની નાડી છે. આને જોવાથી મનમાંથી સર્વ પાપનો વિનાશ થવાથી મનુષ્ય મુક્તિને પામે છે. તારક બ્રહ્મરૂપ યોગના પ્રકાશવડે ભાલના ઉર્ધ્વ ભાગમાં રહેલ લલાટ મંડલમાં જે તેજને જૂવે છે, તે સિદ્ધ થાય છે. તર્જનીવડે કાનનાં છિદ્રો પૂરવાથી ફુત્કાર શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તથા મન જ્યારે તેમાં સ્થિતિ કરે છે ત્યારે ચક્ષુના મધ્ય ભાગમાં જ્યોતિસ્થાનને અંતર્દષ્ટિવડે જોવાથી યોગી નિરતિશય સુખને પામે છે. તેજ પ્રમાણે તે હૃદયમાં પણ જૂવે છે. આ અંતર્લક્ષ્યનું લક્ષણ છે, જે મુમુક્ષુઓએ ઉપાસવું જોઇએ. હવે બહિર્લક્ષ્યનું લક્ષણ સાંભળો. નાસિકાના અગ્રભાગમાં ચાર, ૭, આઠ, દશ અથવા બાર આંગળ છેટે પીળું તથા શુક્લવર્ણથી યુક્ત આકાશને જ્યારે જુવે છે ત્યારે તે યોગી થાય છે. ચલ દષ્ટિવડે આકાશ માત્રને જોનારા પુરુષની દૃષ્ટિમાં રહેલ જ્યોતિનાં કીરણોના જોવાથી યોગી થવાય છે. આંખના ખૂણામાં અથવા ભૂમિમાં તપ્ત સુવર્ણના સરખાં જ્યોતિનાં

કિરણોને જે દષ્ટિ જૂવે, તે દષ્ટિ સ્થિર થાય છે. મસ્તકપર બાર આગળને જોનારા અમૃતભાવને પામે છે. ગમે ત્યાં રહેલો છતો મસ્તકમાં આકાશ જ્યોતિને જોતો યોગી થાય છે. હવે મધ્ય લક્ષ્યનુ લક્ષણુ સાભળો, કોટી સૂર્યના પ્રકાશના વૈભવ સમાન સૂર્યાકાશ હોય છે. તાલુમૂલના ઉર્ધ્વભાગમા મહાન્ જ્યોતિર્મંડલ રહે છે. આનુ યોગીએ ધ્યાન કરવુ આનાથી અણિમાદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અંતર્બાહ્ય લક્ષ્યવાળી દષ્ટિ જ્યારે નિમેષ તથા ઉન્મેષથી રહિત થાય ત્યારે શાભવી મુદ્રા થાય છે. આ મુદ્રાને પહોચેલ જ્યા રહે છે તે સ્થાન પવિત્ર થાય છે. તેને જોઇ સર્વ લોક પવિત્ર થાય છે. જે આવા યોગીની પૂજા કરે છે તે મુક્ત થાય છે. આચાર્ય વેદ-સંપન્ન, વિષ્ણુભક્ત તથા મત્સર રહિત હોવો જોઇએ. તે યોગને જાણતો હોવો જોઇએ, યોગમા આસક્ત જોઇએ, ગુરૂ ભક્તિમાં આસક્ત તથા પુરૂષાત્માને ઓળખતો હોવો જોઇએ આવો આચાર્ય ગુરૂરૂપે કહેવાય છે. "ગુ" શબ્દ અધકારવાચક છે તથા "રૂ" શબ્દ તેના નિરોધ વાચક છે. અર્થાત્ જે અજ્ઞાનનો નિરોધ કરે, તે ગુરૂ કહેવાય છે. ગુરૂ પરાવિદ્યા, પરમ આશ્રયરૂપ, પરાકાષ્ઠારૂપ તથા પરમ ધનરૂપ છે. કારણ કે તે ઉપદેષ્ટારૂપ છે.

રામ રહસ્ય ઉપનિષદ્ (સાર)

રામ બ્રહ્મરૂપે

રામ પરમ બ્રહ્મરૂપે, પરમ તપરૂપે તથા પરમ તત્વરૂપે છે. હનૂમાન, ગણપતિ, સરસ્વતી, દુર્ગા, ક્ષેત્રપાળો આદિ રામનાં અંગોવિના ગમ વિઘ્ન કર્તારૂપ છે. **ॐनमो भगवते रामाय सकला पाप्निवारणाय स्वधा** આ મંત્રનો જપ કરવાથી સર્વ પ્રકારની કામના પૂર્ણ પડે છે ઐહિક કાર્યમા રામચદ્રજીના દૂત હનૂમાનનું સ્મરણ કરવુ, જેથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. **रा** તત્પદનો વાચ્ય છે તથા **म** **त्त्व**પદનો વાચ્ય છે તથા તે બેઉની એકતા **असि** પદવડે થાય છે હું કેવળ રામરૂપ છુ, એમ માનનારા બ્રહ્મસ્વરૂપને પામેછે.

રામ પર્વોત્તર તાપિનીય ઉપનિષદ (સાર)

રામ ૐકારરૂપે

જે અનત ચિદાત્મામા અનેક યોગીઓ રમણ કરે છે તે ર

છે. તે અદ્વિતીયરૂપે, અવયવથી રહિત તથા શરીર રહિત બ્રહ્મરૂપે છે. તેનાં હાથ શસ્ત્રાદિ સર્વ વસ્તુઓ કેવળ કલ્પિતરૂપે છે. બ્રહ્મ શબ્દ જેમ સર્વનો વ્યાપક છે તેવો જ રામ શબ્દ છે. જેમ વડના બીમાં વડનું વૃક્ષ રહેલ છે તેમ સ્થાવર જંગમ સર્વ વસ્તુ રામવિશે રહેલી છે. રામ પુરૂષરૂપ છે તથા સીતા પ્રકૃતિરૂપ છે. આ પ્રકૃતિરૂપી સીતામાંથી ચૌદ ભુવનની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થાય છે. જે સમયે કૈલાસ પર્વતને તોળવામાં આવ્યો ત્યારે શંકરે જે રાવ અર્થાત્ શબ્દ કર્યો તે રાવણરૂપ છે. તે સર્વના તારક છે જન્મમરણાદિના ભયમાંથી તેઓ ટાળનારા હોવાથી તેને તારક કહેવામાં આવે છે. વિશ્વરૂપ લક્ષ્મણ પ્રથમ અક્ષર અકારરૂપે છે, તૈજસરૂપ શત્રુઘ્ન દ્વિતીય અક્ષર ઉકારરૂપે છે, પ્રાજ્ઞરૂપ ભરત તૃતીય અક્ષર મકારરૂપે છે, તુરીયરૂપ રામ ચતુર્થાક્ષર અર્ધ માત્રારૂપે, મૂલ પ્રકૃતિ સીતા નાદ તથા બિંદુરૂપે છે. જે એમ કહે છે કે, હું રામરૂપે છું, તે સર્વદા રામરૂપ જ થાય છે, એમાં કોઈ રીતનો સંશય નથી. આ અવિમુક્તની વારણા તથા નાશી બે શક્તિ છે. ભ્રૂકુટિ તથા નાસિકાના મધ્યનો જે ભાગ તે અવિમુક્ત. સર્વ ઇન્દ્રિયોએ કરેલ દોષોની જે નિવારણ શક્તિ તે વારણા તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી થયેલ પાપોનું નાશ કરનારી જે શકિત, તે નાશા કહેવાય છે.

વાસુદેવ ઉપનિષદ (સાર)

વાસુદેવ તથા નારદનો સંવાદ

શ્રીવાસુદેવ ભગવાન્ નારદ મુનિને કહેવા લાગ્યા;—વૈકુંઠમાં થયેલ તથા મને વહાલું એવું ચંદન મેં વૈકુંઠમાંથી લાવી અહીં દ્વારિકામાં સ્થાપન કરેલ છે. વીર, શરીરપર લગાડેલ ચંદન જ્યારે ગોપીઓ ધોઇ નાંખે છે ત્યારે તે ગોપીચંદન કહેવાય છે. **नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्** આ ગાયત્રીવડે લલાટાદિ સર્વ અંગોને વિષે ન્યાસ કરવા. ઉભી ત્રણ રેખારૂપ ઊર્ધ્વ પુંડ્ ૐકારરૂપે છે. ઊર્ધ્વપુંડ્રમાં પ્રકાશ જેવા પોતાના આત્માને અનુભવતો તથા હું જ બ્રહ્મ છું એમ ભાવના કરતો મારા સાયુજ્યને પામે છે. જેમ તલમાં તેલ, કાષ્ઠમાં અગ્નિ તથા દૂધમાં ઘી રહેલ છે, તેમ સ્થાવર જંગમ સર્વમાં હું રહેલ છું. દેહથી રહિત સૂક્ષ્મ, ચૈતન્યરૂપ, નિરંજન તથા અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપે હું છુ, એમ વિવેકીએ

ભાવના કરવી. ગોપીચંદનને શરીરપર ધારણ કરી મારૂં ધ્યાન કરવાથી પુરુષ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ચંદન ન મળે તો તુલસીના મૂળની પાસેની માટી લાવી તેને ગોપીચંદનરૂપે શરીરપર ધારણ કરવી. જે આ રીતે ગોપીચંદનને ધારણ કરે છે તે પવિત્ર થાય છે તથા તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી.

મુદ્‌ગલ ઉપનિષદ (સાર)

પુરૂષનિરૂપણ

સહસ્ર મસ્તક તથા દશાંગુલ આ બેમાં સહસ્ર તથા દશ શબ્દ અનંદના વાચક છે. બ્રહ્મ ત્રણ પ્રકારના તાપથી રહિત, ભોક્તાદિ ત્રિપુટીથી રહિત, ત્વચાદિ ૭ કોશોથી રહિત, કામ ક્રોધાદિ ૭ શત્રુથી રહિત, અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી રહિત, ઉત્પતિ, સ્થિતિ તથા લયાદિ ૭ પ્રકારના વિકારોથી રહિત, જન્મ જરા મરણાદિ ૭ ઊર્મિઓથી રહિત, તથા કુલ, નિયમ, જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ તથા રૂપ આ ૭ ભ્રાંતિથી રહિત છે. આ ઉપનિષદ્‌ના અધ્યયનથી પુરૂષ પવિત્ર થાય છે. વિવેકી પુરૂષે આ ઉપનિષદ્‌નું અધ્યયન કરવું.

શાંડિલ્ય ઉપનિષદ (સાર)

અથર્વા તથા શાંડિલ્યનો સંવાદ

અથર્વા નામના મુનિ શાંડિલ્ય નામના મુનિને કહેવા લાગ્યા:–યોગનાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, તથા સમાધિ આ આઠ અંગો છે. તેમાં અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, સત્ય, દયા, જપ, ક્ષમા, ધૃતિ, મિતાહાર તથા શૌચ આ દશ યમો છે. અહિંસાઃ–પ્રાણી માત્રને મન કે વાણીવડે કોઇપણ પ્રકારનો કલેશ નહિ ઉપજાવવો તે. સત્યઃ–મન, તથા વાણીવડે પ્રાણીમાત્રને હિતકારક બોલવું તે. અસ્તેયઃ–મન વાણી તથા શરીરવડે પરદ્રવ્યમાં નિઃસ્પૃહ રહેવું તે. બ્રહ્મચર્ય.–મન, વાણી તથા શરીરવડે સર્વત્ર મૈથુનનો ત્યાગ. દયાઃ–પ્રાણી માત્રપર અનુગ્રહ કરવો. આર્જવઃ–મન તથા વાણીવડે સર્વ તરફ એકરૂપતા, ક્ષમાઃ–પ્રિય તેમજ અપ્રિયની પ્રાપ્તિને સહન કરવી. ધૃતિઃ–દ્રવ્યની હાનિ થવા છતાં અથવા પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થવા છતાં ચિત્ત સ્થિર રાખવું. મિતાહારઃ–ચોથો ભાગ શેષ રાખી સાત્વિક આહાર ગ્રહણ કરવો શૌચ.–માટી આદિ-

થી શરીરને ચોખું રાખવું. હવે નિયમ દશ પ્રકારના છે.-તપ, સંતોષ, આસ્તિક્ય, દાન, ઈશ્વરપૂજન, સિદ્ધાંતશ્રવણ, હ્રી, મતિ, જપ તથા વ્રત. આસનઃ-સ્વસ્તિક, ગોમુખ, પદ્મ, વીર, સિંહ, ભદ્ર, મુક્ત તથા મયૂરાદિ. પ્રાણાયામઃ-નાડીને શુદ્ધ કરવાનું સાધન. પ્રત્યાહારઃ-વિષયમાંથી ઇન્દ્રિયોને બળથી પાછી ખેંચી લેવી તે. ધારણાઃ-મનને આત્મામાં એકાગ્ર કરવું. ધ્યાનઃ-સગુણ કે નિર્ગુણ મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું. સમાધિ-જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકપણાની પરમાનંદ અવસ્થા જે એક, દ્વિતીય, ચિદાનંદરૂપ, સૂક્ષ્મ તથા નિરંજનરૂપ છે, તે પરબ્રહ્મ છે. બ્રહ્મનાં બે પ્રકારનાં રૂપો છેઃ સગુણ તથા નિર્ગુણ સગુણ બ્રહ્મમાંથી આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઇ છે.

પૈંગલ ઉપનિષદ્ (સાર)

પૈંગલ તથા યાજ્ઞવલ્ક્યનો સંવાદ

યાજ્ઞવલ્ક્ય નામના મુનિ પૈંગલ નામના ઋષિને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છેઃ-પ્રથમ કેવળ બ્રહ્મ હતુ. આ મૂળ પ્રકૃતિ કહેવાય છે તથા તેમાથી સર્વ વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. ભૂતમાંથી ઇન્દ્રિયાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. કોશ પાંચ છેઃ-જેવા કે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમય. સ્થૂલ શરીર અન્નમય કોશરૂપ છે. પ્રાણો તથા કર્મેન્દ્રિયો પ્રાણમય કોશરૂપે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત મન મનોમય કોશરૂપે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય સહિત બુદ્ધિ વિજ્ઞાનમય કોશરૂપે છે. પ્રાણ, મન તથા વિજ્ઞાનમય કોશ આ ત્રણ લિંગ શરીર પે છે તથા સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાન તે આનંદમય કોશ છે. આ કારણ શરીર કહેવાય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણો, પાંચ આકાશ, ચાર અંતઃકરણ, કામ, કર્મ તથા અજ્ઞાન આ આઠ પુર છે. વિરાટ વિશ્વપણાને, હિરણ્યગર્ભ તૈજસપણાને તથા ઇશ્વર પ્રાજ્ઞપણાને વ્યષ્ટિ દેહમાં પામે છે. જીવને પાંચ અવસ્થાઓ છેઃ-જેવી કે જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા તથા મરણ. જે અવસ્થામાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયનું જ્યારે ધ્યાન થાય ત્યારે જાગ્રદવસ્થા કહેવાય છે. જ્યારે જીવ વ્યવહારવડે શ્રમયુક્ત થાય છે તથા હૃદય તરફ જવા માટે ઇન્દ્રિયોના ગોલકોનો ત્યાગ કરી હિતા નામની નાડીમાં સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તેને વાસનાને લીધે વિચિત્ર જગત્ જોવામાં આવે છે. આ અવસ્થાને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. જ્યારે જીવ અજ્ઞાનમાં પ્રવેશ

કરી પોતાના સ્વરૂપનો આનંદ ભોગવે છે ત્યારે સુષુપ્તાવસ્થા કહેવાય છે. મારઆદિથી મૂર્છા અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચારે અવસ્થાથી ભિન્ન તથા સ્થૂલદેહનો ત્યાગ કરાવનારી જે અવસ્થા, તે મરણાવસ્થા છે. પ્રારબ્ધકર્મ પૂર્ણ થવાથી જીવ કર્માનુસાર અન્ય શરીર ધારણ કરે છે. જીવ આ પ્રમાણે નિરંતર ભ્રમણ કર્યા કરે છે. પણ જ્યારે પુણ્યકર્મનો પરિપાક થાય છે ત્યારે તેને મોક્ષની ઇચ્છા થાય છે. પછી સદ્ગુરૂના આશ્રયથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. મુમુક્ષુએ જગત્ તથા પરમાત્માના સ્વરૂપ સંબંધી સર્વદા વિચાર કરવો. વિચારવડે જીવ ભાવ તથા જગદ્ભાવનો ત્યાગ થવાથી બ્રહ્મભાવ અવશેષ રહે છે. મહા વાકયના અર્થનો જે વિચાર કરવો તે શ્રવણ, જે કાંઇ શ્રવણ કરેલ હોય તેનુ અનુસંધાન કરવું તે મનન, તથા શ્રવણ, મનન વડે ચિત્તવૃત્તિનુ જે સ્થાપન તે નિદિધ્યાસન. સમાધિ એટલે ધ્યાતા તથા ધ્યાનનો ત્યાગ કરી સ્થિરદીપકની માફક ચિત્ત ધ્યેયનો વિષય કરે છે. મનના ઉન્મનીભાવમાં દ્વૈત પ્રતીત થતુ નથી. ઉન્મની ભાવ એ પરમ પદ છે. હું બ્રહ્મરૂપ છું, એ પ્રમાણે જ્યાં સૂધી થતુ નથી ત્યાં સૂધી મોક્ષ મળતો નથી.

ભિક્ષુક ઉપનિષદ્ (સાર)

સંન્યાસનિરૂપણ

કુટીચક, બહૂદક, હસ તથા પરમહંસ એ રીતે સંન્યાસ ચાર પ્રકારનો છે. કુટીચક આઠ ગ્રાસ અન્નનુ ભક્ષણ કરી યોગમાર્ગમાં રહી મોક્ષની ઇચ્છા રાખે તે. બહૂદક સંન્યાસીઓ ત્રિદંડ, કમંડલુ, શિખા તથા યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે તથા બ્રહ્મર્ષિના ઘરમાં દારૂ અથવા માંસનો ત્યાગ કરી આઠ કોળીઆનું ભક્ષણ કરી મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે. હંસ સંન્યાસી ગામમાં એક રાત રહે, નગરમાં પાંચ રાત રહે, તીર્થમાં સાત રાત રહે, તે સિવાય વધારે રહી શકતો નથી. વળી ગોમૂત્ર તથા છાણનો આહાર કરે તથા હમેશ ચાંદ્રાયણ પરાયણ રહી, મોક્ષની ઇચ્છા રાખે. પરમહંસ સંન્યાસી આઠ કોળીઆનું ભક્ષણ કરે તથા યોગમાર્ગમાં રહી મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે. તેઓ વૃક્ષના મૂળમાં, એકાંત ગૃહમાં અથવા સ્મશાનમાં રહે છે. તે એક વસ્ત્ર રાખે છે અથવા નગ્ન ફરે છે. તેમ તેને ધર્મ કે અધર્મ હોતો નથી. લાભ, કે અલાભ, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ હોતાં નથી. તેઓ દ્વૈ

વથી રહિત હોય છે. તેમને લોખંડ, પથ્થર કે સોનું સરખું છે. તે સર્વ વર્ણમાંથી ભિક્ષા લઇ શકે છે તથા સર્વમાં આત્મારૂપે જૂવે છે.

મહોપનિષદ્ (સાર)

સૃષ્ટિનિરૂપણ

પ્રથમ નારાયણ હતા. બ્રહ્મા, રૂદ્ર, જળ, અગ્નિ, ચંદ્ર, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, નક્ષત્ર તથા સૂર્યાદિ કાંઈ ન હતું. આ સર્વની ઉત્પત્તિ નારાયણમાંથી થઇ છે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્ય જલદી જીવન્મુક્ત થાય છે વાસનાનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે. કોઇપણ પદાર્થમાં ભાવના રાખવી એજ બંધ છે. જેને ઐહિક ભોગમાં રૂચિ હોતી નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જે આપત્તિમાં તેમજ સુખદુઃખમાં આસક્ત નથી હોતો તથા જેને કોઇ રીતનો હર્ષ કે શોક થતો નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

શારીરક ઉપનિષદ્ (સાર)

શરીર નિરૂપણ

પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતનુ શરીર બનેલ છે. શરીરમાં જે કઠિન ભાગ છે તે પૃથ્વી છે, દ્રવ ભાગ જળ છે, ઉષ્ણ ભાગ તેજ છે. સંચાર કરનારો ભાગ વાયુ છે, અવકાશ રૂપ ભાગ આકાશ છે. પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો આકાશ આદિ પંચ મહાભૂતના કાર્યરૂપે છે. શબ્દાદિ તેના વિષયોરૂપે છે. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા તથા ઉપસ્થ આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે તથા તેઓનાં કાર્ય, વચન, આદાન, ગમન, વિસર્ગ તથા આનંદ કાર્યોરૂપે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અહંકાર આ ચાર અંતઃકરણના ધર્મો છે. સંકલ્પ, વિકલ્પ, નિશ્ચય, અભિમાન, તથા ચિંતન આ તેના ધર્મોરૂપે છે. હાડકાં, ચામડી, નાડી, રૂવાડાં તથા માંસ પૃથ્વીનાં કાર્યો છે. મૂત્ર, શ્લેષ્મ, લોહી, વીર્ય તથા પરસેવો જળના કાર્યરૂપે છે. ભૂખ, તરશ, આળસ, મોહ તથા મૈથુન અગ્નિના કાર્યરૂપે છે. પ્રસારણ, ઉર્ધ્વગમન, અધોગમન, ઉન્મેષ તથા નિમેષ વાયુના કાર્યરૂપે છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ તથા ભય આકાશના કાર્યરૂપે છે. વળી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ પૃથ્વીના ધર્મો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ જળના ધર્મો, શબ્દ, સ્પર્શ, તથા રૂપ તેજના ધર્મો, શબ્દ તથા સ્પર્શ વાયુના ધર્મો,

તથા શબ્દ આકાશના ધર્મરૂપે છે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ તથા અક્રોધાદિ સત્વગુણના કાર્યરૂપે છે, હુંપણાનું અભિમાન, રજોગુણના કાર્યરૂપે, તથા નિદ્રા આલસ્યાદિ તમોગુણના કાર્યરૂપે છે. અવસ્થાઓ ચાર છે –જેમકે, જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ તથા તુરિયા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, તથા ચાર અંત કરણ યુક્ત કેવળ અવસ્થાને સ્વપ્ન કહે છે. અંત કરણની અજ્ઞાનરૂપ સૂક્ષ્માવસ્થાને સુષુપ્તિ કહે છે અંત કરણની જ્ઞાનરૂપ સૂક્ષ્માવસ્થાને તુરીયાવસ્થા કહે છે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન તથા બુદ્ધિ આ સત્તર સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે છે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂત, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અહંકાર આ ચોવિશ તત્ત્વના કરતા પુરૂષ શ્રેષ્ઠ છે

યોગશિખા ઉપનિષદ્ (સાર)

યોગનિરૂપણ

યોગ સાધનારાએ પદ્માસનવાળી નાસાગ્રપર દૃષ્ટિ કરી હાથ, પગ સ્થિર રાખી બેસવું. તેણે મનને એકાગ્ર કરી પ્રણવનું ચિંતન કરવું તથા હૃદયમાં બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું જ્યારે યોગવડે પુરૂષ પાપથી રહિત થાય છે ત્યારે તે સંસારનો ઉચ્છેદ કરી બ્રહ્મનો અનુભવ કરવા શક્તિમાન્ થાય છે.

તુરીયાતીત ઉપનિષદ્

બ્રહ્મા તથા નારાયણનો સંવાદ.

પિતામહ બ્રહ્મા, ભગવાન્ તથા પિતારૂપ નારાયણની સમીપ આવી પૂછવા લાગ્યા કે તુરીયાતીત અવધૂતનો માર્ગ કેવો હોય છે તથા તેઓની સ્થિતિ કેવી હોય છે ? ભગવાન્ નારાયણ બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે જે અવધૂત માર્ગને વિશે રહેલો હોય છે તે આ લોકમાં ઘણો દુર્લભ છે તેવા પુરૂષ અનેકરૂપે હોતા નથી પણ એકરૂપે હોય છે તે સર્વદા નિત્ય પૂત છે, વૈરાગ્ય મૂર્તિરૂપ છે, તે જ્ઞાનાકારરૂપે છે તથા તે વેદ પુરૂષરૂપે છે એમ જ્ઞાનીઓ માને છે જે મહાપુરૂષ છે, તેનું ચિત્ત મારે વિશે સ્થિતિ કરીને રહેલું છે તથા હું તેને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલો છું તે પ્રથમ ક્રમે કરી કુટીચક સન્યાસીરૂપે હોય છે પછી બહૂદકને પ્રાપ્ત થાય છે બહૂદક હંસસન્યસ્તનું

વલંબન કરી પછી પરમહંસરૂપે થાય છે તથા સ્વરૂપાનુસંધાનવડે સર્વ પ્રપંચને જાણી દંડ, કમંડલુ, કટિસૂત્ર, કૌપીન, આચ્છાદન તથા વિધિ પ્રમાણે કહેલી સર્વ ક્રિયાદિકનો જલને વિશે ત્યાગ કરી દિગંબર રૂપે થઇ 'વિવર્ણ તથા જીર્ણ વલ્કલ અજીન તેમજ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી અસંગની માફક સ્થિતિ કરે છે. તે ક્ષૌર અભ્યંગ સ્નાન તથા ઊર્ધ્વ પુંડ્રાદિકનો ત્યાગ કરે છે. તે પુણ્ય તથા અપુણ્યથી રહિત હોય છે. તે જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનનો પણ ત્યાગ કરે છે. તેને શીત, ઊષ્ણ, સુખ, દુઃખ, માન તથા અપમાન હોતું નથી. ત્રણ વાસના સહિત નિંદા, અનિંદા, ગર્વ, મત્સ, દંભ, દર્પ, દ્વેશ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, હર્ષ, અમર્ષ, અસૂયા તથા આત્માના સંરક્ષણ આદિનું તેણે દહન કરેલું હોય છે. તે પોતાના શરીરને કાચખાના આકારની માફક જુવે છે. તે યત્નથી-રહિત હોય છે, નિયમથી રહિત હોય છે, તેને લાભ તેમજ હાનિ સર્વ સમાન છે, ઇંદ્રિયોની વૃત્તિવડે પ્રાણનું સધારણ જે કંઈ મલી આવે છે તે વડે કરે છે. તે લાલચ રહિત હોય છે. તેણે સર્વ વિદ્યા તથા પાંડિત્યરૂપી પ્રપંચનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. તે પોતાના શરીરને ગૂઢ રાખે છે. તે જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠથી રહિત હોય છે તથા સર્વોત્કૃષ્ટ તથા સર્વાત્મક અદ્વૈતરૂપે કલ્પના કરેછે. મારાથી વ્યતિરિક્ત કંઈપણ નથી, એમ તે માને છે. તે દેવગુરુ આદિ ધનનો આત્મા વિશે ઉપસંહાર કરે છે. તેને દુઃખથી ઉદ્વેગ થતો નથી, સુખથી તે હર્ષ પામતો નથી, રાગને વિશે તેને પ્રીતિ હોતી નથી, તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો ઊપરામ પામેલી હોય છે. પૂર્વ પ્રાપ્ત થયેલા આશ્રમ, આચાર, વિદ્યા, ધર્મ પ્રભાવ, આદિની તેને સ્મૃતિ હોતી નથી. તેણે વર્ણાશ્રમ તથા આચારનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. રાત તથા દિવસ તેને સમાન હોય છે. તે સ્વપ્નથી રહિત હોય છે, સદાચરણશીલ હોય છે, દેહ માત્ર કરી રહેલો હોય છે, તેને જલસ્થલ કમંડલરૂપે છે તથા તે સર્વદા ઉન્મત્તપણાથી રહિત છે. છતાં બાલક, ઉન્મત્ત તથા પિશાચની માફક એકલો ફરે છે. કોઇની સાથે બોલતો નથી, પણ સ્વસ્વરૂપના ધ્યાનવડે કરીને રહેલો હોય છે. તે કોઇપણ પ્રકારના આલંબન રહિત હોય છે આત્મનિષ્ઠાને યોગ્ય સર્વનું તે વિસ્મરણ કરે છે. આવો તુરિયાતીત અવધૂત વેશવાળો અદ્વૈતનિષ્ઠામાં તત્પર પ્રણવાત્મક વડે દેહનો ત્યાગ કરે છે. આજ અવધૂત કૃતકૃત્ય કહેવાય છે.

સંન્યાસ ઉપનિષદ સાર)

સંન્યાસ નિરૂપણ

સંન્યાસીએ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં. ઉપસ્થ તથા કાખનાં રૂવાડાં સિવાય બાકી બધા વાળ ઉતરાવી નખાવવા. મારો કોઇ રોધ કરનાર નથી, મારે કોઇ દ્રવ્ય નથી, એવા ભાવથી રહેવું. સંન્યાસીએ ભિક્ષાપાત્ર, ચમસ, શીકું, ત્રણ ગાંઠવાળો દંડ, પાદુકા, કંથા, કૌપીન, આચ્છાદન, ગળણું, સ્નાનનું વસ્ત્ર તથા ઉત્તરીય રાખવાં. આ સિવાય અન્ય કોઇ પણ ચીજ રાખવી નહિ. તેણે નદીના તીરપર અથવા તો દેવના મંદિરમાં શયન કરવું. તેણે અત્યંત સુખ અથવા તો અત્યંત દુઃખવડે પોતાના શરીરને તપાવવું નહી. સ્નાન તથા આચમનાદિ શુદ્ધ વસ્ત્રથી ગાળેલા જળમાંથી કરવુ. સ્તુતિથી તેણે સંતોષ પામવો નહિ નિંદાથી તેણે ક્રોધ કરવો નહિ. તેણે ઇન્દ્રિયોના પર જય મેળવવો આ રીતે રહી પ્રાણાપાનનો નિરોધ કરનારો અક્ષર તત્વને પામે છે. અભ્યાસવડે જેઓ મૂર્ધાનું ભેદન કરી પરમગતિ પામે છે, તેની પુનઃ પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

પરમહંસ પરિવ્રાજક ઉપનિષદ (સાર)

પરમહંસ નિરૂપણ.

દ્વિજે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમનો અંગીકાર કરવો. ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થ પાળવો તથા છેવટે સંન્યાસ આશ્રમ ગ્રહણ કરવો. બ્રહ્મચર્ય પછી એકદમ પણ સંન્યાસ લઇ શકાય. એટલુંજ કે જ્યારે પૂર્ણ વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો. સંન્યાસીએ ત્રણ વ્યાહૃતિનો અકાર, ઉકાર તથા મકારમાં લય કરવો તેણે જળનું ભક્ષણ કરી પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરી શિખા કાઢી નાંખવી. તેણે યજ્ઞોપવીતનુ છેદન કરવુ. વસ્ત્રાદિનો તેણે ભૂમિપર અથવા જળમાં ત્યાગ કરી દેવો સર્વ ભૂતોને અભય આપવાનો નિશ્ચય કરી ઉત્તર દિશા તરફ તેણે જવુ. દંડ, કટિસૂત્ર, કૌપીન, કમંડલુ તથા કાષાય વસ્ત્ર તેણે ગ્રહણ કરવા પછી સદ્ગુરૂને નમસ્કાર કરવા. ગુરૂના મુખમાંથી **તત્ત્વમસિ** આ મહાવાક્યનો ઉપદેશ લઇ તેણે જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરવાં તેણે ત્રિકાળ સ્નાન કરવાં તેણે વેદાંતના શ્રવણપૂર્વક પ્રણવનુ અનુષ્ઠાન કરવુ વળી કામ ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરી દ્રવ્ય તથા સ્ત્રીથી વિમુખ રહેવુ. શુદ્ધ મનવાળા થઇ

સર્વ ઉપનિષદના અર્થનો તેણે વિચાર કરવો જોઈએ. બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, અહિંસા તથા સત્યનું અવલંબન કરવું. ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ રાખવી. તેણે શરીર ધારણ માટે પતિતથી ભિન્ન એવા દ્વિજ પાસેથી ભિક્ષા માગી લાવવી. કટિસૂત્ર, કૌપીન તેમજ દંડ કમંડળ આદિ સર્વને જળમાં નાંખી દઇ જે નગ્ન થઇ વિચરે છે, જે ગામમાં એક રાત તથા તીર્થમાં ત્રણ રાત્રિ રહે છે, જે સ્થિર બુદ્ધિવાળો છે તથા અગ્નિનું સેવન કરતો નથી, જે પ્રાણના ધારણ માટે ગાયની વૃત્તિ પ્રમાણે ભિક્ષા કરે છે, જે જળાશયને કમંડળ ગણે છે, જે કોઈને પીડા કરતો નથી તથા એકાંત સ્થળમાં નિવાસ કરે છે, ચોમાસામાં એક સ્થળે રહે છે, જે ઉન્મત્ત નહિ છતાં ઉન્મત્તની માફક આચરણ કરે છે તથા જે સ્વરૂપાનુસંધાનવાળા સંન્યાસવડે દેહનો ત્યાગ કરે છે, તે પરમહંસ પરિવ્રાજક સંન્યાસી કહેવાય છે. પ્રણવ સોળ માત્રારૂપ છે. જાગ્રત્ અવસ્થામાં જાગ્રતાદિ ચાર અવસ્થાઓ, સ્વપ્નમાં સ્વપ્નાદિ ચાર અવસ્થાઓ, સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિ આદિ ચાર અવસ્થાઓ તથા તુરીયમાં તુરીયાદિ ચાર અવસ્થાઓ આ પ્રમાણે દરેક અવસ્થાના ચાર ચાર વિષયો છે. જાગ્રતમાં વિશ્વ વિશ્વ, વિશ્વ તૈજસ, વિશ્વ પ્રાજ્ઞ તથા વિશ્વ તુરીય એમ વિશ્વનું ચારપણું છે. સ્વપ્નમાં તૈજસ વિશ્વ, તૈજસ તૈજસ, તૈજસ પ્રાજ્ઞ તથા તૈજસ તુરીય એમ તૈજસના ચાર પ્રકાર છે. સુષુપ્તિમાં પ્રાજ્ઞવિશ્વ, પ્રાજ્ઞ તૈજસ, પ્રાજ્ઞ પ્રાજ્ઞ તથા પ્રાજ્ઞ તુરીય એમ પ્રાજ્ઞના ચાર પ્રકાર છે. તુરીયાવસ્થામાં તુરીય વિશ્વ, તુરીય તૈજસ, તુરીય પ્રાજ્ઞ તથા તુરીય તુરીય એમ તુરીયના ચાર પ્રકાર છે. આ પ્રમાણે બધું મળી સોળ માત્રાઓ થાય છે. અકારમાં જાગ્રત વિશ્વ, ઉકારમાં જાગ્રત તૈજસ, મકારમાં જાગ્રત પ્રાજ્ઞ, અર્ધમાત્રામાં જાગ્રત તુરીય, બિંદુમાં સ્વપ્ન વિશ્વ, નાદમાં સ્વપ્ન તૈજસ, કળામાં સ્વપ્ન પ્રાજ્ઞ, કળાતીતમાં સ્વપ્ન તુરીય, શાંતિમાં સુષુપ્તિ વિશ્વ, શાંત્યતીતમાં સુષુપ્ત તૈજસ, ઉન્મનીમાં સુષુપ્ત પ્રાજ્ઞ, મનોન્મનીમાં સુષુપ્ત તુરીય, વૈખરીમાં તુરીય વિશ્વ, મધ્યમામાં તુરીય તૈજસ, પશ્યંતીમાં તુરીયપ્રાજ્ઞ તથા પરામાં તુરીય તુરીય છે. જાગ્રતની ચાર માત્રા અકારનો અંશ, સ્વપ્નની ચાર માત્રા ઉકારનો અંશ, સુષુપ્તિની ચાર માત્રા મકારનો અંશ તથા તુરીયની ચાર માત્રા અર્ધ માત્રાનો અંશ છે. આ બ્રહ્મ પ્રણવનું ધ્યાન કરવાથી આખરે વિદેહ મુક્તિ મળે છે.

---

(૧) અક્ષમાલિકોપનિષદ (સાર)

માળાનુ સ્વરૂપ

પરવાળુ, મોતિ, સ્ફટિક, શંખ, ચાંદી, સુવર્ણ, ચંદન, કમળનું બી અથવા તો રૂદ્રાક્ષની માળા બને છે. આ માળાને સોનું, રૂપું કે તાંબાના તારથી ગાંઠવામાં આવે છે. પછી પંચામૃત, પંચગવ્ય તથા ગંધોદકથી માળાને ધોઇ નાંખી એકેક મણકામાં એકેક અક્ષરરૂપ એકેક દેવની સ્થાપના કરવી જેમકે પ્રથમ મણકામા અકારરૂપ મૃત્યુંજયની, બીજામા આકારરૂપ આકર્ષણ કરનારની, ત્રીજામાં ઇકારરૂપ પુષ્ટિ દાતા તત્વની, ચોથામાં ઇકારરૂપ વાણીને નિર્મળ કરનારની, પાંચમામાં ઉકારરૂપ સર્વમંળપ્રદની, છઠ્ઠામા ઉકારરૂપ ઉચ્ચાર ન કરનારની, સાતમામા ઋકારરૂપ સંક્ષોભ કરનારની, આઠમામાં ૠકારરૂપ સંમોહન કરનારની, નવમામા ઌકારરૂપ દ્વેશ કરનારની, દશમામા ૡકારરૂપ મોહ કરનારની, અગીઆરમામાં એકારરૂપ સર્વને વશ કરનારની, બારમામાં ઐકારરૂપ પુરૂષને વશ કરનારની, તેરમામા ઓકારરૂપ સમગ્ર વાઙ્મય નિત્ય શુદ્ધની, ચૌદમામાં સર્વ વાઙ્મય વશ કરનારની, પંદરમામાં અંકારરૂપ હાથી આદિને વશ કરનારની, સોળમામાં અઃકારરૂપ મૃત્યુના નાશ કરનારની, સત્તરમામા કકારરૂપ સર્વ વિષને હરનારની, અઢારમામાં ખકારરૂપ સર્વને ક્ષોભ કરનારની, ઓગણીસમામાં ગકારરૂપ સર્વ વિઘ્નને મટાડનારની, વિસમામાં ઘકારરૂપ સ્તંભન કરનારની, એકવીસમામાં ઙકારરૂપ ઉગ્રની, બાવીસમામાં ચકારરૂપ અભિચારને હરનારની, ત્રેવીસમામાં છકારરૂપ ભય કરની, ચોવીસમામા જકારરૂપ કૃત્યાઆદિનો નાશ કરનારની, પચીસમામાં ઝકારરૂપ ભૂતનો નાશ કરનારની, છવીસમામાં ઞકારરૂપ મૃત્યુના મથન કરનારની, સત્તાવીસમામાં ટકારરૂપ સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરનારની, અઠ્ઠાવીસમામા ઠકારરૂપ ચંદ્ર સ્વરૂપની, ઓગણત્રીશમામાં ડકારરૂપ શોભનની, ત્રીસમામાં ઢકારરૂપ સર્વ સંપત્તિના આપનારની, એકત્રીસમામાં ણકારરૂપ સર્વસિદ્ધિપ્રદની, બત્રીસમામાં તકારરૂપ પવિત્રની, તેત્રીસમામાં થકારરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરનારની, ચોતરીસમામાં દકારરૂપ વૃષ્ટિ વૃદ્ધિ કરનાર પ્રિય દર્શનની, પાંતરીસમામાં ધકારરૂપ વિષ જ્વરનો નાશ કરનાર વિકસની, છતરીસમામાં નકારરૂપ ભુક્તિ મુક્તિ આપનાર શાન્તની, સાડત્રીસમામાં પકારરૂપ વિઘ્નનો નાશ કરનાર ભવ્યની, આડત્રીસ-

માર્મા ફકારરૂપ આદિ સિદ્ધિ આપનારા જ્યોતિરૂપની, ઓગણચા સીસમામો બકારરૂપ સર્વ દોષ હરનાર શોભનની, ચાલીસમામાં ભકારરૂપ ભૂતની શાંતિ કરનારા ભયાનકની, એકતાલીસમામા મકાર રૂપ વિદ્વેષીને મોહ કરવાનાળાની, બેતાલીસમામાં યકારરૂપ સર્વ વ્યાપક પાવનની, ત્રેતાળીસમામાં રકારરૂપ દાહ કરનાર વિકૃતની, ચુવાલીસમામાં લકારરૂપ વિશ્વભર ભાસુરની, પીસ્તાલીસમામાં વકારરૂપ સર્વને સંતુષ્ટ કરનાર નિર્મળની, છેતાલીસમામા શકારરૂપ સર્વફળપ્રદ પવિત્રની, સુડતાલીસમામાં ષકારરૂપ ધર્માર્થકામપ્રદ ધવલની, ઉડતાળીસમામાં સકારરૂપ સર્વના કારણરૂપ સાર્વર્ણિકની, ઓગણ પચાસમાં હકારરૂપ સર્વ વાઙ્મય નિર્મળની, પચાસમા ળકાર રૂપ સર્વ શક્તિપ્રદ પ્રધાનની, તથા શિખામણિમા ક્ષકારરૂપ પરાપર તત્વના જાણનાર પરજ્યોતિરૂપની ભાવના કરવી છેવટે તે માળામા સર્વાત્મકપણાની ભાવના કરવી. આ રીતની અક્ષમાળાને શુદ્ધ કરી જપેલો મત્ર તુરત સિદ્ધ થાય છે આ રીતે કાર્તિકસ્વામીએ પ્રજા પતિને કહ્યુ છે

અવ્યક્ત ઉપનિષદ (સાર)

પ્રજાપતિ તથા વાણીનો સંવાદ.

જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં દૃશ્યરૂપે આ સઘળુ કઇપણ નહતું સ્વર્ગ, આકાશ તેમજ પૃથ્વી કઇપિણ નહતું પણ કેવળ જ્યોતિરૂપ, આદિઅત રહિત, સ્થૂલ સૂક્ષ્મથી રહિત, રૂપથી રહિત, રૂપસરખુ, જાણી શકાય નહિ એવુ, જ્ઞાનરૂપ તથા આનદરૂપ હતું આ અનન્ય રૂપે હતું. તેના બે ભાગ થયા, એક હરિત રૂપે તથા એક રક્તરૂપે. જે રક્ત હતું તે પુરૂષરૂપે થયુ. જે હરિત હતુ તે માયાના રૂપે થયુ. તે બેના સગમથી વીર્ય થયુ. તે વૃદ્ધિ પામ્યુ તથા હિમરૂપે ઇંડું થયુ. તેમાથી પ્રજાપતિ થયા આ પ્રજાપતિ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, મારૂ કુળ કયુ તથા મારૂ કૃત્ય શુ ? અદૃશ્યરૂપ વાણીએ તેને કહ્યુ કે, હે પ્રજાપતિ ! તુ અવ્યકતથી ઉત્પન્ન થયો છે તથા વ્યકત એ તારૂ કાર્ય છે પ્રજાપતિએ કહ્યુ કે અવ્યકત શુ છે કે જેમાથી હુ ઉત્પન્ન થયો મારૂ વ્યકતરૂપ કર્તવ્ય શુ છે ? વાણીએ કહ્યુ, આ તેજ અવિજ્ઞેય રૂપે હતું જે અવિજ્ઞેય છે તેજ અવ્યકતરૂપે છે. જો તને જાણવાની ઇચ્છા હોય તો તુ મને જાણ પ્રજાપતિએ કહ્યુ: બ્રહ્મવાણીરૂપે તું કેવી છે. તુ જેવી હોય તેવા તારા સ્વરૂપને કહે

વાણીએ કહ્યું, તું તપવડે મને ઓળખ. પ્રજાપતિએ એક સહસ્ર વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું. આથી તેને પરમ વિદ્યાનું દર્શન થયું. આના અંગોરૂપે અન્ય મંત્રો છે. તેમાં બ્રહ્મ તેમજ સર્વ દેવો પ્રતિષ્ઠારૂપ છે. આને જે જાણતા નથી, તે અન્યવેદવડે શું કરશે? પછી પુરૂષનાં દર્શન માટે સહસ્ર વર્ષ જપ કરતાં તેને પુરૂષનો સાક્ષાત્કાર થયો. પ્રજાપતિએ ઋચાવડે તેની સ્તુતિ કરી. પછી ભગવાને કહ્યું; હે પ્રજાપતિ ! હું પ્રસન્ન થયો છું. તારી જે ઇચ્છા હોય તે માગ. આ સાંભળી પ્રજાપતિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! હું અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયો છુ તથા વ્યક્ત એ મારું કાર્ય છે, એમ મેં પૂર્વે સાંભળ્યું છે. આમાં અવ્યક્ત રૂપે આપ છો. હવે વ્યક્ત શું છે તે મને કહો. આના ઉત્તરમાં પરમેશ્વરે કહ્યું કે, સ્થાવર જંગમરૂપ વિશ્વ-વ્યક્ત છે. પ્રજાપતિએ કહ્યુઃ હે પ્રભુ ! હું જગત્ રચી શકીશ નહિ. તે રચવાનો ઉપાય મને કહો. ત્યારે પુરૂષે કહ્યું; હે પ્રજાપતિ ! હું સૃષ્ટિનો ઉપાય કહું છું, તે સાંભળ. આ જાણવાથી તું સર્વ જાણશે, સર્વ સ્થળે જઇ શકશે તથા સર્વ કરી શકશે. અગ્નિ રૂપ મારામાં આત્માનુ હવિરૂપે ધ્યાન કર. આ ધ્યાનરૂપ યજ્ઞ છે. જે આ જાણે છે તે સર્વ કામને મેળવી તથા સર્વ લોકને જિતી મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેનું પુનરાગમન થતુ નથી. પ્રજાપતિએ તે પુરુષનું પોતાના આત્માને હવિરૂપે કરી યજ્ઞવડે પૂજન કર્યું. તેણે પ્રણવ-રૂપી ઋચાવડે આત્માનું હવિરૂપે ધ્યાન કરી આત્માને હવિર્મા હોમ્યો. આથી તે સર્વજ્ઞ થયા તથા તેણે ઇન્દ્રાદિ દેવોને તથા મનુ-ષ્યાદિ લોકોને રચ્યા.

એકાક્ષર ઉપનિષદ્ (સાર)

ૐકારની વ્યાપકતા.

ૐ એકાક્ષરરૂપ છે. તમે અક્ષરમાં, તથા સુષુમ્ણામાં છો. તમે દ્દઢરૂપ તથા એકરૂપ છો. તમે વિશ્વના કરનાર, ભૂતોના પતિ, પુરાણરૂપ, પર્જન્યરૂપ, એકરૂપ તથા ભુવનનું રક્ષણ કર્તારૂપ, વિશ્વમાં રહેલી પદવીવાળા, કવિઓના જાતવેદરૂપ, ભુવનના નાયરૂપ, હિરણ્ય રેતારૂપ, યજ્ઞરૂપ, વિભુરૂપ, પુરાણરૂપ, પ્રાણરૂપ, પ્રસૂતિરૂપ, ભુવનના યોનિરૂપ, એક પદવડે વિશ્વને વ્યાપેલ, હિરણ્યગર્ભરૂપ, કુમારરૂપ, અરિષ્ટનેમિરૂપ, વજ્ર ધારણ કરનાર ભૂતપતિરૂપ, પ્રજાની કામનારૂપ, સ્વાહારૂપ, સ્વધારૂપ, વષટ્કારરૂપ, રુદ્રરૂપ, ધાતારૂપ, વિધાતારૂપ, વિ-

ષ્ણુરૂપ, વરાહરૂપ, ક્રિયારૂપ, કાળરૂપ, સર્વ વેત્તારૂપ, ભુવનના રક્ષકરૂપ, પ્રજાની નાભિરૂપ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદને પ્રકટ કરનારરૂપ, ચંદ્ર, સૂર્ય તથા પૃથ્વી આદિ સર્વરૂપે તમે છો. જે ૐકારરૂપ પરમાત્માને આ રીતે સર્વમાં રહેલ છે, એમ જાણે છે તે બુદ્ધિનું અતિક્રમણ કરી શકે છે.

અન્નપૂર્ણા ઉપનિષદ્ (સાર)

ઋભુ તથા નિદાઘ ઋષિનો સંવાદ.

નિદાઘ નામના યોગીન્દ્ર બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા ઋભુ ઋષિને પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યા કે મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો, ત્યારે ઋભુએ કહ્યું કે મને પિતાએ **ऐं ह्रीँ सौँ श्रीं क्लीं ॐ नमो भगवत्यन्नपूर्णे ममाभिलषितं अन्न देहि स्वाहा** આ મંત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. આ મંત્રના જપવડે અન્નપૂર્ણાદેવી મારાપર પ્રસન્ન થયાં તથા તેમણે વર માગવાનું કહ્યું. ત્યારે મેં કહ્યું કે, મારામાં આત્મતત્વનો ઉદ્‌ભવ થાય, એવો વર મને આપો. આ જગતમાં પાંચ પ્રકારના ભ્રમ થાય છે. તેમાં પ્રથમ એ કે જીવ તથા ઈશ્વર જૂદા છે, આત્મામાં કર્તાપણાનો ગુણુ રહેલો છે એ બીજી ભ્રાંતિ, ત્રણ શરીરથી યુક્ત એવો જીવ સંગી છે તે ત્રીજી ભ્રાંતિ, જગતનું કારણ બ્રહ્મ વિકારી છે તે ચોથી ભ્રાંતિ, કારણથી ભિન્ન જગતનું સત્યપણું એ પાંચમો ભ્રમ. આ પાંચ પ્રકારના ભ્રમની નિવૃત્તિ નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ–બિંબના દર્શનવડે પ્રથમનો ભેદભ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. રક્તસ્ફટિકના દર્શનવડે પારમાર્થિક કર્તૃત્વનો ભ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. ઘટાકાશ મહાકાશ દર્શનવડે સંગીતપણાનો ત્રીજો ભ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. સુવર્ણના અલંકારોના દર્શનવડે વિકારીપણાનો ચોથો ભ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. રજ્જુ તથા સર્પના દર્શનવડે કારણથી ભિન્ન જગતનો સત્યત્વ ભ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. હું પોતે બ્રહ્મરૂપ છું તથા જે કાંઈ દેખાય છે તે ગંધર્વ નગરની માફક મિથ્યા છે, એ રીતની ભાવના કરવી. જગત્ મિથ્યા છે, આવી ભાવના કરવાથી ચિત્ત ક્ષય પામી સામાન્ય ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચિત્તનું વાસનારહિત થવું, તે ધ્યાન કહેવાય છે તથા અંતઃકરણમાં જે શીતળતા થવી, તેનું નામ સમાધિ છે. જો અંતઃકરણ તૃષ્ણાથી રહિત થાય તો જગત્ શીતળ લાગે છે. નહિ તો તે દાવાનળ જેવું લાગે છે. જે કર્મેન્દ્રિયોવડે કર્મ

કરતો છતાં હર્ષ કે શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ જે આત્મામાં જ સર્વદા પ્રીતિયુકત હોય છે, તે સમાહિત યોગી કહેવાય છે. જે સર્વ ભૂતોને પોતાના આત્માસરખા જૂવે તથા પરદ્રવ્યોને લોષ્ઠની માફક જૂવે, તથા સ્વાભાવિક રીતે જ જે ભયને જોતો નથી, તે ખરો જ્ઞાતા છે. જે મનુષ્ય આંતર સંસક્તિથી નિવૃત્ત થયો છે, તે બાહ્ય કર્મને કરે યા ન કરે, છતાં તે પોતાને કર્તા કે ભોકતારૂપ જાણતો નથી. પછી નિદાઘે પૂછ્યું કે સંગ કેવો છે? દેહીમાં કોણ બંધનને પામે છે તથા કોણ મોક્ષને પામે છે, તે મને કહો. શરીરને વિશે જે દઢ શ્રદ્ધા થવી, તે સંગ કહેવાય છે અને તેથી બંધની પ્રાપ્તિ થાય છે. સઘળું કેવલ આત્મારૂપે છે, માટે મારે શાની ઇચ્છા કરવી જોઇયે તથા તેનો ત્યાગ કરવો જોઇયે, આનું નામ અસંગસ્થિતિ કહેવાય છે. હું પોતે નથી તેમ બીજું કોઈ પણ છે નહી. જે કંઇ જોવામાં આવે છે તે પણ કંઇ નથી. હું કેવલ બ્રહ્મરૂપે છુ. એ પ્રમાણે જોનારો અસંગ કહેવાય છે. સર્વ વસ્તુનો અંતઃકરણમાંથી પરિત્યાગ કરવા-વડે આત્મપ્રાપ્તિ થાય છે. માટે આત્માનો અનુભવ કરવો તથા અન્ય સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. મોક્ષ કાંઇ આકાશમાં રહેલ નથી, પાતાલાદિમાં રહેલ નથી. પણ સર્વ કામનાઓનો નિરાસ થવે જ્યારે ચિત્તનો ક્ષય થાય, ત્યારે મોક્ષ થયલો કહેવાય છે. આ લોકમાં જે જે ભાવો છે તે અવિદ્યા યુકત છે, એમ જાણી અવિદ્યાનો જે યોગી ત્યાગ કરે છે, તે પછી તેમાં તેવી રીતે ડૂબે? જેને કાંઇપણ ઇચ્છા હોય, તે કોઇ રીતની પણ સિદ્ધિની સાધના કરે છે. પણ જેને ઇચ્છા જ હોતી નથી અર્થાત્ જે અચિત્તક થયો હોય છે તેની સર્વ ઇચ્છાનો સંહાર થયેલો હોવાથી તેને આત્મપ્રાપ્તિ થાય છે. હે નિદાઘ! તું પણ વાસનાથી રહિત થા. હું એક બ્રહ્મરૂપે છું, એમ માની કૃતકૃત્ય થા આ પરંબ્રહ્મ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, દ્વંદ્વ ભાવથી રહિત, સનાતન, છે. સચ્ચિદાનંદરૂપ તથા મન અને વાણીના અવિષયરૂપ છે. ત્યાં ચંદ્ર કે સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો નથી, ત્યાં પવન વાતો નથી. આ બ્રહ્મ પ્રકાશ-રૂપે, વિશુદ્ધ તથા નિર્મળ છે, આ રીતના બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી હૃદયની ગ્રંથિનો નાશ થાય છે, સર્વ સંશયનું છેદન થાય છે, તથા તેમાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે, આ શરીરમાં જીવ તથા ઇશ્વર એવાં બે પક્ષીઓ રહેલાં છે. વળી તે બેઉ પક્ષીઓ સાથે રહે છે. આમાં જે જીવ નામનું પક્ષી છે, તે કર્મના ફળને ભોગવે છે, પણ ઇશ્વર ફળને ભોગવતો નથી. તે તો કેવળ સાક્ષીરૂપે ભોગથી રહિત રહે છે. જો

તથા શુદ્ધ જ્ઞાનવાળી પાચમી ભૂમિકા છે. આ અવસ્થામાં જીવન્મુક્ત અર્ધસુપ્ત તથા અર્ધ પ્રબુદ્ધ સરખો સ્થિતિ કરે છે છઠ્ઠી ભૂમિકા અ સવેદના કહેવાય છે, અર્થાત્ આ અવસ્થામા બહારના પદાર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી આ અવસ્થા આનન્દૈકઘનવાળી તથા સુષુપ્ત સરખી છે. સાતમી ભૂમિકા તુર્યાવસ્થારૂપ તથા મુક્તિરૂપ છે. પ્રથમ ત્રણ અવસ્થા જાગ્રત કહેવાય છે ચોથી અવસ્થા સ્વપ્ન કહેવાય છે કારણ કે અસત્ સ્વપ્ન સરખુ લાગે છે. પાંચમી ભૂમિકા સુષુપ્તા નામની કહેવાય છે તથા તે આનન્દૈક ઘનવાળી છે. બાહ્ય પદાર્થને નહિ જાણવાવાળી તુર્યપદ નામની છઠ્ઠી ભૂમિકા છે. સાતમી અવસ્થા તુર્યાતીતા કહેવાય છે તે મન તથા વચનવડે ગ્રહણ થઈ શક્તી નથી તે સર્વદા સર્વ પ્રકારરૂપ છે જો તને કોઇ પણ પદાર્થમા રૂચિ થશે તો તે તને ભવના બધન કર્તારૂપ થશે પણ જો કશાપર રૂચિ નહિ થશે તો તુ સ સારથી મુક્ત થઇશ તૃણાદિથી લઈ દેહ પર્યંતના સ્થાવર જગમ સર્વ પદાર્થમાંથી તું પ્રીતિ કાઢી નાંખ તું અહ ભાવ તેમ જ અનહ ભાવનો ત્યાગ કર તથા સદસત્‌નો પણ ત્યાગ કર આ રીતની સક્ષી અવસ્થા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તુર્યાકલ્પના કહેવાય છે તું સર્વનો ત્યાગ કરી મહા મુનિપણાને પામ તું જાગતાં છતાં સુષુપ્તમાં રહેલા હોય તેમ કર્મને કર. ચિત્તની સત્તા એ પરમ દુખરૂપ છે તથા ચિત્તનો ત્યાગ એ પરમ સુખરૂપ છે માટે ચિત્તનો ચિદાકાશમાં લય કર. રમ્ય તેમજ અરમ્ય પદાર્થને જોઇતુ સર્વદા પાષાણની માફક સ્થિતિ કર આમ કરવાથી તું સ સારને જિતી શકશે

સૂર્ય ઉપનિષદ (સાર)

સૂર્યસ્તુતિ.

જે સૂર્ય ભગવાન્ અમારી બુદ્ધિને સારા માર્ગમા પ્રેરે છે એવા સૂર્ય ભગવાનના શ્રેઠ તેજનુ અમે ધ્યાન કરીએ છીએ આ સૂર્ય ભગવાન્ સર્વ સ્થાવર જગમના આત્મારૂપ છે તેનાવડે સર્વ ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે તેનાવડે યજ્ઞ, પર્જન્ય તથા અન્ન થાય છે હે આદિત્ય ! આપ કર્મ કરનારરૂપે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રૂદ્ર રૂપે, ઋગાદિ ચાર વેદો રૂપે, મન બુદ્ધિ ચિત્ત તથા અહકાર રૂપે છો આપ જ પાંચ પ્રાણરૂપે, પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપે તથા પાચ કર્મન્દ્રિયો રૂપે છો સર્વ ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય આપને વિશે

થાય છે. જે સહસ્ર કીરણવાળા આદિત્ય ભગવાનનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ, તે મને સન્માર્ગ પ્રતિ પ્રેરો. अंघ्रुणिः सूर्य आदित्यः આ મંત્રનો જે જપ કરે છે, તે જ્ઞાની બને છે. જે સૂર્ય સન્મુખ ઉભા રહી આ મંત્રનો જપ કરે છે, તે મહા રોગથી મુક્ત થાય છે. તેના દારિદ્રયનો નાશ થાય છે તથા તે પવિત્ર બને છે.

અક્ષિ ઉપનિષદ (સાર)

સાંકૃતિ તથા આદિત્યનો સંવાદ.

સાંકૃતિ નામના મુનિ આદિત્ય ભગવાનને પૂછવા લાગ્યાઃ–હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મ વિદ્યા કહો. આ સાંભળી શ્રી સૂર્યભગવાન્ તેને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. હું તને સાત ભૂમિકાનું સ્વરૂપ કહું, જે જાણવાથી તું જીવન્મુક્ત થશે. પ્રથમ ભૂમિકાઃ–સર્વ એક, અજરૂપ, શાન્તરૂપ, અનંતરૂપ, ધ્રુવ તથા અવ્યય રૂપ છે. તું આ રીતે ચિદ્રૂપને જોતો છતો શાંત થઇ સુખવડે રહે, તારે યોગને દુઃખ રહિત જાણવો, તારે સાચે સાચો ચિત્તનો ક્ષય કરવો, પ્રીતિથી રહિત થઇ તથા યોગ વિશે આરૂઢ થઇ તું કર્મ કર અથવા નહિ કર. તું અન્યને ઉદ્વેગ મા કર. તુ મૃદુ કર્મનું સેવન કર. પાપથી સર્વદા ભીતિ રાખ તથા ભોગની આકાંક્ષા રાખ નહિ. મન, કર્મ તથા વચનવડે સજ્જનની તું સેવા કર તથા સર્વદા શાસ્ત્રની અપેક્ષા રાખ્યા કર. આ પ્રથમ ભૂમિકા છે. બીજી ભૂમિકા.– શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સદાચાર, ધારણા, ધ્યાન કર્મને કરનારા શ્રેષ્ઠ પંડિતોનો જે આશ્રય કરે છે, પદાર્થના વિભાગને જે જાણે છે, જે કાર્ય તથા અકાર્યનો નિર્ણય કરે છે, જે મદ, અભિમાન, માત્સર્ય, લોભ, તથા મોહની અતિશયતાનો સર્પની કાંચળી માફક જે ત્યાગ કરેછે, શાસ્ત્ર, ગુરૂ તથા સજ્જનની સેવાવડે જેની આ રીતની બુદ્ધિ થઇ હોય, તે વિચાર નામની બીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલ કહેવાય છે. ત્રીજી ભૂમિકાઃ– જે શાસ્ત્રના વાકયાર્થમાં નિશ્ચય બુદ્ધિ રાખે છે, જે પૃથ્વીપર નિર્મળ શય્યાની માફક શયન કરે છે, જે પોતાનું આયુષ્ય શિલારૂપ શય્યાપર બેસી નિર્ગમન કરે છે, જેને સુખ વિષે આસક્તિ નથી, જે સાધુ પુરૂષોનો તથા શાસ્ત્રોનો સંગ રાખે છે, પુણ્યકર્મનું સેવન કરે છે, તે તૃતીય ભૂમિકાને પામી સ્વયંજ્ઞાતરૂપે થઇ રહે છે. અસંસર્ગ બે પ્રકારના છેઃ–એક સામાન્ય તથા બીજો શ્રેષ્ઠ. હું કર્તા, ભોકતા, બાધ્ય,

બાધકરૂપ નથી, આ રીતનું જે માનવું તે સામાન્ય અસંસર્ગ કહેવાય છે. કર્મવડે સર્વ નિર્માણ થયેલું છે, સર્વ ઈશ્વરને આધીન છે, સુખ અથવા દુઃખમાં કોઈનું કર્તાપણું નથી, ભોગ, અભોગ, મહારોગ, સંપત, વિપત્ તથા વિયોગને અર્થે સંયોગ આ સર્વ બુદ્ધિના આધિ વ્યાધિ છે, હું કર્તારૂપ નથી, પણ ઈશ્વર કર્તા છે તથા પૂર્વના રહેલ કર્મને કરીને મારે સ્થિતિ કરવી, આ રીતે જે જાણે છે તેને શ્રેષ્ઠ આસંગ પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે. આ ત્રણ ભૂમિકાનું જ્ઞાન થયા પછી ચોથી ભૂમિકાને પહોંચાય છે. ચતુર્થ ભૂમિકાઃ—જે ચોથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયો છે તે લોકને સ્વાનવત્ જૂવે છે. ત્રણ ભૂમિકાને જાગ્રત કહે છે તથા ચોથી ભૂમિકાને સ્વપ્ન કહે છે. ચોથી ભૂમિકાને પામેલાનું ચિત્ત શરતઋતુના વાદળાંની માફક લયને પામેલ હોય છે. તેના ચિત્તનો લય થવાથી તેને જગતનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થતો નથી. પાંચમી ભૂમિકાઃ—પાંચમી ભૂમિકાને પામ્યા પછી શાંત થઈ સર્વ વિશેષો અદ્વૈતરૂપે થઇ રહે છે. તેનામાંથી દ્વૈતનો ભાવ જતો રહેલો હોય છે. તે સુષુપ્ત મનવાળો થઈ રહેલ હોય છે. બહિર્વૃત્તિવાળો છતાં અંતર્મુખવૃત્તિવડે રહે છે. તે પરિશ્રાન્તપણાવડે નિદ્રાળુની માફક જોવામાં આવે છે. છઠ્ઠી ભૂમિકાઃ—છઠ્ઠી ભૂમિકા તુર્યા નામની કહેવાય છે. આ ભૂમિકામાં સતરૂપ કે અસત્‌રૂપ કાંઈ રહેતું નથી. તેમાં અહંકૃતિ કે અનહંકૃતિ કાંઇ રહેતું નથી. તેનું મન ક્ષીણ થયેલું હોય છે. તે અદ્વૈતમાં આસક્ત થયેલો હોય છે. તેની વાસનારૂપ ગ્રંથિનો નાશ થયેલો હોય છે તેમજ તેના સંદેહનો નાશ થયેલો હોય છે. અનિર્વાણ છતાં ચિત્રના દીપની માફક નિર્વાણરૂપે રહેલ હોય છે. સાતમી ભૂમિકાઃ—સાતમી ભૂમિકા વિદેહમુક્તતા કહેવાય છે. આ ભૂમિકા વાણીને અગમ્ય, શાંત તથા સર્વ ભૂમિની સીમારૂપે છે. તેણે લોકના વર્તનનો તથા દેહના વર્તનનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. તેણે શાસ્ત્રના વર્તનનો પણ ત્યાગ કરેલો હોય છે. તેણે દેહના વર્તનનો પણ ત્યાગ કરેલ હોય છે. વિશ્વ તથા પ્રાજ્ઞાદિ લક્ષણવાળું સર્વ ૐકારરૂપ ભેદ તથા અભેદવડે વાચ્ય વાચકપણું રહેલ છે. અકાર વિશ્વરૂપ છે, ઉકાર તૈજસરૂપ છે તથા મકાર પ્રાજ્ઞરૂપ છે. સમાધિકાળની પૂર્વે અતિ પ્રયત્નથી આ સર્વનું ચિંતન કર્યા પછી સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ સર્વનો ક્રમે કરી આત્મામાં લય કરવો. પોતાને ચિદાત્મારૂપે, નિત્યરૂપે, શુદ્ધ તથા બુદ્ધરૂપે તથા પરમાનંદરૂપે ચિંતન કરવું. આદિ, મધ્ય

તથા અંતમાં સર્વ દુઃખરૂપે છે. માટે સર્વનો ત્યાગ કરી પરમ તત્વમાં એકનિષ્ઠ થવું. અવિદ્યારૂપ અંધકારથી રહિત, સર્વ પ્રકારના આભાસથીરહિત, આનંદરૂપ, નિર્મળ, શુદ્ધ, મન તથા વાણીના અવિષયરૂપ, પ્રજ્ઞાનઘનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે. આ બ્રહ્મરૂપે હું પોતે છું, એમ પોતે ભાવના કરવી.

અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ (સાર)

આત્મનિરૂપણ.

શરીરના મધ્ય ભાગમાં અજ, એક તથા નિત્યરૂપ આત્મા રહેલ છે. આ આત્માનું પૃથિવી શરીર છે. તે પૃથિવીના મધ્ય ભાગમાં રહે છે, છતાં પૃથ્વી તેને જાણી શકતી નથી. આ આત્માનું જળ શરીરરૂપે છે, જળના મધ્યમાં આત્મા રહેલો છતો જળ આત્માને જાણતો નથી. આ આત્માનુ તેજ શરીરરૂપ છે. તે તેજના મધ્યમાં રહેતો છતો તેજ તેને જાણતુ નથી. આ આત્માનું વાયુ શરીરરૂપે છે, જે વાયુના મધ્યમાં રહેતો છતો વાયુ તેને જાણતો નથી. આત્માનું આકાશ શરીર છે, જે આકાશમાં સંચાર કરતો છતો આકાશ તેને જાણતું નથી. આત્માનું મન શરીર છે. તે મનમાં રહેતો છતો મન તેને જાણતું નથી. તેનું બુદ્ધિ શરીર છે, જે બુદ્ધિમાં રહેતો છતો બુદ્ધિ તેને જાણતી નથી. તેનું અહંકાર શરીરરૂપે છે. તે અહંકારને વિશે રહેલો છતાં અહંકાર તેને જાણતો નથી. તેનું ચિત્ત શરીર છે. તે ચિત્તમાં રહે છે છતાં ચિત્ત તેને જાણતું નથી. તેનું અવ્યકત શરીર છે. તે અવ્યકતમાં રહેતો છતો અવ્યકત તેને જાણતો નથી. તેનું અક્ષર શરીર છે. તે અક્ષરમાં રહે છે, છતાં અક્ષર તેને જાણતો નથી. તેનું મૃત્યુ શરીર છે તે મૃત્યુમાં રહે છે, છતાં મૃત્યુ તેને જાણતુ નથી. આ સર્વ પ્રાણી માત્રના અંતરાત્મારૂપ, શુદ્ધ, દિવ્ય, પ્રકાશરૂપ તથા નારાયણરૂપ છે. દેહ, ચક્ષુ આદિ અનાત્મ વસ્તુમાં જે હું તથા મારૂં એવો ભાવ થાય છે, તેને અધ્યાસ કરી કહે છે. બ્રહ્મમાં આસકિત રાખી વિદ્વાને અધ્યાસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. બુદ્ધિ તથા તેની વૃત્તિના સાક્ષીરૂપ આ પ્રત્યક્ આત્માને ઓળખી, આત્મા હું પોતેજ છું એમ વૃત્તિ રાખી, પોતામાં તથા પરમાં આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. લોકના અનુવર્તનનો ત્યાગ કરવો, દેહના અનુવર્તનનો ત્યાગ કરવો, શાસ્ત્રના અનુવર્તનનો ત્યાગ કરવો તથા પોતાના અધ્યાસનો પણ નિરાસ કરવો જોઇએ. આત્માનું સર્વા-

સ્વરૂપને ઓળખી તથા શ્રુતિ અને યુક્તિવડે તેનો અનુભવ કરી યો ગીનું મન સ્વાત્મામાં સર્વદા સ્થિતિ કરી નાશને પામે છે નિદ્રાને, લોકવાર્તાને, શબ્દાદિને તથા આત્મવિસ્મૃતિને જરા પણ અવકાશ આપ્યા વિના આત્મામાં આત્માનું ચિંતન કરવું. માતાપિતાના મળથી ઉત્પન્ન થયેલુ તથા મળને માંસવાળા શરીરનો ચંડાલ સમાન ત્યાગ કરી બ્રહ્મરૂપે થઈ તું કૃતાર્થ થા જેમ ઘટાકાશનો મહાકાશમાં લય થાય છે, તેમ આત્માનો પરમાત્મામાં લય કરી, હે મુનિ ! અખંડ ભાવે કરી તું મૂગો થા. આત્માવડે સર્વદા અધિષ્ઠાનરૂપ સ્વપ્રકાશનો અનુભવ કરી શરીરનો તથા બ્રહ્માંડનો પણ મળના પાત્રની માફક ત્યાગ કરવો આનંદરૂપ ચિદાત્મામાં દેહમાં થયેલ અહંબુદ્ધિને સ્થાપી સર્વ ચિન્હનો ત્યાગ કરી તું કેવળરૂપ થા. જેમ દર્પણવડે અંતપુર તેમ આત્મામાં જગતનો આભાસ છે તથા તે બ્રહ્મરૂપ હું પોતે છું, એમ માની કૃતકૃત્ય થા. અહંકારરૂપ ગ્રહથી મુક્ત થયેલો પોતાના સ્વરૂપને પામે છે. તે ચદ્રની માફક નિર્મળ, પૂર્ણ, સદાનંદમય તથા સ્વયંપ્રભરૂપે થઈ રહે છે. ક્રિયાનો નાશ થવાથી ચિન્તાનો નાશ થાય, ચિન્તાનો નાશ થવાથી વાસનાનો ક્ષય થાય, વાસનાનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ થાય. આને જીવન્મુક્ત કહે છે. સર્વમાં તથા સર્વ દિશામાં કેવળ બ્રહ્મમાત્રનુ અવલોકન કરવું તથા સદ્‌ભાવરૂપ ભાવના દૃઢ થવાથી વાસનાનો લય થાય છે. કોઇપણ વખત બ્રહ્મનિષ્ઠમાં પ્રમાદ ન કરવો. બ્રહ્મવાદીને વિદ્યામાં પ્રમાદ મૃત્યુરૂપ કહેવાય છે. જેમ ખેંચી કાઢેલ સેવાળ જરા વાર રહેતી નથી તેમ પરાંગમુખ એવા પ્રાજ્ઞને માયા આવરણ કરે છે, જે માણસ જીવતો છતાં કૈવલ્યાવસ્થાને પામ્યો છે, તેજ કેવળ વિદેહરૂપે છે. સમાધિ અવસ્થાને પામી તું નિર્વિકલ્પરૂપે થા. જ્યારે સમાધિવડે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન પી હૃદયગ્રંથિનો છેદ થાય છે. જે સર્વને આત્મારૂપે જાણે છે તથા અહંભાવનો ત્યાગ કરે છે તથા ઘટ પટાદિની માફક સર્વમાં ઉદાસીનપણાથી રહે છે તથા, એમ જાણે છે કે બ્રહ્માદિથી લઈ સ્થાવરસુધી સર્વ કેવળ ઉપાધિ- રૂપે છે ત્યારે તેને એક આત્મારૂપે રહેલ સ્વાત્મસ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે. પોતેજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, શિવ તથા વિશ્વરૂપે છે. જેણે પોતાના આત્મામાં આભાસયુક્ત સર્વ વસ્તુનું આરોપણ કરેલ છે તથા જે પોતે પૂર્ણ, અદ્વય તથા અક્રિયરૂપે થઇ રહે છે તથા એક વસ્તુમાં અસતરૂપ વિશ્વ રહેલ છે, એમ માને છે એવા નિરાકાર, નિ-

વિકાર તથા નિર્વિશેષમાં ભેદભાવ ક્યાંથી રહી શકે ? જે આત્મા દ્રષ્ટા, દર્શન તથા દશ્યાદિના ભાવથી રહિત છે, જે નિરામયરૂપે છે, કલ્પના સમુદ્રની માફક અત્યંત પરિપૂર્ણ છે તથા તેજમાં જેમ અંધકારનો લય થાય છે તેમ જેનામાં સર્વ ભ્રાન્તિનો લય થાય છે એવા ચિદાત્મામાં ભેદ કેવી રીતે હોય ? એક એવા પરમ તત્ત્વમાં ભેદનું કર્તાપણું કેવી રીતે સંભવી શકે ? સુખરૂપ સુષુપ્તિમાં કોણ ભેદને અનુભવ કરી શકે છે ? આ વિશ્વ ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. પણ ચિત્તના અભાવે આમાંનું કાંઇ હોતું નથી. આથી પરાત્મામાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું જોઇએ. બોધ એ વૈરાગ્યનું ફળ છે. બોધનું ફળ ઉપરતિ છે તથા ઉપરતિનું ફળ સ્વાનંદના અનુભવ વડે થતી શાંતિ છે. ઉત્તરના ભાવે કરી પૂર્વેનું રૂપ નિષ્ફળ છે. આ સર્વમાં નિવૃત્તિ તથા પરમ તૃપ્તિ, એ જ આનંદના કારણરૂપ છે. માયારૂપી ઉપાધિ યુક્ત, જગતના કારણરૂપ, સર્વ તત્વના લક્ષણવાળું, પરોક્ષ તથા સત્યાદિ લક્ષણવાળું તત્પદ છે. જે અંતઃકરણવાળું ચેતન હું એવા વિષયપણાથી પ્રતીત થાય છે, તે ત્વં પદનો વાચ્યાર્થ છે. માયા તેમજ અવિદ્યા જે ઇશ્વર તથા જીવની ઉપાધિ રૂપે છે, તેનો નાશ થવાથી બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. વેદાંત વાક્યથી પ્રતિપાદન થયેલા અર્થનું અનુસંધાન તે શ્રવણ, યુકિતથી સંભાવિતપણાનું અનુસંધાન તે મનન તથા સંશયથી રહિત થયેલા અર્થમાં ચિત્તની એકાગ્રતા તે નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. ધ્યાતા તથા ધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધ્યેયનો વિષય કરનારી સ્થિર ચિત્તની જે અવસ્થા, તે સમાધિ કહેવાય છે. બ્રહ્મ તથા આત્માને એક વિષય કરનારી વિકલ્પ રહિત ચિત્તની વૃત્તિ, તેને પ્રજ્ઞા કહે છે. પ્રજ્ઞાવાન્ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. સત્પુરૂષોથી પૂજાવા છતાં તથા દુર્જનોથી પીડા પામવા છતાં જેઓ સમભાવે રહે છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જેવી રીતે આકાશ ઘટના યોગથી દારૂના ગંધથી લેપાતું નથી, તેમ આત્મા ઉપાધિના યોગથી લેપાતો નથી. હું અજર તથા અમર છું એમ જાણનારા બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષને પ્રારબ્ધ નડતું નથી. આ શરીર કેવી રીતે રહેલ છે એવી રીતની શંકાવાળા જડ મનુષ્યની બુદ્ધિના સમાધાન માટે પ્રારબ્ધ કહેલ છે, પણ વિદ્વાનને પ્રારબ્ધ હોતું નથી.

કુંડિકા ઉપનિષદ (સાર)

યજ્ઞનિરૂપણ

બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ગુરુની સેવા કરી, વેદોનું અધ્યયન કર્યા પછી ગુરુની આજ્ઞા મેળવી, શિષ્યે ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો. ગૃહસ્થાશ્રમમાં યથાશક્તિ અગ્નિહોત્ર ધારણ કરી અગ્નિનું પૂજન કરવું. ત્યાર પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રને ગૃહકાર્ય સોંપી દઈ, વાનપ્રસ્થ ગ્રહણ કરી, પવિત્ર સ્થળમાં તેણે ફરવું. કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કરી તેણે સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવી. કક્ષા તથા ઉપસ્થનાં લોમો તેણે કાઢી નાખવાં નહિ. તેણે ભિક્ષાવડે પોતાના દેહનો નિર્વાહ કરવો તથા સર્વદા આત્મચિંતન કરવું. કૌપીન, આચ્છાદન, શીકું, ગરણું, પાદત્રાણ, ટાઢને અટકાવનારી ધાબળી, કૌપીન તથા આચ્છાદનનો પરમહંસે ત્યાગ કરવો. વિશાળ નદીના તટપર અથવા તો દેવમંદિરમાં તેણે શયન કરવું સુખ કે દુઃખવડે શરીરને અત્યંત તપાવવું નહિ. પોતાના શરીરને તેણે સ્નાનપાનાદિવડે પવિત્ર કરવું કોઇ તેની સ્તુતિ કરે તો તેનાપર તેણે સંતુષ્ટ થવું નહિ. તેમ જ જો કોઈ નિંદા કરે તો તેથી તેને શાપ આપવો નહિ. પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ આ સર્વમાં અજર, અક્ષય તથા અવ્યયરૂપ બ્રહ્મ રહેલ છે તેને હું પ્રાપ્ત થયો છું, એમ તેણે ધારવું. જેમ સમુદ્રને વિષે મોજાંઓ રહેલ છે, તેમ અખંડ સાગરરૂપ બ્રહ્મમાં વિશ્વરૂપી મોજાઓ રહેલ છે.

સાવિત્રી ઉપનિષદ (સાર)

સાવિત્રીની સ્તુતિ

અગ્નિ, સવિતા તથા પૃથ્વી સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં અગ્નિ છે ત્યાં પૃથ્વી રહેલી છે તથા પૃથ્વી ભાગ છે ત્યાં અગ્નિ અર્થાત્ તેજ રહેલ છે. વરૂણ, સવિતા તથા જળ સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યા વરૂણ છે ત્યાં જળ છે, તેમ જ જ્યા જળ છે ત્યા વરૂણ છે. વાયુ, સવિતા તથા આકાશ સાવિત્રીરૂપે છે જ્યા વાયુ છે ત્યા આકાશ છે તથા જ્યાં આકાશ ત્યા વાયુ છે યજ્ઞ, સવિતા તથા વેદો સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં યજ્ઞ છે ત્યા વેદો છે તેમ જ જ્યાં વેદો છે ત્યા યજ્ઞ છે. આદિત્ય, સવિતા તથા સ્વર્ગ સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં આદિત્ય છે ત્યાં સ્વર્ગ છે તેમ જ જ્યા સ્વર્ગ છે ત્યા આદિત્ય છે. ૐ भू तत्सवितुर्वरेण्य આ આદિત્યનો પ્રથમ પાદ છે. भुवो भर्गोदेवस्य धीमहि એ આદિત્યનો દ્વિતીયપાદ છે તથા स्वर्धियो यो न: प्रचोदयात् એ આદિત્યનો તૃતીય પાદ છે. જે આ સાવિત્રીને જાણે છે, તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી.

પાશુપત બ્રહ્મ ઉપનિષદ્ (સાર)

પશુપતિની સ્તુતિ

શ્રી પશુપતિ ભગવાન્ સર્વ સ્થાવરજંગમ વસ્તુના સાક્ષીરૂપે છે. તે જ્યારે પ્રેરણા કરે છે ત્યારે મન અમુક વિષયમાં પરોવાય છે, પ્રાણ વિષયની ચેષ્ટા કરે છે, ચક્ષુ રૂપને જૂવે છે, શ્રોત્ર શબ્દ શ્રવણ કરે છે, વાણી ઉચ્ચાર કરે છે. તે જ પ્રમાણે બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો તેની પ્રેરણાથીા પોતપોતાના વિષયો બજાવે છે. માયાવિશિષ્ટ પરમાત્મા સર્વના પ્રેરક બને છે. માયાથી રહિત તે કેવળ દ્રષ્ટારૂપે છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી માયાના બે ભાગ થાય છે:–વિદ્યા તથા અવિદ્યા. પણ તત્ત્વ દૃષ્ટિવડે તે વિભાગો નથી. પરમાર્થ દૃષ્ટિવડે તો કેવળ તત્ત્વ છે. સર્વનો બ્રહ્મરૂપે ભાસ થવાથી દુઃખાદિ દ્વંદ્વોનો અભાવ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાની જગતને તેમ જ જીવાદિને જૂવે છે, છતાં તે સર્વને કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ જૂવે છે. તેને સર્વ વસ્તુ આત્મારૂપ હોય છે. બ્રહ્મને વિષે સર્વનો આશ્રય છે. તેને વિષે ઉપમાનો, મન તથા વાણીનો, દશ્યપણાનો, ગ્રાહ્યપણાનો, જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો તેમજ કર્મેન્દ્રિયોનો અભાવ છે. તે નિત્યરૂપે, વ્યાપકરૂપે, સૂક્ષ્મરૂપે તથા વિકારથી રહિત રૂપે છે. જે સર્વને પોતાના આત્મારૂપે કરી જૂવે છે તે મુક્ત થાય છે. સત્ય, તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા ઉપનિષદ્ આદિથી આ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. દોષથી રહિત એવો અધિકારી પરમાર્થિક સ્વરૂપ જોવા શક્તિમાન્ થાય છે. બીજું કોઈ પરમાર્થિક સ્વરૂપ જોવા શક્તિમાન્ થતો નથી. જ્યારે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે પરમાર્થજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા સર્વ પ્રકારના આસંગરૂપી બંધનની નિવૃત્તિ થાય છે.

પરબ્રહ્મ ઉપનિષદ્ (સાર)

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ

મોક્ષની ઇચ્છાવાળાને શિખા તથા યજ્ઞોપવીત બાહ્યરૂપે ધારણ કરવાની જરૂર નથી. ગૃહસ્થે જ બાહ્ય શિખા તથા યજ્ઞોપવીત રાખવાં. જીવનાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ તથા કૂટસ્થ એવાં ચાર શરીરો છે, તેમ જ જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ તથા તુરીયા એવી ચાર અવસ્થાઓ છે. આ જ કારણથી ઉપવીતનું સૂત્ર ચાર આંગળાપર વિંટવામાં આવે છે તથા દરેક મનુષ્યનું શરીર પોતાના છન્નુ આંગળ

સાવિત્રી ઉપનિષદ (સાર)

સાવિત્રીની સ્તુતિ

અગ્નિ, સવિતા તથા પૃથ્વી સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં અગ્નિ છે ત્યાં પૃથ્વી રહેલી છે તથા પૃથ્વી ભાગ છે ત્યાં અગ્નિ અર્થાત્ તેજ રહેલ છે. વરૂણ, સવિતા તથા જળ સાવિત્રીરૂપે છે. જયાં વરૂણ છે ત્યાં જળ છે, તેમ જ જ્યાં જળ છે ત્યાં વરૂણ છે. વાયુ, સવિતા તથા આકાશ સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં વાયુ છે ત્યાં આકાશ છે તથા જ્યાં આકાશ ત્યાં વાયુ છે. યજ્ઞ, સવિતા તથા વેદો સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં યજ્ઞ છે ત્યાં વેદો છે તેમ જ જ્યાં વેદો છે ત્યાં યજ્ઞ છે. આદિત્ય, સવિતા તથા સ્વર્ગ સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં આદિત્ય છે ત્યાં સ્વર્ગ છે તેમ જ જ્યાં સ્વર્ગ છે ત્યાં આદિત્ય છે. ૐ भूःतत्सवितुर्वरेण्यं આ આદિત્યનો પ્રથમ પાદ છે. भुवो भर्गोदेवस्य धीमहि એ આદિત્યનો દ્વિતીયપાદ છે તથા स्वर्धियो यो नः प्रचोदयात् એ આદિત્યનો તૃતીય પાદ છે. જે આ સાવિત્રીને જાણે છે, તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી.

આત્મા ઉપનિષદ (સાર)

આત્મનિરૂપણ

આત્મા ત્રણ પ્રકારનો છેઃ બ્રહ્માત્મા, અંતરાત્મા તથા પરમાત્મા. બ્રહ્માત્માઃ—દશ ઇન્દ્રિયોનો ગોલકવાયુ, ત્વચા રક્ત, માંસાદિથી યુક્ત, તેમ જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયવાળું જે શરીર તે. અંતરાત્માઃ— દશ ઈન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, ચાર અંતઃકરણ આ સર્વની સાથે એકપણાને પામેલ જે જીવાત્મા તે. આ જીવાત્મા શુભાશુભ કર્મના ભોક્તા રૂપે છે. અવિનાશી ચૈતન્ય પરમાત્મારૂપે કહેવાય છે. આ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિના યોગવડે થાય છે. પરબ્રહ્મ-અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે, જન્મ, મૃત્યુ તથા જરાદિથી રહિતરૂપે, કંપદાહાદિના અભાવરૂપે તથા ગુણરહિતરૂપે છે. તે દ્રષ્ટારૂપે, સોળ કળાથી રહિતરૂપે, અહંકારથી રહિતરૂપે, સર્વવ્યાપી, નિષ્ક્રિય તથા સંસ્કારરહિત છે.

પાશુપત બ્રહ્મ ઉપનિષદ્ (સાર)

પશુપતિની સ્તુતિ

શ્રી પશુપતિ ભગવાન્ સર્વ સ્થાવરજંગમ વસ્તુના સાક્ષીરૂપે છે. તે જ્યારે પ્રેરણા કરે છે ત્યારે મન અમુક વિષયમાં પરોવાય છે, પ્રાણ વિષયની ચેષ્ટા કરે છે, ચક્ષુ રૂપને જૂવે છે, શ્રોત્ર શબ્દ શ્રવણ કરે છે, વાણી ઉચ્ચાર કરે છે. તે જ પ્રમાણે બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો તેની પ્રેરણાથી પોતપોતાના વિષયો બજાવે છે. માયાવિશિષ્ટ પરમાત્મા સર્વના પ્રેરક બને છે. માયાથી રહિત તે કેવળ દ્રષ્ટારૂપે છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી માયાના બે ભાગ થાય છે—વિદ્યા તથા અવિદ્યા. પણ તત્ત્વ દૃષ્ટિવડે તે વિભાગો નથી. પરમાર્થ દૃષ્ટિવડે તો કેવળ તત્ત્વ છે. સર્વનો બ્રહ્મરૂપે ભાસ થવાથી દુ:ખાદિ દ્વંદ્વોનો અભાવ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાની જગતને તેમ જ જીવાદિને જૂવે છે, છતાં તે સર્વને કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ જૂવે છે. તેને સર્વ વસ્તુ આત્મારૂપ હોય છે. બ્રહ્મને વિષે સર્વનો આશ્રય છે. તેને વિષે ઉપમાનો, મન તથા વાણીનો, દશ્યપણાનો, ગ્રાહ્યપણાનો, જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો તેમજ કર્મેન્દ્રિયોનો અભાવ છે. તે નિત્યરૂપે, વ્યાપકરૂપે, સૂક્ષ્મરૂપે તથા વિકારથી રહિત રૂપે છે. જે સર્વને પોતાના આત્મારૂપે કરી જૂવે છે તે મુક્ત થાય છે. સત્ય, તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા ઉપનિષદ્ આદિથી આ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. દોષથી રહિત એવો અધિકારી પરમાર્થિક સ્વરૂપ જોવા શક્તિમાન્ થાય છે. બીજું કોઈ પરમાર્થિક સ્વરૂપ જોવા શક્તિમાન્ થતો નથી જ્યારે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે પરમાર્થજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા સર્વ પ્રકારના આસંગરૂપી બંધનની નિવૃત્તિ થાય છે.

પરબ્રહ્મ ઉપનિષદ્ (સાર)

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ

મોક્ષની ઇચ્છાવાળાને શિખા તથા યજ્ઞોપવીત બાહ્યરૂપે ધારણ કરવાની જરૂર નથી. ગૃહસ્થે જ બાહ્ય શિખા તથા યજ્ઞોપવીત રાખવાં. જીવનાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ તથા કૂટસ્થ એવાં ચાર શરીરો છે, તેમ જ જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ તથા તુરીયા એવી ચાર અવસ્થાઓ છે. આ જ કારણથી ઉપવીતનું સૂત્ર ચાર આંગળપર વિંટવામાં આવે છે તથા દરેક મનુષ્યનું શરીર પોતાના છન્નુ આંગળ

જેટલું ઉચું હોવાથી સૂત્રને છન્નુ વાર વિંટાળવામાં આવે છે. આ જનોઇના છેડાને સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિના સ્વરૂપે કરી એકત્ર કરવું. ત્યાર પછી તેને ત્રેવડું કરવું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશ્વરપણાનું તેને અનુસંધાન કરવું તેને અદ્વૈતરૂપી ગ્રંથિ વાળવી તથા તે નાભિથી બ્રહ્મરંધ્રપર્યંત લાંબું રાખવું તથા તે ડાબા ખભાથી કંઠના અંતપર્યંત ધારણ કરવું. આ ગૃહસ્થને માટે છે. સંન્યાસીએ તો બ્રહ્મરૂપી સૂત્ર તથા શિખાને ધારણ કરવાં. જે સૂત્રરૂપી બ્રહ્મને ઓળખે છે તે ખરો મુમુક્ષુ છે. જેને જ્ઞાનરૂપી શિખા છે તે ખરો શિખાવાળો છે. મસ્તકપર કેશ રાખવા, તે ખરી શિખાવાળો નથી. જેને જ્ઞાનરૂપી ઉપવીત છે તે જ ખરો બ્રાહ્મણ છે, પણ જાતિથી જે બ્રાહ્મણ છે તે ખરો બ્રાહ્મણ નથી.

અવધૂત ઉપનિષત્ (સાર)

સાંકૃતિક તથા દત્તાત્રેયનો સંવાદ

સાંકૃતિક નામના ઋષિ ભગવાન્ દત્તાત્રેયની સમીપ જઇ તેને પૂછવા લાગ્યા:-હે ભગવન્! અવધૂત કેવો હોય છે? તેની સ્થિતિ કેવી હોય છે? અવધૂતનું સ્વરૂપ શું? તેનું ચલણ કેવું હોય છે? પરમ કારુણિક ભગવાન્ દત્તાત્રેય કહેવા લાગ્યા કે, અક્ષરથી, શ્રેષ્ઠપણાથી, ત્યાગ કરેલા સંસારરૂપ બંધનથી તથા '**तत्त्वमस्या**'દિ લક્ષણવડે અવધૂત કહેવાય છે. જેણે વર્ણાશ્રમધર્મનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તથા જેણે આત્મામાં સ્થિતિ કરી છે, તે અનિવર્ણાશ્રમી યોગી અવધૂત કહેવાય છે. કર્મ, પ્રજા કે ધનવડે અમૃતતત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ કેવળ સંન્યાસવડે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સ્વેચ્છાનુસાર ભમે છે. તેણે વસ્ત્ર પહેરેલું હોય કે વસ્ત્રથી રહિત પણ હોય છે. તેઓને ધર્મ કે અધર્મ કોઈ હોતા નથી. તે મૂઢની માફક આસક્ત થતો નથી. જેમ સૂર્ય સર્વ રસોને ભોગવે છે તથા જેમ અગ્નિ સર્વનું ભક્ષણ કરનાર છે, તે પ્રમાણે યોગી વિષયોને ભોગવે છે, પણ તે શુદ્ધ હોવાથી પુણ્ય કે પાપવડે લિપ્ત થતો નથી જે અધિકારી હોય, તેઓ શાસ્ત્ર તથા વેદને ભણો પણ હું તો અપ્રિય હોવાથી મને તેનો અધિકાર નથી નિદ્રા, ભિક્ષા, સ્નાન, શૌચની તેને ઇચ્છા હોતી નથી તથા તે આ સઘળું કરતો નથી. જોનારાઓ મારા સંબંધી ગમે તે કલ્પના કરો, પણ અન્યની કલ્પનાથી મને થવાનું હતું, એમ અવધૂત માને છે. અન્યથી આરોપણ કરાયલા

સંસારના ધર્મને હું ભજતો નથી તેથી, જેમ ચણોઠીના ઢગલામાં કોઇ અગ્નિ નાંખે તો તે ચણોઠીનો ઢગલો જ બળશે પણ બીજું કશું બળશે નહિ, તેમ તે સંસારધર્મો મને બાધ કરતા નથી. જેઓને તત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોય તે ભલે શ્રવણ કરે, પણ હું તત્ત્વનો જ્ઞાતા હોવાથી મારે સાંભળવાની શી જરૂર છે ? સંશયયુક્ત હોય તે મનન કરો, પણ હું સંશયથી રહિત છું, માટે મારે મનની જરૂર નથી. વિપર્યયયુક્ત ભલે નિદિધ્યાસન કરે, પણ હું વિપર્યયથી રહિત હોવાથી મારે નિદિધ્યાસનની જરૂર નથી. હું મનુષ્યરૂપ છું, આ રીતનો વ્યવહાર ભ્રાંતિ વિના લાંબા સમયની વાસનાવડે કલ્પવામાં આવે છે. પણ જ્યારે પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થાય છે ત્યારે આ વ્યવહાર નિવૃત્ત થાય છે. કર્મનો ક્ષય થવા છતાં તે પોતે સેંકડો ધ્યાન કરવા છતાં શાંતિ પામતો નથી. અરિષ્ટ વ્યવહાર ઓછો થવાની ઇચ્છાવાળાએ ધ્યાન કરવું. પણ નિમિત કર્મવ્યવહારને જો મારો હોવાથી મારે ધ્યાનની શી જરૂર છે ? હું વિશેષ રહિત હોવાથી મને સમાધિ નથી. જે મન વિકારી હોય, તેને વિક્ષેપ તથા સમાધિ છે. પણ હું જો નિત્યાનુભવરૂપ હોઉં તો મારે પછી શું પૃથક્ અનુભવ રહ્યો છે ? હું કર્તાપણાથી તથા આસંગથી રહિત છું, જેણે લૌકિક કે શાસ્ત્રીય વ્યવહાર જે કાંઇ આરંભેલ હોય તેને તે પ્રાપ્ત થાઓ. હું જો શાસ્ત્રીય માર્ગવડે વર્તું તો તેમાં પણ મને શી હાનિ છે ? મારૂં શરીર દેવાર્ચન, સ્નાન તથા શૌચાદિમાં વર્તો. મારી વાણી પ્રણવનો જપ કરો અથવા ઉપનિષદનું અધ્યયન કરો. મારી બુદ્ધિ વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવામાં લાગો અથવા તેનો બ્રહ્માંડમાં લય થાઓ. હું કે સાક્ષીરૂપે છું, તે કાંઇ કરતો નથી, તેમ કાંઈ પણ કરાવતો નથી. હું નિત્ય સ્વાત્માનો અનુભવ કરૂં છું. મને બ્રહ્માનંદ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. હું સાંસારિક દુઃખને જોતો નથી. મારૂં પોતાનું અજ્ઞાન કોઈ સ્થળે નાશી ગયું છે. મારે કાંઇ પણ કર્તવ્ય રહેલ નથી. મારી તૃપ્તિને આ લોકમાં હું કોની ઉપમા આપી શકું ? મારૂં પુણ્ય ફલયુક્ત થયું છે. હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું. જ્ઞાન, સુખ, શાસ્ત્ર તથા ગુરૂ સર્વે આશ્ચર્યરૂપ છે. આનુ જે અધ્યયન કરે છે, તે કૃતકૃત્ય થાય છે.

ત્રિપુર તાપિની ઉપનિષદ્ (સાર)

ત્રિપુરાશક્તિનું નિરૂપણ

ત્રણ પુટને વિષે રહેનારી જે ચિત્શક્તિ છે તે ત્રિપુરા કહેવાય

છે. આ ત્રિપુરા નામની શક્તિ ચિતરૂપે, મહાકુંડલિની રૂપે તેમ જ ત્રિકુટા આદિ અનેક નામોથી ઓળખાય છે. આ શક્તિની ઉપાસના કરવાથી મનુષ્ય કૃતકૃત્ય થાય છે. મન બે પ્રકારનાં છેઃ—શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ. કામનાયુક્ત મનને અશુદ્ધ કહેવામાં આવે છે તથા કામનારી રહિત મનને શુદ્ધ કહેવામાં આવે છે. મન એ જ મનુષ્યના બંધ તથા મોક્ષનુ કારણુ છે. જ્યારે મન વિષયાનુરાગવાળું હોય છે ત્યારે તે બંધનને પમાડે છે પણ વિષયથી રહિત મન જ્યારે બને છે ત્યારે તે મોક્ષના કારણરૂપ થઇ પડે છે. બ્રહ્મ કે જે નિરવય, નિરંજન તથા નિર્વિકારરૂપે છે તે રૂપે જ હું છુ, એમ જાણુનારો પુરૂષ બ્રહ્મને પામે છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન તેમ જ સુષુપ્તિમાં માળાના સૂત્રની માફક એક જ આત્મા પરોવાયલો છે. જેમ સૂત્ર માળાથી ભિન્ન છે તેમ આત્મા આ અવસ્થાઓથી ભિન્ન છે. આ આત્માને ઓળખવાથી મનુષ્યને પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેવી રીતે જૂદા જૂદા રંગવાળી ગાયોનાં દૂધ એક સરખાં જ છે, તે જ પ્રમાણે દરેક વસ્તુમાં બ્રહ્મ એક જ સરખો ઓતપ્રોત રહેલ છે, એમ જે જૂવે છે તે જ જ્ઞાની છે. જેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે તેણે પરમ પદરૂપ તથા શાંત એવા બ્રહ્મરૂપે હું પોતેજ છું, એ રીતનો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરવો. જે એક તથા તુરીયરૂપ પરબ્રહ્મને જાણે છે, તેનો પરમાકાશ વિષે લય થાય છે.

દેવી ઉપનિષદ (સાર)

દુર્ગાદેવીની સ્તુતિ

માહેશ્વરી પાસે આવી સર્વ દેવો કહેવા લાગ્યા—આપ કોણ છો ? આ રીતનો પ્રશ્ન સાંભળી મહાદેવી કહેવા લાગ્યાં—હું જ બ્રહ્મસ્વરૂપિણી છું. મારામાં સર્વ જગત્ રહેલું છે. હું સર્વરૂપે તથા સર્વને ધારણ કરવાવાળી છું દેવો દેવી ભગવતીની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા;—આપ શિવારૂપે, દુર્ગારૂપે, અજ્ઞાનને ટાળનારરૂપે, કાળરાત્રીરૂપે, વૈષ્ણવીરૂપે, સ્કંદનાં માતારૂપે તથા સરસ્વતી આદિરૂપે છો. આપ અમોને સારા માર્ગ પ્રતિ પ્રેરો. આપ મહા કલેશને શમાવનારાં તથા મહા કારૂણ્યરૂપિણી છો. આપને દુર્ગા કહેવામાં આવે છે, કારણ આપનાથી કાંઈ પણ પર નથી વળી આપ સર્વ દુરાચારનો

નાશ કરનારાં તથા સંસારરૂપી સમુદ્રને તારનારાં છો. આપને અમો વારંવાર નમન કરીએ છીએ.

ત્રિપુરા ઉપનિષદ્ (સાર)

શક્તિનિરૂપણ

પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગલોકરૂપ ત્રણ પુરને વિષે અથવા તો સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ ત્રણ શરીરોમાં ચિતરૂપી જે શક્તિ રહેલ છે, તે ત્રિપુરા નામે પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે અંતઃકરણના મલાદિ દોષોનો, કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનવડે નાશ થાય છે ત્યારે આ ચિત્શક્તિનો અનુભવ થાય છે. આ વિશ્વરૂપ માતાના અનુગ્રહવડે પુરૂષને મોક્ષનો લાભ થાય છે.

કઠરુદ્ર ઉપનિષદ (સાર)

દેવો તથા પ્રજાપતિનો સંવાદ

દેવો ભગવાન્ પ્રજાપતિને કહેવા લાગ્યાં, 'હે ભગવન્! અમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો.' પ્રજાપતિએ કહ્યું; બ્રહ્મદીક્ષા ગ્રહણ કરનારાએ શિખા, કેશ તથા યજ્ઞોપવીતનો ત્યાગ કરવો પુત્રને જોઇ તેને કહેવું કે, તું સ્વાહા, સ્વધા, ધાતા, વિધાતા, ત્વષ્ટા તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે. પુત્રે કહેવું કે, હું બ્રહ્મા, યજ્ઞ, વષટ્કાર, ૐકાર, સ્વાહા, સ્વધા, ધાતા, વિધાતા, ત્વષ્ટા તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છું. સંન્યસ્ત લેતી વખતે પુત્રાદિકાએ વિયોગથી આંસુ પાડવા નહી અને આંસુ પાડે તો પ્રજાનો વિચ્છેદ થાય બ્રહ્મચારી એવા પુત્રે પ્રથમ વેદનું અધ્યયન કરી પછી સ્ત્રીને પરણી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી પુત્રાદિને ઉત્પન્ન કરવા યથાશક્તિ યજ્ઞનારાયણનું પૂજન કર્યા પછી ગુરૂની તથા બાંધવોની આજ્ઞા લઈ સંન્યાસ ધારણ કરવો. પ્રથમ તેણે અરણ્યમાં જવું. ત્યાં બાર દિવસસુધી દૂધવડે અગ્નિમાં હોમ કરવો. પછી બારમી રાત્રીના છેડે વૈશ્વાનર, પ્રજાપતિ તથા વિષ્ણુને ઉદ્દેશી તેણે હોમ કરવો. અગ્નિહોત્રસમયે ખપમાં આવતાં લાકડાંના કાષ્ઠનો અગ્નિમાં હોમ દેવો. તેણે મૃણ્મય પાત્રોનો જળમાં હોમ કરવો તથા ધાતુનાં જે પાત્રો હોય તે ગુરૂને આપી દેવાં. તેણે અગ્નિનું પોતાના શરીરમાં સમારોપણ કરવું. શિખા સહિત કેશોને જળમાં નાખી દઈ યજ્ઞોપવીતનો જળમાં ત્યાગ કરવો. ત્યારપછી અનશન, જલપ્રવેશ, અગ્નિપ્રવેશ અથવા તો ઉત્તર દિશા તરફ તેણે પ્રયાણ કરવું જોઇએ અથવા તો જ્ઞાની જનોના

આશ્રમપ્રતિ જવું જોઇએ. તેણે સર્વ અગ્નિ આદિના મંત્રનો ત્યાગ કરી અધ્યાત્મ મંત્રનો પાઠ કરવો જોઇએ. સર્વ જીવનું કલ્યાણ થાઓ એમ કહી આત્માનું અનન્યરૂપે ધ્યાન કરવું. પછી હાથ ઉંચા રાખી તેણે ગમે ત્યાં પૃથ્વીપર ભટકવું. તેણે ભિક્ષાપર શરીરનો નિર્વાહ કરવો. તેણે વિશાળ નદીના તટપર શયન કરવું અથવા દેવમંદીરમાં શયન કરવું. અત્યંત સુખ કે દુ:ખવડે તેણે પોતાના શરીરને તપાવવું નહિ. કોઇ તેની સ્તુતિ કરે તો પણ સંતુષ્ટ થવું નહિ, તેમ કોઈ નિંદા કરે તો તેને શાપ આપવો નહિ તેણે સર્વદા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઇએ. જગતના સાક્ષીરૂપ, સર્વના આત્મારૂપ તથા નિર્મળ આકૃતિવાળા, સર્વ ભૂતમાત્રના આધારરૂપ તથા પ્રજ્ઞાનઘન લક્ષણવાળા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્મવડે, પ્રજાવડે અથવા અન્ય કોઈ પણ ઉપાયવડે થતો નથી, પણ કેવળ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી જ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. પ્રત્યક્ આત્મારૂપ તથા અજ્ઞાન માયાશક્તિના સાક્ષીરૂપ બ્રહ્મને, હું બ્રહ્મરૂપે છું એમ જાણવાથી પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈ રહે છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ તથા પૃથ્વી આ પંચીકૃત ભૂતો ઈશ્વરમાંથી ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થયાં છે. આ ભૂતોવડે પરમાત્માએ બ્રહ્માંડને રચ્યું છે તથા તે બ્રહ્માંડના મધ્યલોકમાં દેવ, દાનવ, યક્ષ, કિન્નર, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી પોતપોતાના કર્માનુસાર દેહ ધારણ કરે છે. હાડકાં, સ્નાયુ આદિરૂપે દેહીઓનું શરીર ભાસે છે. આ શરીર અન્નમય કોશરૂપે છે. તેની અંદર પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય કોશ રહેલા છે. આનંદમય કોશનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે. જો જરા પણ મનુષ્ય આમાં અંતર જાણે છે, તો તેને ભય પ્રાપ્ત થાય થાય છે, એમાં સંશય નથી કોઈ પણ નિમિત્તનો આશ્રય કરી શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે. બ્રહ્મમાં નિમિત્તનો અભાવ હોવાથી તેમાંથી વાણીની નિવૃત્તિ થાય છે. નિર્વિશેષ તથા પરાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં શબ્દની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે હોય ? માટે તેને મન કરતાં પણ સૂક્ષ્મ તથા ... વ્યાપકરૂપે જાણવું. જે બ્રહ્મથી શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ તથા શ્રોત્રિ... ...આનંદ છે, તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા કર્મેન્દ્રિયો સ... દૂષણમાત્રથી રહિત, નિર્ગુણ તથા સતચિદ્ઘન ... આત્મારૂપે થાય છે, તે કોઇથી ભય પામતો ... આ પ્રમાણે જાણે છે, તે મારાં કે ... પામતો નથી. તપ્યતાપકરૂપે પ્રકાશતું

વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી પ્રસક્ આત્મારૂપે ભાસે છે. શુદ્ધ, ઈશ્વર-ચૈતન્ય, જીવ-ચૈતન્ય, પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય તથા ફળ આ ભેદ વ્યવહારને લઈ છે. માયારૂપ ઉપાધિથી જે મુક્ત, તે શુદ્ધ કહેવાય છે. માયાના સંબંધથી ઈશ્વર કહેવાય છે. અવિદ્યાને વશ થવાથી જીવ કહેવાય છે. અંતઃકરણના સંબંધથી પ્રમાતા કહેવાય છે. વૃત્તિના સંબંધથી પ્રમાણ કહેવાય છે. અજ્ઞાત ચૈતન્ય પ્રમેય કહેવાય છે તથા જ્ઞાત ચૈતન્ય ફળ કહેવાય છે. અધિકારી પોતાના આત્માને સર્વે ઉપાધિથી મુક્ત માને છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સર્વે વેદાંતના સિદ્ધાંતનો સાર એ છે કે, પોતે જ મરે છે, પોતે જ જન્મે છે તથા પોતે જ અવશેષરૂપે રહે છે.

ભાવના ઉપનિષદ્ (સાર)

ભાવનાનું નિરૂપણ

મનુષ્યે જ્ઞાતાની હોતારૂપે, જ્ઞાનની અગ્નિરૂપે તથા જ્ઞેયની હવિષરૂપે ભાવના કરવી જોઈએ. આ ત્રણે એકરૂપે છે, એ પ્રમાણે ભાવના કરવાથી શ્રી ચક્રનું પૂજન થાય છે. ઇડા, પિંગલા તથા સુષુમ્ણા આદિ અનેક નાડીઓ છે. પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, તથા સમાન આ રીતે પાંચ પ્રકારના પ્રાણવાયુઓ છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ આ રીતે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો છે. મનુષ્યે ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, તાંબૂલ, પ્રદક્ષિણા તથા નમસ્કારની નીચે પ્રમાણે ભાવના કરવી. સચ્ચિદાનંદનું પરિપૂર્ણ સ્મરણ કરવું, તે રૂપી ગંધ ચઢાવવો. સમસ્ત વિષયોનું મનની સ્થિરતાવડે અનુસંધાન કરવું તેરૂપી પુષ્પ ચઢાવવું. સર્વે વિષયોનો પરમાત્મારૂપે સ્વીકાર કરવો તે રૂપી ધૂપની ભાવના કરવી સત્ તથા ચિતરૂપી દીપ તથા દ્વૈતના અભાવરૂપી નૈવેદ્ય, ત્રણ અવસ્થાને એક કરવારરૂપી તાંબૂલ, મૂલાધારથી બ્રહ્મરંધ્રપર્યંત તથા બ્રહ્મરંધ્રથી મૂલાધારપર્યંત પ્રાણાત્માને લઈ જવો, તે રૂપી પ્રદક્ષિણા. તથા તુરીયાવસ્થારૂપ બ્રહ્મને નમસ્કાર તે રૂપી પુષ્પાંજલિની ભાવના કરવી. આ રીતે ભાવના કરવાથી મનુષ્ય જ્ઞાની બને છે.

રુદ્રહૃદય ઉપનિષદ્ (સાર)

રુદ્રભગવાનની સ્તુતિ

સર્વે દેવતાઓ રુદ્ર ભગવાનરૂપ છે, તેમજ રુદ્ર ભગવાન રૂ

દેવતાઓરૂપે છે. તેમના દક્ષિણ પાર્શ્વરૂપે સૂર્ય, બ્રહ્મા તથા ત્રણ અગ્નિ છે તથા વામ પાર્શ્વરૂપે દેવી, વિષ્ણુ તથા ચંદ્રમા છે. વળી ઉમાદેવી વિષ્ણુરૂપે તથા વિષ્ણુ ચંદ્રમારૂપે છે. ગોવિંદને નમસ્કાર કરવા તે શંકરને નમસ્કાર કરવા સમાન છે. જે મનુષ્ય હરિનું ભક્તિથી પૂજન કરે છે, તેણે રુદ્રનું પૂજન કર્યા બરાબર છે. જે શંકર ભગવાનનો દ્વેષ કરે છે તેણે વિષ્ણુનો દ્વેષ કર્યા બરાબર છે. જે શ્રી શંકર ભગવાનને ઓળખતો નથી, તેણે વિષ્ણુને પણ ઓળખ્યા નથી, એમ જાણવું. રુદ્ર જ બ્રહ્મારૂપ તથા બ્રહ્મા અગ્નિરૂપે છે. સર્વ મનુષ્યો પુરૂષરૂપે તથા મહેશ્વરરૂપે છે તથા સર્વ સ્ત્રીઓ પ્રકૃતિરૂપે અર્થાત્ ઉમારૂપે છે. આવાં પુરૂષ તથા પ્રકૃતિરૂપ મહેશ્વર તથા ઉમાને વારંવાર પ્રણામ છે. આ રુદ્ર ભગવાન્ અદસ્યરૂપે, અગ્રાહ્યરૂપે. અરૂપરૂપે, અનેત્રરૂપે અશ્રોત્રરૂપે, હાથ પગાદિથી રહિત રૂપે, નિત્યરૂપે, વ્યાપકરૂપે, સૂક્ષ્મ તથા અવ્યયરૂપે છે. વિવેકીઓ આ રુદ્રરૂપી બ્રહ્મને પોતાના શુદ્ધ અંતઃકરણવડે જૂવે છે. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સંસારનું દહન કરે છે, પણ કર્મ સંસારનું દહન કરી શકતું નથી. જિજ્ઞાસુએ શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા ગુરુની પાસે સમિત્ હાથમાં લઇ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જવું જોઇએ. જો શિષ્યને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હોય તો ગુરૂએ તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો. જે શિવ અવિદ્યારૂપી બંધનનો નાશ કરનારા છે તથા જે અવિનાશી તથા સત્યરૂપે કહેવાય છે તેનું મુમુક્ષુએ ધ્યાન કરવું જોઈએ. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા આવા રુદ્રને જાણવા શક્તિમાન્ થાય છે. જે આ બ્રહ્મને જાણે છે; તે જ બ્રહ્મરૂપે થઈ શકે છે.

યોગકુંડલી ઉપનિષદ્ (સાર)

યોગ નિરૂપણ.

વાસના તથા પ્રાણવાયુ એમ ચિત્તના બે હેતુઓ છે. આ એમાંથી એકનો નાશ થવાથી બેઉનો નાશ થાય છે. યોગીએ પ્રથમ પ્રાણવાયુ ઉપર જય મેળવવો. આ જય મિતાહાર, આસન તથા શક્તિચાલન આ ત્રણ ઉપાયવડે થાય છે. મિતાહાર એટલે સ્નિગ્ધ તથા મધુર આહાર પોણભાગ જેટલો લેવો. મુખ્ય આસન બે પ્રકારનાં છેઃ—પદ્માસન તથા વજ્રાસન. બેઉ પગની પાટલીઓ બેઉ ઉરૂ ઉપર રાખી સરળ બેસવું તેને પદ્માસન કહે છે. ડાબા પગની પાની કાંધની નીચે રાખવી તથા જમણા પગની પાની તેના ઉપર રાખવી તેમ જ ડોક, માથું તથા ધડને સમાન રાખવાં. આને વજ્રાસન કહે

છે. કુંડલીરૂપી શક્તિને પોતાના સ્થાનમાંથી ભ્રકુટીના મધ્યભાગમાં લાવવી, તેને શક્તિચાલન કહે છે. જ્યારે પ્રાણવાયુ ઇડા નામની નાડીમા વહેતો હોય ત્યારે મનુષ્યે પદ્માસન વાળી બેસવું ત્યાર પછી ઇડાને સુષુમ્ણામાં ખેંચવી. આમ કરવાથી કુંડલી સુષુમ્ણાને વિષે જાય છે. પેટને ખેંચવાથી તથા કંઠનો સંકોચ કરવાથી પ્રાણવાયુ સુષુમ્ણા નાડીમાં જવા લાગે છે. આ ક્રિયા કરવાથી ઉદરના રોગનો નાશ થાય છે. પ્રાણવાયુને રોકવો, તેને કુંભક કહે છે. પવિત્ર, નિર્જન તથા સરખા આસનપર પદ્માસન વાળી પિંગલા નાડી દ્વારા વાયુને ધીરે ધીરે અંદર ખેંચવો, તેને કુંભક કહે છે. પછી ઇડાવડે રેચક કરવો રેચકવડે વાતદોષ તથા કૃમિદોષ નાશ પામે છે. આ રીતે સૂર્ય નાડીવડે પૂરક તથા રેચક કર્યા કરવો. પછી જ્યારે શ્રમ જણાય ત્યારે પૂરક કર્યા પછી કુંભક કરવો. ત્યાર પછી પૂરક કરી, કુંભક કરવો તથા સૂર્યાદિ નાડીવડે રેચક કરવો કનિષ્ઠ પ્રાણાયામને લીધે પરસેવો, મધ્યમ પ્રાણાયામથી કંપ તથા ઉત્તમ પ્રાણાયામ કરવાથી વાયુ બ્રહ્મરંધ્રમાં જઇ શકે છે બાર પ્રાણાયામથી પ્રત્યાહાર, બાર પ્રત્યાહારથી ધારણા, બાર ધારણાથી ધ્યાન તથા બાર ધ્યાનવડે સમાધિ કહેવાય છે યોગીએ બેસી પદ્માસન વાળી, નાસાના અગ્ર ભાગપર દૃષ્ટિ રાખી, પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો. જો પ્રાણાયામ યોગ્ય થાય છે તો સર્વ રોગનો નાશ થાય છે, પણ અયોગ્ય પ્રાણાયામને લીધે સર્વ રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. પ્રાણાયામના દોષને લીધે હેડકી, ઉધરસ આદિ અનેક રોગો થાય છે. સર્વ ઇંદ્રિયોને પોતે પોતાના વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવી, તેને પ્રત્યાહાર કહે છે.

ભસ્મ જાબાલ ઉપનિષદ (સાર)

ભસ્મનો વિધિ

કોઇ પણ દ્વિજે જ્યાં સુધી ભસ્મ ધારણ ન કરી હોય ત્યાં સુધી હોમ, તર્પણ, ભોજન તેમ જ જળપાન કરવું નહિ. જ્યારે મનુષ્ય મંત્રવડે મંત્રેલી ભસ્મ લલાટપર ધારણ કરે છે ત્યારે તે પવિત્ર થાય છે. લલાટ તેમ જ અન્ય સ્થાન પ્રતિ ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરી રુદ્રાક્ષને ધારણ કરવી. તેમાં મસ્તકપર ચાળીસ, શિખા ઉપર એક અથવા ત્રણ, બેઉ શ્રોત્ર ઉપર બાર, કંઠ ઉપર બત્રીશ, બે હાથપર સોળ સોળ, મણિબંધ પર બાર બાર તથા અંગુઠામાં ૭ ૭ ગ

ક્ષ ધારણ કરવી. ૐ નમઃ શિવાય આ મંત્ર જીવને સંસારસાગરમાંથી તારનાર છે. મહેશ્વર જીવની પરમ ગતિરૂપે છે. મહેશ્વરમાંથી સર્વે ભૂતોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય છે. તેના ભયથી વાયુ વાય છે, સૂર્ય ઉદય પામે છે, અગ્નિ તથા ઇન્દ્ર પોતપોતાનું કામ કરે છે. તે સર્વના અધિષ્ઠાતા તથા પાલકરૂપે છે તે પૃથ્વી જળ તેજાદિ સર્વરૂપે છે. આ પરબ્રહ્મ મહેશ્વર પગ રહિત છતાં ગમન કરવાવાળા, હાથ ન હોવા છતા કર્મ કરવાવાળા, શ્રોત્ર ન છતાં સાંભળવાવાળા તથા ચક્ષુ રહિત છતા સર્વત્ર જોવાવાળા છે. આ પરબ્રહ્મને ઓળખવાથી સંસારના બંધનથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે.

રુદ્રાક્ષ જાબાલ (સાર)

રુદ્રાક્ષમહિમા

રુદ્રના આંખમાંથી જે અશ્રુઓ પડયાં તેમાંથી રુદ્રાક્ષ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થઈ છે રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી તેમ જ રુદ્રાક્ષની માળાવડે જપ કરવાથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે જે રુદ્રાક્ષ આંમળાના ફળ જેવડી હોય, તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જે બોર જેવડી હોય તે મધ્યમ ગણાય છે તથા ચણા જેવડી રુદ્રાક્ષ કનિષ્ઠ ગણાય છે ધોળી રુદ્રાક્ષ બ્રાહ્મણરૂપે, રાતી રુદ્રાક્ષ ક્ષત્રિયરૂપે, પીળી રુદ્રાક્ષ વૈશ્યરૂપે તથા કાળી રુદ્રાક્ષ શુદ્રરૂપે કહેવાય છે. આથી બ્રાહ્મણે શ્વેત, ક્ષત્રિયે રાતી, વૈશ્યે પીળી તથા શૂદ્રે કાળી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવી સમાન, સ્નિગ્ધ, સ્થૂલ તથા કાંટાવાળી રુદ્રાક્ષ શુભ ગણાય છે. રુદ્રાક્ષની માળા રેશમી દોરાથી પરોવી શરીરપર ધારણ કરવી શિખામાં એક, મસ્તકપર ત્રણસો, ગળામા છત્રીસ, બેઉ હાથના મધ્યમા સોળ સોળ, મણિબંધ બારબાર, કાંધપર પાંચસો, તથા જનોઇની માફક એકસો ને આઠ રુદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી એક મુખવાળી રુદ્રાક્ષ બ્રહ્મરૂપે, બે મુખવાળી રુદ્રાક્ષ અર્ધનારીશ્વરરૂપે, ત્રણ મુખવાળો રુદ્રાક્ષ ત્રણ અગ્નિરૂપે, તથા ચાર મુખવાળી રુદ્રાક્ષ બ્રહ્મારૂપે, પાંચ મુખવાળી શિવરૂપે, છ મુખવાળી કાર્તિકેયરૂપે, સાત મુખવાળી ગ્રાનસપત્તિરૂપે, આઠ મુખવાળી વસુઓરૂપે, નવ મુખવાળી નવ શક્તિરૂપે, દશ મુખવાળી શાંતિરૂપે, અગિયાર મુખવાળી સૌભાગ્યની વૃદ્ધિરૂપે તથા બાર મુખવળી રુદ્રાક્ષ મહા વિષ્ણુરૂપ અથવા દ્વાદશ આદિત્યરૂપે છે. તેર મુખવાળી કામદેવરૂપે તથા ચૌદ મુખવાળી વ્યાધિના નાશ કર્તારૂપે છે.

વાળી રુદ્રાક્ષ મહા વિષ્ણુ રૂપ અથવા દ્વાદશ આદિત્યરૂપે છે તેર મુખવાળી કામદેવ રૂપ તથા ચૌદ મુખવાળી વ્યાધિના નાશ કર્તારૂપે છે.

ગણપતિ ઉપનિષદ (સાર)

ગણપતિનિરૂપણ

હે ગણપતિ ! આપ કર્તારૂપ, સર્વને ધારણ કરનારા તથા નાશકર્તારૂપે છો. આપ પરબ્રહ્મરૂપ તથા આત્મારૂપ છો. આપ મારૂં રક્ષણ કરો, શ્રોતાનું રક્ષણ કરો, વક્તાનું રક્ષણ કરો, દાતાનું રક્ષણ કરો, શિષ્યનું રક્ષણ કરો. આપ ચિન્મય, આનંદરૂપ, અદ્વિતીય, સચ્ચિદાનંદ તથા વિજ્ઞાનમય છો. આપનામાંથી આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થાય છે. આપ પૃથ્વી, અપ્ તેજ, વાયુ તથા આકાશરૂપ, ચાર વેદોરૂપ, ત્રણ ગુણથી પર, ત્રણકાળથી પર, ત્રણ શરીરથી પર, મૂલાધારમાં રહેલા તથા ત્રણ શક્તિરૂપ છો. આપનું યોગીઓ સર્વદા ધ્યાન કરે છે. આપ રુદ્ર, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, બ્રહ્મ તથા ત્રણ લોકરૂપ છો. ગકાર આપનું પૂર્વરૂપ, અકાર મધ્યમરૂપ, અનુસ્વાર અન્ત્યરૂપ, બિંદુ ઉત્તરરૂપ, નાદ સંધાનરૂપ તથા સંહિતા સંધિરૂપ, છે. આ ગણેશ વિદ્યા કહેવાય છે. **ॐ गं गणपतये नमः एकदन्ताय विद्महे वक्रतुंडाय धीमहि तन्नोदंति. प्रचोदयात्** આ ગણપતિનો મંત્ર છે. એક દાંતવાળા, ચાર હાથવાળા, પાશ તથા અંકુશને ધારણ કરવાવાળા, અભય તથા વરદ હાથને ધારણ કરવાવાળા, ધ્વજમાં ઉંદર છે જેના એવા, રક્ત, લંબોદર, સુપડાજેવા કાનવાળા, રક્ત વસ્ત્રવાળા, શરીરપર રક્ત ગંધવાળા, રક્ત પુષ્પવડે પૂજવામાં આવતા, ભક્તનાપર દયા કરવાવાળા. જગતના કારણરૂપ, ઉત્તમરૂપ, સૃષ્ટિના આદિ પ્રકટ થયેલા, પ્રકૃતિપુરૂષથી શ્રેષ્ઠ એવા દેવનું જે સદા ધ્યાન કરે છે, તે યોગી તથા યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે દૂર્વાકુરવડે ગણપતિનું યજન કરે છે તે વૈશ્રવણના સરખો થાય છે. જે ધાણીવડે એનું યજન કરે છે તે યશવાળો થાય છે. જે તેનું હજાર મોદકવડે યજન કરે છે, તે ઇચ્છિત ફળને મેળવે છે. સૂર્ય ગ્રહણમાં મહા નદી વિષે અથવા ગણપતિની પ્રતિમા સન્મુખ તેનો જપ કરે છે, તે સિદ્ધ મંત્રવાળો થાય છે તથા મહા પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. તે મહા દોષમાંથી મુક્ત થાય છે. તે સર્વજ્ઞ થાય છે.

શ્રી જાબાલ દર્શન ઉપનિષદ્ (સાર)

દત્તાત્રેય તથા સાંકૃતિનો સંવાદ

આ ઉપનિષદનું બીજુ નામ દર્શનોપનિષદ્ છે. દત્તાત્રેય કૃત નામના મુનિને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપવા લાગ્યા.

આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે:—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ. યમ દશ પ્રકારનો છે. જેમકે અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, દયા, આર્જવ, ક્ષમા, ધૃતિ, મિતાહાર તથા શૌચ. કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન દેવું તે અહિંસા, જેવું જોયું હોય તેવું જ કહેવું તે સત્ય, અન્યની સુવર્ણાદિ વસ્તુ લેતાં મનને રોકવું તે અસ્તેય, મન, વાણી તથા શરીરવડે પારકી સ્ત્રીનો ત્યાગ તેમ જ ઋતુકાળે પોતાની સ્ત્રીનો જે ત્યાગ તે બ્રહ્મચર્ય, મન, વાણી તથા શરીરવડે સર્વ પ્રાણીમાત્રપર દયા રાખવી તે દયા, પુત્ર, મિત્ર તથા શત્રુ આદિ સર્વ તરફ સમભાવ તે આર્જવ, શત્રુએ દુઃખ આપવા છતાં તેનાપર ગુસ્સે ન થવું તે ક્ષમા, જ્ઞાનવડે સંસારનો મોક્ષ છે એવો જે વિચાર તે ધૃતિ, આહારનો ચોથા ભાગ બાકી-રાખી જમવું તે મિતાહાર, તથા દેહને સ્નાનાદિથી તથા માટી આદિથી સાફ કરવો તે બાહ્ય શૌચ તથા હું શુદ્ધરૂપે છું એમ માનવુ તે આંતર શૌચ કહેવાય છે. જે મનુષ્ય આંતર શુદ્ધિનો ત્યાગ કરી કેવળ બાહ્ય શૌચની પાછળ મંડયા રહે છે, તેમણે સુવર્ણને ત્યાગી માટીનું ઢેફું ગ્રહણ કર્યા બરાબર છે. જ્ઞાનરૂપી અમૃતવડે તૃપ્ત થયેલાને કાંઈ પણ કર્તવ્ય હોતું નથી. નિયમ દશ છે જેવા કે તપ, સંતોષ આસ્તિક્ય, દાન, ઈશ્વરપૂજન, સિદ્ધાંતશ્રવણ, હ્રી, મતિ, જપ તથા વ્રત. કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિવડે શરીરનું શોષણ કરવું તે તપ અથવા તો મોક્ષ શું છે તથા મને સંસારની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ શકે તેનો જે વિચાર તે તપ. પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જે કાંઈ મળે તેનાપર સંતુષ્ટ રહેવું તે સંતોષ અથવા તો સર્વ પ્રકારના ભોગોમાં આસક્તિ ન રાખવી તેનું નામ સંતોષ. શ્રૌતાદિ કર્મમાં જે આસ્તિક બુદ્ધિ રાખવી તેનું નામ આસ્તિક્ય. ન્યાયવડે મળેલા ધનમાંથી સુપાત્રને આપવું તેનું નામ દાન. રાગાદિ દોષથી રહિત હૃદયવડે, અસત્યાદિ દોષથી રહિત વાણીવડે તથા હિંસાદિથી રહિત જે કાંઈ કર્મ તેનું નામ ઈશ્વરપૂજન; સત્યરૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ જે કાંઈ તત્ત્વ છે તે બ્રહ્મરૂપ છે, એમ જે જાણવું તે સિદ્ધાંતશ્રવણ છે, કુત્સિત કર્મની અંદર જે લજ્જા તેનું નામ હ્રી છે. વૈદિક કર્મમાં જે શ્રદ્ધા તે મતિ. આચાર્યે ઉપદેશ કરેલા વૈદિક મંત્રનો જે ઉપદેશ તે જપ કહેવાય છે. યોગીએ પૂરક, કુંભક તથા રેચકવડે પ્રાણાયામ કરવા આ રીતે પ્રાણાયામ કરવાથી નાડીઓની શુદ્ધિ થાય છે. ત્યાર પછી શુદ્ધ જ્ઞાન થવાવડે અજ્ઞાનરૂપી મળ ધોવાઈજાય છે તથા ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર

થાય છે. પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિવડે યોગી સર્વ ભૂતોને પોતાના આત્મા વિષે જોઇ શકે છે તથા તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તારસાર ઉપનિષદ્ (સાર)

મોક્ષનિરૂપણ

ॐ **नमो नारायणाय** આ રીતના તારક નામના મંત્રવડે જીવ મુક્તિને પામે છે. તારક મંત્ર ચૈતન્યરૂપે હોવાથી તેની ઉપાસના કરવી. ॐ એ અક્ષર પુરૂષરૂપે તથા **नमः** આ બે અક્ષરો પ્રકૃતિરૂપે છે. હવે **नारायणाय** આ પાંચ અક્ષરો પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે છે. ॐ બ્રહ્મારૂપ, **न** વિષ્ણુરૂપ, **म** રૂદ્રરૂપ, **न** ઈશ્વરરૂપ, **र** વિરાટ્રૂપ, **य** પુરૂષરૂપ, **ण** ભગવાનરૂપ, તથા **य** પરમાત્મારૂપ છે. નારાયણના આ આઠ અક્ષરો પરમ પુરૂષરૂપે છે. કારણ કે પ્રથમ અક્ષરરૂપે અકાર, દ્વિતીય અક્ષરરૂપે ઉકાર, તૃતીય અક્ષરરૂપે મકાર, ચોથા અક્ષરરૂપે અર્ધબિંદુ, પંચમ અક્ષરરૂપે નાદ, છઠ્ઠા અક્ષરરૂપે કળા, સાતમા અક્ષરરૂપે કળાતીત તથા આઠમો અક્ષર પરરૂપે છે. તેમાં અકાર જાંબવાનરૂપે, ઉકાર સુગ્રીવરૂપે, મકાર હનુમાનરૂપે, બિંદુ શત્રુઘ્નરૂપે, નાદ ભરત રૂપે, કળા લક્ષ્મણરૂપે, સીતા કલાતીત રૂપે તથા રામ પરરૂપે છે. તે સર્વરૂપ તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન આ ત્રણકાળરૂપે છે. આ પરમાત્મારૂપ તારકમંત્રનો જપ કરવાથી પુરૂષ પવિત્ર થાય છે.

મહાવાક્ય ઉપનિષદ્ (સાર)

સૂર્યની સ્થિતિ

આદિત્ય બ્રહ્મરૂપ છે. સૂર્યરૂપે હું પોતે છુ. આ રીતે સચ્ચિદાનંદરૂપ આદિત્ય ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ રીતનો આવિર્ભાવ થવાથી વિદ્વાન્ મોક્ષને પામે છે. આ સિવાય મોક્ષનુ બીજું સાધન નથી. સૂર્ય જે પરમ જ્યોતિરૂપ, કલ્યાણરૂપ, આત્મજ્યોતિરૂપ, શુદ્ધરૂપ તથા સર્વ જ્યોતિરૂપ છે તે રૂપે હુ પોતે છું. આ પ્રમાણે જાણવાથી મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે.

પંચ બ્રહ્મ ઉપનિષદ (સાર)

મહેશ્વરનાં પંચમુખ

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે મહેશ્વર ભગવાન્ પાંચમુખવાળા હતા. જેમકે સદ્યોજાત, અઘોર, વામદેવ, તત્પુરૂષ તથા ઈશાન. આ પરથી

મહાદેવ પાંચ નામવાળા કહેવાય છે. તે સર્વના નિયામક હોવાથી દેવો પણ તેમના મહિમાને જાણી શકવા સમર્થ નથી, કારણ ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ તેમની માયાવડે મોહિત થયેલા છે. મહાદેવનું સ્વરૂપ એવું છે કે, તે ચક્ષુનો અવિષય છે. આ સર્વ જે દશ્યરૂપે છે તે પરબ્રહ્મ મહેશ્વરરૂપે છે. સર્વ દશ્ય વસ્તુનો પોતાના આત્મામાં લય કરી હું શિવરૂપે છું એમ જે જાણે છે, તે વિદ્વાન અવિનાશી બ્રહ્મરૂપે થાય છે. યોગીએ પંચાક્ષરવાળા મહાદેવનો સર્વદા જપ કરવો જોઇએ. કારણ કાર્યથી ભિન્ન હોતું નથી, અર્થાત્ બેઉ એકરૂપે છે, એમ વિવેકીએ જાણવું જોઇએ. કારણરૂપે ખરૂં જોતાં કાર્ય સત્યરૂપે છે તથા તેમાં જે ભેદ કહેવો તેજ મિથ્યા છે. આ જગતનું કારણ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, જે હૃદયાકાશમાં સચ્ચિદાનંદ શિવરૂપે છે. મુમુક્ષુએ આ શુદ્ધ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયાસ કરવો જોઇએ.

પ્રાણાગ્નિહોત્ર ઉપનિષદ્ (સાર

પ્રાણાદિ નિરૂપણ

કનિષ્ઠિકા તથા અંગુઠાવડે પ્રાણમાં, અનામિકા તથા અંગુઠાવડે અપાનમાં, મધ્યમા તથા અંગુઠવડે વ્યાનમાં, તર્જની તથા અંગુઠવડે સમાનમાં તથા સર્વ આંગળી અને અંગુઠવડે ઉદાનમાં ગ્રાસરૂપે આહુતિ આપવી જોઇએ. આ શરીર વિષે થનારા યજ્ઞમાં આત્મા યજમાન રૂપે, બુદ્ધિ પત્નીરૂપે, વેદો મહા ઋત્વિજોરૂપે, અહંકાર અધ્વર્યુરૂપે, ચિત્ત હોતારૂપે, પ્રાણ છંદસીરૂપે, અપાન પ્રસ્થાતારૂપે, વ્યાન પ્રસ્તોતારૂપે, સમાન મૈત્રાવરૂણ રૂપે ઉદાન ઉદ્ગાતારૂપે, શરીર વેદીરૂપે, નાસિકા ઉત્તર વેદીરૂપે, મૂર્ધા દ્રોણ કળશરૂપે, દક્ષિણ હસ્તસુવરૂપે વામહસ્ત આજ્યસ્થાલીરૂપે, શ્રોત્ર ઘીરૂપે, ગ્રીવા પવમાનનુ અધ્યયન કરનાર રૂપે, તન્માત્રા સભાસદરૂપે, મહાભૂતો યજ્ઞક્રિયારૂપે, શરીર માહેલાં ભૂતો યજ્ઞાગોરૂપે, જીભ ઇડારૂપે, દાંત તથા હોઠ સૂક્ત વાકરૂપે, તાલુ આશીર્વાદરૂપે, સ્મૃતિ દયારૂપે, ક્ષમા અહિંસારૂપે, ૐકાર મૂળરૂપે, આશા રજ્જુરૂપે, મન રથરૂપે, કામ પશુરૂપે, કેશ દર્ભરૂપે, જ્ઞાનેન્દ્રિયો યજ્ઞનાં પાત્રોરૂપે, કર્મેન્દ્રિયો હવિષરૂપે, અહિંસા ઇષ્ટિરૂપે, ત્યાગ દક્ષિણારૂપે, તથા મરણ અવભૃથરૂપે છે. સર્વ દેવોની સ્થિતિ આ શરીરમાં જ છે.

ગોપાલ તાપનીય ઉપનિષદ્ (સાર)

પૂર્વ તાપિની—બ્રહ્મા તથા મુનિઓનો સંવાદ

મુનિઓ બ્રહ્માને પૂછવા લાગ્યાઃ-હે બ્રહ્મન્! પરમદેવ કોણ છે? મૃત્યુ કોનાથી ભય પામે છે? કોનું જ્ઞાન થવાથી સમગ્રનું જ્ઞાન થાય છે? તથા કોનાવડે આ વિશ્વ ચાલે છે? બ્રહ્મા બોલ્યાઃ-શ્રીકૃષ્ણ પરમ દેવ છે, મૃત્યુ ગોવિંદથી ભય પામે છે, ગોપીજનવલ્લભના જ્ઞાનવડે જગતનું જ્ઞાન થાય છે તથા સ્વાહાવડે આ જગત્ ચાલે છે. મુનિઓ બોલ્યા,-કૃષ્ણ કોણ છે? ગોવિંદ કોણ છે,? ગોપીજનવલ્લભ કોણ છે તથા સ્વાહા કોણ છે? ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યું;-ભક્તના હૃદયમાંથી પાપનું આકર્ષણ કરે તે કૃષ્ણ, ગાય, ભૂમિ તથા વેદવડે જણાયલા તથા ગોપીજનની વિદ્યાને પ્રેરણા કરવાવાળા તે ગોપીજનવલ્લભ તથા તેમની જે માયા તે સ્વાહા. જે આ બ્રહ્મરૂપી કૃષ્ણનું ધ્યાન કરે છે, તેમાં પ્રીતિ કરે છે તથા તેને ભજે છે તે અમૃતરૂપ થાય છે. મુનિઓએ કહ્યુ; તેનું રૂપ, રસ તથા તેનું ભજન કેવી રીતે થઇ શકે? બ્રહ્મા બોલ્યા; તે એક, સર્વને વશ વર્તનારા, તથા સર્વવ્યાપક છે. તે એક છતાં અનેક પ્રકારે પ્રકાશે છે. જે સ્થિર બુદ્ધિ રાખી તેનું ભજન કરે છે, તેને નિત્યસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે આકાશાદિથી પણ વધારે નિત્ય, મન આદિથી પણ વધારે ચેતનરૂપ, સર્વ જીવને કર્માનુસાર ભોગ આપનાર તથા યજન કરનારને અવિનાશી સિદ્ધિ આપનાર છે. જે શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે, તે સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માને શરણે મુમુક્ષુએ જવું જોઇએ. ॐ क्लीं कृष्णाय, ॐ गोविंदाय, ॐ गोपीजनवल्लभाय, ॐ स्वाहौम् એવો જપ કરનાર પરમાત્માના રૂપનું દર્શન મેળવે છે, માટે મુમુક્ષુએ મોક્ષ અર્થે ઉપરના મંત્રનો જપ કરવો. આ પરમાત્માની સ્તુતિ કરવાથી તથા તેમના મંત્રનો જપ કરવાથી મનુષ્ય સંસારના પારને પામે છે. મન તથા ઇન્દ્રિયોથી પર શ્રીકૃષ્ણ ઉત્કૃષ્ટ દેવ હોવાથી તેનું ધ્યાન સ્મરણાદિ મનુષ્યે અવશ્ય કરવું.

ઉત્તર તાપિની—દુર્વાસા તથા ગોપીઓનો સંવાદ.

એક સમય વ્રજની સ્ત્રીઓ જેઓ કામનાવળી હતી, તે શ્રીકૃષ્ણ સમીપ રાત્રી ગાળી સર્વેશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગી કે, હે કૃષ્ણ! કોઈ પણ બ્રાહ્મણને ભિક્ષા આજે આપવી છે, માટે

કોને આપીએ ? ત્યારે કૃષ્ણે કહ્યું કે, દુર્વાસાને ભિક્ષા આપો. સ્ત્રીઓએ કહ્યું કે, અમે યમુના નદીને ઓળંગી સામે પાર કેવી રીતે દુર્વાસાને ભિક્ષા આપવા જઈ શકીએ. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, કૃષ્ણ બ્રહ્મચારી છે એમ કહી તમે યમુનાના જળ પાસે જશો ત્યારે યમુના તમને માર્ગ આપશે. ગોપીઓએ તે પ્રમાણે કરવાથી યમુનાએ માર્ગ આપ્યો. પછી મુનિ દુર્વાસાને ભિક્ષા કરાવી પાછા ફરતી વખતે ગોપીઓએ તેને પૂછ્યુ કે, અમે યમુના ઓળંગી સામે પાર કેવી રીતે જઇએ ? ત્યારે મુનિએ કહ્યું કે સદા અપવાસી એવા દુર્વાસા મુનિનું સ્મરણ કરવાથી યમુના તમને માર્ગ આપશે. આ સમયે વ્રજ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગાંધર્વીએ પૂછ્યુ કે, કૃષ્ણ બ્રહ્મચારી કેવી રીતે તેમજ દુર્વાસા મુનિ સદા અપવાસી કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ? ત્યારે મુનિએ કહ્યું; આકાશ શબ્દવાળું છે તથા આકાશ શબ્દથી ભિન્ન આત્મા છે. આકાશ આત્મામા રહે છે તેમ જ આત્મા આકાશમાં રહે છે. છતાં આકાશ તેને જાણતું નથી. તે જ પ્રમાણે વાયુ, અગ્નિ, રસ તથા પૃથ્વીમા આત્મા રહેલો છતો તેઓ તેને જાણતાં નથી. હું કે જે સર્વસંગરહિત આત્મા છુ, તે કેવી રીતે ભોક્તા થઈ શકે ? જ્યારે સર્વ-મન, ઇન્દ્રિયો તથા વિષયો, સર્વ આત્મારૂપ છે તો પછી કોણ કોનું મનન કરે છે ? તથા કોણ કયાં ગમન કરે છે ? આ જે શ્રીકૃષ્ણ છે, તે શરીરદ્વયના કારણરૂપ હોવાથી સૌથી વધારે પ્રિય છે. બે પક્ષીઓ છે. હુ બ્રહ્મમાંથી થયો છું. બે પક્ષીઓમાંથી એક ભોક્તારૂપ તથા એક સાક્ષીરૂપે છે. આથી એક ભોક્તા તથા બીજો અભોક્તા છે. જે કામવડે કામનાની કામના કરે છે, તે કામનાવાળો થાય છે. પણ જે નિષ્કામવડે કામના ધરાવે છે, તે નિષ્કામી થાય છે. આત્મા જન્મજરાથી ભિન્ન, અચલ તથા અવયવથી રહિત છે. જે સૂર્યમાં તથા ઇન્દ્રિયોમાં છે, જે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનુ પાલન કરે છે, જે સર્વ દેવમાં સ્થિતિ કરે છે, જે સર્વ દેવવડે ગવાય છે, જે સર્વ ભૂત માત્રમાં પ્રવેશ કરી ભૂતોને ધારણ કરે છે તે સર્વના સ્વામીરૂપ છે. આ સાંભળી ગાધર્વી નામની ગોપીએ પૂછ્યું કે, ગોપાલે આપણામાં કેવી રીતે જન્મ લીધો. તથા હે મુનિ ! આપે એમને કેવી રીતે ઓળખ્યા ? સાક્ષાત્ પ્રકૃતિથી પર આત્મા એવા ગોપાળ ભૂમિપર કેમ ઉતર્યા ? મુનિએ કહ્યું; આ નારાયણ ભગવાન વિષે સર્વ લોક ઓતપ્રોત છે, તેમના હૃદયકમળમાંથી બ્રહ્મા થયા. જ્યા-

રે આ બ્રહ્માએ તપ કર્યું ત્યારે ભગવાને તેમને વરદાન આપ્યું. ત્યારે બ્રહ્માએ પૂછ્યું કે સર્વ અવતારોમાં શ્રેષ્ઠ અવતાર આપનો કયો છે, કે જે અવતારથી લોકો સંતુષ્ટ થાયછે તથા જેનું સ્મરણ કરવાથી આ સંસારમાંથી જીવની મુક્તિ થાય છે. ત્યારે નારાયણ ભગવાને કહ્યું; મેરુના શિખરપર જેમ સકામ્ય એવી સાત પુરીઓ છે, તેમ નિષ્કામ્ય છતાં સકામ્ય એવી સાત પુરીઓ ભૂગોપાલ ચક્રમાં છે. આ સર્વ પુરીના મધ્યમાં બ્રહ્મગોપાલથી રક્ષણ કરાયલી પુરી છે. આ પુરી સકામ્ય તથા નિષ્કામરૂપે સર્વ ભૂતોને તથા દેવોને છે. જેમ સરોવરમાં કમળ સ્થિતિ કરે છે તેમ ભૂમિમાં આ પરમાત્મા સ્થિતિ કરે છે. અર્થાત્ કમળ જેમ પાણીથી નિર્લેપ છે તેમ તેઓ નિર્લેપ છે. ભગવાનની મથુરા નામની પુરી ચક્રવડે રક્ષણ કરાયલી છે. આથી મથુરાનું નામ ગોપાલપુરી છે. વળી બૃહદ્વન, મધુવન, તાલવન, કામવન, બહુલવન, કુમુદવન, ખદિરવન, ભદ્રવન, ભાંડીરવન, શ્રીવન, લોહવન તથા વૃંદાવન આ બારવનવડે મથુરા પુરી વિંટાયલી છે. દેવો, ગંધર્વો, મનુષ્યો નાગેન્દ્રો, તથા કિન્નરો આ વનોમાં ગાન તથા નૃત્ય કરે છે. બ્રહ્મ એક તથા અદ્વય છે. પણ માયાવડે તે ચારરૂપે થાય છે. રોહિણીપુત્ર બળભદ્ર વિશ્વરૂપ તથા અકારરૂપ છે. પ્રદ્યુમ્ન તૈજસરૂપ તથા ઉકાર અક્ષરરૂપ છે. અનિરૂદ્ધ પ્રાજ્ઞસ્વરૂપે તથા મકારરૂપ છે તથા અર્ધમાત્રારૂપ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા છે, કે જેને વિષે વિશ્વ રહેલુ છે. જગતને કરનારી કૃષ્ણાત્મિકા રૂક્મિણી મૂળ પ્રકૃતિરૂપે છે ગોપાળ ૐકારથી થયેલ તથા વિશ્વમાં સ્થિતિ કરનારા છે. મથુરામાં મારું ધ્યાન કરતો મોક્ષને પામે છે. આઠ પત્રવાળું વિકસિત હૃદયકમળ ત્યાં રહેલુ છે. દિવ્ય ધ્વજારૂપ છત્રથી ચિન્હિત થયલા બે ચરણો ત્યાં છે. જે બ્રહ્મજ્ઞાનવડે સર્વ જગતનું મથન થાય છે અથવા જે સ્થાન મારા સારભૂત છે, તે મથુરા કહેવાય છે. જેનાવડે સૂર્ય, અગ્નિ, વાક્ તથા ચદ્રનો પ્રકાશ પોતપોતાના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે તેને બ્રહ્મવાદીઓ કૌસ્તુભ મણિરૂપ કહે છે. સત્વ, રજ તથા તમયુક્ત એ ચાર ભુજાવાળા અહંકારરૂપે છે પંચ ભુતાત્મક શંખ રજોરૂપ હસ્તમાં રહેલ છે, મનરૂપી ચક્ર મારૂ બાળ સ્વરૂપ છે, હાથમાં રહેલ પદ્મ આદ્ય માયારૂપે છે તથા મારા હાથમાં રહેલ ગદા આદ્ય વિદ્યારૂપે જાણવી. ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપ દિવ્ય બાજુબંધો છે. મારૂ નિર્ગુણ કુંડળ આદિ માયારૂપી માયાથી શણગારાયલુ

મને કૂટસ્થરૂપે, સત્વરૂપે તથા કિરીટરૂપે લોકો કહે છે. અક્ષરરૂપ ૐકાર યુગ્મ કુંડળ રૂપે છે. આ રીતે મારું ધ્યાન કરનાર મોક્ષને મેળવે છે. ગોપાળનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે:–એકરૂપ, પ્રકાશરૂપ, સર્વે પ્રાણી માત્રમાં ગૂઢ, સર્વે સ્થળે વ્યાપી રહેનાર, સર્વે પ્રાણી માત્રના અંતરાત્મારૂપ, કર્મના અધ્યક્ષરૂપ, સર્વે ભૂતોના સ્થાનરૂપ, ચૈતન્યરૂપ, નિર્ગુણરૂપ, છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહી મુનિએ કહ્યું; હે ગાંધર્વિ ! તું તારા ગૃહપ્રતિ જા.

અથ કૃષ્ણોપનિષદ્

ગોપીઓનું અધ્યાત્મરૂપે નિરૂપણ

મહા વિષ્ણુ સ્વરૂપ તથા સચ્ચિદાનંદ લક્ષણવાળા તથા સર્વાંગે સુંદર એવા રામચંદ્રજીને જોઇ વનમાં રહેનારા મુનિઓ વિસ્મય પામ્યા. તેઓ રામચંદ્રજીને કહેવા લાગ્યા;–અમારા અવતારો શ્રેષ્ઠ કહેવાય, તે માટે અમે આપનુ આલિંગન કરીએ છીએ. ત્યારે રામચંદ્રજીએ કહ્યું; હવે પછીના કૃષ્ણાવતારમાં તમે ગોપિકાઓ થઈ મને આલિગન આપજો. બીજા જે અવતારો છે, તે ગોપરૂપે છે. અમને સ્ત્રી રૂપે કરશો નહિ. તમારા અંગના સ્પર્શથી અમે એક બીજા દેહને ધારણ કરીએ. તમે અમારો સદા સ્પર્શ કરવાવાળા થાઓ તથા તેથી અમે અવતારો ગ્રહણ કરીએ. રૂદ્ર આદિનું આ રીતનું વચન સાંભળી ભગવાન્ બોલ્યા, હું તમારા અગનો સ્પર્શ કરીશ તથા તમારું વાકય હું પૂર્ણ કરીશ. આથી દેવો હર્ષ પામ્યા તથા તેઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા. બ્રહ્મા નદરૂપે થયા, યશોદા મુક્તિરૂપે તેની સ્ત્રી થઇ. ત્યાર પછી માયા ત્રણ પ્રકારની કહેવાઇ, સાત્વિકી, રાજસી તથા તામસી. આ સાત્વિકી માયા રૂદ્રમાં, રાજસી માયા બ્રહ્મામાં તથા તામસી માયા દૈત્યપક્ષમાં ગઈ એમ માયા ત્રણ પ્રકારે વહેંચાઇ ગઈ. આ વૈષ્ણવી માયા કોઇથી જિતી શકાય એમ નથી તથા તે પ્રથમ ચિંતન કરવાવડે ઉત્પન્ન થઇ છે. બ્રહ્મવિદ્યા દેવકીરૂપે છે, જેનું વેદો ગાન કરે છે. વાસુદેવ વેદરૂપ તથા કૃષ્ણ અને બળરામ વેદાર્થરૂપે છે. જે સ્તુતિ કરે છે તેણે પૃથ્વી પર આવતાર ધારણ કર્યો તથા તેણે, ગોપ, ગોપી તથા દેવોની સાથે વૃંદાવનરૂપી વનમાં ક્રીડા કરી. ગોપીઓ તથા ગાયો ઋચાઓરૂપ છે. વેત્રદંડ બ્રહ્મારૂપે છે. ભગવાન્ રૂદ્ર વેણુરૂપે થયા ઇન્દ્ર શિંગડા રૂપે થયા તથા સખા રૂપે દેવ થયા ગોકુળ વૈકુંઠરૂપે થયું તથા તેમાં તાપસો વૃક્ષોરૂપે થયા. લોભ ક્રોધ આદિ

દૈત્યરૂપે થયા તથા તિરસ્કૃત કામ કલિરૂપે થયો. માયારૂપ દેહને ધારણ કરવાવાળા ભગવાન્ હરિ ગોપરૂપે થયા. દુર્બોધ કુહકરૂપે થયો. ભગવાનની માયાવડે આ રીતે સર્વ જગત્ મોહ પામેલું છે. આ માયા સર્વ દેવોવડે પણ જિતી શકાય એમ નથી. દ્વિજ યષ્ટિ રૂપે થયા. જેણે રૂદ્રને વાંસળીરૂપે કર્યા, તેના માયારૂપ જગત્ કેવી રીતે ? વાંસળીવડે દેવોનું જ્ઞાનરૂપી બળ એક ક્ષણમાં નાશ પામ્યું. બળરામ શેષ નાગરૂપે છે તથા શાશ્વત બ્રહ્મરૂપ શ્રી કૃષ્ણ છે. જે ભગવાનની પટ્ટરાણીઓ હતી તે ઋચા તથા ઉપનિષદો છે. સ્ત્રીઓ બ્રહ્મરૂપી ઋચાઓ છે. દ્વેષ ચાણુર મલ્લરૂપે થયો તથા મત્સર મુષ્ટિક મલ્લરૂપે થયો. દર્પ કુવલયાપીડ રૂપે તથા ગર્વરૂપે બકાસુર પક્ષી થયું. રોહિણી દયા રૂપે, ધરા સત્યભામા રૂપે, મહાવ્યાધિ અઘાસુર રૂપે, કલિ કંસ રાજા રૂપે, શમ સુદામા મિત્રરૂપે, સત્ય અક્રૂર રૂપે, દમ ઉદ્ધવ રૂપે, જે શંખ છે તે પોતે લક્ષ્મી રૂપે છે. ક્ષીર સાગરમાં જેમ મેઘવૃષ્ટિ થાય છે તે રીતે તેમણે દહીંના ગોરસ ભાંગી ક્ષીર સાગર કર્યો તથા બાળક જેમ ક્ષીર સાગરમાં ક્રીડા કરતો હોય તેમ મથુરામાં ક્રીડા કરવા લાગ્યા. આ રીતે તેણે શત્રુનો સંહાર કર્યો, તથા સાધુ પુરૂષોનું રક્ષણ કર્યું. સર્વ પ્રાણી માત્રના પર કૃપા કરવા તથા રક્ષણ કરવા ધર્મરૂપ, પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલ તથા બ્રહ્મરૂપને ધારણ કરવાવાળું ચક્ર પરમાત્માએ રચ્યું. વાયુ જયંતી પુત્ર રૂપે તથા ધર્મ ચમર રૂપે થયો. આ સર્વ પરમાત્માના પ્રકાશરૂપ છે, મહેશ્વર ખડ્ગ રૂપે, કશ્યપ ઉલૂખલ રૂપે, માતા અદિતિ રજ્જુ રૂપે, ચક્ર તથા શંખ જ્ઞાન ભાગ રૂપે છે. વિદ્વાનો જેટલાં દેવનાં રૂપો કહે છે તે દેવરૂપવડે તેઓ પરમાત્માને નમસ્કાર કરે છે. કાલિકા સર્વ શત્રુનો નાશ કરનારી ગદા રૂપે, માયા શાર્ઙ્ગ ધનુષ રૂપે, શરત્ કાળ સુભોજન રૂપે છે. આ રીતે લીલાવડે કમળના દંડારૂપ જગતને પોતાના હાથમાં પરમાત્માએ ધારણ કર્યું છે. ગરુડ ભાંડીર વડ રૂપે તથા નારદ મુનિ સુદામા રૂપે થયા. ભક્તિ વૃન્દારૂપ તથા સર્વ પ્રાણીને પ્રકાશ પાડનારી બુદ્ધિ ક્રિયારૂપે છે. આથી પરમાત્માથી ભિન્ન બીજું કાંઈ નથી. તે સર્વવ્યાપક હોવાથી તેનાથી કશું ભિન્ન નથી. પરમાત્માએ સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવોનું વૈકુંઠ પૃથ્વી પર આ રીતે આણ્યું હતું. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે સર્વ તીર્થનાં ફળ મેળવે છે તથા દેહબંધથી મુક્ત થાય છે.

યાજ્ઞવલ્કય ઉપનિષદ્‌ (સાર)

યાજ્ઞવલ્કયનો જનકપ્રતિ ઉપદેશ

યાજ્ઞવલ્કય જનક રાજાને કહે છે;—હે સમ્રાટ્‌! દ્વિજે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થ તથા ત્યારપછી સંન્યસ્ત આશ્રમ ધારણ કરવો. અથવા તો બ્રહ્મચર્યમાંથી તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી એકદમ પણ સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવાઈ શકે પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, જ્યારે પૂર્ણ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જ સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવી. શિખા તથા યજ્ઞોપવીતનો તેણે ત્યાગ કરવો તથા મે સન્યસ્ત દીક્ષા લીધી છે, એમ ત્રણ વાર કહેવું. આત્મા સંન્યાસીનું યજ્ઞોપવીત છે, કાષાય વસ્ત્રને ધારણ કરનારો, મુંડન કરાવેલ, પરિગ્રહ નહી લેનાર, પવિત્ર, દ્રોહથી રહિત તથા ભિક્ષામાંથી પ્રાણને ધારણ કરનાર સંન્યાસી બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. સંવર્તકાદિ અનેક મુનિઓ અપ્રકટ ચિહ્નવાળા, અપ્રકટ આચારવાળા, ઉન્મત્ત ન છતાં ઉન્મત્તની માફક આચરણ કરનારા, સ્ત્રી તેમ જ જગતથી દૂર રહેનારા, દ્વંદ્વભાવથી રહિત, શુદ્ધ મનવાળા, બ્રહ્મમાં સ્થિરતાને પામેલા, લાભાલાભમાં સમાન દૃષ્ટિવાળા તેમ જ કરપાત્રથી ભિક્ષાને ગ્રહણ કરવાવાળા હતા. જે સંન્યાસી મનુષ્યાદિથી રહિત ઘરમાં, તૃણના સમૂહમાં, વૃક્ષના મૂળમાં, અગ્નિહોત્રવાળા ગૃહમાં, વાલુકાય પ્રદેશમાં, પર્વતપરની ગુહામાં અથવા તો ઝરણાની સમીપ વાસ કરનારો હોય, લૈકિક પ્રયત્નથી રહિત હોય, શુભાશુભ કર્મને નિર્મૂળ કરવામાં જે ઉદ્યમી હોય, તે સંન્યાસી પરમહંસ કહેવાય છે.

જે સંન્યાસી પોતાની પહેલાનો હોય તથા ધર્મના પાલનમાં પોતાના સમાન હોય તેવા જ સંન્યાસીને સંન્યાસીએ પ્રણામ કરવા. જે પ્રમાદી, વિષયાનુરાગવાળો, કલહમાં પ્રીતિવાળો, તથા પ્રારબ્ધથી જેમનું અંતઃકરણ દુષ્ટ છે, એવા સંન્યાસીને કદી પ્રણામ કરવા નહિ. જે આત્મજ્ઞાનીએ અદ્વય બ્રહ્મમાં સ્થિતિ કરી છે, તે બાહ્ય દૃષ્ટિથી કોઇને પ્રણામ કરતો નથી. તે અશ્વ ચાંડાલાદિ સર્વ ઇશ્વરરૂપ છે, એમ માની સર્વને પ્રણામ કરે છે. જે એમ માને છે કે, ત્વચામાંસાદિથી ભરપૂર સ્ત્રીમા કોઈ પણ રીતની શોભા નથી, દુઃખથી સ્પર્શ થઇ શકે એવી, તથા અગ્નિની શિખા સમાન પુરૂષરૂપી તૃણને દહન કરનારી, સુંદર છતાં નરકાગ્નિના ઇંધનરૂપ તથા મૂઢચિત્તવાળા પુરૂષરૂપ પક્ષીને મોહરૂપી જાળમાં ફસાવનારી સ્ત્રી છે, તે જ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી

શકે છે તથા તેણે જ ખરી રીતે જગતનો ત્યાગ કરેલ છે. જેવી રીતે સ્ત્રીમાં તેમ જ પુત્રાદિમાં જે અનાસકિત રાખે છે તે સુખી થાય છે. જુવો કે કુમાર જો મૂર્ખ નીકળે તો પિતાને દુઃખ થાય છે.ભણવા છતાં કન્યા ન મળે તો માબાપને દુઃખ થાય છે, વ્યભિચારી નીકળે, અપ્રજાવાળો થાય, તેમજ નિર્ધન હોય તો માબાપને ઘણું દુઃખ થાય છે. માટે સર્વ સાંસારિક સંબંધમાંથી આસકિત ઉઠાડી નાંખવી. વિવેકીએ સર્વને આત્મારૂપે જોવું તથા કોઇ પર ક્રોધ કરવો નહિ. મુમુક્ષુએ અપકાર કર્યો હોય તેનાપર પણ કોપ કરવો નહિ, પણ પોતાને કોપ કરાવનારી જે વૃત્તિ છે તેનાપર જ કોપ કરવો. કારણ તે વૃત્તિ ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષનો નાશ કરનારી છે. સર્વ કેવળ બ્રહ્મરૂપે છે, એમ મુમુક્ષુએ ભાવના કરવી જોઈએ.

વરાહોપનિષદ્ (સાર)

વરાહ તથા ઋભુ આદિનો સંવાદ

વરાહ ભગવાનનો ઋભુ પ્રતિ ઉપદેશ—આ શરીર વિષે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, પાંચ વિષય, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અહંકાર એમ ચોવીસ તત્ત્વ છે. આ સર્વ તત્ત્વથી મારૂં તત્વ વિલક્ષણ છે. જો વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કર્યું હોય, તેમ જ તપ તથા ગુરૂને પ્રસન્ન કરે તો મનુષ્યને ચાર વૈરાગ્યાદિ સાધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જિજ્ઞાસુએ નિત્યાનિત્યનો વિવેક, આલોક તથા પરલોકના વિષયમાં વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ તથા મુમુક્ષુતાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સર્વના સાક્ષીરૂપ આત્માને જે બ્રહ્મરૂપે ઓળખે છે, તે જ બ્રહ્મરૂપ બને છે. જેવી રીતે અંધ મનુષ્યને સમગ્ર જગત્ અંધકારાવૃત લાગે છે, પણ દેખતાને તે જગત્ પ્રકાશયુક્ત લાગે છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનીને જગત્ દુઃખમય પ્રતીત થાય છે, પણ જ્ઞાનીને તે સુખમય લાગે છે. જ્ઞાનીને એમ જણાય છે કે, હું શાનો ત્યાગ કરી શકું એમ છું. કારણ સમગ્ર વિશ્વ મારાથી ઓતપ્રોત છે. જે પરમ હંસ સંન્યાસી સર્પની માફક મનુષ્યોનો સમાગમ ત્યજે છે, શબની માફક સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે તથા વિષની માફક વિષયોનો ત્યાગ કરે છે, તે વાસુદેવ રૂપ છે. ઉપ એટલે સમીપ તથા વાસ એટલે રહેવું અર્થાત્ પરમાત્માની સમીપ રહેવું, તે ઉપવાસ શબ્દનો અર્થ છે, નહિ કે, શરીરને શોષવું તે ઉ-

પવાસ શબ્દનો અર્થ છે. જેમ મહાસર્પ રાફડાને તાડન કરવાથી મરતો નથી તેમ કેવળ કાયાનું શોષણ કરવાથી કાંઇ પણ લાભ થતો નથી. બ્રહ્મ અસ્તિત્વમાં છે એ રીતનું જે જ્ઞાન, તે પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય. પણ બ્રહ્મ હું પોતે જ છું એ રીતનું જ્ઞાન તે અપરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. મમતા રાખવાથી જીવને બંધનમાં પડવું પડે છે, પણ મમતાને છોડી દેવાથી જીવ મુક્ત થાય છે. એકાંત સ્થળ વિષે બ્રહ્મનું ચિંતન કરવું. અધિકારી પ્રતિ તેનું કથન તથા સર્વદા બ્રહ્મ સંબંધી જ ચર્ચા કરવી, એમ બ્રહ્મ પરાયણ થઈ વિવેકીએ પોતાનો સમય વીતાડવો જોઇએ. સર્વ કેવળ ચૈતન્યરૂપ છે, એમ વિવેકીએ જાણવું. જેવી રીતે ઘટાકાશ તથા મઠાકાશ મહાકાશને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલ છે, તેમ ચિદાકાશમાં જીવ તથા ઈશ્વર રહેલ છે. જે મનુષ્ય અદ્વિતીય બ્રહ્મને ઓળખતા નથી, તેઓને કદી મુક્તિ મળતી નથી. આ સંસાર કેવળ દીર્ઘ સ્વરૂપ અથવા તો દીર્ઘ મનોરાજ્ય રૂપે છે. જેવી રીતે ઘડાનો નાશ થાય છે તેની સાથે તેનું આકાશ મહાકાશમાં જઈ મળે છે, તેજ પ્રમાણે શરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ નથી. જે રીતે ઝાંઝવાનું જળ મરૂ ભૂમિથી ભિન્ન નથી તે જ રીતે જગત્ ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી. સર્વ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી રૂપ મન છે, મનના સ્વામી રૂપ પ્રાણ છે તથા પ્રાણના સ્વામી રૂપે લય છે. ચિત્તનો નિરોધ કરવા માટે સર્વ પ્રકારની ચિંતાનો ત્યાગ કરી સાવધાન મનથી નાદનું અનુસંધાન કરવું જોઇએ. મુમુક્ષુએ એમ ધારવું જોઇએ કે, હું આનંદ રૂપે, અખંડ બોધ રૂપે, માયાથી પરરૂપે, ચૈતન્ય ઘનરૂપે તથા સર્વ દુઃખના અવિષય રૂપ છું. યોગીએ માનવું કે જેવી રીતે છીપમાં રૂપું કલ્પિત છે તેમ મારામાં જગત્ કલ્પિત છે. હું શરીર રૂપે, પ્રાણ રૂપે અથવા તો જગત્ આદિ રૂપે નથી, પણ હું બ્રહ્મરૂપ છું, એમ વિદ્વાને ભાવના કરવી જોઇએ. જેમ જળના ચાલનથી સૂર્યના બિંબનું ચાલન થાય છે, પણ ખરા સૂર્યમાં ચંચળતા થતી નથી તેમ કારાદિના સંયોગને લીધે આત્મામાં ચંચળતા એ એક પ્રકારનો આસુરી ભાવ છે. આથી વેત્તા છું, એવું અભિમાન હોતું નથી. દરેક ના દોષો ખોળી કાઢવામાં ચતુર હોય છે શોધી કાઢવા પ્રીતીવાળો થાય તો તેને બ

ઋભુનો નિદાઘ પ્રતિ ઉપદેશઃ—જ્ઞાનની

ભાવિની તથા તુર્યગા.–સ્થૂલ અંશરૂપે વિશ્વ, સૂક્ષ્મ અંશરૂપે તૈજસ, બીજ અંશરૂપે પ્રાજ્ઞ તથા સાક્ષીઅંશરૂપેતુરીય છે. શુભેચ્છાઃ–સજ્જનોના સમાગમવડે જ્ઞાતવ્યને જાણવા માટેની જે ઇચ્છા તે. વિચારણાઃ–સજ્જનના અથવા તો શાસ્ત્રના સમાગમથી સદાચારમાં જે પ્રવૃત્તિ તે. તનુમાનસા–ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મનની અપ્રીતિ તે. સત્વાપત્તિઃ–સત્વની આત્મારૂપે જે પ્રતીતિ થવી તે. અસંસક્તિઃ–વાસનાનો ક્ષય થવાથી ઉત્તમ વિષયમાં પણ આસક્તિ ન રહેવી તે. પદાર્થાભાવિની:–પરબ્રહ્મની પ્રેરણાની પ્રતીતિવડે સર્વ બ્રહ્મમય હોવાથી બાહ્યાભ્યંતર પદાર્થોની પ્રતીતિ તે. તુર્યગાઃ–બ્રહ્મમાં જ જે સ્થિતિ તે. આમાં પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાયુક્ત મનુષ્ય મુમુક્ષુ, ચોથી ભૂમિકાવાળો બ્રહ્મવિદ્, પાંચમી ભૂમિકાવાળો બ્રહ્મવિદ્વર, છઠ્ઠી ભૂમિકાવાળો બ્રહ્મવિદ્વરીયાન્ તથા સાતમી ભૂમિકાવાળો બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ કહેવાય છે. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકા જાગ્રતરૂપે, ચોથી ભૂમિકા સ્વપ્નરૂપે, પાંચમી ભૂમિકા સુષુપ્તિરૂપે, છઠ્ઠી ભૂમિકા ગાઢ સુષુપ્તિરૂપે તથા સાતમી ભૂમિકા ઘન સુષુપ્તિરૂપે કહેવાય છે. દ્રષ્ટા, દર્શન તથા દૃશ્ય આ ત્રણ પ્રકારની ત્રિપુટીનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મનો મુમુક્ષુએ અનુભવ કરવો જોઇએ. જીવન્મુક્તનાં લક્ષણોઃ–સુખમાં જેને હર્ષ થતો નથી, દુઃખમાં જે કરમાતો નથી, પ્રારબ્ધને અનુસાર જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેમા જે રહે છે, જે જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિની સમાન રહે છે, જેનું જ્ઞાન સર્વપ્રકારની વાસનાથી રહિત હોય છે, જેને રાગદ્વેષાદિ થવા છતાં જેનું અંતઃકરણ આકાશના જેવું સ્વચ્છ રહે છે, હુંપણાની ભાવનાથી જે લેપાતો નથી, જેનાથી લોકો ઉદ્વેગ પામતા નથી તેમજ લોકોથી જે ઉદ્વેગ પામતો નથી, જે ઇર્ષા,ભય આદિથી રહિત હોય છે, સમસ્ત વ્યવહાર કરતો છતો જે સર્વદા શીતળ રહે છે, જે સર્વ ભાવનાનો ત્યાગ કરી સર્વાત્મભાવમાં સંતોષ પામે છે, જે પરમ પવિત્ર પદમાં ક્ષોભરહિત ચિત્તવાળો થઇ વિશ્રાંતિ પામેલ છે, જેને સર્વવસ્તુ શિવરૂપ ભાસે છે, જેની બુદ્ધિ સર્વદા પરમતત્ત્વનો અનુભવ કરનારી છે, આવા જીવન્મુક્ત પુરુષનું દર્શન થવાથી અન્ય જીવ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. શરીરની અંદર કઠણ ભાગ પૃથ્વી તત્ત્વરૂપે, દ્રવ ભાગ જળરૂપે, પ્રકાશવાળો ભાગ તેજરૂપે, ગતિવાળો ભાગ વાયુરૂપે તથા અવકાશવાળો ભાગ આકાશરૂપે છે. આ રીતનું અંગ યોગવડે પવિત્ર થાય છે

યોગનાં આઠ અંગો છે.–જેવાંકે, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ.

શાટચાયનીય ઉપનિષદ્ સાર)

સંન્યાસ નિરૂપણ

મન એ જ મનુષ્યોના બંધ તથા મોક્ષનું કારણ છે. જ્યારે મન વિષયાસક્ત બને છે ત્યારે તે બંધનમાં પડેછે તથા જ્યારે વિષયાસક્તિથી રહિત થાય છે ત્યારે તે મુક્ત થાય છે. પુત્રાદિમાં મનુષ્યનું ચિત્ત જેવુ આસક્ત થાય છે તેવું જ જો પરબ્રહ્મમાં આસક્ત થાય તો મનુષ્યને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ નથી. આ રીતનું જ્ઞાન સત્ શાસ્ત્ર જાણ્યા વિના થતું નથી તથા જ્ઞાનવિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સંસારપર વિરાગ થવો જોઇએ. પૂર્ણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સન્યાસ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. સંન્યાસ ચાર પ્રકારનો છેઃ–કુટીચક, બહૂદક, હંસ તથા પરમહંસ. સંન્યાસીનુ કર્તવ્ય એ છે કે, તેણે ચિત્તને સર્વદા એકાગ્ર રાખવું, પરમાત્મા તથા ગુરુની સેવા કરવી, મન તથા વાણીને નિયમમાં રાખવાં, ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરવો તથા જીવભાવને બ્રહ્મભાવમાં હોમવો. સંન્યાસીઓ જ્ઞાનરૂપી દંડવાળા, જ્ઞાનરૂપી શિખાવાળા તથા જ્ઞાનરૂપી ઉપવીતવાળા કહેવાય છે. સંન્યાસીએ કામાદિવિકારનો ત્યાગ કરી માનાપમાનને સમાન ગણી વૃક્ષની માફક સ્થિર રહેવું જોઇએ. મુમુક્ષુએ સર્વદા પોતાની બુદ્ધિ બ્રહ્મ વિષે જ સ્થિર કરવી. અનેક શબ્દોનું ચિંતન કરવુ અથવા તો મોટાં મોટાં ભાષણો કરવાં, તે કેવળ મન તથા વાણીને શ્રમ આપનારાં છે. જે મનુષ્ય કામનાનો ત્યાગ કરે છે તેને જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગુરૂ એ જ પરમ ધર્મ છે તથા ગુરૂ એજ પરમ ગતિ છે તથા જે પુરૂષને જેવી પરમાત્મામાં ભક્તિ છે તેવી જ ગુરૂમાં ભક્તિછે, તેવા સાધકને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

હયગ્રીવ ઉપનિષદ્ (સાર)

નારદ તથા બ્રહ્માનો સંવાદ

એક વેળા નારદમુનિ બ્રહ્મા પાસે આવ્યા તથા તેમને કહેવા લાગ્યા; હે બ્રહ્મન્! મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. ત્યારે બ્રહ્મા કહેવા લાગ્યા;

હે નારદ ! હયગ્રીવ દેવત્યના મંત્ર સિવાય અન્ય મંત્ર નથી તે જ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ તથા ઇતિહાસરૂપે છે આ મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે–ॐ श्री लहौं ॐ नमो भगवते हयग्रीवाय विष्णवे मह्य मेधां प्रज्ञां प्रयच्छ स्वाहा તેમજ ॐ श्रीं लहौं ऐं ऐं ऐं क्लीं क्लीं सौ सौ ह्रीं ॐ नमो भगवते हयग्रीवाय मह्यं मेधां प्रज्ञां प्रयच्छ स्वाहा આ રીતના હયગ્રીવના મંત્રનો જપ કરવાથી હયગ્રીવ સ્વરૂપે તે થાય છે આનો જપ કરવાવાળાની સર્વ પ્રકારની વાણીની સિદ્ધિ તથા આઠ પ્રકારના યોગની સિદ્ધિ પણ થાય છે. તે સર્વ પ્રકારના પાપમાંથી મુક્ત થાય છે તથા અંતે તેનો પરમાત્મામાં લય થાય છે

દત્તાત્રેય ઉપનિષદ્ (સાર)

દત્તાત્રેયમંત્ર નિરૂપણ

द्रां આ એક અક્ષર તારણને કરનારો છે ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं द्रां આ ૭ અક્ષરનો મંત્ર સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિને આપનારો છે. द्रां दत्तात्रेयाय नम આ આઠ અક્ષરનો મંત્ર છે ॐ आं ह्रीं क्रों एहि दत्तात्रेय स्वाहा એ બાર અક્ષરનો મંત્ર છે ॐ ऐं क्रों क्लीं क्लु ह्रां ह्रीं हु सौ दत्तात्रेयाय स्वाहा આ સોળ અક્ષરનો મંત્ર છે તથા આનો જે જપ કરે છે, તેને મોક્ષ મળે છે. दत्तात्रेय हरे कृष्ण उन्मत्तानन्ददायक । दिगम्बर मुने बाल पिशाच ज्ञानसागर આ મંત્ર સર્વ પ્રકારના દોષોને ટાળી શકે છે તથા આનો જપ કરનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે

ગરૂડોપનિષદ (સાર)

ગારુડ બ્રહ્મવિદ્યાનિરૂપણ

ગારૂડ બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્માએ નારદને, નારદે બૃહત્સેનને, બૃહત્સેને ઇન્દ્રને, ઇન્દ્રે ભરદ્વાજને, ભરદ્વાજે જીવવાની ઇચ્છાવાળા પોતાના શિષ્યોને કહી हत विष नष्ट विष प्रनष्ट विष हतमिन्द्रस्य वज्रेणाविष हत ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा આ રીતનો ગરૂડ સંબંધી મંત્ર છે આ મંત્રના જપથી નાગનું, સર્પનું, વિછીનું, કરોળિયાનું, ઘોનું, ગરોળીનું તથા ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે વળી કહેલું કે જો તું વાસુકીનો દૂત હોય, અથવા વાસુકી પોતે હોય, તક્ષકનો દૂત હોય કે તક્ષક પોતે હોય, કર્કોટકનો દૂત હોય કે કર્કોટક પોતે હોય,

પ્યતાને તથા સાયુજ્યતાને પામે છે. આ સોળ અક્ષરનો મંત્ર સા-ડાત્રણ કરોડ વાર જે જપે છે, તે બ્રહ્મહત્યાથી તથા વીરહત્યાથી મુક્ત થાય છે. સોનું ચોર્યું હોય છતાં તે પવિત્ર થાય છે. દેવ, પિતૃ તથા મનુષ્યનો કંઇ અપકાર કર્યો હોય તો તેમાંથી પવિત્ર થાય છે. તે સર્વ ધર્મના પરિત્યાગરૂપી પાપમાંથી જલદી પવિત્રતાને પામે છે. તથા જલદી મુક્તિ મેળવે છે.

જાબાલિ ઉપનિષદ્ (સાર)

પૈપ્પલાદિ તથા જાબાલીનો સંવાદ

પૈપ્પલાદિ નામના મુનિ ભગવાન્ જાબાલિને પૂછવા લાગ્યા, હે ભગવન્! મને આપ પરમ તત્ત્વનું રહસ્ય કહો. તત્ત્વ, જીવ, પશુ, ઇશ તથા મોક્ષનો ઉપાય શો છે? ત્યારે જાબાલિએ કહ્યું; તેં ઘણો જ સારો પ્રશ્ન પૂછયો. જે પ્રમાણે હું જાણું છું, તે રીતે આ સર્વ હું તને કહીશ. આ બ્રહ્મવિદ્યા હું ષડાનન પાસેથી તથા ષડાનન મહાદેવ પાસેથી શીખ્યા છે. પૈપલાદિએ કહ્યું કે, મહાદેવે કેવી રીતે જાણ્યું. ત્યારે જાબાલિએ કહ્યું કે, તેણે ઉપાસનાથી આ રહસ્ય જાણ્યું. પૈપલાદિએ કહ્યું, હે ભગવન્ આ સર્વે રહસ્ય મને કહો. જાબાલિએ કહ્યુંઃ પશુપાંત તત્ત્વરૂપે છે. જીવ અહંકારથી આવૃત થએલો છે. જ્યારે જીવ તૃણનું ભક્ષણ કરનાર, વિવેકથી રહિત, પારકાથી દોરવાયેલ, કૃષિ આદિ કર્મમાં નિયોજાયલો, સર્વને સહન કરવાવાળો તથા સ્વામીવડે બાંધવામાં આવે છે ત્યારે તે જીવને પશુ કહેવામાં આવે છે. જે સર્વજ્ઞ તથા પશુપતિરૂપ છે તે ઇશ કહેવાય છે. જ્ઞાન કયા સાધનવડે થાય છે, એમ પૂછતાં કહ્યું કે, ભસ્મ ધારણ કરવાવડે જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. 'સદ્યોજાત' આદિ પાંચ મંત્રવડે ભસ્મ લેવી, 'અગ્નિરિતિ' મંત્રવડે ભસ્મને મંત્રી, 'માનસ્તોક' મંત્રવડે જળવડે એકઠી કરી શિર, લલાટ, વક્ષ તથા સ્કંધપર ત્રણ ત્રણ રેખા કરવી. આમ કરવાથી ફરી તેનો જન્મ થતો નથી. સનત્કુમારનામના મુનિ આ ત્રણ રેખાના ધારણનું પ્રમાણ પૂછે છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે, પ્રથમ રેખા ગાર્હપત્યરૂપ, અકારરૂપ, રજોરૂપ, ભૂર્લોકરૂપ, સ્વાત્મારૂપ, ક્રિયાશક્તિરૂપ, ઋગ્વેદરૂપ, પ્રાતઃસવનરૂપ તથા પ્રજાપતિરૂપ છે. બીજી રેખા દક્ષિણાગ્નિરૂપ, ઉકારરૂપ, સત્ત્વરૂપ, અંતરિક્ષરૂપ અંતરાત્મારૂપ, ઇચ્છાશક્તિરૂપ,

રૂપે છું, એમ ચિંતવવું તે શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ છે. ય તેમજ શબ્દની ઉપેક્ષા કરી સ્વાનુભવની પ્રીતિવડે જે સમાધિ, નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ાની અજ્ઞાન ગ્રંથિઓનો નાશ થાય છે, સર્વ સંશયો છેદાઇ ા છે તથા કર્મ ક્ષય પામે છે. જે જાણે છે કે જીવપણું તથા રપણું મારામાં કલ્પિત છે, તે મુક્ત થાય છે.

બહ્વૃચા ઉપનિષદ (સાર)

શક્તિનિરૂપણ

પ્રથમ એક દેવી હતાં. તેણે આ જગતને સરજ્યું. તેમનાથી ાથી લઈ સ્તંભપર્યંત સર્વ પદાર્થો થયા. ત્રણ શરીરરૂપ ત્રણ પુરમાં ુતારાં હોવાથી તે ત્રિપુરસુંદરી કહેવાય છે. તે જ પ્રત્યક્ ચૈત-રૂપે તથા આત્મારૂપે છે. આ ત્રિપુર સુંદરી સન્માત્રરૂપે, ચિન્મા-રૂપે તથા આનંદરૂપે છે. તમે, સર્વ દેવો તથા સર્વ વિશ્વ ત્રિપુર સુંદરીરૂપે છે. હું બ્રહ્મ છું, આત્મા બ્રહ્મ છે ઇત્યાદિ વેદાંતનાં ાક્યોવડે ચિત્કલા જ કહેવાય છે. આ ત્રિપુરસુંદરીનાં બાલા, અં-બિકા, ચામુંડા, ચંડા, વારાહી, ધૂમાવતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી ઇત્યાદિ અનેક નામો છે.

મુક્તિ ઉપનિષદ (સાર)

રામચંદ્ર તથા હનુમાનનો સંવાદ

રામચંદ્રનો હનુમાન્ પ્રતિ ઉપદેશઃ–વેદોની ઉત્પત્તિ પરમાત્મા-માંથી થઈ છે. ઉપનિષદો વેદોમાં રહેલાં છે. વેદો ચાર છેઃ–ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વ વેદ. ઋગ્વેદની એકવીશ, એકસોને એક યજુર્વેદની તથા સહસ્ર સામવેદની શાખા છે અને અથર્વવેદની પચાશ શાખા છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કેવળ માંડૂક્ય ઉપનિષદ્ બસ છે. જો તેનું અધ્યયન કર્યા છતાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય તો પછી ઇશાવાસ્યાદિ દશ ઉપનિષદોનું અધ્યયન કરવું. જો ઉપનિ-ષદથી જ્ઞાન દૃઢ ન થાય તો પ્રથમનાં બત્રીશ ઉપનિષદોનું અધ્યયન કરવું. વધારે જ્ઞાનની ઇચ્છા હોય તો બધાં મળીને ૧૦૮ ઉપનિષદો છે તે સર્વનું તું અધ્યયન કર. આ ઉપનિષદો નીચે પ્રમાણે છેઃ– ઇશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, બ્રહ્મ, કૈવલ્ય, જાબાલ, શ્વેતાશ્વતર, હંસ, આરુણિ,